

2 **EDICIJA SANSKI MOST**

Branko J. Bokan

BRANKO J. BOKAN

***SREZ
SANSKI MOST
U NOB***

EDICIJA SANSKI MOST
KNJIGA II

ODBOR ZA PRIPREMU EDICIJE

Ahmet KADIĆ (predsjednik), Zdravko ADAMOVIĆ, Esad ALAGIĆ, Ivica ALIJA, Milenko BASIC, Suad BISĆEVIĆ, Rade BRKIĆ, Mihajlo BJELOVUK, Harno ČEHAJIĆ, Mile CAVLOVIĆ, Milan DALJEVIĆ, Petar DODIK, Mićo DOSENOVIĆ, Olga DOSENOVIĆ, Đuro ĐURĐEVIĆ, Dušan ĐURIĆ, Stojanka ERCEG MIUATOVIĆ, Smail HADŽIAHMETOVIĆ, Mehmed HADŽIMEHMEDOVIĆ, Muhamed HADŽISELIMOVIĆ, Milan INĐIĆ, Slobodan INĐIĆ, Milka JAKSIĆ, Đuro KARANNOVIĆ, Stana KNEŽEVIĆ, Obrad KONDIĆ, Smajc KORLAT, I Milan KRAGULJ | Uroš KUKOLJ, Slavko MAJKIĆ, Stojan MAKIĆ, Zvonko MERSA, Stojan Stojanda MILINOVIĆ, Milan Milančić MILJEVIĆ, Milan Mićuka MILJEVIĆ, Milan MILJUŠ, Ibrahim PASAGIĆ, Mihajlo PEJIĆ, Đurin PREDOJEVIĆ, Zdravko PROSIĆ, Dušan RADIĆ, Đorđe SREDIĆ, Mirko STANIĆ, Obrad STUPAR, Gojko SIKMAN, Lazar SUSNICA, Đuro TRKUUA, Obrad VOKIĆ, Jovan Dž. VIDOVIĆ, | Petar VOJNOVIĆ Mirko VRANIĆ, Dušan Dule VUKIĆ, Đurađ VUKOVIĆ, Jovo VULIN i Petar ZORIĆ.

REDAKCIJSKI ODBOR

Mićo DOSENOVIĆ (predsjednik), Harno ČEHAJIĆ, Petar DODIK, Mehmed HADŽIMEHMEDOVIĆ, Milan INĐIĆ, Stojan MAKIĆ, Mirko VRANIĆ i Nali REDŽIĆ (odgovorni urednik).

Recenzenti: Milan INĐIĆ, dr Dušan LUKAČ i Stojan MAKIĆ.

Redaktori: Slavko ODIĆ, Ivan MATOVIĆ i Esad TIHIĆ.

Lektor: Čedomir RADOJČIĆ

BRANKO J. BOKAN

SREZ SANSKI MOST U NOB

1941-1945. GODINE

Skupština opštine Sanski Most, 1980. godine.

Na prijedlog Opštinskog odbora SUBNOR-a, a uz podršku društveno-političkih organizacija, Skupština opštine Sanski Most polovinom 1970. godine donijela je odluku da se pristupi organizovanju istraživanja, prikupljanja i obradi istorijske građe za knjigu »Srez Sanski Most u NOB 1941—1945. godine«.

U cilju izvršavanja ovih zadataka izabran je Odbor za pripremu edicije, a Odbor je odlučio da ovaj veliki posao povjeri Branku J. Bokanu, publicisti iz Bihaća.

Na prijedlog Odbora za pripremu edicije Skupština opštine je 18. avgusta 1973. imenovala Uređivački odbor, kojem su postavljeni zadaci da organizuje poslove na prikupljanju građe, da usmjerava autora i njegov rad, da organizuje suradnju sa svim zainteresovanim i posebno sa saradnicima, da obezbjedi što svestraniju ocjenu situacije, događaja, odnosa i aktivnosti boraca i drugog stanovništva ovog kraja u toku NOB.

Autor je u toku istraživanja, sređivanja i obrade prikupljene građe utvrdio da samo za pisanje istorijata perioda do jula 1941. godine ima građe za jednu knjigu, pa je prva knjiga — monografija »Opština Sanski Most, dio / do jula 1941. godine« napisana i objavljena 1974. godine.

Odbor za pripremu edicije zajedno sa Redakcijskim odborom kasnije je ocijenio obim i složenost ovih zadataka, bogatstvo događaja i raznovrsnost i širinu aktivnosti u toku NOB na ovom području, pa je donio odluku da se napiše druga i treća knjiga »Srez Sanski Most u NOB 1941—1945. godine«.

Redakcijski odbor imenovao je 1973. i tri recenzenta, među kojima i doktora Nikolu Babića, koji su imali zadatak da vrše dopune, ispravke i provjere autentičnost podataka itd. Doktor Nikola Babić je 1976. zamolio da se oslobodi dužnosti zbog prezauzetosti, što je uvaženo. Poslije toga Redakcijski odbor je imenovao za redaktora Slavka Odića, publicistu iz Beograda, koji je vršio usklađivanje i redigovanje građe iz 1941. i dijela iz 1942. godine, ali koji, takođe, zbog zauzetosti i ograničenih rokova nije mogao nastaviti rad na drugim sveskama. Radi popune mjesta jednog recenzenta Redakcijski odbor je 1978. godine imenovao doktora Dušana Lukača, a 1979. za redaktore Esada Tihića, Momira Kalema i Ivana Matovića, te za odgovornog urednika Naila Redžića.

Redakcijski odbor zajedno sa saradnicima, a uz neposrednu suradnju s predsjednikom Odbora za pripremu edicije, te sa Udruženjem Saveza bo-

raca NOR-a, izvršavao je redovno svoje zadatke: ostvarivao koncepciju i plan edicije, zauzimao je jedinstvene stavove o svim bitnim društveno-političkim, organizacionim i drugim pitanjima, usmjeravao rad autora, recenzenta, redaktora i drugih saradnika. Takav rad Redakcijskog odbora omogućio je temeljitije istraživanje, svestraniju obradu dokumentacije i pojedinih tema. Redakcijski odbor je posebno insistirao da se autor ograniči na teritoriju sreza Sanski Most, ali da obrađuje i one događaje i aktivnosti koji su neposredno uticali na zbivanja na sanskom području, da opisuje političke i druge pripreme za oružanu borbu da konkretno obradi učešće u NOB svih sredina, društvenih struktura, naroda i narodnosti i obuhvati sve što je od značaja za razvitak NOR i socijalističke revolucije u ovom kraju, da konkretno prikaže masovno učešće stanovništva u revoluciji, počev od pojedinih sela i naselja do opština, sreza i djelimično okruga.

Na osnovu prikupljene potpunije građe za sva područja sreza Sanski Most bilo je moguće da se u rukopisu druge i treće knjige obuhvati sve što je od značaja i sačuva od zaborava, da bi stanovnici opštine Sanski Most i drugi imali mogućnost da se potpunije i konkretnije upoznaju s veličinom doprinosa stanovništva bivšeg sanskog sreza u NOR-u. Na osnovu ovako široko obrađene građe i korišćenja provjerenih sjećanja, autor je bio u mogućnosti da uz pomoć recenzenata i Redakcijskog odbora iznese istorijski pregled NOB-e u ovom srezu. To je postigao koristeći se primarnim izvorima, originalnim dokumentima, ali i bogatom memoarskom građom, uz redovno provjeravanje tačnosti podataka. Autor je cjelokupnu istorijsku građu kritički razmatrao i provjeravao, služeći se, pri tome, kompletnijim naučnim aparatom, podacima o izvorima, i napisao vrijedne knjige, uz potrebnu dokumentaciju i analize.

U prikupljanju i provjeravanju građe autoru su pružili veliku pomoć članovi Redakcijskog odbora, mnogi akteri događaja u NOR koji su svestrano i stalno provjeravali sve koncepte teksta i uticali da se pribavi što potpunija dokumentacija. Na ovom poslu poseban doprinos dao je Opštinski odbor SUBNOR-a, u saradnji s mjesnim udruženjima SUBNOR-a, koji su pored ostalog, anketirali i konsultovali se s preko 500 stanovnika naselja opštine, uglavnom aktera pojedinih događaja i tako autoru pružili početni materijal o svakom naselju.

Autor je u ovom vremenu i ranije anketirao oko 300 učesnika NOR i više puta, što je znatno doprinijelo svestranijoj obradi mnogih pojedinosti koje su od značaja za puni prikaz razvoja događaja u NOR.

Odbor za pripremu edicije, uz pomoć Opštinskog odbora SUBNOR-a i mjesnih udruženja, omogućio je da se autoru stave na raspolaganje i spiskovi svih poginulih boraca, nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine i živih boraca i učesnika NOR, te žrtava fašističkog terora. Ovi spiskovi omogućili su da se dokumentuje i sačuva od zaborava učešće pojedinaca u NOR-u, ali i da se istakne masovno učešće i doprinos stanovništva opštine Sanskog Mosta u narodnooslobodilačkom ratu.

Redakcijski odbor je mišljenja da je uspješno završio obimne i složene zadatke organizovanja i istraživanja, obrade i pisanja ove značajne edicije, koja predstavlja najljepši spomenik učesnicima NOR-a i dokumenat o velikim ljudskim i materijalnim žrtvama, ali i pobjedama svih naših naroda i narodnosti ovoga kraja u oslobodilačkoj borbi.

I pored uloženog truda, ne mislimo da smo u svemu uspjeli. Tako, na primjer, nisu šire obrađeni podvizi pojedinih istaknutih običnih boraca, omladinki i omladinaca, nisu rađene Seme pojedinih djestava, a zbog obimnosti teksta nije bilo moguće objaviti registre ličnih imena, geografskih pojmova i vojnih jedinica.

Ove knjige svojim bogatim sadržajem podsjećaju sadašnje i buduće generacije na veličinu pobjede, ali i žrtve koje su naši narodi i narodnosti vodnijeli da bi pobijedili sve okupatore i njegove slugu, sve izdajnike i živjeli u novoj, slobodnoj, socijalističkoj Jugoslaviji.

Redakcijski odbor odaje priznanje autoru za savjesno izvršene obaveze, za obiman rad i zalaganje, posebno u istraživanju i prikupljanju istorijske građe, vršenju novih provjera, dopuna, ispravki u pisanju ovih knjiga, odaje priznanje stručnim saradnicima, recenzentima, redaktorima, odgovornom uredniku, koji su doprinijeli u velikoj mjeri da se obezbijedi autentičnost podataka, ovi provjere i dopune, da bi knjige u što većoj mjeri odgovorile veličini djela koje je stanovništvo sreza Sanski Most ostvarilo u NOB.

Redakcijski odbor zahvaljuje i svim anketiranim učesnicima NOR, a posebno članovima Odbora za ediciju i drugim učesnicima u ovom radu kojih više nema među živima, koji su svojim radom pridonijeli da edicija u cjelini bude potpunija i bolje napisana.

Redakcijski odbor se zahvaljuje Skupštini opštine Sanski Most, društveno-političkim i društvenim organizacijama i Opštinskom odboru SUB-NOR-a, koji su pokazali razumijevanje za ovaj složen i značajan posao i svestrano se založili i omogućili da se ostvari višegodišnji poduhvat, čiji su rezultati tri obimne i vrijedne knjige.

Sanski Most, 22. januara 1980. godine

REDAKCIJSKI ODBOR

I Vojno - politička situacija i pripreme ustanka

1. VOJNO-POLITICKA SITUACIJA

Poslije kapitulacije Jugoslovenske vojske (17. aprila 1941. godine) osvajači su između sebe podijelili teritoriju Kraljevine Jugoslavije. Jedan dio Slovenije je priključen Trećem Rajhu, a drugi Italiji. Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje okupirala je Mađarska. Područje Sušaka s ostrvima u Hrvatskom primorju (izuzev Paga), Dalmacija od Splita do Novigrada i ostrva (izuzev Brača i Hvara) pripojeni su Italiji i predstavljali su takozvanu Prvu okupacionu zonu. Ostala područja Hrvatske i teritorija Bosne i Hercegovine ušli su u sastav kvislinške ustaške »Nezavisne Države Hrvatske« (NDH). Područja koja su se nalazila između Prve zone i demarkacione linije, koja je dijelila interesna područja Njemačke i Italije, činila su tzv. Drugu i Treću okupacionu zonu. Druga zona je bila južno od planine Šatora i Plitvičkog Ljeskovca, a područja sjeverno od njih činila su Treću zonu. U njoj su bili, pored ostalih naselja, gradovi: Drvar, Bosanski Petrovac, Ključ, Bihać, Bosanska Krupa, Cazin, Velika Kladuša i Sanski Most. U Prvoj zoni sva vlast je bila organizovana po uzoru na onu u Italiji, u Drugoj zoni (demilitarizovanoj) civilna vlast je bila NDH, a vojna italijanska. U Trećoj zoni sva vlast je prepuštena NDH, a italijanske trupe, dok su se u njoj nalazile, samo su obezb jedi vale okupaciju.

Uža Srbija je imala poseban okupacioni režim. Banat je bio priključen užoj Srbiji, ali su pripadnici njemačke nacionalne manjine (folksdojčeri) preuzeli na tom području svu vlast u svoje ruke. Dio Srbije i Kosova i veći dio Makedonije okupirala je Bugarska. Italija je anektirala Boku Kotorsku, a ostalo područje Crne Gore proglasila je »Nezavisnom Crnom Gorom« u sastavu Kraljevine Italije. Kosovo, Metohiju i zapadnu Makedoniju Italijani su priključili okupiranoj Albaniji i stvorili kvislinšku »Veliku Albaniju«.

Bosna i Hercegovina su demarkacionom linijom bile podijeljene između Njemačke i Italije na dva okupaciona područja. Demarkaciona linija je išla

od Velike Kladuše, južno od Bosanskog Novog, sjeverno od Sanskog Mosta, preko Bronzanog Majdana, Šdpova, Donjeg Vakufa, Bugojna, Šćita, Zec-planine, Ivan-planine, Bjelašnice, Treskavice, pa na istok preko Jahorine i Drine do Rudog na rijeci Limu.¹

Njemačka i italijanska okupacija nisu predstavljale samo početak bespoštodne pljačke naših naroda već i početak njihovog planskog raseljavanja, denacionalizacije i »brojčanog smanjivanja« fizičkim uništavanjem. Kao oruđe u ispunjavanju ovih planova trebalo je da posluže domaći fišisti. Kako su i fašizam i nacionalizam bili ideološko-politička osnova ustaštva, a nacionalizam, šovinizam i vjerska netrpeljivost potka te osnove ustaštva i njihove »Nezavisne Države Hrvatske«, kvislinzi su samo pogoršavali opštu situaciju, najavljujući već prvih dana okupacije da će dani koji slijede biti sve teži i sve tragičniji.

Već prvim naredbama ustaških vlasti Jevreji, Cigani i 1,300.000 Srba u Bosni i Hercegovini i oko 600.000 u Hrvatskoj stavljeni su van zakona. Odvođeni su na prisilne radove u mjestu življenja i bližoj okolini. Rušene su pravoslavne crkve, a jevrejske sinagoge pretvarane u magacine i javne kuće. Srbima i Jevrejima oduzete su trgovinske, zanatske i druge radnje. Zabranjen im je ulazak u javne ustanove i lokale i kupovanje životnih namirnica u trgovinama. Zabranjena je upotreba naziva Srbi, pa su Srbe nazivali grko-istočnjaci. Zabranjena je i upotreba ćirilice, pa su odmah uklonjeni svi ćirilčni natpisi. Srbima je zabranjeno napuštanje mjesta boravka, a u njemu im je ograničeno kretanje. Radio-aparati, foto-aparati, dvogledi, a i sve oružje (uključujući i lovačko), bili su im oduzeti. Srpske porodice su iseljavane i protjerivane u Srbiju. Počela su prva ubijanja Srba i Jevreja.²

ORGANIZOVANJE USTAŠKE VLASTI U SANSKOM SREZU I PRVI OTPORI

U vrijeme aprilskog rata 1941. godine u Sanskom Mostu se nalazila relejna stanica Jugoslovenske vojske (oko 150 vojnika) pod komandom jednog potpukovnika. Kada je saznao za prodor Nijemaca u Zagreb i proglašenje NDH, i vidio odstupanje nekih jedinica Jugoslovenske vojske, potpukovnik je pozvao grupu poznatijih građana, obavijestio ih o situaciji, predložio da formiraju odbor od predstavnika svih nacionalnosti, izaberu starješinu odbora i održavaju red dok ne stignu neprijateljske jedinice. To je iskoristio Luka Miniga, gostioničar, zakleti ustaša od 1935. godine, i odmah se nametnuo na čelo tog odbora.

Čim su vojnici relejne stanice otišli u Ključ, nekolicina proustaški nastrojenih građana formirala je svoj ustaški »Narodni odbor«, u koji su ušli: Mile Ljevar, trgovac iz Sasine, dr Josip Cerjan, advokat iz Sanskog Mosta, Martin Macan, predsjednik Sreskog suda, dr Ibro Ibrahimpašić, sudija Sres-

¹ Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije, Vojno-izdavački zavod (VIZ), Beograd, 1970. godina.

Pero Morača: Jugoslavija 1941, izdanje Instituta za savremenu istoriju Beograd, 1951. godine

Opširnije podatke o demarkacionoj liniji vidi u autorovom radu: Sanski Most, I dio, Kultura, Beograd, 1974, strana 268—269.

* Dr Dušan Lukač: Ustanak u Bosanskoj krajini, izdanje VIZ Beograd, 1967. godine, str. 56—57.

kog suda. Luka Miniga, gostioničar, Himzo Pašić Rešić, trgovac, Juso Talić, obučar, Mile Ljujić, seljak iz Sasine, Nikola Tojčić, župnik iz Stare Rijeke, fra Ante Šeremet iz Sanskog Mosta, fra Luka Tešić iz Sasine, Ante Banović, gostioničar iz Sanskog Mosta i Osman Čehajić, pekar iz Sanskog Mosta. Dr Josip Cerjan je u ime ovog odbora preuzeo Sresko načelstvo od tadašnjeg načelnika Dragoljuba Popovića, koji je odmah nakon predaje dužnosti otputovao u Čačak, odakle je bio rodom. Odbor je poslije preuzimanja vlasti održao sjednicu, na koju je pozvao i neke građane. Zatim su otišli u crkvu, gdje su fratri održali misu zahvalnicu.³

Ovaj ustaški odbor je 15. aprila organizovao doček prve njemačke jedinice istureni odred 132. pješadijske divizije) i u njihovu čast istog dana priredio svečani prijem.

Već 18. aprila 1941. godine ustaški odbor je formirao Katarsko poglavarstvo sanskog sreza. Za prvog predsjednika postavljen je dr Josip Cerjan, a Himzo Pašić Rešić preuzeo je od Džaferbega Bišćevića dužnost gradonačelnika.

Poslije preuzimanja vlasti ustaše su smijenile i načelnike opština (predsjednike opština) i svugdje, izuzev u Lušci-Palanci, postavili su predsjednike svoje pristaše. U Lušci-Palanci su za predsjednika Opštine htjeli da postave Tomu Cvitkovića, uglednog Hrvata iz Bošnjaka, ali je on odbio da primi tu dužnost, smatrajući da u opštini s ogromnom većinom Srba predsjednik treba da bude Srbin. Cvitković i još neki su tada predložili da se za načelnika Opštine postavi Pero Batoz, trgovac i krojač, ili Mile Topić, preduzimač. Ustaške vlasti su postavile Peru Batoza, koji je nerado primio tu dužnost.⁴

Organizovanje ustaške vlasti na sanskom srezu je teklo prilično sporo, jer ustaše na području ovog sreza odranije nisu imale nikakvog političkog uticaja, pa zato ni dovoljno svojih ljudi koji bi znali i umjeli organizovati vlast, kako je to rukovodstvo ustaša u NDH željelo.

Uspostavljenje i konsolidaciju ustaške vlasti ometalo je i to što su Srbi bili najbrojniji stanovnici sreza, a ustaše su sve svoje akcije usmjerile upravo protiv njih. Prema popisu stanovništva od 1931. godine i približnom proračunu prirasta stanovništva u razdoblju od 1931. do 1941. godine, početkom 1941. godine u sanskom srezu je živjelo oko 38.100 Srba (57°/o), oko 18.650 Muslimana (28,32°/o), oko 9.040 Hrvata (13,73°/o) i oko 79 Jevreja (0,07%); ukupno 65.860 stanovnika.

Prema podacima prikupljenim za ovu ediciju u sanskom srezu 1941. godine u Otišu, Bojištu, Jelašincima, Grodanovcima, Bosanskom Milanovcu, Dabru, Dedovači, Gornjoj i Donjoj Majkić-Japri, Kozinu, Gornjem i Donjem Lipniku, Slatini, Potkraju, Glavici (Predojevića), Miljevcima, Praštalićima, Dugim Njivama, Suhaći, Mrkaljima, Hadrovcima, Podlugu, Koprivni, Usorcima, Gornjoj i Donjoj Tramošnji, Gornjoj i Donjoj Kozici, Podovima i Ilidži (30 sela) živjeli su sami Srbi; u Okreću, Vršu, Modroju, Gornjem i Donjem Kamengradu, Zenkovićima, Hrastovu, Vrhpolju i Demiševcima (devet sela) živjeli su samo Muslimani; u Staroj Rijeci, Sasini i Škrljevitaj (tri se-

³ Podaci o Sanskom Mostu, memoarska građa, str. 10, u arhivu Opštinskog odbora Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Sanski Most (u daljem tekstu: OO SUBNOR SM).

⁴ Kazivanje Miće Došenovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, decembra 1975. godine.

la) živjeli su samo Hrvati; u Halilovcima, Skucanom Vakufu, Naprelju, Gori-
ci, Husimovcima i Tomini (šest sela) živjeli su Muslimani i Srbi; u Krkojev-
cima, Kasapnici, Bošnjacima, Lušci-Palanci, Marinima, Garevicama, Batkov-
cima, Ovanjskoj i Kruharima (devet sela) živjeli su Hrvati i Srbi; u Kljev-
cima, Zdeni, Budimlić-Japri, Fajtovcima, Lukavici, Podvidači, Brdarima, Čap-
lju, Pobrežju, Poljaku, Sehovcima, Trnovi, Starom Majdanu, Dževaru, Oštroj
Luci, Kijevu, Lužanima (17 naselja) i u gradu Sanski Most živjeli su Musli-
mani, Srbi i Hrvati; Jevreji su živjeli samo u Sanskom Mostu i jedna porodi-
ca u Lušci-Palanci.

Već krajem aprila smijenjen je dr Josip Cerjan s dužnosti kotarskog
predstojnika i na njegovo mjesto postavljen advokat dr Ante Merkadić. U
to vrijeme svi državni službenici su morali da polože zakletvu novoj državi.
Inženjer Drago Nedimović je odbio da položi zakletvu, pa su ga ustaše otpu-
stile iz službe i u masovnom pokolju među prvima uhapsile i abile. U junu
1941. godine opet je došlo do smjene: za kotarskog predsjednika je postavljen
ustaša Ivica Simeon, pravnik iz Banjaluke, koji je na toj dužnosti ostao do
početka 1943. godine.

Kada je formirana ustaška organizacija u Sanskom Mostu i nekim se-
lima, dotadašnji ustaški odbor je postao njeno kotarsko rukovodstvo, koje
se sastajalo prilikom priprema svakog krupnijeg ustaškog poduhvata protiv
srpskog i jevrejskog stanovništva.

Već u aprilu 1941. godine iz žandarmerije su otpušteni svi Srbi. Među
prvima smijenjen je Đuro Vezmar, vršilac dužnosti komandira Žandarmerij-
ske stanice Sanski Most. Za komandira je postavljen dotadašnji žandarm Be-
ćir Duraković. Od tada su se žandarmi zvali oružnici. Broj im je znatno po-
većan, pa su uz ustaše i policajce postali glavni oslonac ustaške vlasti, a ne-
što kasnije i izvršioци zločina u sanskom srezu.

Jedan od prvih zadataka organa ustaške vlasti bilo je razoružavanje
pripadnika Jugoslovenske vojske koji su uspjeli da izbjegnu zarobljavanje
i vrte se u rodni kraj. Žandarmi i ustaše su vršili pretrase sela i gradskih
naselja radi oduzimanja oružja i vojne spremе i pri tome sprovodili nasilja
nad mirnim stanovništvom. Skala njihovih represivnih mjera i terora nad Sr-
bima i Jevrejima proširila se od šikaniranja i prijetnji do ucjenjivanja, a
zatim i postavljanja ustaških kontrolnih organa, tzv. komesara, u trgovačke
radnje Srba i Jevreja.

Sve veći teror ustaša nad Srbima i Jevrejima pratila je bjesomućna
šovinistička, antisrpska i antijevrejska propaganda, pa su vrlo brzo uslijedili
i zločini: ubistva nedužnih ljudi najprije u selu Kijevu i Sanskom Mostu ma-
ja 1941. godine, a prvih dana avgusta i strahoviti pokolj Srba.

Ustaške terorističke mjere iz dana u dan pogoršavale su situaciju u
Bosni i Hercegovini. Nije trebalo dugo čekati da ustaše počnu teška zlod-
jela i ubistva. To je dovelo do prvih otpora radi spašavanja golih života, naj-
prije u sanskom srezu prvih dana maja, a zatim u Hercegovini početkom
juna 1941. godine.

Prvih dana maja 1941. godine u Sanskom Mostu je došlo pet ustaških
policajaca iz Zagreba i deset pripadnika ustaškog voda »Ante Starčević«, sta-
cioniranog u Prijedoru.⁵ Dolazak ovih dviju ustaških grupa u Sanski Most

* Izvještaj Zapovjednika dijelova hrvatske vojske u Bosanskoj krajini o borbama
kod Sanskog Mosta, od 11. maja 1941. godine, Arhiv Vojno-istorijskog instituta
(u daljem tekstu VII) k.84 br. reg. 39/1—1.

ohrabrio je naoružane mještane i ustaše koji su zajedno s policajcima i pridošlim ustašama krenuli u najbliža srpska sela da tobože prikupljaju oružje, vojničku odjeću i obuću. Grupa ustaša je 4. maja došla u Srpsko Kijevo, zaselak Kijeva, udaljen 7—8 km jugoistočno od Sankog Mosta. Ušli su u kuću trgovca Veljka Stojanovića, ucjenjivali ga i uzimali što su htjeli bez plaćanja.⁶

U ponedjeljak 5. maja, prvog majskog pazarnog dana u Sanski Most je, po običaju, došlo dosta seljaka. Ustaše i žandarmi su toga dana, kao i ranijih, skidali s ljudi dijelove vojničke opreme koju su pojedinci imali na sebi. Jedna ustaška patrola došla je do gostionice Novaka Radića i pred njom uhapsila Rajka Stojanovića; pri pretresu ustaše su kod Rajka našle pištolj, pa su ga odmah počele zlostavljati odvođeci ga u zatvor, u Žandarmerijsku stanicu.

MAJSKI OTPOR STANOVNIŠTVA TRAMOŠNJE I OKOLINE

Đurđevdan je bio krsna slava nekih porodica u Kijevu i Tramošnji. Ustaše su to znale, pa je toga dana nekoliko njihovih grupa došla u Srpsko Kijevo. Zalazili su u kuće, prevrtali sofere, zlostavljali ukućane i njihove goste, gazili slavske svijeće i lupali suđe. Ucjenjivali su Đurđa Domazeta, tražili novac i onda mu zapalili kuću. Od ucjene i maltretiranja nije pošteđen ni teško bolesni Dane Kovačević, a isto tako i Mile Čeranić, kome su uzeli nekoliko vreća žita. Uhapsili su Marka Kondića Miladinovića, koji je ustašama priznao da kod kuće, ispod balvana, ima nekoliko pušaka i nešto municije. Ustaška patrola ga je odmah povelala do njegove kuće, koja se nalazila ispod Čistih starana, na granici između Kijeva i Tramošnje. Kada je patrola s Markom Kondićem stigla do njegove kuće, na nju je »iznenadno... iz obližnjih kuća... otvorena puščana vatra«.⁷

Dok su seljaci, okupljeni pred crkvom, razgovarali o ustaškim zlostavljanjima nevinih ljudi izvršenim dan ranije, dotrčao je Miloš Dević iz zaseoka Gorana, na kraju Tramošnje prema Kijevu. Preplašen prvim vijestima o zlostavljanjima koja su ustaše počele da vrše u srpskom zaseoku sela Kijeva, on je povikao: »Ljudi, ima li iko ovdje oružje? Eno ustaše sve pobiše!« Čuvši to Miloš Kondić, Marinko Basta, Mile Dardić, Miloš Slijepčević i Savo Bodiroža⁸ odmah su odlučili da odu kućama po skriveno oružje i da se što prije nađu na Kijevskoj gori, šumi između sela Kijeva i Tramošnje, kuda bi ustaše morale proći ako odluče da produže u Tramošnju. Još neki pojedinci, zatečeni kod crkve, odjurili su kući po oružje, a većina se razišla bez cilja. Za manje od jednog sata rečena petorica su dotrčala na ivicu Kijevske gore.

- Osim izvora navedenih u napomenama, za obradu sukoba s ustašama i borbama s Nijemcima u Kijevu i Tramošnji, 6, 7. i 8. maja 1941. godine, korištena su i kazivanja Miloša Slijepčevića, Zorana Bjelanovića, Rajka Borenovića, Jove Vulina, Milana Mićuke Miljevića, rukopis Milana D. Samardžića, zatim podaci koje je prikupila Sofija Prača Veljović i podaci o Tramošnji, Kozici i Kijevu koje su prikupile grupe učesnika NOB iz ovih sela za ovaj rad.

⁷ Arhiv VII, k.84, br. reg. 39/1—1.

⁸ Ustaše su početkom avgusta 1941. godine uhvatile Miloša Kondića i ubile ga u Sanskom Mostu; Marinko Basta, Mile Dardić i Savo Bodiroža su učestvovali u NOB.

na oko 300 do 400 metara od kuće Marka Kondića. Zalegli su za oborenu bukvu i čekali. Nakon kraćeg vremena iz Kijeva (zaselak Barici) krenula je grupa ustaša pjevajući i pucajući i došla do kuće Marka Kondića. S ustašama je bio i uhapšeni Marko Kondić, kojeg su ustaše vodile njegovoj kući na kraju sela, prema Tramonšji, da im pokaže gdje ima skriveno oružje. Petorka u zasjedi nije ga prepoznala, ali su vidjeli da su ustaše počele zlostavljati ukućane. Naočigled svih napali su Markovu snahu. Tada je petorka u zasjedi otvorila vatru na ustaše, koje su odmah pustile ženu i pobjegle. Sa sobom su povel i uhvaćenog Marka Kondića i njegovog brata Đurđa. Pošto se udaljila i izbjegla neposrednu opasnost četvorica uniformisanih ustaša, i nekoliko ustaša-civila iz sela Kijeva, koji su im se već ujutro pridružili, zauzeli su zaklon, očekujući pojačanje. Jedan od ustaša je sproveo uhapšenog Marka i Đurđa Kondića prijekim putem u Sanski Most.

Kada su se ustaše povukle od kuće Marka Kondića, i petorka je napustila zasjedu. Otišli su u Tramošnju da ručaju. Na položaju prema ustašama nisu nikoga ostavili.

Puškaranje na kraju sela i vijest da je grupa seljaka odbila ustaše od sela izazvala je među ljudima u Srpskom Kijevu i Tramošnji uznemirenost i uzbunu, ali i odlučnost mnogih da pomognu onim što odbiše ustaše od sela. Počeli su se iskupljati sa svih strana, a pristigli su mnogi i iz susjednih sela. Poneko je imao pušku, poneko lovačku pušku, a najviše njih samo rogulje, sjekiru, kolac ili vojnički bodež.

Vid Đaković,⁹ odvažan i cijenjen seljak, počeo je da sređuje pobunjene seljake i da upućuje pojedince ili grupe na određena mjesta. Na dijelu položaja to su činili Miloš Kondić, Vaso Dejanović¹⁰ i još neki odvažniji ljudi, koji su služili bivšu Jugoslovensku vojsku. Tada je stigao i Đorđe Suljić, kaluđer iz manastira Gomjenice. Na položaju se pojavio i avijatičarski poručnik Milan M. Borenović,¹¹ pokušavajući da ubijedi seljake da ne idu u borbu, ali ga je brat Trivo, radnik, otjerao i s pobunjenim seljacima zaposjeo položaje.

Na položajima od Javorove kose do Lisine, prema selima Kijevu i Tomini, u dužini preko dva kilometra, najviše se pobunjenih seljaka našlo u području kote 536 i prema kući Marka Kondića.

Na Đurđevdan je bio pretučen i Nikola Gogić iz Tramošnje. On je toga dana upao u ruke ustaša iz Kijeva. Čim su ga uhvatili, ustaše su počele da ga tuku, a s mučenjem su nastavile i u podrumu kuće Crnkovića. Kasnije su se ustaše hvalile kako su uhvatile jednog »četnika« i dobro ga pretukle. Kad je čuo ustaško hvalisanje, Abid Kurbegović,¹⁸ radnik iz Kijeva, pošao je do kuće Crnkovića da vidi ko je taj »četnik«. Čim je ušao u podrum, prepoznao je Nikolu i energično tražio da ga puste, govoreći da je to pošten čovjek. Ustaše su tada pustile Nikolu. On se jedva dovukao do Tramošnje, gdje je

⁹ Vid Đaković je učestvovao u NOB od 1941. godine, postao član KPJ, a poginuo kao politički komesar čete prilikom napada na Tuzlu 1943. godine.

¹⁰ Vaso T. Dejanović, nosilac Partizanske spomenice 1941, umro januara 1979. godine.

¹¹ Milan M. Borenović, avijatičarski poručnik, avgusta 1941. godine je sa još osam ljudi iz Tramošnje otišao na rad u Njemačku. Poslije drugog svjetskog rata je iz Njemačke otišao u Ameriku.

¹⁸ Abid Kurbegović, šumski radnik, učestvovao je u NOB, umro 1978.

naišao na pobunjene seljake i isprčao im šta mu se dogodilo u susjednom selu.

Pošto su seljaci u Kozici, Hazićima, Stratinskoj, Obrovcu i još nekim susjednim srpskim selima banjalučkog i prijedorskog sreza saznali za borbu s ustašama na Kijevskoj gori, krenuli su u pomoć Tramošnjacima. Ko je god imao oružje, a mnogi i bez njega, sa sjekirama, vilama i kočevima, pojurili su u borbu. Mnogi Kozičani, koji su bili na slavi kod domaćina iz Tramošnje, odjurili su kućama, uzeli skriveno oružje i među prvim pridružili se susjedima. Neko od njih je donio francuski puškomitraljez, koji je preuzeo Đurđa Panić iz Gornje Kozice i s njim otišao na položaj. S oružjem i bez njega pristigli su i seljaci Obrovca, Kmećana, Stratinske, Pervana, Vilusa, Radmanovaca, Šljivne, Hazića još nekih sela. Iz Pervana je stigao Ratko Jović, zvan Palir, s teškim mitraljezom, koji je njegov stric Gojko Jović, dobrovoljac iz prvog svjetskog rata, sakrio aprila 1941. godine. Tako se nekoliko stotina ustanika našlo na položaju prema ustašama s jednim teškim mitraljezom, jednim puškomitraljezom i nekoliko desetina raznih pušaka.

Među pobunjene seljake stigao je tog dana i Risto Kovačević,¹¹ radnik, komunista, koji se pridružio Vidu Đakoviću, Đorđu Suljiću, Vasi Dejanoviću i drugim. Oni su pokušavali da srede redove pobunjenih seljaka i uspostave komandu nad njima.

PRVE ŽRTVE USTAŠKOG TERORA

Sedmog maja u šest sati ujutro, ustaše i žandarmi su u Sanskom Mostu radi odmazde strijeljali Marka i Đurđa Kondića, koje su uhvatili prethodnog dana, te Rajka Stojanovića, uhapšenog dva dana ranije. Strijeljanje je izvršeno pred Žandarmerijskom kasarnom. Sahranjeni su na groblju na šušnjaru. To su bile prve žrtve ustaškog terora na području sanskog sreza. Javnom strijeljanju nevinih seljaka, prisustvovala su skoro sve ustaše koje su se zatekle u gradu.

Kotarski predstojnik dr Ante Merkadić je već 7. maja izjutra naredio da se uhapsu kao taoci Srbi, srpski dobrovoljci, koji su u prvom svjetskom ratu prebjegli iz austrougarske vojske na stranu Srbije i borili se protiv njemačkih i austrougarskih trupa, i nekadašnji internarci u Aradu: Jovo Delić, Pero Gvozden, Petar Pepa Brajić, Lazo Miličević, Lazar Radošević, i Teofil Prača, svi iz Sanskog Mosta, Đuro Grbić, sveštenik iz Tornine, Jovo Marjanović, sveštenik iz Dabra, Acim Savić iz Usoraca, nosilac Karađorđeve zvijezde, Mile Marjanović iz Starog Majdana, Mile Mandić i Nikola Vukić iz Zdene, Acim Svile Čorokalo iz Podluga i Ljupko Malić iz Dževera. Poslije hapšenja talaca telai je gradom oglašavao ustaško naređenje da će u slučaju napada na njemačke vojnike i ustaše biti strijeljani zatvoreni taoci. Kada su taoci pohapšeni, kotarski predstojnik im je rekao da su se seljaci u Kijevu i Tramošnji pobunili i da će oni odgovarati za smrt svakog njemačkog vojnika ih ustaše.

¹¹ Učestvovao u organizovanju ustanka 1941. godine u selima oko planine Mulež, bio politički komesar čete, a početkom 1942. godine četnici su ga uhvatili na Manjači i 10. maja strijeljali u Dujakovcima.

TREĆI SUKOB S USTAŠAMA I PRVA BORBA S NIJEMCIMA

Poslije strijeljanja trojice seljaka u Sanskom Mostu, ustaše, žandarmi i policajci opet su krenuli prema Srpskom Kijevu i Tramošnji, isturivši pret-hodnicu. Usput su pjevali, prijetili i vikali. Pridružile su im se i ustaše iz Kijeva. Iako brojniji nego pretodnog dana, ustaše su zastale na visu, dovoljno udaljenom od položaja pobunjenih seljaka i nastavile s dovikivanjem i izazivanjem.

Prema ustaškom izvještaju, borba s pobunjenim seljacima, koji su, prema njihovim procjenama, imali oko 50 do 70 pušaka, trajala je tri sata. Ustaše su u toj borbi imale trojicu ranjenih. Kada su se povukle u Muslimansko Kijevo, ustaše su ranjenike otpremile u grad, a onda zaposjele položaje radi odbrane sela.¹⁵ Tog jutra, 7. maja, ponovo je zatražena pomoć iz Prijedora i Banjaluke. Ustaške vlasti u Banjaluci su se obratile Štabu puka njemačke 132. pješadijske divizije s molbom da uputi svoje snage u Sanski Most, jer je tamošnje stanovništvo »ugroženo« od ostatka »srpske vojske« i »četnika«. Prema odobrenju Štaba divizije iz Sarajeva, komandant 436. pješadijskog puka je naredio 1. divizionu 132. artiljerijskog puka, stacioniranom u Prijedoru, da u Sanski Most uputi jače odjeljenje da tamo »uspostavi red i mir«.1*

Nijemci, dva oficira s 40 vojnika stigli su kamionom u Sanski Most u pet sati poslije podne. Odmah su produžili u Muslimansko Kijevo i prešli u napad. Ustaše, žandarmi i policajci su im štitili bokove, a oni su krenuli u napad na Sjenokos. Borba je trajala do 9 sati naveče.

Pobunjeni seljaci Tramošnje i okolnih sela očekivali su Nijemce organizovanije, s više oružja i više boraca, a kad su izviđači primijetili pojavu nepoznatih vojnika i izvijestili da od Kijeva frontalno ide neka vojska, ali ne otkriveno i sa halabukom, kako su to činile ustaše, već u streljačkom stroju, vojnički, prebacujući se od zaklona do zaklona, naređeno je da se miruje i čeka dok se nepoznata vojska dovoljno približi da bi se utvrdilo čija je. Kada se neprijatelj približio, ustanici su prepoznali njemačke uniforme, ali su među njima primijetili i ustaše. Borcima sa oružjem je naređeno da neprijatelja drže na nišanu i puste ga u neposrednu blizinu, a kad opali prva puška, tada da plotunom tuku i viču »juriš!«.

Čim su Nijemci došli pred ivicu šume, pobunjeni seljaci su ih dočekali plotunom i prisilili na borbu. Nijemci su tukli iz automatskog oružja, ali su pobunjeni seljaci imali dobre zaklone iza drveća i kamenja u šumi. Uz stalne usklike: »Držite ih!« »Hvataj žive!« »Juriš!«, uspješno su zadržavali Nijemce. Primijetivši trojicu Nijemaca kako s jedne štale osmatraju, seljaci su na njih zapucali i jedan se skotrljao s krova. Nekoliko minuta kasnije Nijemci su skoro uspjeli da dođu za leđa pobunjenim seljacima, koji su se frontalno branili, ali ih je vatrom u bok jedna grupa seljaka prisilila da se povuku sa dva ranjena vojnika. Pala je noć, pa su se Nijemci, odustavši od dalje borbe, s ustašama, žandarmima i policajcima povukli u Sanski Most, gdje su stigli u ponoć i odmah zatražili pojačanje iz Banjaluke.¹⁷

¹⁵ Arhiv VII, k.48, br. reg. 39/1—1.

*Stavko Odić: Vješala u Sanskom Mostu, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1. str.

¹⁷ Arhiv VII, k.84, br. reg. 39/1—1.

; Prema naređenju njemačkog oficira, hrvatsko i muslimansko stanovništvo iz Kijeva je te noći evakuirano prema gradu.

* * *

Ojačani njemački bataljon je stigao u Sanski Most 8. maja u šest sati. Odmah poslije dolaska u Sanski Most kapetan Henigs je naredio ustašama da sve Srbe u Sanskom Mostu pohapse kao taoce, a on je s ojačanim bataljonom krenuo da na Sjenokosu, odnosno u Kijevu, Tramošnji i okolnim selima pohapsi sve Srbe sposobne za oružje. Dežurni oficir je ostao u gradu da pohapsi taoce i obezbijedi red i mir. Trebalo je kazniti ne samo pobunjenе seljake već, radi zastrašivanja, i mnoge druge u blizini mjesta sukoba. Naime, otpor Srba iz Kijeva, Tramošnje i okolnih sela, sukob s ustašama, a potom i s Nijemcima, bio je prvi sukob porobljenih naroda Jugoslavije s okupatorima i njegovim slugama. Bila je to prva borba koju su poslije aprilskog rata Nijemci vodili na tlu okupirane i raskomadane Jugoslavije, borba do koje je došlo spontano, da bi se odbranili goli životi od ustaškog terora, ali koja je već tada pokazala da se naši narodi nisu pomirili s okupacijom i da neće mirovati i robovati.

BORBA S OJAČANIM NJEMAČKIM BATALJONOM

U svanuće 8. maja ojačani njemački bataljon prešao je u napad: artiljeriju je postavio na cesti u selu Čaplju da podržava pješadiju, koja je jednim dijelom, preko Podova, Donje Kozice i Tukova, zašla pobunjenicima s leđa, a drugim, od Kijeva, frontalno prema njihovim položajima.

Od 8 do 11 sati Nijemci su ispalili nekoliko desetna artiljerijskih granata, a u prvim poslijepodnevnim časovima spalili sve srpske kuće u Sjenokosu (desetak kuća i pomoćne zgrade).²⁰ Granate su razrušile, a pješadija potom opljačkala i zapalila šest kuća na Javorskoj kosi.

Razbivši položaje pobunjenih seljaka, Nijemci su krenuli u potjeru za njima, hvatali ih i sprovodili u Tominu.

Osmog maja popodne u Tomini Nijemci su kod Vidovića kuća sakupili oko 300 muškaraca pohvatanih na području borbe i u susjednim selima, i to uglavnom one koj se nisu borili u Sjenokosu, odnosno koji su mislili da se nemaju čega bojati. Oni koji su imali oružje i učestvovali u borbama, većinom su izbjegli zarobljavanje i pobjegli u dubinu sela Tramošnje, Kozica, Podova, Hazića, ili u sela iz kojih su došli da bi učestvovali u borbi. Pohvatanе seljake Nijemci su u Tomini postrojili, slikali, najprije u stojećem stavu, onda u klečećem i kako sjede, ali svaki put s podignutim rukama, kao da se predaju.

Tada su Nijemci pomoću prevodioca naredili: »Ko je Hrvat neka izađe!« Izašao je Ilija Vujinović, Srbin, koga su zvali »Šokac«, i Nijemci su ga pustili kući. Upitali su: »Ko je Musliman?« Niko se nije javio. Od Ključa je naišao na tricklu italijanski major, koji se interesovao za te ljude, poraz-

²⁰ Arhiv VII, k.84, br. reg. 39/1—1.

govarao s Nijemcima i ustašama i produžio u Sanski Most.²¹ Ubrzo zatim došla su trojica ustaša i počela preuzimati pohvatane seljake od Nijemaca. Čekalo se na kamione radi njihovog transportovanja. Iz Sanskog Mosta vratio se italijanski major, dugo razgovarao s Nijemcima i rekao pohapšenim: »Arbajt, kuća!« Ljudi u se odmah, brže-bolje, razišli svojim selima. Kada je docnije iz Sanskog Mosta stigao opštinski bilježnik Franjo Hafner, naturalizovani Austrijanac i u ime njemačke komande pokušao da spriječi razilaženje »zarobljenika«, bilo je kasno: oni su već grabili putinama i stazama prema svojim selima.

Nijemci i ustaše, saznajući od Hafnera za stav njemačke komande da se pohapšeni seljaci ne oslobađaju, zašli su po srpskim kućama u Tomini, Lužanima i Čaplju, koje su bile uz cestu ili stotinjak metara dalje i pohapsile sve odrasle muškarce na koje su naišli.

Kada su se Nijemci vratili u Sanski Most, mnogi seljaci koji su bili pohvatani i povedeni u zatvor, a zatim oslobođeni u Tomini, kao i oni koji su uspjeli pobjeći ispred njemačkih trupa, istog dana su, ili sutradan, potražili odbačeno oružje i municiju i ponovo ih sakrili.

HAPŠENJE TALACA

Odmah poslije dolaska u Sanski Most, njemački kapetan Henigs je naredio da se svi Srbi iz grada i okolnih sela pohapse. Ustaše su njegovu naredbu proširile i na Jevreje i telai je tog dana obavještavao da se svi Srbi i Židovi od 16 do 65 godina jave radi popisa u zgradu Osnovne škole. Ko se ne javi, biće strijeljan. Gradom su bile raspoređene njemačke patrole koje su dozvoljavale kretanje ulicama samo onima koji su išli prema Školi. Gradani su se odmah odazvali naredbi. Kako je koja grupa dolazila, Nijemci su je zatvarali u školski podrum.²²

Dovođeni su i Srbi iz Zdene, Krkojevaca, Podluga i još nekih susjednih sela. Iz Krkojevaca je dovedeno oko 30 ljudi. Ukupno se toga dana u podrumu našlo oko 350 Srba, jedan Hrvat i 30 Jevreja. Njemački vojnici, naoružani puškama i sa tri puškomitraljeza opkolili su školu.

Oko pet sati poslije podne u dvorište su došli kapetan Henigs, koji je predstojnik dr Merkadić, dr Ibro Ibrahimpašić, Himzo Pašić Rešić, Mile Ljevar i još neki ustaški funkcioneri. Odmah su se obratili pohapšenim ljudima s pitanjem: »Ima li ovdje među vama slučajno koji Musliman ili Hrvat?«

²¹ Dolazak ovog italijanskog oficira u Tominu i Sanski Most, a sutradan i jedne italijanske jedinice, pada u vrijeme završnih pregovora između Njemačke i Italije o demarkacionoj liniji, odnosno o podjeli okupacionih područja u Jugoslaviji. Kako je prema toj podjeli Sanski Most pripao italijanskom okupacionom području, već 10 maja iz njega su se povukli Nijemci, a ušli Italijani. Zahtjev italijanskog oficira u Tomini da se oslobode svi pohvatani seljaci vjerovatno je trebalo da bude spektakularan potez pred njihov dolazak u ovaj kraj.

²² Rekonstrukcija događaja oko hapšenja talaca, strijeljanja i vješanja 26 Srba i jednog Hrvata izvršena je na osnovu ustaškog dokumenta navedenog u napomeni broj 4, kazivanja Milana Mićuke Miljevića, Mirka Vranića, Tome I. Ševića, podataka koje je prikupila i obradila Sofija Praća Veljović i rukopisa Milana D. Samardžije.

Mladen Gvozden je upro prstom na svoga brata Milana, a on je izvadio neki dokument koji je dobio u Zagrebu da kao Hrvat ne ide u zarobljenički logor u Njemačku. Kada je njemački oficir uzeo dokument, upitao je Milana Gvozdena: »Otkud vi ovdje kao Hrvat kad smo mi samo Srbe zvali?« Zatim se obratio prevodiocu Jozi Klepiću²³ i on mu je nešto govorio. Nijemac je tada oštro rekao Gvozdenu da je »švindler« (prevarant). Za vrijeme tog ispitivanja u dvorištu su dovedeni uhapšeni Vidovići i drugi iz Tornine, koji su se odmah izmiješali s ostalim uhapšenima. Ubrzo nakon toga njemački oficir je naredio da se pohapšeni ljudi postroje u trojne redove. Nastalo je pretrčavanje ljudi iz stroja u stroj: brat je trčao bratu, prijatelj prijatelju, kum kumu, da bi bili zajedno u nevolji. Kako je pretrčavanje potrajalo duže, Nijemci su zabranili prelaženje iz reda u red i naredili da se svako zadrži tamo gdje se našao, a da se Jevreji izdvoje. Njih su grupisali lijevo od ostalih kraj njih su bili Vezmar i Martinović, a priključili su im i Milana Gvozdena.

Kada su razvrstali pohapšene u dvije grupe, naredili su da se jave oni koji su dovedeni iz Tornine. Javili su se Vidovići, Kovačevići, čičići i ostali. Bilo ih je 24. Vidovićima je krenuo da se priključi i Petar Marka Šobota, mladić od 20 godina. Njegov 70-godišnji stric, shvativši namjere okupatora, pokušao je da ga zadrži i krene umjesto njega, ali je Petar istupio iz grupe prije strica i pošao do izdvojene grupe Tominjana. Nijemac je starca vratio, a mladića priključio Tominjanima, koje su sve, sa Vezmarom, Martinovićem, Milanom Gvozdenom, Đurom Grbićem i Jevrejima zatvorili u podrum i oko njih postavili straže.

Nakon toga su naredili da se jave svi mlađi od 16 i stariji od 55 godina. Javilo ih se oko stotinu i odmah su ih pustili, zaprijetivši im da se ne smiju nikud udaljavati od kuća. Poslije toga su pustili još dvije grupe i u zatvoru su osim već izdvojene grupe zadržali 100 talaca iz grada i okolnih sela.

VJEŠANJE STRIJELJANIH

Devetog maja u Sanski Most je stigao iz Banjaluke njemački general Sincenih, komandant 132. pješadijske divizije, da bi prisustvovao strijeljanju talaca. Istog dana, oko 13 sati, u dvorištu škole je došlo oko 30 njemačkih vojnika s deset oficira. Vojnici su se rasporedili u dvorištu ukруг. Iz podruma su izveli sve zatvorenike i postrojili ih tri po tri. Po strogosti postupka okupatorskih oficira i vojnika i atmosferi taoci su naslućivali da im se sprema nešto strašno. Samo su njemački oficiri komandovali i postrojavali uhapšene, a Italijani i ustaše su stajali po strani. Tominjane, Jevreje, Vezmara, Martinovića, Gvozdena i sveštenika Đuru Grbića stavili su na čelo kolone. Kolonu s uhapšenim i taocima potjerali su iz dvorišta kroz park i Ključku ulicu. Na čelu i začelju je bilo po nekoliko njemačkih i italijanskih vojnika i ustaša, a sa svake strane po šest njemačkih vojnika s puškomitraljezima u rukama. Na ulicama nije bilo ni jednog civila, što je bio znak protesta i neslaganja sa postupcima Nijemaca i ustaša. Kad je kolona došla do mosta na rijeci Sani, prestrojena je iz trojnih redova u dvojne. Pošto su

²³ Jozo Klepić Patašon je poslije završetka rata osuđen.

prešli preko mosta, Tominjane su s Vezmarom, Martinovićem i Gvozdenom prebacili na desnu stranu, a ostale taoce na lijevu stranu pruge. Niko ni riječi nije progovorio. Vladala je grobna tišina. Tada se pojavio njemački oficir i počeo da govori. Kada je on završio, Jozo Klepić Patašon je preveo: »Ljudi! Ovaj oficir reče da je juče napadnut jedan motor s tri njemačka vojnika na putu od Sanskog Mosta prema Ključu.²⁴ Tom prilikom je poginuo njemački oficir. Da bi se spriječili dalji napadi, danas će biti strijeljano deset talaca za jednog ubijenog Nijemca, odnosno za dvojicu ranjenih i jednog poginulog«. Svi taoци su pogledali na desnu stranu. Mnogi su brojali odvojene. Bilo ih je 28! Do 30 nedostaju još dvojica! Tada je njemački oficir naredio popu Đuri Grbiću da da posljednji blagoslov Tominjanima. Pop je zaplakao i pao na zemlju nešto mrmljajući. Tada se pojavila Katica Gvozden, snaha Milana Gvozdena. Plaćući i klečeći molila je Nijemca da joj pusti djevera, koji je bio u grupi izdvojenoj za strijeljanje. Njemački oficir je izdvojio Milana Gvozdena iz grupe i pustio, te je on sa snahom otišao kući. Utom su neki Jevreji, a i drugi taoци, pali u nesvjest. Tominjani su dovikivali ostalim taocima da im pozdrave majku, ženu, djecu. Milanko Prole je zamolio sveštenika Đuru da mu pozdravi ženu i kćer, koja je te večeri trebalo da se uda. I drugi su saopštavali poruke svojim, upućivali posljednje pozdrave. Tada je otpočelo strijeljanje. Tumač je pozivao po osam talaca Tominjana da se postave na mjesto gdje će biti strijeljani. Pedantni Nijemac je objašnjavao da će dvojica vojnika gađati u srce, a jedan u čelo! Kada su Nijemci izvršili strijeljanje prve grupe, jedan talac je pokazivao znake života. Njemački oficir je priskočio i pucao mu u sljepočnicu. Tada su pozvali drugu grupu. Braća Ilija i Prole Milanko molili su Nijemca da budu zajedno. On im je to »velikodušno« odobrio. Braća su prišla jedan drugom, zagrlila se, izljubila i u tom momentu pala mrtva. Iz treće grupe pokušao je da pobjegne Mitar Vidović, iskoristivši pojavu voza koji je dolazio od Sanice,²⁵ ali je uhvaćen i vraćen u grupu. Tada je Josip Martinović počeo da grdi Nijemce, da psuje i da kliče srpskom vojniku. Kada je njemačkom oficiru prevedeno šta je Josip sve rekao, on je naredio da ga izdvoje, pa je na kraju strijeljan i Josip s posljednjom dvojicom, od kojih je jedan bio najmlađi osuđeni talac Petar Šobot, koji je nahio kapu na oči da ne bi gledao u cijevi pušaka.

Kada su i posljednja trojica strijeljana, Nijemci su preostalim taocima naredili da strijeljane prenesu preko mosta u kola, koja su čekala na drugoj obali rijeke. Tada je ponovo formirana kolona talaca, koja je, s obezbjeđenjem kao i prilikom dolaska na streljiste, krenula Ključkom ulicom do parka, u kojem su već konopci bili vezani po drveću. Na trgu su Nijemci slikali strijeljane s preostalim taocima. Potom su naredili da se strijeljani donesu u park pod drveće, o koje su ih njemački vojnici, uz pomoć ponekog taoca, povješali: 27 strijeljanih, a zatim obješenih talaca pružali su stravič-

²⁴ Čudno je da su Nijemci ovom prilikom govorili o strijeljanju talaca u znak odmazde zbog napada na njemački motocikl s oficirom i dva vojnika, a ne zbog ranjavanja trojice Nijemaca u borbama kod Sjenokosa. Nigdje nisam mogao doći do podatka koji bi potvrđivali navodni napad na njemački motocikl s trojicom Nijemaca na putu između Sanskog Mosta i Ključa.

²⁵ Mihajlo Škundrić je bio vozač voza koji je naišao od Sanice kada je vršeno strijeljanje Tominjana i ostalih. On je vidio poredane Tominjane i grupu Jevreja ispred kojih je bio rabin, ali nije vidio strijeljanje, jer su Nijemci naredili da voz produži u Sanski Most.

nu sliku u gradskom parku tog proljetnog dana. Dok su taoci visili u gradskom parku, svaki Srbin koji bi naišao centrom grada, morao je da prođe kroz park, između obješenih. Vodio bi ga neki od ustaša i prijetio: »Ovako će proći svi Srbi koji budu protiv ove države«.

Sa dočeka Dr Viktora Gutića, ustaškog stozernika u Sanskom Mostu (prvi s lijeva), do njega Dr Josip Cerjan, u prolazu pored italijanske glazbe.

Preostali taoci su vraćeni u Školu i zatvoreni u učionicu, u koju su im ubacili malo slame za ležaj. Poslije stravičnog strijeljanja i vješanja, među taocima u učionici je zavladała grobna tišina.

Sutradan, štab 132. pješadijske divizije je izdao sljedeći proglas, koji je bio izlijepljen u svim gradovima okupacionog područja divizije:

»Srbi!

7. 5. 41. poslije podne Srbi su iz jednog sela kod Sanskog Mosta pucali na njemačke vojnike.

Selo je razoreno od njemačke vojske, 27 Srba je strijeljano, a njihova tijela obješena su na trgu u Sanskom Mostu.

Komandant
njemačke vojske«

»Serben!

Am 7. 5. 1941. nachmittags haben Serben aus einer Ortschaft bei Sanski Most auf deutsche Soldaten geschossen.

Die Ortschaft wurde von den deutschen Truppen zerstört, 27 Serben er-Marktplatz von Sanski Most aufgehängt.

der deutschen Truppen
Der Kommandeur*»

=» Original letak — proglas u arhivu Muzeja Kozare u Prijedoru.

Istog dana oko dva sata poslije podne izvedeni su taoci iz učionice u park da poskidaju obješene. Kako nisu mogli da odriješe konopce, oni su ih presjekli, pa je na drveću u parku, i nakon uklanjanja obješenih, ostalo da visi 27 konopaca, koji su još dugo podsjećali mještane na strašni zločin.²⁷ Objеšene su skinuli s drveća, poredali ih na troja kola s platformom i odvezli do šušnjara, gdje su na pravoslavnom groblju sahranjeni. Taoci su vraćeni u školu i 11. maja, kada je u Sanski Most došao italijanski konjički puk, pušteni svojim kućama. Tog dana njemačke trupe su se povukle iz Sanskog Mosta u Prijedor, a okupacionu vlast je preuzela italijanska vojska.

RAZVOJ SITUACIJE POSLIJE MAJSKE POBUNE

Vlasti ustaške NDH su već polovinom aprila počele izdavati »zakonske naredbe« kojima su Srbe i Jevreje stavljale van zakona, sankcionisale pljačku njihove imovine, naređivale da se »svi omladinci grčko-istočne vjere (pravoslavne) upotrebe u radu za opće dobro«,²⁹ odnosno prisilnom radu, najčešće na putevima i slično.

Za donošenje presuda po kratkom postupku ustaške vlasti su 17. juna 1941. godine formirale prijeke sudove za okruge i kotare, imenovale predsjednike, sudije i njihove zamjenike, u kojima su osim pravnika bili i ustaški nastrojeni laici. Tada je imenovan Okružni prijecki sud u Bihaću, pod koji je spadao i sanski kotar, i poseban Kotarski prijecki sud u Sanskom Mostu.³⁰ Formirana je velika župa Sana i Luka, sa sjedištem u Banjaluci (a ukinuta vrbaska banovina), kojoj je pripadao i kotar Sanski Most. Ustaški stožernik dr Viktor Gutić privremeno je bio veliki župan ove župe.³¹

Uporedo s donošenjem raznih »zakonskih odredbi« o proganjanju i ekonomskom uništenju Srba i Jevreja, na zborovima u gradovima Bosanske krajine ustaški funkcioneri su i javno pozivali na uništenje Srba i Jevreja. Ustaški stožernik Viktor Gutić je bio najrevnosniji u propagiranju i izdavanju naredbi protiv Srba i Jevreja.

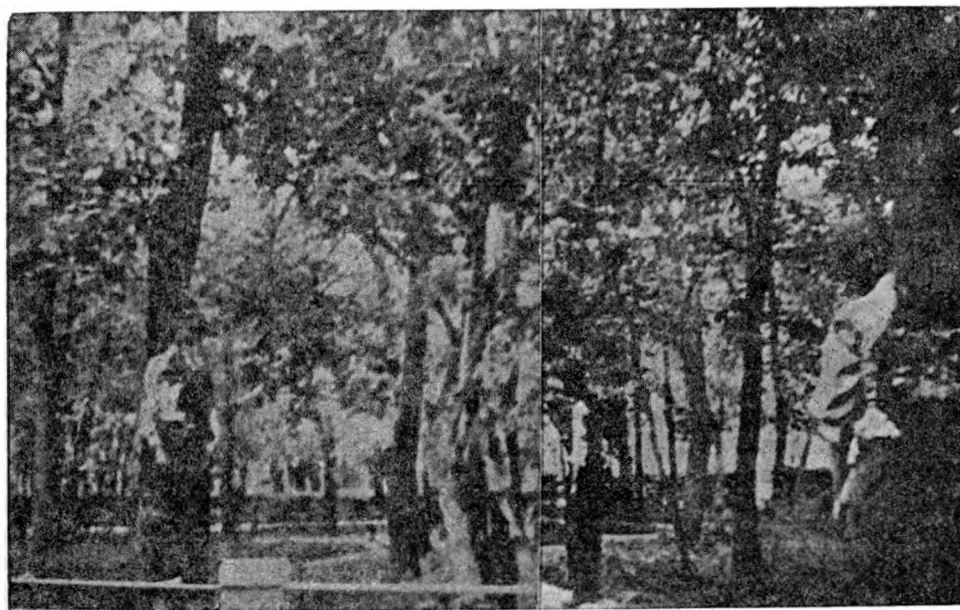
U drugoj polovini maja 1941. godine Viktor Gutić je u Zagrebu posjetio dra Antu Pavelića, poglavnika NDH, i od njega dobio najveće pohvale i priznanja za već počinjene zločine i najšira ovlaštenja za nastavljnje započetih progona Srba i Jevreja. Neposredno potom on je 28. maja došao u Sanski Most. Mjesna ustaška organizacija i organi vlasti, uz sudjelovanje italijanske vojne glazbe, priredili su Gutiću svečani doček, na kojem se okupio priličan broj ljudi, žena i djece iz grada i obližnjih sela. Školska djeca su morala doći s učiteljima. Ustaški stožernik je tom prilikom izvršio smotru jedne italijanske jedinice, a gradonačelnik Himzo Pašić Rešić ga je u ime stanovništva pozdravio, zahvalivši mu se što se »odazvao njihovom pozivu i posjetio njihovo malo mjesto« ...

²⁷ Joco Marjanović: U okupiranom Prijedoru, edicija Kozara u NOB, knj. I, str. 182.

sa Naredba objavljena u »Hrvatskom narodu«, Zagreb, 1941. godine, so Narodne novine, Zagreb, 18. juna 1941. godine.

³¹ Kao ratni zločinac Gutić je osuđen na smrt.

Okupljenom narodu Gutić je održao govor, u kojem je, između ostaloga, rekao: »... drumovi će poželjeti Srbalja, al' Srbalja više biti neće. Izdao sam drastične naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrebljenje. Ne budite slabi ni pram jednoga. Držite uvijek na umu, da su to bili naši grobari i uništavajte ih gdje stignete, a blagoslov našeg Poglavnika i moj neće vam uzmanjkati.

Strijeljani, pa obješeni rodoljubi 9. V 1941. godine u parku u Sanskom Mostu.

Svaki, koji se za njih bude zauzimao, postaje samim tim neprijatelj Hrvatske slobode ...

Srbi neka se ne nadaju ničemu, i za njih je najbolje neka se isele neka ih nestane iz naših krajeva, iz naše domovine« ..³²

Nakon Gutićevog huškačkog govora protiv Srba gradonačelnik Rešić mu se zahvalio »na patriotskim riječima i uputama za daljnji rad te u ime svojih građana obećaje, da će se u tančine tih uputa držati«...

Nakon zбора priređen je svečani ručak. Tom prilikom su komandant italijanskog garnizona, kotarski predstojnik dr Josip Cerjan i stožernik izmijenjali zdravice.

Poslije ručka Gutić i njegova svita primili su u Kotarskom predstojništvu Starog Majdana, Kamengrada, Čaplja i Kijeva, i Gutić im je tada dao 5.000 dinara kao svoj prilog za siromašne građane.³³ Istog dana naveče, ispraćen glazbom, Gutić se preko Prijedora vratio u Banjaluku.

Sanjani su nakon odlaska stožemika i njegove svite ostali u velikoj nezvjesnosti šta će im donijeti dani koji dolaze. Malo je ko od njih vjerovao i očekivao da će se ustaše u Sanskom Mostu zaista »... u tančine tih uputa

³² »Hrvatska krajina«, br. 19 od 30. maja 1941. godine, str. 2.

³³ Isto.

držati» i da će već krajem jula i prvih dana avgusta pristupiti sprovođenju u život ustaškog programa fizičkog istrebljenja Srba i Jevreja.

Iako je ustaško rukovodstvo u Sanskom Mostu nastojalo da okupi u svojim redovima što veći broj Muslimana i Hrvata, oni nisu uspjeli da za svoju zločinačku djelatnost dobiju značajniju podršku sugrađana. Do polovine avgusta 1941. godine u ustaškoj organizaciji u sanskom srezu bio je samo 131 zakleti ustaša.³⁴

Nekoliko dana prije nego što će Nijemci napasti SSSR, ustaše su pohapsile skoro sve uglednije Srbe i Jevreje Sanskog Mosta, ali i grupu naprednih omladinaca, među kojima i devet Muslimana. Tada su zatvoreni: Drago i Janko Ačić, Hasan Aganović, Albert Albahari, Simun Banjac, Dušan i Ilija Basara, Hazim i Muhamed Bilalbegović, Ognjen Borković, Jovo i Petar Brajić, Kabiljo Cico Levi, Rifat i Tahir Čekić, Jovo Delić, Boško Dragišić, Milan, Mladen i Pero Gvozden, Mile Klepić, Fahrudin Kulenović, Muhamed Kurbegović, Obrad Lazić, Sado Levi, Milan Mandić, oovan i Milan Marjanović, Lazo i Nedjeljko Miličević, Veso Milinković, inž. Drago Nedimović, Teodor Praća, Lazar Radović, Hasan Sarajlić, Uglješa Spremo, Jovica Stojanović, Bajazit Topalović, Niko Trkulja, Perica i dr Tošo Zurunić, Lazo i Vlatko Živković, Ustaše su tada zatvorile i Ivicu Sarića,³⁵ ustašu, da bi špijunirao uhapšene. Međutim, on je nakon dva sata izašao iz zatvora, jer je vidio da uhapšeni znaju da je ubačen među njih radi špijuniranja. Ova grupa je bila zatvorena u zgradi mekteba,³⁶ ali je poslije nekoliko dana oslobođena. Poslije izlaska iz zatvora svi omladinci iz grupe morali su da idu na prisilni rad. Zatrpavali su roveve u gradskom parku iskopane pred aprilski rat i obavljali druge poslove.³⁷

* * *

Napad Njemačke na Sovjetski Savez (22. juna 1941.) zatekao je Bosnu i Hercegovinu u složenoj i napetoj situaciji, koja je prijetila da dovede do strahovitog bratoubilačkog klanja i istrebljivanja. Izvjestan broj katoličkih svećenika ne samo da podržava ustašku vlast i okupaciju nego s puškom i kamom u ruci učestvuje s ustašama, a često i kao kolovođe, u pokoljima i uništavanju Srba i Jevreja.

Zbog neravnopravnog položaja i nacionalne obespravljenosti naroda i narodnosti u Kraljevini Jugoslaviji, dio hrvatskog i muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine je poslije proglašenja NDH očekivao da će mu se poboljšati životni uslovi u novoj »državi« i da će ona biti bolja i pravednija od Kraljevine Jugoslavije. Takvom stavu jednog dijela Hrvata, iz kojeg je proizlazila, u većoj ili manjoj mjeri, i podrška ustaškom režimu, doprinio je i uticaj katoličkog klera. Na znatan broj Hrvata i Muslimana u prvoj fazi okupacije presudan uticaj imao je dr Vlatko Maček, vođa Hrvatske seljačke stranke (HSS), koji je putem Radio-Zagreba pozvao svoje pristaše na saradnju s ustašama i podršku novim vlastodršcima. Da bi pridobile Muslimane i obezbijedile njihovu podršku svojoj politici, ustaše su prema njima sprovodile posebnu taktiku, kojom su uspjele da vežu za ustaški pokret izvjestan broj Mus-

3* Arhiv VII, k. 170, br. reg. 26/10—1.

³⁵ Sarić je u toku rata ubijen kao narodni neprijatelj.

³⁰ Muslimanska vjerska osnovna škola.

s' Podaci o Sanskom Mostu, rukopis, str. 18, u arhivu OO SUBNOR SM.

limana, pristaša Hrvatske seljačke stranke. Tako su u Sanskom Mostu pristaše HSS: Himzo Pašić Rešić, trgovac i posjednik, Juso Talić, obučar i Osman Čehajić, pekar, već prvih dana okupacije pristupile ustaškom pokretu.³⁸ Ustaše su za svoje ciljeve pridobile i dio pristaša Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO). Zbog značaja koji su pridavale učvršćenju svog uticaja u Bosni i Hercegovini i uključivanju bosanskohercegovačkih Hrvata i Muslimana u svoju političku i vojnu akciju uništavanja srpskog stanovništva na teritoriji NDH, ustaše su namjeravale da s vladom NDH pređu iz Zagreba u Banjaluku.

Ustaški teror, usmjeravan iz centra raznim zakonima i zakonskim odredbama, pratilo je, naročito u selima, svakodnevno divljanje ustaša nad srpskim stanovništvom, koje je u julu poprimilo široke razmjere. Naoružane ustaše su išle po selima, otimala ljudima hranu i rakiju, tražile da im se žito, stoka, razne namirnice i roba dopreme kućama, otimala novac i drugo. Sve te terorističke mjere pratile su raznovrsne prijetnje, koje su najčešće, dan-dva kasnije, bile i izvršavane. U neka udaljenija sela ustaše do ustanka nisu dolazili. Plašili su se. Ali su zato često zalazili u sela u okolini opštinskih centara Starog-Majdana, Budimlić-Japre, Lušci-Palanke i Tornine. Zbog toga je srpsko seosko stanovništvo, naročito odrasli muškarci, skoro potpuno prestalo odlaziti u kasabe i gradove. Klonilo se susreta sa žandarmima (oružnicima) i ustašama, skrivalo po gajevima i šumama oko kuća ili u blizini sela i sa strahom obavljalo poljske radove. Umukle su pjesme, zavladao je gluho i neveselo doba, puno neizvjesnosti i zloslutnog iščekivanja.

Na dan napada Njemačke na Sovjetski Savez osmorica vrhpoljskih ustaša su došla u Predojevića Glavicu i uhapsila Đurina Predojevića, aktivnog artiljerijskog narednika Jugoslovenske vojske, koji je tog dana s braćom kupio sijeno. Đurin i vrhpoljske ustaše su posjedali u nekoliko kola s konjskom zapregom i preko Lušci-Palanke i Sanskog Mosta stigli u Vrhpolje. Po njega su ustaše došle čak iz Vrhpolja jer je on prilikom povratka iz aprilskog rata iz voza izišao u Vrhpolju. Tu su ga neki mještani primijetili s oružjem i poslije dužeg traganja saznali gdje živi. Kako je Jure Musa, komandir 2andarmerske stanice u Lušci-Palanci, dao o Đurinu iskaz da je lojalan, a u Sanskom Mostu o njemu nisu ništa znali, nakon četiri dana je bio pušten iz zatvora. Poslije povratka kući izbjegavao je susrete s žandarmima i ustašama i skrivao se u šumovitim padinama Grmeča nedaleko od svoje kuće, ili u kućama Mile Kovačevića i Ilije Vidakovića.

Dan-dva poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez ustaše su u Starom Majdanu uhapsile studenta Dragu Malića iz Dževera, potpisnika Trećeg otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine, objavljenog 1. decembra 1939. godine, i sprovele ga u Sanski Most u zatvor, gdje je zatekao nekoliko uhapšenih seljaka. Drago je po ocu Ljupku, koji ga je posjetio, obavijestio Mirka Vranića, takođe studenta, da se nalazi u zatvoru. Vranić je tri-četiri dana kasnije, kasno noću organizovao njegovo bjekstvo. Na lijevoj obali rijeke Sane, koju je Malić preplivao, sačekao ga je Muhamed Bilalbegović. On mu je prenio poruku svog starijeg brata Hazima i usput predao mu letak, Prvomajski proglas CK KPJ, u kojem se govorilo i o zločinima ustaša u Bosni i Hercegovini.³⁹

38 Zbog počinjenih zločina kasnije su bili osuđeni.

39 Kazivanje dr inž. Drage Malića, rektora Univerziteta u Banjaluci, autoru, 14. septembra 1976. godine.

Stanovništvo sanskog područja (sreza) krajem juna i početkom jula 1941. godine još je uvijek bilo pod snažnim dojmom masovne odmazde Nijemaca i ustaša, počinjeno 9. maja nad nedužnim seljacima Tornine, Lužana i Čaplja. Tome je doprinosio i skoro svakodnevni teror ustaša i žandarma nad Srbima i Jevrejima, a u zraku je lebdio prijeteći govor ustaškog stožernika iz Banjaluke Viktora Gutića.

Do jula ustaše su u Sanskom Mostu otpustile sve Srbe i Jevreje iz državne službe i s posla u raznim preduzećima, vanredno ih oporezovale, oduzele im trgovine i radnje i postavile u njih svoje »komesare«, koji su im predavali dnevni pazar. To su i ustaše i »komesari« obilato koristili za lično bogaćenje. Tih dana ustaše su počele i pljačku srpskih i jevrejskih kuća. Mnoge opljačkane stvari su prisvojili pojedini ustaški funkcioneri, a dio tih stvari su iznosili na licitaciju i prodavali budzašto. Tako su opljačkali robu iz mnogih trgovina i gostiona i mnoge vrijedne kućne i lične stvari sanskih porodica. Ustaški tabornik Josip Zandana, zvani Jozo zidar, kotarski predstojnik Ivica Simeon i drugi prisvojili su što im se sviđelo i to javno odnosili svojim kućama. Ponešto od odjevnih predmeta nosili su kasnije članovi njihovih porodica. Tako su radili i ostali ustaški funkcioneri.

Noću između 10. i 11. jula ustaše su pohapsile u parohijama sanskog sreza osam pravoslavnih sveštenika sa osamnaest članova njihovih porodica. Među uhapšenima su bili sveštenici Vid Marjanović, prota iz Sanskog Mosta, Miroslav Glušac, paroh iz Budimlić-Japre i Đuro Grbić, paroh iz Tornine. Držali su ih dva dana zatvorene u Sanskom Mostu u Sokolskom domu i zatim ih vozom prebacili u Banjaluku, a zatim u Caprag (kraj Siska), gdje su skupljani svi sveštenici pohapšeni na području NDH i kasnije s porodicama protjerani u Srbiju.

U drugoj polovini jula stiglo je u Sanski Most 187 Slovenaca koje su Nijemci protjerali s područja Murske Sobote i Maribora.⁴⁰ Prvih dana su bili smješteni u Sokolski dom, a potom raspoređeni po kućama. Za njih je bila organizovana zajednička kuhinja, koju su, po naređenju ustaša, izdraživali Srbi i Jevreji. Većina prognanih Slovenaca je uspostavila prijateljske odnose sa srpskim i jevrejskim stanovništvom, a i sa muslimanskim i hrvatskim.

Nekim imućnijim Srbima Sanjanima ustaše su dale propusnice da mogu otputovati u Srbiju, požurujući njihovo iseljavanje. U selima oko Lušci-Palanke proširio se glas da će svi viđeniji Srbi biti protjerani. Tada su mnogi prestali odlaziti u Lušci-Palanku i Sanski Most, a neki su odbjegli od kuća i skrivali se po obližnjim šumarcima i gajevima, iščekujući dalji razvoj događaja.

Ustaše su u julu u skoro svakom srpskom selu popisale po grupu uglednih domaćina, da kao taoci odgovaraju, ako dođe do kakvog izgredata protiv ustaške vlasti u selu ili varošici. U julu su ustaške vlasti izdale naredbu da se popišu kose, srpovi, zasijane površine, a potom i srpsko stanovništvo, tobože da bi mu se mogle davati namirnice (so, petrolej, šećer itd.). Popisivači su spiskove odnijeli u Kotarsko poglavarstvo, ali od podjele namirnica nije bilo ništa. Ustaše taj popis nisu vršile radi dijeljenja namirnica, već radi prikupljanja poimeničnih i brojnih podataka o srpskom stanovniš-

⁴⁰Mr Rafael Brčić: O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine, Institut za istraživanje Sarajevo, Prilozi, broj 9/1, 1973. godine.

tvu, da bi ga, u datom trenutku mogle hapsiti po spiskovima, što su i pokušale krajem jula.⁴¹

Zbog sve većeg terora život u Sanskom Mostu je u julu skoro zamro. Sedmični pazarni dan (podedjeljak) i dalje se održavao, ali je iz okolnih sela u grad dolazilo manje seljaka nego ranije. Na obalama rijeke Sane moglo se vidjeti samo poneko dijete na kupanju, a večernja živost je nestala s gradskih ulica.

⁴¹ Mirko Stanić: Izjava o Jelašinovcu, septembra 1959. godine, str. 83 i pismo autoru od 31. januara 1975. godine, str. 1, u arhivu OO SUBNOR SM.

2. PRIPREME USTANKA U BOSANSKOJ KRAJINI

Poslije formiranja Vojnog komiteta pri PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu formirani su i oblasni vojni komiteti u Banjaluci, Mostaru i Tuzli. Oblasno rukovodstvo KPJ za Bosansku krajinu je organizovalo početkom juna 1941. godine na Šehitlucima kod Banjaluke partijsko savjetovanje, na kojem su prisutni upoznati s odlukama Majskog savjetovanja KPJ i zadacima koji su se na osnovi tih odluka postavljali pred komuniste Bosanske krajine. Nekoliko dana kasnije u Banjaluku je došao Mahmut Bušatlija, član Vojnog komiteta pri PK KPJ za BiH. On je odizao sastanak sa Josipom Mažarom Šošom, Kasimom Hadžićem, Brankom Babićem i Osmanom Karabegovićem, saopštio im da su određeni u oblasno vojno rukovodstvo za Bosansku krajinu i upoznao ih s njihovim zadacima. Na istom sastanku je odlučeno da se odmah priđe određivanju članova KPJ koji će rukovoditi vojnim sektorom u srezovima u kojima je postojala partijska organizacija, s tim da oni za seoske vojne povjerenike odrede ljude najprikladnije za tu vrstu posla i da priđu prikupljanju oružja i pripremama oružane borbe.

Osman Karabegović je između 18. i 22. juna obišao partijske organizacije u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Novom i Prijedoru.⁴² Održao je sastanke s članovima mjesnih komiteta u ovim gradovima, upoznao ih s partijskom ocjenom situacije u zemlji i svijetu, saopštio im da se računa s njemačkim napadom na Sovjetski Savez, upoznao ih sa zadacima koji su proizlazili iz odluka Majskog savjetovanja i odredio sreske vojne povjerenike u ovim srezovima. Tih dana je i Velimir Stojnić išao u Ključ, održao tamo sastanak s komunistima i saopštio Radenku Stojniću da je određen za vojnog povjerenika na tom području.⁴³

Skoro svi sreski vojni povjerenici su odmah prišli stvaranju mreže seoskih vojnih povjerenika, objasnili im situaciju i dali uputstva za rad.

S obzirom na to da su okupatori i ustaše stavili Srbe, Jevreje i Rome van zakona i pristupili njihovom ekonomskom, a zatim i fizičkom uništavanju i istrebljivanju, to su i pripreme oružane borbe protiv ustaša i okupatora u Bosanskoj krajini vršene, prije svega, a ponegdje i isključivo, u srpskim selima i među srpskim stanovništvom. Osim tih postojali su i drugi faktori koji će kasnije usloviti masovno učešće Srba u oružanoj borbi protiv fašističkih okupatora i ustaša, a čije korijene treba tražiti u daljoj i bližoj prošlosti: u slobodarskim tradicijama stanovništva ove oblasti, u vjekovnoj mržnji naših naroda prema okupatorima, u sve većem raspoloženju masa za borbu protiv okupatora i njihovih slugu, koje se povećalo u periodu po-

⁴² Slavko Odić: Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga 1, str. 104.

⁴³ Velimir Stojnić: Između Kozare, Drvara i Gi'meča, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga 3, str. 59.

četka masovnog fizičkog istrebljivanja naših naroda jula — avgusta 1941. godine.

Već kratkotrajna okupacija naše zemlje i njeno komadanje između okupatora i njihovih satelita, te zavedeni okupacioni režim, teror koji je sve više rastao, brzo su otkrili našim narodima pravu sliku »novog poretka«, koji su sprovodili okupatori i njihove sluge. Zavađanje naših naroda i narodnosti, njihovo fizičko istrebljivanje, kao i svih naprednih ljudi, bez obzira na političku pripadnost, istrebljivanje koje je već u ljeto 1941. godine poprimilo neviđene razmjere i, konačno, masovni pokolj Srba jula 1941. godine (za početak još u maju), pokazali su našim narodima i narodnostima najubjedljivije da se neodložno mora dići na ustanak, ako se hoće spasiti potpunog fizičkog istrebljenja. Na takav razvoj u ovim krajevima uticali su i društveno-politički odnosi, koji su vladali do 1941. godine, lijevo krilo Zemljoradničke stranke, koje je naročito bilo snažno u nekim bosanskokrajiškim sredinama i, na kraju, strpljiv i uporan rad komunista koji su u mjestima povremenog ili stalnog boravka politički djelovali i sprovodili liniju Komunističke partije Jugoslavije.

U tom periodu sazrela je spoznaja u naših naroda o težini i širini izdaje vrhova bivše Kraljevine Jugoslavije, a sve više raslo razočarenje u stare, građanske političke partije i njihovo vodstvo, što je za posljedicu moralo imati okretanje naroda prema narodnoj partiji, — Komunističkoj partiji Jugoslavije, koja je još prije okupacije upozoravala narode na opasnosti koje im prijete od fašističkih zemalja Njemačke i Italije i koja je jedina ostala s okupiranim narodima, vršeći svestrane vojne i političke pripreme za borbu protiv okupatora i njihovih slugu, do koje će neminovno morati doći.

Neosporno je da su objektivni međunarodni vojni i politički uslovi bili značajni za otpočinjanje borbi naših naroda protiv okupatora i njihovih slugu: napad Njemačke na SSSR i vezivanje glavnine njemačkih vojnih snaga na istočnom frontu. Predviđalo se da SSSR i Engleska neće biti jedini koji će se boriti protiv Njemačke, već da će i demokratske snage Engleske i SAD povesti energičniju borbu protiv nacističke Njemačke i fašističke Italije, što se počelo ostvarivati već u julu 1941. godine, što je potom dovelo do Anti-hitlerovske koalicije SSSR, Engleske i SAD.

Međutim, da bi se digao ustanak, treba da postoje unutrašnji uslovi koji omogućuju podizanje naroda u borbu protiv okupatora i njihovih slugu. Ti su uslovi u okupiranoj i raskomadanoj Jugoslaviji postojali u ljeto 1941. godine, što se pokazalo i potvrdilo narednih dana i mjeseci.

Pripreme za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša vršene su i među muslimanskim i hrvatskim stanovništvom bihačkog i cazinskog sreza, ali su velika hapšenja komunista u Bihaću u drugoj polovini juna i u julu, te provala u Cazinu i Velikoj Kladuši polovinom jula osujetili te pripreme.⁴⁴

S obzirom na to da su znatan broj članova KPJ i SKOJ-a u ovoj oblasti sačinjavali Muslimani i Hrvati, radnici, đaci, studenti i namještenici, uskoro su u svim rukovodstvima i štabovima formiranim pred ustanak, u ustanku i kasnije u NOB, bili i Srbi, i Muslimani, i Hrvati i Jevreji.

⁴⁴ Mirko Turić: Od fašističke okupacije do Bihačke kule 1941, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga 1, str. 181—185.

Polovinom jula Mahmut Bušatlija je ponovo došao u Banjaluku. Na sastanku oblasnog partijskog i vojnog rukovodstva Bosanske krajine, održanom na Šehitlucima iznad Banjaluke, on je upoznao prisutne s odlukom Partije da se pride formiranju partizanskih odreda i otpočnu diverzije, sabotaže i oružane akcije. Na sastanku je izvršena raspodjela zadataka. Komunisti određeni da prenesu ovu direktivu partijskim organizacijama i organizuju njeno sprovođenje u život krenuli su odmah poslije sastanka na teren od Bosanskog Petrovca, na kojem je formiran Sredski komitet KPJ i Štab gerilskih odreda za ovaj srez. Sutradan je održan sastanak s komunistima s područja Drvara u selu Bukovači, na kojem je formiran Štab gerilskih odreda za Drvar i okolinu.⁴⁵

Pripreme za borbu i formiranje gerilskih odreda vršeni su i u bihaćkom, krupskom, novskom, prijedorskom, dubičkom i drugim srezovima Bosanske krajine. Na području Kozare Đuro Pucar Stari, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održao je 25. jula u selu Orlovcima, nedaleko od Prijedora, sastanak komunista s područja prijedorskog, novskog i krupskog sreza. Na sastanku je odlučeno da odmah započnu diverzije i manje akcije, s tim da se prije svega izvrši diverzija u Rudniku željezne rude u Ljubiji i Rudniku uglja u Lješljanima. Prijedorski komunisti su 27. jula održali sastanak u Malom Palančistu, na kojem su razradili plan akcija i dogovorili se o izvođenju diverzija u Ljubiji i na željezničkoj pruzi. Sutradan su i bosanskonovski komunisti održali sastanak u Šurlanovom gaju i dogovorili se o rušenju vijadukta u Volinji i Rudnika u Lješljanima. I Sresko vojno povjereništvo za Bosansku Dubicu je 29. jula odlučilo da svoju aktivnost usmjeri na rušenje saobraćajnica.

U podgrmečkim selima krupskog i novskog sreza radilo se na priprema za borbu krajem jula, nakon što je Milan Pilipović, komunist iz Bosanske Dubice, 22. jula došao u Rujišku i prenio uputstva za organizovanje gerilskih odreda i otpočinjanje borbi. Na tom sastanku je postignut dogovor da se Pilipović vrati na područje krupskog sreza, da bi se 31. jula otpočelo s akcijama. Međutim, Pilipović je iz Rujiške krenuo u cazinsko-kladuški srez da tamo organizuje borbu. Ustaše su ga uhvatile i zatvorile u Bihaćku kulu, gdje su već bili zatvoreni neki koji su s njim radili na cazinsko-kladuškom području. Ustaše su ih kasnije izveli pred prijevki sud u Bihaću i svi su, osim Mirka Turića, osuđeni — Pilipović na smrt, a ostali na zatvor u koncentracionom logoru.⁴⁶

⁴⁵ Osman Karabegović: *Krajina na putevima revolucije*, izdanje Glas, Beograd. 1978. godine, str. 12—13.

⁴⁶ Edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 181—185

3. PRIPREME USTANKA U SREZU SANSKI MOST

Do ustanka u sanskom srezu nije bilo organizacija KPJ i SKOJ-a, izuzev jednog kandidata za člana KPJ, Hazima Bilalbegovića⁴⁷ i jedne skojevke, De-se Basta,⁴⁸ te onih koji su na kraće vrijeme navraćali u svoj rodni kraj. Pa ipak su pripreme KPJ za oružanu borbu u susjednim srezovima imale odjeka i na ovom području, i kod stanovništva je sve više bila prisutna orijentacija na oružanu borbu. U nekoliko sela, od početka jula, organizovano su vršene političke pripreme za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša nakon što su pojedini simpatizeri KPJ dobili i upoznali sadržaj Prvomajskog proglasa CK KPJ i prvih letaka o pozivu na oružanu borbu. Neke organizacione i vojne pripreme vršene su neposredno pred izvođenje prvih napada.

U prvoj polovini maja 1941. godine Gojko Majkić⁴⁹ je po Nikoli Lapcu⁵⁰ poslao pismo doktoru Mladenu Stojanoviću u Prijedor. Prema sjećanju Nikole Lapca, Mladen je Gojlcu poručio da se priprema za oružanu borbu, a kada dođe vrijeme, dobiće dalje upute. Gojko Majkić je s porukom Mladena Stojanovića upoznao Vasu Praštala, Iliju Indića, Đorđa Srdića, Jozu šašića, Slobodana Indića, Slavka i Zdravka Njegovana i još neke. Mladenova poruka se prenosila od jednog do drugog čovjeka, dopunjavala, proširivala i uveličavala, podržavajući kod ljudi vjeru da se sprema borba protiv okupatora i njegovih ustaških slugu.

Desa Basta, učiteljica u Kljevcima, član SKOJ-a, dobila je krajem maja i u junu letke CK KPJ i CK KP Hrvatske od učitelja Velimira Stojnića,⁵¹

⁴⁷ Hazim Bilalbegović je kao učenik 6. razreda bihačke Gimnazije 1936. godine bio isključen iz škole na dvije godine zbog komunističke djelatnosti. Nije nastavljao školovanje kao redovan đak, već se zaposlio u Katastru u Bosanskoj Dubici, odakle je 1941. godine bio premješten za šefa Katastra u Sanskom Mostu. Dok je bio u Bosanskoj Dubici, 1940. godine, kandidovan je za člana KPJ.

⁴⁸ Kada je Desa Basta polazila iz Beograda na svoju prvu dužnost učiteljice u školu Kljevce, navratila je u studentsku menzu u Beogradu, gdje ju je Petar Stambolić upoznao sa Hasom Šaraj licem studentom iz Sanskog Mosta, a on ju je uputio na Barbaru Kazić, poštaricu, znajući da je napredna i da joj dolazi u Sanski Most brat Perica Kazić, poznati zagrebački komunist.

⁴⁹ Gojko (Nikole) Majkić, rođen 27. decembra 1894. godine u Lušci-Palanci, mašinski bravar, presudom Državnog suda za zaštitu države d.S.br. 13/32, osuđen je na godinu dana robije zbog komunističkih ideja. Kod policije je bio evidentiran kao komunist od 1932. godine. Poslije izlaska iz zatvora došao je u Lušci-Palanke, gdje je živio i radio kao mašinista na parnoj lokomotivi.

⁵⁰ Nikola Lapac, zemljoradnik iz Lušci-Palanke, pripadao je grupi koja se do rata okupljala oko Gojka Majkića. Član KPJ je postao novembra 1941. godine i bio je prvi sekretar partizanske ćelije u Lušci-Palanci.

⁵¹ Velimir Veljo Stojnić, učitelj, rođen u Dobrom Selu, srez Bosanska Krupa, gdje mu je otac bio učitelj. U Kamenici kod Drvara formirao je prvu partijsku ćeliju na području Drvara, 1939. godine, i bio njen sekretar. Njegov revolucionarni rad u Drvaru vlast je prekinula krajem 1940. godine i otpustila ga iz službe. Tada je došao u Prijedor, gdje mu je živio otac s porodicom. Član KPJ je od 1939. godine. Jedan je od organizatora ustanka u Bosanskoj krajini.

člana KPJ, koji je krajem 1940. bio otpušten iz službe i živio u Prijedoru. Desa je te letke nosila Veljinom Bratu Radenku Stojniću, koji je bio učitelj u ključkom srezu, u Hripavcima. Od Velimira Stojnića je dobila zadatak da prikupi podatke o tome koji ljudi u Kljercima i okolnim selima imaju oružje i da savjetuje seljacima da sakrivaju oružje. Kako je učitelj iz Dabra u aprilskom ratu pao u njemačko zarobljeništvo, prosvjetni inspektor je početkom juna 1941. godine naredio Desi Basta da i u dabarskoj Osnovnoj školi dovrši nastavu, ispita i ocijeni đake. Ona je taj boravak u Dabru pokušala da iskoristi za sastanak s Dabranima. Budući da je nisu poznavali, seljani su odbili da se sastanu s njom. Tada se s njima sastao podvornik škole u Kljercima Jovo Karanović, koji je s učiteljicom došao u Dabar. On je okupio dvadesetak Dabrana, objasnio im koliko je znao i umio političku situaciju i upozorio ih da ne predaju oružje, već da ga čuvaju i pripreme za borbu do koje će sigurno doći. Prisutni su izjavili da u selu ima dosta oružja i da ustaše još nisu dolazile, ali da u selu imaju dva špijuna koji o svemu obavještavaju ustaše. Naveli su i njihova imena.⁵² Dan-dva poslije tog sastanka Desa Basta je otišla u Prijedor i o svemu obavijestila Velju Stojnića. On joj je tom prilikom saopštio da je primljena u članstvo KPJ, tako da je u to vrijeme bila jedini član KPJ na sanskom srezu.

Jedan primjerak Prvomajskog proglasa CK KPJ Hazim Bilalbegović je poslao Gojku Majkiću u Lušci-Palanku, koji je s njegovom sadržinom upoznao drugove iz svoje ilegalne grupe.

Stojan Makić, učitelj u Hadrovcima, komunista po ubjeđenju, otišao je u Hašane do Branka ćopića⁵³ i od njega saznao za letak CK KPJ i uputstva za pripremu oružane borbe: da se vrše političke, vojne i organizacione pripreme. Poslije povratka u Hadrovce Makić je s tim upoznao sezone radnike Luku Majkca, Spasu Sredića i Rajka Predojevića, radnika Mihajla Šipku (svi iz Hadrovaca), sezone radnike Jovu Dubajića iz Mrkalja, Milana Davidovića iz Kozina, starije i uglednije domaćine, zemljoradnike, Milu Majkića iz Majkić-Japre, najbogatijeg domaćina u ovom kraju, Marka Marčetića iz Hadrovaca i druge koji su se u razgovoru izjašnjavali protiv ustaša. Rečeno je da će se javiti kog dana će početi napadi na žandarme i ustaše.

Polovinom jula 1941. godine Desa Basta je u Prijedoru dobila od Velje Stojnića letak sa Staljinovim govorom od 3. jula 1941. godine, s kojim je u

⁵² Iz presude partizanskog vojnog suda od 20. septembra 1942. godine vidi se da je jedan od tih špijuna bio Lazar Ilić. Drugi špijun je bio bivši žandarm Jovo Vokić, koji je zbog špijunaže u korist Italijana krajem 1941. godine osuđen na smrt.

⁵³ Branko ćopić, iz Hašana, krupski srez, zbog revolucionarnog rada bio je isključen iz Učiteljske škole u Banjaluci, koju je nastavio u Sarajevu. Iduće godine vratio se u Banjaluku i opet bio isključen. Školu je završio u Karlovcu. Studirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je počeo objavljivati svoje priče o životu Krajišnika u listu Politika. Pred rat je završio fakultet i došao u rodne Hašane. Bio je jedan od organizatora ustanka u Podgrmeću, prvi komesar u Štabu gerilskih (partizanskih) odreda Krupa—Sana, a od novembra 1941. godine djeluje u propagandnim ustanovama NOP-a; piše pjesme, skečeve i priče, po kojim je i postao popularan.

Sanskom Mostu upoznala poštansku činovnicu Barbaru Kazić⁵⁴, a poslije dolaska u Kljevce i Jovu Karanovića. Kada je s njime krenula preko Budelja u Hripavce, da bi taj letak odnijela Radenku Stojniću, usput je saznala da su Radenko Stojnić i Safet Filipović⁵⁵ uhapšeni (11. jula) i da se nalaze u Ključu u zatvoru. Odmah se vratila u Kljevce, produžila u Prijedor i obavijestila Velju Stojnića o hapšenju njegovog brata Radenka i Safeta Filipovića.

Pred ustanak u Podgrmeču Mile Davidović je dobio letak KPJ od Đure i Aćima Rašete, a njih dvojica od Branka Čopića. Mile je sa sadržajem letka upoznao Milana Vukojevića, Miroslava i Trivu Majkića i još neke iz Majkić-Japre, zatim Nikicu i Peru Vukojevića i Božu Marčetu iz Slatine i još neke s kojima se sreo. Branko čopić je jedan primjerak letka dobio od Milana Ličine, jednog od organizatora ustanka u bosanskonovskom srezu, a drugi od Salke Terzića, omladinca iz Bosanske Krupe, koji su zbog toga i došli do njega u Hašane. I Milan Ličina i Salko Terzić prenijeli su čopiću partijsku direktivu da treba odabrati povjerljive i borbene ljude, prikupljati podatke o tome ko ima oružje i municiju i koji bi ljudi bili spremni da se bore protiv ustaša i okupatora. Rekli su mu da će uskoro biti obaviješten u koji dan treba početi s napadima na žandarmerijske stanice i ustaške opštine.

Ponešto obaviješteni o ilegalnim porukama i informacijama, pojedinci su pokušali da uspostave vezu s nekim u susjednom kraju »koji više zna i više je upućen« u pripreme oružane borbe. Tako su šumski radnici Stevo Karakaš i Stevo Čulibrk oko 20. jula, nedjelju dana prije ustanka u Podgrmeču, krenuli u Drvar, jer se u selima pričalo da Italijani u Drvaru daju Srbima oružje da se brane od ustaša! Tu lažnu vijest donijeli su seljaci iz grahovskog i glamočkog sreza koji su dolazili u Podgrmeč da kupuju žito. U Zdenom Dolu, na pet do šest kilometara od Bosanskog Petrovca prema Ključu, Karakaš i Čulibrk su naišli na veću grupu kosaca, koji su im savjetovali da ne idu u Drvar, da se vrate kući i čuvaju od ustaša, i saopštili da se uskoro očekuje buna. Kada su se Karakaš i Čulibrk preko Grmeča vratili u Tuk-Bobiju, okupilo se oko njih dvadesetak seljaka da čuju kakve vijesti donose iz Drvara. Svima su kazali da se čuvaju i kriju od ustaša, a samo nekima da se »očekuje buna«.

Dušan Gavran je 23. jula bio na Oštrelju kod Vase Kelečevića,⁵⁶ da bi od njega saznao kakva je situacija i šta treba raditi. I Damjan Majkić iz Majkić-Japre je krajem jula išao poslom u Drvar i tamo, u okolnim selima vidio civile naoružane puškama. O tome je pričao nekim Palančanima. To su saznali žandarmi, pa su ga pozvali i saslušavali. On im je ispričao šta je

^M Barbara Kazić je u ljeto 1940. godine došla iz Zagreba na dužnost u Poštu u Sanskom Mostu. Njen brat Perica Kazić je dolazio u Sanski Most i brzo sklopio poznanstva sa naprednim studentima i đacima, pa je u taj krug uključio i sestru Barbaru.

⁵⁵ Safet Filipović, predratni komunista, rodom iz Ključa, živio je u Banjaluci. Poslije dolaska u Ključ, 1941. godine brzo je uspostavio vezu s Radenkom Stojnićem. Njihov tek započeti rad na pripremi ustanka u ključkom srezu bio je prekinut 11. jula 1941. godine, kada su obojica uhapšeni i 24. jula upućeni u logor Gospić, gdje je Radenko ubijen, a Safet prebačen u drugi koncentracioni logor. Iz logora je pušten 1943. godine. Tada je došao na slobodnu partizansku teritoriju i obavljao odgovorne dužnosti. Umro je poslije rata.

⁵⁶ Vaso Kelečević, radnik, do rata u bosanskopetrovačkom srezu, posebno na Oštrelju, bio je aktivan u naprednom radničkom pokretu, pa je još tada primljen za člana KPJ. Dušan Gavran je poznavao Kelečevića kao aktivistu naprednog radničkog pokreta, pa se zato uputio do njega da bi se informisao o situaciji.

vidio. Žandarmi su mu zaprijetili da o tome više ne priča i pustili ga. Nikola Lukić, iz Dabra, 29. jula je krenuo u Drvar da sazna šta se tamo događa, ali je stigao samo do Međeđeg Brda. Na putu je saznao da su ustaše uhapsile nekoliko odraslih muškaraca iz porodica Škundrića, Radoševića, Vukobrata i drugih, pa se vratio kući.

I trgovački pomoćnik Stevo Vukojević, rodom iz Halilovaca, koji je do rata živio u Beogradu i bio komunista, vratio se poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u rodni kraj. Boravio je najviše kod ujaka Đure Sovilja u Budimlić-Japri i govorio prijateljima u koje je imao povjerenja da će buknuti ustanak i da u Velikoj Rujiški ima poznanika koji rade na organizovanju borbe.

Nikola Marčetić, tkački radnik, trgovački pomoćnik, rodom iz Slatine, član KPJ, vratio se iz Užica gdje je radio i došao u svoj zavičaj. Pričao je svojim seljacima iz Slatine o revoluciji, a donio je i neke dijelove knjige »Istorija SKP (b)« i pokazivao je drugovima koje je okupljao oko sebe: građevinskom radniku Peri Vukojeviću, metalskom radniku Nikici Vujeviću, trgovačkom radniku Rajku Miljušu i još nekim koji su se zbog rata i okupacije vratili kućama. Nikola Marčeta je nekoliko dana prije ustanka otišao iz Slatine u Srbiju, u Užice. Odmah je stupio u Uzički NOP odred »Dimitrije Tucović«, u kojem je krajem septembra 1941. godine postao politički komesar 1. čete Uzičkog bataljona.⁵⁷ U Bosansku krajinu će ponovo doći s proleterima i krajem 1942. godine pastati član Izvršnog odbora Sreskog narodnooslobodilačkog odbora (NOO) za sanski srez.

I Stojan Milinović i neke njegove komšije su saznali da se u Drvaru priprema »buna«. Vijest o tome su donijeli Vladija Guteša i Stevurina Kosovac, koji su se do rata bavili trgovinom i švercom, pa su i tog uzavrelog ljeta istim poslom odlazili u Bosanski Petrovac i Drvar.

Đurin Predojević se poslije puštanja iz ustaškog zatvora skrivao u šumi nedaleko od Predojevića Glavice. Ubrzo su mu se pridružili Stojan Kosovac, Ilija Delić, Ostoja i Gojko Predojević i Vaso Grbić. Njih šestorica su se sve češće sastajali i počeli dogovarati o pripremama za borbu, jer su od nekih seljaka saznali za pripreme ustanka u okolini Drvara. Polovinom jula sastali su se u Kerkezovom gaju, kraj vrela Bukove vode i razgovarali o prikupljanju oružja i pripremanju ljudi za borbu, ali nakon toga nisu ništa konkretno preduzeli. Ne znajući da je ustanak već počeo u Drvaru, grupa Palančana i Predojevićana našla se 29. jula (utorak) uveče u šumarku nedaleko od crkve u Lušci-Palanci. Tom sastanku su prisustvovali Đurin Predojević, Stevurina Kosovac, Pavle Mutić,⁵⁸ Veso Kukulj i Vaso Praštalo. Dogovorili su se da napadnu Žandarmerijsku kasarnu u Lušci-Palanci. Jedni su bili za to da se kasarna odmah napadne, a drugi za to da se akcija prvo dobro pripremi da bi uspjela.

Poslije neuspjele đurđevdanske pobune na području Tramošnje, jedna grupa učesnika u tim borbama stalno se krila u šumama sve do prvih borbi. Vid Đaković, koji se najviše istakao u organizovanju majskih borbi, zatim

⁵⁷ Nikola Ljubičić: Uzički odred, VIZ Beograd, 1979. godine, str. 163.

⁵⁸ Pavle Mutić, aktivni narednik Jugoslavenske vojske, rodom iz Lušci-Palanke, nakon aprilskog rata 1941. godine vratio se u rodni kraj. Učestvovao je u ustanku, ali je avgusta 1942. godine na Manjači prebjegao četnicima i postao komandant četničke brigade. Po završetku rata likvidiran u Grmeču, gdje se krio.

Mile Gogić, Vaso Dejanović, Marko Dardić, Stojan Jukić, Mile Vulin, Branko Aleksić, Veljko Ninić i još neki krili su se u šumama Behremaginice i Dundarišta, u Kozijercima oko Manastira Gomjenice, oko Kmećana i Obrovca. S njima se povremeno sastajao Risto Kovačević, koji se takode skrivao od ustaša. Za njihovo skrivanje u šumama znalo je stanovništvo ovih sela. Tako je do ustaša i žandarma došla vijest da je Mile Gogić doveo iz Srbije 30 četnika, iako se nije radilo o četnicima nego o učesnicima majske pobune koji su se krili od ustaša, plašeći se odmazde.

Uspješnijem širenju vijesti o pripremama ustanka smetalo je i to što su ljudi slabo poznavali širu okolinu. Pritisnuti svakodnevnim radom, brigama i oskudicom, seljaci se nisu mnogo udaljavali od svojih sela i nisu poznavali Podgorinu, kako su mnogi nazivali sela podno Grmeč-planine, već samo najbliža, susjedna sela, ali i njih slabo. Tako, na primjer, mnogi seljaci iz Radića i Suvaje u krupskom srezu nisu znali da postoje sela Jelašinovci i Lipnik, i obratno. Kada se Rade Brkić spasio od ustaškog klanja na Crnom jezeru kod Bosanske Krupe i došao u selo Vranjsku Mosuru, ljudi iz tog sela nisu mu vjerovali da je iz Jelašinovaca kod Sanskog Mosta, jer niko od njih nije čuo da postoji to selo. Njegova uvjeravanja su bila uzaludna i on se iz ovih novih neprilika spasio bjekstvom. Seljane susjednih i udaljenijih sela zbližice tek ustanak i narodnooslobodilačka borba. Ona će dovesti do međusobnog upoznavanja, saradnje, prijateljstva i drugarstva. Unatoč svemu tome, vijesti da KPJ priprema oružanu borbu, ustanak, bunu, kako se tada najčešće govorilo, širile su se u povjerenju od uva do uva selima podno Grmeč-planine i Muleža. Bilo je poruka i putem rodbinskih i prijateljskih veza i poznanstva.

Iako tada na području sanskog sreza nije bilo organizovanog rada, rukovođenog iz jednog centra, agitacija protiv okupatora i ustaša i stalno potajno kruženje vijesti da se »nešto« sprema, širili su se sanskim selima i bodrili ljude, doprinoseći da se kriju i bježe od ustaša. A na vijest da je borba započela u susjednom kraju prihvatili su se i sami oružja i krenuli u borbu. Uz druge uslove i činjenica da su u narodu kružile navedene vijesti svakako je doprinijela da ustanak u jednom dijelu sanskog sreza ne bude akcija grupica i grupa već masovan.

Mada je bilo slučajeva da su pojedinci iznosili mišljenje da ne treba ići u oružanu borbu neke ozbiljnije akcije u tom smislu među srpskim stanovništvom na sanskom srezu nije bilo. Tome je doprinosila i činjenica da su se neki mjesni vođi građanskih političkih stranaka i neke viđeni je pristao tih stranaka u trenutku okupacije zatekli u Beogradu i bili bez ikakve veze sa Sanskim Mostom (dr Branko Miljuš, narodni poslanik JRZ i još neki), dok su se drugi u međuvremenu iselili ili pobjegli u Beograd. Najzad, priličan broj istaknutijih građanskih političara, trgovaca, gostioničara i bogatijih seljaka stradao je u pokolju koji su ustaše izvršile prvih dana avgusta.

Pojedini građanski političari, Srbi, pristao JRZ, JNS, Zbora i drugih stranaka koji su uspjeli da se spasu od ustaškog pokolja, u početku su, poneseni ustaničkim valom, prihvatili borbu, ali su se u većini slučajeva ubrzo pokazali kao protivnici naiodnooslobodilačke antifašističke borbe, pogotovo kada su u ove krajeve došli italijanski okupatori.

II Ustanak

1. U BOSANSKOJ KRAJINI

Grupa naoružanih seljaka koji su se krili u šumi i nisu prišli odredima koje je formirao Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo, napala je 26. jula poslije podne samonicijativno, domobranski automobil na Pasjaku, između Drvara i Oštrelja, i ubila zapovjednika 1. domobranske bojne (bataljona) koji se vraćao iz Drvara s obilaska jedinice locirane u tom garnizonu. Saznavši za napad, kolona ustaša, žandarma i domobrana krenula je odmah iz Drvara prema Crvijivici i Pasjaku. Međutim, Gerilski odred Crvljivice je poslije kraće borbe primorao neprijatelja da se vrati u Drvar i o tome izvijesti Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i susjedne gerilske odrede, predloživši istovremeno da se napadne i Drvar.¹

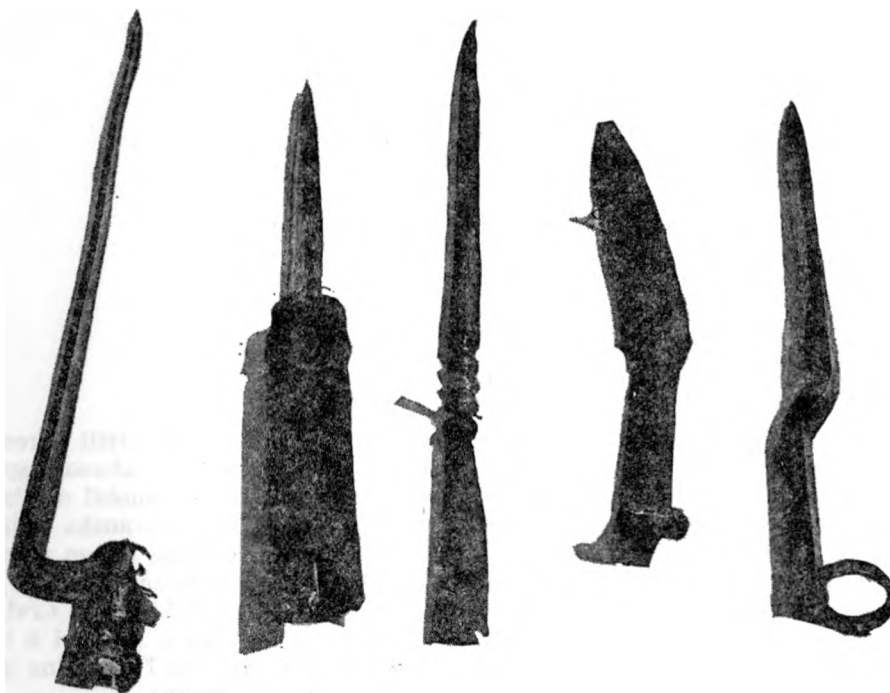
Sreski komitet KPJ i Štab gerilskih odreda za bosanskograhovski srez,² na zajedničkom sastanku u šumi Oklinak, odlučili su tada da se krene na opšti ustanak. U toku noći su poslali kurire prema Oštrelju, Bosanskom Petrovcu, Srbu, Bosanskom Grahovu i u druge susjedne krajeve s pozivom da ustanici počnu zarušavati ceste i presijecati telefonsko-telegrafске linije, te da napadnu na ustaške, domobranske i žandarmerijske posade na čitavom području. U toku noći su izvršene pripreme i 27. jula oko četiri sata ujutro napadnut je i oslobođen Drvar. Istog dana je izvršen napad i na žandarmerijske stanice u Oštrelju, Srbu, Martin-Brđu, Trubaru, Prekaji, Potocima i Resanovcima, a izvršen je i opšti napad na Bosansko Grahovo. Sva ta mjesta su oslobođena. Neprijatelj je pokušao da od Bosanskog Petrovca prodre u pravcu Drvara, ali su ga gerilski odredi odbacili nazad, nanijevši mu gubitke.³

¹ Dr Dušan Lukač: Ustanak u Bosanskoj krajini, izdanje VIZ, Beograd, 1967. godine, str. 93—94.

² I za područje Drvara sjedište sreza je bilo u Bosanskom Grahovu, a u Drvaru je bila sreska ispostava. Stoga je naziv sreskog komiteta i štaba gerilskih odreda bio po bosanskograhovskom srezu, iako je Drvar predstavljao centar njihovog djelovanja.

³ Dr Dušan Lukač, nav. d. str. 94—96.

Sljedećeg dana u borbu su krenuli i seljaci iz Vrtoča i okoline. Napali su Žandarmerijsku stanicu i zauzeli je, a digli su se i seljaci iz okoline Krnjeuše i sela prema Kulen-Vakufu. U borbu su se uključili i Tiškovac i sela oko Plavna, zatim sela prema Potocima, Mliništima i Glamoču. Ustanak se od Drvara širio na sve strane.

Ustanička koplja iz 1941. godine.

Dvadeset i osmog jula uveče od ustanika iz Risovca saznali su i seljaci Suvaje, Gudavca i još nekih sela južno od Bosanske Krupe da je počeo ustanak i da je Drvar oslobođen, pa su sutradan, 29. jula, i oni krenuli u borbu: zauzeli su Žandarmerijsku stanicu u Benakovcu, napali ustaške opštine u Suvaji i Duboviku i krenuli u napad na Bosansku Krupu. Tridesetog jula ustanak se s krupskog područja proširio na novsko, dubičko i sansko, a 31. jula s petrovačkog sreza na bihački i s drvarskog kraja na ključki srez. Ustanici su zauzeli Glamoč i Ribnik, upali u Bosansku Kostajnicu, a dan kasnije napali su i Bosansku Dubicu. Ustanak je 29. jula zahvatio i sela Janja i Pljeve, a potom i sela oko Mrkonjić-Grada. Tridesetog jula ustanak je zahvatio srpska sela u bosanskootočkoj i bužimskoj opštini krupskog sreza, na lijevoj obali rijeke Une, a dan-dva kasnije i srpska sela u opštinama Vrnograč, Velika Kladuša i Tržačka Raštela.

Vijest o ustanku u Drvaru i okolini prenosili su kuriri pješaci, a ponegdje i kuriri konjanici, te se tako ustanak širio od sela do sela. Nakon što je zahvatio Drvar i najbližu okolinu, u toku dana se proširio na Drinić, Bukovaču, Bravsko i druga sela južno od Bosanskog Petrovca; sutradan, zah-

vatio je Vrtoče, Prkose i sela sjeverno od Bosanskog Petrovca, prema Bihaću i Krnjeuši, i Risovac, prema Bosanskoj Krupi; 29. jula se proširio na Suvaju, Gudavac, Pučenik, Radić, Benakovac, Hašane, Potkalinje, Srpsku Jasenicu, Majkić-Japru i druga sela u srezu Bosanska Krupa; 30. jula je ustanak zahvatio grupu sela sjeverno od bosanskokrupskog područja (Veliku Rujišku, Rakane, Krši je, Čadavicu) i grupu sela sjevernoistočno i istočno od Grmeč-planine: Lušci-Palanku, Predojevića Glavicu, Hadrovce, Mrkalje, Slatinu Jelašinovce, Tuk-Bobiju i druga sela na sanskom srezu.⁴ Slično je bilo i od Drvara prema Srbu i Donjem Lapcu, u pravcu Prekaje i Glamoča, u pravcu Bosanskog Grahova, Grkovaca i Livna, u pravcu Bravska, Ribnika i Mrkonjić-Grada.

Zbog prenošenja vijesti o početku ustanka kuririma pješacima, od sela do sela, ona je stigla na sanski srez, u Majkić-Japru i Lušci-Palanku tri dana kasnije. Jelašinovčani su prenijeli poziv na ustanak u Gradanovce, Dabar, Medede brdo, Zavalje i Gornju Sanicu.

⁴ Isto, str. 95—112.

2. USTANAK NA SANSKOM SREZU

Napadom na Žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci, 30. jula 1941. godine u zoru, počeo je ustanak na sanskom srezu, ali je tog dana zahvatio samo sela oko Budimlić-Japre, Lušci-Palanke, Jelašinovaca i Dabra.

Geografsko-saobraćajne, političke, ekonomske i druge okolnosti uticale su da se već krajem jula i prvih dana avgusta 1941. godine formiraju ustanički centri u Lušci-Palanci, Jelašinovcima i Majkić-Japri. Presudno je bilo i to što su se u tim mjestima (Majkić-Japri, Jelašinovcima i Lušci-Palanci) formirali prvi jači ustanički odredi na sanskom srezu. Oni će to ostati kroz čitav rat i odigrati značajnu ulogu u okupljanju ostalih sela, razvijanju i jačanju oslobodilačke antifašističke borbe.

Lušci-Palanka, sa oko 480 stanovnika Srba, nekoliko hrvatskih porodica i jednom jevrejskom, kojoj su gravitirala sljedeća sela: Fajtovci (oko 420 Muslimana, Srba i Hrvata), Gorice (oko 430 Muslimana i Srba), Naprelje (oko 570 Muslimana i Srba), Bosanski Milanovac (oko 1000 Srba), Bošnjaci (oko 410 Srba i Hrvata), Miljevci (oko 710 Srba), Praštali (400 Srba), Skučani Vakuf (oko 980 muslimana i Srba), Predojevića Glavica i Pokraj (oko 630 Srba).

Jelašinovci (oko 1050 Srba), kojima su gravitirala sela: Djedovača (oko 180 Srba), Umci, Gornji i Donji Dabar i Crnovoda (oko 4360 Srba), Grdanovci (oko 528 Srba), Otiš (oko 475 Srba) i Tuk-Bobija (oko 350 Srba).

Majkić-Japra (oko 1600 Srba), kojoj su gravitirala sela: Halilovci (oko 500 Srba i Muslimana), Johovica (oko 360 Srba), Duge Njive (oko 500 Srba i Muslimana), Slatina (oko 870 Srba), Hadrovci (oko 200 Srba), Mrkalji (oko 350 Srba), Gornji Lipnik (oko 630 Srba), Donji Lipnik (oko 400 Srba), Kozin (oko 360 Srba), Podvidača (oko 560 Muslimana, Srba i Hrvata) i Lukavica (oko 900 Muslimana, Srba i Hrvata).⁷

Srpsko stanovništvo u ove tri grupe sela ustanak je zahvatio krajem jula i početkom avgusta 1941. godine, pa će o njima biti i najprije govora u ovoj ediciji.

Već je naprijed rečeno da je srpsko stanovništvo, naročito na području NDH, bilo prvo na udaru okupatora i njihovih slugu ustaša. Ono je izloženo najprije ekonomskom, a onda i fizičkom uništavanju, sve do istrebljenja. To je uveliko uslovalo da se Srbi masovno opredjeljuju za ustanak, podižu ga i dalje razvijaju pod rukovodstvom KPJ.

Međutim, kao što je poznato, i okupatori i ustaše su kod Hrvata i Muslimana pokušali da se nametnu kao njihovi oslobodioci, koji će im omogućiti bolji život nego što su ga imali za vrijeme bivše Jugoslavije. Za pridobijanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva okupatori i ustaše su već od prvih dana okupacije, odnosno stvaranja kvislinške NDH donosili takve propise koji su poboljšavali njihovu egzistenciju, a na štetu Srba i Jevreja (us-

⁷ Redosljed nacionalnosti je dat prema njihovom brojnom stanju u selu, najprije oni najbrojniji.

lijedilo je otpuštanje iz službe svih Srba i Jevreja i na njihovo mjesto dovođenje Muslimana i Hrvata, zatim oduzimanje trgovina i svih privrednih i drugih radnji od Srba i Jevreja, itd.). Sve je to dovelo do toga da su u prvo vrijeme uslovi za pokretanje hrvatskih i muslimanskih seljaka i radnika u borbu protiv okupatora i ustaša bili veoma slabi ili nikakvi. Zbog toga je pred komunistima i svim rodoljubima bio krupan zadatak savladavanja tih objektivnih prepreka da bi se muslimansko i hrvatsko stanovništvo aktiviralo i postiglo da oslobodilačka borba, organizovana i vođena od strane KPJ, bude zadaća i Srba, i Hrvata i Muslimana.

NA PODRUČJU LUŠCI-PALANKE

Nakon zauzimanja Žandarmerijske stanice u Benakovcu,⁸ ustanici su se podijelili u četiri grupe: jedna je, sa zarobljenim žandarmima, ostala u zauzetoj stanici u Benakovcu, druga je zauzela položaj prema Velikom Duboviku, treća je krenula na Potkalinje,⁹ a potom je i ona produžila prema Velikom Duboviku, dok je četvrta grupa pošla prema Majkić-Japri i Lušci-Palanci da ta dva i okolna sela digne na ustanak i napadne Žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci. U ovoj grupi su bili Bukan Dražić, Milan Karić, Kojo Bundalo, Jovan Dražić i Lazo Bundalo, sva petorica iz Majkić-Japre i Simo Đurašinović iz Benakovca. Lazo Bundalo je imao lovačku, a svi ostali vojničke puške. Njima se u Vajinom gaju priključio Nikola Bundalo, zvani Zečina, iz Majkić-Japre i još neki seljaci. U Predojevića Glavicu su stigli 29/30. jula iza ponoći, obavijestili Đurina Predojevića i neke njegove rođake i susjede o ustanku na krupskom srezu i pozvali ih da zajedno napadnu žandarmeriju u Lušci-Palanci. Oni su im se odmah pridružili i prema Lušci-Palanci su krenuli: Mićo I. Mrda s vojničkom puškom, Lazo Č. Panjak i Stevo Praštalo s lovačkim puškama, Đurin Predojević s pištoljem i dvije bombe i Vaso I. Grbić sa starom kuburom i pištoljem.

U Lušci-Palanci, nedaleko od crkve, grupi ustanika iz Majkić-Japre pridružili su se pojedinci koji su se te noći prikrivali po šumarcima, ali su, saznajući za ustanak u krupskom srezu i za pripremanje napada na Lušci-Palanku, pristigli iz Predojevića Glavice i Majkić-Japre. Bili su to Trivo Grbić, Vele, Božo i Drago Čurguz, svi bez oružja, Đuro Grbić i Gojko Predojević s lovačkim puškama, Jovo Predojević s pištoljem, a Stojan Milinović i Ilija Delić s vojničkim puškama.

Ustaničkoj grupi po dolasku u Lušci-Palanku priključili su se Palančani Stojan i Stevurina Kosovac, Obrad Daljević, njegov sluga Milan Čurguz i još neki iz Lušci-Palanke. Pred zoru 30. jula, ne čekajući pristizanje ostalih pozvanih mještana, odlučili su da napadnu žandarmeriju. Kada je vidio da se čvrsto odlučilo započeti ustanak, Obrad Daljević je naredio Milanu Čurguzu da se vrati kući i donese njegove skrivene puške. Čurguz je otišao do kuće Daljevića i ispod kaca u štali izvadio dvije puške kragujevačku i austrijsku, sa

⁸Arhiv VII, k.86, br. reg. 36/5—3.

⁹ U Potkalinju su živjeli i Muslimani i Srbi. Među Muslimanima su samo dvojica ili trojica bili u ustašama njihove porodice su 29. jula pobjegle preko Majkić-Japre i Skucanog Vakufa u Sanski Most. Sve ostale muslimanske porodice su ostale kod svojih kuća i postepeno se uključivale u narodnooslobodilački pokret.

50 metaka. Skrivajući se iza džbunja, obilazeći kasarnu, on je došao u šumarke više crkve i Daljeviću predao oružje.» Ovaj je obje puške dao nekim poznanicima koji su znali rukovati oružjem. U međuvremenu tridesetak okupljenih ljudi dogovorilo se da grupa iz Majkić-Japre zaobiđe kasarnu s juga i napadne je od Palanačkog polja, Đurin Predojević sa jednom grupom da napadne od Gredara, sa zapadne i sjeverozapadne strane, a manja grupa da napadne sa istočne strane, s pravca Miljevaca.

Pripadnici Žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci Suljo Delalić, Nikola Dejanović, Ibrahim Musić i Petar Majstorović po dolasku u Sanski Most dali su izjavu o napadu ustanika, iz koje se vidi da je 29. jula 1941. godine uveče zapovjednik postaje saznao da su »četnici sa seljanima« digli ustanak u Benakovcu i Majkić-Japri, te da se sprema dolazak ustanika i ustanak seljaka u Lušci-Palanci.

Nakon što je primio ove vijesti Jure Musa, zapovjednik stanice, zapovjedio je žandarmima da se potpuno naoružaju, uzmu svu municiju i da odmah rastjeraju narod s ulica i da svaki mještatinin pođe svojoj kući. Potom su žandarmi postavili zasjede i spremili se za odbranu. Noć je prošla mirno, ali su oko 5 sati 30. jula u blizini stanice opazili čovjeka odjevenog u vojničku odjeću i naoružanog puškom. Taj ustanik čim je opazio žandarma, povukao se natrag. Kraće vrijeme iza toga na Žandarme je sa svih strana otvorena paljba.¹¹

Đurin Predojević je u svom članku »Ustanak i borbe 1941. godine na području oko Lušci-Palanke« pisao da je napad počeo ujutru oko 5 sati. Žandarmi su pružili otpor samo do onog trenutka dok se on sa svojom grupom nije privukao do kuće Marije Čulibrk prema Žandarmerijskoj stanici i bacio obje ručne bombe.¹²

Dok je još trajala borba, a nakon što je Đurin bacio dvije bombe, jedan od ustanika iz Majkić-Japre, s puškom na ramenu, vezanom kanapom umjesto kajišem, došao je načelniku Opštine Peri Batozu, čija se kuća nalazila nedaleko od kasarne. Ustanik ga je obavijestio da oni traže od njega da pozove žandarme na predaju.

Iza leđa Pere Batoza, preplašeni pucnjavom i pojavom naoružanog čovjeka, tiskalo se sedmero njegove djece i žena. On se odlučio da izvrši nalog ustanika, obukao se i krenuo prema kasarni. Tada su ustanici prestali pucati, a paljbu su prekinuli i žandarmi kada su ugledali načelnika da cestom sam ide prema njima. Komandir stanice Jure Musa, koji je bio lakše ranjen u glavu, naredio je dvojici žandarma u rovu između kasarne i ceste da puste Batoza da dođe u kasarnu.

Pero Batoz je Juri Musi rekao da su četnici njemu naredili da im kaže da se predaju. Ako se ponovo zapuca, pobiće i njega i njih. Musa se plašio da će ga ustanici ubiti ako se preda, ali mu je Batoz garantovao život, pa je narednik tada komandovao oružnicima »Puške u soške!« i sam prvi odložio pušku, dok su ostali žandarmi brzo iskočili iz rovova i u jednu sošku pred kasarnom složili svih sedam pušaka. Ustanici su iza obližnjih kuća i drveća

i# Kazvanje Milana Čurguza, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru 19. avgusta 1978. godine.

¹¹ Arhiv VII, Fond NDH, k.86, br. reg. 36/5—1.

¹² Đurin Predojević: Ustanak i borba 1941. godine na području oko Lušci-Palanke, Podgrmeč u NOB, prva knjiga, str. 746—751.

Nezavisna Država Hrvatska
V R H O V N O
ORUŽNIČKO ZAPOVJEDNIŠTVO
Broj 1469 /J.S.
Prilmljeno 30-VII.1941.

11.000.000
Mila Hrvatska
11-1
11-1
11-1

Izviješće o stanju
pobune.

ZAPOVJEDNIŠTVU VOJSKE I MINISTARSTVU
DOMOBRA NSTVA -

Zagreb, 30. srpnja 1941.

Z A G R E B.

Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije u Banja Luci sa Taj.
J.S.Br.186 od danas javlja:

" U toku noći od 29 na 30 i samog 30. srpnja 1941. primljeni su slije-
deći podatci o toku pobune na području ove pukovnije:

1.- Oružnička postaja ŠIPOVO javlja:

29. srpnja 1941. oko 17 h. napadnut je na putu Mlinište -Gleboč, na mjes-
tu zv. Ridjuša teretni samovoz, koji je vožio municiju za pomoć. Vode se borbe.
Četnici su opkolili pilaru Klassen Waltera i oružničku postaju u Mliništu,
oko kojih se objekata vode borbe. Vojska je upućena u pomoć iz Lisine i
Tajca.

2.- Oružnička postaja SANSKI MOST javlja:

Prema izvješću poštanskog ureda u Lušci Palanka, 30. srpnja 1941.
u 6 h 15 čula se je pucnjava iz pušaka u blizini oružničke postaje Lušci
Palanka. Sa ovom postajom ne može se dobiti telefonska veza. Potankosti su
nepoznate. Od 7 h. nemože se dobiti telefonska veza ni sa poštom Lušci Palan-
ka. Vodni zapovjednik iz Sanskog Mosta, poručnik Kurilić nalazi se sa 6 oruž-
nika, 1 ustašom i 4 redara u pravcu Lušci Palanke.

3.- Oružnička postaja SANSKI MOST javlja:

30. srpnja 1941. buknuo je opći ustanak među grko-istočnjacima u
Lušci Palanci. Jedan dio oružnika sa postaje Lušci Palanka povukao se u
pravcu Sanskog Mosta.

4.- Oružnička postaja BOS.DUBICA javlja:

29. srpnja 1941. javljeno je u kotarskom predstojništvu od strane
seljaka sela Bjelajci i Maglajci, da su vidjena neka naoružana nepoznata lica
koja su se kretala u pravcu Bos. Dubice.

5.- Zapovjedništvo oružničkog voda JAJCE javlja:

Po izvješću oružničke postaje Šipovo masa četnika zauzela je 30.
srpnja 1941. željezničku i oružničku postaju Mlinište, te opkolila vojsku, koja
se sa njima bori. Za sudbinu oružnika postaje Mlinište nezna se. Četnici su
zauzeli dominirajuće položaje i mučki napadaju naše snage, koje se upućuju
kao pojačanje, prisiljavajući ih tako na borbu.

6.- Zapovjednik oružničke postaje SANSKI MOST javlja:

30. srpnja 1941. vođnik iz Sanskog Mosta, poručnik Kurilić sa 16
oružnika i redara zadržava nadiranje četnika prema Sanskom Mostu kod sela
Pajtovca, koje se nalazi na 14 kilometara udaljeno od Sanskog Mosta.

U Sanski Most stigao je iz Prijedora jedan vođ domobrana sa 1 čas-
nikom i zauzeo položaje za odbranu ovog mjesta.

Za sudbinu oružnika postaje Lušci Palanka ništa se nezna.

Od strane zapovjedništva Vrbaskog divizijskog područja upućena su
potrebna pojačanja u pravcu Mliništa i Sanski Most, koja će na određena
mjestu stići u toku današnjeg dana, da bi zauzela polazne položaje za nared-
jeni napad!

Prednje se dostavlja s molbom na znanje.

DOSTAVLJENO:

Zapovjedništvu vojske i Ministarst-
vu domobranstva, Zapov. kopnene vojske
Ravnateljstva - glavni štab - Zagreb.

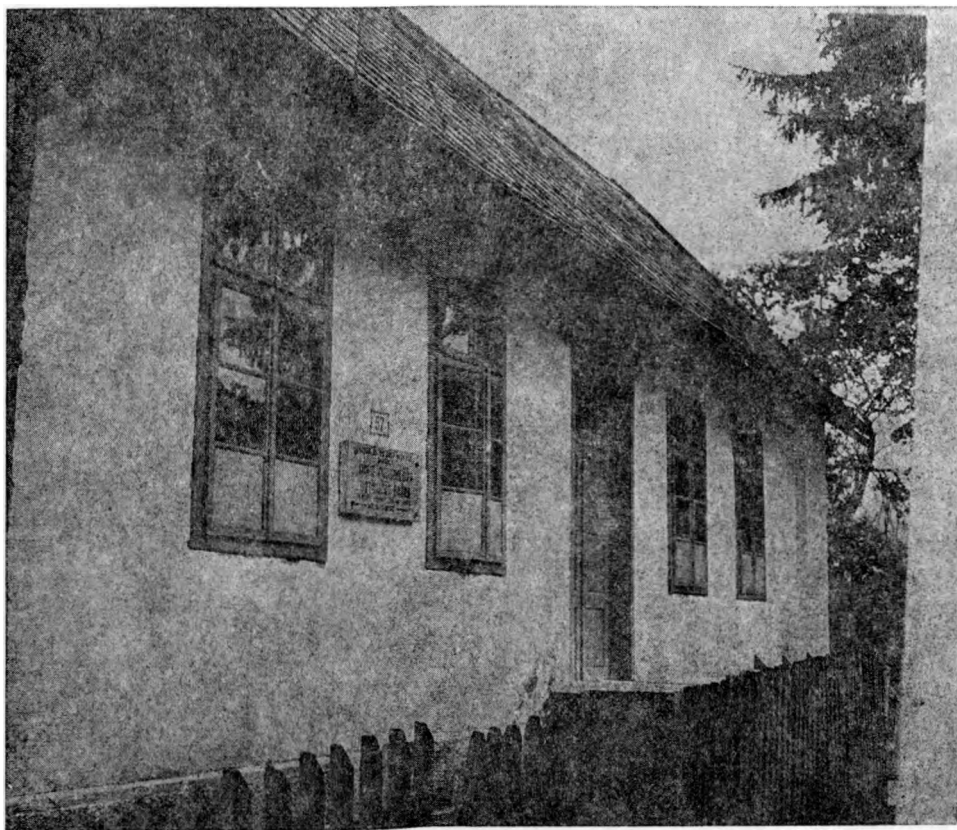
ZAPOVJEDNIK, GENERAL:

Izveštaj Oružničkog zapovjedništva o ustanku na području Lušci-Palanke.

sve ovo posmatrali i kada su videli da žandarmi odlažu puške, pojurili su prema kasarni i šćepali odloženo oružje.

Pero Batoz je tada naredio ustanicima da petoricu njima malo poznatih žandarma privremeno zatvore, a narednika Juru Musu i razvodnika Ivana Lipovca odveo je u svoju kuću, dok se situacija malo sredi.

Ustaške vlasti su postavile Juru Musu za komandira Žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci krajem 1941. godine, pošto su otpustile iz službe dotadanjeg komandira narednika Iliju Zagorca, kao i ostale žandarme Srbe. S Musom je u Lušci-Palanku došla i njegova žena s djecom, koja se u vrijeme napada ustanika na kasarnu nalazila negdje u Zagorju. Razvodnik Ivan Lipovac je na dužnosti u Lušci-Palanci bio od 1936. godine i za to vrijeme sprijateljio se s mnogim porodicama. Istog dana nakon predaje ustanicima Musa se vratio u svoj stan, a Lipovac u kuću Mane Grubića, s čijom je pastorkom, Hrvaticom, bio vjeren. Obojica su od trgovaca iz Lušci-Palanke dobili civilna odijela i obukli ih, a svoju uniformu su predali ustanicima. Narednih dana oni su se slobodno kretali i dva puta dnevno obilazili žandarme zatvorene u podrumu kasarne.¹³

Zgrada Žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci, na koju su ustanici izvršili napad 30. VII 1941. godine. Kasnije su u njoj bile razne partizanske ustanove (sadašnji snimak).

¹³ Kazivanje Pere Batoza autoru, 24. juna 1978. godine.

U ovom napadu zarobljeno je svih sedam žandarma i zaplijenjeno preko deset pušaka s municijom i druga oprema. Poslije zauzimanja kasarne ustanici su ušli u opštinsku zgradu, uhapsili blagajnika Jakova Lanišnika i spalili arhivu. Jakov Lanišnik, Slovenac, oženjen jednom Srpkinjom iz Lušci-Palanke,¹⁴ za kojeg je većina mještana mislila da je pripadnik njemačke narodne grupe, strijeljan je istog dana, uveče, zajedno s dvojicom žandarma, od kojih je jedan bio zarobljen tog dana u Miljevcima.¹⁵ Zarobljen je i upravnik pošte, koji je prije zarobljavanja uspio da javi u Sanski Most da su ustanici napali »oružničku postaju«,¹⁶ ali je odmah pušten na slobodu.

Već prve hice ispaljene na kasarnu u Lušci-Palanci čuli su i mnogi seljaci u Tuk-Bobijdu, pa su se odmah počeli okupljati i dogovarati šta da rade. Ocijenili su da se puca kod kasarne i zaključili da je ustanak! Jovo Čulibrk je izvadio svoju skrivenu vojničku pušku, koju će u toku dana dati sinovcu Stevi Čulibrku, a Stevo Karakaš, Bogdan Kukulj i još neki uzeli su sjekire i rogulje. Po završetku borbe Kukulj je među prvima utrčao u kasarnu i zaplijenio pušku i uniformu, koju je odmah i obukao.

U Tuk-Bobiji nalazio se lugar Pero Krpan, kojeg su ustaše postavile na tu dužnost mjesec dana ranije, a on je imao vojničku pušku i dva pištolja. Stevo Karakaš i Mihajlo Milošević su otišli u kuću Trive Miloševića, gdje je lugar stanovao. Krpana su zatekli na spavanju i oduzeli mu oružje. Pošto se ranije hvalio zločinima izvršenim u Lici, odakle je došao u Tuk-Bobiju, a loše se odnosio i prema seljacima u novoj sredini, Trivo Milošević i Stevo Karakaš su ga izmlatili štapovima¹⁷ i odmah zatim produžili prema Lušci-Palanci, u koju su s grupom ljudi stigli pred završetak borbe. Dolazak grupe iz Tuk-Bobije s dvije puške i dva pištolja predstavljalo je značajno pojačanje.

Pošto su se žandarmi predali, na cesti, pred kasarnom, okupili su se ustanici i pristigli Palančani. Tada su se viđeniji ustanici dogovorili da Đurin Predojević preuzme komandu u Žandarmerijskoj kasarni, zavede red i čuva zarobljene žandarme, a okupljeni ustanici da krenu na Vitorog, da tamo dočekaju ustaše, ako udare na njih.¹⁸

Odmah zatim Pero Batoz je s grupom ustanika krenuo kroz Lušci-Palanku prema Miljevcima. Usput su im se priključivali ljudi iz Lušci-Palanke i susjednih sela. Uz Peru Batoza su se našli učitelj Mile Gagić, rezervni oficir, Slavko Praštalo, vazduhoplovni aktivni narednik, Pavle Mutić, aktivni pješadijski narednik, Vaso Praštalo, bivši žandarmerijski narednik i Nikola Borojević, metalski radnik. Pošto je znatno doprinio brzom predaji žandarma, a zatim pozivom da se krene na Vitorog pokrenuo i predvodio ustanike, Pero Batoz je stvarno postao prvi ustanički komandant. Kako on nije bio profesionalni vojnik, a većina ljudi neposredno uz njega su to bili, zadržao ih je

¹⁴ Lanišnik je bio oženjen Anđom Novaković iz Lušci-Palanke.

•s Arhiv VII, Fond NDH, k.86, br. reg. 36/5—1.

¹⁶ Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva NDH u Zagrebu Zapovjedništvu vojske i ministarstvu domobranstva Zagreb, 30. jula 1941, Arhiv VII, Fond NDH, k.85, br. reg. 4/10—1.

¹⁷ Pero Krpan je po odlasku Trive Miloševića i Steve Karakaša pobjegao u Bošnjake, ali su ustanici saznali gdje se krije, istog dana ga pronašli, uhapsili i sproveli u zatvor u Lušci-Palanci. Naredne večeri njega i dva žandarma strijeljali su na Vitorogu.

¹⁸ Kazivanje Pere Batoza autoru, 24. juna 1978. godine.

uza se. S njima će narednih dana rukovoditi ustanicima u Lušci-Palanci i okolnim selima i komandovati na pravcu Vitorog, Fajtovci, Kamengrad.

Poslije zauzimanja kasarne, Opštine i Pošte u Lušci-Palanci i razoružavanju lugara u Tuk-Bobiji, pred ustanicima nije bilo neprijatelja sve do Gornjeg Kamengrada i Sanskog Mosta. Lušci-Palanka, Miljevci, Tuk-Bobija, Praštali, Otiš, Predojevića Glavica, Potkraj, Majkić-Japra, Lipnik, Jelašinovići, Grdanovci, Bošnjaci, Bosanski Milanovac, Dabar i još neka sela postali su prva slobodna teritorija sanskog sreza i baza za dalji razvoj ustanka.

* * *

Kada je upravnik Pošte u Lušci-Palanci obavijestio ustaše u Sanskom Mostu o napadu na Žandarmerijsku stanicu, žandarmski poručnik Fabijan Kurilić je krenuo sa šest žandarma, jednim ustašom i četiri policajca kamionom u Lušci-Palanku. Kada su stigli do Miljevačkog vrela, gdje su ustanici nešto prije njihovog dolaska navukli posječeno drveće na cestu i prepriječili put, kamion se vratio u Fajtovce, a poručnik Kurilić je sa svojim ljudstvom krenuo dalje, isturivši u izvidnicu »pokusnog oružnika« (pomoćnog žandarma) sa »4 državna redara« (policajca). Po ulasku u Miljevac žandarmi su uhvatili Vasu i Stojana Srdića i Joju Marjanovića i tukli ih kundacima. U međuvremenu je Stevo Karakaš s grupom ustanika dočekao i napao izvidnicu koja je pošla dalje kroz selo. Poslije kraćeg puškanja neprijatelj se povukao prema Goricama i Naprelju. Ustanici nisu imali ni mrtvih ni ranjenih, a u Miljevcima su zarobili »pokusnog oružnika«. ¹⁴ U toj borbi Nikola Borojević je iz lovačke puške ubio jednog žandarma, koji je, bježeći kroz pšenicu i preko živica, pokušao umaći masi ustanika. Borojević je uzeo njegovu pušku i odmah ju je dao Iliji Srdiću iz Miljevaca. Progoneći neprijatelja, ustanici su izbili na Vitorog i Voloder i zadržali se na tim dominantnim visovima prema Goricama i Naprelju, s kojih su mogli da uspješno zatvaraju i brane pravac od Fajtovaca prema Miljevcima i Lušci-Palanci.

Kurilićevom odjeljenju, dok se povlačilo prema Goricama i Naprelju, pridružile su se i grupe ustaša iz tih sela, pa su, odstupajući prema Fajtovcima i Kamengradu usput hvatali Srbe na koje su nailazili. Ustaše iz ovih sela su pohapsile neke Srbe još i prije povlačenja Kurilićevog odjeljenja iz Miljevaca. A tog dana u Goricama su uhapsile desetoricu Rodića: Dmitra, Bogdana, Milana, Dušana, Mirka, Jošana, Milanka, Đuru, Janka i Jandriju, kao i Simu Cankovića iz Bošnjaka, koji se zatekao u Rodićima. Ustaše su Jandriju pustile jer je imao oko 70 godina. Ostale su odveli i strijeljali u Sanskom Mostu, ali su Janko i Dmitar, iako ranjeni, pobjegli sa strijeljanja. U Naprelju su uhapsili petoricu Basta: Savu, Mihajla, Petra, Jovicu i Trivu, koga su pustili jer je bio invalid, a Jovica im je pobjegao prilikom sprovođenja, pridružio se ustanicima i kasnije poginuo u NOR. Savu, Mihajla i Petra su odveli u Sanski Most i tamo ubili. U Fajtovcima asu uhapsili sedamnaest ljudi. Iz ove grupe je, na ulazu u Kamengrad, jedino Mile Vukobrat uspio da pobjegne, a ostale su ustaše poubijale. Vukobrat se pridružio ustanicima i učestovao u NOB.

Kada se Kurilić sa svojim ljudstvom i seoskim ustašama iz Gorica i Naprelja povukao u Fajtovce, priključile su mu se i ustaše iz Fajtovaca. Svi

¹⁴ Arhiv VII, Fond NDH, k.86, br. reg. 36/5—1.

zajedno zaposjeli su položaj od Fajtovaca do Gorice i zadržali ustanike na Vitorogu i Voloderu. U izvještaju 3. oružničke pukovije o tome piše: da je poručnik Kurilić sa 16 žandarma i policajaca zadržavao nadiranje četnika prema Sanskom Mostu kod sela Fajtovaca.²⁰

U međuvremenu, čuvši puškaranje od Lušci-Palanke, a ne znajući da li je borba završena, grupe seljaka iz najbližih sela: Praštala, Miljevaca, Predojević Glavice, Potkraja, Majkić-Japre, Tuk-Bobije i Otiša krenule su u tom pravcu. Pošto su se žandarmi već bili predali kada su oni stigli, krenuli su s ostalim prema Miljevcima, odakle su, poslije borbe s Kurilićevim odredom, produžili dalje na Voloder i Vitorog.

Kada je Bogdan Kukolj u napadu na kasarnu u Lušci-Palanci zaplijenio pušku, uzjahao je konja i projurio kroz Otiš i Tuk-Bobiju do Jelašinovaca, obavještavajući usput ljude da je podignut ustanak i da idu na Vitorog i Voloder. Istovremeno je i Dušan Milošević, koji se te noći zatekao u Lušci-Palanci, jurio na konju od Praštala preko Tuk-Bobije do Jelašinovaca i takođe obavještavao ljude o ustanku. Poslije toga su neke grupe ljudi iz Tuk-Bobije krenule skupa s ustanicima iz Jelašinovaca na Grdanovce i Dabar, a njima su se priključili i ustanici iz Otiša koji su bili bliže Jelašinovcima.

Dušan Milošević je iz Jelašinovaca poslao Petra Miloševića s pismenom porukom Dušanu Iliću, dabarskom knezu, da je podignut ustanak, te da i on diže ljude iz svog sela, a on i Đuro Stanivuković su poslije toga na konjima produžili preko Grdanovaca i Bošnjaka do Rovina, gdje su stigli poslije podne.

* * *

Ustanici iz Praštala su imali samo dvije austrijske puške iz prvog svjetskog rata, i to Nikola L. Praštalo i Dušan I. Topić.²¹ Ustanici iz Miljevaca su krenuli prvog dana u borbu s tri vojničke puške, četiri lovačke puške i tri pištolja; Milan V. Andulajević, Dane Jakšić i Spaso M. Mrda su imali vojničke puške; Milan S. Miljuš, Jovan V. Mrda, Jovan V. Simić i Ljubo Jakšić imali su lovačke puške, ali je Ljubo Jakšić zbog poodmaklih godina svoju pušku dao mlađem ustaniku.²² Ustanici Lušci Palanke su imali pet vojničkih i šest lovačkih pušaka i tri pištolja. Vojničke puške su imali Pero Jelaca, Milan Milošević, Stevurina Kosovac i Obrad Daljević dvije lovačke puške Pero Batoz, Rade Bundža, Stevurina Kosovac, Slavko i Vaso Praštalo, a pištolje Rade Bundža, Slobodan Indić i Mane Jarić.²³ U Skucanom Vakufu su se našle jedna vojnička i dvije lovačke puške i tri pištolja. Vojničku pušku je imao Jovo Divjak, a lovačke puške Pade Divjak i Marija Šuput, ali je

²⁰ Zapovjednik Žandarmerijske stanice u Sanskom Mostu ustanike naziva četnicima, isto kao i učesnike u majskom ustanku na području Tramošnje, iako ni jedni ni drugi nisu bili četnici. U izvještaju od 23. avgusta piše da se »četnici i naoružani seljaci« kriju u Grmeču, te da se prilike neće srediti sve »dok se četnici ne pokore ili ne unište, a pobunjenici ne vrate svojim kućama i pridobiju za saradnju«, što jasno pokazuje ustaško shvatanje da su ustanak podigle četničke jedinice, kojima su se pridružili »pobunjenici«, »naoružani seljaci«. U nekim izvještajima pobunjeno stanovništvo se naziva »pobunjenici«, a od septembra se ustanička borba naziva »četničko-komunističkom akcijom«.

²¹ Memoarska građa o selu Praštali, u arhivu OO SUBNOR SM.

Ovaj podatak i svi navedeni o naoružanju ustanika kada su 30. jula 1941. godine pošli u borbu dati su prema memoarskoj građi o ovim selima, prikupljenoj od strane boraca i terenskih radnika ovih sela. Međutim, autor je više puta, pri susretima sa borcima pojedinih sela provjeravao ove podatke i nakon toga, poslije ispravki, unio ih u ovaj rad kao memoarsku građu višestruko provjerenu.

²² Memoarska građa o selu Miljevcima, u arhivu OO SUBNOR SM.

²³ Memoarska građa o Lušci-Palanci, u arhivu OO SUBNOR SM.

Marija svoju pušku dala Iliji Divjaku. Pištolje su imali Dušan Bogdanović, Rade Divjak i Ilija Divjak, koji je imao još i dvije bombe.²⁴

Borci Predojevića Glavice i Potkrajja imali su pet pušaka, pet lovačkih pušaka, jednu kuburu, dva pištolja i dvije bombe kragujevke. Vojničke puške su imali Stojan Kosovac, Ilija Delić, Stojan Milinović, Mičo I. Mrda i Petar Panjak, lovačke puške Đuro Grbić, Lazo Č. Panjak, Gojko i Ilija Predojević i Stevo Praštalo, dok je Đurin Predojević imao pištolj i dvije bombe, a Vaso Grbić staru kuburu i pištolj.²⁵

U Tuk-Bobiji su puške imali samo Veso Kukolj i Jovo Čulibrk, koji je svoju dao Stevi Čulibrku. Lovачke puške su imali Tode Vojvodić, Lazo Novaković i Čedo Srdić, pištolje Tode Vojvodić i Stevo Čulibrk, a bombu kragujevku Dušan Mastelica. "U Otišu ustanici nisu imali ni jednu vojničku pušku. Lovачke puške su imali Mihajlo Kaja Topić, Petar Basara, Milan Lipić i Bogdan i Vico Vojvodić, a pištolj je imao Cvijo Kukolj i još nekoliko ustanika. Ljudstvo koje se iz Gorica, Naprelja i Fajtovaca pridružilo ustanicima s područja Lušci-Palanke nije imalo oružja."²⁷

Tako su u rukama ustanika iz Majkić-Japre, Predojevića Glavice, Potkrajja, Lušci-Palanke, Tuk-Bobije, Otiša, Miljevac i Skucanog Vakufa 30. jula 1941. godine ujutro, kada su krenuli u borbu protiv ustaških zuluma, našlo 23 vojničkih i 25 lovačkih pušaka, petnaestak pištolja i pet bombi.

Pucnjava oko Žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci uzburkala je i stanovništvo Grdanovaca, Bošnjaka i Bosanskog Milanovca. Ljudi nisu znali šta se događa, ali su naslućivali da se u Lušci-Palanci zbiva nešto krupno. Mnogi ljudi na Vitorog. Eno engleske vojske na Vitorogu sa oružjem i opremom, cestu od Lušci-Palanke prema Vitorogu i Rovinama, vidjeli pokret veće grupe ljudi od Lušci-Palanke i kamion koji je od Fajtovaca stigao do Miljevaca. Posmatrali su i sukob ustanika s odjeljenjem poručnika Kurilića u Miljevcima i kretanje ustanika prema Vitorogu, Voloderu i Rovinama. Kada je grupa ustanika iz Palanke, Miljevaca i drugih sela stigla na Rovine, pridružili su im se i mnogi ljudi iz Grdanovaca i Gornjih Bošnjaka, dok su stanovnici Donjih Bošnjaka izašli na Dekića glavicu prema Naprelju. U Bošnjacima je toga jutra nekoliko ljudi vikalo iz sveg glasa da je sve selo čulo: »Hajte ljudi na Vitorog. Eno engleske vojske na Vitorogu sa oružjem i opremom, hajte se oblačiti!«²⁸ Od Palančana na Rovinama saznali su da je podignut ustanak i da su ustanici zauzeli Drvar (što je bilo tačno) i Bosanski Petrovac (što nije bilo tačno).

Ljudi iz Bošnjaka su tog prijepodneva krenuli u ustanak samo s četiri lovačke puške i šest pištolja. Lovачke puške su imali Pero Rodić (dobio ju je od Steve Rodića), Mičo Došenović (dobio ju je tog jutra od Tome Cvitkovića, Hrvata), Gojko Marjanović i Vukašin Kajo Došenović. Pištolje su imali Dmitar i Staniša Čanković, Vučen Došenović, Trivun Dragišić i Gojko i Pero Čurguz. Ustanici iz Eminovaca (Bosanskog Milanovca) imali su jednu vojničku, četiri lovačke puške i tri pištolja. Lazo M. Marčeta je imao vojničku pušku, Savo Veselinović dvije lovačke duplice i pištolj, Milan i Adam Veselinović po lovačku pušku, a Milan J. Stupar i Relja Krunić po pištolj.²⁹

²⁴ Memoarska građa o selu Skucani Vakuf, isto.

²⁵ Memoarska građa o selu Predojevića Glavica i Potkraj, isto.

²⁶ Memoarska građa o selu Tuk-Bobija, isto.

²⁷ Memoarska građa o selu Otišu, isto.

²⁸ Memoarska građa o selu Bošnjaci, u arhivi 00 SUBNORSM. »Oblačiti se« značilo je dobiti i obući uniformu.

²⁹ Memoarska građa o selu Bosanski Milanovac (Eminovci), u arhivu 00 SUBNORSM.

Nije se moglo ustanoviti ko je širio glas o engleskim avionima i oružju na Vitorogu, ali je sigurno da je tu vijest prenosilo više ustanika tj. da stižu engleski avioni, odnosno ruski, da će na Vitorogu i Voloderu bacati, ili da su već bacili oružje i opremu, da je engleska vojska stigla na Radanovo polje i Vitorog i da sav narod ide tamo.³⁰ Te izmišljene vijesti o engleskim i ruskim avionima, oružju, opremi i vojsci širile su se uporedo s viješću da je podignut ustanak i zauzeta Lušci-Palanka. Narod je požurio prema Palanci, Miljevcima, Vitorogu i Voloderu. Sva ta uzbunjena masa je ponijela hladno oružje ili oruđe: sjekire, vile, rogulje, noževe, bajonete privezane za kolac, obično kolje, poneko lovačku pušku, kakav stari pištolj, a tek rijetko ko vojničku pušku. Sve te brojne grupe ljudi hitale su na Vitorog i Voloder, očekujući da će tamo naći oružje, opremu i englesku vojsku. Bilo je i lutanja. Jedni su čuli da je oružje bačeno na Voloder, pa su pohitali tamo. Kada ga na Voloderu nije bilo, neko je kazao da je oružje bačeno na Vitorog, pa su krenuli tamo, a neki su išli i na Radanovo polje jer se bila proširila vijest da je i na to polje bačeno oružje i da je tamo stigla engleska i ruska vojska. Ali ni Engleza, ni Rusa, ni oružja nije bilo. Dolazak više stotina ljudi, iako bez vatrenog oružja, ipak je snažno podigao moral i oduševljenje onog malog broja naoružanih ustanika što su se zaustavili na Voloderu i Vitorogu.

* * *

Rukovodstvo ustanika na Vitorogu i Voloderu nije ništa poduzimalo da se organizovano krene na ustaše, pa su ljudi počeli pitati šta se čeka i zašto se čeka. Nedoumica šta da se dalje radi pokolebala je redove ustanika. Neki su tražili starješine, ali nisu znali gdje su. Tada je Dušan Mastelica iz Tuk-Bobije izvadio bombu i odlučno viknuo: »Evo nje! Ko god mrdne nazad, baciću je!« Za njim su još neki povikali: »Nema nazad! Pošli smo i nazad se više ne može!«³¹

U rejonu Vitoroga i Rovina bili su ustanici iz sela s područja Lušci-Palanke, na Dekića Glavici ustanici iz Bošnjaka, desno od njih ustanici iz Eminovaca (Bosanskog Milanovca) i Grdanovaca, a udesno od njih iz Jelašinovaca i Dabra. Ustanici su se kretali od jedne do druge grupe, obavještavali i dogovarali. Izviđanjem su saznali da je stanovništvo sela ispred njih, oko ceste, uglavnom pobjeglo u Sanski Most, ali da su ustaše, žandarmi i policajci ostali na položaju prema njima.

I konačno, 30. jula poslije podne ustanici su odlučili da krenu u napad: pokrenule su se ustaničke grupe od Rovina, Dekića Glavice, Umaca i Dabra.

a« Slične su vijesti stizale i u domobranske i njemačke komande, a preko njih čak i u njemačku Vrhovnu komandu. Tako njemački general u Zagrebu Glez Horstenau (Glaise Horstenau) izvještava 23. jula Vrhovnu komandu oružanih snaga Wehrmacht da je »18. jula, u okolici Bihaća, u italijanskoj zoni, navodno, padobranom bačen eksploziv«, kojim treba da se noću 19. na 20. jula izvrše tri diverzantske akcije na željezničkim prugama, ali da »obje ove vijesti hrvatski general Perčević demantuje«. Šest dana kasnije, 29. jula, general Glez Horstenau ponovno javlja njemačkoj Vrhovnoj komandi oružanih snaga da ga je general Perčević obavijestio da je, »prema iskazima izbjeglica, u području Drvara izgorio ruski avion s ruskim državnim oznakama«. (The National Archives of the United States, Washington, T-501, Roll 264, 001 162 — 001 163, 001 151 — 00 152: Der Deutsche General in Agram, la Nr. 212/41. geh. Kdos, v. 23. 7. 1941, IA Nr. 219/41 geh. Kdo s. v. 27. 7. 1941).

³¹ Kazivanje Uroša Kukulja, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 24. novembra 1975. godine.

Preko dvije hiljade ljudi je pošlo prema neprijatelju. Ustanici s Vitoroga i Rovina krenuli su na ustaše i žandarme koji su bili u Goricama. Ovi su ih pustili do na hiljadu metara, pa onda otvorili vatru, ali su, poslije kratko* trajnog puškaranja, na vrat na nos pobjegli prema Kamengradu i dalje, ne pružajući više nigdje otpor i ne zaustavljajući se sve do Sanskog Mosta. U tom prvom sukobu između Vitoroga i Gorica poginuo je hrabri ustanik Bogdan Kukolj.

Prema kazivanju Miće Došenovića, ustanici su s Dekića Glavice upali najprije u Baste, srpski zaselak Naprelja, pa zatim u muslimanske zaseoke. Ustanike je ispred Muslimana sačekao Mumin Muma Avdić, ugledni domaćin iz Naprelja, dao im dvije puške i 400 metaka, i ostao s porodicom u svojoj kući.³⁸ Ustanici su produžili kroz selo prema cesti i dalje cestom prema Fajtovcima. Istovremeno su palanski ustanici nastupajući cestom ušli u Naprelje i Fajtovce.

Kada su ustanici stigli do dućana u Fajtovcima, od kojih je jedan bio vlasništvo Pere Došenovića, Srbina, provalili su u njih i uzimali štofove, odijela, kafu, šećer, so, duvan i raznu drugu robu. Neki su za to vrijeme obilazili napuštene kuće Muslimana i Hrvata i odabirali za sebe kola, stoku i ponešto drugo. Bilo ih je koji su se vraćali kućama po konje, dolazili ponovo u napuštено selo, uprezali konje u odabrana kola, potom trpali u njih uzete stvari i vozili ih svojim kućama. To vršljanje po trgovinama i kućama u Naprelju i Fajtovcima, uzimanje i prikupljanje raznih stvari i robe zadržalo je ustanike do pred noć. Tada se većina s »plijenom« vratila kućama, a nekoliko stotina ih je produžilo prema Gornjem Kamengradu. Na čelu te ustaničke kolone, koja se ubrzano kretala cestom niz Kisak, vozio se Mirko Došenović na svom biciklu i nosio razvijenu jugoslovensku zastavu. Ustanici su u pokretu mnogo vikali, pjevali, galamili. Grupa ustanika koju je predvodio Nikola Borojević, stigla je prva u Gornji Kamengrad. Ostali su se zadržali na visovima iznad sela, u području Fajtovaca. Kada je stigao u blizinu opštinske zgrade, Borojević je opalio metak u zgradu i kako nije bilo odgovora, prišli su bliže. Tada su ugledali na kući antenu, pa su ušli unutra i u kancelariji našli radio-aparat na baterije, jugoslovensku zastavu i dva bicikla i sve otpremili u Lušci-Palanku.

Dobar broj ustanika iz grupe Nikole Borojevića zaustavio se u Gornjem Kamengradu kod prve trgovine, uzeo šta je ko stigao, a zatim se vratili svojim kućama. Ostali, manja grupa, produžili su cestom s Borojevićem. Kada su stigli do Sehićeva mosta, Milančić Miljević, Sergije Tutuš i još neki ustanici s obližnjih brda upitaše ih kuda će, a onda su ih pozvali. Borojević i ostali tada krenu na brda, noseći sa sobom i burence rakije da se počaste.^{*3}

Povratak velikog broja ustanika svojim kućama s »plijenom« još od Naprelja, zatim iz Fajtovaca, pa Gornjeg Kamengrada doveo je do toga da je od preko hiljadu ljudi koji su krenuli ovim pravcem u Donji Kamengrad stiglo najviše nekoliko desetina. Tu ih je već uhvatila i noć, pa im je Milančićev poziv da dođu na eminačka brda dobro došao.

Ustaše i žandarmi su pripucavali iz velike daljine, od Demiševaca i Pobrežja, povlačeći se prema Sanskom Mostu. Pred noć su se i ustanici s pod'

* Kazivanje Miće Došenovića autoru, decembra 1975. godine.

³³ Kazivanje Nikole Borojevića autoru, 22. maja 1978. godine.

ručja Eminovaca, Umaca i Dabra sručili na cestu od Kamengrada do Husimovaca i upali u Donji Kamengrad. Tu su im se pridružili ustanici s pravca Fajtovaca i zatim su zajedno produžili u Husimovce. Usput nisu naišli na ustaše jer su ovi bježali padinama suhačkih i demiševačkih brda prema Sanskom Mostu.

Kada je pala noć, svi su se ustanici vratili u polazne rejone: ustanici iz Palanke na Rovine, iz Bošnjaka na Dekića Glavicu i u Baste, iz Eminovaca i Grdanovaca na Nagliš i Umce, a iz Dabra na Dedovaču i Brajića Tavan. Po dolasku u ove rejone mnogi ustanici su otišli do svojih kuća da vide šta im je s porodicama, ali su se samo neki od njih u toku noći vratili. Skoro svu noć su tumarali. Osim onih koji su odlazili svojim kućama, mnogi su obilazili susjedne ustaničke grupe, a poneki su išli i dalje da bi saznali novosti. Otresitiji ustanici su pristupili organizovanju straža, u koje su se uglavnom javljali mlađi, neoženjeni ljudi, jer su oženjeni većinom bili otišli svojim porodicama.

Komanda palanskih ustanika smjestila se na Vitorog, gdje se okupilo nekoliko stotina ustanika po povratku od Kamengrada. Na visovima iznad Kamengrada, Fajtovaca, Naprelja i Gorica ustanici će se zadržati nekoliko dana.

* * *

Otpor ustanika ustaškom teroru na nekim područjima tzv. Nezavisne Države Hrvatske ustaše su prikazivale u lažnom svjetlu, pripisujući ga »četnicima«, koji su zbog svoje protivnarodne uloge i postupaka u Kraljevini Jugoslaviji bili omraženi među Hrvatima i Muslimanima, a vlastite zločine prikazivali su kao zločine ustanika. Pošto se gotovo uvijek radilo o »vijestima« koje su se odnosile na udaljena područja, pa ih ljudi nisu mogli provjeriti, tromjesečna ustaška propaganda je uspjela da zavede mnoge poštene ljude. Po selima su najčešće lažnu propagandu i glasine širili članovi porodica iz kojih je neko bio u ustašama, pa je zbog vlastitih zločina strahovao od osвете ustanika.

Da su se takve vijesti brzo prenosile i u udaljenijim krajevima poprimale sve veće dimenzije, bilo da se radilo o broju ustanika ili o broju ubijenih, pokazuje i pismo koje je jedna seljanka iz Stratinske pisala 10. avgusta 1941. godine mužu na radu u Njemačkoj.⁸⁴ Ona mu između ostalog piše da su ustanici, ona po tadašnjem shvatanju piše »četnici«, zauzeli Ključ (što nije bilo tačno) i Lušci-Palanku i Kamengrad (piše »Kamigrad«), te da su stigli do Sanskog Mosta. Potom piše da su u svim tim gradovima što su ih osvojili (piše »prisvojili«) ustanici poklali sve Muslimane (piše »Turke«) i katolike i kuće popalili. Bila je to izmišljotina ustaške propagande. Zatim piše da su u Lušci-Palanci ustanici zaklali dvanaest žandarma i »digli svoje zastave na kasarnu« ... Međutim, u Lušci-Palanci su strijeljana samo dva žandarma, ali je taj broj, dok je vijest stigla do Stratinske, povećan na dvanaest.

Vijest da su napadnuti žandarmi u Lušci-Palanci i da se odjeljenje poručnika Kurilića povlači ispred ustanika prema Fajtovcima, brzo je stigla do Muslimana i Hrvata Skucanog Vakufa, Gorice, Naprelja, Fajtovaca, Boš-

• Njemački prevod, u izvodu, dat je ovdje u prevodu na naš jezik, a autoru ga je ustupio Slavko Odić.

njaka, Gornjeg i Donjeg Kamengrada i Husiraovaca i ogromna većina ih je iz straha od ustanika napustila svoje kuće: panično su bježali prema Sanskom Mostu. Saznavši za ustanak i napad na Žandarmerijsku stanicu u Benakovcu, neki Muslimani s područja Potkalinja su bježali još u toku noći 29. na 30. jula kroz Skucani Vakuf, pa su i svi Muslimani Skucanog Vakufa, pod uticajem njihovih priča o ustancima, iste noći izbjegli prema Fajtovcima. Te večeri, preplašeni viješću da nadiru »četnici iz Grmeča«, i Muslimani Gorica su napustili svoje kuće, tjerajući stoku i vozeći kolima na brzinu pokupljene stvari. Sve do pred ponoć prolazili su cestom kroz Naprelje i Fajtovce. To je uzbudilo i stanovnike Naprelja i Fajtovaca, ali niko od njih nije bježao; računali su da su njihova sela bezbjednija, dok su Skucani Vakuf i Gorice između srpskih sela. Međutim, oko ponoći već su se prvi odvažniji ljudi iz Gorica počeli vraćati, a onda i ostali, jer su ih u Opštini u Gornjem Kamengradu ubijedili da nema četnika, da se ne plaše i da se vrate svojim kućama.^{3®}

Pošto su ustanici u Miljevcima razbili žandarme i ustaše koje je predvodio poručnik Fabijan Kurilić, Muslimani Gorica su ponovo napustili svoje domove: na brzinu su potovarali stvari, potjerali stoku i pobjegli prema Sanskom Mostu. Za njima su tada krenuli i Muslimani Naprelja, Fajtovaca i drugih sela, izuzev porodice Mume Avdića te ponekog Hrvata iz Fajtovaca i Bošnjaka. Svi su panično bježali prema Sanskom Mostu, a neki i prema Starom Majdanu, Čarakovu, Hambarinama i Prijedoru. Čelo kolone izbjeglica (muhadžera) prolazilo je već oko osam sati ujutru kroz Husimovce, bježeći dalje prema Sanskom Mostu. To bježanje je trajalo do popodne, ali su i kasnije manje grupe i pojedinci prolazili prema Sanskom Mostu. Slična slika je bila i na putevima prema Starom Majdanu i Prijedoru: u tom pravcu su bježali stanovnici sela kojima je tuda bilo lakše nego prema Sanskom Mostu. Unatoč svemu tome, našlo se i u redovima ustanika i među njihovim komšijama Muslimanima i Hrvatima patriotički poštenih i odvažnih ljudi; u redovima ustanika onih koji nisu dozvolili da se opravdani bunt i revolt u ustanku, na koji se srpski narod digao da bi spasio goli život i svoje pravo na opstanak, pretvori u bratoubilački rat i uzajamno istrebljivanje za račun okupatora, a među Hrvatima i Muslimanima se našlo onih koji su svojim primjerom pokazali ostalima da ne treba nasjedati ustaškoj propagandi, usmjerenoj na to da zavadi Muslimane i Hrvate sa Srbima, već da treba ostati na svojim ognjištima i zajednički sa Srbima braniti i njihovo i svoje pravo na opstanak i zajednički život na tlu na kojem su vijekovima zajedno živjeli.

Tako su na dan napada ustanika na Žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci iz Bošnjaka u Sanski Most pobjegla samo trojica odraslih muškaraca iz tri hrvatske porodice. Sve ostale hrvatske porodice, kao i porodice izbjegle trojice muškaraca, ostale su kod svojih kuća u Bošnjacima. Među njima su bili i domaćini Toma Cvitković, Dane Cvitković i Jozika Bakarić sa svojim porodicama. Još od majskog pokolja Srba u Sanskom Mostu Cvitković je otvoreno osuđivao ustaške postupke kao i one koji su otišli u njihove redove. I u Gornjem Kamengradu su u svojim kućama ostale sve porodice iz zaseoka Vrše, a i u Donjem Kamengradu je ostalo nekoliko poro-

sa Kazivanje Nikole Sudžukovića, nosioca Partizanske spomenice, 1941, autoru, 19. avgusta 1978. godine. Nikola Sudžuković je iz Lipnika, ali su ga ovi događaji zatekli u Naprelju na prisilnom radu.

dica Smajlovića. U Naprelju je ostao Muma Avdić, a u Lukavicama više porodica iz zaselaka Okreč i Čirkići. Ustanici su od prvog dana poručivali izbjeglim Hrvatima i Muslimanima preko njihovih komšija koji su ostali da se bez bojazni vrate svojim kućama. Tako je Mile Topić, koji je po zauzimanju Žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci povremeno dolazio do rukovodstva ustanika, »slao pisma muslimanima i katolicima, da se vrate svojim kućama i nastave poljske radove i da im on životom jamči da im se ništa neće dogoditi«. Zapovjednik 3. oružničke pukovnije, koji navodi ove Topićeve riječi u svom izvještaju od 8. avgusta 1941. godine »Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu« u Zagrebu, tvrdi: »Ovo je točno jer su ta njegova pisma stigla do ruku ustaškom logoru u Sanskom Mostu«. ³⁶ Izvjestan broj izbjeglica je prihvatio ove poruke ustanika i ubrzo se vraća s porodicama, naročito izbjeglice iz Okreča, Vrše i čirkića, a djelomično i iz Naprelja i ponovno se useljavaju u svoje kuće, koje su sve ostale čitave.

O zbivanjima 30. i 31. jula 1941. godine Kotarsko predtojništvo u Sanskom Mostu poslalo je nadležnim izvještaj u kome, između ostalog, stoji: ... »da su četnici napali na oružničku postaju u Lušci-Palanci, da se tamo vodi bitka, da je u Palanku upućeno 15 oružnika i redarstvenika« ³⁷ kao pojačanje, ali su se poslije tri sata vratili jer je ustanika bilo oko 3.000. Zatim u izvještaju navode da su ustanici spalili muslimanska sela Fajtovce, Naprelje, Gornji Kamengrad i Husimovce, što je bilo netačno jer ustanici 30. jula nisu zapalili nigdje ni jednu kuću. Nadalje, ovim izvještajem se javlja da su ustanici zauzeli i Budimlić-Japru i da se u Sanskom Mostu nalazi oko 5.000 izbjeglica.

NA PODRUČJU JELAŠINOVACA I DABRA

Prvi hici ispaljeni u rano jutro 30. jula 1941. godine na žandarme u Lušci-Palanci uzbudili su mnoge seljake u okolnim selima, pa i u Jelašinovicima. Milančića Miljevića otac Milan je probudio s viješću da se čuju puške u Palanci. Milančić se brzo obukao, otkopao skriveno oružje (vojničku i lovačku pušku i dva pištolja), otišao na malo uzvišenje Luščić (Bujadnicu) ³⁸ i učinio ono što je u pjesmaricama čitao da se radilo u stara vremena: opalio je u zrak dva metka iz lovačke puške. Za kratko vrijeme okupilo se u Jelašinovicima na Luščiću oko pedeset ljudi. Milančić Miljević je zadržao vojničku pušku, a pištolje i lovačku pušku je dao poznanicima. Lovačke puške su imali i Petar Stanić, Vid Kukolj, Ljubo Brkić, Nikola i Mićan Srdić i još nekolicina. Pištolje je imalo nekoliko ljudi, a Pane Prošić bombu »kragu-

³⁶ Arhiv VII, Fond NDH, k. 86, br. reg. 36/5-1.

³⁷ U tački 3. izvještaja Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije stoji da je iz Sanskog Mosta bilo upućeno »6 oružnika, 1 ustaša i 4 redara«, a u tački 6. istog izvještaja govori se o »16 oružnika i redarstvenika«.

Izvještaj Političkog odsjeka Zagreb, 16. avgusta 1941, Arhiv, VII, Fond NDH, k. 239, br. reg. 14/4-1. U ovom izvještaju se govori o »15 oružnika i redarstvenika«.

³⁸ Prostor na Bojištu gdje se nalazi jelašinovačka Škola narod naziva Bujadnicama ili Brezikom.

jevku».³⁸ U tom je iz Lušci-Palanke stigao na konju Bogdan Kukolj odjeven u zaplijenjenu uniformu, s puškom u ruci, i obavijestio okupljene ljude da je u Palanci dignut ustanak, da je zauzeta Žandarmerijska kasarna i žandarmi razoružani. Ubrzo za njim iz Lušci-Palanke je stigao i Dušan Milošević i potvrdio vijesti koje je Jelašinovčanima prenio Kukolj. Sad je svima bilo jasno da je zaista dignut ustanak i Sergije Tutuš, koji je s ostalim Jelašinovčanima došao na Lušćić, napisao je pismo Dabranima da se i oni dižu na ustanak i poslao ga po sinu Nikoli. Grupa okupljenih seljaka je zatim krenula u Dabar. Usput su im se pridruživali ljudi iz drugih zaselaka i susjednih sela, koji su, čuvši pucnjavu u Lušci-Palanci, takođe krenuli u ovom pravcu.

Još prije dolaska grupe jelašinovačkih ustanika u Dabar, Dabranima su vijest o ustanku u Lušci-Palanci donijela dvojica glasnika. Prvi je na konju dojahao Nikola Tutuš iz Jelašinovaca, s očevim pismom, koje je predao Stevici Crnomarkoviću. Pošto se tog prijedpodneva u zaseoku Milinkovići, okupilo preko pedeset ljudi, Stevica Crnomarković im je pročitao pismo Sergija Tutuša, u kojem je stajalo približno sljedeće:

— Ljudi, dižite se na ustanak! Mi smo se digli na ustanak i razoružali žandare, Žandarmerijske stanice u Benakovcu, zauzeli Palanku, idemo prema Sanskom Mostu! Upućujte ljude na Vitorog da primaju oružje!³⁹

Drugi glasnik je bio Petar Milošević, takođe iz Jelašinovaca, koga je Dušan Milošević poslao s pismom u zaselak Iliće do dabarskog kneza Dušana Ilića. Utom su dojahali Obrad Lukić i Gliša Banjac, odjeveni u vojnička odijela i naoružani karabinima. Kada su od ljudi okupljenih kod Milinkovićeve kavane saznali za ustanak u Palanci, Gliša Banjac je odjahao u Brajića Tavan, da bi tamo obavijestio ljude o ustanku, a Gojko Manojlović je s jednim dijelom okupljenih ljudi krenuo na Vitorog. Ostali su se razlišli svojim kućama. Tog dana, osim Gliše Banjca i Obrada Lukića, s vojničkim puškama su se pojavili Dabrani Vice Brajić, Dušan Kragulj, Petar Čalić i Drago K. Reljić. Lovačke puške su imali Veljkina Miljević, Jovo Avramović, Rade Klepić i Lazo Mudrinić, a s pištoljima Veljkina Miljević i Jovo Kondić. Puške su imali i Simo Klepić, Jandrija Mijatović i Marko Ilić, ali su ih krili i pojavili su se s njima tek kasnije, polovinom avgusta. Na Đedovači je samo Gojko Manojlović imao lovačku pušku.

Po dolasku u Kondiće, zaselak Dabra, jelašinovačka grupa ustanika je zastala u jednom gaju da se odmori i prikupi ljude iz okolnih sela, koji su pristizali pojedinačno i u grupama. Milančić Miljević i Sergije Tutuš su na konjima odjurili do Vitoroga da uspostave vezu s ustanicima iz Lušci-Palanke i saznaju šta treba dalje da se radi. Na Vitorogu su našli masu ustanika iz Lušci-Palanke i okolnih sela i njihovo vodstvo, koje su sačinjavali Pero Batoz, Pero Jelača, Vladija Guteša i Slavko Praštalo. Miljević ih je oba-

³⁸ Jelašinovčanin Gojko Čurčija, kojeg su domobrani uhvatili u Saničkoj Rijeci, izjavio je na saslušanju u Sanskom Mostu 4. avgusta 1941. godine da su »Nikola Srđić, Đuro Staljuković (pravilno Stanivuković, napomena B. B.), Stole Karanović, Lazo Bjelobrk i Petar Milošević... podigli narod u selu Jelašinovcu na ustanak, govoreći mu da će zavladati Rusija«, te da je u Jelašinovcima bilo »oko 100 četnika, bili su naoružani sa 17 karabina, sa ukupno oko 500 metaka, 7 lovačkih pušaka i oko 15 pištolja«, Arhiv VU, Fond NDH, k. 86, br. reg. 36/5-4.

Kazivanje nosioca Partizanske spomenice 1941. Dmitra Dašića, zatim Dušana Ilića, Obrada Lukića i drugih Dabrana autoru, 6. jula 1975. godine.

vijestio da se u Dabru okupilo nekoliko stotina ljudi spremnih da napadnu ustaše, ali vodstvo palanačkih ustanika nije bilo za to da se odmah krene u napad, već da se sačekaju Englezi, jer se u narodu pronio glas da su Englezi Stigli u Drvar i da tamo vode borbu s neprijateljem.⁴¹

Ne znajući ništa o ustanku oko Lušci-Palanke, devet naoružanih ustaša je 30. jula prije podne krenulo iz Maiovana, zaseoka Kljevaca, u Dabar. Kretali su se stazom između Mirkovače i Čelića kose, pa izašli do dabarske crkve u zaseoku Marjanovići, hvatajući po kućama odrasle muškarce, ali i one koji su se vraćali kućama, nakon što su od glasnika Nikole Tutuša i Petra Miloševića saznali za ustanak. Na ustaše je naišao i Vico Brajić, koji je imao vojničku pušku, ali je pobjegao. Ustaše su ga primijetile i jedan od njih je povikao: »Vidi Srba, dižu ustanak!« Tada su psovali uhapšene ljude, prijeteci im: »Sad treba da vas sve pobijemo!«⁴² Do tada su bili uhvatili osamnaest ljudi. Pošto su vidjeli naoružanog Brajića, požurili su iz Dabra preko Doca prema Sanskom Mostu.

Neko od Dabrana je obavijestio Glišu Banjca i Obrada Lukića da su ustaše potjerale grupu ljudi u Sanski Most i oni su pojurili na konjima za ustašama, a za njima i stotinjak ljudi, među kojima je samo Lazo Mudrinić imao lovačku pušku, dok su ostali nosili rogulje, sjekire, kolje i kose. Pobunjenici seljaci su u Docu sustigli ustaše s uhapšenim Dabranima. Pripucavajući na ustaše, dovikivali su im: »Puštaj Srbe!« Ustaše su odstupale prema Sanskom Mostu, požurujući pred sobom uhapšene seljake, a za njima su se kretali ustanici. Na jednoj okuci ustanici su sustigli ustaše, pa su uz povike »hvataj ih žive!« ispalili na njih nekoliko metaka. Pohanjeni seljaci su to iskoristili i razbježali se desno i lijevo od ceste u obližnje šumarke, a ustanici su se vratili u Dabar. Tada je Gliša Banjac dao svoju pušku Petru Sekuliću, koji je bio bez oružja, a kao aktivni žandarm bio vičniji oružju od njega. Ustaše su pobjegle prema Sanskom Mostu ne ispalivši ni metka. Usput su sreli Milu Pašaliju, koji je s volovskim kolima išao u Dabar, oteli mu zapregu, a njega otjerali u Sanski Most i tamo ga ubili. U Sanskom Mostu govorili su onima koje su zatekli u kafani:

»Vi mirno ispijate kafe, a nas kroz Dabar goni konjica. U Dabar se više ne smije bez topova!«⁴³

Ustanici iz Grdanovaca i Bosanskog Milanovca su izašli na visove južno od Naprelja i Kamengrada, a istočno od Dekića Glavice. U Grdanovcima su vojničke puške imali Dragutin Domazet, Đuro Aničić, Đuro Milinković, Nikola Indić i Svetko Domazet, ali je posljednji svoju pušku krio ne pojavivši se na dan ustanka s njom.⁴⁴ Nekoliko dana kasnije grupa ustanika iz Jelašinovaca je došla u Grdanovce i prisilila Svetka Domazeta da svoju skrivenu pušku preda Radi Brkiću. Tog dana oduzeta je skrivena puška i od Petra Bundže.⁴⁵

Približno u isto vrijeme kada su palanski ustanici s Vitoroga i Rovina krenuli prema Naprelju i Fajtovcima, krenula je i grupa ustanika okuplje-

⁴¹Milančić Miljević: Smjele akcije Jelašinovčana, edicija, Podgrmeč u NOB, prva knjiga, str. 753.

⁴²Vidi napomenu 40.

⁴³O tome je Hazim Bilalbegović pričao Dabranima kada je izašao na oslobođenu teritoriju i izjava grupe boraca iz Dabra autoru, 6. juna 1975. godine.

⁴⁴Memoarska građa o selu Grdanovcima, u arhivi OO SUBNOR SM.

Kazivanje Uroša Kukolja, 24. novembra 1975. godine.

na u Kondića gaju pod vodstvom Milančića Miljevića na Kamengrad i prema cesti što vodi kroz to selo prema Sanskom Mostu. U tom pravcu su krenule i grupe ustanika iz Dabra, Bosanskog Milanovca, Grdanovaca, Tuk-Bobije i Otiša. Bez nekog čvršćeg vodstva oko dvije hiljade ustanika je frontalno krenulo iz Brajića Tavana, Dabra, Đedovače, Umaca i Bosanskog Milanovca i sručilo se u Gornji i Donji Kamengrad, gdje su se sreli s palanskim ustanicima. Sela uz cestu su bila pusta, jer je skoro sve muslimansko stanovništvo već bilo izbjeglo u Sanski Most. Dio ustanika je iz Donjeg Kamengrada odmah produžio u Husimovce, gdje je stigao u suton. Nešto ustaša, žandarma i policajaca koji su u toku dana iz Sanskog Mosta stigli u Fajtovce, Gornji i Donji Kamengrad, panično je pobjeglo pred tom ustaničkom masom u Sanski Most.

Ustanici su u Gornjem i Donjem Kamengradu zapalili poneko sijeno i pomoćnu zgradu (štalu, pojatu). Ispred ustanika koji su stigli u Donji Kamengrad i Husimovce, zajedno s Muslimanima i Hrvatima bježali su i Srbi iz susjednih sela Brdara, Suhače i još nekih, plašeći se borbi u svojim selima. Ljudi i žene u Dževaru, sklonjeni po gajevima, posmatrali su rijeku izbjeglica iz sela prema Eminovcima i Fajtovcima kako bježe prema Koprivni i Oštroj Luci. Narednih dana posmatrali su požare na obzoru u pravcu Umaca, Dabra, Đedovače, Eminovaca i Kamengrada. Govorilo se da su se Srbi pobunili i da pale sela u kojim se znalo da je izvršen pokolj Srba u Sanskom Mostu i Starom Majdanu, jer je nekolicina pobjegla sa stratišta kod Starog Majdana i Žitnog magacina u Sanskom Mostu.

Tih dana, student Mihajlo Stupar je pronašao kapetana Jugoslovenske vojske Nikolu Lazića, koji se krio nedaleko od svoje kuće u Koprivni i pozvao ga da organizuje otpor i povede narod ovih sela u borbu. On je to odbio, tvrdeći da je to uotpija i da se golih ruku ne može u borbu, da on kao profesionalni vojnik ne bi mogao goloruk krenuti u borbu, da se zna boriti kada ima četu, bataljon, ali da ne zna kad se u borbu kreće s lopatama, koljem i sjekirama.⁴⁶

Srpsko stanovništvo Dževara, Koprivne, Brdara i Podluga ostalo je kod svojih kuća, ili po obližnjim gajevima i u njima dočekalo »pacifikaciju« domobranskih jedinica, odnosno »primirje« koje su ustaše proklamovale 6. avgusta, pokušavajući da na taj način razbiju jedinstvo pobunjenog naroda i uguše ustanak.

Ustaničke snage su se »istopile« upadom u Naprelje, Fajtovce, Gornji i Donji Kamengrad. Mnogi ustanici su se sa stvarima pokupljenim u napuštenim selima vratili kućama, tako da je te noći u Donjem Kamengradu, Husimovcima, na Umcima i Đedovači ostao isuviše mali broj ustanika da bi se moglo bilo šta ozbiljnije preduzeti prema Sanskom Mostu. U toku noći između 30. i 31. jula povukli su se ustanici iz Kamengrada i Husimovaca i jutro dočekali u Brajića Tavanu, Đedovači, Umcima, Bosanskom Milanovcu, Bošnjacima i Dabru. Mnogi ustanici su čitavu noć tumarali po ovim selima, a poneki su i prilegli u napuštenim kućama ili u voćnjacima. Pošto su se u toku dana uvjerali da su lažne vijesti o engleskom i ruskom oružju, o avio-

⁴⁶ Kazivanje Drage Malića autoru, 14. septembra 1976. godine. Drago Malić, polovinom avgusta 1941. godine je uspio preko prijatelja u Sanskom Mostu dobiti propusnicu za Srbiju. U Beogradu se povezao sa ilegalnim revolucionarnim pokretom, bio hapšen, tučen; ilegalnim radom bavio se do završetka rata.

nima i o engleskoj vojsci na Rovinama, Voloderu i Vitorogu, njihova su se razmišljanja i razgovori vođeni te noći kretali oko toga kako da se dođe do oružja.

Tog dana iz Sanskog Mosta je cestom kroz Husimovce naišao putnički automobil. Milančić Miljević je ispalio na njega nekoliko metaka i auto se vratio. Ubrzo poslije toga začula se buka motora, a zatim se pojavilo nekoliko kamiona s ustašama i domobranima. O tome je Petar Dodik u članku »U očekivanju života« napisao da je iz pravca Prijedora došlo nekoliko kamiona i da je od Demiševaca ubrzo počela paljba u pravcu ustaničkih položaja. Ustaše i domobrani su sporo i nesigurno nastupali u pravcu ustanika, jer su i ustanici, mada s malo oružja, odgovarali na vatru i tako zadržavali neprijatelja. Ali kad je s druge strane, iz pravca Đedovače, počeo da tuče i puškomitraljez, a jedan avion »bregejac« da mitraljira ustaničke položaje,, nije bilo drugog izlaza do povlačenja. Milančić i nekoliko ustanika koji su imali oružje, povlačili su se normalno, a ostali, nenaoružani, jednostavno su se razbježali na sve strane, u Dabar, Bosanski Milanovac itd. U toj borbi poginuo je ustnik Mića Milinković.⁴⁷

Na položajima u Husimovcima i Đedovači je bilo nekoliko stotina ustanika iz okolnih sela, ali ih je samo desetak imalo vojničke puške, a ostali sjekire, rogulje, vile, kočeve, noževe privezane za kolac, a poneki i lovačku pušku sačmaricu. Ipak su se ustanici održavali na visovima južno od ceste Kamengrad — Sanski Most do podne, kada je neprijatelj prodro u Đedovaču i bočnom puškom tra i ješkom vatrom ih prisilio na povlačenje. Odbacivši ustanike, neprijatelj je zapalio nekoliko kuća i zadržao se u Husimovcima,, Umcima i Đedovači, ne pokušavajući da prodre dublje u Dabar, Bosanski Milanovac, Bošnjake i druga sela.

Ustanici bez vatrenog oružja pobjegli su ispred neprijatelja u Dabar, u Crnovodu iza šume Mriježnice, a neki i u Grdanovce, Jelašinovce, pa čak i u Grmeč-planinu. Prema neprijatelju je ostala Jelašinovačka grupa ustanika, u kojoj su bili Milančić Miljević, Mihajlo Kaja Topić, Stojan Miljević, Ljubomir Čedo Brkić, Vid i Uroš Kukolj. Sutradan 1. avgusta priključio im se i Rade Brkić.⁴⁸

O situaciji nastaloj razbijanjem ustanika koji su se nalazili južno od ceste Kamengrad — Sanski Most, Milančić Miljević u članku »Smjele akcije Jelašinovčana« napisao je da je prvi poraz demoralisao ljude, jer su se plašili ustaške odmazde zbog učestvovanja u borbama. Tada je nastao period sumnjičenja, nevjerovanja i straha od mogućih ustaških zločinista nad gorlukim narodom. Poneki seljaci čak su bili spremni da inicijatore ustanka pohvataju i predaju ustaškim vlastima, misleći da će se tako za sve otkupiti.⁴⁹

⁴⁷ Petar Dodik: U očekivanju života, edicija Podgrmeč u NOB, prva knjiga, str. 501—502.

⁴⁸ Rade Brkić je na poziv Okružnog suda 27. jula otišao iz Jelašinovaca u Bihać. Kad se vraćao iz Bihaća, 29. jula, ustaše su ga uhapsile u Bosanskoj Krupi, zatvorile u Sokolski dom i s grupom zatvorenika Srba odvele na strijeljanje na Crno jezero, 3 km udaljeno od Bosanske Krupe prema Bihaću. Sa strijeljanja je pobjegao i kad je stigao u Jelašinovce, odmah se priključio ustanicima.

⁴⁹ Milančić Miljević: Smjele akcije Jelašinovčana, edicija Podgrmeč u NOB, prva knjiga, str. 753.

Ustanička grupa koja je ostala prema neprijatelju tada je sama patrolirala kroz Đedovaču, Dabar, Bosanski Milanovac, Bošnjake i Grdanovce, navraćajući i na Međeđe Brdo kod Sanice. Neki seljaci su se krili od njih u kućama, neki u obližnjim šumama, a na nekim kućama bliže neprijatelju bile su izvještene bijele zastave. Ustanici su pokušali da ubjeđuju ostale seljake u potrebu dalje borbe, ali, kako Milančić Miljević piše u spomenutom članku, seljaci su bili tvrdoglavi i nepovjerljivi, nisu slušali ustanike, nisu im vjerovali, nisu im odobravali, a neki su im se čak i smijali. Poneko im je otvoreno ometao agitaciju za širenje ustanka.

Iako ustanici uopšte nisu napadali Sanski Most, niti su stigli dalje od Husimovaca, kotarski predstojnik, da bi situaciju prikazao što težom, u već pomenutom izvještaju piše da su ustanici ušli u grad 31. jula oko šest sati ujutro sa sjeverne strane, ali da ih je, pomoću policajaca i žandarma suzbijao dok nije došlo 30 vojnika, koji su preuzeli odbranu grada.⁵⁰

NA PODRUČJU MEDEDEG BRDA

U saničkim selima nekadašnjeg ključkog sreza ustaše su od 29. jula do 2. avgusta pohapsile mnoge seljake i većinu odmah pobile, a samo neke odvele u Sanski Most. Stoga je većina onih koji su izbjegli hapšenje i pokolj napustila sela i otišla sa ženama i djecom u Grmeč, zapadno i sjeverozapadno od Zavalja, najviše u rejon Dujanovca.

Na vijest da je zauzeta 2andarmerijska stanica u Lušci-Palanci i dignut ustanak, neki Jelašinovčani, Tukbobijaši i Otišani krenuli su u Dabar, nekolicina na Vitorog i Rovine, a izvjestan broj na Međeđe Brdo.

Grupa Saničana je 30. jula napustila zbjeg u Grmeču i spustila se u Međeđe Brdo, riješena da ga zajedno s Jelašinovčanima koji su se tu nalazili brane, kao i susjedna sela. Tada je organizovana grupa od deset saničkih ustanika, koji su za svoga komandira izabrali Đuru Sovilja. U grupi Saničana vojničke puške su imali Đuro i Mimo Sovilj, Stevan Stupar, Đorđo Kovačević, Simo Kličković i Stevo Škundrić. Lovačke puške su imali Kojo Stupar i Jovo Indić, a bez oružja su bili Stevo Kovačević i Dušan Jandrić.⁵¹

Na Željezničkoj stanici Grmeč nalazila se posada od devet ljudi. Kada su sedmorica otišla u Sanicu i na stanici ostali samo Ludvik Slutaj i sinovac mu Ivica, ustanička grupa s područja Međeđeg Brda je to saznala i 31. jula odlučila da ih razoruža. Oko jedan sat poslije podne krenuli su prema stanici Đorđo Kovačević i Simo Kličković, naoružani vojničkim puškama, Jovo Indić s lovačkom puškom i Stevo Kovačević i Dušan Jandrić bez oružja. Slutajevi su ih primijetili, pa je Ludvik s puškom u ruci krenuo prema Jovi Indiću, koji je išao s lovačkom puškom »na gotovs«. Đorđo Kovačević se privukao Ludviku Slutaju s leđa i prije nego što je on uspio da upotrijebi svoju pušku viknuo mu da se preda. Ugledavši u Kovačevićevim rukama vojničku pušku, Ludvik je odbacio svoju. Ivica Slutaj je u međuvremenu iskočio s puškom kroz prozor i pobjegao prema Sanici, ispalivši u dolini metak

⁵⁰ Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 30. jula 1941. godine. Arhiv VII, Fond NDH, k. 85, br. reg. 4/10-1.

⁵¹ Kazivanje Steve Kovačevića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 31. jula 1975. godine.

radi uzbune.⁵² Ludvikovu pušku je uzeo Stevo Kovačević. Ustanici su tada polupali prozore na staničnoj zgradi, potrgali telefonske žice i zapalili paketić dinamita. Dok su oni to radili, Simo Kličković, koji je s puškom bio iznad pruge na obezbjeđenju, dotrčao je do stanične zgrade. U prvi mah su pomislili da idu ustaše, ali kada je Simo povikao: »Sta to radite? Ludvik je vlast! Lupate državnu imovinu!«, Dušan Jandrić ga je udario, oduzeo mu pušku i otjerao ga iz ustaničke grupe. Kličković je otišao kući i više se nikad nije vratio u ustaničke redove. Kada se ova ustanička grupa vraćala sa Željezničke stanice Grmeč i stigla do Dobrića kuća u Zavalju, ugledala je voz koji se od Laništa spuštao prema Sanici. U njemu su bili željeznički službenici, koji su se s porodicama povlačili s ugroženog područja oko Bosanskog Petrovca i Drvara. Voz je stigao niže njih, a oni su ispalili u njegovom pravcu nekoliko metaka, ali je on bez zadržavanja produžio dalje.

Saznavši za napad ustanika na željezničku stanicu Grmeč, a plašeći se napada i na Sanicu, ustaše su evakuisale muslimansko stanovništvo saničke opštine u Sanski Most, zadržavši u Vrhpolju muškarce sposobne za borbu. Pošto tog i narednih dana nije došlo do napada ustanika na Sanicu, Saničani su se poslije nekoliko dana počeli vraćati s porodicama iz Sanskog Mosta svojim kućama.⁵³

Ustanak je i na ovom sektoru kod organa ustaške civilne vlasti i zapovjednika oružanih formacija izazvao pometnju, strah i paniku. Preuveličavali su broj ustanika i njihovo naoružanje i izvještavali o akcijama koje oni nisu izvršili. Tako je Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije 8. avgusta izvijestilo da je »skupina od 30 do 40 pobunjenika« 28. jula napala »na selo i željez. postaju Gor. Sanica«, ali da je »jedan vod naše vojske, (domobranske, napomena BB) poslan iz Ključa, odbio... ovaj napad.«⁵⁴ Prema sjećanju Steve Kovačevića, prva akcija saničke ustaničke grupe je bilo razoružavanje Slutaja (31. jula), Dan kasnije — 1. avgusta — oštetili su most na potoku Sanička Rijeka, 2. avgusta vodili su borbu u zasjedi na Pantelića glavici. Navode Steve Kovačevića djelimično potvrđuje i izjava uhvaćenog Gojka Ćurčije, na saslušanju u Sanskom Mostu.⁵⁵ On je, između ostalog, rekao da su željezničku prugu u Saničkoj Rijeci porušila trojica ustanika iz Jelašinovaca: Lazo Bjelobrk, Dragoje Predojević i Stole Karanović. Oni su najprije pokušali da sruše željeznički most na Saničkoj rijeci; kako su imali malo dinamita, nisu spjeli, pa su tada razorili prugu, da bi spriječili svaki saobraćaj. Zanimljiv je podatak koji je on dao na tom saslušanju: ustanici su imali svega jednu bombu, ali i oko 30 paketića dinamita, koji su bili stavljeni u limene kutije. Dakle, ustanici su već od prvog dana ustanka, u nedostatku pravih ručnih bombi pravili svoje pomoću dinamita, korde, kapsli i limenih kutija.

* * *

S namjerom da napadne voz, sanička ustanička grupa je 2. avgusta izjutra postavila zasjedu na Pantelića glavici, koja se nalazi u blizini oštih

⁵² Brat Ivice Slutaja, Nikola Slutaj je stupio u NOB septembra 1941. godine i u borbi poginuo.

⁵³ Kazivanje Steve Kovačevića autoru, 31. jula 1975. godine.

⁵⁴ Izvještaj Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije od 8. avgusta 1941. godine. Zb. I V/1, str. 560.

⁵⁵ Arhiv VII, Fond NDH, k. 86, br. reg. 36/54.

okuka željezničke pruge između Sanice i Zavalja. U rejonu k. 483 bili su u zasjedi Đuro i Stevo Kovačević s vojničkim puškama i Jovo Indiđ s lovačkom duplicom, a ostali su bili na suprotnoj strani doline, na Zapetku, koji se nalazi istočno od k. 483, oko 500—600 metara južno od k. 628. Oko deset sati naišla je iz Gornje Sanice lokomotiva s dva vagona, u kojima je bilo od 50 do 60 neprijateljskih vojnika: ustaša, domobrana i žandarma. Trojka na Pantelića glavici je otvorila vatru, voz se zaustavio i vojnici su poiskakali iz njega. Borba je vođena do dva sata poslije podne, kada je neprijatelj krenuo da opkoli grupu na Pantelića glavici. Pošto se dio ljudstva u zasjedi na Zapetku uopšte nije oglasio, povukla se i zasjeda sa Pantelića glavice. Neprijatelj je tada ušao u Zavalje i zapalio više kuća.

Ustanici saničke grupe su se uveče okupili u selu Međeđe Brdo, gdje je došla i grupa ustanika Jelašinovčana i Dabrana: Nikola Srđić, Petar Stanić, Stojan, Milančić i Veljkina Miljević, Čedo, Ljubo i Rade Brkić, Uroš i Vid Kukulj, Mihajlo Kaja Topić, Petar Sekulić, Gojko Manojlović, Drago Reljić i još neki. Došli su i drugi ljudi iz zbjegova obližnjih šuma. Tada je donesena odluka da se za komandira ustanika na ovom području izabere Petar Stanić. Ljudi su znali da je bio u prvom svjetskom ratu i kao crvenoarmejac učesnik u oktobarskoj revoluciji, pa su računali da ima iskustva i da je najsposobniji. Stanić je od oružja imao sablju, koju je donio iz prvog svjetskog rata i lovačku pušku.

Poslije izbora za komandira ustanika Petar Stanić je poslao Veljkinu Miljevića, Dušana Jandrića i Stevu Kovačevića u Zavalje da provjere da li su ustaše još u selu. Pošto je Veljkina služio vojsku, uzeo je od Steve Kovačevića njegovu vojničku pušku i na čelu patrole išao do Zavalja. Ustanovili su da u Zavalju nema ustaša i da sve kuće nisu popaljene.

Sutradan, privučeni odjekom borbe na Pantelića glavici, iz zbjegova u Grmeču na Međeđe Brdo došle su nekolike stotine Jelašinovčana i Saničana. Iako nije imala oružja, masa je bez mnogo dogovaranja odlučila da napadne na Sanicu, i na čelu s Petrom Stanićem krenula je u tom pravcu. Ali kada su stigli na kraj Međeđeg Brda, do kuća Sovilja, goloruka masa se rasula i razbježala po šumi, a zatim ponovo otišla u Grmeč, u zbjegove, k porodicama. Na okupu je ostalo samo deset do petnaest ljudi naoružanih vojničkim i lovačkim puškama, pa su se zatim i oni vratili na trigonometar Metlu, dva kilometra sjeverozapadno od Međeđeg Brda. Jelašinovačka grupa je s Metle otišla preko Dabra prema Eminovcima i Bošnjacima, a grupa Saničana, pokolebana ovakvim razvojem događaja, povukla se s još nekim ustanicima u Grmeč, na neki proplanak Dujanovca. Tu su naišli na koze, jednu-dvije zaklali, ispekli i večerali. Prenocivši, sutradan su se vratili na Međeđe Brdo.

NA PODRUČJU MAJKIĆ-JAPRE I BUDIMLIĆ-JAPRE

U napadu ustanika krupskog sreza u utorak 29. jula na Žandarmerijsku stanicu u Benakovcu učestvovalo je i deset ljudi iz Majkić-Japre. Po zauzimanju stanice grupa tih ustanika je iste večeri otišla u napad na Žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci. Milan Karić, Kojo Bundalo, Jovan Dražić i Bukan Dražić imali su vojničke puške odranije. Prilikom razoružavanja žandarma u Lušci-Palanci do vojničkih pušaka su došli Jovan i Sava Majkić, a Nikola Bundalo, zvani Zečina, do puške i pištolja.

Čuvši ujutro pucnjavu u Lušci-Palanci, grupa od oko četrdeset Majkić-japrana je krenula sa sjekirama, roguljama i ponekom lovačkom puškom u Lušci-Palanku, ali su tamo stigli kada je borba bila završena i žandarmi razoružani. Tada su se, skupa s grupom svojih suseljana koji su s oružjem učestvovali u napadu na Žandarmerijsku stanicu u Palanci vratili u svoje selo. Tu im se pridružilo još oko 50 ljudi, pa je njih stotinjak produžilo do Velikog Dubovika (krupski srez), gdje su krupski ustanici 30. jula oko podne napali ustaše i nekolicinu ubili, dok su ostali pobjegli u Bosansku Krupu. Zaplijenjeno je oko sedamnaest vojničkih pušaka. Poslije toga je nekoliko stotina ustanika iz krupskih sela, Majkić-Japre i Kozina, sela sanskog sreza, krenulo prema selu Arapuši. Pošto su ustaše pobjegle iz Arapuše, ustanici su napali i zauzeli Mali i Veliki Badić i Ostružnicu i 31. jula došli iznad Bosanske Krupe.

Skoro svi Majkićjapranici su se 30. jula uveče vratili iz Badića u svoje selo, da bi učestvovali u napadu na ustaše u Budimlić-Japri.

Vijesti da je počeo ustanak i da su zauzete žandarmerijske stanice u Benakovcu i Lušci-Palanci, stigle su i u Gornji i Donji Lipnik Obavještenje o ustanku i poziv Lipničanima da se uzbune donio je Stevo Džakula iz Majkić-Japre. On ih je obavijestio da će engleski avioni bacati oružje na Radanovo polje i da svi sposobni muškarci idu da ga prime. Ljudi su trčali na Radanovo polje i tamo ih se našlo nekoliko stotina, među kojima je bilo dosta mladića, ali im niko nije mogao dati nikakvo obavještenje šta treba da rade. O oružju i Englezima nije bilo ni riječi. Tada su neki otišli na Vitorog, jer se proširila vijest da će avioni tamo bacati oružje, ali ga ni tamo nije bilo. Poslije povratka s Radanovog polja jedan dio Lipničana, naoružanih sjekirama, roguljama, koljem i ponekom kuburom otišao je u sjeverne zaseoke Donjeg Lipnika i zadržao se na visovima prema Modroju, a drugi dio prema Hadrovcima, da bi zaštitili selo od ustaša iz Modre i Budimlić-Japre. U Lipniku je samo Ilija Nedimović imao vojničku pušku.

Sutradan, pred odlazak u Hadrovce, odakle će krenuti u napad na Budimlić-Japru, Lipničani su se okupili kod spomen-kapelice, podignute kraj seoskog puta u blizini Kokotovih kuća u znak sjećanja na četvoricu Srba koje su Turci 1835. godine na tom mjestu nabili na kolje. Tu su formirali svoju četu i za komandira izabrali Jovana Mutića.

Na vijest da je počeo ustanak i da je zauzeta žandarmerijska stanica u Benakovcu, 111 muslimanskih porodica iz Skucanog Vakufa je prije svanuća pobjeglo preko Gorica i Fajtovaca u Sanski Most. U selu je ostalo 28 srpskih porodica koje nisu primijetile spremanje i odlazak komšija Muslimana. Oni su za ustanak saznali neposredno poslije zauzimanja žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci, pa su i oni na osnovu vijesti koje su im stigle, pohitali na Radanovo polje da prime oružje.

Pred sam ustanak u Budimlić-Japru su došle ustaše iz krupskog sreza 1 pohapsile preko stotinu Srba iz Budimlić-Japre i okolnih sela. Nakon što su ustaše otišle iz Budimlić-Japre, u nju je došao Petar Vojnović, aktivni poručnik bivše jugoslovenske vojske, rodom iz Slatine i uspio nagovoriti komandira Žandarmerijske stanice Juru Vladića da pusti pohapšene Srbe. Jure Vladić je bio cijenjen kao pošten čovjek koji se već od formiranja NDH izjašnjavao protiv ustaškog terora i njihovih nezakonitih postupaka.

Kada je izbio ustanak i u selima Podgrmeča, ustaše su ponovo pohapsile oko pedeset Srba iz okoline Budimlić-Japre i zatvorile ih u zatvor Žandarmerijske stanice u Budimlić-Japri. Saznavši to Petar Vojnović je 30. jula izjutra ponovo otišao u Budimlić-Japru da preko poznanika pokuša osloboditi pohapšene ljude.

Vijest o ustanku u okolini Lušci-Palanke stigla je u Slatinu istog dana. Donio ju je Milan Vojvodić. On je istovremeno donio i nepotpisano pismo iz Bjelina s pozivom Slatinjanima da se dižu na ustanak, da je avionima stiglo oružje iz Engleske i Sovjetskog Saveza na Radanovo polje i da idu tamo da prime oružje i municiju. Pismo je bilo upućeno Petru Vojnoviću, koji je nešto prije dolaska Milana Vojvodića s tim pismom u Slatinu otišao u Budim-Mć-Japru da pokuša spasiti pohapšene Srbe. Petrova majka je pohitala za sinom s porukom da je dignut ustanak i da ne ide kud je naumio, ali je bilo kasno, nije uspjela da ga stigne, pa su ga ustaše uhapsile i zatvorile.

Tridesetog jula uveče okupilo se i u Slatini, kod škole, skoro sve odraslo muško stanovništvo, očekujući vijest šta da se dalje radi. Do njih je stigao iz Mrkalja i Hadrovaca Košta J. Ciganović i obavijestio ih da se u Hadrovcima okupilo oko dvjesta ljudi i da čekaju pomoć iz Majkić-Japre, pa da još te noći napadnu Budimlić-Japru i oslobode uhapšene ljude. I iz Halilovaca je stigao Dragutin Živković s viješću da su se Mala Ruiška, Halilovci, Johovica i Duge Njive digli na ustanak, i da se na Crnom Vrh, sjeverno od Budimlić-Japre nalazi oko petstotina ljudi spremnih za napad na Budimlić-Japru. Kuriri su dolazili u Slatinu jer su se nadali da će tu zateći Petra Vojnovića, koji će kao aktivni poručnik moći najviše da pomogne u organizovanju napada. Međutim, on je tada već bio u ustaškom zatvoru.

Okupljeni pred školom Slatinjani su predveče odlučili da formiraju četu od oko 60 ljudi koji su služili vojsku, a nisu stariji od 35 godina. Pošto se nisu mogli sporazumjeti ko će da bude komandir, a ko vodnici, odlučili su da se ravnaju prema činovima stečenim u Jugoslovenskoj vojsci. Imali su dva rezervna narednika i nekoliko podnarednika. Za komandira čete su izabrali Jovana Jeftića, rezervnog narednika i bivšeg načelnika Opštine Budimlić-Japra. Ali kako su njega ustaše tog jutra uhapsile kao taoca i odvele u zatvor u Budimlić-Japru, za zamjenika mu je određen rezervni narednik Stevo Glušac. Četa je imala tri vojničke i pet lovačkih pušaka, nekoliko pištolja, dvjesta metaka i nekoliko bombi. Vojničke puške su imali Vlado Glušac, Nikica Vukojević i Jovan Jeftić. Pošto je Jovan Jeftić bio uhapšen, njegova je porodica pušku dala Stevi Glušcu. Kada su sporazumno izabrali stariješine, ustanici su tada poslali Marka Vojnovića u Hadrovce da se s Hadrovčanima dogovori o tačnom vremenu napada na Budimlić-Japru.⁵⁶

Poslije zauzimanja Žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci i Hadrovčani su saznali za ustanak. Oni su takođe išli u Lipnik i na Radanovo polje po englesko oružje i potom se vratili, okupili kod hadrovačke škole i zajedno s ustanicima susjednog sela Mrkalji formirali čet. Za komandira su izabrali Milu Milanovića čiču i postavili straže na prilazima Školi. Raspolagali su u Hadrovcima s tri vojničke i tri lovačke puške i pet pištolja. Vojničke su imali Nikola Gavrilović, Petar Milanović i Rajko Predojević, lovačke Dušan i

⁵⁶ Kazivanje Marka L. Vojnovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru. 1975. godine.

Luka Majkić i Spase Sredić, a pištolje Milan Jelisavac, Dušan Marčeta, Stojan Makić i Spase i Đorđe Sredić.⁵⁷ U Mrkaljima su vojničke puške imali Petar i Mile P. Milanović, lovačku pušku Košta Ciganović, a pištolje Trivun Davidović i Mile Kolundžija.⁶⁸

Da bi obezbijedio selo od iznenadnog upada ustaša, komandir ustaničke čete je poslao patrole prema Budimlić-Japri, a uveče postavio straže kod Škole u Hadrovcima i na pravcima kojima bi ustaše ili žandarmske patrole mogle da dođu u selo. Iako sa malo vatrenog oružja, stanovništvo ovih sela se bilo odlučio za borbu.

Ocijenivši da će ustaše koje su došle od Bosanske Krupe i Bosanskog Novog pobiti uhapšene Srbe, komandir Žandarmerijske stanice u Budimlić-Japri Jure Vladić, poslao je pismenu poruku Lazi Srediću da će ustaše zatvorene Srbe poubijati ukoliko ih za 24 sata ne oslobode, jer ih on više neće moći zaštititi. Pismo, u stvari ceduljicu, Lazi je donijela Anđa Živković. Vladiceva poruka je uticala na odluku ustanika da odmah napadnu Budimlić-Japru.^{51'}

ZBOR USTANIKA PRED NAPAD NA NEPRIJATELJEVO UPORIŠTE U BUDIMLIĆ-JAPRI

U četvrtak 31. jula nedaleko od kuća Marčeta (Marčetića) u Hadrovcima okupili su se brojni ustanici iz Hadrovaca, Mrkalja, Kozina i Lipnika. Stigli su i Stojan Marjanović Dolinar, Stevo Džakula i Mile Davidović s grupom iz Majkić-Japre. Skoro svi su bili u žandarskim uniformama i s oružjem. Osim već navedene četvorice Majkićjaprana koji su imali vojničke puške prilikom napada na Žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci i trojice koji su u toj akciji zaplijenili puške, vojničke puške su imali još i Jovan Kačavenda, Nikola Majkić i Vlado Karić. I u napadu na Dubovik naoružala su se vojničkim puškama još tri ili četiri Majkićjaprana. Lovačke puške su imali Lazo Bundalo, Joja Marjanović, Mile Krneta, Nikica Adamović, Jovan Davidović i Petar Majkić, a pištolje Dušan Bundalo i Ilija Jandrić.⁶⁰ I s Vitoroga je stiglo pet-šest ustanika s puškama, a nešto oružja je bilo i u susjednim selima: u Halilovcima su vojničke puške imali Dušan Repajić i Milan Buršač, a lovačku pušku Mile Sredić,⁶¹ u Johovici, koja je do rata pripadala opštini Čađavica, sa sjedištem u Rudicama (srez bosanskonovski), vojničke puške su imali Đuro Marjanović i Ilija Tintor, a nekoliko ustanika je imalo lovačke puške,⁶² u Dugim Njivama je bila samo jedna vojnička puška, imao ju je Đuro Milunović,⁶³ u Kozinu je Mićo Dubajić imao lovačku pušku, a Milan Davidović američki pištolj.⁶⁴

Okupljanje ustanika u Hadrovcima i dogovaranje trajalo je do podne. Stojan Marjanović Dolinar, Stevo Džakula i Mile Davidović su već ujutro

⁵⁷ Memoarska građa sela Hadrovci, u arhivi 00 SUBNOR SM.

⁵⁸ Memoarska građa o selu Mrkalji, isto.

⁶⁸ Đorđe Sredić, pismo autoru od 6. jula 1975. godine, str. 3, isto.

⁶⁰ Memoarskagrađa o selu Majkić-Japra, u arhivi 00SUBNOR SM.

⁶¹ Memoarskagrađa o selu Halilovci, isto.

⁶² Memoarska građa o selu Johovcima, isto.

⁶³ Memoarska građa o selu Duge Njive, isto.

⁶⁴ Memoarska građa o selu Kozin, isto.

■otišli do škole u Hadrovcima i saopštili učitelju Stojanu Makiću da su odlučili da po danu napadnu ustaški tabor i Žandarmerijsku stanicu u Budimlić-Japri. Makić im je savjetovao da se u borbu krene predveče ili noću, ali su oni ostali pri svom, obrazlažući potrebu neodložnog i brzog napada opasnošću da ustaše u međuvremenu ne pobiju pohapšene ljude. Nakon toga su njih četvorica napravili plan napada. Svakoj četi (selu) su odredili pravac kretanja i dogovorili se da Stojan Makić na zboru govori okupljenim ustanicima. On je na zboru obrazložio okupljenim ljudima cilj i zadatak borbe, rekao kako treba da se vladaju u borbi i u Japri kada je zazumu. Na zboru je svakoj četi saopšten pravac kretanja i zadatak u napadu i odmah poslije toga, oko 12 sati, čete su u kolonama krenule prema Budimlić-Japri.⁸⁸

Prema sjećanju Milana Marčete, Makić je prije napada pred preko 600 ustanika govorio i objasnio da se ide u napad na Budimlić-Japru, da se vodi borba protiv ustaša i da ih je potrebno pobiti, a žandarme razoružati, ali da se borba ne vodi protiv poštenih Muslimana i Hrvata, nego protiv okupatora i ustaša koji su počeli da ubijaju Srbe, Jevreje i sve napredne ljude. Imenovao je i neke zlikovce čije se kuće mogu zapaliti i imovana zaplijeniti, no takvih je bilo malo. Pri tome je zaprijetio da ne smiju paliti, pljačkati i nasilje vršiti, da je zadatak ustanika da produže napade i prime u svoje redove svakog ko je pošten i želi da se bori protiv okupatora i ustaša.

Ljudi su većinom dobro primili Makićev govor i prihvatili njegove stavove, ali je bilo pojedinaca kojima to nije odgovaralo, koji su smatrali da su za pokolj krivi svi Muslimani i Hrvati, i da sve što nije srpsko treba klati, a kuće paliti i uništiti.⁶⁸

Među ogromnom većinom koja je podržala Makića isticali su se neki omladinci i drugi ljudi kojima su naročito pogodovala njegove riječi da je potrebno da svi, bez obzira na to da li su služili vojsku ili ne, učestvuju u akciji, otimaju oružje i bore se.

NAPAD NA USTAŠE I ŽANDARME U BUDIMLIĆ-JAPRI

Nakon govora Stojana Makića u Hadrovcima ustanici su krenuli prema Budimlić-Japri. Na čelu je nošena jugoslovenska i crvena zastava. Manji broj ljudi je imao vojničke puške, nekoliko njih lovačke, pojedinci pištolje, a ostali rogulje, sjekire i slično. Ustanici iz Majkić-Japre donijeli su tzv. drvene bombe, koje su trebale da zastraše neprijatelja. To su bili komadi trešnjevog drveta u kojima su napravljena udubljenja velikim svrdlom, pa je u njih stavljen eksploziv, kapisla i štapin kojim je eksploziv paljen.⁸⁷

Još prije polaska iz Hadrovaca ustanici su poslali kurire s pozivima ustanicima susjednih sela da i oni krenu u napad na Budimlić-Japru, pa su se Slatinjani, kojima je poziv potpisao Stevo Džakula, priključili Hadrovčanima. U napad sa zapadne strane krenuli su ustanici iz Dugih Njiva, a sa

«Stojan Makić, recenzija autorovog rukopisa od 16. marta 1975. g., str. 7, isto.

^{*8} Neki od takvih kasnije su se ogriješili o interese naroda, postali četnici ili njihovi jataci, pa su suđeni odmah poslije oslobođenja, prema kazivanju Milana Marčetića.

Milan Marčetić: Obuzdavanje pljačkaško-osvetničkih naravi, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 786—787.

sjeverozapada ustanici iz Halilovaca i Johovice. U ime predvodnika ovih ustanika Mile Davidović je napisao pismo komandiru Žandarmerijske stanice Juri Vladiću, sa kojim se poznao otprije rata, a u kojem je od njega zahtijevao predaju u roku od petnaest minuta. Zauzvrat mu je obećao da će s njim i žandarmima lijepo postupati.

Ustanici su se zadržavali na brežuljcima oko Budimlić-Japre dok nije dat znak za napad. Dolinom je tada odjeknulo višestruko »Juriš! Naprijed! Ura!« i masa od preko hiljadu ustanika bacajući drvene bombe, sručila se u Budimlić-Japru, ne naišavši nigdje na otpor.

Dobivši pismeni zahtjev da se predaju, čim su primijetili dolazak više stotina ustanika, ustaše i šandarmi su pobjegli prema Starom Majdanu, jer ustanici taj pravac nisu bili zaposjeli. Usput su se dugo zadržavali i skrivali po šumama, plašeći se susreta sa ustanicima, pa su u Stari Majdan stigli tek sutradan. Sa žandarima i ustašama pobjegle su skoro sve muslimanske i hrvatske porodice.

Prvi ustanici koji su upali u ovu kasabu polupali su vrata i prozore na kasarni i nekim trgovinama i zapalili tri kuće poznatih ustaša.⁶⁸ Agana Budimlića, Sahina Ćoralića i još jednog, dok su na kući ustaše Arifa Budimlića, obučara polupali prozore, razvalili vrata i razgrabili obuću. Mjesto je bilo pusto. Kod svojih kuća su ostali i sačekali ustanike samo Muharem Šehić, Idriz Muhadžić, Hasan Seferagić i još nekoliko Muslimana sa svojim porodicama. Njima niko nije ništa našao učinio. Takvom držanju ustanika veoma mnogo je doprinio govor Stojana Makića pred polazak u napad, ali i prijateljski odnos nekih ustanika s ovim Muslimanima, što je uticalo i na ostale. Pred zatvorom je stajao naoružan Ivo Zekilović iz Ovanjske, koji je uz pomoć Jure Vladića spriječio ustaše da pobiju uhapšene Srbe. On je svoju pušku s municijom predao ustanicima i zamolio ih da ga otprate prema njegovom selu, da ga ne bi ko od ustanika napao. Tada je oslobođeno oko pedeset uhapšenih Srba. Među njima su bili i Petar Vojnović, Stevo Vukojević, beogradski trgovački radnik, komunista, rodom iz Halilovaca i Jovan Jeftić, bivši načelnik budimlićjapranske Opštine. Vidjevši da ustanici osim jugoslovenske i srpske nose crvenu zastavu, dvojica trgovaca, Srba, pošto nisu imali crvenog platna, izvjesili su na svojim kućama crvene jorgane.⁶⁹

Dok se masa ustanika oduševljavala prvom pobjedom u ustanku, neko je pronio glas da su ustaše iz Modre prodrle u Lipnik. Ustanici iz Lipnika i još neki vratili su se najkraćim putem u svoja sela, ali u njima nije bilo ustaša.

O povlačenju žandarma iz Budimlić-Japre saznalo se od jednog ustaše koji je prvi stigao u Stari Majdan i saopštio da su se 31. jula uveče u blizini žandarmerijske stanice pojavili ustanici u većem broju, da su poslali pismo kojim traže da se žandarmi predaju u roku od 15 minuta, pa je zapovjednik Jure Vladić da bi izbjegao zarobljavanje napustio kasarnu i sa svojim ljudstvom uputio se prema Starom Majdanu.⁷⁰

⁶⁸ Stojan Makić: U Majkić-Japri, Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 727.

Kazivanje Marka L. Vojnović autoru.

⁷⁰ Izvještaj Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije, Banjaluka, 7. avgusta 1941, Arhiv VII, Fond NDH, k. 86, br. reg. 2/5—2.

U izvještaju Zapovjedništva 3. oružaničke pukovnije od 6. avgusta 1941. godine navodi se da su »četnici (su) u Budimlić-Japri zapalili 6 muslimanskih kuća, na oružničkoj postaji polupali sve staklo na prozorima i oštetili vrata, te razbili brzoglasni aparat. Osim toga su prekinuli brzoglasnu vezu sa Starim Majdanom i drugim pravcima« ..ⁿ

PRVA USTANIČKA KOMANDA MJESTA

Nakon zauzimanja Budimlić-Japre okupili su se dotadašnji rukovodioci pobunjenih seljaka oko tek oslobođenih iz zatvora: Petra Vojnovića, Jovana Jeftića i Steve Vukojevića, da bi se s njima dogovorili šta treba dalje da se radi. Smatrajući napad na Budimlić-Japru usamljenom i preuranjenom akcijom, Stevo Vukojević je odbio da se priključi ustanicima. Rekao je da je to sve preuranjeno i neorganizovano i da on ide u Ruišku do Milana Ličine da s njim porazgovara o svemu i zatim je krenuo u tom pravcu preko Dugih Njiva i Dubovika.

Odvojivši se od ustanika u Budimlić-Japri, Stevo Vukojević je na putu u Ruišku naišao u Duboviku na grupu samovoljnika pljačkaša, koji su ga ubili da bi s njega skinuli kožni kaput i cipele. Tek u maju 1942. godine utvrdilo se da su ga ubili Milan Plavanjac i Mićo Bosančić. Tada su bili uhapšeni i vojni sud 1. krajiškog NOP odreda sproveo je nad njima istragu i osudio ih.⁷²

Arhiv VII, Fond NDH, k. 86, br. reg. 2/5—2.

⁷² Tada je izdana sljedeća obavijest:

P R O G L A S

Vojni sud je poslije svestrane istrage i ispitivanja mnogobrojnih svjedoka osudio na smrt streljanjem poznate zlikovce:

Milana Plavanjca, iz sela Sr. Dubovika,
Miću Bosančića, iz sela Sr. Dubovika,

1.) zbog toga što su učestvovali u zvjerskom i zločinačkom ubijanju Steve Vukojevića, mladog narodnog borca;

2.) Zbog toga što su učestvovali u klanju Steve Vukojevića pod izgovorom da ga nisu poznavali, iako su majku Steve Vukojevića Maru Kovačević dobro poznavali, štaviše, iako su znali da je Mara Kovačević njihova komšinica;

3.) Zbog toga što nisu htjeli, i pored molbe umorenog, da pozovu njegovu majku — da mu ispune njegovu posljednju želju.

KAZNA SMRTI IZVRŠENA JE STRIJELJANJEM

Zločinci slični Milanu Plavanjcu i Mići Bosančiću, koji iskorišćavaju borbu naroda i njihove teškoće, u kojima se on nalazi u svojoj teškoj borbi protiv mračnog neprijatelja — fašizma, treba da upamte, jednom za uvijek, da ne smiju teške prilike iskorišćavati u svoje zlikovačke namjere.

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

VOJNI SUD

Po odlasku Steve Vukojevića, Petar Vojnovića, Jovan Jeftić i okupljeni ustanički prvaci dogovorili su se da u Budimlić-Japri formiraju komandu mjesta i za komandanta su postavili Jandru Sudžukovića, žandarmerijskog narednika-vodnika iz Đurića, zaseoka Lipnika, a za njegovog zamjenika Lukinu Škundrića. Komandi su za stražu dodijeljena četiri ustanika s vojničkim puškama. Međutim, ti stražari nisu obavljali svoju dužnost kako treba, slabo su organizovali zaštitu mjesta, opijali se i pekli janjce, a nekolicina je počela i da pljačka. Opljačkali su i trgovinu Ahmeta Šehića. Jedan je čak uspio da neke seljake, njegove susjede, nagovori da mu nose kofer opljačkane robe kući i za to im je platio. Ta je grupa bila sastavljena pretežno od onih koji su istupali šovinistički na zboru održanom u Hadrovcima pred polazak u napad na Budimlić-Japru.⁷³

ZBOR U LIPNIKU

Predveče i u toku noći između 31. jula i 1. avgusta skoro svi ustanici koji su napadali na Budimlić-Japru otišli su svojim kućama, ali im je prije odlaska od Škole u Hadrovcima bilo rečeno da sutra svi dođu na zbor u Lipnik kod spomenika.

Prvog avgusta, kod spomenika u Lipniku okupilo se oko hiljadu ustanika iz skoro svih sela koja su učestvovala u napadu na Budimlić-Japru, kao i stotine žena, djece, omladinaca i omladinki. Neki su nosili crvene trake oko ruke, neki trobojke, poneko jugoslovensku kokardu.⁷⁴ Bilo je jugoslovenskih i srpskih, ali i crvenih zastava. Na ovom prvom ustaničkom zboru u ovom kraju okupljenim ustanicima i narodu govorili su Stojan Makić i Petar Vojnović. Ustanicima i narodu je saopšteno da će se formirati tri čete i da će jedna ići u napad prema Kršljama, jer se pretpostavlja da su se ustaše i žandarmi sklonili u Agiće, Čelopek i Suhaću (novsku), druga će vršiti demonstrativni napad u pravcu Stare Rijeke, a treća u pravcu Starog Majdana i Gornjeg Kamengrada. Bilo je govora da bi bilo korisno izvršiti napad i na Ljubiju, ali se od toga odustalo jer nije bilo dovoljno vatrenog oružja za takav napad, pošto bi još prije Ljubije trebalo protjerati ustaše iz nekoliko sela. Prema sjećanju Petra Vojnovića, i on i Stojan Makić su u svojim govorima istakli »da niko ne smije zlostavljati djecu, žene, stare ljude. Zabranjivali smo pljačku, paljevinu i slično«.⁷⁵ Na zboru je bilo riječi i o nazivu ustanika: da li da se zovu četnici ili ustanici. Stojan Makić je na zboru rekao »da naziv četnici ne odgovara, jer su četnici nekada bili borci za slobodu srpskog naroda, ali su za vrijeme stare Jugoslavije postali sluge režima i kralja i nisu dali otpor okupatorima. Zato se narod i složio sa nazivom ustanik«.

⁷³ Milan Marčeta, nav. d. str. 786—787.

⁷⁴ Jugoslovenska kokarda je u ovalu imala jugoslovensku zastavu plavo-bijelo-crveno. Na kapama su je nosili oficiri, žandarmi, policajci i još neki. Četnička kokarda je imala mrtvačku glavu s dvije ukrštene kosti, ali su četnici uz njih često nosili i kraljevsku krunu.

⁷⁵ Petar Vojnović: Izlazak na pravi put, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga druga, str. 34—41.

POVRATAK NEPRIJATELJA U BUDIMLIĆ-JAPRU

Poslije zбора u Lipniku ustanici su se podijelili u tri grupe — »čete«, svaka sa preko 150 ustanika i, prema dogovoru, krenuli na određene zadatke. Ustanička »četa« pod komandom Petra Vojnovića je prešla cestu Budimlić-Japra — Stari Majdan i neposredno iznad puta, s njegove istočne strane, zauzela položaj na liniji Antonića brdo — Trostruki hrast — Gaidžik; »četa« pod komandom Stojana Makića je preko Crnog vrha stigla do Kršljanskog gaja, koji se nalazio u Krši jama prema Agićima i Čelopeku; »četa« pod komandom Stojana Marjanovića Dolinara otišla je prema Starom Majdanu, i o njoj će biti govora kasnije.

Kada je Makić primijetio da neprijateljske snage nastupaju s pravca Bosanskog Novog prema Crnom vrhu, podijelio je ljudstvo u dvije zasjede u rejonu Kršljanskog gaja. Međutim, neprijatelj se kretao terenom istočno od ceste i rijeke Japre i tek se u Agićima s desnokrilnim dijelovima spustio na cestu, dok se glavnina i dalje kretala istočno od ceste, preko čele i Zbjega prema Budmlić-Japri. Zbog velikog odstojanja od neprijatelja iz zasjede u Kršljanskom gaju uopšte nije otvarana vatra, a i dijelovi »čete« pod komandom Petra Vojnovića, koji su se nalazili na Antonića brdu, bili su i suviše slabi da bi mogli bilo šta preduzeti, te je neprijatelj bez borbe ušao u Budimlić-Japru i iznenadio stražare ustaničke komande mjesta, koji su se bez borbe povukli u Hadrovce.

Pošto je neprijatelj prošao prema Budimlić-Japri, »četa« pod komandom Makića se predveče povukla preko Crnog vrha i Halilovaca u Hadrovce i zadržala se iznad kuće Dušana Majkića. Sutradan »četa« je postavila dvije zasjede sjeverno od Hadrovaca, na ivici šume, s obe strane puta Budimlić-Japra — Hadrovci. I grupa ustanika pod komandom Petra Vojnovića se povukla s Antonića brda i Gaidžika u Slatinu, odakle je 2. avgusta ujutro posmatrala dolazak pojačanja neprijatelju u Budamlić-Japri.

Kada je neprijatelju u Budimlić-Japri stiglo pojačanje u pravcu Novske Suhače i Ljubije, on je 2. avgusta ujutro prešao iz Budimlić-Japre u nastupanje prema Slatini i Hadrovcima i napao ustanike. Pred znatno jačim snagama, ne toliko po broju koliko po naoružanju, »četa« ustanika pod komandom Petra Vojnovića povukla se u Lipnik. Prema sjećanju Milana Marčetića, dio »čete« Stojana Makića, koji se pod komandom Lukine Škundrića nalazio u zasjedi iznad kuće Dušana Majkića, čim je primijetio neprijatelja, odstupio je iz zasjede prema Grabežu. Stojan Makić je s drugim dijelom »čete« ostao u drugoj zasjedi, ali se i on, pod borbom, povukao do Škole u Hadrovcima. Zbog toga što se Lukina Škundrić povukao bez borbe, Makić je naredio patroli da ga dovede, pa ga je kritikovao zbog samovoljnog napuštanja položaja i naredio mu da postavi zasjedu na Mrkaljskoj glavici južno od sela Mrkalja. Lukina Škundrić je poslije toga otišao u Majkić-Japru i širio lažne vijesti da je Stojan Makić odgovoran za povratak ustaša u Budimlić-Japru.⁷⁶

Odbacivši ustanike prema Lipniku, neprijatelj je većinu svojih snaga povukao u Budimlić-Japru, odakle su se pristigla pojačanja vratila u svoje garnizone. Obnovljena Žandarmerijska stanica u Budimlić-Japri preuzela je

⁷⁶ Kazivanje Stojana Makića autoru.

obezbjedenje naselja. To potvrđuju i izvještaji žandarmerijskog pukovnika Novaka, komandanta 3. oružničke pukovnije, od 8. avgusta 1941. godine.⁷⁷

Prije prodora ustaša u Budimlić-Japru, Slatinu i Hadrovce većina stanovništva ovih i susjednih sela, — žene, djeca, starci, povukla se u zbjegove u obližnje gajeve, a neki čak do Suvopolja (Suvo polje) i Grmeča. Sa svojim porodicama otišli su i mnogi ustanici.

Drugog avgusta, kod lipničke crkve ipak se okupilo dosta ustanika, jer je Petar Vojnović to mjesto odredio za zbornu mjesto u slučaju povlačenja. Patrole su bile upućene prema Hadrovcima i Slatini, a većina ustanika ostala je u Lipniku. Jedna ustanička patrola je opazila kako se nekoliko ustaša prikrada crkvi u Hadrovcima i maloj seoskoj trgovini nedaleko od crkve, pa ih je napala. Ustaše su pobjegle, ah su ustanici sutradan jednog od njih našli mrtvog u šumi.

Poslije povlačenja ustanika ustaše su po selima i njihovoj okolini hvatale ljude, žene, djecu i starce koji nisu izbjegli i ubijale ih. Tako su u Hali-lovcima uhvatili grupu seljaka, odveli ih u tzv. Drvarski potok i tamo strijeljali. Sa strijeljanja je uspio da pobjegne jedino Spasoje Vukojević. U Dugim Nijavama su mnoge kuće opljačkali. Iz Budimlić-Japre su tog i narednih dana uhapsili 27 Srba: Marka Antonića, Đuru i Nikolu Bursaća, Iliju Čopića, Branka, Đorđa, Milu i Radu Čulibrka, Jovu Karlicu, Mihajla i Peru Kecmana, Peru Medića, Dušana, Maru i Todora Pavića, Lazu i Vasiliju Rađenović, Miloša škundrića, Iliju Stikovca, Isu, Jovu, Svetana i Stojana Vojnovića, Bojana, Jovu i Savu Vukojević. Neke su pobili u Drvarskom potoku, a neke u Adženovića potoku i na Nailovoj barici. U selu Marini ustaše su tada uhvatile 64 osobe, među kojima je bilo i osam žena, i sve ih pobile. Preostalo stanovništvo je poslije toga izbjeglo u Slatinu i Mrkalje.⁷⁸ Ubijajući uhapšene seljake, ustaše su vršile i jeziva mučenja.

LA2NE OPTUŽBE I »SUĐENJE« STOJANU MAKIĆU

Grupa velikosrpski nastrojenih ustanika razoružala je i uhapsila 2. avgusta noću komandira ustaničke čete Stojana Makića, učitelja, s namjerom da ga ubije. Optuživali su ga da je ustašama izdao Budimlić-Japru, da je on Hrvat, a ne Srbin, da mu je ime Stjepan, a ne Stojan.⁷⁹

U sudu je glavnu riječ vodio Lukina Škundrić, zamjenik komandanta mjesta u Budimlić-Japri, iz koje je sa četiri stražara pobjegao ispred ustaša ne ispalivši ni jednog metka, a isto tako bez borbe sa svojom grupom usta-

⁷⁷ U izvještaju se između ostalog navodi »... Čišćenje se u tom pravcu i dalje od strane vojske nastavlja, ali koliko sam obavješten, vojnici ne nailaze ni na kakav otpor. Isto tako čišćenje je nastavljeno i u pravcu Lušci Palanke. I ovdje vojska ne nailazi na otpor«; Arhiv VII, Fond NDH, k.86, br. reg. 36/5—1; Prilog: Zapisnik »Izjave oružanika sa oružničke postaje Lušci Palanka«, k.86, br. reg. 36/5—3.

⁷⁸ Memoarska gradnja Budimlić-Japre i Marina, arhiv OO SUBNOR SM.

⁷⁹ Milan Marčetić, nav. d., str. 786—787.

nika napustio zasjedu. Pošto su se ustanici koji su s Makićem bili na Kršljama pri povratku djelomično rasuli po kućama da evakuišu svoje porodice, a djelomično, umorni od napora posljednjih dana, prilegli kod Bajića trna, Lukina Skundrić je to iskoristio i vršeci pritisak na Dušana Repajića i na druge da svjedoče protiv Makića, zahtijevao da se Makić strijelja, pa je »sud« takvu presudu i donio. Luka Skundrić i neki Bajić iz Lipnika lažno su svjedočili da se Stojan Makić htio vratiti u Budimlić-Japru među ustaše.

Stojan Makić je na »suđenju« iznio stvarnu situaciju, izjavivši da pojedini ljudi žele da ga noću osude na osnovu netačnih i lažnih podataka o držanju grupe koju je on predvodio. Istakao je da se ponosi što je napredan čovjek, komunista, da je na zboru u Hadrovcima govorio da se ne smiju ubijati nevini Muslimani i Hrvati, nego ustaše, pa su neki zbog toga lažno tvrdili da on brani »Turke i Šokce«, da je kod spomenika u Lipniku predložio naziv ustanici, a ne četnici, s čim su se mnogi složili; naglasio je da bi za čitav ovaj kraj bila sramota da se na pravdi osudi i ubije napredan čovjek i narodni učitelj, i da bi svakako oni koji bi to učinili najposlije odgovarali za svoj zločin.

Svojim govorom Makić nije uspio da promjeni odluku »suda« i onih na koje se taj »sud« oslanjao, ali je podstakao druge da spriječe sprovođenje osude. Kada su skinuli s konja povodac, vezali Makića i povelili ga na strijeljanje, našlo se tu i nekoliko ljudi koji su ga bolje poznavali, te su stali odbijati klevete protiv njega. Među njima je bio i Milan Kantar, sin podvornika hadrovačke škole, koji će 1943. godine poginuti kod Tuzle kao intendant bataljona 2. krajiške brigade. Dok se to zbivalo, Dušan Marčeta⁸⁾ je otrčao do Mihajla Marčete, odvažnog i odlučnog čovjeka, probudio ga i rekao mu da hoće da ubiju učitelja Stojana Makića. »Zar učitelja da ubiju?! Jedinog čovjeka koji nas može voditi, pa da nas vodi Lukina Skundrić i njemu slični!« — uzbuđen je povikao Mihajlo i krenuo među ustanike koji su »osudili« Makića. Zajedno s Mihajlom Marčetom usprotivili su se osudi i klevetama Spaso Srdić i Rajko Predojević iz Hadrovaca, te Milan Davidović iz Kozina i još neki. Oni su na kraju spasili Makića, odvezali ga i pustili.

»PUK USTANIČKIH SNAGA«

Drugog avgusta uveče Petar Vojnović je pokušao da sredi ustaničke snage i da od njih organizuje »puk«.⁸¹ Komandu »puka« je sam preuzeo, a ostali komandni kadar je, najvjerovatnije, trebalo naknadno odrediti, jer o njemu nema podataka.

Narednog dana Petar Vojnović je prišao okupljanju ustanika i pripremanju novog napada na neprijatelja u Budimlić-Japri. Računao je da će ustaničkim snagama, reorganizovanim u puk moći protjerati neprijatelja ne samo s područja Hadrovaca i Slatine već i iz Budimlić-Japre. Zbog odlaska

⁸⁾ Marčeta je uobičajeni skraćeni oblik prezimena Marčetić.

⁸¹ Prema sjećanju Stojana Makića »puk« je bio formiran 2. avgusta uveče. Nekim ustanicima je ostalo u sjećanju da se na zboru, pošto su bile formirane tri čete, govorilo o bataljonu, ali o toj grupi ustanika, organizovanoj u tri grupe, u tri »čete«, nazivanoj »bataljonom« ili »pukom ustaničkih snaga« nije ostao nijedan pisani dokument.

mnogih ustanika kućama radi evakuacije porodica u obližnje šume i prema Grmeču, u napad na Budimlić-Japru 4. avgusta krenule su snage »puka ustaničkih snaga« koje su bile znatno manje od onih koje su je ranije napadale. Neprijatelj je napadače dočekaio mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom. Ipak su neki dijelovi ustanika uspjeli da dođu do raskrsnice puteva iz Budimlić-Japre prema Hadrovcima i Slatini, u području Vukanovca. Tu su, u Drvarskom potoku ustanici naišli na lješeve ljudi i žena pobijenih na ovom mjestu prilikom prodora ustaša u Budimlić-Japru i prema Hadrovcima i Slatini.⁸²

Kada je žandarmima stigao u pomoć vod domobrana iz Sanskog Mosta, zajedno su prešli u napad potisnuli ustanike od prilaza Budimlić-Japri, a potom goneći ih dalje zaposjeli Slatinu i Hadrovce i dio Mrkalja. Pošto neprijatelj iz ovih sela nije dalje nastupao, ustanici su se zadržali u selima Lipniku i Kozinu, gdje su uspjeli da konsoliduju svoje redove i prema neprijatelju postave »predstraže na pravcima odakle bi neprijatelj mogao napasti sela« — piše Petar Vojnović u već spomenutom članku.⁸³ Komanda ustanika je tada naredila da se sav narod evakuiše pozadi ustaničkih jedinica. Neki su to uradili čim je počelo odstupanje, pa su se mnoge porodice iz Slatine, Hadrovaca, Mrkalja, Lipnika i drugih sela povukle prema Radanovom polju i u Grmeč južno od Majkić-Japre.

Istog dana, nakon povlačenja poslije neuspjelog napada na Budimlić-Japru, okupilo se oko dvjesto ustanika kod vrela Miljanovca, između Lipnika i Bjelina. Ne znajući šta da rade u nastaloj situaciji, ustanici su se obraćali Petru Vojnoviću s pitanjem: »Šta da radimo sada?«. Petar Vojnović je odgovorio: »Vrijedi se boriti. Neprijatelja ne smijemo čekati, već ga moramo napadati. Ako ostanemo skrštenih ruku, doći će nam i u kuće i pobiće nas«. Prisutni su njegove riječi shvatili, vjerovali mu i prihvatili savjet.⁸⁴

Četvrtog avgusta, poslije povlačenja iz neuspjelog napada na neprijatelja u Budimlić-Japri, ustanici koji su se povukli u Gornji Lipnik, okupili su se i formirali tri čete, koje su odmah raspoređene: prva četa, kojom je komandovao Stojan Makić, posjela je položaj na brdu Kućanu u Gornjem Lipniku, sa zadatkom da kontroliše i zatvara pravac od Modre, Zenkovića i Slatine; druga četa, pod komandom Stojana Dolinara, posjela je položaj u Đurčićima, zaseoku Lipnika, orijentisana prema Hadrovcima; treća četa, pod komandom Steve Džakule, kojom je bio Petar Vojnović, otišla je na položaj u Kozin i Mrkalje. U svakoj četi je bilo oko 100 do 130 ustanika, sa po prosječno tri do četiri vojničke i pet do šest lovačkih pušaka, dok su ostali ustanici imali vile, sjekire, koplja, rogulje i slično. Među ustanicima se našao i jedan s malim buzdovanom.⁸⁵

⁸² Kazivanje Dušana Repajića, nosioca Partizanske spomenice 1941. godine, autoru, 21. maja 1979. godine, arhiv OO SUBNOR SM.

⁸³ Petar Vojnović, nav. d., str. 34—41.

⁸⁴ Kazivanje Nedeljka Bilbije, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 19. avgusta 1978. godine.

⁸⁵ Stojan Makić, nav. d., str. 727.

LUKAVICE I PODVIDAČA U USTANKU

Na periferiji japranskog područja, obuhvaćenog ustankom, nalazila su se sela Lukavice i Podvidača. Zbog svog položaja između Modre, Zenkovića, Cirkića, Okreča i Fajtovaca, sela s većinom muslimanskog stanovništva, Lukavice su bile izolovane i skoro bez ikakvih veza sa stanovništvom palanskih i japranskih sela koja su 30. avgusta krenula u ustanak. Podvidača se nalazi još dalje, između Ovanjske, Stare Rijeke, Starog Majdana, Vrša, Okreča i Cirkića i bila je najudaljenije selo od područja zahvaćenog tih dana ustankom.

Kada je izbio ustanak na području Lušci-Palanke, stanovnici Lukavice i Podvidače čuli su pucnjavu i detonacije, ali nisu znali šta se to zbiva. U Lukavicama su jedni govorili da ustaška vojska bombarduje srpska sela oko Bosanske Krupe, drugi da su Englezi donijeli oružje na Radanovo polje i da tamošnji Srbi vode borbu protiv ustaša, a bilo je i raznih drugih priča i nagađanja. Ipak su neki već 31. jula saznali da je oko Lušci-Palanke dignut ustanak, ali niko nije ni pokušao da tamo ode i utvrdi o čemu se radi.⁸⁶

Prvog avgusta došli su iz Lipnika i Kozina u Podvidaču Mihajlo Sakradžija, Đuro Đurić i Branko Praštalo i obavijestili Vladu Damjanovića, Stojana Rajlića, Boška Bilbiju i još neke da je ustanak podignut i da i oni treba da se pridruže. Dogovorili su se da se Lukavičani i Podvidačani na Ilindan okupe na Grkovića glavici i pridruže ustanicima. Poslije tog dogovora Sakradžija i Đurić su obišli više zaselaka Podvidače, obavještavajući ljude o podizanju ustanka i sastanku zakazanom na Grkovića Glavici.⁸⁷

Ljudi Lukavice i Podvidače su 1. avgusta, kao i svakog drugog dana, izašli na njive. Pšenica je bila sazrela i po njivama je bilo mnogo žetelaca, ali zbog terora ustaša, uzimanja talaca i opšte nesigurnosti koja je vladala među stanovništvom tih dana, raspoloženja za rad nije bilo.

Negdje oko podne dok su žnjeli, žeteoci su primijetili da muslimansko stanovništvo napušta kuće i bježi prema Starom Majdanu i Sanskom Mostu. Samo poneki Musliman Modre i Lukavice bio je naoružan. Svi su napustili kuće i otišli u Stari Majdan i Sanski Most. Malo kasnije pojavilo se s pravca Lipnika nekoliko stotina ljudi. Žeteoci su prekinuli rad i pošli kućama, a tada su i ustanici pristigli u selo. Bili su to uglavnom mlađi ljudi iz Lipnika, Majkić-Japre, Slatine i drugih sela. Nekolicina je imala vojničke puške, poneki lovačku, a ostali ko sjekiru, ko vile, rogulje i slično. Bila je to 3. četa, formirana tog dana na zboru u Lipniku, koja je imala zadatak da goni neprijatelja i čisti sela prema Starom Majdanu i Gornjem Kamengradu. Četom je komandovao Stojan Marjanović Dolinar. Ustanici ove čete objasnili su mještanima da je dignut ustanak, da su zauzete žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci i Budimlić-Japri, te da i oni treba da uzmu oružje, a ko ga nema, da uzme sjekiru, rogulje ili nešto slično, pridruži se njima i krene u borbu. Njima su se priključili mnogi Lukavičani, prije svega mlađi seljaci koji su bili sezonski ili stalni radnici, ali i mnogi omladinci. Ustanici su se tada podijelili u dvije grupe, pa je jedna otišla u zaselak Ševa (Vukšin gaj),

⁸⁶ "Kazivanje Rade Njegovana autoru, 13. maja 1975. godine.

⁸⁷ Danilo Radaković i Nikola Vojnović: Prilog za pisanje hronike sela Podvidača, rukopis, u arhivi OO SUBNOR SM.

a druga na Grkovića glavicu prema Podvidači. Druga grupa je posjela i višove prema Okreću i Doščima, jer su odatle imali dobar pregled terena prema Starom Majdanu i Kamengradu i mogli se obezbjediti osmatračima od iznenađenja. Noću 1. na 2. avgusta ti ustanici su porušili nekoliko telefonsko-telegrafskih stubova i pokidali telefonsku žicu uz cestu Stari Majdan — Budimlić-Japra.

Izjutra 2. avgusta nekoliko omladinaca je obilazilo sela i pozivalo ljude da dođu na Grkovića glavicu. Kovač Nikola Stanić iz Lukavica dao je pištolj i dvije kratke puške nabijače na kapislu, a Luka Stanić, iz istog sela, dao je pištolj njemačke proizvodnje Stojanu Rajliću. Prikupili su još dvije ili tri ostraguše.⁸⁸ Od Podvidačana na Grkovića glavicu je došao s lovačkom puškom jednocijevkom jedino Vaso Radaković Krkan, a njih nekoliko s pištoljima raznih vrsta.⁸⁹ Seoski knez Mile Ergarac je u međuvremenu dobio zadatak da prikupi hranu za ustanike, pa je s grupom seljaka donio na Grkovića glavicu dosta hljeba i ovčijeg mesa.

Okupljanje Lukavičana i Podvidačana na Grkovića glavicu trajalo je nekoliko sati. Tu su bili i Stojan Marjanović Dolinar, Ostoja Majkić, zvani Major i Jovan Jeftić iz Slatine, s dijelom »čete«. Poneki od njih je imao crvenu vrpcu na reveru; objašnjavali su da je to ruska zastava i da njima komanduje poručnik Petar Vojnović.

Prema Podvidači i cesti Stari Majdan — Budimlić-Japra bili su istureni osmatrači. Stojan Rajlić se najviše isticao u organizovanju ustanika ovih dvaju sela. Iz Podvidače ih je bilo preko pedeset, a iz Lukavica nešto više.

Oko podne od ceste, s pravca Podvidače začula se puščana i mitraljeska vatra. Zatim su stigli neki seljaci iz Podvidače koji su pobjegli pred ustašama i rekli da je s dva kamiona došlo preko trideset vojnika i ustaša i da sve ubijaju. U tom se pucnjava približila Grkovića glavicu, a meci počeli fijukati iznad glava okupljenih ljudi. U toku je bilo formiranje desetina i vodova od ljudi iz Lukavica i Podvidače. Kako je samo nekoliko ustanika iz čete Stojana Marjanovića Dolinara imalo vojničke puške, a protiv njih nastupao streljački stroj ustaša, potpomagan mitraljeskom vatrom, ljudi su se preplašili i počeli osipati, a onda su se i svi preostali razbježali, jedni prema Vitorogu, drugi prema Lipniku, treći preko Slatine čak do Mrkalja i Kozina. Lukavičani i Podvidačani koji su se tada povukli ispred neprijatelja u ova sela, pridružili su se ustanicima tih sela i 4. avgusta učestvovali u ponovnom napadu prema Budimlić-Japri. U toj borbi je poginuo Ilija Goronja iz Podvidače.

Drugog avgusta ustaše su krenule iz Stare Rijeke i Starog Majdana prema Podvidači i Lukavicama, ubijajući usput Srbe na koje su nailazili. Jovo Mudrinić, koji je u poredovničkom mlinu na potoku u Zenkovićima mljeo žito, čim je to saznao, ostavio je žito i brašno, uzjahao konja i dojurio kući u Lukavice da bi upozorio ukućane i ostale seljane šta ustaše čine. Do svojih kumova Alekse, Spasoja i Petra Stanića, koji je bio seoski knez, do Joše, Dušana i Jovana Stanića i drugih poslao je sina Jovana-Jovicu, dječaka, s porukom da odmah bježe prema Mudrinića kućama, pošto su te kuće ispod same šume. Kada je Jovica prenio očevu poruku, Stanići su mu odgovorili da kaže svome ocu da nikud ne miče od kuće jer »pokornu glavu sablja ne

⁸⁸ Kao napomena 86.

⁸⁹ Kao napomena 87.

siječe» i da se vlasti moraju pokoravati. Dok se ovaj razgovor vodio, začuše se puške od Ergaraca i Njegovana,, zaselaka Lukavice, gdje su ustaše ubijale uhvaćene ljude i djecu. Kada se Jovica vratio kući, njegovi su već bili izbjegli u obližnju šumu. Međutim, Stanići su otišli u svoje kuće i legli u krevete. Tada su ustaše stigle do zaseoka Stanića, izvele su sve odrasle muškarce iz kuća, naredile im da legnu potrbuške u dvorišta i onda im jednom po jednom pucali u potiljak.

Te iste večeri, poderanog odijela i jako zaplašen došao je i Luka (Ilije) Mudrinić u šumu kod Mudrinića. Ispričao im je da je prije dva dana bio uhvaćen u prigradskom selu kod Sanskog Mosta, gdje je radio kod jednog seljaka, da su ga ustaše odvele u grad u neki magacin gdje je bilo dovedeno mnogo ljudi, žena i djece. Odatle su ih odvodili na strijeljanje. On i još nekoliko ljudi uspjeli su da pobjegnu sa strijeljanja.

Ilija Mudrinić, Jovo Mudrinić i sin mu Jovica otišli su 3. avgusta u zaselak Staniće. Došavši tamo, ugledali su strašan prizor: pobijeni ljudi su ležali po dvorištima, jer su ostali ukućani za vrijeme divljanja ustaša pobjegli iz kuća. Mudrinići su tada u baštama pokraj kuća na brzinu, bez sanduka, zakopali leševe svojih kumova Stanića i zatim se vratili u šumu iznad svojih kuća.⁹⁰

Kada su ustaše 2. avgusta upale u Podvidaču, ubile su dvadeset muškaraca, među kojima dvogodišnje dijete i starca od sedamdeset godina. Zatim su produžili u streljačkom stroju prema Grkovića glavici. U Lukavicama su ustaše tog dana ubile 25 seljaka od 12 do 70 godina, među kojima i sedmoricu Njegovana.

Nakon što je 4. avgusta došlo do razbijanja ustaničkih snaga prema Budimlić-Japri, Lukovičani i Podvidačani koji su bili na tom terenu, vratili su se svojim kućama. Tada su ustaše, mijenjajući taktiku — o čemu će opširnije biti riječi — obustavile masovno ubijanje Srba, pa su i ljudi ovih sela nastavili poljske radove, ali su i dalje na razne načine bili uznemiravani od ustaša.

NAORUŽANJE USTANIKA U VRIJEME POKRETANJA USTANKA

Ustanici na sanskom srezu su pošli u borbu sa svega 58 vojničkih pušaka, od kojih su dobar broj bile puške manliherke iz prvog svjetskog rata. I municije za pušku je bilo malo, najčešće po nekoliko metaka. Preko šezdeset ustanika je imalo lovačke puške ili ostraguše, kremenjače i slične stare puške još iz vremena bosansko-hercegovačkog ustanka 1875/1878. godine, najčešće bez municije, ili s vrlo malo municije. U pregledu naoružanja datog u tabeli br. 1 navodi se da su ustanici imali 67 lovačkih pušaka. Zna se, međutim, da su ih imali još neki ustanici osim onih koji su navedeni poimenično za svako selo, ali se nisu mogla ustanoviti njihova imena. Preko četrdeset ustanika je krenulo u borbu s pištoljima raznih vrsta, pa i onih iz prvog svjetskog rata i starijih, najčešće bez dovoljno metaka, a u nekim slučajevima bez i jednog metka.

U tabeli br. 1 navedeni podaci su veoma blizu stvarnog stanja. U pregledu nije obuhvaćeno oružje zaplijenjeno prvog dana ustanka u Lušci-Palan-

⁹⁰ Kazivanje Jovana Jovice Mudrinića (Jovinog) autoru, avgusta 1977. godine.

ci (deset pušaka), dio oružja zaplijenjenog u Benakovcu i puška oduzeta lugu-
garu u Tuk-Bobiji, već samo ono oružje s kojim su ustanici prvog rian[^]
krenuli u borbu.

Ustaničko oružje iz 1941. godine.

Tabela br. 1

Brojni pregled naoružanja prikupljenog u narodu u vrijeme
pokretanja ustanka

Područje — selo	vojničke puške	lovačke puške	pištolji	bombe
1. Lušcipalanačko				
— Predojevića glavica i Potkraj	5	5	2	2
— Praštali	2	—	—	—
— Lušci-Palanka	5	6	3	—
— Miljevci	3	4	3	—
— Skucani Vakuf	1	2	3	2
— Bošnjaci	—	4	6	—
— Bos. Milanovac	1	4	3	—
— Gorice	—	—	—	—
— Naprelje	—	—	—	—
— Fajtovci	—	—	—	—
Svega:	17	25	20	4
2. Jelašinovačko				
— Jelašinovci	1	7	2	1
— Otiš	4	5	1	—
— Tuk-Bobija	2	3	2	1
— Grdanovci	5	—	—	—
— Dabar	6	4	2	—
— Djedovača	—	1	—	—
— Sanička desetina	6	2	—	—
Svega:	20	22	7	2
3. Japransko				
— Majkić-Japra	7	6	2	—
— Kozin	—	1	1	—
— Slatina	3	5	—	—
— Mrkalji	2	1	2	—
— Hadrovci	3	3	5	—
— Duge Njive	1	—	—	—
— Halilovci	2	1	—	—
— Joho vica	2	—	—	—
— Lipnik	1	—	—	—
— Lukavice	—	2	2	—
— Podvidača	—	1	6	—
Svega:	21	20	18	—
4. 1 + 2 + 3 =	58	67	45	6

III Teror i zločini okupatora i ustaša u ljeto 1941. godine

I. PLAN ISTREBLJENJA SRBA

Proglasivši »Nezavisnu Državu Hrvatsku« ustaše su istovremeno sa stvaranjem svog »državnog« aparata pristupile i ostvarivanju planova istrebljenja Srba. Oni su već 27. aprila 1941. godine u Gudavcu kod Bjelovara poubijali 137 Srba iz toga i nekih susjednih sela; 6. maja su na Kordunu, u veljunskim selima pohvatali oko 500 Srba, odveli ih u Blagaj i tamo poubijali; krajem maja dotjerali su u Gospić veću grupu Srba — muškaraca, žena, staraca, djece i bolesnih, odakle su ih otjerali u Jadovno na planini Velebit i sve ih poubijali. O namjeri da se obračuna sa srpskim stanovništvom u ustaškoj NDH, Pavelić je razgovarao i s Hitlerom kada ga je posjetio 7. juna 1941. godine. Govoreći o planovima za uništavanje, pokatoličavanje i »kroatiziranje« Srba, ustaški doglavnik Mile Budak je među prvim u NDH otvoreno izjavio da će ustaše jedan dio Srba protjerati, drugi dio će pokatoličiti i na taj način »pohrvatiti«, a treći dio istrijebiti.

Mjestimični otpor stanovništva ustaškom teroru, kao što je to bilo u Tramošnji kod Sanskog Mosta 6. do 8. maja i tokom juna u Hercegovini, nije odvratio ustaše od njihovih zločinačkih namjera, već ih je samo prisilio da se pri ostvarivanju programa uništavanja Srba služe raznim prevarama: pozivali su ljude na prisilni rad, pa ih onda odvodili u zatvore i nakon mučenja ubijali; pozivali su ljude da se sprema za odlazak na rad u Njemačku ili negdje na području NDH, a potom ih odvodili u koncentracioni logor Jadovno kod Gospića ili u razne zatvore i tamo ih ubijali.

Ponovni primjeri otpora okupatoru i ustašama a naročito ustanak započet 27. jula kod Drvara, nagone ustaše da pokušaju što brže sprovesti u život odluku o iseljenju i istrebljenju srpskog stanovništva, uz prevođenje na katoličku vjeru žena i djece.

Prve grupe uhapšenih sačinjavali su ranije određeni taoci, ali i drugi viđeniji seljaci, prije svega srpski dobrovoljci iz prvog svjetskog rata, a potom i svi ostali do kojih su ustaše i žandarmi mogli stići i uhvatiti ih.

Kako se ustanak u Drvaru za dan-dva proširio i na susjedne srezove, ustaše sanskog sreza su požurile da što više Srba pohvataju i strpaju u improvizovane zatvore: škole, žandarmerijske kasarne, magacine i druge zgrade, računajući da će na taj način spriječiti širenje ustanka i na ovaj srez. A kada je 30. jula ustanak zahvatio i sanski srez, ustaše su požurile da što prije pobiju pohapšene i da na prevaru pohapse sve do kojih stignu. Uslijedilo je takvo divljanje ustaša kojem nema primjera ni u blizoj, ni u daljoj prošlosti, kada su ovim krajevima vladale Turska i Austro-Ugarska.

2. PRISILNI RAD

Pripremajući se za istrebljenje Srba sanskog sreza, ustaše su izvršile popis svih mladih ljudi, rođenih između 1916. i 1922. godine; popisali su i sve one koji imaju kakvu školu, višu od osnovne; krajem juna popisali su i sve mladiće — Srbe, stasale za vojsku. Cilj svih ovih popisa je bio da se ustanovi broj muškaraca uopšte, a školovanih posebno, da bi mogli što uspješnije organizovati njihovo hapšenje i ubijanje, a naročito školovanih ljudi, koji bi mogli organizovati narod da se suprotstave ustaškim zločinima. A da bi sve mladiće imali na okupu i pod neposrednom kontrolom, ustaše su za sve one rođene od 1916. do 1922. godine organizovale obavezan prisilan rad — kuluk. Staslim za služenje vojske rekli su da će im se vrijeme provedeno u radu na cestama i na drugim javnim radovima priznati kao služenje vojnog roka.

Kulučari su radili na cestama Lušci-Palanka — Kamengrad — Husimovci, Sanski Most — Prijedor, Budimlić-Japra — Stari Majdan i u Tomini. Bili su obavezni da svaki dan, osim nedjelje, rade na cesti od jutra do mraka. Od kuće su donosili hranu. Na taj način su najsposobniji i najsnažniji Srbi dražni na okupu, pod nadzorom cestara i ustaša, koji su obilazili radišta.

Sve do 29. jula i grupa od trideset ljudi iz Podvidače, mladih od 25 godina, bila je na prisilnom radu, na cesti Stari Majdan — Budimlić-Japra. Njihov rad je nadzirao cestar Nikola Maričić, ustaša iz Zdene. Kada je kulučarima rekao da će svoj kadrovski rok odslužiti radeći na cestama, jedan mladić ga je upitao zašto ne naoružaju i njih kada služe vojni rok. Cestar im je na to rekao da u njih nemaju povjerenje, da će zato oni odslužiti vojsku radeći na cestama.¹

I u Lušci-Palanci je na cesti od pilane prema Miljevciam radilo oko stotinjak mladića-kulučara, sve do 29. jula.

Oko 35 muškaraca između 18 i 27 godina iz Bošnjaka i Grdanovaca je radilo u Goričkom klanu² na cesti Lušci-Palanka — Sanski Most. Tu je cestar bio Džanan Gale Ramić iz Gornjeg Kamengrada, koji se veoma lijepo opohodio prema kulučarima i pričao im o zbivanjima u Sanskom Mostu, tako da su oni svakim danom sve manje radili, a sve više pričali. Ramić je pojedincima odobravao da ostanu kod kuće i obave prispjele poljske radove; osuđivao je postupke ustaša i Nijemaca prema srpskom stanovništvu, govoreći da se to ne može zaboraviti i da to ne vodi ničemu dobrom. Kada su ustaše hapsile Srbe koji su 28. jula (ponedjeljak) došli u Sanski Most na pijacu, cestar Džanan Ramić je oko podne okupio sve kulučare i rekao im da idu kući, ali da sutra ne dolaze na kuluk jer će on ići u grad. Zahvalju-

¹ Kazivanje Danila Radakovića autoru, 27. jula 1975. godine.

² Gorički klanac je naziv predjela na putu Lušci-Palanka — Sanski Most.

jući takvom postupku cestara Džanana Ramića, ni jedan od kulučara u Goričkom klanu nije bio ubijen i dva dana kasnije svi su krenuli u ustanak. Zbog spasavanja kulučara, a kasnije i saradnje s partizanima, ustaše su u proljeće 1942. godine zadavile Džanana Ramića u Staroj Rijeci.*

Tih dana na kuluku su bili i mnogi odrasli muškarci iz Gornjeg i Donjeg Lipnika, Bjelina i Đurića. Radili su na cesti od Goričkog klanca do Kiska, kroz Naprelje i Fajtovce. Ovdje je cestar bio Selim Ramić, koji je kulučarima govorio da će nastojati da ustaše ne dođu do njih, a ako ipak naiđu, da kulučari bježe. Rekao je da će pucati preko kulučara uvis, ali da oni i dalje bježe.

Znajući za masovna hapšenja Srba u Sanskom Mostu u ponedjeljak, za vrijeme sedmične pijace, Selim Ramić je u utorak 29. jula rekao kulučarima da će u srijedu ići u Sanski Most, a da oni ne dolaze na posao. Kulučari su ga ptali zašto da ne dolaze kad je on i dosad išao u čaršiju, a nije im govorio da ne dolaze na kuluk, već ih je ostavljao da sami rade. Selim im je opet rekao da sutra ne dolaze na kuluk, ne upuštajući se u objašnjavanje.

Izuzev Nikole Sudžukovića i Mihajla Đurića, svi ostali kulučari otišli su svojim kućama, a spomenuta dvojica nisu čula Selimovu poruku, pa su zanoćila u Naprelju, da bi sutra ponovo došla na cestu i radila. Međutim, tokom noći i oni su izbjegli u Baste, zaselak Naprelja, a potom otišli svojim kućama. Tako su se zahvaljujući Selimu Ramiću spasili i kulučari iz Lipnika, Bjelina i Đurića.⁴

Bilo je sela iz kojih se mladići nisu odazivali pozivu da rade na cestama. Tako se iz Jelašinovaca prvog dana na posao javilo svega desetak mladića, ali je već narednih dana išao jedino Pero Radinović, kojeg su ustaše na cesti i uhvatile, pa ga zajedno s drugim ubile u Sanskom Mostu.

Iz Bosanskog Milanovca je na kuluku bio 51 čovjek, dok je iz Dabra, Husimovaca i još nekih sela veća grupa ljudi radila na cesti u Husimovcima sve do 30. jula.

Ustaške vlasti nisu upućivale nove pozive, niti su slale patrole po kulučare-obveznike koji se nisu odazvali na kuluk, iako je takvih bio prilično velik broj.

U danima masovnog hapšenja nevinih ljudi Sanskog Mosta, koje je počelo 27. jula, ustaše nisu uspjele da uhapsu veći broj kulučara, jer su mladići ili pobjegli, ili tih dana nisu dolazili na rad, ili su ih pojedini cestari pustili da odu kućama.

Premda nisu znali da je počelo masovno hapšenje, uzbuđeni hapšenjem talaca, kulučari iz Brdara, Dževera, Koprivne i okolnih sela bili su spremni da bježe ako im zaprijeti kakva opasnost. Zato je većina njih kada su čuli buku motorizacije od Prijedora prema Sanskom Mostu pobjegli s ceste u obližnju šumu i prečacem došla do svojih kuća. Uzalud je cestar za njima vikao da ne idu jer još nije vrijeme da prestane rad; oni su se razbježali i više nisu dolazili na rad, zabilježio je Milan Indić svoje sjećanje na taj dan.⁵

³ Pismo Miće Došenovića autoru, 30. avgusta 1975. godine.

⁴ Kazivanje Nedeljka Bilbije autoru, 19. avgusta 1978. godine.

⁵ Milan Indić: Ustaški teror u Starom Majdanu i okolini, Podgrmeč u NOB, knjiga 1, str. 481.

Na cesti u Podvidači cestara Nikolu Marčetića je zamijenio Safet Džafić iz Starog Majdana. On je odmah po preuzimanju dužnosti tražio od omladinca Danila Radakovića da mu donese pšenice, s tim da će ju platiti kada primi platu. Radaković mu je 27. jula donio vreću pšenice.“

U Tomini je na kuluku bilo oko 200 ljudi, ali su neki uspjeli pobjeći kada su ugledali da prema njima ide grupa ustaša.

Kulučari iz Bosanskog Milanovca su skoro svi pobjegli kada su ugledali da ustaše idu prema njima i oni su uhvatili samo Stevana Dimića Đurđevog, Milana Stojanovića Đurđevog i Ostoju Veselinovića Vujinog, odveli ih u Sanski Most i tamo pobili.⁷

Primjeri spasavanja kulučara na prisilnom radu bili su oblici očitog otpora okupatoru i izražavanje nezadovoljstva zbog zlodjela domaćih izdajnika.

⁶ Sutradan- 28. jula, vodio se zanimljiv razgovor između cestara Džafića i Radakovića. Džafić je pozvao Radakovića i rekao mu (slobodnija interpretacija)
— Sjedni, nešto bih te pitao. Šta misliš ti o ovoj situaciji?
— Pa, gospodin Maričić, raniji cestar, pričao je da je Njemačka zauzela mnogo Rusije i da će zauzeti i Englesku! — odgovorio je Radaković.
— Znaš šta, vrijeme je takvo: danas ja treba da pomognem tebi, a sutra će možda trebati da ti pomogneš meni. Danas ti nemoj da radiš. Ako naiđe nadzornik, onda izađi, a ako bi naišla motorizacija, onda nemoj izlaziti iz šume! Kao napomena 1.
⁷ Izjava Obrada Stupara autoru, maja 1975. godine.

3. MASOVNA HAPŠENJA I UBIJANJA

Hapšenje pojedinaca ustaše su na sanskom srezu počele već prvih dana jula. Tada su dvojica ustaša iz Donjeg Kamengrada došla u jedan mlin na Bliji, gdje su zatekla Jovu, Milana i Adama Veselinovića iz Bosanskog Milanovca i bez ikakvog razloga ih uhapsili i otjerali u Sanski Most, i tu su strpani u zatvor. Oдавде su, kako se kasnije saznalo, otjerani u koncentracioni logor u Jasenovcu, gdje su ubijeni. Osim njih trojice, iz Bosanskog Milanovca su u julu izgubili živote i Đukan Dimić i Marko Veselinović. Oni su bili na liječenju u Banjaluci u bolnici i ustaše su ih iz bolnice odvele i ubile. Međutim, sve su to još uvijek bila pojedinačna hapšenja i odvođenja ljudi. Veliko hapšenje Srba, a djelomično i Jevreja, počelo je u nedjelju 27. jula, rano izjutra, prvo u Sanskom Mostu, da bi ubrzo zahvatilo i druga naselja: sjedišta opština i velik broj sela sanskog sreza.

Ustaše su u Sanskom Mostu među prvima uhapsile Stojanku Miljatović, petnaestogodišnju gimnazijalku i zatvorile je u učionicu Osnovne škole u parku, kraj zgrade Sreza, gdje je zatekla samo dvojicu uhapšenika. Pred školskom zgradom su stajala dva civila sa sjekirama. U toku dana stiglo je tu još nekoliko ljudi.⁸ Međutim, masovno hapšenje je uslijedilo tek sutradan, kada su mnogi seljaci došli na pijacu u grad i ne sluteći šta će ih snaći. Seljake su kupili po pijaci, po ulicama, kavanama i gostionicama i dovodili u Osnovnu školu, pretvorenu u zatvor, ili u Žitni magacin na Žitnoj pijaci, ili u Zandarmerijsku stanicu. Toga dana ustaše su hapsile Srbe i u Starom Majdanu i u nekim selima u okolini Sanskog Mosta i Starog Majdana.

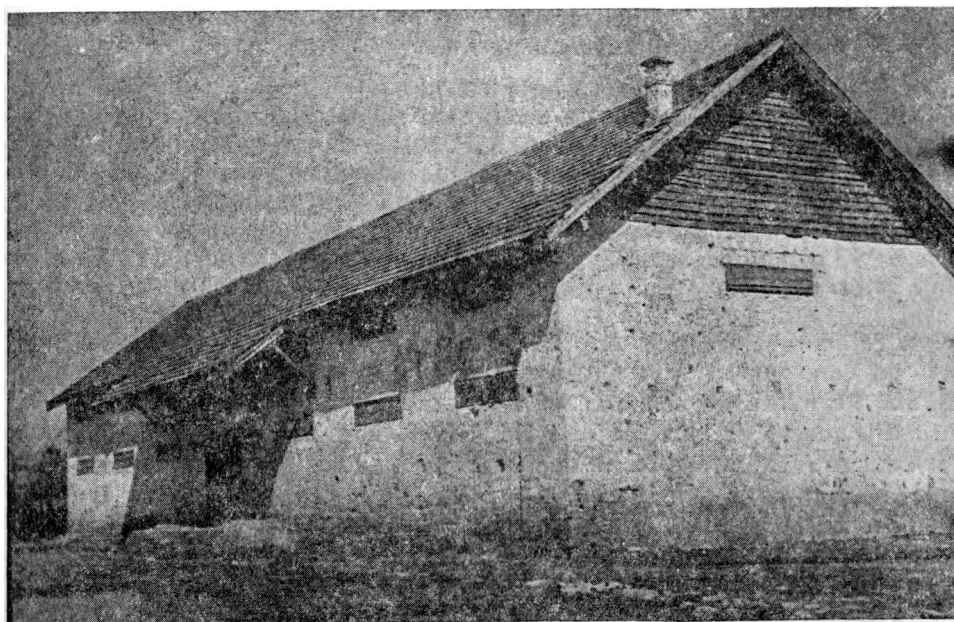
U nedjelju popodne neki mladić na biciklu stigao je iz Sanskog Mosta u Lušci-Palanku. Ustaše su ga poslale sa spiskom Srba koje treba pohapsiti u lušcipalanskoj opštini.⁹ Kako je u ovoj opštini skoro sve stanovništvo srpsko, opštinski službenici su još uvijek bili Srbi. Rade Divjak i Drago Marjanović su otvorili pismo i vidjeli šta u naredbi piše, pročitali spisak ljudi koje je trebalo pohapsiti i obavijestili mnoge s tog spiska da bježe i da se sakriju, što su ovi i učinili. Te nedjelje poslije podne Stevo Karakaš i Stevo Čulibrk su došli u Lušci-Palanku da čuju šta ima novog i zatekli se kod Ilije Indića kada je pred njegovu kuću dotrčao Slavko Njegovan i rekao im da bježe kud znaju jer će ustaše noćas kupiti sve ljude u palanačkoj opštini. Tada su se Ilija Indić, Stevo Karakaš, Stevo Čulibrk i mnogi drugi razišli po okolnim selima i obavještavali ljude da se kriju i ne javljaju na žandarmske ili ustaške pozive. Zahvaljujući svemu tome žandarmi su uspjeli da uhvate jedino Gojka Majkića i Branka Vukašinovića, pristava sreske is*

⁸ Pribilješke o kazivanju Stojanke Miljatović Erceg, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 19. novembra 1973. godine.

• Pribilješka o kazivanju Steve Čulibrka, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 5. septembra 1963. godine.

postave, rodom iz Srbije.¹⁰ Gojko Majkć je bio komunista i krio se tih dana, ali nije znao za ustanak u Drvaru. Došao je kući u Lušci-Palanku i legao da spava. Žandarmi su ga uhvatili u krevetu, vezali i odveli u zatvor, te skupa s Brankom Vukašinovićem 28. jula sproveli u Sanski Most, zatvorili u zgradu Osnovne škole i kasnije obojicu ubili.

Od 28. do 31. jula (ponedjeljak-četvrtak) ustaše su hapsile odrasle Srbe, pa i omladince, koji su iz okoline dolazili u grad. Hapšenje svih odraslih Srba Sanjana počelo je 1. avgusta. Ustaše i policajci, raspoređeni u grupe od tri-četiri čovjeka, išli su od kuće do kuće, pozivali domaćine i ostale odrasle muškarce Srbe i odvodili ih: neke u žitni magacin, neke u Osnovnu školu ili Zandarmerijsku stanicu, a neke i u sreski zatvor (podrum zgrade Sreza). Uhapsli su i nekoliko Jevreja. Jedino se Boško Marinković, Milan Mićuka Miljević i Veselin Veso Basic nisu htjeli odazvati pozivu ustaša i policajaca. Marinkovića su komšije Muslimani sakrili, a Miljević i Bašić su se sakrili u svojim kućama. Njih trojica su bili jedini odrasli Srbi Sanjani koji tog dana nisu bili uhapšeni. U zgradi mekteba i u dotadašnjem zatvoru bio je zatvoren i veći broj seljaka iz okolnih sela koji su bili uhapšeni kao taoci. U vrijeme pokolja i oni su svi pobijeni.

Žitni magacin u Sanskom Mostu, koji su ustaše pretvorile u zatvor i mučilište nevinih ljudi (sadašnji snimak).

Tridesetog jula ustaše su uhapsile grupu ljudi iz Hrasta, zaseoka Zdene, i iz Djedovače i većinu pobile sjekirama i koljem ispod groblja zvanog Magarica. Spasili su se samo petorica: Ljubo Vukić i Milan, Sava, Mirko i

¹⁰ U Lušci-Palanci je pred rat organizirana a Sreska ispostava i za njenog pristava je došao Srbijanac Branko Vukašinović, koji se zadržao u Palanci i poslije aprilskog rata 1941. godine

Ljubo Đurđević. Kada su se premlaćeni nekako dovukli svojim kućama našli su ih puste. Pošto su pobile pohapšene seljake, ustaše su preostale članove njihovih domaćinstava istjerale iz zaseoka Hrast. Išli su od kuće do kuće naređujući članovima porodica da odmah isele »kud god znaju«. Žene, djeca i poneki dječak po tovarili su tada najnužnije stvari u kola i krenuli prema središtu sela Zdene, a neki prema Čaplju, gdje su imali rodbine. Prolazeći kroz Sanski Most, naišli su na ulice prezakrčene izbjeglicama iz sela koja su tog jutra bila zahvaćena ustankom. Na sve strane su bili ljudi, žene, djeca, kola, konji i stoka. Izbjeglice su tek stizale u grad i nisu znale ni kuda će, ni šta će.

SVJEDOČANSTVA PREŽIVJELIH ŽRTAVA

USTASKI ZLOČINI U SANSKOM MOSTU

Nekolicina uhapšenih se spasila iz ustaškog zatvora ili sa strijeljanja. Njihova kazivanja i kazivanja mještana o zločinima ustaša u Sanskom Mostu i nekim okolnim selima stravična su svjedočanstva o danima kada su zločinci i ubice harali po Sanskom Mostu.

Stojanka Miljatović Erceg je jedna od rijetkih svjedoka koji su tih dana bili u ustaškim zatvorima, a ostali živi. Njena sestra Slavca je bila vrlo aktivna skojevka, ali je, uz pomoć dr Mladena Stojanovića, pobjegla iz Prijedora u Beograd. Ustaše su umjesto nje uhapsile petnaestogodišnju Stojanku. Uhapsio ju je policajac Ibrahim Nalić.¹¹ U razredu Osnovne škole, gdje ju je policajac doveo, zatekla je samo dvojicu ljudi, ali su ubrzo počeli pristizati i ostali uhapšeni, među kojima i omladinci Obrad Lazić, Nedeljko Šule Miličević, Lolo Atijas i njegov brat Puba i Slobodan Tontić, zatim trgovac Jovo Milinković, Ilija Praštalo i drugi. Stojanka je bila jedino žensko među 50—60 uhapšenih muškaraca. Njen otac je uspio da dobije dozvolu da ona po danu bude u tom zatvoru, a noću da ide na spavanje svojoj kući. Ali već 30. jula uveče, na dan kada je ustanak buknuo i na sanskom srezu, više nije mogla ići kući, pa je i ona ostala među tolikim muškarcima. Do četvrtka su dozvoljavali da se donosi hrana u zatvor, jer ustaše nisu uhapšenim ništa davale za jelo, a najveći broj ih je ležao na golom podu. U međuvremenu su se punile i ostale učionice i podrumi. Kada su uhapšeni Kljevačani, neki od njih su dovedeni u ovu učionicu u kojoj se okupilo 59 muškaraca, Stojanka je bila šezdeseta.

Dan-dva po hapšenju ustaše su počele da na razne načine terorišu, muče i zlostavljaju uhapšene. Neki pijani ustaša s tri zvjezdice na kapi i s njim u Sanskom Mostu poznati džepar Huse Muhić, ustaša, šamarao je Zdenjane, a onda im naredio da jedan drugog šamaraju i da se međusobno tuku. Ustaša Huse je potom izuo svoju cipelu i njom tuko Zdenjane, kojih je bilo dvadesetak u ovoj učionici. Poslije toga upadale su ustaše u ovu učionicu i kundacima tukle koga su stigle. Jedino su Stojanki dozvolili da ode do buna-

>i Ibrahim Nalić je 22. oktobra 1943. godine ubijen u svojoj bašci, gdje se krio od partizana kada su ovi oslobodili Sanski Most.

ra u dvorište, da nakvasi krpe i njima oblaže rane onim koji su najviše tučeni.

Dva-tri dana su dozvoljavali da se ode do nužnika u dvorištu, dok su oko škole stražu držala samo dva-tri civila, ustaše. Ali od 30. jula uhapšenim nisu dozvoljavali izlazak u dvorište, pa su nuždu vršili u školskom hodniku. Ubrzo se hodnik toliko zagadio da je bilo nesnosno i u učionicama. Zbog tog smrada ni ustaše nisu držale stražu u hodniku, već oko zgrade, jedino što su upadale u učionice i tukle zatvorene. Od srijede umjesto civila-ustaša stražu su oko škole držale ustaše u uniformi. Tada su daskama zakovali prozore na školi. Tog dana su u ovaj razred došli Martin Macan, predsjednik Kotarskog suda i opštinski bilježnik s grupom ustaša. Naredili su uhapšenim da se postroje u dva reda, pa su jedan po jedan prilazili stolu. Kazivali su svoje ime i prezime, koliko imaju godina i zanimanje. Bilježnik je sve te podatke unosio u jedan spisak¹² i samo ćutao, dok je Macan nervozno hodao, kršio ruke i govorio da on ništa ne zna.

Naredni dan su svi uhapšeni iz škole izašli u dvorište, gdje ih se okupilo više stotina. Osim manje grupe Jevreja, svi su bili Srbi, a oko njih naoružane ustaše. Tada je došao Ivica Simeon, kotarski predstojnik i uhapšenim rekao da ne pokušavaju bježati, da su pod njegovom zaštitom i da im se ništa neće dogoditi. Poslije toga su vraćeni u učionice i podrum, prema tome gdje je ko dotad bio zatvoren. Mnogi su povjerovali riječima kotarskog predstojnika da im ništa neće biti. Jedni su predlagali da je najbolje preći na katoličku vjeru, ali su mlađi bili za to da se bježi. Tada su u učionice ponovo došle ustaše, nasred prostorije stavili bijeli čaršaf i tražili da uhapšeni predaju prstenje, satove, fotografije i sve drugo što imaju kod sebe. Od srijede ustaše nisu dozvoljavale ni da se hrana uhapšenim donosi od kuće. Mada su gladovali, nikom i nije bilo do hrane.

U ovu učionicu, po sjećanju Stojanke Miljatović, već u ponedjeljak 28. ili utorak 29. jula, ustaše su dovele premlaćene i svezane Gojka Majkića i Branka Vukašinovića, uhvaćene u Lušci-Palanci. I njima je Stojanka rane previjala i stavljala mokru krpu. Gojko Majkić je čitavo vrijeme samo ćutao, ni riječi nije progovorio dok je bio u zatvoru.

Drugog avgusta popodne grupa ustaša sa spiskom prozvala je oko 30 ljudi, rekli su im da idu na stanicu tovariti šećer i brašno. U dvorištu su ili povezali i odmah počeli tući, da su neki s mukom koraćali. Umjesto na stanicu odveli su ih na šušnjar i tamo pobili, što ostali uhapšeni tada nisu ■znali.

Stojanka Miljatović je tek tog dana poslijepodne oslobođena zatvora, uz pomoć ustaškog agenta Huseina Džananovića iz Kijeva, koji je ranije radio u magazinu njenog oca. Kada se spremala da izađe iz učionice-zatvora, neki uhapšeni su joj saopštavali poruke svojim porodicama. U školskom dvorištu ustaše su Stojanki naredili da se svaki dan javlja u Ustaški stan (komandu ustaškog logora), prijeteci joj ponovnim zatvorom. Potom su iz zatvora pušteni i omladinci Nedeljko Šule Miličević i Slobodan Tontić, a svi ostali su narednih dana strijeljani. Još dok je išla svojoj kući, Stojanka je od jedne komšinice saznala da su ustaše dan ranije ubile i njenog oca.^{1*}

¹² Spiskovi nisu pronađeni.

^{1*} Kazivanje Stojanke Miljatović Erceg autoru, 19. novembra 1973. godine.

Pero Vidaković Perican, zaposlen u Opštini u Sanskom Mostu, bio je takođe uhapšen u nedjelju popodne. Jedan policajac i trojica ustaša išli su od kuće do kuće, tražili odrasle Srbe i odvodili ih u školu, ili u Žitni magacin. Tako su uhapsili Nikolu Opalića, Kalinića, Vidakovića i još neke. Uhapsili su i krojača Peru Zuberu i Jovu Vojvodića iako su već bili prešli na katoličku vjeru. Njih su odveli u Žitni magacin na pijaci. Ustaše su saznale da se kod Ružice Štefanić, Dalmatinke, Hrvatice, krije poštari Ilija Sakradžija, provalili su kundacima vrata i uhapsili i Iliju i Ružicu i doveli ih u Žitni magacin. Na ulazu u ovaj zatvor ustaše su oduzimale satove, prstenje, pare. Pero Vidaković je od kuće ponio tašnu s novcem prikupljenog opštinskog poreza, pa je ustašama rekao šta nosi i čije je, ali nije htio da im preda. U velikoj prostoriji Žitnog magacina ustaše su na jednu stranu stjerale uhapšene seljake, a na drugu ljude dotjerane iz grada. Trojica ustaša su štapovima tukla redom po leđima, a puškom upirali u glavu, prijetili. Jedan od njih je bio Kljako,¹⁴ a dvojica su bila ustaše iz Hercegovine. Uhapšenu Ružicu Štefanić su uputili na tavan, gdje je bila sama, jer još nisu bile dotjerane uhapšene žene. Tada je u ovaj zatvor došao policajac Salih Kuršumović, kojeg je poslao predsjednik Opštine Himzo Pašić Rešić da dovede Pericana s parama. Opštinski podvornik Muharem Alagić je Pericana odveo na tavan Opštine, koja je bila kraj samog mosta na rijeci Sani. Tu skriven Perican je proveo sve stravične dane, slušao kako cestom i preko mosta prolaze grupe ljudi koje su ustaše gonile i usput tukle. A kada je naređeno da se prekine dalje ubijanje nedužnih ljudi, Perican je samo u čarapama, kao u bunitu, prešao most i došao kući, i dalje noseći tašnu s parama, koje je predao tek petnaestak dana kasnije.¹⁵

Antu Marijana, jednog od prvaka Hrvatske seljačke stranke (HSS) u sanskom srezu, ustaše su prvi put uhapsile i zatvorile s grupom naprednih omladinaca krajem juna 1941. godine. Po naređenju ustaškog logornika Mile Ljevara, prvog avgusta ga je ponovo uhapsio u Sasini ustaša Pajo šalić. Sproveli su ga u Sanski Most i zatvorili u zgradu Osnovne škole. Noću 3. na 4. avgusta, oko dva sata poslije ponoći, povelili su ga s grupom uhapšenih Srba na strijeljanje. Jedan od ustaša Sanjana ga je prepoznao i obavijestio pretpostavljenog starješinu satnika da je među Srbima i jedan Hrvat. Satnik je tada prišao Anti Marijanu i pitao ga da li je Hrvat, što je ovaj potvrdio, zatim da li je katolik, što je Ante takođe potvrdio. Zatim je satnik tražio da se Ante prekrsti, očita »Očenaš« »Zdravo Marijo« i »Slava ocu« što je on sve izgovorio. Iznenađen satnik ga je potom pitao ko ga je zatvorio i zašto. Ante je odgovorio da je on prvak HSS, da je svojevremeno osnovao seljačke zadruge u Staroj Rijeci i Sasini i da su trgovci rekli da će mu se kad tad osvetiti zbog toga. I neko od prisutnih je potvrdio da je Ante Marijan katolik, pa je satnik naredio da se vrati u zatvor. U zatvoru su ga držali nedjelju dana i za to vrijeme nekoliko puta ga vodili na strijeljanje i vraćali, da bi ga sedmi ih osmi dan pustili iz zatvora.¹⁶

¹⁴ Ovog ustašu iz 4. ustaške jurišne satnije, zvane i »dželatska satnija«, ljudi su prozvali »Kljakom« jer nije imao četiri prsta na jednoj ruci, a nisu mu znali ni imena ni prezimena.

¹⁵ Kazivanje Pere Vidakovića Pericana autoru, decembra 1975. godine.

¹⁶ Kazivanje Ante Marijana autoru, decembra 1973. godine.

VEĆINA ODRASLIH KUEVĆANA JE POUBIJANA

Srpsko stanovništvo Kljevaca doživjelo je krajem jula tragediju kao ni jedno drugo selo sanskog sreza.¹⁷ Selo je u to vrijeme imalo oko 3.400 stanovnika: Srba oko 300 porodica s blizu 2000 članova. Hrvata oko 120 porodica sa oko 840 članova i Muslimana oko 80 porodica s 560 članova domaćinstva. Do rata se u Kljevcima živjelo u slozi, međusobnom poštovanju i uvažavanju, bez razmirica, trzavica ili svađa. Ali poslije kapitulacije Jugoslavije i stvaranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, u selu su se aktivirali kao ustaše Mile Jurišić, Mile Tadić Ivanković, Ibro Kenjar, Petar Jurić i još neki. Iz dana u dan su se ponašali sve grublje i bahatije prema srpskom stanovništvu. Dvadeset i osmog jula pozvali su oko šezdeset uglednih Srba Kljevčana, naredivši im da svaki donese od kuće po dvije-tri daske na dabarski most, jer će se tamo praviti stražara za ustašku stražu, koja će čuvati željeznički most. Kad su oko podne ljudi stigli s daskama, a poneki je ponio i eksere i alat, ustaše su ih odmah svezale i sprovele u Sanski Most, gdje su svi poubijani osim Sergija Veselinovića i njegovog sina Luke. Njega su u zatvoru pretukli, a zatim pustili sa sinom jer je imao neka austrougarska odlikovanja iz prvog svjetskog rata.

Rano ujutro navedenog dana ustaše su uhapsile još 45 ljudi i zatvorile ih u podrum Gojka Ivankovića na Beginoj glavici. Tu su ih držali i narednu noć, tukli i nagovarali da pređu na katoličku vjeru, jer samo tako mogu ostati kod svojih kuća; u protivnom moraju da se sele u Srbiju ili Rusiju. Sa sobom neće moći ništa ponijeti, a njihova imanja pripašće onima koji ostanu u selu. Neki su pod mučenjem pristali da pređu na katoličku vjeru, pa su svi uhapšeni pušteni kućama da u roku od tri dana o svemu promisle i odluče šta namjeravaju učiniti.

Posljednjeg dana jula ustaše su naredile iseljenje hrvatskog i muslimanskog stanovništva Kljevaca. Sproveli su ih u Vrhpolje, govoreći im da se u Kljevcima otvara fronta jer »sa juga, od Drvara idu Englezi, a od Sanskog Mosta nastupa njemačka artiljerija koja će tući po selu, pa zato tu ne smije niko biti«. U selu je ostalo samo srpsko stanovništvo. Iako jako uznemireni i u velikom strahu, niko od Srba nije ni pomišljao da napusti svoj rodni dom. Dva dana kasnije sve srpsko stanovništvo se nalazilo kod svojih kuća. Nije se radilo jer je bio praznik, Ilindan. Oko deset sati prije podne ustaše su zašle po selu i istjerivale ljude, žene i djecu iz kuća, tjerajući ih »patim u koloni od zaseoka do zaseoka prema Vrhpolju, stalno ih požurujući »jer se tu otvara front protiv Engleza«. Nikola Karanović je zamolio dvojicu ustaša da on »ostane kod svoje kuće, pa makar na svom ognjištu poginuo«. Nisu mu to dozvolili. Ljudi, žene i djeca su utrčavali u kuću i na brzinu navlačili na sebe i po više odjevnih predmeta, žene po nekoliko sukanja, a muškarci gaća i hlaća. Samo iz porodica Karanovića i Zmijanjava bilo je tog dana protjerano 180 članova, a iz čitavih Kljevaca ukupno oko

¹⁷ Kazivanje boraca Mjesne organizacije SUBNOR Kljevci autoru, 20. juna 1975. godine.

Kazivanje Dušana Kovačevića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 29. juna 1975. godine.

Izjava Đure Karanovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 29. juna 1975. godine.

1700 duša. Istjerivanje iz kuća i tjeranje iz sela samo je mali broj porodica i odraslih muškaraca uspio izbjeći. Petar Savanović je ispred ustaša trčao od kuće do kuće vičući ljudima:

— Bjež'te, narode, u šumu! Zaratila je Rusija! Sa nama su Englezi. Ne vjerujte ustašama, oni će vas pobiti!

Poslušao ga je mali broj ljudi i porodica, sklonivši se tada u šumu. Sve ostale su dotjerali na Željezničku stanicu Vrhpolje, gdje je već bilo nekoliko hiljada ljudi, žena i djece iz Kasapnica, Tornine, Čaplja i drugih obližnjih sanskih i ključkih sela. Gomila preplašenih ljudi, žena i djece je bila zbijena uz rijeku Sanu, dok su okol na brežuljcima bili raspoređeni ustaše i žandarmi s puškama i mitraljezima. Nekolicina Hrvata je pokušala da spasi svoga komšiju trgovca Manu Dobrijevića, pa su ga odveli u Vrhpolje, gdje su oni bili iseljeni. Ustaše su to saznale i poslale patrolu, koja je pronašla i dovela Dobrijevića. Ustaše su mu pred masom saopštile da je zbog prevare ustaške vlasti osuđen na smrt i da će odmah biti strijeljan, pa neka kaže posljednju riječ. Mane Dobrijević je počeo nešto da viče, ali ga je ustaški rafal presjekao. Pao je mrtav pred izbezumljenom masom protjeranog naroda. Poslije toga je nastao neviđeni masakr i divljanje ustaša kakvo niko od tih uhapšenih ljudi nije očekivao. Trojica ustaša su tražila Nikolu Karanovića, koji je u selu želio ostati pa ma šta mu se dogodilo, našli ga s ostalim članovima porodica Karanovića i odmah ga počeli tući kundacima. Nikola je izmicao kroz narod, ustaše ga sustizale, ali se on branio. Kada nije mogao preći ogradu, snažno je odgurnuo dvojicu ustaša, bacio ih na zemlju i pao po njima, ali ga je treći ustaša s tri metka ubio, a ona dvojica su se ispod njega izvukla. Tog momenta je otpočela strahovita puščana i mitraljevska paljba sa svih strana u masu na poljani. Narod je počeo bježati na sve strane. Oni koji su bježali prema Hrustovu i Kljevcima, bili su pokošeni mitraljeskim rafalima s okolnih brda. Mnogi su trčali ka željezničkoj kompoziciji koja je pristigla po transport protjeranih. Mnogi su poginuli u tom bezglavom trčanju, a neki u samim vagonima, među kojima i omladinac Jovan Karanović, poslužitelj u kljevačkoj Školi.

U zatvorenim i otvorenim vagonima voza bilo je mnogo mrtvih i ranjenih. Oko četiri sata poslije podne voz prepun protjeranih ljudi, žena i djece iz Kljevaca krenuo je za Sanski Most, gdje je ubrzo stigao. Pošto je u zatvorenim vagonima bilo previše uhapšenih, neke žene i djeca su se pogušili. Ljudi su psovali ustaše i vikali da otvore vrata, pa makar ih odmah pobili. Tek oko šest sati poslije podne ustaše su otvorile vrata i narod je jurio iz vagona.¹⁸ U tom momentu je nad Sanskim Mostom kružio jedan avion »bregej« i bacao letke.¹⁹ Da bi smirili uzrujani narod, ustaše su vikale da više nema ubijanja kako bi lakše kroz grad do zatvora sproveli sve uhapšene Kljevcane. Potom su postrojili uhapšene i povelili prema Žitnom magacinu. Još u Vrhpolju je bio teško ranjen Milan Karanović, koga su iz vagona kroz grad vodili njegova žena i braća Marko i Đuro. Kada su stigli na most preko

¹⁸ Izjava Đure Karanovića autoru, 29. juna 1975. godine.

¹⁹ Sjećanje Đure Karanovića potvrđuje i izvještaj što ga je podnio domobranski avijatačar koji je tog dana, 2. avgusta, letio nad ovim područjem i u kome, između ostalog, stoji da su sela Pobražje, Došenović i Bojanić u plamenu i da je u Sanskom Mostu, na lijevoj obali Sane, jedna kolona, oko 100 ljudi sa bijelim oznakama u građanskim odijelima sprovedena u jedno dvorište, gdje se nalazila veća grupa ljudi; Arhiv VII, Fond NDH, k.5, br. reg. 1—1/2.

rijeke Sane, Milan nije više mogao ići, niti ga ovi nositi, pa je tražio da ga spuste na pločnik. Naišao je neki ustaša i Milana udario nogom po glavi naređujući mu da ide dalje. Milan mu je odgovorio da ne može, a ustaša je tada ispalio dva metka u njega i potom naredio ostalim da ga bace s mosta u vodu, što su ovi morali učiniti. Veliki dio uhapšenih ljudi, žena i djece iz Kljevaca ustaše su dotjerale u Žitni magacin. Žene i djecu do dvanaest godina odvojili su lijevo od ulaznih vrata, a muškarce desno. Odmah su ustaše počele mučiti uhapšene. U zatvor su unijeli dvije kante, ali prazne, i ko god bi prišao da se napije, misleći da je u njima voda, ustaše su ga tukle puškom po leđima i glavi. Tako su ubili i Radu Karanovića. Uveče isti dan su naredili da se žene i djeca popnu na tavan, u potkrovlje magacina. Među djecu ispod dvanaest godina ugurao se i četrnaestogodišnjak Đuro Karanović i uz pomoć majke i sestre sakrio pod neke krvave čaršafe. Za to vrijeme ustaše su nastavile zlostavljati uhapšene i odvoditi grupe na šušnjar ili Ala-gića polje gdje su ih ubijali. Đuro Karanović je tada obukao žensku suknju, bluzu i bošću. Naredni dan oko devet ili deset sati ustaše su saopštile da žene i djeca idu kući, prijeteci da će svakog ubiti ko bude kukao ili plakao. Po izlasku u dvorište Đuro se probio do taraba, a onda ih preskočio i počeo bježati. Ustaše su to opazile i za njim ispalile nekoliko metaka, ali ga nisu pogodile, pa je on uspio da zamakne u kukuruze, zbacivši sa sebe žensku odjeću i pobjegne u svoje Kljevce, gdje se krio petnaestak dana, dok nije obustavljen masovni pokolj Srba.²⁰

I druge grupe su bile toga ili narednog dana dovođene u Sanski Most i u Školi, ili Žitnom magazinu mučene, pa potom ubijane. Mnogi su ubijani već u Vrhpolju, odnosno na putu do Sanskog Mosta.

Stravična su bila mučenja i stradanja Kljevčana, ali ne samo njih, koji su na prevaru došli na most na Dabru, a potom bili uhapšeni i strpani u jedan od zatvora u Sanskom Mostu. Sergije Veselinović, jedini živi svjedok, ubrzo po povratku je umro od posljedica mučenja u zatvoru. Svojim prijateljima je ispričao neke pojedinosti tih mučenja. Ustaše su toliko mučile i mlatile Todu Mudrinića da mu je jetra odvaljena, a Vuji Kovačeviću je od batina i udaraca jedno oko iskočilo.

Prema nekim podacima ustaše su ubile 361 stanovnika, ali je ovaj broj veći, a među njima je bilo i muškaraca, i žena, i djece i staraca.

ISTREBUENJE NEDUŽNIH LJUDI ČAPLJA, LUŽANA I KASAPNICE

Nedovoljno obaviješteni o događajima u Sanskom Mostu, stanovnici Čaplja i Lužana su lako pali u ustaški zatvor. Uz to su pojedine ustaše plašile seljake raznim glasinama o dolasku njemačke vojske, savjetujući stanovnicima Čaplja da se stave pod ustašku zaštitu. Tako je ustaša Mehmed Kazić govorio kako njemačka vojska ide frontalno od Banjaluke prema Sanskom Mostu i da će ubiti svakog koga nađe kod kuće. Savjetovao im je da se skupe kod kuće trgovca Huse Rešića, predsjednika Opštine u Tomini, brata Himze Pašića Rešića. Iz Čaplja i Lužana ustaše su pokupile sve Srbe od petnaest godina naviše, pa čak i starce. Tako su Iliju i Jeftu čičića, oba iz Čaplja, koji zbog starosti i iznemoćalosti nisu mogli pješaćiti, strpali u

²⁰ Kao i napomena 18.

više kola i odvezli na mjesto strijeljanja. Povorka za povorkom seljaka iz Čaplja i Lužana se kretala prema Rešićevom dućanu i magazi, gdje su neke grupe stigle 1. avgusta uveče. Tu su ih ustaše odmah zatvarale u magaz. Mehmed Kazić je tada ponovo došao među uhapšene seljake i rekao im da će svi ići u Srbiju, te da svaki može u Rešićevom dućanu kupiti što želi. Neki koji su imali novaca, to su i učinili. Već 2. avgusta uveče ustaše su iz magaze izvodile jednog po jednog seljaka, vezali ih konopcima uzetim iz Rešićevog dućana, po dvanaest zajedno i tjerale do bara zvanih Žegar i na Capljanske bare.²¹ Prije nego što su ih potjerali s ceste u bare, neki od ustaša je viknuo da se krene »najkraćim putem u Rusiju«. Gojko Ljuboja je uspio da se odveže i na taj povik počeo da bježi. Ustaše su pucale za njim, ali je on uspio pobjeći. Tada su ostale uhapšene natjerali da legnu potrbuške u bare, pa su među njih bacali ručne bombe, a potom su provjeravali da li je ko ostao živ, pa su u njega pucali, ili ga dokrajčili koljem i sjekirama. Među 80—90 ljudi ubijenih na ovom stratištu ostali su živi samo Marko Đurđević, Vid Kajiš, Niko Jovanić, Nikola Trivić, Vlado Čičić i Đuro Burić, koji su se pritajili među ubijenima i noću pobjegli. Ustaše su primijetile njihovo bježanje i zapucale, ali su oni pod okriljem noći uspjeli pobjeći.

Aleksa Đurđević, Markov otac, takođe je preživio strijeljanje. Bio je samo lakše ranjen u prst, ali je konopcem bio čvrsto vezan za ubijene i nije uspio da se odveže. Svu noć je sjedio među pobijenim ljudima i pušio. Kada su ustaše ujutro došle da pokopaju pobijene seljake, našli su Aleksu gdje sjedi puši. Molio je ustaše da ga puste, jer nije ništa kriv, ali ga je jedan od njih trnokokom udario po glavi i usmrtio, psujući mu kralja Petra.²²

Ustaše su tih dana slale seljacima pozive da se jave vlastima radi diobe kave i šećera, kojih tada nije bilo u slobodnoj prodaji; nekima su opet poručivali da dođu i ponesu hranu jer će ići u Srbiju i tome slično. U Dabar su poslali oko 700 pozva, ali se niko nije odazvao. Međutim, iz nekih drugih sela ljudi su se odazvali i išli u Sanski Most. Mnoge od njih koji su prolazili kroz Čaplje ustaše su zaustavljale kod Rešića dućana, na Kumalića strani²³ i kod Capljanskih bara i zatvarali u Rešića magaz, jer su zatvori u Sanskom Mostu već bili prepuni. Svi ovi zatvorenici su mučeni glađu i žeđu, a neki su toliko bili premlaćeni da se nisu mogli kretati.

Ustaše nisu imale dovoljno snaga da svugdje stignu, a naročito u udaljenija sela, pa su tako Tramošnja, Kozica i Hazići ostali pošteđeni. Vijesti o ustaškim pokoljima natjerali su većinu srpskog stanovništva Čaplja, Lužana, Tornine, Kruhara i Kijeva da prebjegne u šumu oko Tramošnje i Kozice. Tek kada su ustaše prekinule masovna ubijanja, veći dio seljaka izbjeglih iz tih sela vratio se kućama.

Selo Kasapnice je bilo naseljeno podjednakim brojem srpskog i hrvatskog stanovništva. Šestorica Hrvata su otišla u ustaše, i jedan od njih, Mijat Šakić postao je ustaški tabornik vrhpoljske Opštine. Ustaše su u Kasapnicama pohvatale skoro sve odrasle muškarce Srbe. Od njih šezdeset samo su se trojica spasila. Ostali su uhapšeni i pobijem ih u Vrhpolju, ili u San-

²¹ Capljanske bare se nalaze na sjevernoj ivici sela Čaplje, kod tzv. »krive ceste«.

²² Kazivanje Marka Đurđevića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 1977. godine.

²³ Kumalića strana je naziv za predio gdje cesta kroz selo Čaplje pravi uspon prema Sanskom Mostu.

skom Mostu. To je i bio razlog da su Kasapnice bile jedino selo u sanskom srezu iz kojeg niko nije bio u partizanskim jedinicama. Kako je već bio počeo ustanak, hrvatske porodice su prebjegle iz Kasapnica u Sanski Most i u neka susjedna sela, a srpske u Dabar i u Jelašinovce.

STRADANJE PODLUŽANA

Trećeg avgusta izjutra Husein Bešić je s grupom ustaša iz Trnove prešao rijeku Sanu i došao u Brlog, donji dio Podluga. Odmah su počeli prikupljati odrasle muškarce Srbe, uz obrazloženje da moraju ići u Sanski Most radi prelaska na katoličku vjeru. Govorili su ljudima da će im na taj način biti spašen i zagarantovan život i da će se za dva sata vratiti kućama.

Iako upozoravani od jednog Muslimana i njegovog sina, na opasnost koja im prijeti, većina Podlužana povjerovala je ustašama, svojim komšijama, i njih 106 je krenulo u grad. S grupom Podlužana su povedeni i Pero Novaković i Miloš Došenović, obojica iz Husimovaca. Shvaćajući opasnost koja im prijeti, Novaković je predložio da napadnu i razoružaju ustaše, ali ostali to nisu prihvatili jer su se plašili da će im stradati porodice. Tada su Novaković i Došenović iskoristili prvu priliku i pobjegli u Komarski lug.^{*4}

Kad su stigli u Pobrežje, Podlužani su zatražili od trgovca Ibrahima Kambara, zvanog Karak i njegovog sina Ibri da im prodaju duvana. Zabrinuti za sudbinu Podlužana, otac i sin Kamber su im svesrdno počeli davati duvan, ali je naišao jedan ustaša i zbog toga snažno udario Ibrahima Kambara, te je morao prekinuti prodaju, a ustaše su uhapšene potjerali dalje, u Sanski Most. Dok su skretali prema Žitnom magazinu, Mile Radujko je iskoristio gužvu i preko dvorišta Ante Kneževića pobjegao i vratio se u selo.

Grupu od 105 Podlužana ustaše su utjerale u zgradu Žitnog magazina i odmah počele zlostavljati, utrkujući se među sobom ko će da ih strašnije muči. Zatim su povezali konopcima grupu od dvadeest Podlužana i povelili ih na strijeljanje na Alagića polje.²⁵ Kad su ih doveli nad iskopane rake, Vojin čučak se uspio odvezati i pobjeći, mada su pucali za njim i ranili ga u rame. Devetnaestoricu Podlužana su poubijali. Istog dana s gubilišta je uspio da pobjegne i Jovan Starčević iz Krkojevaca.

Kasnije su ustaše u Žitnom magazinu izdvojile sedmoricu mladih Podlužana: Stolu Kneževića, Savana Adamovića, Mitra Novaka, Gojka Kuzmanovića, Peru Kojića, Todora Dragičevića i Jovu Čorokala, kojeg je sa strijeljanja spasio neki njegov poznanik iz Sasine, i pustili ih kućama, a ostale su tog dana poubijali na Alagića polju.

Dok su pohvatane Podlužane po grupama odvodili i ubijali, Latif Hasić se s grupom ustaša vratio u Podlug da bi pohapsio neke koje tog jutra nisu pronašli kod kuća, i da bi pronašao i uhapsio odbjeglog čučka. Kada nisu pronašli one koje su tražili, ženama i rodbini odvedenih su govorili da će im muževi, odnosno sinovi i braća na rad u Rusiju, pa su tražili novac koji će im oni, navodno, odnijeti.

²⁴ Komarski lug je naziv predjela sjeverno od Pobrežja, uz put od Podluga prema Pobrežju.

²⁵ Alagića polje se nalazi sjeverozapadno od Sanskog Mosta, na lijevoj obali Sane, nasuprot sela Šehovci.

UBIJANJE NEDUŽNIH LJUDI U STAROM MAJDANU I OKOLNIM SELIMA

Istovremeno kad i u drugim opštinama ustaše su prišle hapšenju Srba i u Starom Majdanu i okolnim selima: Podvidači, Koprivni, Suhaći, Brdari-
ma, Dževaru, Oštroj Luci i Rasavcima. Ustaše iz Ališića su dotjerale seljake
iz Oštre Luke, Koprivne i Rasavaca. Neke su još usput pobili u njihovim se-
lima. Većinu ostalih seljaka su dotjerala braća Štipan, Vid i Dane Banović
i Ivan Čorak, ustaše iz Brdara i Began Suljanović iz Halilova Brda. Tako je
Dane Banović, naoružan vojničkom puškom, prošao tog dana kroz Dževar
i još neka sela i saopštavao pojedinim uglednijim domaćinima da treba da
se odmah jave u Zandarmerijsku stanicu u Starom Majdanu, razgovarajući
s njima kao stari prijatelj i poznanik. Saopštio je to i uglednom seljaku,
opozicioneru režima u Kraljevini Jugoslaviji Ljupku Maliću, svom komšiji
i prijatelju. Uz pozdrav »Dobro jutro, Ljupko. Kako si, Ljupko?« rekao mu
je da treba da dođe u Majdan, i to odmah da se javi u Zandarmerijsku sta-
nicu. Uvjeravajući ga da se nema čega bojati, dodao je: »Nema tu ničeg!
Treba da se popišu viđeniji ljudi. Nemoj da se plašiš! Zatim se Banović
raspitivao i za Ljupkovog sina Dragu, studenta, koji se bio sakrio. Majka
je, po sinovljevom savjetu, rekla Banoviću da je Drago prešao na katoličku
vjeru, što nije bilo tačno, i da je otišao u Zagreb da traži zaposlenje. Kada
je ustaša otišao Drago je savjetovao oca da ne ide u Majdan, podsjećajući
ga na majski proglas CK KPJ, koji mu je desetak dana ranije dao da pročita.
Međutim, otac mu je odgovorio da zna šta je vlast, da se vlast mora pošto-
vati, da će ići zbog imanja, zbog djece, jer ako on ne ode, ustaše će sve po-
paliti.²⁶ I tada je Ljupko Malić otišao u Stari Majdan. Zadržali su ga u zat-
voru i ubili zajedno s drugom grupom uhapšenih, koji su strijeljani na Tros-
ki, nedaleko od Starog Majdana.

Prilikom hapšenja ustaše su ucjenjivale porodice čiji su članovi pob-
jegli od kuća. Preko 150 pohapšenih u Starom Majdanu i navedenim selima
ustaše su zatvorile u Školu i podrum Zandarmerijske stanice u Starom Maj-
danu. Zatvorske prostorije su bile isuviše male za toliki broj ljudi, a da bi
stanje svojih žrtava još više pogoršali, ustaše nisu dozvolile da im rođaci,
ili neko drugi donosi hranu, nisu im davali vodu, niti dozvoljavah da idu u
zahod. Mnogi su uhapšenici padali u nesvijest, naročito stariji i iscrpljeniji
ljudi. Ništa bolje nisu postupali ni s njihovim najbližima koji su pokušavali
da ih obidu i donesu im hranu. Kada je Milka Mioljka Raičić-Plavšić iz Pod-
vidače 1. avgusta saznala za ustanak, otišla je u Stari Majdan u namjeri da o
tome obavijesti uhapšenog muža i ostale taoce. Ustaše pred Zandarmerij-
skom kasarnom su je presrele, zaustavile i vrijeđale. Milka to nije mogla
podnijeti, pa je uvredu vratila uvredom i krenula da se s njima fizički ob-
računa. Ustaše su je tada zvjerski izbole bajonetima i ubile. Bio je to jedan
od primjera odvažnosti žene u tim stravičnim danima.

Prvu grupu od osamnaest ljudi ustaše su 2. avgusta u dva sata ujutru
pozvale još u zatvoru i dotjerale u uvalu zvanu Troskovački potok²⁷ i tu
počele da strijeljaju. Kako je to bila prva grupa koju su povelili na strijelja-
nje, slabo su ih povezali, pa je osam ljudi uspjelo da se odriješi i pobjegne.

²⁶ Kazivanje Drage Malića autoru, 14. septembra 1976. godine.

²⁷ Troska i Troskovački potok nalaze se u neposrednoj blizini Starog Majdana.

S tog strijeljanja su pobjegli: Đurađ i Stevo Stupar, Milan Marić Jovo Praštalo, Milan Dobrijević, Đurađ Savić, Svetozar Vojo Adamović i Mile Bundalo. Marić je u bijegu bio ranjen. Mile Bundalo je otišao kući i nije se krio, pa su ga nakon dva dana ustaše ponovo uhvatile i ubile.

U odvođenju preostalih zatvorenika ustaše su bile mnogo opreznije, pa im je od 132 čovjeka iz drugih grupa uspio pobjeći samo jedan — Trivo Zorić, zvani Martić, iz Rasavaca.

Ova strijeljanja izvršile su ustaše iz hercegovačke satnije, uz pomoć nekoliko mjesnih ustaša. Ove hercegovačke ustaše pobivši uhapšene seljake, otišle su u Sanski Most.²⁸

ZLOČINI USTAŠA U USORCIMA

Tridesetog jula, kada su grmečki ustanici nadirali prema Sanskom Mostu, Ibrahim Ališić Suljin je s grupom ustaša iz Ališića upao u Usorce, gdje su ubili Mladena, Radu i Simu Crnobrnju i Simu Bašića. Četiri dana kasnije, 3. avgusta, u selo su ponovo došle ustaše, ovaj put iz Sasine. Predvodili su ih ustaše Ante Mandić i Smiljen Kozić. Našli su kod kuće Vasu, Mikana i Jovana Kecmana i Savana Crnobrnju i ubili ih. Jedino im je Mile Gvozden uspio pobjeći. Istog dana je iz Prijedora došla grupa ustaša i u dućanu Milke Majkića zatekla Milu i Jeftu Majkića, Boška Brkića, Trivu Stojanovića i Dragu Gončina. Sve su pobili, osim ovog zadnjeg, koji je uspio da pobjegne. Iz sela Trnova je istog dana došla treća grupa ustaša. Predvodio ju je Nezir Kamenčić. Peru Brkića i Lazara Džaju su ubili kod kuća, a Marka i Ostoju Gončina, Niku, Peru i Todu Vasiljevića, Marka i Ostoju Plavšića i Petra Andrijevića su odveli i pobili u Tmovskoj jaruzi.²⁸ Dan kasnije iz Trnove je ponovo došla ista grupa ustaša u Usorce. Uхватili su četvoricu seljaka i odveli ih u Trnovu da ih tamo pobiju. Međutim, na uporno navaljivanje Smaila Sadića, zemljoradnika iz Trnove, pustili su ih i oni su se vratili svojim kućama. Toga dana je došlo i do prekida masovnog ubijanja Srba u Sanskom Mostu i okolnim selima, te je i to, uz intervenciju Smaila Sadića, doprinijelo spašavanju ove četvorice Usorčana.

SVJEDOČANSTVA OČEVIDACA

Prema navodima očevidaca, na gubilištu u šušnjaru bile su iskopane dvije velike jame, široke oko tri metra, duboke preko dva, a duge do četrdeset metara. Ustaše su u zatvorima povezivale grupe uhapšenih žicom ili konopcima, dvojicu po dvojicu, i kroz grad ih vodili uz pratnju grupe svi

²⁸ Kazivanje Steve Stupara, nosioca Partizanske spomenice 1941, u arhivu OO SUBNOR SM.

²⁹ Tmowska jaruga je naziv predjela koji se nalazi kod sela Trnova.

rača.³⁰ Nedužne žrtve su dovodili do iskopanih rupa i ubijali ih maljevima, krampovima, sjekirama ili željeznim šipkama. Neke su klali, a većinu ubili iz pušaka ili puškomitraljeza.

U dvorištu Žitnog magacina i na pijaci ustaše su grupe od po stotinu do dvije stotine ljudi nagonile da trče, a onda bi ih premorene iz mitraljeza kosili.

Osim već opisanog otpora koji je pružio Nikola Karanović još u Vrhpolju, poznat je još samo jedan slučaj davanja otpora ustašama. Nakon zatvaranja i mučenja u zgradi Osnovne škole, ustaše su Mladena Gvozdena prebacili u Žitni magacin. Kada ga je jedan ustaša tu htio ponovo da tuče Gvozden je uspio da mu otme pušku, ali je to primijetio drugi ustaša i ubio ga s nekoliko metaka. Taj ustaša je tada naredio Perici Zuruniću da odnese mrtvog Gvozdena iza klanice, na Alagića polje, gdje su ubijali pohapšene ljude, i kada ga je Perica tamo donio, ustaša je i njega ubio.

Kada su počela masovna hapšenja Sanjana, prema kazivanju Milana Mićuke Miljevića, ustaša Himzo Zukić, zvani Ćiko, prvi je počeo da ubija nedužne. On je tada došao s ustaškim zlikovcem »Kljakom« i još dvojicom ustaša i uhapsio Peru Zurunića, trgovca i brata mu Tošu, Studenta. Perina žena je bila Šemsa Tucaković, rodom iz Tuzle, koja je došla na ovaj srez i bila učiteljica u Bosanskom Milanovcu. Tada se upoznala s trgovcem Perom Zurunićem, prešla na pravoslavnu vjeru, uzela ime Draga, vjenčala se s Pericom Zurunić, a pred sam rat postala prosvjetni referent u sanskom srezu. Ustaša Luka Miniga, koji je stajao pred svojom kućom i posmatrao hapšenje i odvođenje svojih komšija Pere i Toše Zurunića, prigovorio je ustaši Ćiki zašto ne hapsi i Šemsu. Ustaše su se vratile u kuću, uhapsile Šemsu-Dragu i odvele je do željezničkog mosta na rijeci Sani, uzvodno od grada, gdje su Nijemci u maju pobili 27 Srba, tamo su je vezanu nakon zvjerskog mučenja ubili i bacili u rijeku.³¹

Slično su završile život i dvije nepoznate žene. Jedna od njih je bila došla u grad da se žali Konradu Horvatu, rodom iz Zlatara, koji je iz Zagreba došao u Sanski Most s grupom zagrebačkih policajaca, kao njihov zapovjednik.³² Horvat nije htio ni da sasluša žalbu te žene, izvukao je pištolj i pucao u nju. Sva u ranama žena je otišla do rijeke Sane i tu izdahnula. Druga je bila pred porođajem. U zatvoru Kotarskog predstojništva se poro-

³⁰ Katarina Čanak je iz Gornje Sanice sa većom grupom ljudi, žena i djece vozom prebačena u Sanski Most. Kao Hrvatica puštena je, pa je otišla u kuću Lazića, u zgradu Željezničke stanice u Sanskom Mostu. Sa tavanskog prozora je krišorn gledala kako ustaše sprovode uhapšene ljude i vode na strijeljanje:

»... ustaše svaki dan idu u kupljenje ljudi, u pljačku, gone djecu i žene. To je bilo užasno. Kad idu cestom, oni udare kundakom dijete, po glavi koje je na matemjim rukama i mozak se prospe. To sam gledala sa prozora. Ono ljudi što pokupe naveče, izjutra postroje i sprema kola i konje. U kola metnu kreč i alatke, ustaška muzika ide na čelu, onda taj stroj, pa ustaše za njima... a ljudi pjevaju. Oni su morali pjevati one pjesme koje su im ustaše govorile ... posmatramo na šušnjar... Vidimo: tamo su već iskopane rupe, postrojavaju ih, onda se oglasi mitraljez. Pokosi ih za tren. Mi zanijemili«...

Kazivanje Katarine Čanak autoru, 28. juna 1977 godine.

³¹ Kazivanje Milana Mićuke Miljevića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 10. januara 1974. godine.

³² Konrad Horvat je poslije rata bio uhvaćen i osuđen.

dila i poludila. Nestala je s ostalim uhapšenima zatvorenim u Kotarskom predstojništvu.³³

Prema kazivanju Hazima Bilalbegovića, na pojedinačne zločine niko se nije ni osvrtao, jer za sva tri dana pokolja ljude su ubijali u grupama, onako kako bi ih hvatali i dovodili. Po ulicama Sanskog Mosta posvuda su ležali leševi. Užas je hvatao poštene i nedužne građane, a strah im se zavukao i u same kosti. Ustaše su naočigled građana ubijali djecu u naručju majki, ili onu koja su lutala, izgubljena u masi progonjenih i tjeranih ulicama do zatvora ili gubilišta.

Kada su ustaše hapsile Srbe po Sanskom Mostu, došle su i do nove škole na kojoj je bilo dosta radnika i Srba, i Muslimana i Hrvata. Pohapsili su sve Srbe i odveli ih u zatvor, a potom na gubilište. Jedino se uspio spasiti jedan radnik Srbin kojeg je na školskom tavanu sakrio banjalučki komunist Smail Sobo, zidar. Potom je Sobo pomogao tom radniku da pobjegne iz Sanskog Mosta i spasi se.³⁴

U ponedjeljak, trećeg dana masovnog ubijanja srpskog stanovništva u Sanskom Mostu i okolini ustaše su naredile nekakvoj varijetskoj grupi koja se zatekla u gradu da na Alagića polju, nedaleko od mjesta njihovih zlodjela, izvede zabavni program. Građane su pozvali da obavezno dođu na priredbu. Tog dana morale su se otvoriti i sve radnje i početi rad sva nadležstva, da bi se pokazalo »kako je sve normalno, kako nema ubijanja!« Tog dana popodne ustaše su naredile telalu Mili Kruniću,³⁵ Srbinu, da narodu obznani saopštenje:

»Čujte i počujte! Od danas nema više pravo svak da ubija Srbe. od danas Srbe mogu ubijati samo pripadnici moćnog njemačkog Rajha i pripadnici oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske.«³⁶

Istog dana poslije podne ustaše su uhapsile Hazima Bilalbegovića, komunistu (bio je kandidat za člana KPJ, što ustaše nisu znale), s namjerom da i njega ubiju. Hazim je uhapšen u kancelariji, a potom odveden kući gdje su ustaše izvršile pretres tražeći skrivene slike, bombe, oružje, municiju. Međutim, kod kuće nisu mogli ništa naći, jer je Hazim nešto od toga što je imao skrivao u kancelariji, u jednom posebnom skrovištu. Ustaše su Hazima potom dovele pred Opštinu, tu mu je Kljako naredio da zine, pa kad je on to uradio, gurnuo je u njegova usta kamu nasadenu na vrh puške, okrenuo je i rasjekao mu nepce. Krv je pošla, a upravnik pošte, koji se tu zadesio, pao je odmah u nesvijest.³⁷ Hazima su potom strpali u zatvorsku ćeliju Opštine. S Hazimom u Katastru je radio inženjer Majer, Slovenac, koji se zatekao u kancelariji kada su ustaše uhapsile Hazima. On je odmah otišao Hazimovom zetu Brkiću, pomoćniku kotarskog predstojnika i obavijestio ga o hapšenju. Brkić je tada angažovao viđenije Muslimane, njih 30—40, koji su otišli do Ivice Simeona, kotarskog predstojnika i energično

³³ Sofija Prača Veljović: Hronika NOB Sanskog Mosta, rukopis.

³⁴ Smail Sobo: Prvi mjeseci okupacije, Srednja Bosna u NOB, knjiga prva, str. 414.

³⁵ Kazivanje Hazima Bilalbegovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 7. septembra 1963. godine.

³⁶ Mile Krunić je bio opštinski dobošar, objavljivao je sva važnija obavještenja, naredbe i slično. Lupajući u doboš sazivao je građane, a onda čitao naredbe. Kraka saopštenja je znao napamet, jer ih je više puta morao ponavljati u raznim dijelovima grada. Preživio je rat i umro 1952. godine.

³⁷ Kao i napomena 35.

tražili da Hizima puste jer nije kriv. Nakon toga u Opštinu je došao Brkić s jednim policajcem i saopštio Hazimu da je slobodan, pa je on otišao kući, ali preko bašča i dvorišta da se ponovo ne bi susreo s ustašama.

Kako je tih dana izbio ustanak, koji se proširio na mnoge krajeve kvislinške NDH, ustaše su bile prisiljene da privremeno obustave masovna ubijanja i razne represivne mjere koje su do tada sprovodile, pokušavajući na taj način da odvoje narod od »pobunjenika« i primire pobunjena područja. Tada je i u gradovima zavladało nešto snošljivije stanje. U to vrijeme, polovicom avgusta, vratio se u Sanski Most i student Mirko Vranić. Zatekao je rodni Sanski Most pust kao da je kuga prošla kroz njega. Niko se danima nije pojavljivao na ulici. Izlazilo se samo u najvećoj nuždi. Ljudi su bili strahovito preplašeni. Sanski Most je bio mrtav grad.³⁸

□ * *

Iako su Nijemci bili okupatori i inicijatori ustaških zločina nad srpskim stanovništvom, ipak su licemjerno uzimali izjave izbjeglica iz ustaške NDH koji su radi spasa bježali u Srbiju. Pored drugih dokumenata, u arhivu Gestapoa, koji je tada djelovao u Beogradu, sačuvana su dva svjedočanstva o ustaškim zločinima u Sanskom Mostu i okolini. Na osnovu izjava izbjeglica iz NDH gestapovci su izradili »Izveštaj o stanju u bivšoj Vrbaskoj banovini (zapadna Bosna) od aprila 1941. do marta 1942. godine,³⁹ u kojem se ne navodi ime izbjeglice već samo njegova izjava. Prema jednoj izjavi, u Sanskom Mostu je na Ilindan izvršen pokolj i tada su ustaše ubile 2.862 muškarca, žena i djece. Druga dvojica izbjeglica su dala izjavu sa više pojedinosti 0 porodicama koje su tada stradale, opisujući stradanje pojedinaca i njihovih porodica. Zapisana su i imena djevojaka koje su ustaše tih dana silovale u Suhaći, Kljevcima i drugim selima. Navedeno je da su na šušnjaru iskopane dvije rake, svaka po sto metara duga, široke po četiri i duboke po dva 1 po metra, i da su na tom mjestu ustaše ubile oko 4.000 Srba, kod magacina oko 3.000, a na ostalim gubilištima na području ovog sreza još oko 3.000, ukupno na čitavom srezu preko 10.000 Srba.⁴⁰

ZVANIČNI USTAŠKI IZVJEŠTAJI O ZLOČINIMA

Iako su opšti planovi o istrebljenju Srba i dogovori o njihovom sprovođenju na pojedinim područjima razmatrani u najužim krugovima ustaških funkcionera, o čemu nisu vođeni zapsnici, niti pravljani bilo kakvi pismeni izvještaji, ipak se tu i tamo sačuvao poneki dokument organa ustaških vlasti i komandi oružanih formacija o počinjenim zvjerstvima i zločinima na njihovom području, bilo u okviru opšteg izvještavanja o situaciji, bilo u okviru redovnih dnevnih izvještaja (izvješća) zapovjednika žandarmerijskih stanica i domobranskih jedinica. I pored svih nedostataka koji često prate izvještaje ove vrste, od netačnosti, prihvatanja i unošenja u izvještaj nepro-

³⁸ Kazivanje Mirka Vranića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 6. oktobra 1973. godine.

³⁹ Bericht über di Lage im gew. Verbasbanat (West-Bosnien) in dem Zeitraum April 1941 — Maerz 1942, 26. Maerz 1942.

⁴⁰ Zwei Flüchtling sagten aus, 15. april 1942.

vjerenih vijesti i slično do svjesnog iskrivljavanja i lažnog prikazivanja uzroka zbiavnja, ipak su ti izvještaji dragocjena svjedočanstva o danima nasilja, terora i planski organizovanih masovnih zločina.

Tako je poručnik Kurilić dostavio pretpostavljenoj komandi izvještaj/! u kojem je javljao:

»U toku noći od 31. srpnja na 1. kolovoza t.g. čula se je pucnjava u blizini željezničkog mosta na Sani kojeg osiguravaju oružničke straže, — A danas oko 12 sati jedan četnik otvorio je paljbu na stražara oružnika na istom mostu. Četnik je ubijen, a nakon oko pola sata ubijena su od strane vojnika domobrana i oružnika 4 grko-istočnjaka koji su bježali i na poziv nisu htjeli stati. Ovo se sve dogodilo u neposrednoj blizini željezničkog mosta na Sani.

Pošto su ovi pobijeni, sa obližnjih brežuljaka, čula se pucnjava pojedinih grupica četnika, te su odmah upućeni u akciju ustaše zagrebačke satnije. Istovremeno je zatvorena varoš Sanski Most i pohvatani svi muškarci grko-istočnjaci i pozatvarani u logor.

Taoci koji su zatvoreni u oružničkoj vojarni njih 65 iz raznih sela reona postaje Sanski Most, Ilidža i Lušci Palanka, između kojih se dvojica nalaze koji su sudjelovali u borbi 30. srpnja t.g. protiv potpisatog i oružnika u planini Vitorog,⁴² a koji su pred večer prilikom povlačenja uhvaćeni od strane oružnika, biće večeras od strane ustaša satnije iz Zagreba uništeni.

Sada se u Sanskom Mostu nalaze dvije satnije i to jedna satnija domobrana i satnija zagrebačke ustaške vojnice. Akcijom ovih uspješno će se vršiti čišćenje četnika i pobunjenika« .. -¹³

Već smo imali priliku da se upoznamo s »objektivnošću« izvještavanja poručnika Kurilića, koji je, bježeći ispred ustanika glavom bez obzira na pravcu bježanja »uhvatio« dvojcu »koji su sudjelovali u borbi«(!) Ne bi bilo ni potrebno zadržavati se na njegovim izmišljotinama da one nisu služile za opravdanje ustaških zločina i da ta iskonstruisana i planski isprovocirana ili inscenirana »zbivanja« nisu proglašavana za uzrok preduzimanih »mjera« uništavanja srpskog stanovništva. Kurilićevo izvještavanje kako je 1. avgusta, u po bjela dana »oko 12 sati jedan četnik otvorio (je) paljbu na stražara oružnika«, koji se nalazio »u blizini željezničkog mosta na Sani«, i kojeg su njegovi oružnici, naravno, odmah ubili, svakako je najobičnija izmišljotina. Ustanici su se poslije borbi 31. jula povukli daleko od Sanskog Mosta i u ovom slučaju, kao i u slučaju ubistva četvorice »grko-istočnjaka« koji su bježali i na poziv nijesu htjeli stati«, najvjerovatnije se radilo o ubijanju pohvatanih golorukih srpskih seljaka, da bi se našlo »opravdanje za odmazdu« opšte hapšenje svih odraslih muškaraca Srba u Sanskom Mostu, pa i omladinaca i dječaka od 14—15 godina, koje je, i prema ovom dokumentu, uslijedilo 1. avgusta.

Izještavajući Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije u Banjaluci o situaciji na svom području, poručnik Kurilić je, između ostalog, javio da je u toku noći između 2. i 3. avgusta i danju 3. avgusta 1941. od strane ustaša

«i Arhive, pa prema tome i izvještaji oružničkih postaja (žandarmerijskih stanica), rijetko su sačuvane. Tu i tamo se poneki izvještaj sačuvao, ali se s izvještajima zapovjednika žandarmerijskih pukovnija, u koje su obično unošeni najvainžiji dijelovi izvještaja žandarmerijskih stanica, bez ikakvih izmjena, u većini slučajeva s datumom kada su dotični izvještaji podnijeti. I u ovom slučaju se radi o navođenju izvještaja Žandarmerijske stanice u Sanskom Mostu (bez navođenja datuma) u izvještaju Zapovjedništvu 3. oružničke pukovnije.

⁴² Opširnije o tome vidi u poglavlju Ustanak, Na području Lušci-Palanke.

⁴³ Arhiv VII, Fond NDH, k.86, br. reg. 17/5—1.

postrjeljeno oko 700 grkoistočnjaka, koji su bili zatvoreni kao taoči, ili su ih pak vojnici prilikom akcije čišćenja pohvatali na terenu. Zatim je javio da je kotarski predstojnik iz Sanskog Mosta 2. avgusta pošao u Banjaluku, navodno da posređuje kod mjerodavnih za spomenute taoce, ali da je bilo kasno jer su već svi bili strijeljani.⁴⁴

U već spomenutom izvještaju Kotarskog poglavarstva Sanskog Mosta kotarski predstojnik Ivica Simeon navodi da su u Sanskom Mostu u noći između 2. i 3. avgusta ustaše poubijale taoce koje je on zatvorio u početku pobune. On smatra da je poubijano oko 800 talaca, a da ukupan broj ubijenih nije poznat, ali se ipak smatra da je strijeljano oko 3000 ljudi. Nadalje, kotarski predstojnik javlja da uzrok pobune nije poznat, ali se drži da su to izveli komunistički agitatori, pošto su četnici nastupali pod crvenom zastavom uz poklike Rusiji i Staljinu.

Godinu i nešto više dana iza ovog pokolja u Sanski Most je dolazio Pero Šimić, student, inspektor ustaškog Zaštitnog redarstva Banjaluke i u svom izvještaju od 28. oktobra 1942. godine piše da je kod građanstva i tada kada je on došao vlada strah, jer su znali da kad god se ustaše pojave, dogodi se nešto strašno... lani pokolj, ove godine logor« ..⁴⁵ U nastavku ovog izvještaja i on potvrđuje da je sasinski župnik fra Luka Tešić, zakleti ustaša, u ljeto 1941. godine ... »sa svojim seljacima vodio pokolj po Sanskom Mostu i okolini« ...

IZVRŠIOCI ZLOČINA GENOCIDA

Sve navedene zločine nad srpskim stanovništvom sanskog sreza i nekih sela susjednih srezova počinila je, u odnosu na broj ubijenih, relativno mala skupina zločinaca. Brojni su slučajevi da su tek dvojica, trojica, najviše petorica ustaša sprovodila po stotinu i više ljudi! Mnogo je primjera da su pojedinačno govorili da nikom ništa nisu učinili i da se ne boje jer vlast poštuju, a nikakva vlast neće ubjati nedužne i lojalne građane. Ali, ustaška vlast nije bila obična vlast, takozvana »Nezavisna Država Hrvatska« nije bila država u uobičajenom smislu riječi, već država čiji su osnivači od prvog dana dolaska iz emigracije smatrali za svoj prvi i glavni zadatak uništavanje Srba na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine. To je po ustaškom »Ustavu«, objavljenom još u emigraciji, 1932. godine, bio preduslov da u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, »uređenoj u duhu ustaških načela«, »uvijek bude vladao samo hrvatski narod«.⁴⁶

Osnovna ustaška politička organizacija je obuhvatala članstvo jednog sela i zvala se »zbir«. »Zbirove« na području općine objedinjavao je »tabor«, »tabore« na području sreza »logor«, a »logore« na području župe (oblasti) objedinjavao je »stožer«. Na čelu navedenih organizacija stajali su »zbornici«, »tabornici« i »logornici«, a najviši ustaški funkcioner na području okruga (oblasti, župe) bio je »stožemik«. Uporedo s teritorijalnom organi-

⁴⁴ Arhiv VII, Fond NDH, k.86, br. reg. 2/5—1.

⁴⁵ Arhiv VII, k.239, br. reg. 13/4—1.

⁴⁶ Hrvatski oslobodilački pokret, izdanje ustaškog Hrvatskog oslobodilačkog pokreta (HOP) 1959, bez naznake mjesta (štampano je u inostranstvu).

zacijom ustaškog pokreta formirana je i vojna, tzv. »ustaška vojnica« koja se dijelila u rojeve, vodove, satnije (čete), bojne (bataljone), pukovnije i zdrugove (brigade).⁴⁷

U julu i avgustu 1941. godine, dakle, u vrijeme masovnog pokolja nedužnog stanovništva, ustaška teritorijalna organizacija na čitavom području sanskog sreza još nije bila ni postavljena. Sjedište logora je bilo u Sanskom Mostu, a logornik je bio Mile Ljevar. Prema izvještaju ustaškog logora u Sanskom Mostu od 18. avgusta 1941. godine o »Brojnom pregledu ustaškog logora u Sanskom Mostu«,⁴⁸ ustaški tabori su do tog datuma bili organizovani samo u opštinama Sanski Most (Tabornik Josip Zandana), Tomina (tabornik Franjo Hafner) i Stari Majdan, zapravo u staroj Rijeci tabornik Mile Lujić iz Sasine),⁴⁹ a na srezu je bio svega 131 zakleti ustaša. Od oružja su imali 89 pušaka, od čega samo četrdeset vojničkih. Samo pedesetorica od 131 zakletog ustaše imali su ustaške uniforme. Međutim, uz ustaše koje su položile zakletvu bilo je dosta i »nezakletih« ustaša, koje ni po čemu nisu zaostajale iza »zakletih«. Tako se u ovom izvještaju za Sasinu navodi da ima 18 zakletih ustaša, a da imaju šest vojničkih i 30 raznih drugih pušaka, što znači da je osim 18 zakletih bilo najmanje još toliko nezakletih ustaša.

Na području sanske opštine krajem jula je bilo 111 ustaša, od kojih u samom gradu dvadesetak. Rojnik (desetar) u gradu je bio ustaški tabornik Josip Zandana, u Kruharima je rojnik bio Josip Pavičić, u Trnovi-Šehovcima Jozo Mlinar, u Sasini Ante Popović iz Tomašce, a kada je on, krajem jula, poginuo, za rojnika je postavljen Petar Kozić.

U opštini Tomina je krajem jula bilo 49 ustaša. Rojnik za sela Čaplje i Kijevo bio je Huso Karić, za Tominu i Kljevce Pero Jurić, a za Skrljevitu Marijan Ilić.

Na području opštine Stari Majdan bila su šezdeset i četvorica ustaša. Rojnik u Tisovoj je bio Vinko Didović, u Ovanjskoj Marko Marjanović, u Staroj Rijeci Ivica Jakara, a u Brdarima Dane (Jakova) Banović.

Na području opštine Kamengrad od 18. avgusta 1941. godine nisu bili organizovani ni ustaški tabor, ni rojevi, ali je bio 61 ustaša. Kasnije je Alaga Džafić postao tabornik, a kao zločinci su se istakli Đulaga i Derviš Halilović iz Donjeg Kamengrada, Štipan i Jozo Ivezić iz Fajtovaca i Husein Dindić iz Gorice.

Ni u opštini Budimlić-Japri do 18. avgusta nisu bili organizovani ni tabor, ni rojevi, ali je bilo preko dvadeset ustaša, od kojih dvojica iz Modre, a ostali iz Budimlić-Japre i Ovanjske (koja je imala rojnika, te je to i bio razlog da je ustaški tabor iz Starog Majdana djelovao i na području opštine).

Prema tome, na području sanskog sreza, bilo je polovinom avgusta oko 300 organizovanih ustaša.⁵⁰ Nedostaju zvanični podaci o brojnom stanju ustaške organizacije u početku masovnih pokolja Srba. Njeno je brojno stanje tada bilo nešto manje, jer je poznato da su se ustašama tih dana, u po-

⁴⁷ Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, VIZ Beograd, 1970.

⁴⁸ Arhiv VII, Fond NDH, k.140 br. reg. 26/10—1.

⁴⁹ Sjedište opštine je bilo u Starom Majdanu, a ustaškog tabora u Staroj Rijeci.

⁵⁰ Podaci o broju ustaša u pojedinim opštinama dati su prema podacima navedenim u članku Stojana Makića »Sanski Most i Gornja Sanica 1941«, Podgrmeč u NOB, str. 439—460. Pisan na osnovu Dokumenta UDB-e Sanski Most.

jedinim akcijama protiv stanovništva srpskih sela i ubijanju nedužnih ljudi priključivah pojedinci koji su tek poslije toga bili uključeni u ustašku organizaciju.

Zahvaljujući očevicima ustaških zločina i onima koji su preživjeli te strahote, znaju se imena nekih ustaških zločinaca. Osim već spomenutih ustaških funkcionera, u mučenju i ubijanju Srba u Žitnom magacinu, na šušnjaru, na Troski, u čaplju, Vrhpolju i drugdje, po zlu su zapamćeni i ustaše: Hasan Bešić iz Tmave, petorica Hasića: Latif, Hasan, Mujo, Himzo i Džafer, iz Pobježja petorica Kambara — Alija, Islam, Ćerim, Fejzo i Ibrahim, zvanu Bućan i Muho Taraš, Began Suljanović iz Halilovića Brda, iz Brdara četvorca Banovića: Stjepan, Vid, Ivica i Dane i dvojica Ćoraka: Ivan i Anto, iz Sasine Srećo Ljevar i Pajo Šalić, iz Sanskog Mosta Himzo Zukć, zvanu Ćiko, Husein Muhić, zvanu Kiko, Hamdija Alagić, zvanu Buljina, Mustafa Alagić, Viktor Tunić, Mumin Heder, Ivica Sarić, opštinski policajci Ibrahim Nalić, Salko Kuršumović i Ferhat Krupić, iz Zdene Grga Maričić sa sinovima Josom i Nikolom, iz Kljevaca Mile Tadić Ivanković, Mile Jurišić, Ibro Kenjar, Petar Jurić, Petar Pavičić i Mehmed Kazić, iz Kasapnica Mijat Šakić, iz Vrhpolja Hasan Kerić.

Još prvih dana maja, u vrijeme pobune seljaka Tramošnje i okolnih sela u Sanski Most je došla grupa zagrebačkih ustaških policajaca pod komandom Konrada Horvata. Njima su priključeni i gradski policajci, tako da ih je ukupno bilo deset do dvanaest.

Krajem jula u Sanskom Mostu je bila satnija (četa) domobrana pod komandom satnika (kapetana) Teufika Silahića. A 30. jula, kada je izbio ustanak, u Sanski Most je iz Prijedora stigao »jedan vod domobrana sa 1 častnikom i zauzeo položaje za odbranu ovog mjesta«. ⁵¹ Tada su ustaše mobilisale i oko dvjesto mještana Muslimana i Hrvata, i pošto nisu imali vatrenog oružja, naoružali ih vilama, sjekirama i drugim i rasporedili po mahalama i periferiji grada, naročito noću, kao predstraže, koje će signalizirati opasnost u slučaju eventualnog napada ustanika od Grmeča. Sutradan, vod domobrana se ukrcao u Prijedoru u kamion i krenuo u Sanski Most. Domobranci su se kod Pobježja i Demiševaca iskrcali i razvili u strijelce, i zajedno s ustašama i oružnicima prešli u nastupanje protiv ustanika raspoređenih iznad Husimovaca i na Umcima i Đedovači. Taj vod domobrana je tada uspio da razbije ustanike na svom odsjeku i popalio je neke kuće u Husimovcima, Umcima i Đedovači. ⁵²

Međutim, sa zadatkom da masovno hapsi i ubija Srbe, u Sanski Most je stigla 4. ustaška jurišna satnija, s kojom se susrećemo pod nazivom »hrvatska XIII satnija«, »zagrebačka satnija« i »dželatska satnija«. Ta satnija je počela masovno ubijati i njeni dijelovi se susreću svugdje u Sanskom Mostu i kod Osnovne škole, na šušnjaru, kod Žitnog magacina, zatim na Troski, kod Starog Majdana, u Vrhpolju, Podovima, — svugdje gdje je vršeno masovno ubijanje Srba. Masovni pokolj je počeo tek 2. avgusta, kada je »dželatska satnija« stigla u Sanski Most. Nedostaju tačni podaci o njenom dolasku u grad, ali je najvjerovatnije stigla noću između 1. i 2. avgusta, jer su neki njeni pripadnici izvršili 2. avgusta rano izjutra u Starom Majdanu prvo masovno ubijanje Srba na sanskom srezu, a zatim se vratili u

⁵¹ Arhiv VII, Fond NDH, k. 85, br. reg. 4/10—1.

⁵² O tome opširnije vidi u poglavlju Ustanak, Na području Jelašinovaca i Dabra.

Sanski Most. Satnik je bio Makovec (Ivica?), a vodnici Filip Radoš i Tojko Kljako. Oficiri su bili ustaški emigranti koji su s Pavelićem došli iz Italije.

Najveću pomoć domaćim ustašama, grupi zagrebačkih ustaških policajaca i 4. ustaškoj jurišnoj satniji pružao je oružnički (žandarmerijski) vod pod komandom oružničkog poručnika Fabijana Kurilića, koji se tada nalazio u gradu, a pod čijom komandom su bile i žandarmerijske stanice u Budimlić-Japri, Starom Majdanu, Lušci-Palanci i Sanskom Mostu. Svojom »revnošću« u napadima na srpsko stanovništvo i počinjenim zločinima, počevši od maja 1941. godine, a naročito za vrijeme pokolja, posebno se isticao pripadnik ovog voda Bećir Duraković, komandir Žandarmerijske stanice u Sanskom Mostu.

4. PRIMJERI ZAŠTITE SRBA

Iako su ustaše svaki pokušaj zaštićivanja progonjenih Srba smatrali aktom uperenim protiv interesa njihove »Nezavisne Države Hrvatske« i zaprijetili svim Hrvatima i Muslimanima koji bi to pokušali, mnogi poštenu i hrabri Muslimani i Hrvati koji su predosjećali, ili ponešto saznali od onoga što ustaše pripremaju, pokušali su, koliko su znali, umjeli i mogli da pomognu Srbima; obavještavali su ih o teškim danima koji dolaze, o opasnostima koje im prijete od ustaša, savjetovali ih da se sklanjaju i kriju od ustaša, da ne dolaze u grad, u kasabe i slično.

Tako su zemljoradnici Agan Badnjević, Ramo Ramić i Ramo Hadžić Čavlović iz Gornjeg Kamengrada poručili nekim svojim poznanicima Srbima u susjednim selima da se sklanjaju u šumu, da se čuvaju i ne odazivaju pozivima koje im ustaše budu slale, te da to kažu i ostalima. Zahvaljujući tim obavještenjima i savjetima mnogi su spasili glave.

Raniji gradonačelnik Sanskog Mosta Džafer-beg Bišćević sreo je tih dana Đuru Stanivukovića iz Jelašinovaca, koji je često dolazio u grad i rekao mu da više ne dolazi u Sanski Most, bar za izvjesno vrijeme, i da kaže i ostalim, naročito muškarcima, da nikako ne dolaze.⁵³ Đuro je o tome obavijestio mnoge Jelašinovčane, što im je omogućilo da izbjegnu hapšenje i stradanje.

Adem Zukić, kočijaš, savjetovao je Vida Miljatovića da ide nekud, da bježi u Srbiju, da ne smije ostati u Sanskom Mostu, jer se svašta može dogoditi. Miljatović je odbio njegov savjet, rekavši mu da nikome ništa zla nije učinio, a ako mora da gine, poginuće na pragu svoje kuće. Nije mlad da se kojekuda potuče.⁵⁴ Nekoliko dana kasnije ustaše su ga uhapsile i ubile na Šušnjaru.

Pred početak masovnog hapšenja Srba Šaćir Bajramović iz Budimlić-Japre je došao u Duge Njive i savjetovao Đuri Milunoviću da se ljudi čuvaju i da ne idu u Budimlić-Japru jer se »Srbima loše piše«.⁵⁵

U danima hapšenja u Sanskom Mostu, naročito u ponedjeljak 28 jula, na sedmičnoj pijaci, bilo je više primjera spasavanja Srba seljaka koji su došli u grad, ne sluteći šta im se sprema. Tako je Ibrahim Zukić spasio dvojicu Jelašinovčana, Milu P. Stanića i Stojana Novakovića, s kojim se poznao od ranije jer su bili u istoj jedinici austro-ugarske vojske za vrijeme prvog svjetskog rata. Kada su tog dana, po običaju, navratili kod njega u kuću, on ih je upozorio na opasnosti koje im prijete i sakrio ih, a sam otišao u grad i kupio što im je trebalo. Kada se vratio, ispričao im je šta us-

⁵³ Kazivanje Mirka Stanića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 31. januara 1975. godine.

⁵⁴ Kazivanje Stojanke Miljatović Erceg, 19. novembra 1973. godine.

⁵⁵ Kazivanje Đorđa Sredića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 6. jula 1975. godine.

taše rade po Sanskom Mostu, pa ih zatim krišom izveo iz grada prema selu. Vraćajući se Stanić i Novaković su usput upozorili još neke koje su sreli, tako da ih se dosta spasilo sigurne smrti, zahvaljujući upozorenju Ibrahima Zukića.⁵⁶

Toga dana su i mnogi Dabrani bili pošli u grad na pijacu. Nisu ni slutili šta ustaše spremaju. Među prvim je u grad došao i Dušan Ilić s bratom Ratkom, koji je vodio june na prodaju. Dušan je najprije svratio u opštinu bilježniku Muhamedu Mujiću, i ovaj mu je odmah rekao da ništa ne pita, ali da odmah vrati sve Dabrane nazad u selo i neka ne dolaze u grad.⁵⁷ Dušan je odmah krenuo iz grada, iznad Muhića mahale sačekivao Dabrane i seljake iz drugih sela koji su tuda nailazili i preko dvije stotine ljudi ubijedio da se vrate kućama.

Ramo Ramić, trgovac pod Kiskom, brat cestara Selima Ramića, postavio je u ponedjeljak 28. jula svoga sina na cestu sa zadatkom da Srbe koji naiđu putem svrati u njihov dućan. Mladić je ustavljao srpske seljake i svraćao ih ocu. Ramo je svakog od njih pitao zašto ide u grad, govoreći mu da pazari kod njega ako hoće i da bježi kući, da nikako ne ide kud je namio. Svaki seljak koji je poslušao Ramu i kupio kod njega što mu je trebalo (so, gas, duvan i si.), a mnogi su to učinili, vratio se kući, spasio je svoj život. Oni koji nisu poslušali, čim su došli u Sanski Most bili su uhapšeni i ubijeni.⁵⁸

Kada su ustaše u zgradu Osnovne škole u Sanskom Mostu zatvorile velik broj građana, seljaka Srba i nekoliko Jevreja, do dolaska ustaške »dželske satnije« stražu su davala svega dvojica ili trojica ustaša civila, slabo naoružanih. Vidjevši slabu stražu pred Školom, Hazim Bilalbegović je poručio zatvorenicima da provale vrata i pobjegnu jer su ih ustaše zatvorili radi toga da bi ih poubijali! Ali većina zatvorenika, kako izjavljuje i Stojanka Miljatić Erceg, odbila je ovaj savjet, govoreći da oni nisu ništa krivi i da ustaše nemaju razloga da ih pobiju.⁵⁹

Kada su ustaše već uhapsile Srbe iz Starog Majdana i okolnih sela i strpali ih u zatvor, do zatvora se privukao Avdo Pašalić, kojem je tu bila jedna njegova njiva, i javio im da bježe jer će ih ustaše te noći pobiti. Međutim, ni ovdje niko nije htio da posluša savjet dobronamjernog komšije i tek kada su ih ustaše odvele na strijeljanje na Troski, osmorica iz prve grupe su pobjegli.⁶⁰

Za vrijeme blokade Sanskog Mosta i masovnog hapšenja, kada niko nije smio zalaziti u srpske kuće, izuzev ustaša koji su vršili hapšenje, Pavica Jurić je krišom odlazila u kuću Mirka i Nikole Marjanovića i obavještavala ih šta se vani događa, pomogavši im da se spasu.⁶¹

Milan Đurđević iz Zdene izbjegao je hapšenje. Dan kasnije se javio Komšiji Halidu Ceriću i njegovom sinu Jasminu. Oni su ga obavijestili o sudbini njegove porodice, kao i o tome da su mu ustaše skoro sve opljač-

⁵⁶ Kao i napomena 53.

⁵⁷ Kazivanje Ratka Ilića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 26. jula 1975. godine.

⁵⁸ Kazivanje grupe Lipničana, nosilaca Partizanske spomenice 1941, autoru, 19. avgusta 1978. godine.

⁵⁹ Kazivanje Hazima Bilalbegovića 7. septembra 1963. godine.

⁶⁰ Rukopis grupe učesnika NOR o Starom Majdanu od 10. jula 1971. godine, str. 8, u arhivu OO SUBNOR SM.

⁶¹ Kazivanje Mirka Stanića autoru, marta 1975. godine.

kale, ali da su mu oni spasili nešto namirnica i konje. Cerici su pomogli Đurđeviću da se izvuče iz sela i kasnije kada se situacija izmijenila i Đurđević se mogao vratiti u selo, predali su mu i konje i drugo što su spasili, učvrstivši još više u tim teškim danima ranije prijateljstvo.⁶²

I Franjo Tomić, unuk Stipe Tomića učesnika u bosanskohercegovačkom ustanku 1975/1878. godine, u vrijeme najžešćih progona Srba u selima oko Stare Rijeke sakrio je Dušana Trkulju sa ženom i djecom, Lazu Miljevića, Ristu Kokanovića, Jovu Praštala i još neke. Krio ih je preko deset dana i kasnije, kada je bilo obustavljeno klanje, neke je otpratio u Ljubiju, a neke u Dzevar. Franjo je i kasnije sklanjao i spašavao svoje komšije Srbe ispred ustaša.⁶³

U vrijeme najžešćeg progona Srba Milan i Roža Ivezić iz Lukavica sakrili su u svojoj kući i spasili komšije Luku, Nikolu i Marka Stanića, te Stanišu i Stevu Radakovića. Mara i Petar Misir su spasili omladinca Đukana Stanića, kojeg su ustaše uhvatile prilikom upada u Lukavice i Podvidaču i bili povelj sa sobom.⁶⁴

Kada su ustaše ubijale nedužne ljude u Vrhpolju i okolini, 2. avgusta popodne u selo Podove došli su Husein Islamović, hodža, šaćir Hasanbegović, trgovac i čamil Hasanbegović, seljak, sva trojica iz susjednog sela Kamicka, a s druge strane rijeke Sane. Bili su saznali da je jedan ustaša, mlađić iz Vrhpolja, opljačkao učitelja u Podovima i maltretirao ga. Oni su našli tog ustašu, išamarali ga, oduzeli od njega opljačkane stvari i donijeli u Podove da vrate učitelju. Pred školom u Podovima su se susreli sa grupom ustaša koji su bili uhapsili desetak seljaka i usput ih tukli, spremajući se da ih ubiju. Hodža i dvojica Hasanbegovića, iako su i sami bili maltretirani što brane Srbe, uspjeli su da nagovore ustaše da oslobode uhapšene.⁶⁵

U vrijeme kada su ustaše vršile zločine nad srpskim stanovništvom u sanskom srezu, primjeri bratskog pritanja Hrvata i Muslimana u pomoć i primjeri spašavanja pojedinih komšija Srba, izloženih uništavanju, kao i bratski odnos većine ustanika prema muslimanskim i hrvatskim porodicama koje su ostale kod kuća, bili su svjetle tačke u pomrčini sumanitosti fašističkih vlastodržaca, koji su krenuli u osvajanja s namjerom da mnogomilionske nacionalne zajednice zbrisu s lica zemlje ili pretvore u roblje koje će raditi za njih. Bile su to žiže koje su nedvosmisleno ukazivale da su na ovom tlu vijekovima živjeli, da žive i da će živjeti i Muslimani, i Srbi, i Hrvati i da će i ovaj najnoviji pokušaj da ih se međusobno zavadi i gurne u bratoubilački rat i međusobno istrebljivanje propasti kao i svi raniji. Bile su to žiže koje će Komunistička partija Jugoslavije na čelu sa CK i Josipom Brozom Titom razbuktati u plamen sveopšteg ustanka, koji će postepeno ali stalno obuhvatati i na sanskom srezu sve naše narode i u kojem će na kraju sramno sagorjeti svi oni koji su pokušali i pokušavali da naše narode razjedine i unište.

⁶² Kazivanje Milana Đurđevića, 23. maja 1976. godine.

⁶³ Kazivanje Franje Tomića autoru, 21. avgusta 1973. godine.

⁶⁴ Kazivanje Rade Njegovana autoru, 7. jula 1975. godine.

•* Kazivanje Boška Vučenovića, tada učitelja u Podovima, autoru 1. avgusta 1975. godine.

5. PRISILAN PRELAZAK SRBA NA KATOLIČKU VJERU

Ovaj period karakteriše i prisilan prelazak mnogih srpskih porodica na katoličku vjeru. Bio je to još jedan vid ustaškog terora nad srpskim stanovništvom u okviru pokušaja uništenja Srba na tlu tzv. Nezavisne Države Hrvatske.

Još u maju, a naročito prije masovnog pokolja, tokom jula, ustaše su počele javno prijetiti Srbima da će ih ili poubijati ili iseliti, ili prevesti na katoličku vjeru, jer im nema opstanka u ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Da bi sačuvali glave, neki građani Sanskog Mosta su među prvima prešli u katoličku vjeru. Ali, u danima masovnog hapšenja i ubijanja ustaše su većinu njih odvele i pobile, ne priznavajući njihov status katolika.

Krajem jula krenuli su agitatori po selima ubjeđujući Srbe da pređu na katoličku vjeru, ili im nema spasa. Tako je selo Kljevce obilazila ustaškinja Marija Atlja i pozivala srpske porodice da podnose molbe za prelazak na katoličku vjeru. Istovremeno ona je obavijestila neke porodice koje to ne mogu uraditi, među kojim Mijatoviće, Dragičeviće, Veselinoviće i još neke. Međutim, Božo Jurišić je svom komšiji Dmitru Utješinoviću potajno rekao da pređe na katoličku vjeru da bi spasio glavu, dodajući da ovako dugo ne može ostati, »ne može se jedan narod poništiti«, istovremeno moleći komšiju da to što mu je rekao nikom ne kaže jer bi ga ustaše ubile iako je Hrvat.“ Ali, ni podnošenje molbi za prelazak na katoličku vjeru nije spasilo mnoge Kljevcane, koji će ubrzo, u danima najvećeg ustaškog divljanja stradati u Vrhpolju ili u Sanskom Mostu.

U toku masovnog hapšenja Srba, između 27. jula i 2. avgusta, na poziv katoličkih svećenika i propagatora prelaska na katoličku vjeru, nadajući se da će na taj način spasiti i sebe i one članove svojih porodica koji su već bili u zatvoru, skoro sve srpske porodice u Sanskom Mostu, a i poneke u selima, podnijele su molbe za prelazak na katoličku vjeroispovijet, pa su mnoge u tim danima i zvanično prešle na katoličku vjeru. Rijetki su bili primjeri da se neko od tih novopečenih katolika izvukao na taj način iz zatvora i spasio glavu. Naprotiv, ustaše i policajci su i takve izvodili iz kuća i tjerali u školu, žandarmerijsku kasarnu ili u Žitni magacin, a odatle ih odvodili na stratišta.

Svi koji su podnosili molbe za prelazak na katoličanstvo morali su prethodno naučiti neke katoličke molitve i kako se katolički krsti i tada su zvanično primani u katoličku vjeru. Masovno prekrštavanje Srba nastavljeno je u selima oko Sanskog Mosta, a naročito neposredno poslije pokolja, to jest poslije 4. avgusta. Pred Rimokatoličkim župnim uredom u Sanskom Mostu bila je tih dana velika kolona Srba koji su čekali u redu da podnesu molbu za prelazak u katoličku vjeru. Porodicu je obično predvodila majka

«# Kazivanje Save Utješinovića autoru, 22. avgusta 1977. godine.

ili baka, oko koje su se plašljivo jatila djeca, jer je većina muškaraca već bila ili pobijena, ili u zatvoru. Trebalo je fratru (ujaku) predati i nešto novca za svaku glavu, za taksene marke na molbama. Žene su tada podnosile molbe i za sve muškarce koji su bili u zatvoru, ali skoro ni jednom to nije pomoglo.

I poziv na prekrštavanje u nekim selima bio je samo ustaška varka da bi se ljudi okupili i da bi ih na taj način lakše pohvatali i onda poubijali. Neki propagatori prelaska na katoličku vjeru, koje je bio poslao Nikola Tojčić, župnik iz Stare Rijeke, bili su tih dana u Dževaru, Brdarima i susjednim selima, savjetujući Srbima da pređu na katoličku vjeru jer će na taj način biti zaštićeni od ustaša. Pozivali su ih da dođu u Marića gaj, gdje su ih ustaše sačekale i poubijale. Između ostalih ustaše su tada ubile Simu, Jovu, Bogdana, Dušana i Milana Dobrijevića. Đorđe i Đuro Samardžija su pali među strijeljane nepogođeni i potom su pobjegli.

To obnavljanje ustaških zločina dovelo je mnoge ljude do očajanja. Tako je jedan seljak pošao sa ženom i petoro ili šestoro male djece da se zajedno utope u rijeci da ne bi živi pali ustašama u ruke. Komšije su ga uspjele odvratiti od te odluke, govoreći mu, prema opisu tog slučaja što ga je dao Milan Indić, da »nema smisla sam sebi i porodici oduzimati život. Ostaće bar neko živ. Ne mogu sve pobiti«. ⁶⁷

I poslije tih događaja opet je uslijedila agitacija i pritisak za prelazak na katoličku vjeru. Srbima su dijeljeni molitvenici. Ubjeđivali su ih da im je jedini spas u prelasku na katoličku vjeru. Mnoge srpske porodice, naročito u selima staromajdanske opštine, podnijele su molbe. Nakon što su naučili neke katoličke molitve, u crkvi u Staroj Rijeci se okupio veliki broj Srba, cijele porodice, ali prije svega žene i djeca, iz Brdara, Dževara, Starog Majdana i još nekih staromaj danskih i budimličjapranskih sela. Grupa ustaša naoružanih puškomitraljezom obezbjeđivala je čin »dobrovoljnog« prekrštavanja. Nakon kolektivne molitve, koju su seljaci ponavljali za župnikom Nikolom Tojčićem, svaki je prilazio oltaru i na njegovo pitanje: »Je li draga volja?« (prelaska na katoličku vjeru) odgovarao: »Jeste!« Potom bi ga fratar pričestio. Bilo je i onih koji su na pitanje »Je li draga volja?« odgovarali da nije, da moraju. Tako je jedna žena rekla fratru:

— Pa, eto, moram... kakva draga volja, kad ste mi sve pobili!

— Reci jasno, je li draga volja ili nije!

— Nije! — odgovorila je ona.

— Ajde van! — rekao joj je tada fratar, odustajući od njenog pričestivanja. ⁶⁸

Slučajevi odbijanja »dragovoljnog« prelaska na katoličku vjeru bili su rijetki, jer je većina kad je već došla do oltara bila spremna da i taj čin obavi, ne smatrajući to stvarnim prelaskom u drugu vjeru, već samo pokušajem spasavanja golog života.

Zbog svega onog što se prvih avgustovskih dana dogodilo u Sanskom Mostu i okolini, prelaz Srba ovog sreza na katoličku vjeru, u avgustu 1941. godine, spada među najmasovnije prekrštavanje Srba u Bosanskoj krajini.

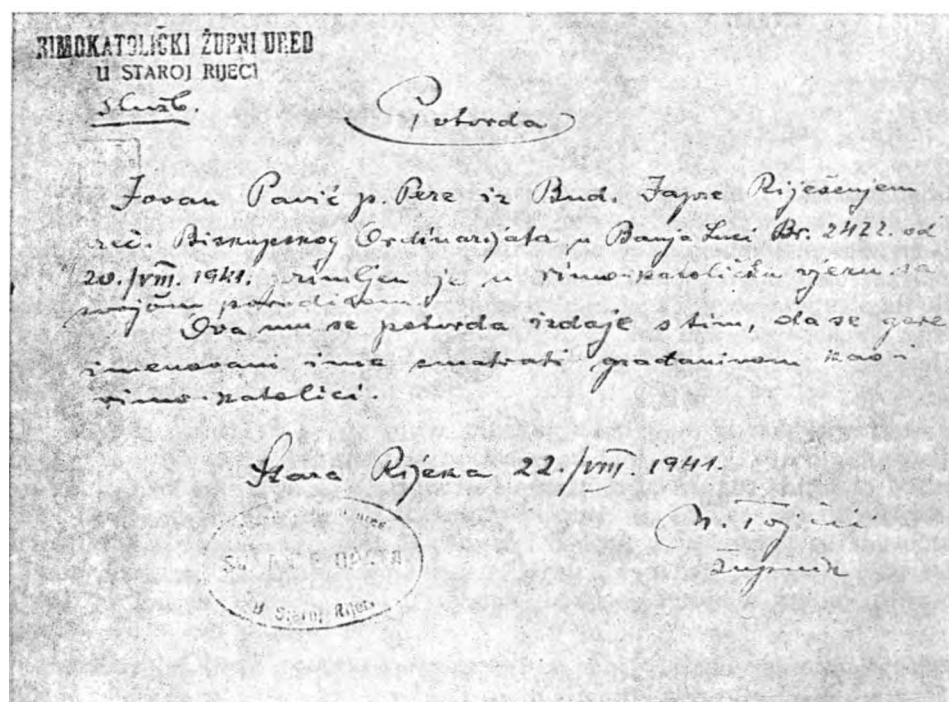
⁶⁷ Milan Indić: Ustaški teror u Starom Majdanu i okolini, e di cd ja Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 486.

⁶⁸ Milan Indić, nav. d. str. 486.

Tako se u jednom pismu pronađenom u arhivi njemačke poštanske cenzure, koje neka žena iz Kljevaca piše 6. septembra 1941. godine, vjerovatno mužu, koji se nalazio na radu u Njemačkoj, nalazi podatak da su se svi Dabrani prijavili za prelazak na katoličku vjeru i da su preko ujaka (fratra) poslali molbu biskupu.⁶⁰

Treba istaći da prekrštavanje nije zahvatilo sela čije je stanovništvo prvih dana ustanka krenulo u borbu protiv ustaša, kao ni brdska sela Kozicu, Tramošnju i Haziće, u koje ustaše nisu ni zalazile.

Administracija rimokatoličke crkve je revnosno bilježila svaku molbu kojom su srpske porodice tražile prelazak na katoličku vjeru i izdavala potvrde o tom prelasku. Sačuvana je i potvrda o prelasku Jovana Pavića i njegove porodice iz Budimlić-Japre na katoličku vjeru, kojom se potvrđuje da je Jovan Pavić p. Pere iz Budimlić-Japre Rješenjem prečasnog Biskupskog Ordinarijata u Banjaluci Br. 2422. od 20. avgusta 1941. godine primljen u rimokatoličku vjeru sa svojom porodicom, i da se imenovani ima smatrati građaninom kao i rimokatolici.⁷⁰

Jedna od mnogih potvrda o prisilnom prelasku pravoslavaca na katoličku vjeru.

I ova potvrda, kao i mnogi drugi dokumenti, pokazuje da su Srbi, odnosno »grkoistočnjaci«, kako ih u dokumentima ustaše obično nazivaju, mogli postati građani »kao i rimokatolici« samo ako pređu na katoličku vjeru.

⁶⁰ Njemačka fotokopija pisma u posjedu Slavka Odića.

⁷⁰ Originalni dokument u arhivu Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 227.

IV Razvoj ustanka avgusta ~ oktobra 1941. godine

1. USTAŠE SU PROMIJENILE TAKTIKU

Snaga kojom je buknuo ustanak u Bosanskoj krajini i Lici iznenadila je ustaške vladajuće krugove. Zbog toga je general Štancer, zapovjednik kopnene vojske NDH već 31. jula izdao naređenje potičnjem komandama da se s manjim jedinicama ne upuštaju u borbu s ustanicima, da ne razvlače snage već da ih prikupe u važnijim uporištima, iz kojih će preduzimati akcije, zahvatajući postepeno sve šire područje, sve dok ne »očiste« teren između susjednih uporišta. Tri dana kasnije, uslijedila je nova, preciznija Stancerova naredba, u kojoj on piše:

»Određuje(m), da se ne prave nikakvi veliki pokreti dok nije teren **u** zaleđu, te u lijevom i desnom boku očišćen od muškaraca, koji su za oružje sposobni. Kod onih koji se susretnu **u** borbi ili u pomoćnoj službi te borbe, nema smilovanja, bilo muško ili žensko, imade se na licu mjesta provesti prijeki sud. Za muškarce koji se pronađu u selu, a za oružje su sposobni, i bude dokazano da nisu učestvovali u borbi, imade se pohvatati i odvesti **u** sabirne logore, žene i djeca u selima imadu se štediti u koliko nije dokazano, da su bili jataci«.¹

Očigledno, i ova naredba u kojoj izričito stoji da se i **»okolica Sanskog Mosta i Prijedora... imade ... na isti način očistiti«** potvrđivala je da ustaše nisu odustale od svog osnovnog cilja: uništenja Srba, jer muškarce sposobne za borbu trebalo je uništiti u svakom slučaju, ili na terenu, ili ih »pohvatati« pa odvesti u »sabirne logore« da ih ustaše tamo poubijaju. Komandantima na terenu je ostavljeno da po vlastitoj procjeni odlučuju koje su to žene **i** koja djeca »bili jataci« ustanički. A žene i djeca su i po ustaškim osnovnim planovima bili zapravo jedini dio srpskog stanovništva koji je mogao da se

¹ Zbornik Dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu ZB.) IV/1, str. 534.

ostavi na životu, s tim da ih Katolička crkva u NDH iz pravoslavne prevede u katoličku vjeru i na taj način »vrati vjeri predaka«.²

Prema istoj Štancerovoj naredbi, uporedo s akcijama postepenog »čišćenja« terena oko uporišta trebalo je da jača odjeljenja što češće krstare komunikacijama i pravcima mogućih ustaničkih napada. S obzirom na to da su domobrani, ustaše i žandarmi »Nezavisne Države Hrvatske« u tom trenutku raspolagali vrlo ograničenim snagama, komandanti uporišta su dobili naređenje da mobilizacijom hrvatskog i muslimanskog stanovništva stvaraju pomoćne oružane formacije, koje će, zajedno s žandarmerijskim stanicama, preuzeti kontrolu i obezbjeđenje komunikacija i terena i pružati regularnim trupama podršku u borbi protiv ustanika.³

Međutim, zbog neslaganja sve širih slojeva Hrvata i Muslimana s ustaškom »politikom« istrebljavanja Srba i opasnosti da bi moglo »da dođe do pojave neposlušnosti« u domobranskim jedinicama,⁴ zbog brzog širenja ustaničkog pokreta i saznanja da u njemu dominantnu ulogu imaju komunisti, spremni da se bore do kraja, vlastodršci »NDH« počinju vrlo brzo da mijenjaju taktiku. Polazeći od ocjene Slavka Kvaternika, »vojskovođe NDH«, »da divljanje protiv domaćih Srba ne odobrava ni pretežna većina Hrvata«,⁵ te da »ustaški sistem radikalnog čišćenja ne samo ne uspjeva u stišavanju pobune već da to izaziva nova žarišta«,⁶ a da bi smirili široke mase Hrvata i Muslimana i stvorili preduslove za razbijanje jedinstva ustaničkog pokreta i odvajanje ustaničkih masa od komunista, ustaše svu odgovornost za zločine prebacuju na tzv. »divlje ustaše« i Pavelić 9. avgusta izdaje naredbu da »divlje ustaše imaju smjesta prestati sa svakom djelatnošću«.⁷

Ustaškoj propagandi o razoružavanju »divljih ustaša«, na koje je »državna vlast« prebacivala svu krivicu za počinjene zločine, uz obećavanje »zaštite zakonitosti« i garantovanje Srbima mirnog života, ako se vrate svojim kućama, prethodila je 6. avgusta i naredba Glavnog stožera vojskovođe »da se sa akcijom čišćenja za sada prestane« i »da se putem oglasa onima, koji se pokore grantiru život i imetak od državne zakonite vlasti«. Da je ovo bio samo privremeni i taktički uzmak, kojim se željelo razbiti ustanički pokret, potvrđivala je već sljedeća tačka te iste naredbe »da se čišćenje sprovede kasnije putem planskog iseljavanja«.⁸ Da bi se utisak ove propagande pojačao, poslije naredbe o obustavljanju »čišćenja« terena, izdalo je i Ravnateljstvo za javni red i sigurnost 9. avgusta vlastitu naredbu ustaškim »postrojbama« da »svako čišćenje imade odmah i bezuslovno prestati«, da »sve ustaške postrojbe u borbi i tako zvani poludivlji i divlji ustaše imaju smjesta obustaviti borbu i povući se u najbliža župska odnosno kotarska sjedišta« i da »čitavu akciju preuzimlje sama vojska sa svojim jedinicama«.⁹

² Slavko Odić: Ustaški pokret i Katolička crkva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, edicija »Srednja Bosna u NOB«, knjiga prva, str. 251.

³ Zb. IV/1, str. 530—531.

⁴ Glavni stožer vojskovođe, 6. kolovoza 1941, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (ubuduće IHRPH), Fond NDH, k. 1.

⁵ The National Archives of the United States, Washington (ubuduće će kod dokumenata korištenih iz fonda Nacionalnog arhiva u Vašingtonu biti označavan samo broj serije, broj rolne i stranice mikrofilma), T-501, Roll 264, Der Deutsche General in Agram, la Nr. 207/41 geh. Kdos, v. 19. 7. 1941.

⁶ Kao napomena 4.

⁷ »Novi list« od 10. avgusta 1941.

⁸ JHRPH, Fond NDH, k. 1.

⁹ VII, arhiv, Fond NDH, k. 169, br. reg. 1/8—4.

2. »ČIŠĆENJE« TERENA PREMA LUŠCI-PALANCI

Pošto je glavnina raspoloživih oružanih snaga »NDH« u Bosanskoj kra-
jini bila orijentisana na likvidaciju ustanka na širem području Drvara, pr-
vih dana avgusta nisu preduzimane ozbiljnije akcije protiv ustanika na pod-
ručju sanskog sreza. Vođene su samo manje čarke između žandarma i mje-
snih ustaša s jedne, i ustanika, s druge strane, južno od Budimlić-Japre.

U to vrijeme ustaničke snage su se nalazile u sljedećim rejonima:

— Tri ustaničke čete, formirane 4. avgusta, držale su »front« prema
Budimlić-Japri na liniji Mrkalji — Đurići — Kućan (k. 628), na kojoj su
zavisno od konfiguracije zemljišta, ustanici bili raspoređeni na rastojanju
od dvadesetak metara jedan od drugog. Noću se ljudstvo povlačilo na spa-
vanje, a prema neprijatelju su isturene patrole;

— Ustanici s područja Lušci-Palanke i Bošnjaka, oslabljeni za pet-šest
ljudi naoružanih vojničkim puškama, koji su 31. jula otišli u napad na Bu-
dimlić-Japru, pa se na tom sektoru i zadržali, držali su položaje na liniji
Vitorog (trig. t. 617) — Rovine — Dekića glavica (k. 585);

— Ustanici iz Bosanskog Milanovca, Dabra, Đedovače, Grdanovaca i
drugih sela južno od ceste Fajtovci — Kamengrad uglavnom su se rasuli
i na okupu je ostao samo dio jelašinovačkih ustanika, — grupa od osam
ljudi: Čedo, Ljubo i Rade Brkić, Vid i Uroš Kukolj, Milančić i Stojan Mi-
ljević i Mihajlo Kaja Topić. Od oružja su imali četiri vojničke i tri lovačke
puške, a svojim starješinom su smatrali Nikolu Srđića, zvanog Danić, iako
se on nije stalno nalazio među njima, već je grupu predvodio Milančić Mi-
ljević. Međutim, grupa se nije zadržavala na određenom području, već je,
jašući na konjima, krstarila po terenu od Dabra do Vitoroga, odlazila i na
Međeđe brdo, ne zadržavajući se nigdje dulje vremena;

— Na Međeđe brdo vratila se i sanička ustanička grupa iz Grmeča,
s obronka Dujanovca.

BORBA JUŽNO OD BUDIMLIĆ-JAPRE

Prema ustaškom izvještaju o »Čišćenju terena Budimlić-Japra — Ka-
mengrad, pa prema Lušci Palanci«, od ... avgusta 1941. godine,¹⁰ ta akcija
čišćenja trebalo je da počne 5. avgusta. Međutim, tog dana se neprijatelj pri-
kupljao i pripremao za napad na Budimlić-Japru i od Sanskog Mosta prema
Lušci-Palanci, a istovremeno i iz rejonu Sanice prema Međeđem brdu. U na-
pad na svim pravcima neprijatelj je krenuo tek sutradan.

Opis događaja na prostoru južno od Budimlić-Japre daje Stojan Makić:

»Šestog avgusta ustaše su se približili našim položajima na nekoliko sto-
tina metara i otvorili jaču paljbu iz pušaka i puškomitraljeza. Budući da
ustanici nisu imali dovoljno vatrenog oružja ni većeg vojničkog iskustva, a
ni one prvobitne napadačke smjelosti, nisu se mogli održati na položaju.

¹⁰ Fotokopija u arhivu Regionalnog muzeja u Bihaću, neregistrovana

nego su počeli, da se povlače i bježe — i oni s oružjem, pogotovo »roguljaši«, i oni bez oružja — prema Majkić-Japri.

Prva se povukla četa na lijevom krilu našeg položaja, a za njom i ostale čete. Ustaše su došli do granice sela Lipnika i Majkić-Japre prema Kondićima, jer su se izgleda, zadovoljili potiskivanjem naših snaga od Đurića trešanja i sa Kućana». ¹¹

Čim su počeli odstupati, mnogi ustanici su krenuli prema svojim kućama da bi odveli porodice u zbjegove. Dio stanovništva se povlačio s ustanicima, a dio je ostao u selima, sklonivši se ispred neprijatelja u obližnje gajeve, vrtače i šumarke. Manje grupe ustanika su otišle do zbjega u Grmeču, a mnogi su se vratili u sela koja je neprijatelj zaposjeo, da bi izvukli iz njih svoje najbliže i prebacili ih u Grmeč. Neki od njih su tomprilikom pali neprijatelju u ruke i bili pobijeni. Od triju ustaničkih četa naokupu je ostalo samo dvadesetak ljudi, koji su se povukli preko ceste Lušci-Palanaka — Bosanska Krupa i zadržali se u Vukojevića naslonu u Suhopolju pod Grmečom.

U prodoru od Budimlić-Japre do Lipnika učestvovao je odred od oko 60 domobrana, žandarma i ustaša, naoružanih puškama i tri puškomitraljeza. Prema nepotpunim podacima, ustaše su tog dana u Slatini, Antonića Brdu i Halilovcima ubile oko stotinu ljudi, žena i djece, među kojima i nekoliko ustanika i kurira. U rejonu Lipnika uhvatili su osam seljaka, odveli ih u Budimlić-Japru i tamo pobili. Pri povlačenju iz Lipnika uhvatili su i Đorđa Sredića u pojati Mile Kolundžije, ali ga je spasio obučar Arif Budimlić, tada već poznati ustaša-koljač, koji je ranije bio čest gost u Sredićevoj kući. Sredić ga je zamolio da ga ne vodi u Budimlić-Japru i Arif mu je omogućio da pobjegne u obližnju šumu.

BORBA U REJONU NAPRELJA I MILJEVACA

Šestog avgusta su domobrani, žandarmi i ustaše iz Sanskog Mosta krenuli preko Kamengrada prema Lušci-Palanci i kada su izbili u Fajtovce, postavili su mitraljez kod Ivezića kuća i otvorili vatru prema Dekića glavici. Iako je mitraljeska vatra zbunila i poremetila ustaničke redove, ovi su ipak krenuli kroz Naprelje prema neprijatelju, koji se u međuvremenu takođe prebacio s matraljezom od Ivezića kuća prema ustanicima i zaposjeo položaj na visu više Vukalića kuća, odakle je otvorio vatru na ustanike, pa su se oni vratili na Dekića glavicu. U tom povlačenju je »roguljaš« Mirko Dragišić bio lakše ranjen u nogu. Dok je dio snaga neprijatelja napredovao kroz Naprelje, pripucavajući za ustanicima, jedna neprijateljska kolona je nastupala s obje strane ceste prema Rovinama. Ustanici su se tada povukli sa Dekića glavice u Gornje Bošnjake.

Neprijatelj je nastupao bez uobičajenih mjera obezbjeđenja jer je po vatri osjetio da pred sobom ima slabije naoružane ustaničke snage. Naime, dan ranije, oko osam sati ujutru Mile Topić, jedan od rukovodećih ljudi među ustanicima, oslobodio je iz zatvora u Lušci-Palanci četvoricu zarobljenih žandarma i skupa s njima i sinom Tomom pobjegao u Sanski Most. Ustaše su od njega saznale pravo stanje, kako su naoružani i opremljeni usta-

¹¹ Stojan Makić: U Majkić Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga prva. str. 728.

nici i da ne pucaju iz topova, već da pale dinamit. Izvještavajući Vrhovno oružničko zapovjedništvo 8. avgusta » o situaciji na području voda« Sanski Most »u vezi sa četničkom akcijom«, Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije dostavlja i podatak dobiven od Topića da su ustanici naoružani sa vrlo malo vojničkih pušaka, nešto lovačkih pušaka i pištolja, dok je ostalo bilo naoružano sjekirama, kosama, vilama i koljem.

Tada je Mile Topić izjavio da je 3. avgusta pobjegao u hrvatski zaselak Bošnjaka i sakrio se, dok ga ustanici nisu 4. avgusta pronašli i silom natjerali da obilazi sela na svom motorciklu i prati kretanje vojske i ustaša. Naveče kada se vratio u selo Palanku, da bi stvorio paniku i natjerao ustanike i seljake u bijeg, rekao je da na Palanku dolazi oko 4000 ustaša koji sredi strijeljaju. Nakon toga u selu je nastala panika i tada su svi stanovnici iz sela i ustanici s položaja pobjegli u pravcu planine Grmeč. Pošto je pao mrak, Topić je otišao u žandarmerijsku stanicu sa svojim sinom, oslobodio zatvorene žandarme i još petnaest seljaka hrvata i muslimana koji su bili zatvoreni kao taoci, te sa žandarmima i svojim sinom došao u Sanski Most.¹²

Dan ranije, 4. avgusta, ustaše su u Gornjoj Sanici uhvatile Gojka Čurčiju iz Jelašinovaca, koji im je takođe dao podatke o ustanicima, izjavivši na saslušanju u Sanskom Mostu da je u selu Jelašinovcima bilo oko sto ustanika, da su imali samo sedamnaest vojničkih pušaka sa oko petsto metaka, sedam lovačkih pušaka i oko petnaest pištolja.¹³

Kada se neprijatelj približio na 500 do 600 metara Rovinama, gdje su položaj držali Palančani, naoružani s nekoliko vojničkih pušaka, i ovaj se »front« raspao, a ustanici su se razbježali raznim putovima prema Grmeču, gdje su stigli prije noći. Ispred njih ili skupa s njima, bježalo je i skoro sve stanovništvo Gorica, Miljevaca, Lušci-Palanke, Praštala i Predojevića Glavice, tjerajući stoku i noseći u zbjez samo najnužnije, što se na brzinu moglo skupiti i ponijeti. S ustanicima i narodom ovog pobunjenog kraja u Grmeč su se povukli i žandarmi Musa i Lipovac, s porodicom Mane Grubića, kao i upravnik Pošte u Lušci-Palanci, Hrvat, mladić čije ime nije moglo biti utvrđeno. Musa, Lipovac i poštari su u zbjez bili do 8. avgusta, kada im je Đurin Predojević savjetovao da bježe kuda znaju. On je rekao Musi i Lipovcu da ih on ne može sačuvati od osвете do koje bi moglo doći zbog zločina ustaške vlasti nad Srbima u Sanskom Mostu i na području sreza, iako je Musa spasio i njegovu glavu i dosta drugih ljudi. Poslije toga Musa, Lipovac i poštari su se krišom izdvojili od ostalih izbjeglica i otišli u Sanski Most. Bilo je to vjerovatno 8. avgusta, jer u izvještaju Zapovjedništva 3. hrvatske oružničke pukovnije od 23. avgusta 1941. godine piše da je poštari bio u ropstvu do 8. avgusta.

Dok su svi ustanici izbjegli u Grmeč, kao i skoro sav narod, kod kuća su ostali tek poneka žena i poneki stariji čovjek, smatrajući da im se neće ništa dogoditi.

Nastupajući za ustanicima neprijatelj je uhvatio izvjestan broj ljudi, žena i djece i neke odmah pobio, a neke odveo u Sanski Most.

U Rovinama, gdje su stigli pred mrak, ustaše su zapalile kuće Petra Skundrića i Đure ćuka, a u Čurguzima, zaseoku Donjih Bošnjaka, četiri

¹² Arhiv VII, Fond NDH, k. 86, br. reg. 36/5—1.

¹³ Zapisnik sa saslušanja uhvaćenog »četnika« Gojka Čurčije, 4. avgusta 1941, Arhiv VII, k. 86, br. reg. 36/5—4, 5, 6.

kuće i nekoliko pojata i štala. Tom prilikom je Bajro Mušić iz Naprelja pokušao da ugasi zapaljenu kuću svog komšije Petra Škundrića, ali su to ustaše primijetile, pa su ga svezale za drvo da gleda kako mu gori prijateljska »vlaška« kuća.¹⁴

Pošto je odbacio ustanike s Rovina, na ovom pravcu nije produžio nastupanje, već se vratio u Fajtovce i Kamengrad, a neki dijelovi i u Sanski Most.

Miće Došenović kazuje da je grupa ustanika koja se povukla s Dekića glavice stigla u Gornje Bošnjake, gdje je zatekla u dvorištu i oko dvorišta Tome Cvitkovića veliku gomilu ljudi, žena i djece sa stokom, konjima i košima. Poznavali su Cvitkovića pa su računali da će ih on kao ugledan Hrvat moći zaštititi od ustaša kada dođu u selo. Neki od njih su psovali ustanike koji su s ponekom vojničkom ili lovačkom puškom, ili hladnim oružjem ostali posljednji na položajima i zadnji se povlačili. Nazivali su ih palikudama koji bježe. Utom su ugledali plamenove zapaljenih kuća u Čurguzima i Rovinama. To je izazvalo još veću paniku među okupljenim ljudima, pa su brže bolje krenuli dalje i sakrili se u šumovite padine brda Otiš, odakle su 8. avgusta posmatrali kretanje neprijatelja prema Lušci-Palanci, paljenje Miljevac, Lušci-Palanke i Praštala i borbu kod Kuburića kuća u Miljevcima, Poneko se spuštao i u selo da bi još štogod iz kuće sklonio u šumu.¹⁵

Jozika Cvitković došao je 6. avgusta naveče preko Naprelja u Bošnjake i nagovarao Tomu i ostale Hrvate koji su ostali u selu da bježe u Sanski Most, ali su oni to odbili. Vraćajući se iste noći, Jozika je odveo u Sanski Most ženu i djecu.

Osmog avgusta neprijatelj je ponovo krenuo iz Sanskog Mosta prema Rovinama i Vitorogu. Međutim, ustanika na tom pravcu više nije bilo. Ne naišavši na ustaničke snage na Rovinama i na Voloderu, neprijatelj je produžio preko Miljevac u Lušci-Palanku i Praštale. S vodom žandarmerije iz Sanskog Mosta došlo je i više desetina ustaša s kolima i torbama, a bilo je i pljačkaški raspoloživih civila: pokupili su stoku zaostalu u selima i opljačkali sve do čega su došli. Tog dana ustaše su zapalile više kuća u Miljevcima, Lušci-Palanci i Praštalima.

Poručnik Fabijan Kurilić, koji je sa svojim vodom takođe učestvovao u nastupanju do Lušci-Palanke, dostavio je 21. avgusta o tome izvještaj Zapovjedništvu 3. oružničke pukovnije u Banjaluci, u kojem je između ostalog javio da se seljaci sa područja njegove postaje, i to oni iz sela: Majkić-Japrc, Miljevac, Lušci-Palanke, Tuk-Bobije i Jelašinovaca još uvijek nalaze u planini Grmeč i na poziv vlasti neće da se vrate svojim kućama. Kada je on sa odredom vojnika, žandarmerije i ustaša 8. avgusta upao u Lušci-Palanku, pitao je nekoliko žena koje je zatekao u selu za razlog zašto se seljaci neće da vrate svojim kućama. Rečeno mu je da oni u ustašku vlast nemaju povjerenja, već da slušaju svoje vođe koji se sa njima nalaze u šumi. Nadalje navodi da vlasti ove seljake stalno pozivaju da se vrate svojim kućama, ali da to sve ostaje bez uspjeha.¹⁶

Kada je neprijatelj 8. avgusta krenuo iz Sanskog Mosta prema Lušci-Palanci, jelašinovačka ustanička grupa se nalazila na Smrešnjaku, istočno

¹⁴ Kazivanje Bose Srdić Stanić, unuke Petra Škundrića iz Bošnjaka, 13. januara 1974. godine.

¹⁵ Kazivanje Miće Došenovića, 3. avgusta 1975. godine.

¹⁶ Arhiv VII, Fond NDH, k. 152, br. reg. 25/2—2.

od Grdanovaca. Nikola Srđić, zvani Danić, napustio je tog dana jelašinovačku ustaničku grupu. On je otišao u grmečki zbjeg u rejonu Dujanovca, neda leko od Jelašinovaca. O tome je Uroš Kukolj u svom kazivanju naveo sljedeće podatke: »... nakon onog oduševljenja i poleta na početku ustanka ubrzo su nam se redovi počeli osipati i ljudi se počeli vraćati svojim kućama. Većina ljudi iz onih sela koja su bliže Sanskom Mostu vratila se kućama. Stanovnici sela koja su bila bliže Grmeču, Otišu i Gradini potražili su zaklon u šumi. Jednom riječju, nastupilo je kolebanje, pa čak i demoralizacija kod izvjesnih ustanika. U takvoj situaciji naš starješina Nikola Srđić Danić¹⁷ iz Jelašinovaca prikupio je grupu od oko deset ustanika na Smrešnjaku. Tada nam je pored ostalog rekao da smo prevareni, da smo izdati od mase i da treba da idemo preko Grmeča u sastav tamošnjih ustanika. Mi se nismo sa njim složili, niti smo pristali da idemo preko Grmeča. Kad je vidio da njegov prijedlog nismo prihvatili, zapovijedio nam je da obiđemo »front«, predao nam komandovanje, a on se povukao u zbjeg (podnožje Dujanovca¹⁸).

Jelašinovačka ustanička grupa je tada na konjima krenula na Vitorog, gdje je naišla na Nikolu Borojevića, a odatle se spustila u Miljevce i Lušci-Palanku. Sela su bila pusta: naišli su samo na ponekog čovjeka ili ženu. Stanovništvo se sklonilo u Grmeč.

Tog jutra su Pero Jelača, Slavko Praštalo i Nikola Borojević bili došli na Vitorog da bi izviđali pokret neprijatelja. Borojević je imao vojničku, a ostala dvojica lovačke puške. Kada su ugledali da se grupa konjanika spušta niz Voloder, Slavko Praštalo je povikao: »Eto neprijateljske konjice!« i odmah s Jelačom pobjegao niz stranu prema Miljevcima i Lušci-Palanci. Nikola Borojević je sam ostao i ubrzo zatim prepoznao Milančića Miljevića po glasu, pa mu se javio i grupa Jelašinovčana je dojahala na Vitorog do njega. Pitali su ga za ustanike, na šta im je rekao da su sa njim bila još dvojica, ali da su maločas pobjegla misleći od njih da je neprijateljska konjica, a da su ostali ustanici još prije dan-dva napustili položaje i otišli u Grmeč. Tada su se dogovorili da Borojević ostane na vrhu Vitoroga, da osmatra pokrete neprijatelja i ako se on pojavi, da baci bombu niz Vitorog prema Miljevcima, a oni će, čim budu čuli eksploziju, doći na konjima u pomoć. Grupa je obećala da će pokrenuti ostale ustanike da iziđu na položaj na Vitorogu.

Ubrzo su od Fajtovaca i Naprelja naišli kamion s vojskom i jedna osobna kola. Pošto je cesta na Rovinama bila prekopana, zaostali su kod prekopu, izašli iz vozila i produžili pješice. Čim ih je ugledao, Borojević je bacio bombu niz strminu Vitoroga prema Miljevcima, ugovoreni znak grupi ustanika konjanika da neprijatelj dolazi. Zatim je zalegao u zaklon i ispalio nekoliko metaka na neprijateljsku grupu. Neprijatelj se tada razvio u strijelce i krenuo preko Debelog brda prema Čukovoj kući i Vitorogu. Borojević se tada spustio do Kosanovića kose, prošao kroz pustu Lušci-Palanku i

¹⁷ Nikola Srđić je prije rata bio manji preduzimač i predradnik, 1936. godine je bio banski vijećnik Vrbanske banovine, ugledan, cijenjen i poznat domaćin u Jelašinovcima i okolini. Iako su ustanicima na ovom terenu prvih dana neposredno komandovali Petar Stanić i Milančić Miljević, svi su oni, pa i Uroš Kukolj, s obzirom na navedeno, smatrali Nikolu Srđića svojim starješinom, kod kojeg su do rata povremeno mnogi od njih radili.

¹⁸ Kazivanje Uroša Kukolja 1962. godine.

produžio u Grmeč. Grupa ustanika konjanika vjerovatno nije ni čula nje govu bombu.¹⁸

Jelašinovačka ustanička grupa nije ni mogla čuti eksploziju ručne bombe koju je Borojević bacio jer je iz Lušci-Palanke otišla u Bojište na ručak. Dok su ručali, ugledali su kako se dim izvija u Miljevcima i Lušci-Palanci: neprijatelj je došao u ta sela i počeo da ih pali. Krenuli su prema Otišu, a zatim na Voloder, s namjerom da tu postave zasjedu. Međutim, kada su stigli na Voloder žandarmski vod iz Sanskog Mosta već se bio vratio iz Lušci-Palanke prema Fajtovcima, pa su se i oni vratili u Bojište.

Devetog avgusta, grupa seoskih ustaša, uglavnom pljačkaša, ponovo je upala u Miljevce i Lušci-Palanku, pretresla, pljačkala i palila napuštene kuće koje nisu bile zapaljene prethodnog dana. Primijetivši da se u Lušci-Palanci ponovo viju dimovi, znak da je neprijatelj u selu, jelašinovačka ustanička grupa, kojoj su u međuvremenu prišli i Veljko Miljević i Nikola Majkić, zvani Major, krenula je prema Miljevcima, ali je i ovaj put stigla nakon što se neprijatelj već bio povukao. Grupa je tada zanoćila u šumi Otiš, iznad Miljevaca, i sutradan rasporedila se u zasjedu nedaleko od kuća Ernauta u Miljevcima. Oko dva sata poslije podne pojavio se neprijatelj od Vitoroga. Grupa pješaka, vjerovatno žandarmski vod iz Sanskog Mosta, kretala se cestom prema Lušci-Palanci, a oko 70 do 80 divljih ustaša, uglavnom bez oružja, krenulo je prema kućama Ernauta s velikim brojem zaprega, u namjeri da odvezu stvari koje budu naši. Nakon kraćeg izviđanja petnaestak ih se spustilo kućama Ernauta. Razbili su vrata i ušli u nju. Ustanici su čekali u zasjedi i kada se veća grupa pljačkaša prikupila, otvorili su na njih vatru. Sedmoricu su ubili, svi su bili bez oružja, a ostali su pobjegli.

Neprijatelj se poslije toga povukao i iz Lušci-Palanke prema Kamengradu. Od tada pa sve do februara 1943. godine, punih osamnaest mjeseci, neprijateljska noga neće stupiti u ova sela.

Prilikom prodora u Miljevce, Lušci-Palanku i Praštale ustaše su u Lušci-Palanci zapalile 41 kuću i ubile dva čovjeka. Palili su kuće i u Praštalima i u Miljevcima.

BORBA OKO SANICE

Osmatrači saničke ustaničke grupe na vrijeme su primijetili pojavu neprijatelja s pravca Gornje Sanice, pa su ustanici pod komandom Petra Stanića, naoružani sa šest vojničkih pušaka, zauzeli položaj i prihvatili borbu. Međutim, pod pritiskom jačih neprijateljskih snaga, oko 85 domobrana i žandarma s puškama i dva puškomitraljeza, ustanici su se pod borbom postepeno povlačili. U toku dvočasovne borbe zapovjednik Žandarmerijske stanice Ključ, poručnik Vuk Butina, bio je teško ranjen, pa se neprijatelj tada povukao. Ustanici su u ovoj borbi ubili dva neprijateljska vojnika i zaplijenili dvije puške i nekoliko redenika municije.²⁰

Nakon što je jelašinovačka ustanička grupa otišla s Mededež brda, ta-

¹⁸ Kazivanje Nikole Borojevića autoru, 22. maja 1978. godine.

*« Zb. IV/1, str. 53—54.

mo je stigao Petar Škundrić²¹ sa svojom ustaničkom grupom. Petar Škundrić, aktivni vazduhoplovni narednik Jugoslovenske vojske do ustanka se krio u Grmeču iznad rodnog sela Gornjeg Budelja, najčešće u Vučjoj poljani i u selu Smoljani, prikupljao podatke ko ima oružje, okupljao oko sebe grupu istomišljenika i dogovarao se s njima o ustanku. Kada mu je 27. jula Tomo Oklobdžija donio pismo od Steve Lazića iz Bravsko, Petar Škundrić je sa svojom grupom od desetak boraca postavio zasjedu na Paunovcu, gdje je istog dana predveče dočeka domobransku kolonu i prisilio je da se uz gubitke povuče u Ključ.²² Sutradan Škundrić je sa svojom grupom ustanika ponovo dočeka vod domobrana na Paunovcu, kod Raduj kine kuće, ali se neprijatelj tog dana uspio probiti u Bravsko.²³ Tih dana grupi su se priključili Petrov brat Mihajlo i Janko Mrda, koji su uspjeli da pobjegnu ustašama kada su ih s grupom pohvatanih Srba vozom prebacivali sa Smetice u Jajce. Grupa je naveče napala stražu uz magazine u radničkoj koloniji u Mijačici i zaplijenila veće količine namirnica, odjeće i alata i sanduk dinamita. Već sljedeće noći učestvovala je u napadu ustanika na Bravsko. Tom prilikom žandarmaska posada je bila prisiljena da se iz Bravsko povuče u Sanski Most.²⁴ Sutradan je spalila Željezničku stanicu Laništa, oštetila stanične uređaje i kolosijek.

Poslije navedenih akcija ustanička grupa pod komandom Petra Škundrića se zadržavala na području Mijačice, Bravsko i Budelja. Tu su do Škundrića stizale vijesti o borbama oko Oštrejla, ali on nije imao direktnu vezu s ustanicima na tom području. Kada je, međutim, 6. avgusta čuo bobru koja se vodila na Međeđem brdu, krenuo je u tom pravcu, odakle će kasnije uspostaviti kurirsku vezu i sa Oštreljem i sa Drvarom.

U ustaničkoj grupi Petra Škundrića koja je stigla na Međeđe Brdo, bila su njegova braća Mihajlo, Dušan, Mile i Mirko, zatim Janko Mrda, Dušan Gavran, Rade Manojlović, Bogdan Dukić, Veljko Stojaković, Nikica i Dušan Bursać, a nešto kasnije u grupu će stići i Tomo Oklobdžija, Trivo Stojaković, Lazar, Milan i Mirko Grbić. Grupa je imala sedam vojničkih pušaka.²⁵

Kada je Petar Škundrić na Međeđem brdu, na Metli sreo jelašinovačko-saničku ustaničku grupu pod komandom Petra Stanića, došlo je do spajanja tih dviju grupa. Na prijedlog Petra Stanića za komandira tako nastalog ustaničkog odreda, koji je brojao dvadesetak boraca, a petnaest vojnič-

¹¹U biltenima Vrhovnog štaba, prilikom unapređivanja, Mihajlo i Mile Škundrić, braća Petra Škundrića, uvijek su navođeni kao Škundrići. I prilikom imenovanja vijećnika AVNOJ-a opet se radilo o prezimenu Škundrić. Mihajlo i još neki Škundrići tek poslije rata počinju da upotrebljavaju prezime u obliku Škundrić, pošto su sačuvana dokumenta na kojima se Petar Škundrić potpisivao kao Škundrić, a ne Škundrić, a radi se o periodu kada su taj oblik prezimena upotrebljavala i njegova braća, ostavio sam u čitavom tekstu oblik prezimena Škundrić za poginulog Petra.

²²Dvadeset i sedmog jula bila su upućena pojačanja ugroženim uporištima: jedna satnija domobrana iz Banjaluke u Bravsko, a jedan vod iz Prijedora u Gornju Sanicu. Vjerovatno je Škundrić napao prethodnicu domobranske satnije koja je bila u pokretu od Banjaluke preko Ključa u Bravsko, Zb. IV/1, str. 560.

²³Vjerovatno se radilo o vodu domobrana poslanom iz Ključa u pomoć posadi u Gornjoj Sanici. Zb. IV/1, str. 560.

²⁴Zb. IV/1, str. 561.

²⁵Mihajlo Škundrić: Akcije Jelašinovačkog odreda, Sanske čete i bataljona »Petar Škundrić« u prvoj ratnoj godini, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 716.

kih pušaka, izabran je Petar Škundrić, inače odvažan, hrabar čovjek. Odred se dijelio u dvije grupe, nazivano i desetinama: jelašinovačku grupu (desetinu), čiji je komandir bio Uroš Kukolj, i saničku grupu (desetinu), čiji je komandir bio Đuro Sovilj. Ubrzo su se oko ovog ustaničkog odreda okupili mnogi ustanici bez oružja, koji su se skrivali po šumi između Međeđe brda i Jelašinovaca.

Kada su izviđači 9. avgusta javili da domobrani ponovo nastupaju od Gornje Sanice,²⁶ Petar Škundrić je rasporedio svoj odred na položaj ispred kuće Sovilja, Grubišića i Simatovića. Oko deset sati prije podne neprijatelj je iz Lovrinog potoka izbio na Međeđe Brdo. Postavio je teški mitraljez više Simatovića kuća i čekao sve dok druga grupa domobrana i ustaša nije napala ustanike preko Celić-kose bočno i s leđa.

Ustanici su pustili domobrane i ustaše da uđu u selo Međeđe Brdo i priđu na desetak metara i onda iznenadnim plotunima neprijatelja natjerali da bježe nazad prema šumi i Simatovića gredi. Na poprištu je ostalo pet-šest ubijenih ustaša i domobrana. Neprijateljska jedinica se na ivici šume zaustavila, sredila i otvorila snažnu vatru na ustanike, galameći i psujući. Tada je neprijatelj svojom desnokrilnom kolonom gotovo zašao za leđa ustanicima. Petar Škundrić je naredio povlačenje prema Babića glavici. Utom je od šume i Stuparevih kuća krenula druga neprijateljska jedinica, oko 20 vojnika, idući za leđa ustanicima. Tada je i grupa neprijateljskih vojnika što se bila povukla do Simatovića grede krenula u napad, pa su se ustanici našli pod unakrsnom vatrom i gotovo na brisanom prostoru.²⁷ Poslije kraće borbe, napadnuti sa svih strana, ustanici su se morali povući, i neprijatelj je ovladao Soviljevom glavicom i visovima iznad Saničke Rijeke i željezničke pruge, ali nije pokušavao da dalje nastupa. Ustaše koje su išle pozadi domobrana tada nisu palile kuće u zauzetim selima, već su samo porazbijale vrata i prozore na kućama Sovilja i još nekih i zatim su se svi povukli. Domobrani su zaposjeli položaje oko željezničke pruge i sjeverno od nje, na Toljagića okuci, u Lovrinom potoku i u Saničkoj Rijeci. S ovih položaja su obezbjeđivali u rejonu Sanice usko tračnu željezničku prugu Prijedor — Sanski Most — Bravsko — Oštrelj, kojom su transportovane trupe za napad na Oštrelj. Na nekim od ovih položaja domobrani su ostali sve do oktobra 1941. godine.

Ustanički odred pod komandom Petra Škundrića smjestio se ponovo u Međeđe Brdo, u kuće Stevana Stupara, odakle je slao patrole u okolinu. Već drugi ili treći dan po povratku na Međeđe Brdo, patrola u kojoj su bili Mimo Sovilj, Borko Kukolj i Stevo Kovačević krenula je u izviđanje prema položajima domobrana na Soviljevoj glavici. Pred jednom kućom nenadano su sreli domobrana s puškom o ramenu, s cijevi okrenutom prema zemlji. Preplašivši se neočekivanog susreta s ustanicima, domobran je povikao: »Nemojte pucati! Ja sam sam. Pošao sam do vas. Evo vam puška. Vodite me vašem komandantu!« Ustanici su mu uzeli pušku i odveli ga komandantu Petru Škundriću, koji ga je potom poslao u logor koji se počeo formirati u šumi iznad Jelašinovaca. Međutim, jedan ustanik ga je samovoljno ubio.²⁸

²⁶ Arhiv VII, k.86, br. reg. 36/5—1 i k.86, br. reg. 366/5—5.

²⁷ Stevo Kovačević: U odredu Petra Škundrića, Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 767.

²⁸ Kazivanje Steve Kovačevića autoru 30. maja 1979. godine.

POS LJEDICE NOVE USTAŠKE TAKTIKE

Propaganda sračunata na ugušenje ustanka vraćanjem stanovništva ustaničkih područja iz šuma kućama, mirnom životu, popraćena nastupanjem domobrana i žandarmerije i obustavljanjem masovnih pokolja, postigla je u priličnom broju sela, negdje više, negdje manje, ono što je ustaška vlast Željela tih dana da postigne: da odvoji narod od ustanika!

Kako su ta propaganda, razne naredbe i »nova politika« prema Srbima uopšte, a na ustaničkim područjima posebno, sprovedene u život, pokazuje i sljedeći slučaj, bez obzira da li je predstavljao stvarnu namjeru ustaške vlasti, ili je, iz propagandnih razloga, bio dogovorno namješten. Trećeg avgusta ustaše su upale u selo Podvidaču, uhvatile sedamnaest Srba, naredile im da iskopaju rake, sahrane Srbe poubijane 2. avgusta i da zatim iskopaju rake i za sebe. U to je stigao kurir s nalogom da ne ubijaju pohapšene Srbe. Jedan ustaša je tada počeo da psuje, govoreći kuriru da je trebalo da zakasni samo pola sata, jer bi im toliko vremena bilo dovoljno da i ovih sedamnaest pobiju.

Pošto je većina ustaša koje su vršile zločine po srpskim selima bila u civilnoj odjeći, a tek poneki u vojnoj ili dijelovima vojne odjeće, zvanična ustaška »državna« propaganda se usmjerila protiv njih i nazivajući ih »divljim ustašama«, proglasila ih glavnim i jednim krivcima za sva zlodjela počinjena nad srpskim življem. Istovremeno pozivajući se na Pavelićevu naredbu, vlasti su preko raznih oglasa obećavale da se »onima koji se pokore garantira život i imetak od državne zakonite vlasti«. ²⁹ Sve to nije ostalo bez odjeka među srpskim stanovništvom, pa ni među samim ustanicima. Smatrajući da su se i digli na ustanak protiv zlodjela »divljih ustaša«, a ne protiv »Nezavisne Države Hrvatske« i njene »redovne« vlasti, neki od njih su odlučili da se vrate kućama. Mnogi ljudi su povjerovali da im se neće ništa dogoditi ako se vrate svojim kućama, jer im to garantuje državna vlast, koja i preduzima svojom redovnom vojskom, domobranskim jedinicama, mjere protiv »divljih ustaša«, da bi zavela »red i zakonitost«.

Ovdje treba navesti i druge uzroke ovakvom kolebljivom stavu jednog dijela stanovništva sela zahvaćenih ustakom. Pronosili su se glasovi da će pasti ruski i engleski padobranc, da će oni baciti ustanicima oružje, ali od toga ništa nije bilo. Uz to i vijesti sa istočnog fronta su bile više nego crne, što je deprimirajuće djelovalo na sve one koji su bili malodušni. Nadalje, ustaše i domobrani napadali su znatno jačim snagama nego što su ih imali ustanici, zatim naoružani brojnim mitraljezima, puškomitraljezima, uz podršku avijaciju, kako NDH tako i njihovih saveznika Njemačke i Italije, a svega toga ustanici nisu imali. Svoje nastupanje ustaše i domobrani su najavljivali dugačkim mitraljeskim rafalima, što je, tada, u početku ustanka, unosilo nemir među ustanike, pretežno naoružane hladnim oružjem.

Tako je usmjerenost ustaške propagande na odvajanje seoskog stanovništva od ustaničkih vođa, »četnika i komunista« i pozivanje stanovništva da ih napusti, udalji iz svojih naselja i da se vrati »mirnom životu i radu« postepeno davala ploda i na grmečkom području. Malobrojni i neorganizovani ostaci ustaničke mase koji su se zadržavali na okupu, povukli su se u sela

²⁹IHRPH, Fond NDH, k. 1, dopis Glavnog stožera vojskovođe.

udaljena od komunikacija i većih naselja, a brojna sela i zaseoci su ostali bez zaštite. Borbeni elan iz prvih dana kod mnogih je splasnuo. Seljaci, naročito onih sela koja su bila u neposrednoj blizini gradova, željezničkih pruga i cesta na dohvat ruke ustaške vlasti i vojske, a koje ustaničke snage ne samo da nisu mogle tada zaštititi od represalija neprijatelja nego ni dugo vremena poslije toga, tražili su puta i načina da obezbijede goli život. Ljudi i žene, pa čak i poneki iz redova ustanika, vraćaju se kućama na teritoriju koju kontroliše ustaška vlast, odlaze u obližnja ustaška uporišta, u opštinske, pa čak i u sreske centre, susreću se s domobranima, pregovaraju s via* stima »Nezavisne Države Hrvatske« i domobranskim oficirima, potpisuju »sporazume« i dobijaju potvrde koje će ih »zaštititi« od ustaša ako dođu u njihova sela.³⁰

Do uspostavljanja veze između stanovništva ustaničkog područja i organa ustaške vlasti došlo je i na nekim područjima sanskog sreza, a najprije na području Budimlić-Japre. Poslije opšteg povlačenja ustanika i naroda u Grmeč neki ljudi i žene koji nisu htjeli da napuštaju svoje ognjište, pa nisu ni bježali daleko od kuća, sretali su domobrane i njihove oficire. Oni su ih ubjeđivali i obećavali da im se neće ništa dogoditi. I tada se na ponekoj kući u selima prema Budimlić-Japri pojavljuju bijele zastave. Porodice se vraćaju kućama, a neki ljudi odlaze i u Budimlić-Japru. Zapovjednik Žandarmerijskog voda Sanski Most izvještava 21. avgusta 1941. godine da je na području Žandarmerijske stanice Budimlić-Japra stanje povoljno, da su se grko-istočnjaci, tj. Srbi, sa područja ove »postaje« vratili svojim kućama i rade svoje redovne poslove.³¹

I u selima oko ceste Sanski Most — Lušci-Palanka, naročito onima u blizini Sanskog Mosta i sela iznad Kamengrada i Husimovaca, javljaju se bijele zastave na nekim kućama, a poneki odlaze i u Sanski Most.

U cilju postepenog uspostavljanja i učvršćivanja svoje vlasti na područjima zahvaćenim ustankom, ustaše naređuju seoskim knezovima da svi odrasli muškarci sela na smjenu drže stražu i danju i noću. Te straže nisu imale oružje. Njihov jedini zadatak je bio da budno motre da se u selu ne pojavi neki ustanik ili njima nepoznati čovjek i da o svim takvim i sličnim pojavama odmah izvještavaju ustaške vlasti. Tako je Podvidača već polovinom avgusta držala stražu prema Lipniku. Po naređenju ustaških vlasti stražu su organizovali seoski knez i nekoliko seljaka kojima su ustaše saopštile da kao taoci svojim životima odgovaraju ako se u selu bilo šta dogodi na štetu ustaške vlasti. Ta straža je bila raspoređena po visovima s kojih je imala dobar pregled okoline, ali se njena stvarna djelatnost svodila, u prvom redu, na obavještavanje vlastitih suseljana o pojavi ustaša, a od septembra na nju vrše uticaj i ustanici iz Lipnika i Slatine.

Ustaše su i na saničkom području u obezbjeđenje željezničke pruge Sanica — Bravsko uz domobrane uključili i odrasle Srbe, koji su se u prvoj polovini avgusta vratili iz grmečkih zbjegova u svoja sela.

Izvještavajući o stanju na području Žandarmerijske stanice Sanski Most, Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije u izvještaju od 23. avgusta 1941. godine piše da je stanje povoljno jer su se seljaci »grko-istočnjaci« iz

³⁰ Regionalni muzej u Bihaću, Zapis o naseljima krupskog sreza.

³¹ Arhiv VII, Fond NDH, k. 152, br. reg. 25/2—2.

sela njenog područja vratili svojim kućama »osim nekolicine seljaka iz sela Dabra koji se kriju u planini Grmeč«.

U selu Kljevcima, u nedjelju 17. avgusta 1941. godine na katoličkom groblju sanski župnik je organizovao »zavjetnu misu« povodom prelaska Srba iz tog i susjednih sela na katoličku vjeru. Očekujući da će ustanici napasti prisutne na misi, komanda Žandarmerijskog voda iz Sanskog Mosta uputila je u Kljevce dvije patrole od devet žandarma i sedam ustaša. Ustanici nisu napali na ovaj skup. Međutim, na ovu misu je samovoljno, bez znanja ostalih ustanika, došao ustanik Dragutin Reljić, bivši žandarmski kaplar, iz Dabra, pa su ga žandarmi prepoznali i odmah uhapsili. Na saslušanju u Sanskom Mostu Reljić je priznao da je učestvovao u ustanku i u borbama prema Sanici, ali se pravdao da je pod silom ostalih ustanika to činio. Sada je odlučio da se preda vlastima NDH.³² Prije nego što će napustiti ustanike Dragutin Reljić je svoju pušku ostavio u kući Stojana Čambersa, koji ju je nešto kasnije predao Mihajlu Bjelovuku, partizanu Sanske partizanske čete.³³ Zapovjednik posade Sanskog Mosta je Dragutina Reljića saslušao i uputio ustaškom prijemkom sudu u Bihać, gdje mu je 25. oktobra 1941. godine bilo suđenje, ali je bio oslobođen kao nevin, pa se preko Sanskog Mosta vratio i opet stupio u ustaničke redove, ovaj put u Dabarsko-kljevački partizanski vod.³⁴

Krajem avgusta se i pojedini knezovi sela zahvaćenih ustankom odazivaju pozivima vlasti i domobranskih komandanata iz Sanskog Mosta. Tako je zapovjednik mjesta Sanski Most, domobranski satnik Teufik Silahić 27. avgusta, sutradan po napadu ustanika na dabarski željeznički most, poslao poziv knezu Dabra Dušanu Iliću i trgovcu Jovi Iliću da mu se jave do dva-naest sati. Filip Božić, knez Krkojevaca, poslao je s tim pozivom omladinca Đuru Đurđevića na konju u Dabar. Domobranski oficir je u pozivu prijetio pozvanima da će doći s vojskom i zapaliti Dabar ako ne dođu u Sanski Most da mu kažu ko je zapalio ćupriju! Po primitku poziva Dušan i Jovo Ilić su krenuli u Sanski Most. Pred zgradom domobranske komande sačekao ih je stražar i uveo Silahiću, koji ih je pozdravio i ponudio cigaretama. Rekao je da je prošlu noć zapaljena ćuprija, ali da će je u toku dana opraviti. Međutim, njih dvojica bi morala znati ko je zapalio ćupriju! Knez je na to rekao da ne može znati jer imaju naređenje od Opštine Sanski Most da narod ne ide iz kuća čim se spremi blago i smrkne. Čija vojska noću prolazi, on ne zna. S druge strane, može bataljon vojske doći iz Grmeča i zapaliti ćupriju usred dana a da ih ni kozari ne vide, jer Grmeč veže sa Čelić kosom, ova Mrežnicom, a ova s Dabarskom stranom lijevo do ćuprije, a svud su šume. Silahić je tada pogledao kartu d složio se s tim, pa je obojicu pustio kući.

Slično se dogodilo i prilikom drugog paljenja mosta na rijeci Dabaru. Opet su Dušan i Jovo Ilić pozvani u Sanski Most da se opravdaju i opet izjavili da ne znaju ko je to učinio.³⁵

³² Arhiv VII, Fond NDH, k. 152—2, br. reg. 25/2—2.

³³ Kazivanje ^Mihajla Bjelovuka autoru, 28. juna 1975. godine, str. 2. arhiv OO

³⁴ Regionalni muzej u Bihaću, fotokopija mikro-filma 54, snimak 491.

³⁵ Kazivanje Dušana Ilića, Dmitra Dašića i drugih iz Dabra autoru, 6. jula 1975. godine.

Unatoč neospornog uspjeha kombinovanih propagandnih i oružanih akcija preduzetih u avgustu 1941. godine, vlasti »NDH« ipak nisu uspjele da trajnije obezbijede »red i mir«. Naime, domobranske, žandarmerijske i ustaške jedinice u borbama vođenim od 6. do 9. avgusta 1941. godine razbile su ustaničke »frontove« i kod Budimlić-Japre, i na sektoru Lušci-Palanke i na Međedem Brdu. Međutim, nisu uspjele da istovremeno u potpunosti rasprše ustanike sanskog sreza. Na sva tri sektora su ostali najborbeniji ustanici, naoružani vojničkim i lovačkim puškama, pa i hladnim oružjem, tj. oni koji su bili svjesni potrebe da nastave borbu. Oni su u prvo vrijeme malobrojni, nemaju međusobno ni čvrstu vezu i ne znaju kakvo je stanje u susjednim selima i opštinama, ali »znaju« da je »u nekim krajevima« dignut ustanak. Iako ne znaju kako se ustanak razvija u tim »nekim krajevima«, njih ipak održava na okupu uvjerenje da u najgorem slučaju mogu otići nekud »gdje se vodi borba«. Tako, na primjer, sanička ustanička grupa polazi preko Grmeča da bi se »tamo negdje« priključila ustanicima, ali se narednog dana iz Grmeča ipak vraća na Međeđe Brdo. Sličnih planova i namjera bilo je i na sektoru Lušci-Palanke, a i na nekim susjednim srezovima.

Bez obzira na sve ove početne slabosti, čiji je osnovni uzrok bila odsutnost jedinstvenog ustaničkog rukovodstva, slaba organizacija i naoružanje, neiskustvo i neukost u vođenju i komandovanju i odsutnost, kod jednog broja ustanika jasno određene političke usmjerenosti, ipak će se u ova tri ustanička jezgra naći hrabri i odlučni ustanici koji će preostalo ljudstvo držati na okupu, a raspršene i u prvi mah demoralisane ustanike postepeno prikupljati i učvršćivati na pozicijama borbe.

Takav razvoj događaja na sanskom srezu bio je u avgustu 1941. godine uslovljen i činjenicom da su ustaše u to vrijeme, uz pomoć Nijemaca, tek stvarale vlastite oružane snage, jer postojeće nisu bile dovoljne da bi se mogle uspješno suprotstaviti ustanicima na svim područjima zahvaćenim plamenom ustanka. Stoga su se njihove akcije prvenstveno ograničile na pokušaj uništenja najznačajnijih žarišta ustanka (Drvar — Jajce, Hercegovina, istočna Bosna), a na ostalim područjima, pa i sanskom, zadovoljavali su se djelimično postignutim uspjesima, ne pokušavajući odmah da potpuno overladaju čitavom teritorijom tzv. Nezavisne Države Hrvatske i ponovo na njoj uspostave svoju vlast. Na taj način je bio stvoren predah koji je omogućio komunistima i drugim odlučnim i za borbu spremnim rodoljubima da priđu organizacionom i vojničkom sređivanju ustaničkih redova, da bi se u danima koji su dolazili uspješnije suprotstavljali i daleko jačim snagama neprijatelja.

3. FORMIRANJE PRVIH USTANICKIH ODREDA

USTANICKI ODRED MAJKIĆ-JAPRA

Dvadesetak ustanika iz sela između Majkić-Japre i Budimlić-Japre koji su se 6. avgusta povukli na Suvo polje pod Grmečom, okupili su se, na inicijativu Petra Vojnovića, Stojana Makića, Stojana Marjanovića Dolinara i Mile Davidovića, 7. avgusta i dogovorili da formiraju ustanički odred od ljudi koji su spremni da stalno budu u odred. Grupa je odmah poslala patrole u pravcu Budimlić-Japre, Skucanog Vakufa i prema Koritima, a naredni dan i u pravcu Lušci-Palanke, pošto su saznali da su ustaše ponovno u Lušci-Palanci i da tamo pljačkaju i pale kuće.

U petak, 8. avgusta, iznad izvora potoka Svetinje,⁸⁶ nedaleko od kuće Marka Majkića, zvanog Žujanović, okupili su se ustanici iz Majkić-Japre, Hadrovaca i Slatne i formirali prvi Ustanički odred na Sanskom srezu. Iz Majkić-Japre tu su bili Jovan Adamović, Milan Arnautović, Milan Bundalo, Nikola Bundalo Zečina, Mile Davidović, Bude Bukan Dražić, Stevo Džakula, Miroslav Majkić Lukić, Trivo Majkić, Stojan Marjanović Dolinar i Milan Vukojević, iz Hadrovaca Stojan Makić i Đorđe Sređić, iz Slatine Jovan Vukojević, Nikica Vukojević i još neki čija se imena nisu mogla utvrditi. Pošto su se dogovorili da Petar Vojnović pristupi pripremama stvaranja zajedničke komande ustanika sanskog, krupskog i novskog sreza, za komandira Odreda su izabrali Stojana Marjanovića Dolinara jer je većina ustanika bila iz Majkić-Japre i oni su željeli da komandir bude čovjek iz njihovog sela. Za zamjenika komandira je izabran Stevo Paje Džakula, zemljoradnik, a za sekretara Štaba Miroslav Petra Majkić Lukić, trgovački pomoćnik, napredan omladinac, — obojica iz Majkić-Japre.

U toku avgusta i septembra iz Majkić-Japre u Odred je stupilo još 35 ustanika, kao i petorica iz Halilovaca (od kojih dvojica s puškama).

Za smještaj Odreda je izabran žitni magazin Marka Majkića Žujanovića, na kojem još nisu bila postavljena ni vrata, ni pregradni zidovi. Prostrta je slama i sijeno, prekriveni čaršavima i biljcima i sa ponekim jastukom. Kako je magazin uređivan, u njega su stizali i novi borci i Odred je porastao na oko šezdeset boraca. Tada je bio podijeljen u dva voda sa po dvije desetine. Od oružja je imao oko dvadeset vojničkih, isto toliko lovačkih i drugih pušaka i nekoliko pištolja raznih vrsta i kalibara i nešto bombi. Na dužnostima vodnika smjenjivali su se Sava Zorić, Milenko Zorić Dušan i Ilija Bundalo, a desetari su bili Nikola Bundalo Zečina, Trivo Majkić, Jovan Adamović... kako su pridolazili novi borci, birani su i novi desetari.

Nikola Majkić Žujanović, zemljoradnik i samouki rezbar, u čijoj se kući nalazio štab Odreda, izradio je od gume mali okrugli štambilj, na kojem

⁸⁶ Potok Svetinja se nedaleko od izvora ulijeva u Japru.

je pisalo »**štab ustaničkog odreda Majkić Japra**«. Bio je to njegov prvi štambilj izrađen u ustanku, a kasnije će ih još mnogo izraditi u svojoj maloj radionici.

Odred je imao obezbjeđenja na Bogojevači, na istočnom kraju sela Majkić-Japre i kod Kondića, između Lipnika i Kozina, radi kontrole pravca od Budimlić-Japre, Skucanog Vakufa i Lušci-Palanke, a slao je patrole i dalje, prema Modroj i Budimlić-Japri, postavljao noćne zasjede na pravcima kojima bi mogao naići neprijatelj i nekoliko puta na krupski sektor slao po grupu boraca naoružanih vojničkim puškama.

Kako je u vrijeme formiranja i popunjavanja Odreda ljudstvom bilo najvećih poljskih radova: žetva i vršidba ječma, pšenice i raži, a potom dolazila i berba kukuruza i voća i skupljanje drugih plodova, komanda Odreda je odlučila da u vodovima ustanika koji su se nalazili na položaju uveče smjene. Takva odluka je donešena i zato što se na položajima nalazilo suviše mnogo ljudi, a nisu vršeni napadi. Smjena ustanika s vatrenim oružjem vršila se obično svake sedmice, tako da je nedjelju dana na položajima bila jedna grupa naoružanih ustanika, dok je druga grupa za to vrijeme kod kuće obavljala poljske radove. Prilikom smjenjivanja predavali su jedni drugima svoje vojničke ili lovačke puške. Bilo je petnaestak ustanika koji uopšte nisu napuštali Odred i položaj, to jest nisu se smjenjivali, jer nisu htjeli da drugom daju svoje oružje. Oni su obično odlazili kući samo jednom sedmično na jedan dan radi presvlake rublja. Takvi ustanici su bili okosnica vodova, a oni će kasnije postati i jezgro stabilnih partizanskih vodova u kojima se ustanici više neće smjenjivati.

Odred je prišao sakupljanju oružja koje se nalazilo kod pojedinaca koji su se nakon povlačenja od Budimlić-Japre razišli kućama, ali su dobivene svega dvije ili tri puške.

Poslije formiranja Ustaničkog odreda Majkić-Japra pojavila se potreba za uspostavljanjem veze s ustanicima susjednih područja, prije svega s Drvarom. Zato je već nekoliko dana poslije toga Štab odreda poslao u Drvar Milu Davidovića. U Štabu gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu saslušali su ga s velikim interesovanjem. Bile su im to prve vijesti o borbama u Podgrmeču i ljudima koji su na čelu tamošnjih ustanika. Saznavši od Davidovića da je među ustanicima i Branko Ćopić, koga su Ljubo Babić³⁷ i još neki poznavali iz banjalučke Učiteljske škole, poručili su Petru Vojnoviću da za područje Grmeča organizuje jedinstvenu komandu ili štab, i sugerirali mu da Branko Ćopić bude politički komesar u tom štabu, a da komandant i ostale članove štaba izaberu komandiri seoskih odreda. Kada je Davidović krenuo nazad, dali su mu nešto mimici je i eksploziva, a od Nikice Pavlića, rukovodioca Gerilskog informacionog biroa (GIB), dobio je list Gerilac i još neki propagandni materijal.

Informacije Mile Davidovića o ustanicima oko Petrovca i Drvara bile su od velikog značaja za učvršćenje morala podgrmečkih ustanika. U Odredu je održano nekoliko sastanaka. Na jednom od njih, održanom 15. avgusta, čitan je uvodni članak Gerilca, u kojem su iznijeti ciljevi i zadaci NOB. Ta-

^{*7} Ljubo Babić, tada komandant Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo sa sjedištem u Drvaru, u Banjaluci je učio Učiteljsku školu i 1935. godine kao komunista (skojevac) isključen »za sva vremena iz svih škola Kraljevine Jugoslavije«. Kazivanje Ljube Babića, 23. novembra 1978. godine.

da je Stojan Makić predložio da izaberu političkog komesara Odreda, obrazloživši da je zadatak političkog komesara »da objašnjava političku i vojnu situaciju, zadatke i ciljeve NOB, da zajedno s komandirima učestvuje u organizovanju i izvođenju akcija, da organizuje snabdijevanje i saradnju s pozadinom, da razvija kod gerilaca političku svijest, da se brine za razvijanje bratstva i jedinstva, da utiče da se sprečava pljačka i ma kakva samovolja, da se razvija odgovornost i disciplina u borbi i u svakodnevnom životu itd«. ³⁸

Više boraca je tada predložilo Makića za političkog komesara Odreda, što je bilo i usvojeno. Pošto su od Mile Davidovića saznali da se ustanici oko Drvara nazivaju gerilcima, a iz lista Gerilac da tako nazivaju i svoje odrede, Štab Ustaničkog odreda Majkić-Japra je tih dana promijenio svoj naziv u »Gerilski odred Majkić-Japra«.

U Gerilcu od 7. avgusta je bila objavljena naredba da su svi gerilci dužni da polože zakletvu, koja je u istom broju lista objavljena. Stojan Makić je ustanicima objasnio sadržaj zakletve i značaj njenog polaganja. Istakao je da se u zakletvi traži da se svi požrtvovano i hrabro bore sve dotle dok zemlju ne oslobode od okupatora, petokolonaša i njima sličnih. Kazao je da se zakletva polaže narodu, a ne kralju koji je pobjegao iz zemlje i prepustio narod na milost i nemilost okupatora i ustaških zločinaca. Ustanici su se složili s prijedlogom i obrazloženjem. Tada ih je komandant Odreda Stojan Marjanović Dolinar postrojio, pa je Stojan Makić pročitao tekst zakletve:

»Zaklinjem se da iz ruku neću pustiti oružje sve dok posljednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude iskorijenjen.

Zaklinjem se da ću neprijatelju koji je pomoću domaćih izdajnika porobio i opljačkao moju zemlju, klao i ubijao moj narod, žene i djecu, oti-mao moje žito, moj trud i muku i izgonio me sa mog djedovskog ognjišta,
— zaklinjem se da ću mu se svetiti nemilosrdno, da ću mu nanositi udarac za udarac, krv za krv, smrt za smrt.

Zaklinjem se da ću u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika braniti i čuvati se od svakog samovoljnog nasilja i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom, ma koje vjere i narodnosti bili, zaklinjem se da ću svagdje i uvijek zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimana, za čišćenje moje zemlje od zajedničkih neprijatelja, protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika i plaćenika — bih oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova.

Zaklinjem se da ću prije umrijeti nego odati sebe i svoje drugove i našu svetu borbu, da ću prije umrijeti nego pljačkom ili samovoljnim nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim.

A ako prekršim ovu svetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nedisciplinovanost ili zlonamjernost i izdam interese svoga naroda, neka sramno padnem od ruke svojih drugova«. ⁸⁹

Dok je Makić čitao zakletvu, ustanici su u stojećem stavu slušali i za njim ponavljali riječi zakletve.

Krajem avgusta (ili početkom septembra) štab Gerilskog odreda Majkić Japra je poslao u Drvar Damjana Majkića da zatraži od Drvarčana po-

³⁸ Stojan Makić: U Majkić Japri, Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 734—735.

³⁹ Zb. IV/1, str. 17—18.

moć u oružju i municiji. Štab Drvarske brigade je poslao Odredu puškomi-traljez, za koji je Štabu Brigade dostavljeno 300 kg pšenice.

U Majkić-Japri i okolnim selima bilo je sedamnaest ustanika ranjenih u borbama na Duboviku, Bosanskoj Krupi, Budimlić-Japri i drugim mjesti-ma. Neki su se sami liječili kod svojih kuća, neki u zbjegovima u Grmeču, a poneki i u pećinama.⁴⁰

Od prvog dana ustanka dužnost bolničara je obavljao Jovan Marjano-vić, zvani Boljševik, koji je za vrijeme prvog svjetskog rata bio bolničar u austrijskoj vojsci. On je obilazio ranjenike, previjao ih i liječio koliko je mogao i znao. A kada je formiran Ustanički odred Majkić-Japre, Jovan je predložio da se svi ranjenici prikupe na jednom mjestu, pa je tako organi-zovana prva ustanička ambulanta u Podgrmeču. Za smještaj ambulante je izabrana kuća Koste Majkića u Majkić-Japri, blizu ceste, ali je štab odlučio da se ona prebaci dalje od ceste, da bi ranjenici bili na sigurnom mjestu u slučaju iznenadnog prodora neprijatelja cestom Sanski Most — Bosanska Krupa, pa je preseljena u Lukiće, pod samim Grmečom. Prikupljena je po-steljina, hrana je redovno dobavljana, a i rakija za ispiranje rana. Prvi ra-njeni ustanici koji su se liječili u toj ambulanti bili su Proko Ugrenović, Mar-ko Majkić, Milanko Majkić Đukanov ...

GERILSKI ODRED JELAŠINOVIĆI

Devetog ili desetog avgusta Petar Škundrić je poslao s Međeđeg Brda zemljoradnika Sergija Tutuša i Jovu Radanovića, lugara iz Jelašinovaca, pre-ko Grmeča u Drvar da upoznaju tamošnju ustaničku komandu sa stanjem na sanskom sektoru i zatraže pomoć u oružju i municiji.

Sergije Tutuš i Jovo Radanović su preko Grmeča i Vodenice stigli u Oštrej, gdje su Štabu gerilskih odreda za Bosanski Petrovac predali Škun-drićevo pismo. Dobili su dvije torbice municije, pa se Radanović preko Ja-njila i Grmeča vratio u Jelašinovce, a Tutuš je produžio u Drvar. Prije nego

⁴⁰ Zanimljivo je kazivanje Milana Novakovića kako je liječio ranu zadobivenu u drugom napadu na Budimlić-Japru:

»U drugom napadu na Budimlić-Japru moja grupa je iz pravca Hadrovaca do-prla do blizu Žandarmerijske kasarne i tu sam ranjen u mišicu lijeve ruke, kroz koju je metak prošao. Nedaleko od mene desno, poginuo je Nikola Bajić iz Lipnika i tu je ostao. U ovoj borbi još su bili ranjeni Đuro Miljuš iz Slatine, Bogdan Vukić iz Hadrovaca i Petar Milanović iz Mrkalja. Mene su dvojica drugova pridržavala i tako smo došli na Bujadnice u Praš talima, zaselak Lip-nika. U tom je stigao i poručnik Petar Vojnović, koji mi je rekao: »Lijekova nemamo. Ništa drugo ne preostaje već idi u pozadinu, nađi zdrava mladića od 14 godina i neka ti on svaki dan mokri na ranu da ne bi dobio crveni vjetar«. Mene su zatim prebacili u Grmeč. Ležao sam pod jednom bukvom, jedno sto metara od koliba porodica Tadić, Delić i Bogdanović. Naišao je Đurin Predoje-vić i on je naredio tim porodicama da mi obezbijede svaki dan hranu. Istovre-meno mi je oduzeo pištolj i dao ga borcu Stevi Tadiću, kazavši da će mi ga vratiti kada ozdravim. Ležao sam na biljetu, a pokrivao se kopertom. Omla-dinka Jeka Delić me je prva tri dana njegovala i branila od muva. Obilazili su me drugovi. Dječak Bogdan Cvjetičanin mi je redovno mokrio na ranu i po-slije tri nedjelje ja sam ozdravio. Otišao sam Đurinu Predojeviću, koji me je uputio u vod Steve Džakule, u Majkićjapranski odred. Kazivanje Milana No-vakovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 19. avgusta 1978. godine

što je krenuo nazad dobio je pismo za Petra Škundrića i nešto municije i bombi, a pridružio mu se i Zdravko Prošić, koji je bio iz Lušci-Palanke.⁴¹

Po dolasku Tutuša i Prošića iz Drvara okupili su se u kući Đure Stanivukovića ustanici Petar, Mihajlo, Mile i Dušan Skundrić, Nikola Sredić, Joja Miljević, Milančić Miljević, Rade, Čedo i Ljubo Brkić, Uroš Kukolj i još neki iz Jelašinovaca i Sanice čija se imena nisu mogla ustanoviti. Petar Skundrić je okupljenim borcima pročitao pismo Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu. U njemu se govorilo o ustanku oko Drvara i u drugim krajevima i o tome da je neophodno ići u borbu i napadati neprijatelja na komunikacijama, da treba organizovati gerilske jedinice, voditi borbu protiv ustaša, a ne protiv Muslimana i Hrvata i da treba razvijati bratstvo i jedinstvo. Nakon razgovora o svemu što su saznali iz pisma i od drugova koji su ga donijeli, ustanici su odlučili da i oni formiraju gerilski odred.⁴² Tada su prisutni borci odlučili da Petar Skundrić ostane komandant Gerilskog odreda Jelašinovci, Nikola Srdić Danić da bude komandant logora u šumi, Mihajlo Skundrić i Milančić Miljević članovi Štaba Odreda, a Zdravko Prošić sekretar Štaba. Bilo je to 14. ili 15. avgusta 1941. godine, Odred se i dalje dijelio u jelašinovačku grupu pod komandom Uroša Kukolja i saničku pod komandom Đure Sovilja.

Petar Skundrić je na ovom sastanku predložio da se u šumi sagradi baraka i uredi logor za smještaj boraca kada nisu u akcijama, gdje će stizati kuriri s poštom, vijestima i porukama i gdje će se dopremati hrana za Odred, pošto će se on s Međeđeg Brda kretati na širokom prostoru: prema liniji Voloder — Milanovac — Đedovača na sjeveru i istoku i preko Mijačice do Bravska na jugu, a po potrebi i dalje. Skundrićev prijedlog je prihvaćen i odmah je napravljen raspored šta će ko da radi: ko će donijeti daske, ko će sjeći grede i drugu japiju. Borci su za to vrijeme spavali u pojatama Đure Stanvukovića i drugih, a kada je za tri-četiri dana u zbjegu u Dujanovcu baraka bila gotova, prešli su tamo. U logoru je stalno bio komandant logora, kancelarija Štaba Odreda, pekara i kuhinja. Pekara i magazin za rezervnu hranu su bili u kući Jakova Reljića, na ivici šume. Borci su i dalje uglavnom odlazili na položaje na Međeđem Brdu, u Dabru, Djedovači...

⁴¹ »... U Drvaru sam susreo Sergija Tutuša, kojeg sam odranije poznao. Došao je bio da traži oružje, municiju, obavještenja. Neko je od članova Štaba rekao da i ja krenem u Jelašinovce jer sam Sanjanin.

Od Drvara do Oštreља smo išli autobusom, dalje drezinom do baraka ispod Osječenice. Tamo smo dobili konje, pa smo natovarili tri sanduka municije i sanduk bombi, kragujevki (20 — 30 komada). Međeno polje smo prešli usred dana i došli u Vodenicu. Tu smo ručali, dobili druge konje i krenuli preko Grmeča. U Malom Međugorju, gdje je još uvijek bilo mnogo ljudi u zbjegu, zamijenili smo konje i produžili u Jelašinovce. Dva-tri dana poslije mog dolaska u Jelašinovce stigla je grupa boraca iz Bravska.

Kazivanje Zdravka Prošića autoru, 27. jula 1975. godine.

⁴⁵ Ustanički odred pod komandom Petra Škundrića u sačuvanim dokumentima se prvi put spominje u izvještaju Štaba 1. bataljona »Slobode« Štabu brigade nacionalnooslobodilačkih gerilskih odreda od 23. avgusta 1941. godine pod imenom »Odred Jelašinovci« (Zb. IV/1 str. 88). Međutim, to je bio uobičajeni skraćeni oblik naziva koji Štab bataljona upotrebljava i za sve odrede, koje inače, vremenski i ranije, punim imenom uvijek naziva »gerilski odred«, uz dodavanje naziva naselja iz kojeg je ljudstvo tog odreda, ili gdje se odred nalazi na položaju, tako da se i u ovom slučaju može kao puni naziv uzeti oblik »Gerilski odred Jelašinovci«.

Zadatak komandanta logora je bio da se stara o smještaju i ishrani boraca dok su u logoru, da se brine o bezbjednosti logora, o primanju i slanju kurira i vijesti, da prenosi komandantu Odreda obavještenja koja dobije od kurira, boraca i ljudi s terena. Đuro Stanivuković je bio komesar za snabdijevanje, magacioner Mirko Stanić, prvi pekar je bio Pane Prošić, poslije njega Vladimir Đumić, a njegov pomoćnik Jakov Dobrijević, kuvar je bio Stevo Tojagić. Žito je skupljano po selima. Narod je dobrovoljno davao i žito, i stoku i ostale namirnice.

Istovremeno s formiranjem Gerilskog odreda Jelašinovci formirane su od ljudstva bez oružja dvije radne čete: jelašinovačka s tri voda i tukbobijska s dva voda. Nešto kasnije formirana je i treća radna četa s tri voda od ljudstva s terena Kljevaca i Sanice. Čete su pratile Odred u gotovo svim akcijama i na taj način se ljudstvo tih četa postepeno naoružavalo i popunjavalo Odred. Ove čete su učestvovala i u rušenju komunikacija.

Štab Odreda je angažovao nekoliko kovača koji su počeli popravljati vojničke i lovačke puške, u Jelašinovcima Bojana i Milu Popovića i u Bojištu Luku Rakovića.

U Jelašinovcima, nedaleko od Škole na Bojištu, bio je otprije rata parni mlin Milkana Srdića iz Tuk-Bobije. Štab Odreda je već od prvog dana svog djelovanja preuzeo mlin, postavio Milu Čulibrka, gimnazijalca, rodом iz Bravska, za komesara mlina, odredio mlinare i stražare. U mlinu se mljelo žito i za narod i za Odred, ali je vojska imala prednost, a seljaci su mijeh redom kojim su stizali u mlin. Međutim, većina seljaka se tada još uvijek služila svojim mlinima u Jelašinovcima i u gornjem dijelu Saničke Rijeke, a samo povremeno »vatreim mlinom« Milkana Srdića. Brašno za vojsku dugo je iz mlina u logor prevezio Stanko Radinović.

Neposredno po formiranju Gerilskog odreda Jelašinovci u zbjeг pod Dujanovcem je stigla grupa ustanika s Bravska, koju su predvodili Gliša Raca, šumski radnik iz Bravska, rezervni narednik, naoružan puškomitraljezom i Ilija Radulović, radnik, koji je neposredno pred ustanak došao iz Francuske. S njima je bilo desetak ustanika s vojničkim puškama.

S obzirom na značaj komunikacija Ključ — Bravsko — Bosanski Petrovac, ustaše su na taj pravac prebacile jače snage, pobile veliki broj ljudi, žena i djece, Bravsko i okolna sela popalili i Bravsko pretvorili u svoje uporište. U takvoj situaciji i preostalo stanovništvo se razbježalo po okolnim šumama i opstanak ustanika na tom terenu je bio znatno otežan. Stoga su Raca i Radulović povelі grupu ustanika s Bravska u Jelašinovce da bi ih pokrenuli u zajedničke akcije sa borcima kojima je komandovao Petar škundrić. Tih dana u Jelašinovce se prebacio i Petar Bjelić, rodом iz Bravska, pravnik, rezervni poručnik. Uskoro zatim stigla je još jedna grupa ustanika s Bravska, tako da ih je ukupno bilo dvadeset i sedam. Po njihovom dolasku Petar Bjelić je postao član Štaba odreda, ali je skoro sve vrijeme provodio u logoru. Učestvovao je u donošenju odluka štaba odreda, ali nije išao u borbu. Borci s područja Bravska nisu imali svoju posebnu grupu, nego su se po svojoj volji opredijelili ili za jelašinovačku ili za saničku grupu Jelašinovačkog odreda.

Gerilski odred Jelašinovci u vrijeme svog formiranja imao je 45 vojničkih pušaka i jedan puškomitraljez: Jelašinovčani su imali pet, Saničani osam, grupa Petra škundrića sedam i ustanici s Bravska dvadeset i pet vojničkih pušaka i jedan puškomitraljez.

U Odredu je iz Jelašinovaca bilo 27 boraca, Tuk-Bobije osam, Otiša sedam. Dabra šest, Đedovače jedan, Bošnjaka četiri, s područja saničkih sela 28 boraca, iz Rašinovca (petrovački srez) jedan i s Bravska 27 boraca.

Čitav Odred je brojao oko 110 ljudi naoružanih s pomenutih 45 vojničkih pušaka, jednim puškomitraljezom i nekoliko lovačkih pušaka, dok je ostalo ljudstvo bilo bez oružja. Zato je najveći dio boraca bio u Odredu na smjenu, pa kada bi koji borac odlazio kući na dan-dva, svoju pušku bi ostavljao svom poznaniku i prijatelju. I ljudstvo bez oružja je redovno išlo u akcije i mnogi su se iz takvih akcija vraćali s oružjem.

Odredske grupe su brojno odgovarale vodovima. Međutim, za pojedine akcije komandant Odreda Petar Škundrić je običavao da formira posebne grupe od odabranih boraca, koji su dobro poznavali teren na koji je trebalo ići u akciju, postavljajući u tom slučaju za komandira grupe nekog hrabrog i sposobnog borca, već prema sposobnostima i zavisno od vrste akcije, uz potrebna objašnjenja. Petar Škundrić je u svim akcijama, u kojima je neposredno učestvovao, ili koje je organizovao, saopštavao borcima koji je zadatak pred njima i objašnjavao kako ga treba izvršiti, raspoređivao borce na položaju i sam prvi kretao u napad. Takvim odnosom i komandovanjem stekao je veliko povjerenje boraca, a Odred je ubrzo postao veoma borben i aktivan.

PRVE AKCIJE

Gerilski odred Jelašinovci preduzeo je već prvih dana po formiranju nekoliko prvih gerilskih, partizanskih akcija koje su po načinu izvođenja poslužile kao primjer kako treba napadati i uništavati neprijatelja, kako se od njega snabdijevati oružjem i municijom.

Napad na Željezničku stanicu u Gornjoj Sanici, bio je jedana od prvih akcija Odreda. Gerilci su protjerali domobransku stražu, demolirali staničnu zgradu i povukli se na Međeđe Brdo.⁴³ Neprijatelj je nakon toga na Željezničkoj stanici postavio dva zatvorena vagona na sporedni kolosijek: u jedan se smjestio otpravnik vozova s telefonom, a u drugi osam domobrana.

Pošto su domobrani držali položaje iznad saničke doline i obezbjeđivali željezničku prugu kojom su prevožene domobranske i ustaške jedinice za napad na Oštrelj, Štab Drvarske brigade je naredio Gerilskom odredu Jelašinovci da onemogući transport neprijatelja tom prugom, a štabu svog 1. bataljona »Slobode« da njegov 2. gerilski odred pošalje na to područje grupu boraca pod komandom Milana Zorića, člana KPJ « Zorić je sa svojih tridesetak ljudi stigao 16. avgusta preko Dujanovca na Međeđe Brdo. Postupajući po naređenju Štaba Drvarske brigade, Milan Zorić i Petar Škundrić su odlučili da zajednički krenu u akciju: da spale drveni most na rijeci Sanici

⁴³ Vjerovatno se radilo o akciji, za koju Žandarmerijska stanica Bravsko u svom izvještaju od 21. avgusta piše: »Na području ove postaje u Sanici Gornjoj i Rijeki, 19. ov. mjeseca bio je jači četnički napad. U ovoj borbi poginula su tri vojnika i tri ranjena«.

Izvještaj o situaciji na području stanice Bravsko, od 25. avgusta 1941. godine. Zb. IV/1, str. 608.

⁴⁴ Milan Zorić, rodом iz Donjeg Vrtoča kod Drvara, metalski radnik, član KPJ od aprila 1941. godine.

nedaleko od Gornje Sanice, na putu prema Ključu, i da napadnu neprijatelja u Saničkoj Rijeci.

Most je bio na neoslobođenoj teritoriji. Dogovor je bio da dio Gerilskog odreda Jelašinovci uništi most, a drugi dio Odreda i Zorićevo ljudstvo da napadnu posadu u Saničkoj Rijeci, škundrić je ostavio Radu Brkića s dva borca u zasjedi između Gornje i Donje Sanice, a Uroša Kukulja s grupom od šest-sedam boraca u zasjedi na brdu iznad pruge, ispod Korjenova, da mu štite odstupnicu, a sam je s grupom boraca, noću između 18. i 19. avgusta krenuo k mostu, neprimječen stigao do njega i zapalio ga. Neprijateljska posada iz Gornje Sanice je odmah krenula prema mostu, ali su se gerilci pod zaštitom noći bez žrtava povukli prema Saničkoj kosi.⁴⁵

Prema ranijem dogovoru, kada je most planuo, Milan Zorić je sa svojim borcima i preostalim borcima Gerilskog odreda Jelašinovci napao domobransku stražu koja se nalazila u Saničkoj Rijeci u željezničkom vagonu Ubili su tri domobrana, tri ranili⁴⁶ i zaplijenili dvije puške, tri bombe i poljski telefon. Preostali domobranci i željezničari su pobjegli prugom u selo, a gerilci su tada vagon s ubijenim domobranima otisnuli za njima niz prugu.

Radni vodovi koji su išli neposredno iza naoružanih gerilaca razrušili su nakon toga oko dva kilometra pruge. Htjeli su da razruše i vijadukt, ali za to nisu imali ni alata, ni eksploziva, pa su bezuspješno pokušavali da to urade krampovima. U tom su im pristigli u pomoć i borci koji su se vraćali iz akcije na Saničku Rijeku i s mosta na Sanici, pa su zajednički nastavili rušenje pruge i vijadukta. I gerilci i ljudstvo radnih vodova su se zadržali na tom poslu do svanuća, kada ih je iznenadio neprijatelj koji je nastupao od Željezničke stanice Grmeč. Nakon kraće borbe neprijatelj je potisnuo gerilce s pruge i okolnih visova u području Zavalja i Saničke Rijeke. Gerilci su se povukli na Međeđe Brdo bez gubitaka. Trojica su bila ostala u jednoj vrtaci kraj pruge, ali su se i oni u toku dana izvukli i stigli u Ored.

VEZE S USTANICIMA IZ LUŠCI-PALANKE

Gerilski odred Jelašinovci je preduzimao mjere da uspostavi vezu i s ustaničkim grupama u ostalim dijelovima Podgrmeča. Tako je Mihajlo Škundrić s Radom Manojlovićem i Tomicom Oklobdžijom 11. avgusta krenuo na konjima preko Smrešnjaka, Volodera, Miljevaca i Lušci-Palanke u Grmeč do zbjegova, da bi uspostavio vezu s ustanicima na području Lušci-Palanke. Prošavši kroz napuštene Miljevce i Lušci-Palanku, naišao je u Grmeču iznad Palanke na izbjegle ljude, žene i djecu, i u jednom od palanskih zbjegova našao Đurina Predojevića s dvojicom-trojicom drugova i s njima razgovarao.⁴⁷

Nastojeći da narod pokrene u borbu i na lušcipalanskom sektoru, komandant Gerilskog odreda Jelašinovci Petar Škundrić nakon nekoliko dana (neutvrđenog datuma, ali prije 21. avgusta) odlazi s bratom Mihajlom, Če-

⁴⁵ Izvještaj Štaba 1. bataljona »Slobode« od 23. avgusta 1941. godine Štabu Drvarске brigade. Zb. IV/1, str. 88—89.

⁴⁶ Zb. IV/1, str. 608.

⁴⁷ O susretu Mihajla Škundrića s Đurinom Predojevićem i ostalim ustanicima u zbjegu u Grmeču vidi pod naslovom Ustanički odred Lušci-Palanka.

dom Brkićem i Zdravkom Prošićem kolima u Lušci-Palanku. Tu su se našli s Petrom Jelaćom, Đurinom Predojevićem, Perom Batozom, Slavkom Praštalom, Vašom Praštalom, Pavlom Mutićem i još nekim mještanima i ljudima iz okoline Lušci-Palanke. Zajedno su otišli ispod Mednjače, u gaj niže Mutića kuća, gdje su razgovarali. Petar Škundrić i njegovi saborci su insistirali na potrebi povezivanja akcija njihovog Odreda i ustanika Lušci-Palanke i na usmjeravanju Lušcipalančana u akcije prema Kamengradu. Pošto su se još neke porodice skrivale u Grmeču, razgovarali su i o tome i složili se da na njih treba uticati da se vrate svojim kućama.

Nakon uspješne zasjede na Bravskom 27. avgusta, Petar Škundrić, Čedo Brkić i Zdravko Prošić su ponovo došli u Lušci-Palanku i razgovarali s Perom Jelaćom komandantom Ustaničkog odreda Lušci-Palanke i ostalim već spomenutim ustanicima da se narod vrati iz zbjegova po Grmeču i da sakuplja ljetinu, da borci idu iz Miljevaca na Vitorog i dalje prema neprijatelju. Petar Škundrić je objašnjavao kako treba postavljati zasjede i izvoditi akcije.

Tom razgovoru su prisustvovali i neki mladići koji su Petru Škundriću rekli da nemaju oružja, ali da bi željeli doći u njegov Odred da bi se u borbama koje on vodi naoružali. Trojica njih su tada i otišla s Petrom Škundrićem. Međutim, borci Gerilskog odreda Jelašinovci su zbog njihovog dolaska negodovali, smatrajući da i sami imaju u Odredu dosta ustanika bez oružja, pa su mladiće iz Lušci-Palanke vratili nazad poslije prve akcije.

POLAGANJE ZAKLETVE

Borci Gerilskog odreda Jelašinovci polagali su 26. avgusta 1941. godine zakletvu u Jelašinovcima, više Mrđinih kuća, na poljani zvanoj Šepin redak. Tu se prikupilo ljudstvo Odreda i radnih četa. Petar Škundrić je obavijestio borce o polaganju zakletve nekoliko dana ranije. Prema sjećanju učesnika, Škundrić je borcima govorio o borbi protiv neprijatelja, o borbi za slobodu svog naroda i o potrebi da se borci svečano zakunu da neće izdati borbu i ostaviti oružje dok ne izvojuju pobjedu nad neprijateljem i slobodu svom narodu.

Polaganje zakletve je bilo veoma svečano i prisustvovalo mu je mnogo naroda iz Jelašinovaca i okolnih sela. Stevo Kovačević je taj svečani čin opisao sljedećim riječima: »... Odred je postrojen u vrstu, pred nama je na gomili stajalo oružje, — puškomitraljez, puška, odnekud donesena neka oficirska sablja, zatim ručna bomba i sjekira« ..⁴⁸ Toga dana Petar Škundrić je na jednom od zadnjih listova jevanđelja, donijetog iz crkve, napisao u desetercu pjesmu posvećenu polaganju zakletve. Ispod teksta ove pjesme zapisan je s lijeve strane datum: »26. avgusta 1941. god. u Jelašinovcima (Šepin-redak)«, a s desne strane su se potpisala petnaestorica prisutnih ustanika: Petar Škundrić, Pero Bjelić, Mihajlo Škundrić, Nikola Srđić, Zdravko Prošić, Stevo Lazić, Gliša Raca, Jovo Radanović, Tode Vojvodić, Jovo Indić, Dragutin Miljević, Dušan Milošević, Stojan Kukolj, Petar Vojvodić i Pero Kukolj.⁴⁹

⁴⁸ Stevo Kovačević: Vojnički život i akcije Jelašinovačkog odreda, Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 800.

⁴⁹ Arhiv Muzeja Bosanske krajine, Banjaluka, k. 3, br. reg. 20—22.

ZASJEDA U JANJILIMA

Ostavivši manje dijelove na Međeđem Brdu i u Dabru, glavnina Gerilskog odreda Jelašinovci (oko 30 boraca) prebacila se s Međeđeg Brda preko Mijačice na Bravsko, sjeverno od ceste za Bosanski Petrovac. Odredska patrola je usput postavila zasjedu na Željezničkoj stanici Grmeč, sačekala voz, napala ga i ubila jednog, a ranila dva neprijateljska vojnika. Istog dana je grupa boraca koja se nalazila u Dabru napala ustašku stražu kod željezničkog mosta na potoku Dabar, ali bez uspjeha.⁵⁰

Grupa boraca 2. gerilskog odreda 1. bataljona »Slobode« pod komandom Milana Zorića prebacila se već nekoliko dana ranije s Međeđeg Brda na Bravsko i osmatrala kretanje neprijatelja koji se prebacivao kamionima i pješice cestom od Ključa prema Bosanskom Petrovcu. Zorić i Skundrić su odlučili da postave zasjedu i napadnu neprijatelja kada iz Bravska krene prema Bosanskom Petrovcu.

Dvadeset i sedmog avgusta, prije svanuća, Petar Skundrić i Milan Zorić su rasporedili, svaki po trideset svojih boraca i oko pedeset roguljaša iz oba odreda u zasjedu neposredno oko ceste u rejonu Janjila. Puškomitraljezac Gliša Raca je zaposjeo položaj u dubini zasjede, s naređenjem da otvori vatru na čelni kamion tek pošto neprijateljska kolona uđe u zasjedu. Ostali borci su raspoređeni tako da mogu pobacati bombe na komione kada zastanu pred njima.

Neprijatelj je običavao da prilikom pokreta iz Bravska šalje prethodnicu i manja bočna obezbjeđenja desno i lijevo od ceste. Međutim, ovog puta to nije uradio. Tog dana oko pet sati poslije podne krenula je domobranska polubojna (polubataljon) 10. pješačke pukovnije (120 vojnika) iz Bravska prema Bosanskom Petrovcu bez ikakvog obezbjeđenja. Na čelu su se kretala tri kamiona s oko 70 domobrana, za njima tri kamiona s municijom, hranom i raznom opremom, dok su »ostali vojnici i časnici, koji su išli pješke, zaostali... za njima«.⁵¹

Kada su kamioni došli pred zasjedu, a bilo je to u rejonu 12 km istočno od Bosanskog Petrovca, Gliša Raca je iz puškomitraljeza otvorio vatru na čelni kamion. I Rade Brkić je veoma uspješno tukao svojim puškomitraljezom po neprijateljskim vojnicima. Uslijedila je brza puščana paljba po vojnicima koji su s kamiona iskakali pred gerilce u zasjedi. Bačeno je i nekoliko ručnih bombi. Neki domobrani su pokušali da se spase bježanjem preko polja, ah su gerilci jurnuli za njima, gonili ih po polju i neke pohvatali.

Ne znajući da su gerilci postavili zasjedu, u polju nedaleko od ceste grupa kosaca mimo je kosila travu. Kad je započela borba, kosci su se skrili u dolinu, ali vidjevši da domobrani bježe, »naoružani« kosama stali su da ih hvataju i zarobljavaju.

Dok se ova borba vodila, od Bosanskog Petrovca je stigao jedan tenk (od 9 tona, kojeg su gerilci zvali »prase«) i sa udaljenosti od dvadesetak metara otvorio mitraljesku paljbu po borcima na desnom krilu zasjede.

⁵⁰ Zb. IV/1, str. 651.

⁵¹ Zb. IV/1, str. 653—654.

Raca mu je uzvratilo iz svog puškomitraljeza, a Miloš Kuruc bacio bombu i tenk se okrenuo i odjurio natrag za Bosanski Petrovac i dalje tukući mitraljezom nasumice oko ceste.

Nedaleko od zasjede našli su se mnogi seljaci iz okolnih sela sa kolima, spremni da evakuišu ratni plijen. Kad se pojavio tenk, seljaci su pobjegli s kolima, a čim je otišao, oni su se vratili, međutim, nisu htjeli tovariti municiju, već čebad, šatorska krila, odijela i dr.⁵²

Kada je u toku borbe pristigla pješadija sa začelja domobranske kolone, gerilci su odstupili, na brzinu sakrili nekoliko sanduka municije u vrtače i žbunje i povukli se u šumu sjeverno od Janjila s bogatim plijenom: ... »3 mitraljeza, 20 pušaka, 30 šatorskih krila, 15.000 metaka, 20 šinjela, 30 pari cipela, 100 pari rublja, jedan džak brašna, 300 konzervi, jedan sanduk »Drave« (vrsta cigareta, napomena B. B.) i nekoliko šljemova, čuturica i čebadi. Zarobljen je sanduk sa novcima, u kom je nađeno 2.600 dinara«. ⁵³

U ovoj borbi su poginuli Dušan Kondić iz Dabra i Miloš Kuruc iz Dravska, borci Gerilskog odreda Jelašinovci. Kada je pala noć, gerilci su pretraživali bojište, nadajući se da će pronaći one sanduke municije koje su prilikom povlačenja na brzinu sakrili u vrtače i žbunje, a možda i štogod oružja. Međutim, neprijatelj je pokupio razbacano oružje i municiju i produžio u Bosanski Petrovac.

Zapovjednik 3. oružničke pukovnije izvjestio je nadležne o ovoj uspješnoj zasjedni gerilaca, navodeći da je 27. avgusta 1941. godine u 17 sati iz Bravska u Bosanski Petrovac krenula polubojna 10. pješadijske pukovnije pod zapovjedništvom potpukovnika Trupca. Kamioni su išli naprijed i u njima jedan broj domobrana koji su bili bolesni, a iza njih ostali vojnici i oficiri išli su pješice. Kada su gerilci, iz zasjede, napali kolonu od šest kamiona, vojnici koji su išli pješice potrčali su im u pomoć, ali su gerilci uspjeli da prije njihovog dolaska zapale četiri kamiona i odnesu veći dio hrane, odijela, cigarete i dio municije. U ovoj borbi polubojna je imala dvanaest poginulih i dvadeset ranjenih vojnika, a od oružja izgubila je tri puškomitraljeza i dio municije. Na kraju se navodi da je 3. satnija od 120 domobrana u Bosanski Petrovac došla sa svega 58 domobrana, jer su svi ostali ranjeni ili poginuli, a dio i zarobljen.⁵⁴

Od zaplijenjenog oružja Gerilski odred Jelašinovci je dobio dva puškomitraljeza i oko 30 pušaka, dio municije i ostalog plijena i naoružao jedan dio ljudstva radnih četa.

Poslije ove borbe Gliša Raca je s puškomitraljezom i grupom boraca ostao na području Bravska, radi zaštite naroda po obližnjim zbjegovima i postavljanja zasjeda na cesti, ali se nakon kraćeg vremena opet prebacio u sastav Gerilskog odreda Jelašinovci.

Zorićeva grupa i dijelovi Jelašinovačkog odreda koji su bili u ovoj zasjedi, povukli su se u Grmeč sjeverno od Bravska. Tu su se jedan dan odmarali, a zatim produžili u logor kod Jelašinovaca, gdje su stigli 29. avgusta. Iz logora su zatim dijelovi Odreda otišli na Međeđe Brdo, u Dabar prema Kljercima, Krkojercima i Sanskom Mostu. Dio zaplijenjene municije sakri-

⁵² Rekonstrukcija zasjede je izvršena na osnovu kazivanja Giiše Race, 23. novembra 1978. godine i Rade Brkića, 31. jula 1975. godine.

⁵³ Izvještaj 1. bataljona »Slobode« od 1. septembra 1941. godine Štabu Drvarske brigade o borbama; Zb. IV/1, str. 161.

⁵⁴ Zb. IV/1, str. 653—654.

ven je kao rezerva i za njeno skrovište su znali samo Petar i Mihajlo škundrić, Milančić Miljević i Rade Brkić.

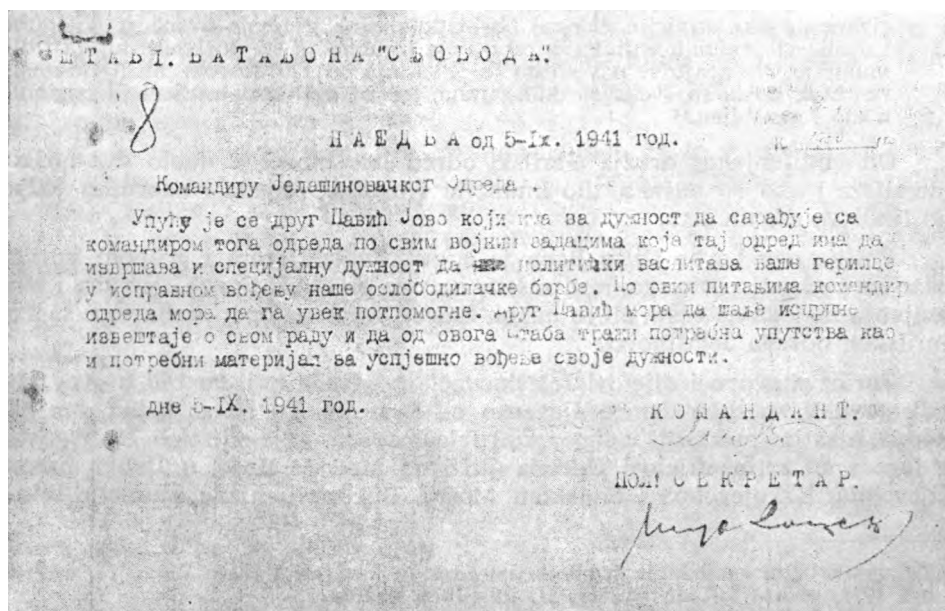
Vijesti o uspješnoj akciji kod Janjila stigla je u Jelašince prije Odreda i obradovala stanovništva. Oduševljen ovom pobjedom ustanika, omladinac Mirko Stanić je spjevao pjesmu, koja je tog ljeta i jeseni rado čitana među borbama i na pozadinskim skupovima. U njoj su se, između ostalih, nalazili i ovi stihovi:

Kad se borba stiže i uminu,
vjetar maglu diže uz planinu,
ukaza se mjesto ljutog boja.

Kakav prizor, draga braćo moja!
Mrtva vojska leži oko puta,
Kamione crven plamen guta!

Uspostavljanjem veze sa Štabom Gerilskog odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu, odnosno s novoformiranim Štabom 1. brigade nacionalnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku (skraćeno: Drvarska brigada), Štab Gerilskog odreda Jelašinci je od njega dobivao borbene zadatke i njemu slao izvještaje.

Za razliku od ostalih gerilskih odreda Drvarske brigade. Štab Gerilskog odreda Jelašinci formacijski još uvijek nije bio potpun: nedostajao mu je politički sekretar, kako se u to vrijeme nazivao politički komesar na drvarsko-petrovačkom području. Štab Gerilskog odreda u Bravskom Vagancu je to uočio i predložio Štabu 1. bataljona »Slobode« da ovom odredu pošalje političkog sekretara. Štab Bataljona je taj prijedlog usvojio i za političkog sekretara Gerilskog odreda Jelašinci postavio Jovu Pavića, koji je istu dužnost obavljao jedno vrijeme u Gerilskom odredu Osječenica, a u ovo vrijeme se nalazio u Odredu na Bravskom Vagancu. U naredbi za postavljanje Pavića na ovu dužnost, između ostalog stoji:

Naredba Štaba 1. bat. »Slobode« od 5. IX 1941. godine o postavljenju Jove Pavića na dužnost političkog komesara Partizanskog odreda Jelašinci.

»Upućuje se drug Jovo Pavić koji ima za dužnost da sarađuje sa komandantom tog odreda po svim vojnim zadacima koje taj odred ima da izvršava i specijalnu dužnost da politički vaspitava vaše gerilce u ispravnom vođenju naše oslobodilačke borbe« ..⁵⁵

Obavještavajući štab Gerilskog odreda u Bravskom Vagancu o toj odluci, Štab 1. bataljona »Slobode« dostavio mu je i naprijed navedenu naredbu da je uruče Jovi Paviću. U tom popratnom dopisu Štab 1. bataljona »Slobode« istovremeno određuje zadatke Gerilskom odred u Jelašincima, koji mora na svaki način da poruši prugu u Grmeču. Odred mora prugu rušiti stalno, za što treba da organizuje grupu ljudi s krampovima, uz sve mjere zaštite ljudstva. Napominje se da je neophodno porušiti tunele u području Donje Sanice. Štab Bataljona istovremeno dostavlja dvije mine za rušenje pruge, dva minerska svrdla i dva čekića. Uz ovaj dopis upućen Gerilskom odred u Bravskom Vagancu poslana je i odgovarajuća naredba Jelašinovačkom odred, sa navođenjem istih zadataka.⁵⁶

Drugom polovinom avgusta 1941. godine, nakon formiranja 1. brigade nacionalnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku, formiran je njen 1. bataljon »Slobode«, u koji su ušli gerilski odredi s područja Oštrelja, kao i oni prema Bravsku i Krnjeuši. Prvih dana septembra Štab ovog bataljona uključuje u svoj sastav i Gerilski odred Jelašincima, ali mu ne daje redni broj kao što je učinio sa pet ostalih odreda pod svojom komandom.

U to vrijeme, formirana je i »**Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most**«, koja je nakon svog organizovanja počela izdavati naredbe i Gerilskom odred u Jelašincima. Vjerovatno je Štab ovog odreda o dobijanju naredbi i od Komande gerilskih odreda Krupa—Sana obavijestio Štab 1. bataljona »Slobode«, na što mu je ovaj odgovorio 14. septembra 1941. godine dopisom upućenim na »komandira« i politkomesara Jelašinovača da taj odred i dalje ostaje u sastavu 1. bataljona »Slobode«. Istim dopisom Štab bataljona traži da odred svaki drugi dan šalje kurira u Štab da bi im mogli dostavljati materijal za politički i kulturni rad među gerilcima i u pozadini. Nadalje, Štab bataljona urgira da se žito, za koje je ranije ugovoreno da će biti poslato iz Jelašinovača, što prije prebaci do Štaba bataljona, tj. na Oštrelj. I ovim dopisom Štab bataljona naređuje Jelašinovačkom odred da napadu prugu, ruši tunele i da svaki dan dostavljaju izvještaj o aktivnostima.⁵⁷

Dva dana kasnije. Štab 1. bataljona »Slobode« uputio je i dopis komandantu gerilskih odreda Krupa — Sana kojim ga obavještava da Jelašinovački odred i dalje ostaje u sastavu 1. bataljona, navodeći iste razloge kao i u dopisu upućenom izravno Jelašinovačkom odred. Na kraju dopisa se kaže da je i Štab Drvarske brigade saglasan s takvim stavom i da ubuduće Komanda gerilskih odreda Krupa—Sana ne šalje naredbe Jelašinovačkom odred.⁵⁸

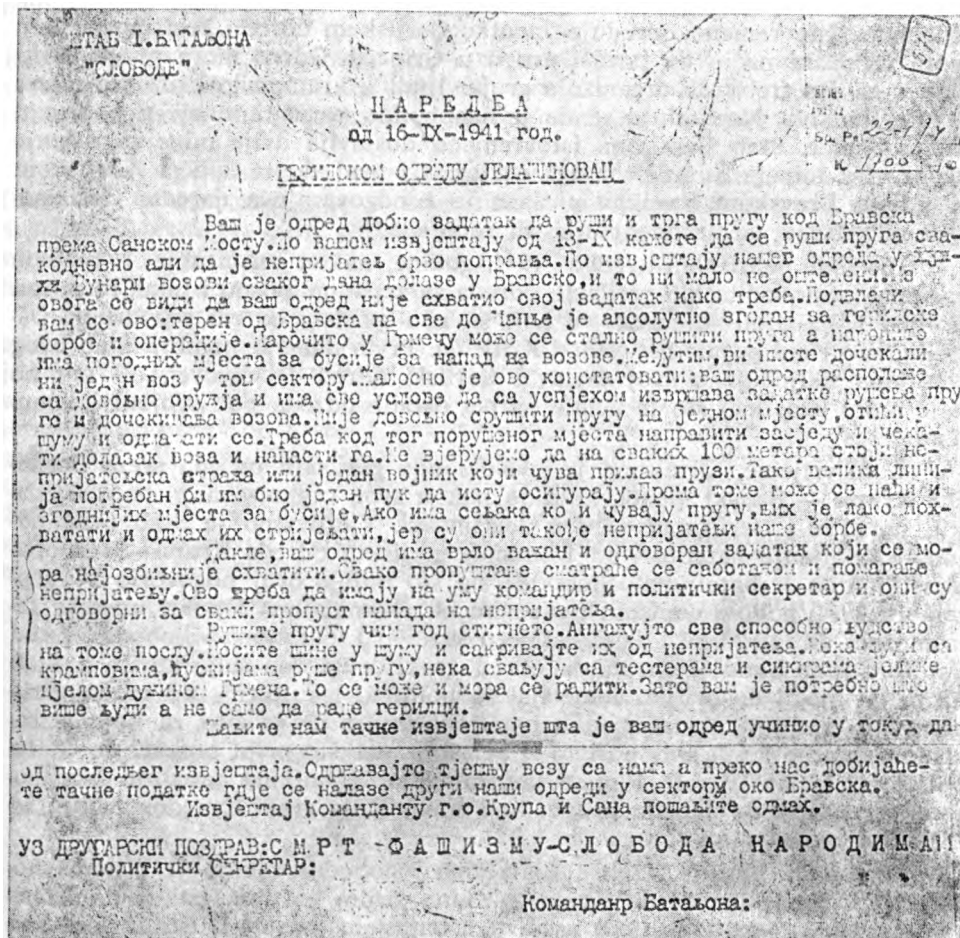
⁵⁵ Naredbu su potpisali Mića Milutin Morača, pravnik, član KPJ od 1936. godine, tada komandant i Ilija Došen, pravnik, član KPJ od 1936. godine, tada politički komesar 1. bataljona »Slobode«, Arhiv VII, k. 1700, br. reg. 3—1/3.

⁵⁶ Naređenje Štaba 1. bataljona »Slobode« od 5. septembra 1941. godine Komandi 3. gerilskog odreda, Zb. IV/1, str. 206.

⁶⁷ Arhiv VII, k. 1700, br. reg. 9—1/4.

⁵⁸ Isto, dok. br. 19—1/4.

Iz dopisa Štaba 1. bataljona »Slobode« od 12. IX 1941. godine, kao i drugih dopisa, vidi se da je na čelu Jelašinovačkog odreda bio komandir, a ne komandant, kako su borci i narod oslovljavali Petra Škundrića. Nadalje, iz istog dopisa se vidi da je Jelašinovački gerilski odred imao u svom sastavu dva »odreda«. U dopisu kojim komandant 1. bataljona »Slobode« obavještava komandira Jelašinovačkog odreda da će 4. i 5. odred bataljona napasti ne-

Naredba Štaba 1. bataljona »Slobode« Gerilskom odredu Jelašinovaca.

prijatelja na području Bravska, istovremeno naređuje komandiru Jelašinovačkog odreda »... sa Vašim drugim odredom dođite na određeno mjesto — u Šobotovac« ..⁵⁸ radi saradnje sa spomenutim 4. i 5. odredom, a da potrebne snage zadrži za izvršavanje dosadašnjih zadataka (napada na prugu). »Prvim odredom« se vjerovatno smatrala sanička grupa, a »drugim odredom« jelašinovačka grupa. Zato se u spomenutom dopisu i traži da »drugi odred« dođe u Šobotovac, a ostale snage 1. odred, koji se već nalazi na rušenju pruge, da ostane na izvršavanju dotadašnjih zadataka.

⁵⁸ Isto, dok. br. 43—4/3.

u dopisu Štaba 1. bataljona Odreda u Bravskom Vagancu od 5. septembra, naziv je Jelašinoваčki odred, dok u dopisu od 15. septembra Štab bataljona naziva — »Odi'ed Jelašinovac«. Nasuprot tim različitim pisanjima naziva Gerilskog odreda u Jelašinovcima, sam komandir Odreda Petar Skundrić, prema sačuvanom dopisu od 24. septembra 1941. godine, piše Partizanski odred Jelašinovci, odnosno skraćeno »P. O. Jelašinovci« i potpisuje se kao »komandir«, ili skraćeno »K-dir«.

Dolaskom na grmečko područje, sredinom septembra Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu u svoje vojno-organizacione i političke aktivnosti uključuje i Partizanski odred Jelašinovci, u sklopu grmečkih odreda, čiji predstavnici učestvuju na vojnom, a potom i na političkom savjetovanju u Majkić-Japri, kao i u akciji na Budimlić-Japru, 1. oktobra 1941. godine.

Kada drugom polovinom oktobra 1941. godine dolazi do formiranja 4. (sanske) partizanske čete, u nju kao najjača jedinica ulazi i Partizanski odred Jelašinovci, koji potom postaje Jelašinoваčki vod, iz kojeg se izdvajaju borci iz Bravska i formiraju svoj poseban vod, kao i borci Dabra i Kljevaca koji takođe formiraju svoj poseban vod. Kako 4. četa tada ulazi u sastav 4. bataljona »Slobode«, nastalog od odreda, četa i vodova Komande partizanskih odreda Krupa—Sana, Partizanski odred Jelašinovci izlazi iz sastava 1. bataljona »Slobode«. Međutim, teritorija na kojoj djeluje ovaj odred, potom vod, kao i teritorija još nekih vodova na sanskom srezu, kao i ti vodovi, ostaju i nadalje na političkoj vezi sa partijsko-političkim rukovodstvi-
ma KPJ drvarsko-petrovačkog okruga, pa tako i partijsko-politički rad u tim jedinicama, sve do februara 1942. godine.

4. FORMIRANJE KOMANDE GERILSKIH ODREDA KRUPA—SANA I NJEN RAD

Već prilikom formiranja Ustaničkog odreda Majkić-Japra, 8. avgusta 1941. godine, dogovoreno je da poručnik Petar Vojnović odmah počne s pripremama objedinjavanja ustaničkih jedinica na području srezova Bosanska Krupa, Bosanski Novi i Sanski Most. Zbog toga je on obišao niz sela i ustaničkih jedinica. Ubrzo zatim došlo je do sastanka u Potkalinju, u kući Aćima Rašete, kojem su prisustvovali predstavnici ustanika sela Dubovik, Benakovac, Jasenica, Hašani, Potkalinje, Majkić-Japra... Na sastanku je bilo riječi o organizovanju jedinstvene komande koja će usmjeravati ustaničku aktivnost. Za članove te komande predlagani su Petar Vojnović, Aćim Rašeta i još neki, ali zbog nastojanja svakog sela da nametne svog čovjeka u rukovodstvo, a i pojedinaca da dobiju neku rukovodeću dužnost, nije došlo ni do formiranja jedinstvene komande, ni do izbora njenih članova.⁶⁰ Pišući o konferenciji održanoj 21. avgusta, Aćim Rašeta se u svojim sjećanjima dotiče i ovog sastanka i navodi da je konferenciji prethodio sastanak u njegovoj kući. Na njemu su bili Ratko Novaković, Petar Vojnović, Jandrija Novaković, Branko Ćopić i još neki. Težilo se za tim da se napadi koordiniraju i uspostavi zajednička komanda. Međutim, došlo je do nesuglasica oko toga ko će biti komandant svih snaga. Jedni su bili za to da bude Petar Vojnović, a njegov zamjenik Ratko Novaković. No, Ratko, koji je bio rezervni oficir, nije se s tim složio. I tako je taj napor propao. Pored toga, sazvan je i jedan sastanak u kući Jove Novakovića, lugara u Majkić-Japri, u šumi kraj ceste. Opet je bilo diskusije o zajedničkoj komandi. Nikola Bundalo je predlagao Jandriju Novakovića za zajedničkog komesara. Međutim, to nije prihvaćeno, nego je predložen Ratko Novaković, ali je stavljena primjedba da je mlad i da na toj dužnosti treba da bude učeniji čovjek, te je zaključeno da Branko Ćopić bude komesar. Poslije toga uslijedila je pomenuta konferencija od 21. avgusta. Na njoj je bilo diskusije o tome kako će se zvati ustaničke snage, — da li četnici, gerilci ili ustanici, kakav znak da nose itd.⁶¹ Ovi sastanci i dogovaranja imali su za cilj organizovanje ustanika jednog ili nekoliko susjednih sela koja su zajednički i krenula u borbu. Tako je tada došlo do formiranja prvih ustaničkih seoskih četa ili odreda. Međutim, jači napadi neprijatelja, koji su uslijedili, nametnuli su potrebu objedinjavanja akcija više ustaničkih četa i odreda na sektoru Bosanske Krupe, prema pruzi Bosanska Krupa — Bosanski Novi, prema Sanskom Mostu, Budimlić-Japri, pa, konačno, i objedinjavanja komandovanja svim ustanici-ma na tek oslobođenoj grmečkoj teritoriji.

⁶⁰ Dušan Josipović: Prva vojna rukovodstva Podgrmeča, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga druga, str. 44—45.

⁶¹ Aćim Rašeta, nosilac Partizanske spomenice 1941, kazivanje autoru 10. maja 1978. godine, i Napad na ustaše u Duboviku, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 594.

Sredinom avgusta nakon prvih jačih napada neprijatelja na ustanike, razbijanja »frontova« i nekih ustaničkih jedinica, prema sjećanju Dušana Josipovića »... grupe ustanika iz pojedinih sela počele su se međusobno dogovarati o osnovnim pitanjima daljih borbi. Pred ustanicima su bila pitanja kako se dalje pripremati za borbu, kako se organizovati, kako organizovati oslobođenu teritoriju«.

Prvi sastanci istaknutijih ustanika iz sela novskog, krupskog i sanskog sreza na kojima su razmatrana pitanja dalje borbe, održani su kod osnovne škole i kod kuće Nikole Stupara u Rujiškoj, zatim na Čulumku više Potkalinja, u kući Petra Majkića i u kući lugara Jove Novakovića u Majkić-Japri, kao i u već spomenutim mjestima, u kući Aćima Rašete u Potkalinju i na još nekim mjestima. U razgovore su se uključivali ustanici sve većeg broja sela.

Borbe prvih dana, u kojima je učestvovao veliki broj ustanika, tražile su oružje, a njega nije bilo. Zato su seoski kovači i samouki majstori najbrže što su mogli popravljali starinske puške i kubure, izrađivali koplja, ručne bombe i drugo oružje. »Ljude je postepeno napuštala iluzija o 'munjevitoj' i 'brzoj' pobjedi nad neprijateljem. Valjalo se organizovati za duže ratne napore i otvoriti perspektivu daljeg života i borbe«.⁶²

Kada je neprijatelj prvih dana avgusta prodirao jačim snagama duž ceste i pruge Bosanski Novi — Bosanska Krupa — Bosanski Petrovac, i kada su vlasti NDH proklamovali »primirje«, došlo je do razbijanja »frontova« i nekih na brzinu formiranih ustaničkih četa na ovom području. Pojavile su se tu i tamo bijele zastave na kućama, a pojedinci, ljudi i žene, pa čak i ustanici, vraćaju se kućama na teritorije koje kontrolišu domobrani i ustaše, odlaze u obližnja ustaško-domobranska uporišta, opštinske i sreske centre, susreću se s domobranima i pregovaraju s vlastima NDH. Pošto su domobranske jedinice proklamovale »pacifikaciju«, primirje, pojedinci, pa i grupe ustanika odlaze u gradove, pregovaraju s domobranskim oficirima, dobijaju potvrde koje su trebale da ih zaštite od ustaša kada dođu u njihova sela.

Ali, iako je bila proklamovana pacifikacija, ustaše je nisu priznale i nastavile su po svome. Hvatali su pojedince ustanike i grupe seljaka i zvjerski ih ubijali. Ponovile su se krvave orgije iz kraja jula i prvih dana avgusta.

Pa i pored primjera ponovljenih ustaških zvjerstava, pojedini seljaci su i dalje održavali dodir s domobranima, odlazili u njihova uporišta, a da bi se još više »obezbijedili«, tražili su, po naređenju ustaške vlasti, da se iz sela uklone svi oni koji nisu mještani i zemljoradnici, jer ih, tobože, tada ustaše i domobrani neće proganjati. Grupa istaknutijih ustanika s područja krupskog, novskog i sanskog sreza tada se orijentiše prema Majkić-Japri, smještenoj u centru slobodne teritorije, a pod Grmečom, i okuplja u njoj.⁶³ Tako se u Majkić-Japri za kratko vrijeme našlo na okupu dosta istaknutih ustanika s područja sanskog, novskog i krupskog sreza. S novskog sreza su u Majkić-Japru došli Milan Ličina, službenik, komunista, organizator ustanka na dijelu krupskog i novskog sreza, Đorđo Stupar, seoski trgovac iz Rujiške, Milan Milešević, iz Čadavice, svršeni đak Poljoprivredne škole u Banjaluci, Stana Stupar iz Rujiške, takođe svršena učenica Poljoprivredne škole u Banjaluci, Đorđe Maran, učitelj iz Kršalja i Dušan Josipović, poljoprivredni

⁶² Kao i napomena 1.

⁶³ Kazivanje Dušana Josipovića, 8. maja 1975. godine.

referent u Bosanskoj Krupi. Bili su politički lijevo orijentisani, komunisti ili bliski komunistima, i u oktobru 1941. godine svi su oni bili primljeni u članstvo Komunističke partije Jugoslavije.

Sa krupskog sreza u Majkić-Japri i obližnjim selima su bili: Branko Ćopić, Andrija i Ratko Novaković, Aćim i Đuro Rašeta i još neki, a sa sanskog sreza osim članova Štaba Gerilskog odreda Majkić-Japra još i Petar Vojnović, Mile Davidović i drugi.

Tih dana se i Mile Davidović vratio iz Drvara s porukom tamošnjeg ustaničkog Štaba da za područje Grmeča formiraju jedinstvenu komandu ili štab. Izgleda da Milan Ličina, prema kazivanju Mile Davidovića, nije mogao steći pravu sliku o zbivanjima u Drvaru, a vjerovatno je bio i rezervisan u izvjesnoj mjeri prema Mili Davidoviću kao žandarmu i prema Petru Vojnoviću kao oficiru. Želeći da provjeri kazivanje Mile Davidovića i Petra Vojnovića o poruci iz Drvara, te da sazna i druge pojedinosti o stanju u Drvaru, drvarskom štabu i njihovim prijedlozima o stvaranju jedinstvene komande u Grmeču, Milan Ličina šalje u Drvar Đorđa Stupara i Đuru Rašetu, u koje je imao puno povjerenje. Međutim, i njima su u Drvaru rekli isto što i Mili Davidoviću. lada su se u pripremi konferencije na kojoj je trebalo izabrati jedinstvenu ustaničku komandu za sva sela spod Grmeča naročito angažovali Milan Ličina i njegova grupa boraca s područja Rujiške, kao i grupa iz Hašana.

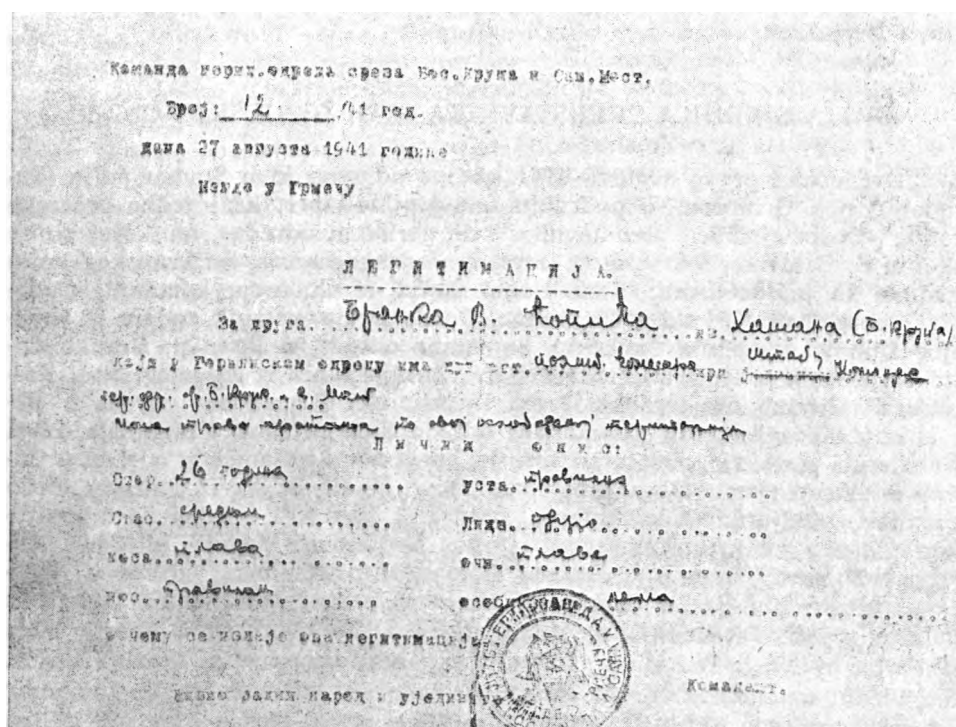
»OPŠTA SJEDNICA PREDSTAVNIKA SVIH GERILSKIH ODREDA«

Dvadeset i prvog avgusta 1941. godine održana je u Suvom polju (Suvopolju) pod Grmečom, u području sela Majkić-Japre, kraj jedne ovčarske kolibe »Opšta sjednica predstavnika svih gerilskih odreda«, na kojoj su se okupili predstavnici s krupskog, novskog i sanskog sreza. Sa krupskog sreza sjednici su prisustvovali: Dane Babić, kovač iz Gudavca, komandir Gudavčke čete, član KPJ od 1940. godine, Đorđo Brčin, ustanik rodom iz Srednjeg Dubovika, Nikola Canković, komandir odreda u Jasenici, Branko Ćopić, književnik iz Hašana, Trivo Drljača, zemljoradnik iz Jasenice, bivši poslanik Zemljoradničke stranke, Petar Đurašinović, komandant odreda u Benakovcu, Miloš Jerković, komandant odreda Suvaja, Mićo Kolundžija, bivši graničarski podoficir, rodom iz Gorinje, komandant Ustaničkog odreda u Gorinji i sektoru prema Bosanskoj Krupi, Jovo Medić, seljak iz Gudavca, Božo Narančić, zemljoradnik iz Gudavca, predratni član KPJ i jedan od organizatora ustanka na krupskom srezu, Dušan Nedimović Marzan, bilježnik, Andrija Novaković, trgovac iz Hašana, komandant ustaničkog odreda u Hašanima, njegov sin Ratko Novaković, rezervni potporučnik, Aćim Rašeta iz Hašana, vojni referent Opštine Velika Rujiška (Dubovik), Đuro Rašeta, bivši žandarm, rodom iz Potkalinja, jedan od organizatora ustanka, Stevo Vještica, komandant ustaničkog odreda Hašani na položaju i Nikola Vlajić, komandir ustaničkog odreda u selu Pučeniku; s novskog sreza: Dušan Josipović, Milan Ličina, Đorđo Maran, Milan Milešević, Đorđo Stupar i Stana Stupar; sa sanskog sreza: Nikola Bundalo Zečina, iz Majkić Japre, Mile Davidović iz Majkić-Japre, bivši žandarmski narednik, Mile Gagić, učitelj u Lušci-Palanci, Pero Jelača, vlasnik pilane iz Lušci-Palanke, Stojan Marjanović Dolinar, komandant Ustaničkog odreda Majkić-Japra, Vaso Praštalo, bivši žandarmski

narednik iz Lušci-Palanke i Petar Vojnović, bivši aktivni poručnik, komandant ustanika na sektoru Budimlić-Japre. Na sastanku se okupilo do pedeset ljudi iz ustaničkih redova, ali se imena svih prisutnih nisu mogla utvrditi.

Interesantno je da na ovom sastanku nisu bili neki rukovodeći ljudi s terena sanskog sreza, koji su se nalazili u neposrednoj blizini mjesta održavanja sastanka, kao, na primjer, Stojan Makić i Đurin Predojević. Ni ispred Jelašinovačkog odreda nije niko prisustvovao ovom sastanku, iako su predstavnici Gerilskog odreda Jelašinovci dolazili na sektor Lušci-Palanke da bi se povezali s ustanicima tog područja. Neki ne samo da nisu učestvovali ni u pripremama, ni na sastanku na kojem je izabrana zajednička komanda već uopšte nisu ni znali za njega. Prema kazivanju Mihajla Škundrića, oni na taj sastanak nisu bili pozvani, niti su znali da se održava. Da su bili pozvani, svakako bi prisustvovali.⁶⁴

Pod rukovodstvom Petra Vojnovića na sastanku, koji je počeo prije podne, a završio se pred noć, razmatrana su mnoga pitanja značajna za dalji razvoj ustanka, za učvršćivanje postojećih i osnivanje novih ustaničkih odreda. O tim pitanjima su govorili Petar Vojnović, Milan Ličina i neki drugi učesnici ovog skupa. Ponovo se raspravljalo o sastavu zajedničke ustaničke

Legitimacija Branka V. Čopića, političkog komesara Komande Gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa i Sanski Most, izdata 27. VIII 1941. godine.

⁶⁴ Pismo Mihajla Škundrića autoru 6. maja 1978. godine.

komande, pa je bilo raznih prijedloga. Tako su neki za političkog komesara predlagali Dušana Nedimovića Marzana, a drugi opet Branka ćopića, koji, međutim, nije želio da prihvati tu dužnost, braneći se da nije »nikakav političar«, već »samo književnik«, na što mu je Dane Babić, koji ga je s gručom prisutnih predlagao, rekao: »Taman da si časna sestra, ovaj put ćeš biti komesar!«

Najzad je na ovom sastanku formirana zajednička Komanda gerilskih odreda Krupa—Sana. Za komandanta je izabran Petar Vojnović, koji se potpisivao prezimenom Jugović, za političkog komesara Branka ćopića, a za zamjenika komandanta Trivo Drljača (za krupski sektor) i Pero Jelača (za sanski srez). Za zamjenika političkog komesara izabrani su Dušan Josipović, Đorđe Maran i Milan Milešević. Nešto kasnije, za sekretara štaba postavljen je Rade Stupar, za pisara Drago Marjanović, za ekonomu Petar Majkić i za kuvara Petar S. Topolić.

U toku daljih razgovora na suvopoljskom sastanku je zaključeno da ustanička vojna organizacija treba da obuhvati čitavu teritoriju, na taj način da svako selo organizuje svoj odred i uključi u njega sve punoljetne muškarce, sposobne za borbu, a prvenstveno one koji su služili vojsku. Manja sela, koja, s obzirom na mali broj stanovnika, nisu u stanju da osnuju vlastite odrede, treba da se udružuju i osnivaju zajednički odred. Prisutni su se dogovorili da štab takvih odreda sačinjavaju komandir i zamjenik komandira, politički komesar i njegov zamjenik, ekonom, bolničar i dva do tri kurira. Zaključeno je da komandir i njegov zamjenik treba da budu vojnički sposobni i iskusni ljudi, a politički komesar i njegov zamjenik — politički iskusni i kvalifikovani za politički rad. Štabovi seoskih odreda je trebalo da budu stalni, a ljudstvo odreda da se smjenjuje svake nedjelje, s tim da ono ljudstvo koje je »na smjeni« u odredu, živi u logoru vojničkim životom i hrani se na kazanu. Štab odreda treba da vodi evidenciju svih vojnih obveznika i za oružje sposobnih muškaraca, i u slučaju potrebe, opasnosti od neprijatelja, poziva ih po tom spisku i stavlja pod svoju komandu radi odbrane sela.

Na sastanku je razmatrano i pitanje naziva ustanika i njihovih oznaka. Trivo Drljača i Mile Gagić su predlagali i insistirali na tome da se za borce usvoji naziv »četnik«, ali je većina učesnika, poslije živog objašnjavanja, na kraju usvojila da se ustanici zovu gerilci, kao i ustanici u Drvaru i okolini, da politički komesari nose crvenu traku oko ruke, a svi gerilci da na kapi nose crvenu petokraku zvijezdu. Umjesto različitih pozdrava koji su dotada bili u upotrebi, zaključeno je da se gerilci pri susretu pozdravljaju sa »zdravo«, a otpozdravljaju »živio«.

Pošto su brojna sela na prostoru između Une, Sane i planine Grmeč, od Dabra do Radića i Rujiške bila već slobodna, na sastanku je odlučeno da se organizuje mreža relejnih stanica, kako bi sela i njihove ustaničke jedinice među sobom bila što bolje povezana, da Glavna relejna stanica bude u Potkalinju, na Šehitima, u kući Jove škundrića, i da njen rukovodilac bude Aćim Rašeta, da se relejne stanice formiraju još i u Jelašinovcima, Lušci-Palanci, Majkić-Japri i Kozinu, a ako bude potrebno, i u još nekim selima. Nekoliko dana kasnije Komanda je formirala i Četu za vezu i za njenog komandira postavila Dušana Nedimovića Marzana.

U pogledu pozadinskih organa i društveno-političke organizacije na terenu, zaključeno je da politički komesar Komande gerilskih odreda Krupa—

Sana, u dogovoru i zajedno s političkim komesarima seoskih odreda, vodi brigu o održavanju reda u selima i o političkom radu u narodu. Stana Stupar je bila zadužena »da organizira komunistički rad sa ženama na cijelom terenu Grmeča.

Pošto je vatrenog oružja bilo veoma malo, zaključeno je da kovači urede radionice za opravku oružja, izradu kopalja i bombi. Da bi se ekonomisalo hranom, zaključeno je da Komanda propiše tablicu sljedovanja, zatim da se žito sklanja na sigurno mjesto kako ga neprijatelj ne bi pronašao i odnio, da svaki odred obezbijedi rezervu hrane najmanje za deset dana, te da prilikom skupljanja žita za vojsku po selima, od naroda, ljudima treba davati priznanice.

Komanda gerilskih odreda Krupa—Sana, zaključeno je, biće smještena tu gdje je i formirana, to jest u Suvopolju, nedaleko od kuća Vlade Karića i lugara Jove Novakovića. U tu svrhu je bila uzeta jedna koliba za ovce na Suvopolju, očišćena i uređena. Komanda je tu raspolagala najosnovnijim kancelarijskim namještajem i priborom: stolom, pisačom mašinom, šapirografom, radio-aparatom, a bila je organizovana i kuhinja za komandu i ljudstvo uz nju.

Jedan od zaključaka ovog savjetovanja bio je i taj da se ambulanta Gerilskog odreda Majkić-Japra organizira u okviru Komande gerilskih odreda Krupa—Sana kao bolnica za liječenje ranjenika i bolesnika s čitavog područja.

Poslije izbora članova Štaba zajedničke komande i okončanja razgovora o svim ostalim pitanjima koja su bila na dnevnom redu, Petar Vojnović je predložio zaključke sastanka, koji su, uz neke izmjene, bili usvojeni, pa ih je Dušan Josipović, koji se potpisivao prezimenom Bukovac, unio u zapisnik s ovog sastanka, koji je on vodio otpočeka.

Na pravilno usmjeravanje rada sastanka u Suvopolju i usvajanje navedenih zaključaka presudno je uticala grupa boraca s područja Rujiške, na čelu s Milanom Ličinom.

* * *

Zapisnik sa sastanka u Suvopolju od 21. avgusta, koji je vodio Dušan Josipović, nije sačuvan, ali je sačuvan prepis jedne naredbe komandanta Komande gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa i Sanski Most izdate nakon tog sastanka, odnosno »opšte sjednice predstavnika svih gerilskih odreda«. Original »Naredbe« nije sačuvan, nedostaje datum njenog izdavanja, ali je sačuvan primjerak njenog prepisa, zaveden 25. septembra 1941. godine u djelovodni protokol Kozinskog vođa Gerilskog odreda Hašani.⁶⁵

U početku Naredbe se navodi da se ona izdaje na osnovu »ovlašćenja opšte sjednice predstavnika svih gerilskih odreda sreza Bos. Krupa i Sanski Most od 21. VIII 1941. godine«. Zahvaljujući pronalaženju ovog dokumenta, bilo je moguće utvrditi tačan datum održavanja »opšte sjednice« na kojoj je formirana Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most, jer se ni u jednom drugom dokumentu ta sjednica ne spominje. Naredba je rađena vjerovatno prema Uredbi o vojnoj disciplini u bivšoj Jugoslovenskoj kraljevskoj vojsci, što upućuje na zaključak da je neko od ustanika imao primjerak te Uredbe, ili ju je sadržajno dobro poznao.

⁶⁵ Original se nalazi u arhivi Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. broj 210.

Prvim članom Naredbe se precizira da »u pogledu discipline u svim gerilskim jedinicama« navedene Komande važi Uredba o vojnoj disciplini.⁶⁶

Drugim članom se određuje da pod ovu Naredbu potpadaju svi borci u gerilskim odredima, pomoćna radna vojska, kao i cjelokupno stanovništvo na području Komande gerilskih odreda.

Treći član zabranjuje »svakom gerilcu, kao i svakom u pozadini i mušku i žensku pljačkanje tuđe pokretne imovine, bilo to neprijateljska ili imovina našeg stanovništva«, zabranjuje se ulaženje u napuštene kuće stanovništva na slobodnoj teritoriji.

Četvrtim članom se zabranjuje ubijanje neboraćkog stanovništva ma koje vjere i narodnosti bilo, kako u borbi tako i poslije »zauzimanja terena«.

Petim članom zabranjuje se »silovanje i obeščašćivanje ženskih osoba svih vjera i narodnosti«.

Šestim članom strogo zabranjuje se izdavanje vojne tajne »Narodne vojske«, otkrivanje položaja Komande i si. i naročito »zabranjuje špijunažu u korist neprijatelja, a na štetu narodne vojske i naroda«.

Sedim članom je utvrđeno da je sve stanovništvo na području djelovanja Komande gerilskih odreda dužno davati doprinos u životnim namirnicama za ishranu narodne vojske«.

Osmim članom⁶⁷ su propisane kazne za prekršitelje ove Naredbe, pa se precizira da se »istupi« kažnjavaju kaznom od 10 do 20 batina, što presuđuje sud Komande; »prestupi« se kažnjavaju kaznom od 20 do 35 batina, dok se zločinstva kažnjavaju zatvorom ili smrtnom kaznom. »Kazna smrti izvršava se strijeljanjem, a kazna zatočenja izvršuje se odgonom do vrhove komande«.⁶⁸

Devetim članom je utvrđeno da kaznu do 5 batina izriče vodnik, do 10 batina komandir odreda-čete, a kaznu od 35 batina sud od 3 člana »u glavnoj komandi odreda«, tj. u Komandi gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa i Sanski Most.

Desetim članom je utvrđeno da kazne zbog zločinstva izriče sud od 5 članova.

Jedanaestim članom se objašnjava da se po ovoj Naredbi zločinstva smatraju: »... ubijanje drugova bez presude suda, silovanje, samovoljna pljačka, krađe i paljevina, izdaja i špijunaža, neposlušnost prema starješinama i sve ono što odredi kao zločin prijeki vojni sud«.

Ova nam je Naredba otkrila još jedan opšti naziv za ustanike-gerilce na grmečkom području: Narodna vojska (u 6. i 7. članu), usvojen već tada na početku ustanka, što ukazuje na to da je kod rukovodilaca ustaničkih-gerilskih jedinica Grmeča već tada bila prisutna misao i spoznaja da su dio jedne velike vojske pobunjenog naroda, dio — narodne vojske.

Usvajanje ovakve naredbe o disciplini u svim gerilskim jedinicama, bez obzira na izvjesne kompromisne odredbe, kao što je ona o batinanju, govori o pobjedi linije NOB već na prvim koracima organizovanja ustanika u selima podno Grmeč-planine. Kažnjavanje batinanjem ubrzo je bilo zamijenjeno drugim vrstama kazni.

Iako sanski srez ne predstavlja centralni dio prostora između Une, Sane i Grmeč-planine, sticajem okolnosti on će od formiranja Komande geril-

⁶⁶ Misli se na Uredbu o vojnoj disciplini u Jugoslovenskoj kraljevskoj vojsci.

⁶⁷ Original Naredbe nije sačuvan, već njegov prepis. U sačuvanom prepisu originala vjerovatno je prilikom prepisivanja načinjena greška, pa je ispred riječi »Kazna« izostavljena oznaka »Cl. 8.«, ali se iz sadržaja, kao i oznke sljedećeg člana brojem devet vidi da bi ispred te riječi trebalo da stoji »Cl. 8.«, kao novi član koji govori o kaznama.

•* Pod »vrhovnom komandom« se, vjerovatno, podrazumijeva štab brigade u Drvaru.

skih odreda Krupa—Sana, pa kroz čitav rat, skoro stalno biti područje u kojem će se nalaziti vojna i politička rukovodstva ne samo za Podgrmeč već i za Bosansku krajinu, a kasnije i za Bosnu i Hercegovinu, biće područje u kojem će se održavati brojna savjetovanja i skupovi ne samo sreskog već i okružnog, oblasnog, pa i pokrajinskog značaja. A prisustvo raznih vojnih i političkih rukovodstava među stanovništvom i borcima sanskog sreza, brojna savjetovanja i skupovi, koje su oni organizovali, imaće veliki značaj za dalji razvoj ustanka i narodnooslobodilačke borbe ovog kraja. Zato se i aktivnost tih rukovodstava kroz čitavu NOB isprepliću s aktivnošću stanovništva sanskog sreza.

Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa i Sanski Most je razvila mnogostranu aktivnost na organizovanju i učvršćivanju ustaničkih jedinica na području Grmeča, kako se u to vrijeme nazivao ovaj kraj. Komandant Petar Vojnović je obilazeći odrede, povezivao i usaglašavao njihovu djelatnost usmjerenu prema neprijateljskim uporištima, a i s nekim akcijama je neposredno rukovodio.⁶⁹ Njegovi zamjenici su dobili zadatak praćenja aktivnosti i rada u odredima. Pero Jelača na sektoru prema Sanskom Mostu, a po njegovom izboru za komandanta odreda u Lušci-Palanci tu je dužnost preuzeo učitelj Mile Gagić; istu dužnost obavljao je Trivo Drljača prema Bosanskoj Krupi.

Započeo je i organizovani politički rad u jedinicama, izdavane su radio-vijesti, organizovane su intendantura i ambulanta. Branko Čopić je pored političkog djelovanja krajem septembra počeo da piše skečeve, pjesme i »vrapca«;⁷⁰ započeo je i kulturnoprosvjetni rad i među borcima i među stanovništvom.

Komanda je ponovo uputila Milu Davidovića u Drvar. Vratio se s pismom Ljube Babića, komandanta Drvarske brigade, i donio propagandnog materijala, među kojima i list »Gerilac«. Početkom septembra s Kozare je samoinicijativno stigao borac Košta Burazor, da bi vidio šta se događa u grmečkim selima. Kako je bio bez ikakvih dokumenata, Komanda je poslala na Kozaru Milu Davidovića da provjeri podatke o Kostu Burazoru. On se uvjerio u tačnost kazivanja Koste Burazora, a istovremeno se vratio oduševljen organizacijom, disciplinom i prijemom na koji je naišao u Kozari. On je prvi donio vijest na Grmeč da se borci na Kozari zovu »partizani«, da se pozdravljaju stisnutom pesnicom i pozdravom »Smrt fašizmu — sloboda narodu!« i da na kapama ispod petokrake zvijezde nose jugoslovensku trobojnicu.⁷¹

Nakon uspostavljanja čvršće veze s Drvarom i Kozarom i u grmečkoj Komandi gerilskih odreda je brže usvajana linija NOB. Pa i pored toga, i

⁶⁹ Kada su ustanici na položaju Gornji Petrovići — Pučenik, na prilazima Bosanskoj Krupi, u borbama oko Babića ostali bez municije, Petar Vojnović, koji se tada zatekao na tom sektoru, odmah je poslao Dušana Josipovića kolima u Gerilski odred Jelašinovci da od njega zatraži pomoć u municiji. Petar Škundrić je dao dva sanduka municije, koju je Josipović iste noći donio, pa je bila podijeljena borcima.

⁷⁰ Šaljive pjesme o aktuelnim političkim ili drugim događajima, ličnostima i si. pjevale su se prije rata na veselim večerima Radio-Beograda, a nazivane su »vrapac«.

⁷¹ Mile Davidović: Povezivanje s Drvarom i Kozarom, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga druga, str. 216—218.

odluke da se borci nazivaju gerilcima, a ne četnicima, u ponekom dopisu ili letku se pojavljivao i naziv četnik, prema sjećanju zamjenika političkog komesara Komande Dušana Josipovića. Milan Ličina je zbog toga poslao iz rejona Čađavice pismo Komandi u kojem je iznio da ustanicima ne odgovara naziv četnik, da ni naziv gerilac nije adekvatan, iako je način ovog razgovora gerilski. Tražio je da se uzme naziv koji je usvojen na Kozari — partizani — i da se u tom smislu promijeni naziv Komande i svih jedinica.

Petog septembra je na ustaničko područje sanskog sreza, u Gerilski odred Majkić-Japra došao Hajro Kapetanović, student, komunista, sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Bos. Novom, koji se je od 12. avgusta nalazio na području Velike Rujiške i Čađavice. U Odredu je razgovarao sa Stojanom Makićem i potom produžio u Komandu u Suvopolje. Sutradan su putujući s Kozare u Drvar u Majkić-Japru stigli i Velimir Stojnić, učitelj i predratni član KPJ i Uroš Roca Bogunović, radnik, Drvarčanin. Dan kasnije u Komandi gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most održali su sastanak Velimir Veljo Stojnić, Branko Čopić, Hajro Kapetanović, Uroš Bogunović i Stojan Makić, Stojnić je tada »prenio direktive i zadatke u vezi s daljim razvojem ustanka.«⁷² U tim razgovorima je istaknut vojnički i ekonomski značaj grmečkog područja, preko kojeg će se povezivati susjedna ustanička područja Kozare, Banije, Like i Drvara.

USTANIČKI ODRED LUŠCI-PALANKA

Kada se neprijatelj 10. avgusta poslije uspješne zasjede jelašinovačke ustaničke grupe u Miljevcima, kod kuća Emauta povukao iz Lušci-Palanke prema Fajtovcima i Kamengradu, narod je i dalje ostao u Grmeču u zbjegovima, zastrašen zločinima. Puškaranje 10. avgusta prije podne u Miljevcima čuli su samo neki ustanici i izbjeglice koji su bili u zbjegovima šume na Otišu, ali ni oni nisu znali o čemu se radi, niti da je neko napao ustaše. Dok su žandarmi i ustaše bili u ovim selima 8, 9. i 10. avgusta, oni su mnogo pucali, tako da se izbjeglicama po zbjegovima u šumama činilo kao da se stalno vodi borba. Zbog toga su i pucnjavu 10. avgusta, oni koji su je čuli shvatili kao da ustaše i dalje haraju po selima. Kako se predveče sve utišalo, a i 11. avgusta vladalo zatišje, nije se čula borba, niti su sela paljena, a ni neprijatelj se nije nigdje primjećivao, Đurin Predojević, komandant »kasara« (kako je narod zvao kasarnu) u Lušci-Palanci i Branko Majkić, sekretar komande »kasara«, spustili su se iz šume u Lušci-Palanku. Naselje je bilo pusto: u njemu nije bilo ni mještana, ni neprijatelja, — nikog živog! Navratili su u zgradu škole, uzeli radio-aparat zaplijenjen u Opštini Gornji Kamengrad prvog dana ustanka i vratili se u šumu. U zbjegu na Vršiću, gdje je bila Đurinova rodbina, pokušali su da slušaju radio, ali su se stanice veoma slabo čule jer su baterije bile istrošene. Utom je naišao na zbjeg Mihajlo Škundrić s Radom Manojlovićem i Tomicom Oklobdžijom, borcima Gerilskog odreda Jelašinovci. Tražili su nekog od ustanika s područja Lušci-Palanke, pa ih je neki izbjeglica, na kojeg su naišli pri ulasku u šumu, odveo do zbjega u kojem je bio Đurin Predojević.

⁷² Stojan Makić: U Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga prva, str. 743.

Mihajlo Škundrić se poslije razgovora s Đurinom Predojevićem istog dana s dvojicom pratilaca kroz šumu vratio u Jelašince, a Đurin Predojević, Stojan Kosovac i lija Delić krenuli su kroz zbjegove da prikupe ljude s oružjem, a i ostale muškarce spremne da se ponovo svrstaju u ustaničke redove, i da se s njima vrate u Lušci-Palanku. Govorili su ljudima po zbjegovima da neprijatelja nema sve do Fajtovaca i Kamengrada, ali je malo ko bio spreman da prihvati njihov poziv izuzev onih koji su imali oružje. Zbog takvog držanja ljudi po zbjegovima Đurin Predojević, Branko Majkić i Božuka Predojević su ponovo uporno nagovarali izbjeglice da se iz Grmeča vrate kućama, a sposobne za vojsku ubjeđivali u potrebu da idu »na položaj«. Istog dana Đurin Predojević je s pomenutim ljudima krenuo u Lušci-Palanku.

Narednih dana još su se neki ustanici i neke izbjegle porodice vratili kućama u napuštena sela, tako da se u Lušci-Palanci već od 12. avgusta okupila manja grupa ustanika naoružanih vojničkim i lovačkim puškama. Đurin Predojević je tada ustanike s oružjem rasporedio »na položaj« kod Bundžinih kuća, između Lušci-Palanke i Miljevac, da bi obezbijedili selo od iznenadnog napada neprijatelja, a patrole je isturao prema Vitorogu i na Vitorog. Postepeno su pridolazili i ostali. U Lušci-Palanku su se iz zbjega vratili i članovi ranijeg, prvog ustaničkog rukovodstva na ovom području: Pero Batoz, koji je poslije povlačenja i razbijanja »fronta« prestao da vrši dužnost komandanta ustanika, zatim njegovi pomoćnici Slavko Praštalo, Pavle Mutić i Mile Gagić, te Vaso Praštalo, Nikola Borojević i još neki. Okupili su se u Žandarmerijskoj kasarni, gdje se bio smjestio Đurin Predojević sa svojom komandom »kasara«, da bi se dogovorili šta da se radi i kako da se ponovo organizuju. Čuli su za okupljanje ustanika u Majkić-Japri i Jelašincima, pa su odlučili da se i oni ponovo organizuju i formiraju svoju ustaničku jedinicu.

U međuvremenu je održana i »Opšta sjednica predstavnika svih gerilskih odreda« u Majkić-Japri i na osnovi zaključaka usvojenih na toj sjednici Petar Vojnović, komandant novoformirane »Komande gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most« došao je u Lušci-Palanku da bi tu formirao ustanički odred. On je održao sastanak s viđenijim mještanima i predložio im da formiraju ustanički odred za Lušci-Palanku i okolinu, što su oni usvojili. Tada je poslan kurir do ustanika koji su držali »položaj« na istočnoj ivici Lušci-Palanke, s porukom da ih većina dođe do crkve, a manji dio oстане na »položaju« i u izviđanju prema Miljevcima i Vitorogu. Zvonjavom crkvenih zvona pozvan je narod na okup pred crkvom, gdje se zatim okupilo oko hiljadu ljudi: ustanika, domaćina, žena i omladine iz Lušci-Palanke, Praštala, Miljevac, Potkraja, Glavice i Otiša.

Okupljenim ustanicima i narodu govorio je najprije Petar Vojnović. Na osnovi prethodno obavljenih razgovora i dogovora najuglednijih Palančana, neko je tada predložio za komandanta Peru Jelaču, zamjenika komandanta »Komande gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most«, što su svi prisutni prihvatili. Bio je ugledan čovjek u ovom kraju. Neko je opet predložio da se izabere komesar, pa je za tu dužnost predložen i izabran Vaso Praštalo. Opet je pao prijedlog da se za pomoćnika komesara izabere Nikola Miljuš, penzionisani opštinski bilježnik, što je takođe usvojeno.

Poslije izbora komande Ustaničkog odreda Lušci-Palanka⁷³ prisutni su obaviješteni da će u njegov sastav ući tri voda, jedan vod će obuhvatiti ustanike sela Potkraja i Glavice, drugi ustanike Lušci-Palanke i Praštala, a treći ustanike Miljevac i Otiša, da će manje grupe ustanika iz susjednih sela biti raspoređene u neki od ova tri voda, prema želji pojedinaca.

Nakon izvršenog izbora Pero Jelača se zahvalio na izboru.⁷⁴ Simi Rajšiću, kojeg je uzeo da mu obavlja kancelarijske poslove, naredio je da napravi spisak svih za vojsku sposobnih ljudi, bez obzira da li imaju vojničke puške, lovačke puške ili rogulje. Prema tom spisku trebalo je da se raspoređuju na položaj u smjenama. Na ovom području je tada bilo ukupno oko petnaest vojničkih i tridesetak lovačkih pušaka, a ostalo »naoružanje« su bile sjekire, rogulje, koplja i slično.

Odmah poslije izbora komande Odreda odlučeno je da se za vodnike vodova koji će biti organizovani uzmu Nikola Borojević, metalski radnik rodом iz Praštala, koji je neko vrijeme pohađao i podoficirsku artiljerijsku školu, Milan Miljuš, imućan i ugledan čovjek u ovom kraju i Đurin Predojević aktivni artiljerijski narednik. Stab odreda se smjestio u lugarsku kuću na Gredaru, dok su u Žandarmerijskoj kasarni ostali kuriri i seoska straža.

Članovi komande Ustaničkog odreda Lušci-Palanka dogovorili su se da komesar Vaso Praštalo kada je neka akcija ide u borbu, a u ostalo vrijeme da s pomoćnikom Nikolom Miljušom organizuje obavljanje pozadinskih poslova (žetva, sabiranje ljetine, rad radionice i dr.). Pomoćniku komesara Nikoli Miljušu stavljeno je u zadatak da vodi administraciju i rješava sporove među stanovnicima, ukoliko do njih dođe. Za magacionera je određen Pero Batoz, koji je prvih dana ustanka bio komandant ustanika, a za ekonomu Manjiša Praštalo. Iako nisu bili ni birani, ni naknadno postavljeni na neke dužnosti, u Štabu Odreda, uz komandanta Peru Jelaču nalazili su se Slavko Praštalo, bivši aktivni vazduhoplovni narednik-pilot, Pavle Mutić, bivši aktivni podoficir.

Vodovi nisu bili svi istovremeno formirani, niti se moglo ustanoviti tačno vrijeme njihovog formiranja. Međutim, do toga je došlo, najvjerovatnije, posljednjih dana avgusta i početkom septembra 1941. godine. Najprije se prišlo formiranju Lušcipalanačkog, zatim Glavičko-potkrajskog, pa Miljevačkog ustaničkog voda.⁷⁵ Komandant Odreda Pero Jelača je postavio vodove, već kako je koji bio formiran, na položaje na liniji Lipnik — Rovine — Glavica (k.542) — Bošnjaci — Milanovac.

U Lušcipalanački vod, u vrijeme formiranja i narednih mjeseci, stupilo je šesnaest ustanika iz Lušci-Palanke, jedan iz Praštala, četiri iz Skucanog Vakufa, dva iz Naprelja i jedan iz Fajtovaca, ukupno 24 ustanika.

Ljudstvo je bilo podijeljeno u desetine, ali pošto su se desetari smjeњivali skupa s ljudstvom, њih je bilo dva-tri puta više nego desetina. Vod

⁷³Nije sačuvan nijedan dokument iz kojeg bi se vidio naziv ovog odreda. S obzirom na nazive odreda čija su se imena sačuvala u dokumentima (Gerilski odred Jelašinovci, Ustanički odred Majkić-Japra), te s obzirom na to da je formiranjem ovog odreda neposredno rukovodio Petar Vojnović, koji je učestvovao i u formiranju »Ustaničkog odreda Majkić-Japra«, realno je pretpostaviti da je i odred formiran u Lušci-Palanci dobio isti naziv kao i japranski, to jest »Ustanički odred Lušci-Palanka«.

⁷⁴Kazivanje grupe boraca iz Lušci-Palanke i okoline 23. novembra 1960. godine.

⁷⁵Ovo nisu zvanični nazivi vodova.

je pod komandom Nikole Borojevića zaposleo položaj na liniji Rovine — Glavica s »frontom« prema Goricama i Skucanom Vakufu.

Nekoliko dana poslije formiranja Lušcipalanačkog ustaničkog voda okupili su se više Babića kuća ustanici s područja Miljevaca i formirali, pod komandom vodnika Milana Miljuša, svoj Miljevački ustanički vod, u koji je tada, ili narednih nedjelja, stupilo 25 ustanika iz Miljevaca, osam iz Otiša, dvojica iz Bošnjaka i jedan iz Gorica, ukupno 36 ustanika. Pošto je vodnik Milan Miljuš bio invalid, vrlo brzo je smijenjen s te dužnosti, a za vodnika je izabran Mirko Simić.

Tih dana su se okupili i ustanici s područja Predojevića Glavice i potkraja i formirali svoj Glavičko-potkrajski vod pod komandom Đurina Predojevića, u koji je na dan njegovog formiranja i narednih nedjelja stupilo 30 ustanika iz Predojevića Glavice i Potkraja i jedanaest iz Praštala, ukupno 41 ustanik.

U svim vodovima Lušcipalanskog ustaničkog odreda je bilo najviše ustanika »roguljaša«, a uz njih i dosta onih koji su se na položajima smjenjivali svaki dan, pa ih je dužnost stražara ili osmatrača na položaju zapadala jednom do pet puta u mjesecu.

Pošto su sva tri voda bila formirana, Petar Jelača ih je rasporedio tako da je Miljevački vod bio na desnom krilu rasporeda Odreda i držao položaj prema Naprelju, Fajtovcima i Kamengradu, na liniji: Rovine — Bošnjaci — Bosanski Milanovac. U sredini je bio Lušcipalanski vod, koji je zatvarao pravce od Gorica i Skucanog Vakufa, dok je Glavičko-potkrajski vod bio orijentisan prema Skucanom Vakufu. Zajedno s ustanicima naoružanim vojničkim i lovačkim puškama na položajima su se svakodnevno smjenjivali i roguljaši iz sela ovog područja.

Vodovi su isturali patrole prema Naprelju, Fajtovcima i Skucanom Vakufu. Njihova pojava je iznenadila malobrojne ustaše i civile u selima oko Fajtovaca i Kamengrada, pa su pobjegli u Sanski Most. Prostor između Vitoroga i Kamengrada je otada uglavnom bio pust i u njega su povremeno upadale patrole iz neprijateljevih uporišta, a i patrole Ustaničkog odreda Lušci-Palanka, a dolazile su i izbjeglice iz tih sela radi skupljanja ljetine. Odred s navedenih položaja nije preduzimao nikakve napade. Jedino su se njegove patrole povremeno sukobljavale s patrolama oružanih formacija neprijatelja, ili s naoružanim civilima koji su dolazili iz Sanskog Mosta da bi prikupili ljetinu sa svojih imanja i obrali voćnjake.

Poput Ustaničkog odreda Majkić-Japra i komanda Ustaničkog odreda Lušci-Palanka je odlučila da u vodovima ustanika na položajima uvede smjene.

Pošto je u vodu raspolagao sa svega nekoliko vojničkih pušaka, Đurin Predojević je više puta slao Stevurinu Kosovca u sela oko Bosanskog Petrovca, gdje je on na konjima prenosio žito, da za njega kupuje vojničke puške i municiju. Jednom je kupio i puškomitraljez. Kako se u selima pričalo da se Stevurina usput bavio švercom, Đurin je, nakon dva-tri njegova odlaska u petrovački srez, naredio da s njim u kupovinu oružja ide i Dane Miljuš.

Dok je Đurin Predojević pojačao naoružanje svoga voda kupovinom oružja, kod ostalih vodova u tom pogledu nije bilo nikakvih promjena, niti je moglo biti, jer Odred u cjelini nije išao u akcije: niti je napadao neprijatelja, niti na cesti od Sanskog Mosta prema Lušci-Palanci postavljao zasje-

de. Komandant odreda Pero Jelača nije preduzimao nikakve akcije. Odredom je rukovodio iz sjedišta komande u Lušci-Palanci i vrlo rijetko je odlazio na položaj.

Prvih dana ustanka, do razbijanja »fronta« i povlačenja ustanika i naroda u Grmeč, ustanici su se pojedinačno brinuli za svoju ishranu. Tada su grupice zajednički pekle janjad ili prasad, dok su hljeb dobij ali ili sami donosili od kuće. Bilo je i »plijena«, ali su i pojedini domaćini sami pekli meso i donosili ga na položaje ustanicima. Međutim, kada je polovinom avgusta formiran Ustanički odred Lušci-Palanka, organizovane su kuhinje u vodovima, za svaki vod posebno i neposredno iza položaja. U ishrani ustanika je prevladavalo pečeno meso, a od kuvanih jela grah, kupus i krompir s mesom. Hljeb je dobijan i skupljan po selima iz kojih je bilo ljudstvo pojedinih vodova ili u selu gdje se nalazio »položaj« voda.

Polaganje zakletve u Ustaničkom odredu Lušci-Palanka obavljeno je na više mjesta. Jedna grupa ustanika je polagala zakletvu kraj izvora Točak kod Marjanovića gaja, na periferiji Lušci-Palanke, još dok su tu držali položaj. Borci bi se okupili, a ispred njih, u sredini, postavljane su u kupu tri puške. Polaganjem zakletve je rukovodio komandant odreda Petar Jelača, držeći u ruci zapaljenu svijeću u čiraku, a zapisnik je vodio Simo Rajšić; ustanici su se zaklinjali u narod, u srpstvo, spominjan je i krst časni i srpskopравoslavna crkva i, na kraju, svi su dizali tri prsta i izgovarali — amin!

Ljudstvo Miljevačkog voda je polagalo zakletvu odmah prilikom formiranja voda više Babića kuća. Tekst zakletve je čitao Ostoja Predojević iz Predojevića Glavice, bivši žandarmerijski narednik, koga je komanda Odreda poslala iz Lušci-Palanke da obavi taj čin. Zakletva je bila slična zakletvi koju su polagali vojnici u Jugoslovenskoj vojsci. Pred ustanicima je bila pobodena jugoslovenska zastava, ali nije bilo ni svijeća, ni krsta.

Manja grupa ustanika Glavičko-potkrajskog voda bez vodnika se zahtekla na odmoru u Glavičkoj uvali kada je k njima došao komandant Odreda Pero Jelača s omladincem Zdravkom Njegovanom, da bi organizovao i njihovo polaganje zakletve. Zdravko Njegovan je stavio na sebe epitrahilj,⁷⁶ ustanici su postrojani i pročitana je zakletva.

Ubrzo poslije formiranja Ustaničkog odreda Lušci-Palanka komandant Odreda Pero Jelača je pozvao stolara Jozu šašića i Mirka Praštala i dogovorio se s njima da pomoću dinamita koji su ustanici imali, i upotrebljavali bez većeg efekta, naprave neku vrstu bombe. Tako je došlo do otvaranja prve ustaničke radionice u kovačnici Mirka Praštala u Praštalima. Jozo i Mirko su počeli praviti tzv. »cementne bombe«, ali se brzo pokazalo da ni te »cementne bombe« ne vrijede mnogo. Tada su oni prešli na izradu bombi od vodovodnih cijevi, i na kraju izradu tzv. »bombi na čepiće«.⁷⁷

Neposredno nakon organizovanja Gerilskog odreda Lušci-Palanka, među rukovodećim ljudima ovog odreda je došlo do nesuglasice oko osnovne orijentacije započete borbe. U nastojanju da se Odred usmjeri u bratoubilačku borbu, najglasniji su bili Pavle Mutić, Slavko Praštalo i Miloš Đilas,

⁷⁶ Epitrahilj je dio odežde koju nosi pravoslavni sveštenik za vrijeme crkvene službe, pokopa i drugih vjerskih obreda.

⁷⁷ Opširnije o izradi »cementnih bombi« i »bombi na čepiće« u poglavlju »Partizanske radionice«.

službenik bivše srpske ispostave. Njih dvojica su isticali da borbu treba voditi protiv Muslimana i Hrvata, jer su oni krivi za sve nevolje koje su snašle srpski narod. Slavko Praštalo je u to vrijeme napustio položaj i bio kod kuće u Lušci-Palanci. Svakodnevno se navraćao i zadržavao u Komandi odreda, ili se kretao među Palančarima. Miloš Đilas nije ni išao na položaj, jer je od ranije bio invalid, bez šake, pa je bio kod kuće. Njih su od početka otvoreno podržavali lugal Nikola Čubrilo, gostioničar Obrad Daljević, lugal u Bojištu Sveto Srdić i još neki. Miloš Đilas se pred rat doselio u Lušci-Palanku. On je ranije bio sudski glasnik u Bosanskom Petrovcu, pa je na intervenciju tamošnjeg bogatog trgovca Miloša Novakovića 1933. godine bio otpušten iz službe, jer je bio prestrog, plijenio je od seljaka stvari i stoku za neplaćene sudske takse i si. Poslije toga na ulici se porječkao s Novakovićem, ovaj ga ošamario, a Đilas ga je s nekoliko hitaca iz pištolja ubio. Kad je odležao kaznu, nije se smio vratiti u Bosanski Petrovac, već se doselio u Lušci-Palanku, gdje se zaposlio u sreskoj ispostavi. Ova grupa je bila i protiv toga da Odred nosi naziv Gerilski odred, a borci naziv — gerilci. Ovoj pročetničkoj grupi suprotstavljali su se jedino Vaso Praštalo, komesar Odreda i još nekolicina mladih boraca, koji su odranije bili povezani s komunistom Gojkom Majkićem i pod njegovim uticajem. Vaso Praštalo nije bio dovoljno politički upućen da bi se mogao argumentima suprotstaviti stavovima svog daljeg rođaka Slavka Praštala i ostalih. Njihovim nacionalističkim stavovima Vaso Praštalo se suprotstavljao riječima: »Nećemo mimo drugih!« To je značilo, pošto se i na području petrovačkog sreza i Drvara, i drugdje, osnivaju gerilski odredi i borci zovu gerilci, ni ustanici s područja Lušci-Palanke ne bi trebalo da se izdvajaju i budu nešto drugo!

Pošto je aktivnost grupe Pavla Mutića svakim danom bivala sve otvorenija, komesar Odreda je tražio političku pomoć iz Komande gerilskih odreda Krupa—Sana.⁷⁸ Kako je u to vrijeme na ovo područje već bio stigao i Stab partizanskih odreda za Bosansku krajinu, komandant Danko Mitrov Odužio je Stojana Makića, tada zamjenika političkog komesara Komande odreda Krupa—Sana da održi sastanak sa rukovodiocima u Lušci-Palanki. Makić je na sastanku u lugarevu kuću pozvao rukovodioce Odreda ali je i on naišao na neslaganje nekih od njih s politikom koju KPJ sprovodi u sastanku. Samo komesar Odreda Vaso Praštalo i vodnik voda Đurin Predojević su podržali Makića, dok se jedan dio kolebao. Pošto nije uspio pridobiti sve rukovodioce Lušcipalanskog odreda za platformu NOB, Makić je, nakon konsultovanja sa najnaprednijim ustanicima, odlučio da se sazove *W. Na narodni zbor u Mutića Gaju došlo je preko dvjesto ljudi, među kojima i većina ustanika. Makić je govorio o situacije kod nas i u svijetu, o djelovima NOB i o pojedincima koji su protiv stavova koje sprovodi Stab Partizanskih odreda za Bosansku krajinu. Ljudi okupljeni na zboru pozdravili su izlaganje Stojana Makića, dok su Pavle Mutić, Slavko Praštalo, Miloš Đilas i drugi ćutali.

Međutim, grupa Pavla Mutića, Slavka Praštala i Miloša Đilasa ni poslije ovoga zbora nije prestala s pokušajima usmjeravanja Gerilskog odreda Upročetničke vode. Pod njihovim uticajem došlo je u to vrijeme i do upada Jadrnog voda Gerilskog odreda Lušci-Palanka u Skucani Vakuf, gdje su spalili sve muslimanske kuće i dvojicu ih trojicu Muslimana civila ubili.

⁷⁸ Kazivanje Vase (Vlajka) Praštala, nosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 8. maja 1978. godine.

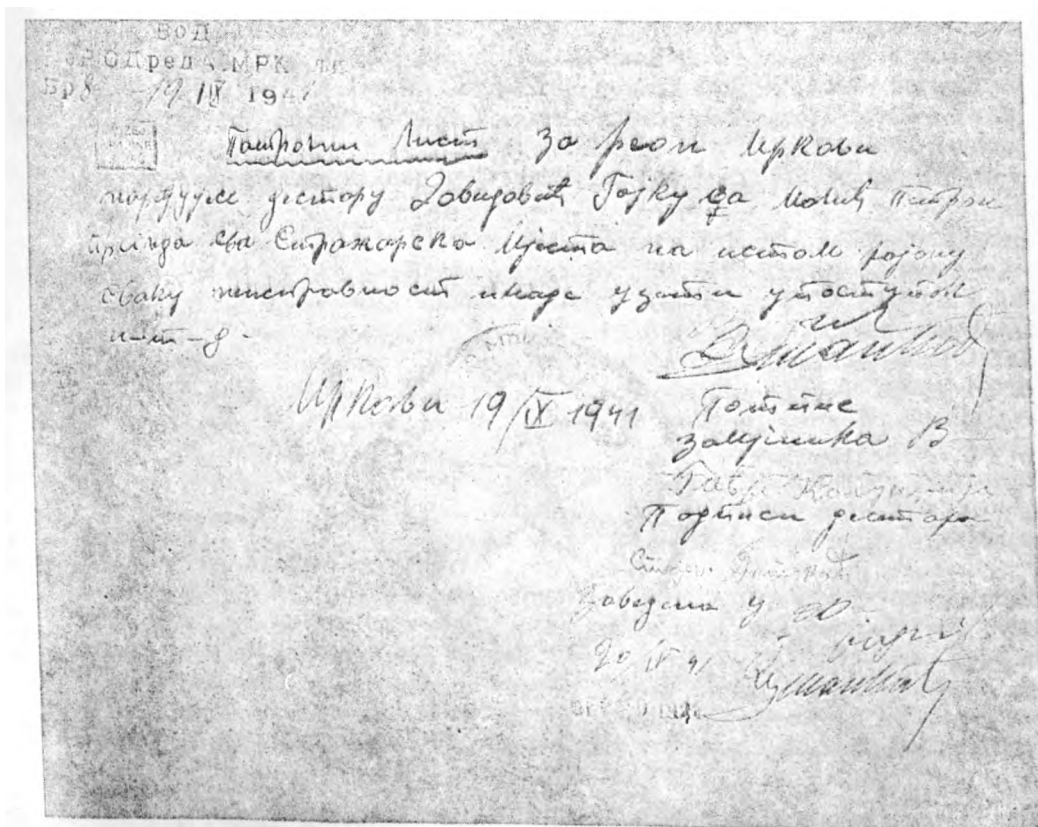
FORMIRANJE SEOSKIH VODOVA

Na »Opštoj sjednici predstavnika svih gerilskih odreda«, kako je u citiranoj Naredbi o disciplini nazvan sastanak održan 21. avgusta 1941. godine, na kojem je formirana »Komanda gerilskih odreda Bosanska Krupa — Sanski Most«, jedan od najvažnijih zaključaka je bio da äVako veće selo, ili dvatri manja, organizuju svoj odred u čiji sastav treba da budu uključeni svi punoljetni muškarci. Određeno je da štab odreda sačinjavaju: komandir i njegov zamjenik, politički komesar i njegov zamjenik, ekonom i bolničar.

U duhu ovih zaključaka do savjetovanja u Majkić-Japri, 20. septembra 1941. godine, formirani su seoski vodovi u Kozinu, Mrkaljima i Hadrovcima.

Krajem avgusta, ili prvih dana septembra, u Kozinu je formiran Gerilski vod, koji je ušao u sastav Gerilskog odreda Hašani, na teritoriji bosanskokrupskog sreza. Iz dokumenta pisanog 20. septembra 1941. godine vidi se da je za komandira tog voda izabran Ljubo Lajić, a za njegovog zamjenika Đurađ Marčeta.

Trinaestog septembra je u Mrkaljima formiran Gerilski vod, koji je također ušao u sastav Gerilskog odreda Hašani. Komandir tog voda je bio Dušan Malie, a desetari Gojko Davidović, Stojan Antonić i Lazo Mijatović, a jedno vrijeme je tu dužnost obavljao i Ilija Stupar. Vod je postavljao straže i slao patrole prema Budimlić-Japri.

Patrolni list od 19. IX 1941. godine Gerilskog voda Mrkalji.

Na konferenciji održanoj u Hadrovcima 16. septembra za donji dio sela organizovan je samostalni vod, neposredno potčinjen Komandi gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most. U njegovom sastavu je bio 31 mještаниn, a ljudstvo je bilo razvrstano u tri desetine. Desetari su bili Dušan Mar četa, Lazo Mar četa i Marko Jelisavac, a vodnik Mihajlo Mar četa. I ovaj vod je stražama i patrolama obezbjeđivao svoje selo prema Budimlić-Japri.

5. DOLAZAK ŠTABA PARTIZANSKIH ODREDA ZA BOSANSKU KRAJINU I SAVJETOVANJA U MAJKIC-JAPRI

Desetog ili jedanaestog septembra 1941. godine od Banjaluke, preko Mliništa i Drvara, u Komandu gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most u Majkić-Japri stigao je Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu, koji je u Podgrmeču, početkom oktobra, preimenovan u Štab Krajijske divizije. Komandant tog štaba bio je Danko Mitrov, major Španske republikanske vojske, popularni »major Danek«, a politički komesar Branko Babić, Slovenac. S njma je bila zaštitnica Štaba, u kojoj su bili Teufik Kadenić Cinkara, komandir i Rudi Kolak, politički komesar Zaštitnice Štaba, zatim Drago Lang, Branko Lastrić, Ivica Odić, Risto Škrbić, Milan Tavčar, Jovica Čurlija i Juraj Marek, uglavnom komunisti iz Banjaluke.⁷⁸ Štab se smjestio u kuću Vlade Karića, a Komanda gerilskih odreda je tada jednim dijelom bila u kućama Dražića. Danko Mitrov je najviše vremena provodio u obilasku Odreda. Malo se zadržavao u Štabu. I politički komesar Branko Babić je obilazio jedinice i radio na stvaranju partizanskih organizaoija,⁸⁰ sve do odlaska na Kozaru. Danko Mitrov je tih dana postavio Stojana Makića, dotadanjeg političkog komesara Ustaničkog odreda Majkić-Japra, za zamjenika političkog komesara u Komandi gerilskih odreda sreza Krupa — Sana, a njegovu dužnost u odredu preuzeo je Dušan Josipović, dotadašnji pomoćnik političkog komesara Komande gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most.

Dvadesetog septembra, desetak dana nakon dolaska u Majkić-Japru, Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu je organizovao u svom sjedištu savjetovanje komandira gerilskih odreda, kojem su prisustvovali i neki istaknutiji borci, organizatori ustanka, ukupno oko šezdeset delegata, kako su ih tada zvali. Pošto u kuću Vlade Karića nisu mogli svi stati, neki učesnici su bili u dvorištu. Zapisnik na ovom savjetovanju vodio je Rade Stupar, predratni bilježnik Opštine Rujiška, a tada sekretar Komande gerilskih odreda sreza Krupa—Sana. Savjetovanje je omogućilo Štabu partizanskih odreda za Bosansku krajinu da se upozna sa stanjem na području Grmeča i da sagleda i ocijeni jednomjesečni rad Komande gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most na ućvršćivanju postojećih i formiranju novih ustaničkih jedinica.

Savjetovanju su prisustvovali Danko Mitrov, komandant partizanskih odreda Bosanske krajine, Petar Vojnović i Branko Ćopić, komandant i politički komesar Štaba gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most i njihovi zamjenici Mile Gagić, Trivo Drljača i Stojan Makić, delegati gerilskih odreda: Petar Škundrić i Milančić Miljević, komandant i član Štaba Gerilskog odreda Jelašinovci, Stojan Dolinar i Dušan Josipović, komandir i

⁷⁹ Kazivanje Teufika Kadenića Cinkare, pismo od 12. februara 1979. godine, so Kazivanje Rade Stupara autoru, 31. marta 1972. godine.

politički komesar Ustaničkog odreda Majkić-Japra, komandir i politički komesar Ustaničkog odreda Lušci-Palanka Pero Jelača i Vaso Praštalo, komandir Rujiškog odreda Milan Ličina, komandir Radičkog odreda Mile Glišić, komandir Gorinjskog odreda Mičo Kolundžija, komesar Partizanskog odreda Potkalinje Đuro Rašeta, komandir Odreda u Gornjim Petrovićima Dušan Bokan, komadir i komesar Hašanskog gerilskog odreda Andrija Novaković i Ratko Novaković, komandir Kozinskog voda Hašanskog odreda Ljubo Lajić, zatim Mile Davidović, Đorđe Maran, Redžo Terzić i predstavnici ostalih odreda s područja krupskog, novskog i sanskog sreza. Ispred partijske organizacije savjetovanju su prisustvovali Hajro Kapetanović i Ale Terzić.

Stojan Makić je u svojim sjećanjima na ovaj skup napisao da su na konferenciji analizirani stanje i vojnički uspjesi, slabosti i teškoće u odnosima i postavljeni zadaci odreda za dalje borbe, organizaciono učvršćivanje itd.

U izvještaju i diskusiji konstatovano je da su neki odredi razvili vrlo uspješnu vojničku aktivnost i postigli vidne rezultate, da su nanijeli neprijatelju znatne gubitke, zaplijenili oružje i vojnu opremu. Istaknuto je da je najbolje uspjehe ostvario Jelašinovački odred, koji je poslije prvih ustaničkih borbi produžio da uspješno izvodi partizanske akcije, vrši diverzije na pruži Sanski Most — Srnetica i napada neprijateljske kolone, vozove i straže. Odred je ojačao i povećao se na preko 60 naoružanih boraca.

Na konferenciji komandant Danko Mitrov čestitao je na uspjesima predstavnicima Jelašinovačkog odreda i posebno pohvalio Petra Skundrića. Konstatovao je da su još neki odredi (odredi u Velikom i Malom Radiću, Suvaji i drugi) bili primjerno aktivni u borbama, naročito u odbrambenim akcijama, ali da većina nije razvila posebnu vojničku partizansku aktivnost. Neki odredi postali su neaktivni kao, na primjer, odredi u Gornjim Petrovićima, Lušci-Palanci. Zaključeno je da odredi samoinicijativni je i smjelije, pogotovu noću, napadaju neprijateljske straže, patrole i uporišta, da redovno postavljaju zasjede i slično, ali da se daju i prijedlozi za organizovanje zajedničkih akcija u kojima bi učestvovalo više obližnjih odreda.

Na konferenciji je istaknuto da neki rukovodioci odreda ne organizuju vojničke akcije i da tolerišu nedisciplinu, šovinizam i pljačku. Naveden je primjer Stevurine Kosovca iz Ustaničkog odreda Lušci-Palanka, koji je često samovoljno napuštao Odred, istupao šovinistički, teroriso zarobljene Muslimane, prodao pušku, puškomitraljez i sto litara benzina, puškom ranio jednog partizana radi osvete itd. Zbog toga je kritikovan komandir Odreda Pero Jelača, a Komandi gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most je naređeno da sprovede istragu, ispita svjedoke, pa ako optužbe budu tačne, da se Stevurina Kosovac preda vojnom sudu. Komanda je organizovala istragu o radu i postupcima Kosovca i pošto je utvrđeno da je on stvarno počinio sve ono za što je na savjetovanju bio optuživan, predat je vojnom sudu, koji ga je osudio na smrt i on je strijeljan 5. oktobra 1941. godine.⁸¹

Danko Mitrov je na konferenciji govorio o budućim zadacima, posebno objašnjavajući kako se izvode noćni napadi na neprijatelja.

⁸¹ Stojan Makić: Razvitak partizanskih jedinica, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga druga, str. 100—101.

Učesnici konferencije su obnovili zaključak donesen na »opštoj sjednici« održanoj 21. avgusta da svako selo obrazuje svoju četvu ili vod, raspravljali su najviše o organizovanju tih jedinica. Tim povodom Štab partizanskih odreda Bosanska Krupa—Sanski Most je izdao odgovarajuću naredbu. Ona nije sačuvana u izvornom obliku, već u Naredbi koju je na osnovu prve izdao Ljubo Lajić, zamjenik komandanta Gerilskog odreda Hašani, upućenoj vodovima u Hašanima, Kozinu, Johovid i Živoskupu. Njegova naredba, međutim, nema datuma, ali je njen prijem registrovan u Kozinskom vodu Gerilskog odreda Hašani 29. novembra 1941. godine.

Na početku Naredbe br. 2 vodnicima vodova Hašani, Kozin, Johovica i Živoskup stoji da prema naređenju Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana, a na osnovu zaključaka zajedničke sjednice vođa odreda za srez Krupa—Sana, svako selo ima obrazovati četvu ili vod, da se četa dijeli na vodove, vodovi na desetine a desetine na grupe po pet ljudi. Na čelu čete je komandir, na čelu voda vodnik, desetine desetar, a grupe vođa grupe. Drugim članom se određuje da svi borci odmah polože zakletvu prema tekstu koji će se naknadno dostaviti. Trećim članom se određuje da se obavezno određuju kuriri za svaku desnu i lijevu jedinicu, po jedan, i posebno jedan kurir za komandu Odreda Hašani.⁸² Nadalje se četvrtim članom naređuje da se u vojnu jedinicu imaju pozvati svi muškarci od 20 do 50 godina starosti koji su fizički sposobni, a ko bude izbjegavao, treba ga tužiti komandi odreda, a »komanda će podići protiv istog optužbu prijemkom Vojnom sudu u Grmeču.⁸³ Petim članom se određuje da se od ljudi nesposobnih za borbu, kao što su šepavi, ćoravi, mlađi od 20 i stariji od 50 godina, obrazuje »pomoćna radna vojska« koja ima zadatak da kontroliše slobodnu teritoriju i da obrađuje njive. Na završetku se određuje da komandir ili vodnik odredi »starješinu sela koji će voditi pozadinske dužnosti i brigu oko obrade imanja.«⁸⁴

U drugom članu Naredbe umjesto naziv ustanik ili gerilac piše »četnik«, odnosno stoji »Zakletvu četnika izvršiti odmah...». Ovo je jedan od rijetkih dokumenata s područja Podgrmeča u kojem se ustanici nazivaju četnicima, što oni u stvari nisu bili. Ustaničke komande u Podgrmeču uopšte nisu upotrebljavale taj naziv, već naziv »ustanik« i »gerilac«, a poslije sastanka od 20. septembra u Majkić-Japri »partizan«. U narodu, kojem su bili nepoznati i strani i naziv »gerilac« i naziv »partizan«, upotrebljavan je za ustanike iz prošlosti jedino poznati naziv — četnik. U Naredbi ga je upotrijebio zamjenik komandanta Gerilskog odreda Hašani Ljubo Lajić, koji se i potpisao. On je ubrzo poslije toga protjeran iz Podgrmeča, otišao je u svoj rodni kraj na Kozaru, gdje je razotkrivena njegova četnička djelatnost, pa je bio uhapšen, suđen i strijeljan.

Dva ili tri dana poslije savjetovanja komandnog kadra održano je u Majkić-Japri i prvo savjetovanje političkih komesara odreda na području Grmeča, koji su bili pod Komandom Štaba partizanskih odreda Krupa—Sa-

⁸² Iz ovoga se vidi da se rukovodeće tijelo Gerilskog odreda Hašani nazivalo komandom, a ne štabom.

⁸³ Odnosi se na Vojni sud Komande partizanskih odreda Bosanska Krupa—Sanski Most.

«Original naredbe u arhivu Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. broj 211.

⁸⁵ U drugom članu Naredbe piše: »2. Zakletvu četnika izvršiti odmah prema tekstu koji će se dostaviti«.

na. Na osnovi primljenih direktiva Branko Ćopić i Stojan Makić, politički komesar i zamjenik političkog komesara Štaba Komande partizanskih odreda Krupa—Sana najviše su govorili o NOP i o zadacima političkih komesara, o političkom stanju u partizanskim odredima, o značaju i potrebi razvijanja političke svijesti boraca i rukovodilaca, o bratstvu i jedinstvu, o načinu korištenja štampanih radio-vijesti i lista Gerilac, o razvijanju drugarskih odnosa, o brizi za smještaj i ishranu boraca i mnogim drugim tada aktuelnim pitanjima. Ni jedan tadašnji politički komesar nije bio član KPJ, pa nije imao ni potrebnog političkog iskustva i znanja za partijski i politički rad. Međutim, uz stalnu brigu i pomoć pojedinih članova KPJ, većina njih je shvatila zadatke i dužnosti političkih komesara i njihov rad je svakim danom postajao sve bolji.

Na ovom savjetovanju je govorio i Danko Mitrov, o tome kako je Ustanički odred Lušci-Palanke 17. septembra upao u skoro pust Skucani Vakuf, spalio sve muslimanske kuće i ubio nekoliko nedužnih Muslimana. On je oštro kritikovao taj postupak i rekao da su s tom akcijom »napravili više štete nego koristi«. Potom je govorio o tome kakav odnos treba da imaju partizani prema civilima na neoslobođenoj teritoriji i da se partizani ne smiju svetiti nad nedužnim stanovništvom za zločine ustaša i drugih zlikovaca.⁸⁶

Tih dana, krajem septembra, u Majkić-Japru, u Štab partizanskih odreda Krupa—Sana došao je iz Like Stojan Matić,^M komandant Bataljona gerilskih odreda za Liku, koji je bio u sastavu Drvarske brigade. U razgovoru s Brankom Ćopićem, čiji je on bio školski drug iz bihačke Gimnazije i Stojanom Makićem, Matić je sagovornike upoznao sa vojno-političkom situacijom u Lici, s raspoloženjem naroda i spremnosti da se bori i protiv italijanskih fašista, kao i o postojanju pojedinaca i grupica velikosrpski nastrojenih, koji šuruju s Italijanima. Ćopić i Makić su upoznali Matića s razvojem ustanka na području Grmeča i spremnosti Grmečlija da se bore i protiv italijanskog okupatora, kao i s borbom koja se vodi protiv djelovanja raznih kolebljivaca, italijanaša i četnički nastrojenih pojedinaca. Kada je u međuvremenu u Štab stigao komandant Petar Vojnović, Matić je i s njim razgovarao, noćio u Štabu, otišao do Lušci-Palanke i sutradan se vratio nazad u Liku.⁸⁸ Tako je uspostavljena direktna veza grmečkih i ličkih partizana, koja će se sve više razvijati kako u borbenim dejstvima tako i na svim drugim poljima.

FORMIRANJE NOVIH VODOVA I ODREDA

Krajem avgusta i u toku septembra mnoga sela su izvršila dobijeni zadatak i formirala svoj odred. Međutim, bilo je dosta sela koja nisu organizovala svoju ustaničku jedinicu. Zbog toga je to pitanje bilo među prvim koje je razmatrala »Zajednička sjednica odreda za srez Bosansku Krupu—

⁸⁶ Kazivanje Vase (Vlajka) Praštala autoru, 8. maja 1978. godine.

⁸⁷ Stojan Matić iz Nebljusa, aktivni oficir bivše Jugoslovenske vojske. Organizator ustanka na području donjolapačkog sreza. Kao komandant Bataljona »Marko Orešković« poginuo 27. februara 1942. godine u napadu na Italijane u Donjem Lapcu. Proglašen za narodnog heroja.

⁸⁸ Kazivanje Stojana Makića, 12. maja 1975. godine, str. 6.

Sanski Most«, održana u Majkić-Japri 20. septembra 1941. godine, mjesec dana poslije »Opšte sjednice predstavnika svih gerilskih odreda«. Na toj »Zajedničkoj sjednici« je odlučeno da se umjesto naziva »Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most« upotrebljava naziv »Komanda partizanskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most«. S posljednjim nazivom se susrećemo prvi put u sačuvanom dokumentu od 27. septembra 1941. godine. Do početka oktobra i niže komande i štabovi su u svom nazivu izraz »gerilski« zamijenili izrazom »partizanski«. Međutim, glavni zaključak tog drugog većeg skupa predstavnika ustaničkih jedinica područja Grmeča bio je da »svako selo ima obrazovati četu ili vod«. Na osnovu zaključaka tog skupa Štab Komande partizanskih odreda Bosanska Krupa—Sanski Most je izdao i odgovarajuću naredbu.

Na osnovu te naredbe po selima se pristupilo osnivanju desetina, vodova i odreda i taj proces je trajao sve do kraja oktobra. U nekim selima su formirani samo vodovi, ponegdje desetine, a za jedno ili više sela i odred, koji je nazivan i četom.⁸⁹

Do kraja septembra 1941. godine na oslobođenom području sanskog, krupskog i novskog sreza bila su formirana 24 seoska odreda. To se vidi iz dopisa štaba Komande partizanskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most, upućenog komandama odreda, koji je bio naslovljen: »KOMANDA PARTIZANSKIH ODREDA OD 1 DO 24«, iz čega proizlazi da su pod navedenim Štabom tada bila 24 seoska odreda.

Iako nam već citirani dokumenat ukazuje da je između štaba Komande partizanskih odreda sreza Bosanska Krupa—Sanski Most i njemu potčinjenih odreda vođena znatna pismena prepiska, sačuvana su iz tog vremena samo sljedeća dokumenta: »Dekret« Komande Gerilskog odreda Srednji Dubovik od 1. septembra 1941. godine, više dopisa Komande Gerilskog odreda Hašani, nekoliko desetina dopisa Komande Partizanskog odreda Mrkalji i po dva dokumenta partizanskih odreda Jelašinovci i Lipnik. Zato je teško utvrditi koji su odredi spadali u ta dvadeset četiri, naznačena u spomenutom dopisu od 27. septembra 1941. godine. Na osnovu objavljene memoarske građe i istraživanja ustanovljeno je da su septembra—oktobra 1941. godine postojali na sanskom srezu sljedeći seoski odredi:

— Partizanski odred Majkić-Japra, komandant Stojan Marjanović Dolinar, politički komesar Stojan Makić, pa zatim Dušan Josipović,

— Partizanski odred Lipnik, komandant Dušan Bajić, komesar Pajo Đurić,

— Partizanski odred Slatina, komandant Mile Vojnović, zamjenik komandanta Pero Vukojević,

— Partizanski odred Lušci-Palanka, komandant Pero Jelača, komesar Vaso V. Praštalo i

— Partizanski odred Jelašinovci, komandant Petar Škundrić, politički sekretar (komesar) Jovo Pavić.

Kasnije, u drugoj polovini oktobra, formiran je i

— Partizanski odred Mrkalji, komandant Dušan Malić.

so Tako su na Krupskom srezu od prvih dana ustanka Odred Suvaja sačinjavale tri čete.

Dakle, na sanskom srezu tada je djelovalo ukupno šest partizanskih seoskih odreda, dok je šesnaest odreda bilo na području krupskog i dva na području novskog sreza.

Konjički vod, formiran još krajem avgusta (komandir Petar Đurašino-
vić), nije bio vezan za uže područje. Komanda partizanskih odreda sreza
Bosanska Krupa — Sanski Most koristila se njime na području sva tri sreza.

Partizanski odredi su nosili redne brojeve od 1 do 24, a ime sela je
označavalo odakle je većina ljudstva i nije bilo sastavni dio naziva odreda,
kao što je to navedeno u pregledu seoskih odreda. Međutim, iz sačuvanih
dokumenata zna se jedino da je Odred iz Hašana nosio naziv »Partizanski
odred broj 6.

Iako su u ovo vrijeme ustaničke snage poprimile čvršću vojnu organi-
zaciju i stajale pod jedinstvenom komandom, do okončanja procesa izgrad-
nje ustaničke vojne organizacije proći će još oko mjesec dana, i ona će tek
krajem oktobra, formiranjem Prvog KNOP odreda, poprimiti svoj konačan
oblik, koji se više suštinski neće mijenjati, iako će kasnije, formiranjem
brigada, poprimiti viši organizacioni oblik.

Ovakav proces pratila je i neujednačenost naziva funkcija starješinskog
kadra u ustaničkim jedinicama. Za iste vojne funkcije upotrebljavani su
razni nazivi, čak i u jednom te istom dopisu: »vođa«, »starješina«, »koman-
dant« ili »komandir«. Politički rukovodioci u ustaničkim jedinicama nosili
su kraće vrijeme nazive: komesar, politički sekretar ili politički komesar,
da bi krajem oktobra preformiranjem seoskih odreda u vodove bio uveden
jedinstven naziv: za političke radnike u vodu — politički delegat, a u četi
— politički komesar.

U ovo vrijeme još uvijek ni jedan od političkih komesara seoskih od-
reda nije bio član KPJ. Ali i njihova zadaća se tada svodila, uglavnom, na
organizovanje snabdijevanja odreda hranom i drugim potrepštinama. Među-
tim, većina komesara ovih odreda prisustvovala je savjetovanju političkih
komesara ovog područja krajem septembra 1941. godine i učestvovala u raz-
matranju političke situacije i političkih zadataka na učvršćivanju odreda i
slobodne teritorije. A u cilju učvršćenja autoriteta komandira i komesara
seoskih odreda, još je Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa —
Sanski Most u septembru izdavala »dekret« o postavljenjima komandira i
komesara tih odreda.

Vodovi seoskih gerilskih odreda bili su sastavljeni od većine odraslih
muškaraca jednog sela i, u stvari, činili su neku vrstu seoske straže, koja
je na smjenu išla na položaj prema neprijatelju. Danas je nemoguće usta-
noviti i navesti imena svih ljudi tih vodova.

Ustanici s područja Hašana, sela koje je pripadalo krupskom srezu,
formirali su krajem avgusta svoj gerilski odred i nazivali ga — Gerilski od-
red Hašani. Za komandanta su izabrali Stevu Vješticu, za političkog kome-
sara Ratka Novakovića, a za zamjenika komandanta Ljubu Lajića, učitelja.
U sastavu ovog odreda u početku su bila dva voda: hašanski vod i poseban
vod hašanskog zaseoka Žvioskupa. U toku septembra u sastav Gerilskog
odreda Hašani ušlo je još pet vodova, u međuvremenu formiranih u Kozinu,
Mrkaljima, Hadrovcima, Johovici i Dugim Njivama, selima sanskog sreza.

Kako su se Hašani nalazili skoro u centru slobodne grmečke teritorije,
uputili su svoj odred prema najbližem neprijateljskom uporištu, Budimlić-

Japri. Hašanski vod i Komanda Odreda prebacili su se najprije u Kozin, potom u Mrkalje i najzad u školu u Hadrovcima. Da bi se u Hašanima zadržao neko ko će se brinuti za snabdijevanje boraca na položaju, na sastanku održanom u Hašanima, u Crkvini, za taj posao je izabran seoski trgovac Andrija Novaković. On se u prepisci služio štambiljem na kojem je pisalo: KOMANDA ODREDA HAŠANI, potom KOMANDA PARTIZANSKOG ODREDA HAŠANI i štambiljem KOMANDIR PARTIZANSKOG ODREDA HAŠANI. Za razliku od prva dva, u trećem štambilju, u sredini, nalazila se i petokraka zvijezda. Prema sačuvanom dokumentu, Andrija Novaković se u prepisci potpisivao kao »komandant« ili »komandir« Partizanskog odreda Hašani.

Kada je 21. oktobra formiran poseban odred za sela Hadrovce, Mrkalje i Duge Njive, vodovi ovih sela su izdvojeni iz Partizanskog odreda Hašani i od njih je formiran novi Partizanski odred Mrkalji, nazvan po selu u kojem je bilo sjedište Komande ovog odreda i iz kojeg je bio i »vođa« odreda.

I Johovica je 23. septembra formirala svoj vod i za komandira izabrala Milana Sovilja. Vod je slao patrole prema Budimlić-Japri i Halilovcima, koji su tada dobrim dijelom još uvijek bili pod kontrolom neprijatelja.

Na skupu u Dugim Njivama, održanom 28. septembra uveče, organizovan je i u ovom selu vod i za vodnika je izabran Marko Marjanović. Međutim, po naređenju Ljube Lajića, zamjenika komandanta Gerilskog odreda Hašani, Marjanovića je na dužnosti vodnika 7. oktobra smijenio Stojan Milunović.

Od boraca iz Slatine formiran je u septembru 1941. godine Gerilski odred Slatina. Za komandira je izabran Mile Vojnović, a za njegovog zamjenika Pero Vukojević. U Odredu su uglavnom bili omladinci i po broju ljudi spadao je među najmanje seoske odrede. Imao je svega petnaestak boraca, a vrlo malo pušaka. Većina pripadnika ovog odreda je umjesto pušaka imala koplja, sjekire ili neko drugo oruđe. Odred je bio orijentisan prema Budimlić-Japri, iz koje je neprijatelj često vršio ispade u cilju obezbjeđenja ceste Budimlić-Japra — Stari Majdan — Sanski Most. Odred je postavljao zasjede i na cesti i postepeno se naoružavao.

Krajem septembra (ili prvih dana oktobra) formiran je Odred za sela Lipnik i Đuriće. Nedostaju podaci o datumu njegovog formiranja, ali se iz sačuvanog dokumenta, priznanice na stvari uzete iz radnje Luke Glušca, vidi da je formiran prije 10. oktobra 1941. godine. Kako su Lipničani skoro sve oružje donijeto iz aprilskog rata poslije kapitulacije Jugoslovenske vojske predali ustaškim vlastima, ovaj odred je bio najslabije naoružan. Od oko dvadeset njegovih boraca samo su dva ili tri imali puške, a ostali koplja, rogulje, sjekire i si. Na pripremama za formiranje ovog odreda radili su Stojan Makić, zamjenik političkog komesara Štaba i omladinac Redžo Terzić, đak iz Bosanske Krupe, skojevac, koji je početkom septembra izišao iz Bosanske Krupe i bio raspoređen na politički rad na području Lipnika i okolnih sela. Za komandira Odreda izabran je Dušan Bajić, a za komesara Pajo Đurić.

U Odred iz Lipnika je prilikom njegovog formiranja stupilo šesnaest ustanika ovog sela i jedan iz Fajtovaca, tako da je ukupno imao sedamnaest boraca.

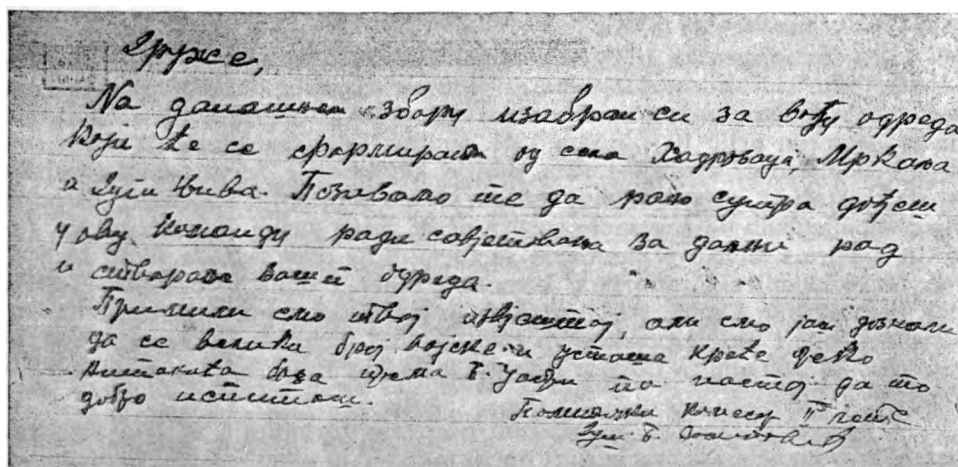
Na inicijativu Petra Vojnovića, krajem avgusta je formiran Konjički vod, nazivan i Konjičkom četom, od boraca s krupskog, novskog i sanskog sreza. Vod je u početku imao samo petnaest boraca, po pet iz svakog sreza.

V

Prvih pet boraca Konjičkog voda s područja sanskog sreza bili su Mičo Korać, Cvijo Kukolj, Stojan Milinović, Svetkina Miljević i Veljko Miljević. Međutim, brojno stanje Konjičkog voda je ubrzo poraslo na 36 boraca naoružanih puškama, svrstanih u tri konjičke grupe (odjeljenja). Za komandira Voda je određen Petar Đurašinović, a komandiri odjeljenja su bili Veljko Miljević, Cvijo Kukolj (kraće vrijeme) i Boško Đurašinović, koji je istovremeno bio i zamjenik komandira Voda jer je u Jugoslovenskoj vojsci služio u konjici i bio kaplar.

Kako su svi borci određeni za ovaj vod došli samo s puškama i municijom, bez konja, bili su vraćeni u jedinice iz kojih su došli da im one obezbijede jahaće konje. Najprije su uzeti državni konji koji su prije rata bili dati bogatijim seljacima za priplod, a razlika je bila namirena uzimanjem konja od ostalih imućnijih seljaka. Pošto se ljudstvo prikupilo s jahaćim konjima, određeno je da im logor bude u Srpskoj Jasenici, na sredini područja na kojem treba da djeluju i odakle mogu najbrže da stignu, kad zatreba, na sanski, krupski i na bihaćki sektor. Zbog čestih usiljenih marševa konji su brzo propadali, pa su zamjenjivani drugim.

Mrkaljski odred je posljednji seoski partizanski odred formiran na sanskom području. U Hadrovcima, kod škole, održan je 21. oktobra 1941. godine zbor naroda sela Hadrovci, Mrkalji i Duge Njive, na kojem su govorili komandir Ljubijsko-prijedorske čete Slobodan Marjanović i političkog komesara Ustaničkog odreda Majkić-Japra bio prekomandovan na ovu dužnost. Na zboru je odlučeno da se seoski vodovi iz ova tri sela izuzmu iz sastava Gerilskog odreda Hašani i da se od njih formira novi odred. Na zboru je za »vodu odreda« — kako su tada nazivani komandiri nekih seoskih odreda — izabran Dušan Malić iz Mrkalja, dotada komandir Gerilskog voda Mrkalji, a za njegovog zamjenika Gavro Kolundžija. Za vodnika Mrkaljskog voda umjesto Dušana Malića izabran je Mile Kukić. Dušan Malić nije bio

Српске,
На данашњем збору изабрани су за вођу одреда
који ће се састављати из села Хадровци, Мркаља
и Дуге Нјиве. Потврдио ми је да тако сутра дођем
у одред, који ће радити сајетљиво за јавни рад
и савладавања војне дисциплине.
Примљено као вођа одреда, али само још једном
да се верује да је вођа одреда. Кретаће се
напред са свом војском и још да се
добро усавишава. Јосиповићу Кретаће се
Јосиповићу Кретаће се

Dopis Dušana Josipovića, političkog komesara 2. čete 4. bataljona »Slobode« od oktobra 1941. godine kojim izveštava da je formiran Partizanski odred seid Mrkalji, Hadrovci i Duge Njive i da je za vođu (komandira) izabran Dušan Malić.

na zboru u Hadrovcima, jer ga je kao vodnika Mrkaljskog voda istog dana pozvao Ljubo Lajić, zamjenik komandanta Hašanskog partizanskog odreda, da 21. oktobra dođe sa desetarima u Komandu Hašanskog partizanskog odreda »radi važna dogovora«. ⁹⁰ Sačuvano je pismo koje je Dušan Josipović poslao poslije zbora u Hadrovcima Dušanu Maliću, tada izabranom za ko-

00395

КОМАНДА.
ПАРТ-ОДРЕДА №
Бр. 71 1915. 19.11.1941. Сеоском Повјереништву
МРКАЉИ

у Хадловцима

Према наређењу овог Командира да се
Повјереништво бригаде Редановић у. Зорту
Мрба Редановић Трају + Јосипа Христовић Николу
свађа надјавио, јосипа Христовић и Мару
саступају. наредуј сивови извеша
ову Команду у којој се налази се
босански на јавни босански.
ово савладају врло озбиљно. То Повјереништво
не доводи до забављивања објекта, али
оживије друштво и др.

Мркови 19/11-1941 КОДА ОДРЕДА
Душан Јосиповић

Dopis Komande partizanskog odreda Mrkalji od 19. XI 1941. godine seoskom povjereništvu u Halilovcima.

⁹⁰ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 180.

mandanta tog novoformiranog odreda u sastavu Ljubijsko-prijedorske partizanske čete.^{*1}

Kako je Dušan Malić sa svojom komandom bio u Mrkaljima, a i sam je izrađivao štambilje, on je novoformirani odred nazvao po svom selu: »Partizanski odred Mrkalji«. Sačuvao je nekoliko dokumenta s otiskom takvog štambilja Odreda.⁹²

U ovaj novi odred, Partizanski odred Mrkalji, najprije su ušli vodovi sela Mrkalji, Hadrovci i Duge Njive, a ubrzo potom i sela Johovice, Halilovaca i Čele, kao i desetina jednog zaseoka sela Slatine. Vodnici su' bili: Mrkaljskog voda — Mile N. Kukić, Hadrovačkog — Mihajlo M. Marčetić, Dugih Njiva — Jovan M. Milunović, Johovičkog — Košta J. Drljača, Halilovačkog — Božo M. Rajlić, Voda iz Čele — Petar M. Vukojević i desetar Slatinske desetine Marko S. Stanić.

Jedino ovaj odred ima sačuvane spiskove svih boraca iz tog perioda, oktobar — decembar 1941. godine. Ali, kako je u svoj sastav uključio i sve civile koji su na smjenu držali stražu ili osmatrali kretanje neprijatelja u Budimlić-Japri i okolini, on je po ljudstvu bio najbrojniji, imao je 292 boraca⁹³. Međutim, Odred nije imao ni jednu vojničku pušku, niti se razvio u vojnu jedinicu u vrijeme učvršćivanja partizanskih vodova i četa, novembra — decembra 1941. godine, već se transformisao u seosku, narodnu stražu, a njegov Stab u komandu narodne straže.⁹⁴

⁹¹ Prvi dio pisma koji je potpisao Dušan B. Josipović, politički komesar 2. čete, glasi:

»Druže,

Na današnjem zboru izabran si za vođu odreda koji će se formirati od sela Hadrovaca, Mrkalja i Dugih Njiva. Pozivamo te da rano sutra dođeš u ovu komandu radi savjetovanja za dalji rad i stvaranje vašeg odreda« ...

Pismo je bez datuma, ali je vjerovatno pisano 21. oktobra 1941. godine. Naime, Dušan Malić je izjavio da je onog dana kada je formiran Partizanski odred Mrkalja i on izabran za vođu odreda, bio na sastanku u Hašanima. To znači da je zbor bio 21. oktobra 1941. godine i tada je formiran ovaj odred, arhiva Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 231.

⁹² Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 178, 181, 395, 398, 400, 403, 413, 414, 415, 416, 417, 420.

⁹³ Spisak boraca Partizanskog odreda Mrkalji, 8. decembra 1941. godine; arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 011.

⁹⁴ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 427.

6. AKTIVNOST GERILSKIH-PARTIZANSKIH ODREDA (septembar — oktobar 1941. godine)

Tokom septembra i oktobra 1941. godine gerilski (partizanski) odredi sanskog sreza su izveli veći broj akcija, prije svega na željezničku prugu Sanski Most — Sanica — Bravsko, da bi onemogućili ili otežali prebacivanje neprijateljskih jedinica na područje Bosanskog Petrovca i Oštrelja i njihovo snabdijevanje.

Cesto je dolazilo do napada, čarki i puškaranja i na sektoru Kamengrad — Fajtovci — Vitorog, te oko Budimlić-Japre i prema Kljevcima. O ovim borbama ima malo podataka u dokumentima iz NOR-a. Svakodnevna puškaranja tek ponekad su registrovana u sačuvanim neprijateljevim dokumentima. Međutim, te borbe su ostale zapamćene u sjećanjima učesnika koja su objavljena u zbornicima sjećanja, ili su data u vidu pismenih izjava.

ZASJEDA KOD NAPREUA I FAJTOVACA

Gerilci Palanskog odreda postavili su zasjedu 3. septembra popodne nedaleko od Fajtovaca da bi tu dočekali i napali neprijateljsku jedinicu koja je toga dana prodrla iz Kamengrada do Skucanog Vakufa. Vraćajući se iz Skucanog Vakufa neprijateljska jedinica, u kojoj su bili 22 ustaše i dva žandarma, naišla je na zasjedu. Gerilci su otvorili vatru. Ustaše i žandarmi bježeći u Donji Kamengrad nisu ni metka ispalili. Malo kasnije u pomoć napadnutoj jedinici u pravcu zasjede krenula je iz Sanskog Mosta druga neprijateljska jedinica, u kojoj se nalazilo 20 domobrana i šest žandarma. Pošto se bližila noć, a neprijateljskim vojnicima se nije išlo u neizvjesnost, oni su po izlasku iz mjesta zauzeli položaj za odbranu i sve se završilo obostranim puškaranjem.

Sutradan, neprijateljska jedinica od preko 50 naoružanih domobrana, ustaša i žandarma krenula je iz Kamengrada u Fajtovce, a potom i u Skucani Vakuf sa zadatkom da odatle natjera ustanike. Ne naišavši na ustanike, koji su se bili povukli na Vitorog, neprijatelj je u povratku krenuo prema Lušci-Palanci. Kada se približio Vitorogu i ugledao brojne ustanike na položaju, odlučio se na hitno povlačenje u Sanski Most.⁸⁵

NAPAD NA STRAŽU KOD DABARSKOG MOSTA

Grupa boraca Jelašinovačkog gerilskog odreda, kojom su komandovali Veljko Mijatović i Miloš Perišić, u noći 6/7. septembra po drugi put je napala neprijateljsku stražu kod željezničkog mosta na rijeci Dabru i zapalila

⁸⁵ Arhiv VII, k. 86, br. reg. 12/11—1.

most dug 35 metara. Kada su ustanici zapucali, stražari su pobjegli na desnu obalu rijeke Sane u Čapalj i odatle uzvratili vatru.

Ustanici su sakupili suvu slamu, uvezali je u snopove i pričvrstili za pragove i drvene grede mosta, koje su polili petroleumom i onda zapalili. Most nije sasvim izgorio, već samo u dužini od dvanaest metara, iz pravca Sanskog Mosta, dok su ostala 23 metra ostala neoštećena, kako je to septembra 1941. godine izvijestio komandir Žandarmerijskog voda iz Sanskog Mosta.⁹⁶ Most je za dva dana popravljen i vozovi su nastavili da saobraćaju prema Bravsku, odnosno Bosanskom Petrovcu. Žandarmerijski komandir u izvještaju ocjenjuje da se uništenjem mosta na rijeci Dabru željelo »... onemogućiti opskrbjivanje vojske koja se nalazila u Petrovcu, Ključu, Bravsku i u Sanici Gornjoj, odnosno da se onemogućiti transportovanje vojske na ovoj jedinoj željezničkoj pruzi u pravcu naprijed navedenih mjesta« ...

Diverzija nije bila velika, ni potpuno uspjela, ali je u Sanskom Mostu izazvala paniku, o čemu kotarski predstojnik izvještava direktno Ministarstvo unutrašnjih poslova u Zagrebu, prikazujući situaciju izuzetno dramatičnom. On piše o »strahovitoj paljbi iz mitraljeza« ustanika, iako ustanici na ovom sektoru nisu tada imali ni jedan mitraljez, niti toliko municije da su mogli otvoriti »strahovitu paljbu«, čim su izvršili napad na stražu koja je čuvala most i zapalili ga, gerilci su se povukli prema šumi i ne pokušavajući da krenu prema Sanskom Mostu. Međutim, jaka paljba koju su otvorile ustaše i domobrani u samom gradu i obližnjim selima, usred noći, izazvala je u gradu paniku. Tada je kotarski predstojnik naredio da se žene i djeca evakuišu u sela Sasinu i Šehovce, dok je muškarce zadržao da sa oružjem kojim raspolaze brane grad. Preuveličavanjem snaga gerilaca kotarski predstojnik je sigurno želio da ubijedi nadležne o potrebi slanja pojačanja ne samo radi odbrane Sanskog Mosta već i preuzimanja ofanzivnih akcija da se povrate sela i teren koje drže ustanici, kako piše u spomenutom izvještaju.⁹⁷

RUŠENJE PRUGE

Dio Jelašinovačkog odreda je 10. septembra u zoru, u 3 sata, razrušio željezničku prugu kod Željezničke stanice Grmeč, u dužini od 70 metara. Dvije lokomotive, koje su naišle, su izkliznule sa kolosijeka. Međutim, isti dan su obje izvučene na opravlenu prugu i saobraćaj je nastavljen. I sutradan, 11. septembra, jedinice Jelašinovačkog odreda su razrušile prugu u dužini od 70 metara, ovog puta kod Željezničke stanice sela Rijeka, ali je i ona ubrzo popravljena i saobraćaj je normalizovan.⁹⁸

Jelašinovački odred je i narednih dana napadao i rušio željezničku prugu oko Sanice da bi onemogućio i otežao transport neprijateljevih jedinica i opreme prema Bosanskom Petrovcu. Pošto je ova komunikacija bila neprijatelju veoma važna za neposredni napad na Oštrej i Drvar, on ju je pomoću pružnih radnika i mobilisanih seljaka veoma brzo osposobljavao, uz neposrednu zaštitu žandarma, ustaša i domobrana. Tako je i 14. septembra pruga

⁹⁶ Arhiv VII, k. 152a, br. reg. 47/6.

⁹⁷ Arhiv VII, k. 61, br. reg. 45/17—2.

⁹⁸ Izvještaj Štaba 3. oružničke pukovnije od 18. septembra 1941. o akcijama ustanika na teritoriji pukovnije, Zb. IV/1, str. 739—741.

bila razrušena, a narednog dana su bačene bombe na dva vagona kompozicije kojom su prevođeni neprijateljevi vojnici. I sljedeći dan, 16. septembra, dinamitom je razrušeno oko 50 metara pruge u Saničkoj Rijeci, a pet dana kasnije borci Jelašinovačkog odreda su u Gornjoj Sanici porušili željezničku prugu u dužini od oko 30 metara.

Iako su sve ove akcije na željezničkoj pruzi Prijedor — Sanski Most

— Bravsko bile manjeg obima, ipak su znatno otežavale saobraćaj, pa zato Štab Vrbaskog divizijskog područja u Banjaluci, u izvještaju za period od 21. do 30. septembra 1941. godine, konstatuje: »... Željeznički promet normalno se odvija na prugama Banja Luka — Zagreb, Bos. Novi — Bihać i Travnik — Jajce, te Brod — Sarajevo, dočim se na prugama Prijedor — Bravsko odvija uz velike poteškoće i česte prekide«. ⁹⁹

PALJENJE SKUCANOG VAKUFA

Muslimansko stanovništvo iz Skucanog Vakufa je noću 29/30. jula prebjeglo u Sanski Most, vidjevši da kroz njihovo selo bježe neke muslimanske porodice iz Potkalinja. Kada je uslijedilo »primirivanje pobune« (kako se u to vrijeme govorilo u Sanskom Mostu), mnogi seljaci su se vratili svojim kućama, ali su u drugoj polovini avgusta opet svi pobjegli u Sanski Most. Povremeno su pojedinci, najviše u pratnji domobrana i ustaša, kao što je bio slučaj 3. i 4. septembra, dolazili u Skucani Vakuf da bi prikupili ljetinu i svoje porodice u izbjeglištvu obezbijedili potrebnim namirnicama. Tom prilikom dolazilo je do obostranog puškaranja, ali bez većih sukoba i gubitaka.

Sredinom septembra gerilci su bili obaviješteni da će u Skucani Vakuf doći grupa ustaša i postaviti stalnu posadu. Da bi onemogućili ustaše da ostvare svoju namjeru, grupa gerilaca Palanskog odreda postavila je 17. septembra pred zoru zasjedu na putu od Gorice prema Skucanom Vakufu, nasuprot brda Marina. U samu zoru od Fajtovaca je naišla grupa od desetak ustaša i naoružanih civila. Iznenadjeni vatrom gerilaca, ustaše su panično pobjegle nazad. Gerilci u zasjedi nisu mogli preduzeti gonjenje jer su imali samo tri vojničke i nekoliko lovačkih pušaka. Oni su krenuli u Skucani Vakuf, muslimansku mahal, i spalili skoro sve kuće. ¹⁰⁰ Poslije paljenja mahale ustaško-domobranske grupe više nisu prodirale do Skucanog Vakufa, jer nisu u njemu imale šta naći, ali su pojedini seljaci, u manjim grupama, i dalje dolazili da pokupe ljetinu. Neke od tih grupa ustanici su hvatali, ali su ih poslije ispitivanja puštali, kao što su to učinili 8. oktobra s grupom od deset seljaka. Već sam susret ustanika i ovih seljaka, kao i postupak ustanika prema njima, značio je veoma mnogo u razobličavanju ustaške propagande da ustanici »ubijaju sve od reda«. Bili su to istovremeno i prvi kontakti ustanika sa pojedincima koji su u prvom strahu od ustanka, nešto do tad neviđenog i nedoživljenog, pobjegli od svojih kuća u Sanski Most i okolna sela. A njihov povratak u grad, nakon ovih susreta i priča o ustanicima, kakvi su, koliko ih je, kako su naoružani (pri čemu su ovi seljaci najčešće

⁹⁹ Arhiv VII, k. 61, br. reg. 11/2—3.

¹⁰⁰ Kazivanje Bože Mrđe, dosioca Partizanske spomenice 1941, autoru, 19. avgusta 1978. godine.

preuveličavali i broj i naoružanje ustanika), imalo je dvostruk značaj. Prije svega širila se realnija slika o ustanicima i pobijala ona koju su ustaše lansirale. Sada se kod izbjeglica stvara uvjerenje da onom ko nije kriv, ko nije učestvovao u progonu nedužnih ljudi, ustanici neće ništa. Tako se postepeno počelo stvarati povjerenje prema ustanicima kod preplašenog naroda, koji se bez svoje krivnje našao na liniji fronta koja je dijelila okupatorske snage i snage ustanika.

NAPAD NA NEPRIJATELJA NA BRDU TURIĆ

Da bi mogla osmatrati položaje ustanika u selu Dabru i obezbijediti se od iznenađenja, neprijateljska jedinica iz Sanskog Mosta je svako jutro slala izviđačku patrolu od sedam vojnika na brdo Turić iznad Krkojevaca, koja se pred veče vraćala u grad. Kada je to saznao komandir Jelašinovačkog odreda Petar škundrić, naredio je Urošu Kukolju da izdvoji grupu boraca, postavi zasjedu, sačeka i napadne neprijateljsku patrolu kada bude dolazila na Turić.

Kukolj je odredio da u zasjedu pođu: Ljubo i Čedo Brkić, Jovo Kondić, Mlado Milinović, Ratko Marjanović, Dušan Oljača i Gojko Manojlović. Pošto su izviđali teren, oni su izabrali mjesto i zauzeli položaj, međutim, domobranska patrola nije došla pravcem kojim su se nadali, nego im je naišla s leđa, pa su odustali od napada. Kada su se vratili u selo oko njih su se okupili seljaci i razgovarali o akciji. Jedni su bili protiv izvođenja akcije. Među njima najglasniji je bio Dušan Ilić, bivši knez. Sakupljeni ustanici skoro da usvoješe njegov prijedlog, kad iznenada Jovo Kondić reče: »zadatak se mora izvršiti po cijenu života«. Njega podrža Čedo Brkić i upita ko će biti komandir. Kondića to pitanje ne iznenadi, pa se okrenu Čedi i reče: »ti ćeš biti komandir«. Čedo Brkić na to ustade, prebaci pušku preko ramena i kaza: »ko hoće, neka pođe za mnom!« S njim odmah krenuše Jovo Kondić, Uroš Kukolj, Mlado Milinović, Ratko Marjanović, a Dušan Oljača i Gojko Manojlović odustanu i ostanu u selu.

Rano sutradan, 19. septembra, oni postavili zasjedu na istom mjestu. Ovoga puta u patroli je bilo šest umjesto sedam neprijateljskih vojnika. Kako ni pola sata kasnije nije naišao sedmi domobran, gerilci su odlučili da dalje ne čekaju nego da odmah napadnu. Plotunom su oborili četiri domobrana, njihov komandir je prihvatio borbu, a šesti domobran je ranjen pogibao. Konačno je ubijen i komandir patrole. Zaplijenjeno je pet pušaka, nekohko stotina metaka, pet ručnih bombi i oprema za pet vojnika. Ustanici nisu imali gubitaka. Vraćajući se u logor, grupa gerilaca je u selu Dabru pronašla još dvije puške kod dvojice seljaka koji nisu htjeli ići u borbu, pa su ih dobili gerilci koji su bili bez oružja. Po završetku akcije ustanici su otišli u čosiće.

Za vrijeme borbe na brdu Turiću stanovnici iz okolnih zaseoka Dabra izbjegli su iz kuća u obližnje šume.

Kada je saznala za napad na Turić, domobranska komanda iz Sanskog Mosta je odmah pokrenula u napad svoje jedinice, koje su u kolonama krenule prema ustaničkim položajima. Jedna kolona je pošla na Đedovaču i počela paliti kuće Sekulića, Sučevića i ostalih. Druga kolona je krenula na

Dabar, Iliće, Do, Dašiće i Brda, paleći sve kuće do kojih je stigla. Nakon što je popalio više desetina kuća, neprijatelj se povukao u Sanski Most. Sutradan su mnoge porodice čije kuće nisu bile zapaljene evakuisale svu pokretnu imovinu u obližnje šumarke i dublje prema Mriježnici i Gradini. Sljedećeg dana neprijatelj je krenuo da popali Dabar, najveće selo u sanskom srezu, ali su ga borci Jelašinovačkog odreda dočekali kod Mudrinića kuća, zaustavili i onda odbili u Sanski Most. Dopro je do Ilića, na Đedovači, gdje je uhvatio nekoliko ljudi i odveo sa sobom u Sanski Most.

Prilikom tih ispada na Đedovaču, Umce i u Dabar neprijatelj je pobio dvadeset ljudi i žena i zapalio ukupno 104 kuće i mnogo drugih pomoćnih zgrada (štala, pojata..).¹⁰¹

Prilikom tih prodora ustaše i domobrani su pljačkali po kućama. U tome su učestvovali i neke izbjeglice koje su ranije napustile svoja sela i pobjegle u Sanski Most.¹⁰⁸

Devetnaestog septembra, tj. istog dana kada je izvršen napad na domobrane na Turiću, druga grupa gerilaca Jelašinovačkog odreda napala je neprijateljsko stražarsko odjeljenje u Gornjem Kamengradu. Napad nije uspio, a u borbi je poginuo borac Janko Vojvodić.

VOD JELAŠINOVAČKOG GERILSKOG ODREDA U RUJIŠKOJ

Na skupu rukovodilaca gerilskih odreda s članovima Štaba partizanskih odreda Bosanska krajina i Štaba gerilskih odreda Krupa—Sana, održanom 20. septembra u Majkić-Japri, odlučeno je da se izvrši napad na neprijateljske posade uz željezničku prugu koja ide dolinom rijeke Une. Pošto Rujiški odred nije imao dovoljno snaga za izvršenje tog zadatka, zatraženo je od Petra Skundrića da uputi pomoć Rujiškom odredu. Komandant Petar Skundrić odredio je Radu Brkića za komandira voda od oko 20 boraca koji su dobili zadatak da odu u Rujišku i sa tamošnjim odredom napadnu na domobranske posade duž pruge. U Rujišku su stigli 24. septembra i na pruži postavili zasjedu, ali je voz prošao nešto ranije, pa su odlučili da se povuku u Rujišku, gdje su ostali nekoliko dana, a onda se vratili u Jelašinovce. Vod Jelašinovačkog gerilskog odreda bio je najveća ustanička naoružana jedinica, do tada viđena u Rujiškoj i okolnim selima. Stanovnici Rujiške i okolnih sela su se veoma radovali kada su u svom selu vidjeli za te prilike dobro naoružanu gerilsku jedinicu.

NAPAD NA NEPRIJATELJA U BUDIMLIĆ-JAPRI

Na pomenutom savjetovanju u Majkić-Japri komandant štaba partizanskih odreda Bosanske krajine Danko Mitrov najavio je mogućnost udruživanja više odreda da bi s jačim snagama mogli izvoditi veće akcije. Tako

>> Kazivanje Dušana Ilića i grupe boraca iz Dabra, autoru 6. jula 1975. godine, kazivanje Ratka Ilića, Đure Milinkovića, nosioca Partizanske spomenice 1941. i Rade Dobrića, učesnika NOB, autoru 26. jula 1975. godine.
Uroš Kukulj: Uništenje straže na brdu Turiću, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga 2, str. 224—5.

>02 Arhiv VII, k. 61, br. reg. 11/2—4, k. 152, br. reg. 33/5—1 i 47/10—1.

su se krajem septembra na položajima prema Budimlić-Japri¹⁰³ našli Jelašinovački partizanski odred i Partizanski odred Smoljanaca, oba iz 1. bataljona »Slobode«, kao i partizanski odredi Majkić-Japre, Hašana i Lušci-Pa*lanke, te Konjički vod iz sastava Komande partizanskih odreda Krupa—Sana. Oni su dobili zadatak da zajedno napadnu i unište ovo neprijateljevo uporište, koje se dosta duboko uklinilo u slobodnu teritoriju između sela sanskog, krupskog i novskog sreza.

Oslobođenjem Budimlić-Japre znato bi se proširila slobodna teritorija i čvršće povezale snage partizanskih odreda sa spomenuta tri sreza.

Napadom na neprijatelja u Budimlić-Japri rukovodio je komandant partizanskih odreda Krupa—Sana Petar Vojnović. Partizanski odred Majkić-Japre i Hašana napadali su od Dugih Njiva i Hadrovaca, Jelašinovački odred je napadao jednim dijelom od Hadrovaca, a drugim od Antonića Brda, gdje je bio i Konjički vod. Smoljanski odred je napadao od Hadrovaca, Palanski od Slatine, a Odred Male Rujiške i ustanici Agića od Crnog vrha.

Trebalo je da napad počne noću, ali se zakasnilo, pa je pripucavanje počelo izjutra. Bila je gusta magla, koja je otežavala održavanje veze među odredima. Kasnije je sunce obasjalo i rastjeralo maglu. Borba je trajala sedam sati.¹⁰⁴ Neprijatelj, koji je bio opkoljen sa svih strana, izuzev u pravcu Marina, djelimično se povukao prema Ljubiji, što napadači nisu primijetili.¹⁰⁵ U toku borbe jedinice koje su napadale cestom i od Antonića Brda, vratile su se na područje između Slatine i Budimlić-Japre, što je omogućilo neprijatelju evoj posadi da nesmetano dobije pojačanje. Dobivši vrlo brzo pojačanje iz obližnjih sela, gdje su bile manje ustaške grupe, neprijatelj se povratio i zaposjeo stare položaje, odbivši napade partizanskih odreda.

U toku napada nije ostvarena neophodna veza i sadejstvo između odreda, napadi su otpočinjali čas na jednom, čas na drugom položaju, a juriši su izvođeni povremeno, nedovoljno snažno i efikasno. Sve je pokazivalo da napad neće uspjeti.

Petar Škundrić je želio da se ipak krene u opšti juriš. To je poručio i ostalim komandirima, iako nije znao kolike su snage neprijatelja u mjestu, koji je, tokom borbe, dobio pojačanje. Kad se prebacivao preko čistine tučene mitraljeskom vatrom, da bi pomogao lakše ranjenom Mili Gagiću, Petar

¹⁰³ Arhiv Regionalnog muzeja Bihać, inv. br. 199. Dolazak tolikog broja boraca na položaje prema Budimlić-Japri uzbudio je okolno stanovništvo, pa i komandire »generalne« Relejne stanice Voda Kozin Partizanskog odreda Hašani, Đuru Marčetu, koji javlja:

»Vodniku part, odreda Mrkalji

Držite veliku pripravnost, i da budu svi ljudi na okupu, sinoć je došlo 100 Ličana i opkolili su noćas Japru, a 100 otišlo prema Fajtovcima« ...

Međutim, nisu to bili Ličani, već, kao što je navedeno, borci partizanskih odreda 1. bataljona »Slobode« i Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana, koji su došli radi napada na neprijateljsko uporište u Budimlić-Japri.

¹⁰⁴ Izvještaj Komande Letećeg partizanskog odreda Štabu 1. partizanskog bataljona »Slobode« od 3. oktobra 1941. godine o napadu na Budimlić-Japru. Zb. IV/2, str. 23.

¹⁰⁵ Štab Vrbaskog divizijskog područja u Banjaluci u izvještaju Ministarstvu domobranstva NDH od 14. oktobra 1941. godine javlja da u Budimlić-Japri »... oružnička postaja uslijed jake navale pobunjenika, po oružnicima je napuštena. Istoga dana uz pripomoć ustaša i oružnika iz Ljubije, pobunjenici su odbijeni i mjesto je ponovo vraćeno u naše ruke. Prilikom borbe ranjen je jedan seljak. Poginula su 2 pobunjenika«. Zb. IV/2, str. 284.

Škundrić je smrtno ranjen. Vijest da je teško ranjen popularni i omiljeni komandir Partizanskog odreda Jelašinovci brzo se proširila na položajima, pa je ubrzo, zbog toga uslijedio prekid vatre i povlačenje svih jedinica sa dostignutih položaja.

Iako pod stalnom mitraljeskom vatrom, borci su ipak uspjeli da iznesu smrtno ranjenog komandanta i prenesu ga u kuću Marka Marčete u Hadrovcima, a potom u Lipnik. U ovoj borbi je bio ranjen i Rade Adamović, puškomitraljezac iz Partizanskog odreda Jelašinovci.

Partizanski odred Hašani, Majkić-Japre i Lušci-Palanke poslije povlačenja iz borbe došli su na svoje ranije položaje, Hašanski i Majkićjapranski odred na položaje prema Budimlić-Japri, a Palanski prema Fajtovcima i Kamengradu. Smoljanski odred prebacio se na Eminovce (Bosanski Milanovac), a Konjički vod u Lušci-Palanku. Borci Partizanskog odreda Jelašinovci pratili su i prenosili svoga teško ranjenog komandanta.

SAHRANA PETRA ŠKUNDRICA, KOMANDIRA PARTIZANSKOG ODREDA JELAŠINOVCIMA

Petar Škundrić je bio ranjen u stomak, mnogo je krvario i imao jake bolove. Nije mu se mogla pružiti medicinska pomoć, jer nije bilo ni ljekara da izvrši hiruršku intervenciju, niti pak kakvog lijeka protiv bolova. Doveden je bolničar iz ambulate Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana iz Majkić-Japre. On je pregledao ranjenika i utvrdio da je teško ranjen i da mu ne može pomoći, izuzev da ga previje, što je učinio. Petar Škundrić je umro 2. oktobra, iza ponoći, u kući Branka Kondića u Lipniku.

Oko mrtvog Petra Škundrića, omiljenog komandanta, okupili su se njegovi borci. U podne 2. oktobra došao je komandant Danko Mitrov, koji je stigao iz Like, gdje se dogovarao o zajedničkim akcijama krajiških i ličkih partizana prema Bihaću. Pred postrojenim borcima Partizanskog odreda Jelašinovci Danko Mitrov je, pored ostalog, rekao:

»... izgubili smo najboljeg druga i dobrog rukovodioca, Škundrića, a mi ne smijemo klonuti, već se moramo još više zbiti da Petra osvetimo« ..¹⁰⁶

Svi borci su plakali. Zatim su tijelo poginulog komandanta stavili na kola i krenuli ka Jelašinovcima. Zanoćili su u Lušci-Palanci i sutradan produžili za Jelašinovce, gdje je Petar Škundrić sahranjen u seoskom groblju uz sve vojničke počasti. Osim boraca Partizanskog odreda Jelašinovci na sahrani su bili i borci Konjičkog voda, kao i narod iz Jelašinovaca i iz mnogih okolnih sela. O poginulom komandantu prvi je govorio Danko Mitrov, kao komandant Štaba partizanskih odreda Bosanske krajine. U ime boraca Partizanskog odreda Majkić-Japra govorio je Dušan Josipović, politički komesar tog Odreda, a u ime Komunističke partije Jugoslavije Pero Morača, politički komesar Partizanskog odreda Smoljanaca.¹⁰⁷ Pokušao je da govori i Mihajlo Škundrić, brat Petrov, ali se zaplakao i zamuknuo.

¹⁰⁶ Stevo Čulibrk: Odred plače za svojim komandantom, Podgrmeč u NOB, knjiga 2, str. 221—223.

¹⁰⁷ Kazivanje Dušana Josipovića autoru, 4. decembra 1977. godine.

Narod je po običaju na sahranu donio dosta hrane i pića, pa su poslije sahrane za sofe sjeli zajedno borci i narod da oživljavaju uspomene iz života hrabrog Petra Škundrića. Bio je to prvi zajednički ručak boraca i naroda ovog kraja. Kasnije će dolaziti do ovakvih susreta boraca i naroda prije i poslije značajnijih akcija.

Štab Krajinske divizije (do tada štab partizanskih odreda Bosanske krajine) povodom smrti Petra Škundrića izdao je zvanično saopštenje u kojem se govorilo o zaslugama i doprinosu Petra Škundrića razvoju ustanka, kao i o njegovoj pogibiji. Ono je dostavljeno svim jedinicama sa naredbom da se objavi i pročita svima partizanima. Bilo je to prvo ovakvo saopštenje Štaba Krajinske divizije.

Štab Krajinske divizije 7. oktobra 1941. godine donio je i odluku kojom je Partizanski odred Jelašinovci dobio naziv Partizanski odred »Petar Škundrić«, u spomen na hrabrog komandanta.¹⁰⁸

DOLAZAK DRVARSKO-PETROVAČKIH ODREDA I ČETA

Pošto je neprijatelj prugom Prijedor — Sanski Most — Sanica — Bravsko dovlačio pojačanje i opremu svojim jedinicama koje su napadale u pravcu oslobođenih mjesta Oštrelja i Drvara, štab Drvarske brigade je insistirao na što većoj aktivnosti i partizanskih odreda na području Sanice, koji su trebali čestim napadima na transporte i rušenjem pruga da ometu ili otežaju snabdijevanje neprijateljskih jedinica.

Drugom polovinom avgusta, pored Jelašinovačkog odreda koji je tu stalno djelovao, na sektor prema željezničkoj pruzi Sanica — Bravsko stigao je Odred »Volga«, koji se ubrzo prebacio u Bravsko i tu zadržao.

Da bi pojačao snage partizana na saničko-sanskom sektoru Štab 1. bataljona »Slobode« je 21. septembra 1941. godine uputio na taj sektor Odred Smoljanaca od 23 čovjeka, sa 22 puške i jednim puškomi tra i jezikom.¹⁰⁹ Komandir odreda je bio Dragija Milašinović, a politički komesar Pero Morača.¹¹⁰ Ovi borci iz Smoljana su, nekoliko dana ranije, došli na Oštrelj, da bi pojačali desno krilo njegove odbrane. Trebalo je da poslije toga pođu na sektor Bravski Vaganac, gdje bi se od njih formirao odred koji bi stalno ostao na tom sektoru. U međuvremenu je odlučeno da se pojača pritisak partizana na željezničku prugu Sanica — Bravsko, pa je Odred Smoljanaca, kako se on naziva u dopisu štaba bataljona, umjesto da ode u Bravski Vaganac dobio zadatak da ruši prugu i da se u tom smislu poveže sa Jelašinovačkim odredom.¹¹¹ Odred Smoljanaca se susreo s borcima Jelašinovačkog odreda na Međedem Brdu, odakle su išli u zasjede ili napade na željezničku prugu oko Sanice.

¹⁰⁸ Izvještaj štaba 1. bataljona »Slobode« Štabu brigade, od 8. oktobra 1941. godine o izvedenim akcijama. Zb. IV/2, str. 64.

i)» Naredenje Štaba 1. partizanskog bataljona »Slobode« od 21. septembra 1941 godine komandi Jelašinovačkog partizanskog odreda, Zb. IV/1, str. 430.

u° Dragija Milašinović, radnik, sindikalni aktivista i član KPJ pred rat, oktobra 1941. godine, postao komandir 1. sanske partizanske čete, teško ranjen 30. novembra 1941. godine u napadu na Stari Majdan, dugo se liječio i poginuo kao ranjenik na Sutjesci, juna 1943. godine.

Pero Morača, je bio student i član KPJ prije rata.

¹¹¹ Izvještaj Štaba 1. partizanskog bataljona »Slobode« od 21. septembra 1941. godine komandantu Drvarske brigade. Zb. IV/1, str. 432—433.

Ubrzo po dolasku Odreda Smoljanaca (nazivanog i Leteći odred) na saničko područje stigla je vijest da su italijanske jedinice nakon višednevnih borbi zauzele Drvar 25. septembra i da su domobranske i ustaške jedinice poslije dvomjesečnih žestokih borbi prodrle na Oštrelj, 28. septembra. Pošto na sektoru Petrovca nije više postojala potreba za držanjem jakih partizanskih snaga, komanda Odreda Smoljanaca je predložila Štabu 1. bataljona »Slobode« da uputi sa tog sektora na sansko, odnosno grmečko područje, još nekoliko partizanskih odreda, jer je grmečko područje pružalo veće mogućnosti za akcije. Uz to se iskazala potreba bolje zaštite slobodne teritorije Grmeča, da bi se sačuvala hrana neophodna ne samo grmečkim borcima već i onim iz susjednih, siromašnijih krajeva.¹¹²

Cijeneci situaciju nastalu ulaskom Italijana u Drvar, te ustaša i domobrana na Oštrelj, zatim reokupacijom Drvara, Bosanskog Petrovca, Bihaća, Ključa i još nekih gradova od strane italijanskih trupa, Štab Drvarske brigade je konstatovao da se situacija znatno izmijenila. Italijanski garnizoni u gradovima, po broju vojnika, bili su veoma jaki. Komunikacijama između gradova kretali su se samo u većim sastavima, pa su zbog toga uslovi za akcije bili vrlo nepodobni. Uz to je došlo do osjeke ustanka i osipanja boraca u pojedinim ustaničkim jedinicama na području bosanskograhovskog i bosanskopetrovačkog sresa. To je bio jedan od razloga da se postojeće jedinice pomjere dalje od svoga kraja, da bi se očuvale, pa su zato, prije svega, upućene na područje Grmeča (sjevero i istočno od te planine, na prostor naredne godine nazvan — Podgrmeč). Drugi razlog slanja drvarsko-petrovačkih jedinica na područje Podgrmeča je bila potreba pružanja pomoći i podrške postojećim jedinicama i ustanku u tom kraju, koji je bio u razvoju i usponu. Treći razlog je bio da je Podgrmeč u ekonomskom pogledu daleko bolje stajao nego kraj oko Drvara i Petrovca. Slanjem jedinica u Podgrmeč stvoreni su uslovi da vojnički i politički ojačaju snage NOP na tom području.¹¹³

Štab 1. krajiškog NOP odreda prebacio se početkom novembra 1941. godine s područja Drvara u Podgrmeč. On je naredio da se neke čete iz okoline Drvara i Petrovca prebace u Podgrmeč i tako ojačaju snage na tom sektoru za dejstva prema naseljima i željezničkim prugama u dolini rijeke Une i Sane, odnosno prema Bihaću, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Novom i Sanskom Mostu.¹¹⁴

Svakako da je jedan od razloga pomjeranja drvarsko-petrovačkih jedinica u Podgrmeč bio i taj što su Italijani i njihove pristaše razvili veoma jaku propagandu među ustanicima oko Drvara i Bosanskog Petrovca, zbog čega je došlo do osipanja nekih jedinica i do protivljenja jednog dijela boraca da se Italijani napadaju. Zbog toga su jedinice upućivane u Podgrmeč, gdje borbe protiv ustaša i domobrana nisu prestajale. Slati su, uglavnom, dijelovi četa, a samo izuzetno čitava četa, dok su, na primjer, na petrovačkom srezu ostale Drinička, Vođenička i još neke čete ili vodovi.¹¹⁵

To su bili razlozi zbog kojih se u jesen i zimu 1941. godine jedan dio drvarsko-petrovačkih jedinica našao na području Podgrmeča, a najviše na sanskom srezu.

¹¹² Pero Morača: U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 85.

¹¹³ Kazivanje Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978. godine.

¹¹⁴ Kazivanje Milutina Morače autoru, 8. novembra 1978. godine.

¹¹⁵ Kazivanje Ilije Došena autoru, 8. novembra 1978. godine.

Odred Smoljanaca je sa saničkog sektora otišao na položaje prema Budimlić-Japri, učestvovao u neuspjelom napadu na to mjesto 1. oktobra 1941. godine i poslije toga se prebacio u Eminovce. Tada se ovom odredom priključuju i neki borci Eminovaca, Bošnjaka, Grdanovaca i Dabra i od njih se početkom novembra 1941. godine formira Eminovački vod Sanske partizanske čete. Samo nekoliko boraca iz Odreda Smoljanaca se vratio u svoj kraj, na područje Smoljane, a svi drugi su ostali u ovomvodu.

Prvih dana oktobra ponovo je stigao na sansko područje partizanski Odred »Volga« iz 1. bataljona »Slobode«, pod komandom Milana Zorića.¹¹⁶ Odred je imao dva voda sa pedeset pušaka i tri puškomitraljeza,¹¹⁷ a sačinjavali su ga borci od Drvara i Bosanskog Petrovca. Komandir 1. voda je bio Gojko Trikić, koji je istovremeno bio i zamjenik komandira Odreda, a komandir 2. voda Nikola Pećanac. Odred nije imao političkog komesara, niti političke delegate u vodovima, ali je imao partijsku organizaciju od četiri ili pet članova i skojevski aktiv.¹¹⁸ Odred »Volga«, ostao je na sanskom području do prvih dana januara 1942. godine. Držao je položaj na Brajića Tavanu i učestvovao u akcijama na tom sektoru, a tada se vratio na petrovačko područje.

Početkom oktobra stigao je na sansko područje i odred iz sastava 3. petrovačke čete, sa više od četrdeset boraca, koji su zvali Vod Petrovčana. Komandir Voda je bio DMITAR Smiljanić, a politički delegat Vojo Kreco.¹¹⁹ Dvadesetak dana po dolasku na sansko područje vraćeni su na petrovački srez komandir Voda i politički delegati i još nekoliko boraca. Tada je za novog komandira Voda određen Vlado Bajić,¹²⁰ a za političkog delegata Mirko Lazarević.¹²¹ Po dolasku na sanski srez Vod je najprije bio u Jelašincima, potom je učestvovao u napadu na Budimlić-Japru, a zatim je kraće vrijeme boravio u Eminovcima, pa Bošnjacima. Krajem oktobra, poslije borbi na Kamengradu, Vod je prebačen i smješten u školsku zgradu sela Slatine.¹²²

Polovinom oktobra na sanski srez je stigla i Šipovljanska četa, ovdje nazvana Drvarska četa. Nakon prodora Italijana u Drvar ova četa je prepolovljena. Stariji, oženjeni ljudi otišli su u svoja sela, a u četi su ostali najvećim dijelom omladinci, od kojih su mnogi bili skojevci. Četa je od Otaševca, preko Bravska i Jelašinovaca došla na sektor Eminovci — Dabar. Četa je imala dva voda i oko 45 boraca, a od naoružanja puške i dva puškomitraljeza. Komandir čete je bio Mile Kecman,¹²³ politički komesar Simo Tadić,¹²⁴ a

¹¹⁶ Milan Zorić, metalski radnik, član KPJ od aprila 1941. godine.

¹¹⁷ Izvještaj Štaba 1. bataljona »Slobode« od 27. septembra 1941. Štabu brigade. Zb. IV/1, str. 485.

¹¹⁸ Kazivanje Milana Zorića autoru, 28. oktobra 1975.

¹¹⁹ DMITAR Smiljanić, pravnik, juna 1942. godine ranjen na Piskavici. Poginuo na Kozari za vrijeme neprijateljske ofanzive juna—jula 1942. Vojo Kreco, član KPJ.

¹²⁰ Vlado Bajić, šumski radnik, član KPJ od avgusta 1941. godine.

Mirko Lazarević, predratni član KPJ.

¹²¹ Vlado Bajić: Sa Vodom Petrovčana u Podgrmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 243—244.

¹²² Kazivanje Sime Tadića autoru, 10. septembra 1975.

¹²³ Mile Kecman, podoficir bivše Jugoslovenske vojske, početkom 1942. godine vratio se sam na područje Drvara i pobjegao u četnike. U ljeto 1942. godine sam došao i predao se partizanima, osuđen na smrt i strijeljan kod Drvara. Podaci dobijeni od Sime Tadića.

¹²⁴ Simo Tadić, radnik, član KPJ, jedan od organizatora ustanka na području Drvara.

vodnici Branko Tadić i Mile Gvozdenović. Četa je učestvovala u borbama na Kamengradu i u napadu na neprijateljsko uporište u Kljevcima, 25. oktobra 1941. Početkom novembra Četa se vratila na sektor Drvara, da bi krajem istog mjeseca ponovo došla na područje Grmeča, u Suvaju kod Bosanske Krupe.

Od početka ustanka na sanskom srezu se nalazio Hašanski odred (kasnije vod) koji je iz Hadrovaca djelovao prema Budimlić-Japri i cesti koja od toga mjesta vodi ka Starom Majdanu. Oni su imali svoj logor najprije u Kozinu, u kući Stojke Desnice, potom su prešli u Mrkalje u kuću Mile Kolundžije. U vrijeme formiranja Ljubijsko-prijedorske partizanske čete prešli su u zgradu Osnovne škole u Hadrovcima, gdje je bio i Štab Čete. Odred je imao oko 25 naoružanih boraca. Komandir je bio Stevo Vještica, njegov zamjenik Dušan Ratković, a politički komesar Ratko Novaković.

PREGLED NAORUŽANJA USTANIČKIH ODREDA U SANSKOM SREZU, 1941. GODINE

Oktobra 1941. partizanske jedinice locirane ili formirane na sanskom srezu imale su sljedeće naoružanje:

Jelašinovački odred je imao 56 pušaka i dva puškomitraljeza.¹²⁵

Majkićjapranski odred oko dvadeset vojničkih, dvadeset lovačkih pušaka i jedan puškomitraljez.¹²⁶

Lušcipalanski odred — dvanaest pušaka i jedan puškomitraljez.

Tri manja odreda: Slatinski, Lipnički i Mrkaljski zajedno nisu imali više od desetak pušaka, dok je sve ostalo ljudstvo u ova tri odreda, kao i mnogi drugi u ostalim odredima, bilo naoružano lovačkim puškama, kopljima i sjekirama.

Ukupno je u svim jedinicama oktobra 1941. bilo 128 pušaka i šest puškomitraljeza.

Borci koji nisu imali puškomitraljeze i vojničke puške, nosili su lovačke puške, pištolje ili neko hladno oružje (koplje, sjekiru i si.). Njih je bilo znatno više nego boraca naoružanih puškama, pa su borci, veći dio, išli na smjenu u odred.

Odredi koji su došli s drvarskog, petrovačkog i krupskog sresa imali su polovinom oktobra sljedeće naoružanje: Odred »Volga« pedeset pušaka i tri puškomitraljeza, Odred Smoljanaca 25 pušaka i jedan puškomitraljez, Šipovljanska četa 45 pušaka i dva puškomitraljeza, Hašanski odred dvadeset pušaka i Petrovački vod 35 pušaka i tri puškomitraljeza.

Ukupno su ove jedinice imale 175 pušaka i devet puškomitraljeza.

Tako se u oktobru 1941. godine na sanskom srezu okupilo oko 320 dobro naoružanih boraca, od kojih je blizu 300 bilo naoružano vojničkim puškama i puškomitraljezima. Takva koncentracija naoružanja pružala je mo-

¹²⁵ Izvještaj Štaba 1. bataljona »Slobode« od 27. oktobra 1941. Štabu brigade, Zb. IV/1, str. 485.

¹²⁶ Stojan Makić: Ustanak u Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1. str. 730.

gućnost za izvođenje akcije većeg obima na neprijateljska uporišta i komunikacije, a uz to je omogućavala da se pojača bezbjednost i zaštita slobodne partizanske teritorije.

Dolazak pet relativno jačih odreda s petrovačkog, drvarskog i krupskog sreza, uz šest odreda sanskog sreza, morao se brzo osjetiti po povećanom broju napada na željezničku prugu i uporišta neprijatelja oko Sanskog Mosta, ali isto tako i po uspješnijem odbijanju neprijateljevih napada.

I u neprijateljevim dokumentima se registruje to pojačanje »pobunjeničkih skupina« na Grmeču, pa u jednom izvještaju s kraja oktobra 1941. godine navode da »u krajevima, koje su zaposjele talijanske čete, akcija pobunjenika slabi, dočim u krajevima van domašaja talijanskih četa akcija pobunjenika se pojačava, jer se pridošli pobunjenici pridružuju skupinama, koje su već od prije bile u šumama. Ovako pojačani pobunjenici postali su sve drskiji, te su otpočeli u okolici Prijedora, San. Mosta... sa prepadima na naše domobransko-ustaške posade, oružničke postaje, željezničke pruge, telefonske linije i ceste«. ¹²⁷

Italijanske trupe po drug put stižu u Sanski Most 19. oktobra 1941. godine Bio je to 1. bataljon 34. pješadijskog puka »Zara«, jačine oko 800 ljudi sa četiri laka topa. ¹²⁸ Međutim, ni ponovni dolazak italijanskih trupa u Sanski Most nije prekinuo aktivnost partizanskih odreda na ovom području, kao ni u ostalim dijelovima Grmeča.

AKCIJE U OKTOBRU 1941. GODINE

Polovinom oktobra izvođenjem niza akcija oživljava aktivnost partizana okupljenih na sanskom srezu. Neke akcije nisu bile čvrsto organizovane i rukovođene, a još nije bilo ni dovoljno iskustva, pa se događalo da rezultati ispadnu mršavi. Naime, komandiri odreda dogovarali su se sami o akcijama, ne konsultujući se sa štabovima 1. ili 4. partizanskog bataljona »Slobode«, odnosno Štabom Krajinske divizije, koji su bili prilično udaljeni. Istina, oni su za svaku akciju birali između sebe komandanta, no on bez iskustva u rukovođenju i sadejstvu nije mogao čvrsto i vješto rukovoditi jedinicama, što je imalo za posljedicu izvjesne neuspjehe u prvim zajedničkim napadima ovih brojnih partizanskih jedinica na neprijateljska uporišta na sanskom srezu. To se odnosi i na zasjedu na pruzi u Gornjoj Sanici i na napad na neprijateljska uporišta u Gornjem Kamengradu i drugim obližnjim selima.

ZASJEDA NA PRUZI U GORNJOJ SANICI

Komandiri odreda: Jelašinovačkog (Petar Bjelić), Smoljanac (Dragija Milašinović), »Volga« (Milan Zorić) i Voda Petrovčana (Vlado Bajić) dogovorili su se da zajednički postave zasjedu sa tri strane na okuci pruge iznad Gornje Sanice. Za komandira združenih odreda izabrali su Dragiju Milašinovića.

¹²⁷ Izvještaj Štaba Vrbaskog divizijskog područja od 24. oktobra 1941. godine Ministarstvu domobranstva NDH. Zb. IV/2, str. 337—338.

¹²⁸ Ministarstvo domobranstva, Glavni štab Zagreb, situacija na dan 20. oktobra 1941, šifrovana depeša, Arhiv VII, k. 3, br. reg. 20/1—1.

Zasjeda je postavljena 15. oktobra poslije podne da dočeka i napadne voz kojim se iz pravca Bravska prema Sanskom Mostu prevozila jedna domobranska jedinica. Kako je među komandirima partizanskih jedinica došlo do rasprave o tome da li je zasjeda najbolje postavljena, izgubilo se dragocjeno vrijeme i pruga nije bila porušena. U tom je naišao voz, uglavnom sa vagonima otvorene platforme, na kojima su bili domobrani. Partizani su iz zasjede otvorili jaku vatru, ali je voz uspio da prođe kroz zasjedu i nastavi put. Zaustavio se tek kilometar dalje od mjesta napada, gdje su domobrani izašli iz voza i zauzeli položaj za odbranu, pa su uz pomoć domobranske jedinice koja se kao posada nalazila kod crkve u Gornjoj Sanici, uspjeli da odbiju napad partizana. Samo su tri domobrana bila teže ranjena. Narednih dana seljaci su kraj pruge na mjestu borbe našli 15—20 pušaka koje su pobacali neprijateljski vojnici. Puške su predate partizanima.¹²⁹

NAPAD NA NEPRIJATELJEVE STRAŽE U GORICI, NAPRELJU, FAJTOVCIMA I GORNJEM KAMENGRADU

U toku septembra i oktobra 1941, u vrijeme jenjavanja ustaničkih akcija, u sela Gorice, Naprelje, Fajtovce, Gornji i Donji Kamengrad vratile su se brojne porodice Muslimana i Hrvata da sakupljaju ljetinu i obrađuju polja. S njima su došle ustaške i žandarmerijske patrole i grupe i povremeno se sukobljavale s partizanima.

Drugom polovinom oktobra na položajima oko ovih sela nalazili su se borci Palanskog odreda, Odreda Smoljanaca, Voda Petrovčana i Drvarske čete. Komandiri ovih partizanskih jedinica odlučili su da zajednički napadnu na ustaše i žandarme i istjeraju ih iz ovih sela. Akcija je izvedena 20. oktobra 1941. godine.

Borci Palanskog odreda i Odreda Smoljanaca su najprije napali na neprijatelja u selima Gorici, Naprelju i Fajtovcima, ali su ovi pod pritiskom partizana, napustili odbranu i počeli se povlačiti, najprije iz Gorice, potom iz Naprelja i na kraju iz Fajtovaca.¹³⁰ Sa njima je tada ponovo bježalo prema Sanskom Mostu muslimansko i hrvatsko stanovništvo iz ovih sela. Povlačenje se, pretvorilo u panično bježanje, što je stanovništvo omelo da sa sobom evakuiše više stoke, hrane, odjeće i drugih neophodnih potrepština. Čim su borci partizanskih odreda upali u Gorice, počeli su da pale kuće, što se brzo prenijelo i na Naprelje i Fajtovce. Tog dana zapaljene su skoro sve kuće u selima: Gorici oko 60, Naprelju oko 70, Fajtovcima oko 15 i Kisku nekoliko kuća. Paljena naselja takvog obima nije bilo na ovom području od početka ustanka.

Drvarska četa i Vod Petrovčana imali su zadatak da u isto vrijeme napadnu neprijatelja u Gornjem Kamengradu. U napadu je Vod Petrovčana bio na desnom krilu, a u centru na obezbjeđenju prema Fajtovcima Drvarska četa. Borci su u napad krenuli u samo svitanje, spuštajući se u trku prema Gornjem Kamengradu. Jaka vatra neprijatelja zaustavila ih je u nastupanju.

¹²⁹ Vlado Bajić: Sa Vodom Petrovčana u Podgrmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 236.

¹³⁰ Izvještaj komandira Žandarmerijskog voda iz Sanskog Mosta o napadu partizana na Naprelje, Goricu i Fajtovce, Arhiv VII, k. 213, br. reg. 23/5—2.

Tada se veći dio Drvarske čete, s komandrom Milom Kecmanom, uputio prema Fajtovcima, koje je neprijatelj već bio napustio, a u napadu na Kamengrad ostao je samo manji dio te čete, s političkim komesarom Simom Tadićem i Vod Petrovčana. U ovoj borbi partizani su imali i nekoliko ranjenih boraca, od kojih je Branko Malbašić bio teže ranjen na otkrivenom i tu* čenom prostoru, pa su ga drugovi jedva uspjeli izvući.

Manji dio Drvarske čete i Vod Petrovčana nakon nekoliko sati borbe odustali su od daljeg napada i povukli se uz rijeku Bliju prema Naprelju i Fajtovcima, gdje su našli većinu boraca Drvarske čete, Palanskog odreda i Odreda Smoljanaca.¹³¹

Borci Palanskog odreda i Odreda Smoljanaca nakon istjerivanja ustaša i žandarma iz Gorice, Naprelja i Fajtovaca nisu produžili s gonjenjem prema Gornjem Kamengradu, već su se zadržali u Naprelju i Fajtovcima.

Žandarmi iz Gornjeg Kamegrada zatražili su od garnizona iz Sanskog Mosta pomoć. Italijani su odbili da pošalju motorizovani odred »radi štednje benzina«, kako su naveli u odgovoru na zahtjev komandanta domobranske posade iz Sanskog Mosta. Uputili su samo četvoricu biciklista, koja je došla samo do Donjeg Kamengrada, tu sačekala noć vratila se u grad. Bio je to prvi spor između italijanske komande i ustaških vlasti na sanskom srezu, i to drugog dana boravka Italijana u gradu nakon reokupacije ove zone. Zbog toga su žandarmi u svojim izvještajima o ovim borbama optuživali Italijane da su oni krivi što su sela Gorice, Naprelje, Fajtovci i Kisak tada popaljena i napuštena.¹³²

Dogodilo se da je dan pred akciju dotadašnji politički komesar Odreda Smoljanaca Pero Morača upravo dobio naređenje za formiranje Sanske partizanske čete, u kojoj je za komandira postavljen Dragija Milašinović, a on za političkog komesara. U vrijeme paljenja ovih naselja, u nekim jedinicama se nisu nalazili politički komesari i politički delegati.¹³³ Paljenje ovih sela, već na početku njihovog političkog djelovanja, ukazala je na svu ozbiljnost situacije, koja bi mogla ozbiljno da ugrozi razvoj NOB na ovom području ako se vojne akcije budu završavale¹³⁴ paljevinama.

Dva dana nakon napada na neprijateljska uporišta u selima Gorice, Naprelje, Fajtovce i Gornji Kamengrad, Konjički vod je samostalno izvršio napad na ustaško uporište u Modroj, ne tražeći ničiju saglasnost, niti podršku. U selu je tada bilo osam ustaša i dva žandarma.¹³⁵

Petar Đurašinović, zemljoradnik iz Benakovca, komandir Konjičkog voda, najprije je pozivao ustaše da se predaju ili će biti uništeni i selo spaljeno. Ustaše su odgovorile kratkim rafalima i puščanom paljbom. Konjanici su ostavili konje i pošli u juriš. Odmah su počeli da pale sijena i kuće najbliže Lipniku, a onda i ostale.¹³⁶ Stanovništvo sela Modre je na brzinu potovarilo

¹³¹ U Naprelju, piše Vlado Bajić: »Pred dućanom su se Kecman i Jelača čak i posvađali oko neke harmonike i kožnog kaputa, zanemarivši potpuno borbeni zadatak. Naravno, njihovi borci su za to vrijeme čekali na svoje komandire«.

¹³² Arhiv VII, k. 213, br. reg. 23/5—2.

¹³³ Kazivanje Rade Ercega autoru, 3. avgusta 1975. godine.

¹³⁴ Pero Morača: U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 85.

¹³⁵ Izvještaj 3. oružničke pukovnije od 23. oktobra 1941. Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Arhiv VII, k. 152, br. reg. 11/1—1.

¹³⁶ Boško Đurašinović, Konjička četa, Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 111.

stvari u kola ili na konje i pobjeglo preko Kalendera, kroz čirkiće, Okreč i Kamegrad u Sanski Most. Na čelu te velike grupe bili su ustaše i žandarmi, koji su prvi bježali. Među njima i teško ranjen žandarm.

Kada su zapalili skoro sve kuće u Modroj, konjanici su upali u Kalendere i tu spalili oko 50 kuća, iz kojih je muslimansko stanovništvo pobjeglo u Sanski Most, čim su vidjeli da bježe Modrani i da Modra gori.

Ustaše su kasnije saznale da ih je napala mala grupa ustanika, pa su uz pomoć domobranske jedinice iz Sanskog Mosta izvršili ispad prema Lipniku i Lušci-Palanci. Prodrli su do Fajtovaca i zapalili kuće u Husimovcima, Umcima i Fajtovcima. U selu Lukavica zapalili su oko 30 kuća, a nekoliko i u selu Koprivni. Tek na položajima između Fajtovaca i Gorice borci Palanskog odreda i Odreda Smoljanaca su dočekali i odbili ustaše i tako spriječili njihov dalji prodor. Poslije toga ustaše se povlače u Okreč i Gornji Kamengrad i u njima pojačavaju svoju posadu.

Za vrijeme ove borbe stanovništvo iz Lukavica je izbjeglo u šume prema Slatini, Duboki do, Paljevine i druga mjesta. Nakon ovih borbi i to stanovništvo se postepeno uključuje u borbu protiv ustaša i okupatora, jer se našlo na granici tadanje slobodne teritorije.

Protjerivanje ustaša i žandarma iz Gorice, Naprelja, Modre, Kalendera i Fajtovaca omogućilo je da partizani ubrzo stvore uporište na Borku, odakle su narednih mjeseci poduzimali akcije kako prema Kamengradu i Husimovcima tako i prema selima oko ceste Sanski Most — Prijedor i Sanski Most — Stari Majdan. Sada se granica slobodne teritorije premješta od Okanove bukve i sa zapadne ivice Hotiraja na Gajidžik, Čujelo, Staru kavanu i Markelića brdo, gdje su postavljene partizanske straže. Sela Lukavice i Podvidača su oslobođena i postala sastavni dio podgrmečke slobodne teritorije. Neprijatelj je sada držao položaje na Ruškovcu i sa njih je češće otvarao vatru prema selu Podvidači. A nakon napada partizana na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu, 30. novembra, i dolaska partizanskih jedinica na Brdare i u Suhaču, Lukavica je već bila znatno udaljena od neprijateljskih položaja, a Podvidača ostala na samoj granici.

NAPAD NA USTAŠKO UPORIŠTE U KUEVCIMA

U Malovanu, zaseoku Kljevaca, ustaški rojnik Pero Jurić komandovao je uporištem u kojem je bilo šesnaest naoružanih ustaša. Odatle je polazio u napad na Dabar i druga sela, počevši još od kupljenja nevinih ljudi 30. jula i potom u vrijeme pokolja prvih dana avgusta. Ustaše su imale stražu i kod katoličke kapele.

U Jelašinovačkom odredu je bilo dosta Kljevcana, a naročito Milan Damjanović, koji su stalno tražili da se napadnu ustaše u Malovanu. Ovaj prijedlog nije prihvatio Uroš Kukolj, komandir Odreda, jer nije bilo dovoljno snaga za napad na ovo ustaško uporište. U međuvremenu su prijedlozi za napad obnovljeni. Tada se Rade Brkić dogovorio s Nikolom Pećancem, vodnikom 2. voda Odreda »Volga«, da svaki od njih povede po dvadesetak dobrovoljaca i da napadnu ustaše. Oni su krenuli 22. oktobra izjutra sa Međeđeg Brda i u podne su napali na ustaško uporište u Malovanu. Pećančev vod

je napadao od Saničke kose, a Brkićevi dobrovoljci od Čelić-kose. Uspjeli su prodrijeti u zaselak, zauzeti neke kuće, ali su pred noć morali da se povuku.¹³⁷

Poslije povlačenja u Crnovodu Brkić i Pećanac se sutradan dogovore da obнове napad, ali i da predlože komandi Drvarske čete i Odredu »Volga« da svi zajedno napadnu ustaše u Malovanu, ali i u Kljevcima, što ovi prihvate. Tada Brkić i Pećanac naprave plan kojim utvrde da Brkićeva grupa dobrovoljaca napadne od Saničke kose, Pećančev vod od Čelić-kose, a da Drvarska četa i 1. vod odreda »Volga« napadnu na zaselak Tadiće. Poziv za učešće u akciji i ovaj plan su poslali po kuririma u sve navedene jedinice. Narednog dana u Crnovode su se vratili kuriri sa viješću da će sve jedinice učestvovati u napadu po priloženom planu. U toku noći pao je slab snijeg.

Pred zoru 25. oktobra grupa Rade Brkića na desnom krilu i vod Nikole Pećanca na lijevom krilu, razvijeni u streljački stroj, krenu u napad na neprijateljsko uporište u Malovanu, a Drvarska četa i 1. vod Odreda »Volga« na neprijatelja u zaseoku Tadići. Na obzorju su se vidjeli ustaški rovovi i taman se straža smjenjivala. U Kljevcima je tada bilo 45 domobrana, petnaest naoružanih ustaša i tri žandarma.

Kada su se približili rovovima, borci su strelovito jurnuli na neprijatelja. Preplašeni brojnošću partizana i silinom njegovog napada, ustaše i domobrani su panično pobjegli iz Maiovana u Donji dio sela Kljevaca i hitno zatražili pomoć od italijanskog i domobranskog garnizona u Sanskom Mostu. Kada su se ustaše i domobrani povukli, zajedno sa njima je pošlo hrvatsko i muslimansko stanovništvo iz sela. Oni su prešli preko rijeke Sane u susjedno Vrhpolje. U Kljevcima su ostale samo srpske porodice, uglavnom žene i djeca, jer su odrasli muškarci i mladići u najvećem broju pobijeni početkom avgusta, a drugi izbjegli na slobodnu teritoriju, većinom u partizanske jedinice.

Na poziv za pomoć dosta brzo je iz Sanskog Mosta stigla četa domobrana, koja je zajedno sa posadom u selu uspjela da zaustavi nadiranje partizana i potom ih odbaci iz sela prema Dabru i šumi Mirkovači. Borba je trajala od 5 do 11 sati prije podne. U toku napada zapaljene su 33 kuće u Kljevcima.

Zajedno sa pristiglom domobranskom četom u Donje Kljevce je došao i odred Italijana, koji nije stupio u borbu, već se brzo povratio u Sanski Most. Komandir tog odreda je izjavio da oni sada vode pregovore sa četnicima u Bosanskom Petrovcu i za to vrijeme neće stupati u akcije.

Kada je uslijedio protunapad domobranske čete i zatečenih domobrana, ustaša i žandarma, zarobljen je borac Milan Mrda dok je palio kuće. Domobrani su ga otpremili u Sanski Most, gdje su ga odmah preuzeli Italijani, jer je, navodno, komandant njihove divizije želio da se uvjeri da među ustanicima ima i takvih koji pale naselja i na odjeći nose komunističku zvijezdu sa crvenim trakama. Trebalo je da zbog toga bude sproveden u Knin.¹³⁸ Međutim, Mrda je odveden samo do Drvara, gdje je poslije saslušanja pušten, pa je ubrzo došao u svoje selo. Ovo puštanje na slobodu bilo je dio smišljene politike okupatora, Italijana, koji su ovakvim postupcima željeli da raz-

¹³⁷ Kazivanje Rade Brkića 31. jula 1975. godine, autoru.

¹³⁸ Izvještaj Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije o napadu na selo Kljevce, od 30. oktobra 1941. godine Ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH, Arhiv VII, k. 152, br. reg. 49/2—1.

biju jedinstvo ustanika, partizana i naroda i tako uguše ustanak i trajnije ovladaju ovim krajevima. Bio je to i način podgrijavanja daljeg razdvajanja naših naroda. Podržavajući u nekim krajevima Hrvate i Muslimane, a u drugim Srbe, prikazivali su se njihovim zaštitnicima, što u stvari nisu bili.

Odbijanje Italijana da interveniše u Kljercima bio je drugi spor između njih i vlasti NDH na sanskom srezu od reokupacije Treće zone. Optužujući Italijane da nisu htjeli pomoći u odbijanju napada partizana na Kljevce, Kotarsko predstojništvo u Sanskom Mostu 26. oktobra uputilo je protest Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH u Zagrebu, navodeći da »... od kako su došli Talijani izgorjelo je sedam i to šest muslimanskih i jedno katoličko«¹³⁸.

Dok je kod ustaša i stanovništva ovog sela trajala panika, povlačenje i bježanje, partizani su uspjeli da zaplijene dosta stoke: preko 50 konja, oko 400 goveda, znatan broj svinja i ovaca i izvjesne količine žita i sve istjerali u Dabar, a potom u Jelašinovce. Drvarsko-petrovačke jedinice su svoj dio plijena otjerale preko Grmeča u svoj kraj.

U ovom napadu došlo je do manjeg sukoba između boraca Drvarske čete i 1. voda Milana Zorića, jer se nisu odmah prepoznali, ali bez žrtava.

Nakon dolaska pojačanja domobranima u Kljevce i završetka borbe izbjeglo stanovništvo se vratilo svojim kućama. Tada je u kljevačkoj školi locirana domobranska četa, dok su ustaše napustile Malovan, plašeći se ponovnog napada partizana iz obližnjih šuma Mirkovače i Čelić-kose. Domobranska četa je svako jutro iz Škole slala tri grupe domobrana na izviđanje i na položaje za odbranu sela: jednu u zaselak Karanovića, drugu na Smažino brdo i treću od oko sedamnaest domobrana u pravoslavnu crkvu.

PRELAZAK PORUČNIKA BELUHANA U PARTIZANE

Domobranski poručnik, inženjer agronomije Vladimir Beluhan¹⁴⁰ na dužnosti u Sanskom Mostu odlučio se da, ne čekajući vezu, prevede čitav domobranski vod kojim je komandovao u partizane. Iako je drugovima iz ilegalne grupe u Sanskom Mostu najavio svoj odlazak u partizane, on je bez čvrsto ugovorenog termina iz Sanskog Mosta krenuo 28. oktobra 1941. godine prema Dabarskoj pećini i vrelu Dabra, računajući da će se susresti s partizanima, sporazumjeti se i organizovati da čitav vod bez borbe i otpora pređe u partizane.

Kada su partizanski izviđači javili da od Sanskog Mosta preko Brajića Tavana ide neka domobranska jedinica i da se spušta prema pećini, veći dio je dojurio više pećine i postavio zasjedu. Imali su vremena da se pri-

¹³⁸ Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, dopis od 4. novembra 1941. godine upućen Ministarstvu vanjskih poslova, Arhiv VII, k. 236, br. reg. 23/2—3.

¹⁴⁰ Vladimir Beluhan, Vlado, inženjer agronomije, do mobilisanja u domobranstvo bio zaposlen u Poljoprivrednoj oglednoj i pokusnoj stanici u Zagrebu. Kao komunista po dolasku u Sanski Most uspostavio je vezu sa ilegalnom organizacijom NOP-a u gradu i prvi izlazak sa domobranima na teren iskoristio za prelaz u partizane. Iz Podgrmeča je u proljeće 1942. godine prešao u Baniju gdje je postao komandir čete u Banijskom NOP odredu. Teško ranjen u napadu na Bosanski Novi umro je od gangrene u partizanskoj bolnici u Samarici, 7. jula 1942. godine.

kriveno rasporede, jer su se domobrani sa Brajića Tavana morali spustiti u Do, pa ponovo penjati uz brdo. Domobrani su išli u koloni po jedan. Pri prolazu kroz Brajića Tavan stanovništvo nije bježalo, jer su u to vrijeme domobrani nastupali miroljubivo.

Partizani ne znajući šta domobrani hoće, upuste ih u zasjedu i iznenadno otvore vatru iz pušaka i jednog puškomitraljeza, kojeg je Dušan Oljača pozajmio od nekog borca iz Drvarske čete, koja je bila u Dabru. Domobrani ruoli odgovorili vatrom, jer im poručnik nije komandovao, već su počeli bježati nazad u Do i prema Brajića Tavanu, odnosno prema Sanskom Mostu. Ni domobrani nisu znali kuda ih vodi poručnik, niti su partizani znali šta on namjerava. Dok su domobrani bježali kroz Brajića Tavan, seljaci su im vikali »ostavite puške!« Nekolicinu su zarobili. Neki borci koji su bili bliže Brajića Tavanu, presjekli su odstupnicu preko Brajića Tavana, pa su i oni zarobili nekoliko domobrana.

Poručnik Vladimir Beluhan je iskoristio pometnju i prešao na stranu partizana izjavljujući da je pošao da prevede vod domobrana partizanima. Tek se tada uvidjela greška. Rezultat borbe je mogao biti daleko povoljniji. Tom prilikom zarobljeno je dvadeset domobrana, zaplijenjeno dvadeset pušaka, dva puškomitraljeza i nešto ratne opreme. Od domobrana je oduzeta vojna odjeća, data im civilna, seljačka i svi su dva dana kasnije upućeni preko Brajića Tavana u Sanski Most.

Poručnik Vladimir Beluhan je upućen u komandu Sanske partizanske čete, a kasnije u Štab 4. bataljona »Slobode«. Odatle je raspoređen na dužnost nastavnika vojne obuke na vojno-političkom omladinskom kursu u Srednjem Duboviku, prvom polovinom novembra 1941. godine.

Vlasti NDH u Sanskom Mostu nisu znale da je poručnik Beluhan poveo svoj vod u partizane, već su smatrah da je »iz nedovoljne opreznosti opkoljen« i zarobljen, i da su ga partizani zadržali u ropstvu, a domobrane pustih na slobodu.

Poslije tri dana grupa partizana Jelašinovačkog odreda Sanske čete je napala jakom puščanom vatrom domobransku izviđačku stražu u Korjenovu. Jedan domobran je teže ranjen, a dva domobrana su zarobljena, razoružana i potom puštena, pa su otišla u Sanski Most.¹⁴¹

¹⁴¹ Izveštaj 3. oružničke pukovnije od 8. novembra 1941. godine Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije u Sarajevu. Arhiv VII, k.143, br. reg. 41/4—1, str. 3 i 6.

V Učvršćivanje ustanka i akcije ustanika u razdoblju oktobar~decembar 1941.

1. PRVA REORGANIZACIJA USTANIČKIH JEDINICA (oktobar 1941.)

FORMIRANJE BRIGADA I KRAJINSKE DIVIZIJE

Iz izvještaja upućenih Štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, vidi se da se prišlo formiranju viših partizanskih jedinica — brigada. Iz sačuvanih dokumenata se saznaje da su u to vrijeme formirane **Bosanskohercegovačka brigada NOP vojske** za područje Kalinovika i okoline (Štab se nalazio na Treskavici)¹ i Bosanska **brigada**² za područje istočne Bosne, odnosno istočno i sjeverno od Sarajeva, dok je, već od 16. avgusta, postojala **1. brigada nacionalno-oslobodilačkih partizanskih odreda** (skraćeno — Drvarska **brigada**) u Bosanskoj krajini i dijelu Like.³

Drvarska brigada, kasnije nazivana i 1. brigada narodnooslobodilačkih partizanskih odreda,⁴ obuhvatala je sve ustaničke jedinice sa područja Bosanskog Petrovca (1. bataljon), Kulen Vakufa (2. bataljon), Donjeg Lapca (3. bataljon), Gračanica—Zrmanje (4. bataljon), Kninske krajine (5. bataljon), Dinarskog fronta (6. bataljon), od Risovca do Uništa (7. bataljon). Livanjskog fronta (od Uništa do Staretine, polubataljon) i Glamočkog fronta (8. bata-

¹ Naređenje Štaba Bosanskohercegovačke brigade NOP vojske od 6. septembra 1941. godine, Zb. IV/1, str. 210.

² Izvještaj komandanta Sarajevske oblasti Slobodana Principa od 8. septembra 1941. god., Zb. IV/1, str. 226 i Izvještaj Štaba Partizanskog bataljona »Romanija« od 27. septembra 1941. god. Štabu Bosanske brigade u Šehovićima, Zb. IV/tl, str. 476.

³ Naređenje Štaba 1. brigade NOP odreda od 15. septembra 1941. god., Zb. IV/1, str. 326.

⁴ Isto, str. 379.

ljon).⁵ Pod znatnim uticajem štaba Drvarske brigade bili su i Štab Bataljona ribničkih partizanskih odreda (nazivan i Štab Partizanskih odreda Ribnik)⁶ i Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most.⁷

U vezi sa organizovanjem većih jedinica, bataljona i brigade, Štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu je, septembra 1941. godine, uputio direktivno pismo da se u Bosanskoj krajini formiraju tri bataljona i osam četa.⁸ Pismo je primio Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu, 19. septembra 1941. godine, dok se nalazio kod Jajca. Pre* pis pisma je odmah uputio ostaloj dvojici članova Štaba NOP oređa za Bosansku krajinu» Danku Mitrovu, komandantu, i Branku Babiću, političkom komesaru, koji su se sa Štabom nalazili u Majkić-Japri. Cvitković je već 25. septembra dobio još dva pisma od Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine, koja je takode odmah prepisao i uputio Mitrovu i Babiću u Majkić-Japru.⁹ U izvještaju koji tim povodom, 25. septembra, šalje Štabu NOP odreda Bosne i Hercegovine, Miljenko Cvitković navodi da su uspostavljene veze sa svim dijelovima banjalučke oblasti, tj. Bosanske krajine, i da »postoji mogućnost da izvršimo naređenu nam reorganizaciju, do koje je, zaista, trebalo da dođe« ..¹⁰, a potom se obavezuje da će izvještaje o brojnom stanju i izvršenim akcijama od tog dana slati »na osnovu tačnih izvještaja koje će nam čete i bataljoni preko štabova **brigade dostavljati**« ... Iz ovoga se može zaključiti da su druga dva pisma Štaba NOP odreda bila direktiva da se u Bosanskoj krajini formiraju tri brigade i jedna divizija. To potvrđuje i nekoliko sačuvanih dokumenata iz perioda oktobar—novembar 1941. godine o formiranju i djelovanju 3. krajiške brigade¹¹ i Krajiške divizije.

Prva dva sačuvana dokumenta u kojima se spominje 3. krajiška brigada, odnosno njen komandant, potiču od 17.¹² i 21. oktobra 1941. godine.¹³ U ovom drugom dokumentu, na početku, piše: »Prema uputi Glavne komande za Bosnu i Hercegovinu **osnovan je Štab Treće krajiške brigade**«. Deset dana kasnije komandant ove brigade, u naredbi »svim jedinicama ovog odreda«, sem naređenja o uvođenju pozdrava »Smrt fašizmu — sloboda narodu!« i **odre***

* Izvještaj komandanta Drvarske brigade od 2. septembra 1941. god. Zb. IV/1, str. 170.

⁶ Izvještaj Štaba partizanskih odreda Ribnik od 12. septembra 1941. god. Zb. IV/1, str. 296.

⁷ Izvještaj Štaba gerilskih odreda Krupa — Sana od 8. septembra 1941. god. Zb. IV/1, str. 231.

⁸ Direktivno pismo Štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu nije sačuvano, ali se navodi u izvještaju zamjenika komandanta Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu od kraja septembra 1941. godine Štabu NOPO za BiH o vojno-političkoj situaciji i sprovođenju dobijenih direktiva, Zb. IV/1, str. 492.

⁹ Isto.

¹⁰ Prema pismu Đure Pucara od 4. oktobra 1941. god., upućenom Svetozaru Vukmanoviću Tempu, ta pisma je on predao Miljenku Cvitkoviću na slobodnoj t eri ta riji.

¹¹ Zb. IV/1, str. 492.

¹² Sva citirana dokumenta o 3. krajiškoj brigadi iz oktobra 1941. godine sačuvao e Stojan Marković, komandir Partizanskog odreda sela Slatina, srez Ključ.

¹³ Naredba Staba 2. bataljona Partizanskog odreda »Kočić« od 17. oktobra 1941. god. kojim traži spiskove ljudstva i naoružanja radi raporta »Komandantu brigade«, Arhiv VII, k. 1701 f. 30/11, br. reg. 2/—1.

¹⁴ Dopis Štaba Bataljona »Kočić« od 21. oktobra 1941. god. dostavljenog Štabu Ribnik i komandirima odreda; Arhiv VII, k. 1701, f. 30/11, br. reg. 31—1.

divanju zadataka komandirima i komandantima, u tački 10. upozorava komandante i komandire »da se Štab II odreda (brigade) momentalno nalazi na području Bataljona »Iskra« (Šolajin odred) kako bi se znali ravnati radi slanja izveštaja«.15

Međutim, ova brigada je dobila drugi redni broj, odnosno određeno je da ona bude 3. krajiška brigada, kako se spominje u ostalim sačuvanim dokumentima. Štab 3. krajiške brigade je, naime, još 21. oktobra 1941. godine, u nastavku dopisa Štabu Bataljona »Kočić« napisao i svoje naređenje, koje kao komandant Brigade potpisuje Miljenko Cvitković, navodeći da u sastav 3. brigade ulaze bataljoni: »Kočić«, »Iskra« i Manjački.¹⁶ Na ovim dopisima neko je još tada izvršio ispravke: umjesto riječi »Druga« napisao je »Treća«, a umjesto broja II broj III, čime je tu brigadu preimenovao u 3. krajišku brigadu. Ko je to i kada učinio teško je utvrditi, ali ta brigada je, po sjećanju Stojana Markovića, komandira Partizanskog odreda Slatina (Ključ), koji je tada dobio to naređenje — imala redni broj tri, kao što piše i u dokumentima, dakle, bila je 3. krajiška brigada.¹⁷

U pismu upućenom 4. oktobra 1941. godine Svetozaru Vukmanoviću Tempu, delegatu CK KPJ, Đuro Pucar navodi da je osam dana bio na terenu, a da se u Banjaluku vratio dan ranije, tj. 3. oktobra. On, sem ostalog, navodi da je održao sastanak sa članom Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu i ostalim komandirima i političkim komesarima bataljona, četa i odreda, naglašavajući: »Glavni predmet razgovora na ovom sastanku jesu direktive G. Š. za BiH, koje je konačno trebalo sprovesti u djelo.¹⁸ To znači da je druga dva naređenja Štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu Miljenku Cvitkoviću donio Đuro Pucar, jer Pucar tada nije dolazio na Grmeč, niti su Danko Mitrov Branko Babić krajem septembra odlazili sa Grmeča. To se da zaključiti iz dopisa Miljenka Cvitkovića, u kome izvještava šab NOP odreda BiH: »Odmah sam sve prepiše i upute poslao i drugoj dvojici članova Štaba, kako bi na licu mjesta odmah postupili po direktivama.«¹⁹ U istom dopisu Miljenko Cvitković navodi da se komandant Mitrov nalazi na Grmeču, a politički komesar Babić na Kozari. Zaključak je nedvosmislen: Đuro Pucar je održao sastanak samo sa jednim članom Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu, Miljenkom Cvitkovićem, a da se tada nije sastao sa Mitrovim i Babićem.

Po prijemu naređenja Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine o reorganizaciji jedinica, kojeg su dobili preko Miljenka Cvitkovića, Danko Mitrov i Branko Babić su naziv »Štab NOP odreda za Bosansku krajinu« promijenili u naziv ŠTAB KRAJINSKE DIVIZIJE.²⁰ Prema raspoloživim dokumentima, u sastav Krajinske divizije su ušle: 1. brigada (Drvarska) koja je tada bila brojno znatno smanjena — nakon prodora Italijana u Drvar, 2. brigada, koja je, vjerovatno, trebalo da se formira od 2. štaba četa u Kozari²¹ i njegovih

■s Arhiv VII, k. 1701, f. 30/11.

¹⁶ Arhiv VII, k. 1701, f. 30/11, br. reg. 31—1.

¹⁷ Kazivanje Stojana Markovića autoru, 28. septembra 1979. god.

¹⁸ Zb. IV/, str. 25.

¹⁹ Zb. IV/2, str. 492.

²⁰ Proglas Štaba Krajinske divizije svim Partizanskim odredima. Regionalni muzej u Bihaću, inv. br. 440.

Članak »Zadatak NOP odreda« prepisan iz Biltena VŠ NOPOJ, u arhivu autora.

²¹ Izvještaj sekretara oblasnog rukovodstva KPJ za Bosansku krajinu, Zb. IV/1, str. 368.

četa (odreda), ali do toga nije došlo, mada su u sastavu Krajinske divizije bile i partizanske jedinice na Kozari i **3. krajiška brigada** za područje Manjače, Jajca i Pljeve, koju je zadnjih dana septembra, ili prvih dana oktobra, kako se vidi iz navedenih dokumenata, počeo da formira Miljenko Cvitković.

U štabu Krajinske divizije, u Majkić-Japri, u oktobru su bili: Danko Mitrov, komandant, Branko Babić, politički komesar, Vojo Stupar, operativni oficir, i Rade Stupar, sekretar.

Preimenovanje »Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu« u ŠTAB KRAJINSKE DIVIZIJE izvršeno je između 4. i 9. oktobra 1941. godine, na šta ukazuje nekoliko dokumenata. Tako, na primjer, komandant Hašan-skog partizanskog odreda 4. oktobra, kako naglašava prema naređenju »štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu«, naređuje uvođenje pozdrava stisnutom pesnicom i parolom »Smrt fašizmu« — »Sloboda narodu«.²² S obzirom na to da su Hašani uz Majkić-Japru, gdje je tada bilo sjedište tog najvišeg štaba u Bosanskoj krajini, prema ovom dokumentu proizlazi da ta promjena naziva, sigurno, nije uslijedila prije 4. oktobra. Drugi dokument je pismo Štaba 1. partizanskog bataljona »Sloboda« upućeno 12. oktobra Štabu Krajinske divizije, koje počinje riječima: »... Primili smo Vaše naređenje od 9. X 1941. godine poslato u 8,30 časova. Kurir je stigao 11. o. mj. uveče« ..²³ To znači da je odluka o formiranju Krajinske divizije donijeta između 4. i 9. oktobra. S tim u vezi malo je poznato da je Danko Mitrov, komandant dotadašnjeg Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu krajem septembra 1941. godine bio u Nebljusima, gdje je sa Ličanima ugovarao napad na neprijateljski garnizon u Bihaću,²⁴ ali je ubrzo uslijedila neprijateljska ofanziva preko Ripča prema Vrtoču, te se od toga, za one prilike ne-realnog plana, moralo odustati. Vraćajući se iz Nebljusa, Danko Mitrov je 2. oktobra u podne stigao u Lipnik da oda poštu poginulom komandiru Petru Škundriću, a sutradan je bio na njegovoj sahrani u Jelašinovcima, da bi već 4. oktobra vodio pregovore sa domobranskim potpukovnikom Nojbergerom i organizovao njegovo zarobljavanje u Vučijaku kod Bosanske Krupe. To znači da on prije 4. oktobra nije ni mogao sprovesti reorganizaciju jedinica.

FORMIRANJE ČETA I BATALJONA

Direktivna pisma o organizovanju četa, bataljona i brigada Đuro Pucar je, dakle, primio krajem septembra, u Banjaluci, odakle je, ilegalno, rukovodio ustankom u Bosanskoj krajini. Sem što je direktive lično predao Miljenku Cvitkoviću, on ih je, sa svojim uputstvima, poslao i na Kozaru, preko Mjesnog komiteta KPJ u Prijedoru. U tom pismu Đuro Pucar je, po sjećanju Slobodana Marjanovića,²⁵ pisao da partizani sa Kozare, ako se ne mogu odr-

²² Naredba komandanta Partizanskog odreda Hašani, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 196.

²³ Zb. IV/2, str. 83.

²⁴ Gojko Polovina: Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici godine 1941, edicija Prva godina NOR, Historijski arhiv, Karlovac, Zbornik 3, str. 805—6.

²⁵ Slobodan Marjanović, student prava, do ustanka sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Prijedoru.

žati na svom terenu, pređu na planinu Grmeč.²⁶ To Đuro Pucar nagovještava još krajem avgusta u izvještaju Svetozaru Vukmanoviću Tempu: »četa koja tamo operiše oko Prijedora povlači se prema Grmeču preko Kozare. Neprijatelj pokušava opkoliti Kozaru sa tri strane: od Dubice, Krupe i B. Luke, odnosno Prijedora. U slučaju jačeg pritiska ta četa će se probijati u pravcu Grmeča, da bi se što uže povezala s četom oko Drvara²⁷ i mogla zajedničkim snagama braniti zauzeta mjesta i osvajati druga« ..²⁸

Član Oblasnog rukovodstva KPJ za Bosansku krajinu Osman Karabego-
vić, koji se nalazio u 2. štabu četa na Kozari, kako se tada zvao najviši parti-
zanski štab na Kozari, kao član tog štaba pozvao je Slobodana Marjanovića,
do ustanka sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Prijedoru, saopštio mu sadr-
žaj direktive Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine, pokazao pismo Đure
Pucara i rekao mu da je određen da ode na područje južno od Rudnika Lju-
bije, dakle na grmečko područje, pokrene stanovništvo u borbu i formira
Prijedorsko-ljubijsku partizansku četvu. Rekao mu je da ta četa ima zadatak
»da vrši diverzije na komunikacijama u pravcu Ljubije, izvodi akcije na des-
noj obali Sane (na Kozari) i onesposobi rudnik Ljubiju.«²⁹ Istovremeno mu
je saopštio da je određen za komandira te čete. Tom prilikom mu je, kako
navodi, rečeno da se zna da Petar Škundrić vodi borbe oko Sanice, ali ne i o
tome šta se događa u selima sjeverno i sjeveroistočno od Grmeča.

Silazeći s Kozare Marjanović je u Prijedorskom polju sreo Radu Vra-
nješević i Dušanku Kovačević, članove KPJ. One su iz Banjaluke krenule na
područje Grmeča, gdje ih je rasporedio na rad Đuro Pucar. Od njih je Mar-
janović saznao da je na Grmeču ustanak zahvatio mnogo sela.³⁰

Po dolasku u Majkić-Japru, u Štab partizanskih odreda za Bosansku kra-
jinu i Štab partizanskih odreda Krupa—Sana, Slobodan Marjanović je ova
vojna rukovodstva upoznao sa svojim zadatkom, odnosno sa direktivom Šta-
ba NOP odreda Bosne i Hercegovine. To je bilo krajem septembra. U Štabu
partizanskih odreda Bosanske krajine zadržao se nekoliko dana, odakle je
jednom, po zadatku, išao u Doljane, kod Bihaća, dijelom i na motorbiciklu,
do Salavka Rodića, koji je, u ime Štaba Drvarske brigade, rukovodio ustanič-
kim jedinicama na tom sektoru. Tamo je od Rodića dobio tražene informa-
cije i po povratku ih saopštio komandantu Danku Mitrovu.

Tek prvom polovinom oktobra Slobodan Marjanović je upućen na pod-
ručje Hetrovaca, sa zadatkom da počne formirati Prijedorsko-ljubijsku (ili
Ljubijsko-prijedorsku, već kako se u kojem dokumentu spominje) partizan-
sku četvu. U njen sastav su ušle ustaničke jedinice koje su djelstvovale prema
neprijateljskim uporištima u Budimlić-Japri i Starom Majdanu. Bila je to
prva partizanska četa formirana na području Grmeča u duhu naređenja Štaba
NOP odreda Bosne i Hercegovine, sa štabom čete koji čine komandir, poli-
tički komesar i njihovi zamjenici. Ta četa će najprije biti pod komandom
Štaba partizanskih odreda Knipa—Sana, potom Štaba 4. bataljona »Slobode«,

²⁶ Kazivanje Slobodana Marjanovića, autoru 28. oktobra 1978. godine.

²⁷ Oko Drvara, na širem području, tada je djelovala Drvarska brigada, koja je imala osam bataljona.

²⁸ Zb. IV/1, str. 403.

²⁹ Slobodan Marjanović: Podgrmeč od 1941. do sredine 1942. godine, edicija Pod-
grmeč u NOB, knj. 3, str. 75.

³⁰ Kazivanje Slobodana Marjanovića.

a onda u sastavu 1. krajiškog NOP odreda — kao jedna od njegovih prvih sedam četa.

Drugi dio direktive o formiranju četa i bataljona, dobijene sredinom septembra, na grmečkom području je ostvaren sredinom oktobra. Tada je Osman Karabegović došao s Kozare u Majkić-Japru, na proputovanju za Romaniju, gdje je bio pozvan na savjetovanje u Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu.

PRVI SASTANAK KOMUNISTA GRMECKOG PODRUČJA

Za vrijeme kratkog zadržavanja u Majkić-Japri, Osman Karabegović je 16. oktobra održao sastanak u kući Laze i Vlade Karića, na kojem su bili svi članovi KPJ i simpatizeri Partije s područja sanskog, krupskog i novskog sreza, odnosno koji su se nalazili u vojnim jedinicama ili na slobodnom području Grmeča. Stojan Makić je zapisao da je Osman Karabegović govorio o vojno-političkoj situaciji, i to ne samo u Bosanskoj krajini već i u zemlji i u svijetu, o ulozi Sovjetskog Saveza i drugih saveznika, a posebno o Crvenoj armiji. Naglasio je značaj uspjeha partizana u borbama u Srbiji, Crnoj Gori, na Kozari, u Drvaru itd. Istakao je potrebu veće političke aktivnosti i budnosti radi realnog upoznavanja ljudi i situacije na terenu i u vojsci, kako bi se na vrijeme mogle preduzeti odgovarajuće političke mjere.³¹ Karabegović je popularno objasnio širinu platforme NOP-a i djelovanja komunista u masama, a naročito na njihovom pridobijanju za NOB, objašnjavajući »da je potrebno da svi patrioti Srbi, Muslimani i Hrvati učestvuju u borbi protiv fašizma bez obzira na političke, vjerske i nacionalne razlike, ali da članovi Partije treba da pokažu primjerom da shvataju liniju, zadatke i rukovodeću ulogu KPJ u NOB i da budu lično hrabri da — pored razvijanja političke svijesti — suzbijaju kolebanje, šovinizam, pljačku i druge negativne pojave«³².

Član Oblasnog rukovodstva KPJ je na kraju konstatovao da su na ovom području, i pored mnogih problema, teškoća i slabosti, postignuti uspjesi u razvoju ustanka, što se vidi i iz činjenice da na području Krupa — Sana djeluju 24 ustanička odreda i da je izvedeno preko 30 značajnijih akcija.

Na ovom sastanku komunista govorio je i Branko Babić. On je izložio osnovne zadatke partijskih organizacija u jedinicama i na terenu na daljem razvijanju i jačanju ustanka, govorio je o izgrađivanju moralno-političkog lika člana KPJ, o zadacima koji stoje pred članovima Partije i vojnim rukovodstvima ovog kraja. U radu sastanka učestvovali su i Rudi Kolak, Rada Vranješević, Ale Terzić, Dušanka Kovačević, Hajro Kapetanović, Pero Morača i još neki.

Nakon svestrane diskusije o mnogim aktuelnim pitanjima koja su prisutne interesovala, kao i traženja objašnjenja o nekim krupnijim zadacima, Osman Karabegović je komuniste upoznao sa odlukom da se u članstvo KPJ primaju Branko Ćopić, politički komesar, i Stojan Makić, zamjenik politič-

³¹ Stojan Makić: Razvitak partizanskih jedinica, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 103.

³² Isto.

kog komesara Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana, kao i borci i aktivisti Košta Vulin i Rade Narančić (oba s krupskog sreza). Tu odluku prisutni su toplo pozdravili, a Stojan Makić, učitelj iz Hadrovaca, postao prvi član KPJ u ustanku na sanskom srezu.

SASTANAK VOJNIH I POLITIČKIH RUKOVODILACA

U Majkić-Japri je 17. oktobra održan i sastanak kojem su prisustvovali članovi Štaba Krajinske divizije i Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana.

Na sastanku je Osman Karabegović, na listu papira, kako se sjeća Stojan Makić, zapisivao naziv svakog odreda, broj boraca i oružja. Na kraju je utvrđeno da su pod komnadom Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana tada bila 24 odreda.³³ Konjički vod i Ljubijsko-prijedorska četa. U tim jedinicama je bilo preko 500 boraca, naoružanih sa 310 pušaka, desetak puškomitraljeza i dva teška mitraljeza.³⁴

Na sastanku je Osman Karabegović govorio o vojno-političkoj situaciji, a potom o naređenju Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine da se od tri — četiri, pa i više, seoskih partizanskih odreda formiraju partizanske čete, a od tri — četiri čete bataljon. Tada je saopšteno da će se na ovom području formirati četiri partizanske čete, koje će činiti 4. bataljon »Slobode« u sastavu 1. brigade NOP odreda (Drvarske brigade). Saopštena je i odluka da se na području sanskog sreza osim Ljubijsko-prijedorske formira i 4. četa, dok se na području krupskog i novskog sreza formira po jedna partizanska četa.

Objašnjeno je kakvog će sastava biti štabovi četa, kakve su zadaće komandira, političkog komesara i njihovih zamjenika. Rečeno je i to da će odred imati komandira (vođu), da ljudstvo u odredu treba da bude stalno, a ne na smjenu, da treba naći pogodnu zgradu za smještaj boraca, itd. Čuli su se i savjeti o tome kako treba primjenjivati partizanski način ratovanja.

U objašnjavanju predstojeće reorganizacije i konkretnih zadataka u vezi s tim učestvovali su i članovi Štaba Krajinske divizije i Štaba partizanskih odreda Krupa — Sana.

Na ovom sastanku je, kako se sjeća Stojan Makić, bilo riječi o formiranju vodova i četa. Međutim, poslije sastanka formirani su novi i zadržani svi postojeći odredi, što ukazuje da je tom prilikom prenijeta direktiva o organizovanju odreda i od njih četa. Zato i u oktobru Ljubijsko-prijedorska i 4. četa imaju odrede, dok 1. bataljon »Slobode« čak 12. oktobra u svom sastavu još nema četa već samo odrede, i to sedam.³⁵

Da je naređenje Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine od septembra 1941. godine sadržavao i direktivu o tome da se formiraju odredi i od nekoliko odreda četa, potvrđuje i pismo Štaba NOP odreda za Hercegovinu, iz prve polovine oktobra, u kojem se navodi: »Da bi se izbjegle sve slabosti naše borbe i da bi bili spremni da odgovorimo zadacima koje su današnje prilike postavile pred nas, **mora se pristupiti stvaranju čvrstih 1 disciplinova-**

³³ Naredba Štaba partizanskih odreda sreza Krupa — Sana, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 207.

³⁴ Edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 103.

³⁵ Izvještaj Štaba 1. partizanskog bataljona »Slobode«, Zb. IV/2, str. 83.

nih partizanskih odreda po četama. U te odrede će se prikupiti sve što je iskreno za borbu, ne za pljačku, paljevinu i neodgovorno ubijanje — već za slobodu.³⁶ Međutim, kako su u to vrijeme izvršene nekolike reorganizacije, pa i dosta različito u pojedinim sredinama, mnogi akteri su zaboravili ih pobrkali taj redosljed, pa je zato ovu rekonstrukciju reorganizovanja partizanskih jedinica, izvršenu oktobru 1941. godine, bilo moguće izvesti samo upoređivanjem sa radom u drugim krajevima na ostvarivanju tih zadataka dobivenih iz istog centra — Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine. Treba istaći i to da se tada ovdje još ne znaju zaključci vojnog savjetovanja održanog 26. septembra 1941. godine u Stolicama. Njihovo sprovođenje u ovim krajevima započne mjesec dana kasnije.

Poslije prenošenja direktive o organizovanju četa i bataljona i sastanka s komunistima iz ustaničkih jedinica Grmeča, Osman Karabegović je, preko petrovačkog i ključkog sreza, slobodnom teritorijom, otišao do Janja, a potom je, preko Donjeg Vakufa, okupiranom teritorijom i sa krivotvorenim dokumentima, stigao u Sarajevo, da bi se odatle prebacio na Romaniju.³⁷

ČETVRTI BATAJON »SLOBODE«

Na pomenutom sastanku odražnom u Majkić-Japri, saopšteno je da se umjesto Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana formira bataljon, koji, kao 4. bataljon »Slobode«, ulazi u sastavu Drvarske brigade. Na čelu Bataljona došao je dotadašnji Štab partizanskih odreda Krupa — Sana: komandant Petar Vojnović, politički komesar Branko Čopić i zamjenik političkog komesara Stojan Makić, dok je Vojo Stupar, do tad operativni oficir u Štabu Krajske divizije, preuzeo dužnost zamjenika komandanta Bataljona.

U sastav ovog bataljona su, kao 1. i 3. ušle dvije čete koje su tokom oktobra formirane na oslobođenim područjima srezova Bosanska Krupa i Bosanski Novi, dok je Ljubijsko-prijedorska četa dobila redni broj dva, a novoformirana četa na sanskom srezu redni broj četiri.

Sačuvana su dva dokumenta koja potvrđuju tačnost ovih navoda. Prvi je akt broj 85 od 4. novembra koji je štab 2. (Ljubijsko-prijedorske) čete 4. bataljona »Slobode« uputio »svim partizanskim odredima ove čete«, a koji su potpisali Slobodan Marjanović, komandir, i Dušan Josipović, politički komesar čete.³⁸ I drugi sačuvani akt ima isti datum, ali broj 89 i upućen je »svim partizanskim odredima i seoskim povjerenicima — ove čete**«, koji su takođe potpisali Marjanović i Josipović. Iz tih se dokumenta vidi da je Bataljon imao redni broj četiri u okviru Drvarske brigade, jer su se nakon ulaska Italijana u Bosansko Grahovo, Drvar, Oštrelj i još neka mjesta u Lici neke ustaničke jedinice na tim područjima raspale, pa je došlo i do rasformiranja nekih ranijih bataljona, dok su lički bataljoni prešli u sastav grupe ličkih NOP odreda.

Tokom oktobra Štab 4. bataljona »Slobode« razvio je živu organizacionu i političku aktivnost, da bi realizirao dobijeni zadatak, on od tri — četiri

³⁶ Zb. IV/2, str. 59.

³⁷ Osman Karabegović: Podgrmeč u ustanku, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 26.

³⁸ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 392.

³⁹ Isto, inv. br. 391.

pa i više, odreda formira čete. Međutim, na području sanskog sreza tada je formiran samo još Partizanski odred Mrkalji. Formirao ga je Štab Ljubijsko-prijedorske čete, 21. oktobra 1941. godine i on je ušao u sastav te čete. Zato se više radilo na vojno-političkom i organizacionom učvršćivanju postojećih odreda i pomaganju štabovima novoformiranih četa.

UUBIJSKO-PRIJEDORSKA PARTIZANSKA ČETA

Po dolasku na područje Hadrovaca i prema Budimlić-Japri, Slobodan Marjanović, komandir, Dušan Josipović, politički komesar, i Redžo Terzić, zamjenik političkog komesara Ljubijsko-prijedorske partizanske čete, započeli su u prvoj polovini oktobra, s njenim organizovanjem i potom organizacionim, političkim i vojnim učvršćivanjem.

U sastav Ljubijsko-prijedorske partizanske čete su, nakon njenog formiranja, 21. oktobra 1941. godine, od seoskih vodova s područja Hadrovaca, Mrkalja, Halilovaca, Dugih Njiva i dijela Slatine, ušli Majkićjapranski, Hašanski, Slatinski, Lipnički i Mrkaljski odred. Majkićjapranski i Hašanski odred predstavljali su glavnu snagu Čete, dok su ostali odredi bili mali, sem Mrkaljskog, koji je po broju ljudstva bio brojani, ali bez i jedne vojničke puške, imali su samo lovačke puške, te koplja, sjekire, rogulje i si.

Ova četa je, dakle, u oktobru i prvih dana novembra u svom sastavu i dalje imala seoske odrede. Oni su ostali na položajima prema Budimlić-Japri i Starom Majdanu, koje su i do formiranja Čete držali.

U komandama odreda su tada bili:

Majkić-japranski odred — komandir Stojan Marjanović Dolinar, politički komesar Miroslav Majkić,

Hašanski odred — komandir Stevo Vještica (istovremeno i zamjenik komandira čete), politički komesar Ratko Novaković,

Slatinski odred — komandir Mile Vojnović, zamjenik komandira Pero Vukojević,

Lipnički odred — komandir Dušan Bajić, politički komesar Pajo Đurić,

Mrkaljski odred — komandir Dušan Malić, zamjenik komandira Gavro Kolundžija.

Štab Ljubijsko-prijedorske partizanske čete: komandir Slobodan Marjanović, politički komesar Dušan Josipović, zamjenik komandira Stevo Vještica i zamjenik političkog komesara Redžo Terzić.

Iz vremena organizovanja Ljubijsko-prijedorske partizanske čete sačuvano je nekoliko dokumenata, među kojima i već navedeni broj 85 od 4. novembra, čiji sadržaj potvrđuje da su Četu činili seoski partizanski odredi, da je ona imala redni broj 2, a bataljon redni broj 4. No sadržaj tog dopisa, koji su potpisali komandir i komesar i uputili svim odredima Čete, ukazuje i na pojavu samovolje pojedinih boraca:

»Primijećeno je od strane ove komande, da često stižu i žalbe od naroda iz ovih sela, da pojedini drugovi partizani svojevoljno s vatrenim oružjem hodaju po selima te postavljaju neke zahtjeve, pa čak i zlostavljaju naš jadni i izmučeni narod. To nikako nije u skladu s pravilima naše NOB i ne dolikuje to pravom i istinskom narodnom borcu. Zbog toga se naređuje vodama svih partizanskih odreda ove čete da skrenu pažnju svojim partizanima

da to više ne čine. Pravo patroliranja po selu i pretres imaju samo oni koji nose pismenu dozvolu Komande odreda, Komande čete i Komande bataljona, pa radi toga svaki onaj koji bude to činio bez naređenja bit će razoružan.

Skreće se pažnja starješinama odreda da se od svojih partizana ne udaljuju bez potrebe kako danju tako i noću jer trebaju da u svemu budu primjer svojim partizanima. Takođe neka vođe povedu računa da se što više izbjegava hodanje i zalazak u privatne kuće bez potrebe. Ovo naređenje saopštiti svojim partizanima.⁴⁰

Pojava izrazi ti je samovolje pojedinih boraca nestaće tek nakon višemjesečnog upornog vaspitnog, političkog i vojnog rada u jedinicama. Taj rad će olakšati organizovanje i učvršćivanja NOO, samim tim što su preuzeli na sebe brigu o redovnom snabdijevanju partizanskih jedinica hranom i drugim, te o radu u pozadini.

ČETVRTA CETA 4. BATALJONA »SLOBODE«

Poslije smrti Petra Škundrića, komandu nad Jelašinovačkim partizanskim odredom preuzeo je Petar Bijelić, dotad član Štaba te jedinice. Tu dužnost su prije toga borci ponudili Mihajlu Škundriću, potom Milančiću Miljeviću, Urošu Kukolju i Radi i Cedi Brkiću, ali je svaki od njih odbio da primi komandu nad Odredom. Bijelić je, pak, prihvatio dužnost. Međutim, uslijedila je intervencija Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana i štaba Krajinske divizije, koji nisu željeli da Petar Bijelić bude na čelu najborbenijeg odreda. Zato je on, nakon desetak dana, smijenjen, a za komandira Odreda postavljen je brat preminulog Petra, Mihajlo Škundrić, što su i borci radosno prihvatili. Petar Bijelić je tada otišao iz ovog odreda u Eminovce, u Odred Smoljanaca, koji se tada nalazio u tom selu.⁴¹

Nedelju dana nakon Škundrićevog izbora za komandira Jelašinovačkog odreda, u Majkić-Japri je održan sastanak na kojem je saopšteno da se od jedinica sa grmečkog područja, formiraju četiri čete i bataljon. Saopštena je i odluka da se na sanskom srezu, osim Ljubijsko-prijedorske čete, formira još jedna četa, koja će biti četvrta po redu u sastavu 4. bataljona »Slobode«. Štab 4. bataljona je tada u štab 4. čete odredio: za komandira Dragiju Milašinića, do tada komandira Odreda Smoljanaca, za političkog komesara Peru Moraću, do tada političkog komesara Odreda Smoljanaca, za zamjenika komandira Mihajla Škundrića, do tada komandira Jelašinovačkog partizanskog odreda. Zamjenik političkom komesaru Čete nije određen, pa je funkciju partijskog rukovodioca obavljao politički komesar.

U sastav 4. čete ušli su: Jelašinovački i Lušcipalanski odred, te Odred Smoljanaca.

Kada je borcima Jelašinovačkog partizanskog odreda saopštena odluka o formiranju 4. čete i sastav njene komande, tj. da su i komandir i politički komesar Drvarčani, a borac iz ovog kraja tek zamjenik komandira, jedinstveno su zahtijevali da Mihajlo Škundrić bude komandir, a ne zamjenik komandira Čete. Nezadovoljstvo i podozrivost prema »strancima« primjećivali su se tokom cijelog oktobra. Pojedinci, uglavnom istaknutiji i cjenjeniji

«•Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 392.

⁴¹ Kazivanje Rade Brkića, Zdravka Prošića i Steve Kovačevića autoru, 31. jula 1975. godine.

borci, to su otvoreno iznosili, i dalje se zalažući da u komandu Čete dođu domaći ljudi. U kratkom vremenu politički komesar Čete nije ni uspio da ostvari jači politički uticaj, jer je dužnost primio oko 20. oktobra — politički delegati vodova su stigli desetak dana kasnije, opet borci iz drugih srezova, a nepoznati na sanskom, s kojim je trebalo da dovrši formiranje Čete.

Štab čete, bez Mihajla Škundrića, smjestio se u Eminovce, gdje je bio i Odred Smoljanaca, iz kojeg su došli i komandir i politički komesar 4. čete. Za to vrijeme Mihajlo Škundrić se nalazio sa Jelašinovačkim odredom, na Međeđem Brdu, ne dolazeći u Eminovce. Borci tog odreda su, istovremeno, proglasili Mihajla Škundrića za komandira čete, odnosno smatrali su da je on komandir, a ne Dragija Milašinović.

U komandama odreda u vrijeme formiranja 4. čete bili su:

Jelašinovački odred — komandir Uroš Kukolj, politički komesar Jovo Pavić.

Lušcipalanski odred — komandir Pero Jelača, politički komesar Vaso Praštalo.

Odred Smoljanaca — komandir Đuro Banjac.

Krajem oktobra, poslije napada na neprijateljske straže i paljenje Gorica, Naprelja, Fajtovaca i Kiska, na prijedlog Pere Morače, na dužnost komandira Lušcipalanskog odreda je, odlukom Štaba 4. bataljona »Slobode«, postavljen Đurin Predojević, dok je Petar Jelača povučen u pozadinu i nije postavljen ni na kakvu novu dužnost.⁴²

U Odred Smoljanaca, čim se smjestio u Eminovce, počeli su stupati novi borci rodом iz tog i susjednih sela, kao i neki koji su se do tad nalazili u Jelašinovačkom ili Lušcipalanskom odredu. Tako su već krajem godine borci iz tih sela bili brojniji od onih koji su došli iz Smoljane.

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE U DABRU

Krajem oktobra, u vrijeme dok je na ovom području još djelovao štab Krajinske divizije, svi seoski partizanski odredi, a negdje i čete u cjelini, ponovo su polagali zakletvu. Čin polaganja zakletve ostao je u dubokom sjećanju mnogih boraca, a naročito se tog značajnog događaja sjećaju borci 4. partizanske čete, koja je zakletvu polagala krajem oktobra, u crkvi u selu Dabru.

Na zbor 4. čete u Dabar su došli borci dva odreda, dok je Lušcipalanski morao ostati na položajima prema neprijatelju. Došli su i borci Jelašinovačkog odreda, iako su bili nezadovoljni izborom Štaba Čete. Kako je padala kiša, zbor se nije mogao održati napolju, a školska učionica je bila mala, pa je odlučeno da se polaganje zakletve obavi u crkvi. To je učinjeno zbog toga što druge prostorije u selu nije bilo, u koju bi mogla stati čitava četa.

Komandir čete Dragija Milašinović postrojio je borce u crkvi. Kada su u crkvu ušli Vojo Stupar, zamjenik komandanta Bataljona, Rada Vranješević, politički radnik, i Stojan Makić, zamjenik političkog komesara bataljona, Milašinović je komandovao »miro« i predao raport Voji Stuparu. Ovaj

⁴² Kazivanje Pere Morače autoru, 8. maja 1975.

je potom stao pred stroj i borce pozdravio partizanskim pozdravom »Smrt fašizmu!«, na što su oni gromoglasno odgovorili »Sloboda narodu!«. To je, kako je zabilježio Vojo Stupar »bio dobar znak, jer je takav pozdrav u to vrijeme bio još dosta nov« ..⁴³

Okupljenim borcima najprije je govorio Vojo Stupar. On je svoje izlaganje počeo riječima da partizani, što znači i ova četa, treba da budu politički svjesna vojska, koja tačno zna za što se bori, da budu vojnički organizovani i disciplinovani da bi bili sposobni za partizanski način ratovanja, za borbu s brojno i tehnički znatno jačim neprijateljem. Kako u svojim sjecanjima na taj događaj iznosi, Stupar je tada sem ostalog rekao da samo dobro

»organizovana, svjesna i disciplinovana vojska, iako se bori pod nepovoljnim uslovima, kao što je sada slučaj kod nas, može na kraju da ostvari ciljeve za koje se bori... Govorili smo o tome kako je bilo moguće da Crvena armija pobijedi (u oktobarskoj revoluciji, prim. B. B.) iako se borila protiv višestruko jačeg neprijatelja... Govorili smo o politici bratstva i jedinstva naših naroda, o potrebi i mogućnosti da se na našu stranu, pravilnim našim stavom prema nacionalnom pitanju, privuku i borci iz redova Hrvata i Muslimana itd., zatim o tome kakav mora da bude odnos naše vojske prema narodu čiji smo sinovi i koji nas hrani, prema narodnoj imovini, kako u svako j prilici da pružamo dokaz da smo prava narodna vojska, da se borimo za slobodu naroda i njegov bolji život« ..⁴⁴

Okupljenim borcima čete govorili su i Rada Vranješević, Stojan Makić, Pero Morača i Dragija Milašinović. Oni su veliku pažnju poklonili pitanjima života i unutrašnjeg reda u partizanskim jedinicama. Bilo je riječi o tome kakvi treba da budu partizani, i to ne samo u borbi već i po svom spoljnom izgledu, da ne smiju biti zapušteni, neošišani, neobrijani i sa bilo kakvim oznakama, »već uredni, čisti i zdravi vojnici s partizanskim znakom na kapi, petokrakom zvijezdom i, eventualno, malom trobojkom ispod nje. Kokardu, bilo onu sa krunom, bilo onu sa mrtvačkom glavom, kao ambleme pod kojima su kralj i vlada izdali svoj narod i ostavili ga na milost i nemilost okupatorima, kao osramoćenu treba apsolutno odbaciti« ..⁴⁵

Imajući u vidu italijansku i četničku propagandu o tome da ne bi trebalo počinjati borbe s Italijanima, svi govornici su isticali da su i to okupatori kao i Nijemci, da su i oni pomogli ustašama da dođu na vlast i počine masovne zločine. Zbog toga su partizani, kao prava narodna vojska, spremni da se bore i protiv Italijana, i to sa istim žarom s kojim se bore protiv ustaša, domobrana i Nijemaca.

Na kraju je rečeno da se izjasne — da li su za partizansku borbu ili ne, te da će samo oni koji su spremni da vode partizansku borbu polagati partizansku zakletvu.

Po pažnji s kojom su slušali govornike i znacima odobravanja, moglo se zaključiti da će citava Četa podržati izložene stavove i prići polaganju zakletve. Neki borci koji su na kapama imali kokardu, a ne petokraku zvijezdu, počeli su sami, jedan za drugim, da ih bacaju na pod i traže petokrake zvijezde, odmah ih stavljajući na svoje kape. Još jednom je ponovljeno da

⁴³ Vojo Stupar: Borba protiv podmukle okupatorske propagande, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 83.

⁴⁴ Isto, str. 84.

<* Isto.

borci koji ne mogu prihvatiti partizanski način života i sprovesti političku platformu NOB-e — izađu iz stroja i idu svojim kućama, naglašavajući da im niko ništa zbog toga neće učiniti. Međutim, iz stroja nije izašao ni jedan borca, već su svi čekali da polože partizansku zakletvu.

Stojan Makić je, čitao lagano, riječ po riječ zakletve, a borci su za njim ponavljali:

»Zaklinjem se da iz ruku neću pustiti oružje sve dok posljednji okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude iskorijenjen. Zaklinjem se, da ću se neprijatelju koji je pomoću domaćih izdajnika i plaćenika porobio i opljačkao moju zemlju, klao i ubijao moj narod, žene i djecu, otimao moje žito, moj trud i muku i izgonio me iz mog dedovskog ognjišta, zaklinjem se, da ću mu nanositi udarac za udarac krv za krv, smrt za smrt.

Zaklinjem se, da ću se u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati i braniti protiv svakog samovoljnog ispada i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom ma kakve vjere i narodnosti bili.

Zaklinjem se da ću uvijek i svagdje zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimana za čišćenje moje zemlje od zajedničkog neprijatelja, protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica i plaćenika bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova. Zaklinjem se da ću prije umrijeti nego odati sebe ili svoje drugove i našu svetu borbu, da ću prije umrijeti nego pljačkom ili samovoljnim nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim.

Ako prekršim ovu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nedisciplinovanost ili zlonamjernost i izdam interese svoga naroda, neka sramno padnem od ruke svojih drugova.«⁴⁶

Sjećajući se tog značajnog događaja, borac Jelašinovačkog odreda Stivo Čulibrk je zapisao i ovo: »Kada je čitao zakletvu, Stojan Makić je leđima bio okrenut oltaru, a mi smo stajali ispred njega s oružjem, onako kako smo došli. Neki su imali i bombe o opasaču, a neki i šljem na glavi. On je lagano čitao, a mi smo svaku riječ gromko izgovarali. Sve je to bilo dosta svečano. Osjećali smo da je toga dana data velika obaveza pred našim narodima koji se bore za slobodu.«⁴⁷

Polaganje partizanske zakletve, uz prethodno objašnjavanje ciljeva i karaktera NOB obavljeno je svečano i u ostalim jedinicama 4. bataljona »Slobode«, što je predstavljalo nov doprinos jačanju i učvršćivanju partizanskih jedinica.

⁴⁶ »Gerilac« br. 2, od 7. avgusta 1941. godine.

⁴⁷ Stivo Čulibrk: Zakletva u dabarskoj crkvi, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2. str. 229.

2. DRUGA REORGANIZACIJA PARTIZANSKIH JEDINICA (početak novembra 1941.)

FORMIRANJE 1. KRAJIŠKOG NOP ODREDA

U razdoblju oktobar — decembar 1941. godine dolazi do daljeg organizovanja i učvršćivanja oružanih jedinica i formiranja prvih partijsko-političkih rukovodstava za područje Grmeča. Takav razvoj NOB na ovom području pospješila je i primjena odluka vojno-političkog savjetovanja održanog 26. septembra 1941. godine u Stolicama, na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, generalnog sekretara CK KPJ i komandanta Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije.

Na savjetovanju u Stolicama su, sem nekoliko članova Politbiroa CK KPJ, učestvovali i najviši vojni i partijski rukovodioci iz gotovo svih pokrajina i komandanti nekih NOP odreda iz Srbije.

Nakon analize vojno-političke situacije u Jugoslaviji, a naročito uspješnog razvoja ustanka, na savjetovanju je odlučeno da treba prići stvaranju većih slobodnih teritorija i na cijeloj teritoriji Jugoslavije preći na formiranje čvršćih i jedinstvenijih vojnih formacija — NOP odreda, kakvi su već postojali na području Srbije. Prema toj odluci, četa treba da bude osnovna vojna jedinica i da ima 80 do 120 boraca. U četi da budu dva — tri voda, tri — četiri čete čine bataljon, a dva do četiri bataljona odred. Na čelu odreda i bataljona su štabovi sastava: komandant i politički komesar i njihovi zamjenici, komandu čete čine komandir, politički komesar i njihovi zamjenici, a u vodovima su vodnik i politički delegat. Glavni Štab NOP odreda Jugoslavije, a štabovi u pokrajinama (Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji) postaju glavni štabovi NOP odreda. Odlučeno je da se na slobodnoj teritoriji intenzivno nastavi stvaranje i jačanje organa nove narodne vlasti i razvije politički rad u narodu. Zaključeno je da je neophodno vršiti vojnu obuku boraca, jačati disciplinu, razvijati obaveštajnu službu i na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji i, posebno, razvijati partijsko-politički rad.⁴⁸

Na osnovu zaključaka tog savjetovanja, kojem su prisustvovali i predstavnici vojnog i političkog rukovodstva NOP-a BiH, Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda BiH su donijeli odluku da se na području Bosanske krajine formiraju tri NOP odreda.

Prvi krajiški NOP odred — za područje Grmeča (srezovi: Sanski Most, Bosanski Novi, Bosanska Krupa i Bihać) i ostala područja Drvarske brigade (Drvar, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Glamoč i dio livanjskog sreza,

⁴⁸ Pero Morača: Jugoslavija 1941, izdanje Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 1971. godine, str. 497—489.

Drugi krajiški NOP odred — za područje Kozare, odnosno teritoriju između rijeke Sane, Une, Save i Vrbasa i

Treći krajiški NOP odred — za područje Janja, Pljeve, Jajca, Mrkonjić-Grada, Ključa, Manjače i centralne Bosne.⁴⁹

Da bi se sprovela ova odluka, član Pokrajinskog komiteta KPJ Đuro Pucar, sredinom oktobra ponovo izlazi iz Banjaluke i dolazi na slobodnu teritoriju južno od Banje Luke. Odatle sa Šefketom Maglaj lićem,⁵⁰ političkim delegatom 1. odreda 1. čete za Bosansku krajinu, preko Manjače stiže u Ribnik.⁵¹ Potom produžava na područje Drvara, u Ataševac, gdje zatiče Štab Drvarske brigade i veću grupu istaknutijih komunista na raznim rukovodećim dužnostima u jedinicama Drvarske brigade i na slobodnoj teritoriji. Oni su dan-dva ranije upravo održali širi partijski sastanak na kojem su dosta kritički razmatrali novu situaciju nastalu prodorom Italijana u Drvar, na Oštrelj i u neka druga mjesta.⁵²

U kolibama u Ataševcu, iznad Drvara, drugovi iz štaba Drvarske brigade (Ljubo Babić, komandant, Velimir Stojnić, politički komesar, Košta Nađ, načelnik Štaba) i grupa istaknutijih komunista detaljno su upoznali Đuru Pucara sa razvojem ustanka na ovom području, sa situacijom nastalom prodorom italijanskih trupa na slobodnu teritoriju i ponovnom okupacijom čitave treće okupacione zone. Tom prilikom Đuro Pucar je saopštio odluku o rasformiranju Drvarske brigade i Krajiške divizije, te odluku o formiranju tri krajiška NOP odreda — umjesto brigada i divizije. Saopštio je da Štab 1. krajiškog NOP odreda sačinjavaju: Ljubo Babić, komandant, Velimir Stojnić, politički komesar, Vojo Todorović,⁵³ zamjenik komandanta, i dr Moni Levi,⁵⁴ zamjenik političkog komesara. Istovremeno je rekao da taj štab treba da se s drvarskog područja prebaci na sektor Grmeča, gdje će biti težište borbi i gdje je ustanak u razvoju, pa prisustvom Štaba Odreda taj razvoj treba podstaći i usmjeravati. Pošto odavde produžava na sektor Grmeča, Pucar će, kako je rekao, javiti kada Štab 1. krajiškog NOP odreda treba da se prebaci na grmečko područje, da bi izvršio sve pripreme za prebacivanje i prištapskih dijelova (bolnice, intendanture i dr.).⁵⁵

Nakon dva—tri dana boravka u Ataševcu, Đuro Pucar je sa Šefketom Maglajlićem i pratiocima, preko Bravska i Mijačice, stigao do Jelašinovaca, u logor Jelašinovačkog partizanskog odreda (tada već u sastavu novoformirane 4. partizanske čete). Tu su se susreli stari poznanici sa radilišta prije rata: Đuro Pucar Stari, sada organizator i rukovodilac ustanka u Bosanskoj krajini i Nikola Srđić, sada komandant logora Jelašinovačkog partizanskog odreda.⁵⁶ Da bi se iskoristio boravak Đure Pucara u ovom kraju, u Jelašinov-

⁴⁹ Teritorija odreda rekonstruisana je uz pomoć dokumenata iz kojih se vidi gdje su djelovale njihove jedinice, a za 1. krajiški NOP odred još i na osnovu kazivanja Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978. godine.

⁵⁰ Šefket Maglajlić, mašinbravar, član KPJ od 1932. godine.

⁵¹ Đuro Pucar i Šefket Maglajlić stigli su u Ribnik 12. oktobra 1941. Kazivanje Šefketa Maglajlića autoru, 8. novembra 1978. godine.

⁵² Kazivanje Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978. godine.

⁵³ Vojo Todorović, student iz Sarajeva, član KPJ od 1934. godine, španski borac.

⁵⁴ Dr Moni Levi, liječnik, kao član KP je više godina bio na robiji u Sremskoj Mitrovici, odakle je pušten pred rat pa je došao u Drvar, gdje je bio liječnik.

⁵⁵ Zb. IV/1, str. 170.

⁵⁶ Kazivanje Zdravka Prošića autoru, 8. novembra 1978. godine.

cima je organizovan zbor boraca odreda i naroda Jelašinovaca i susjednih sela. Zbor je održan na Stožištima, više kuće Stanića, na jednoj poljani. Đuro Pucar Stari je, po sjećanju Rade Brkića, okupljenom narodu i borcima govorio o NOB i njenoj širini, o svenarodnom ustanku koji je zahvatio mnoge krajeve porobljene Jugoslavije, o daljim zadacima u borbi protiv okupatora i njihovih slugu. Te riječi su izazvale veliku radost stanovništva i boraca i iskreno su pozdravljene poklicima, da bi potom dugo bile prepričavane na seoskim skupovima i među borcima. Bio je to prvi politički zbor održan u slobodnom selu Jelašinovcima od početka ustanka.⁵⁷

Nakon kraćeg zadržavanja u Jelašinovcima Đuro Pucar Stari je došao u Majkić-Japru.⁵⁸ Tu su ga, u Štabu Krajinske divizije, upoznali sa vojno-političkom situacijom na području Grmeča, a on je članovima Štaba Divizije saopštio odluku o rasformiranju brigada, Divizije i bataljona »Slobode« i formiranju tri krajiška NOP odreda. Budući da su svi članovi Štaba Krajinske divizije raspoređeni na dužnosti u druge krajeve, kao i većina drugova iz zaštitnice, Đuro Pucar ih je uputio na njihove dužnosti u druge krajeve: Danka Mitrova, komandanta divizije, na dužnost komandanta 3. krajiškog NOP odreda, Branka Babića, političkog komesara Divizije na dužnost sekretara Okružnog komiteta KP, za Kozaru, Teufika Kadenića Cinkaru, komandira zaštitnice Štaba Divizije, na dužnost člana OK KPJ za Jajce, Rudija Kolaka, političkog komesara zaštitnice, na dužnost sekretara OK KPJ za Drvar, itd. Tada je Pucar saopštio da će se rasformirati i Štab 4. bataljona »Slobode«, i to čim na ovo područje stigne novoformirani Štab 1. krajiškog NOP odreda.

Đuro Pucar Stari je tada održao duži sastanak sa grupom istaknutijih članova KPJ grmečkog područja i saopštio im odluku o formiranju Okružnog komiteta KPJ za Bihać (za grmečko područje) i sastav komiteta.⁵⁹

Iz Majkić-Japre Đuro Pucar je javio Štabu 1. krajiškog NOP odreda u Ataševac da odmah krene na sektor Grmeča.⁶⁰

U Majkić-Japri Đuro Pucar Stari se zadržao dva do tri dana, a potom, zajedno s Dankom Mitrovim, Teufikom Kadenićem i još nekim borcima, otišao u Ribnik pa u Mednu. Na tom putu ih je obezbjeđivao Mile Davidović s grupom boraca.⁶¹ Iz Medne Đuro Pucar je krenuo na Romaniju, gdje su se nalazili Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, koji su ga i pozvali na dogovor.

ŠTAB 1. KRAJIŠKOG NOP ODREDA NA GRMEČKOM SEKTORU

Odmah po prijemu Pucareve obavijesti da dođe na grmečki sektor, Štab novoformiranog 1. krajiškog NOP odreda je u punom sastavu iz Ataševca

⁵⁷ Kazivanje Rade Brkića autoru, 31. jula 1975. godine.

⁵⁸ Slobodan Marjanović se sjeća da je uputio kurira iz komande Ljubijsko-prijedorske čete u Štab Krajinske divizije. O tome postoji i dokument od 28. oktobra, kojim je od Dušana Malića, komandanta Partizanskog odreda Mrkalji, traženo da uputi »spremna i poštena čovjeka da nešto odnese do Štaba, a takođe da nam od Štaba donese«, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 176. Slobodan Marjanović: Rastjera Štab divizije, a potkiva konje, anegdota u ediciji Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 740.

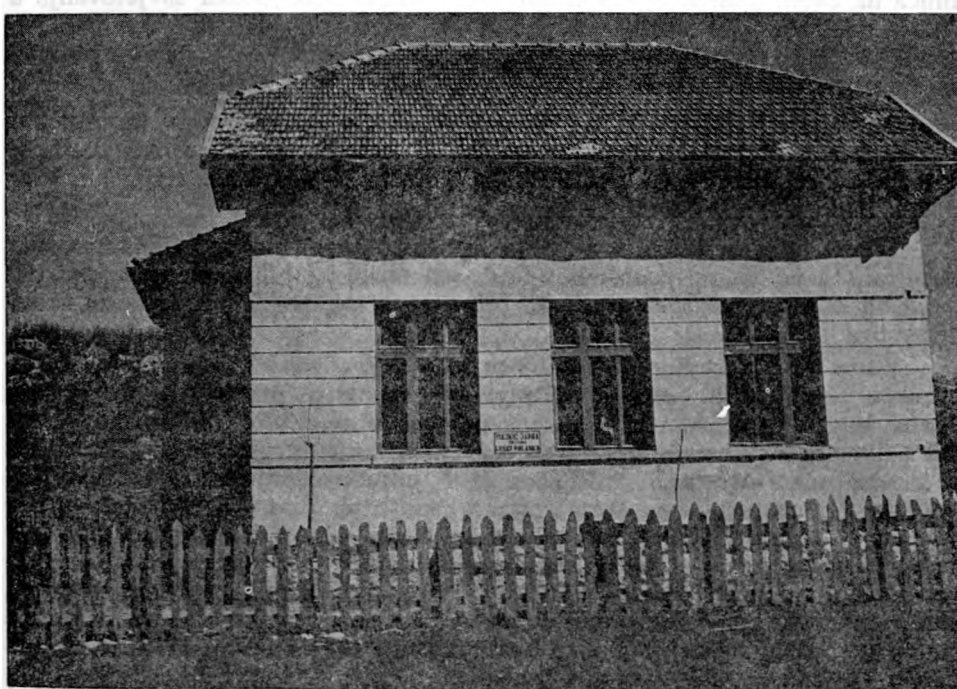
⁵⁹ Kazivanje Đorđa Marana autoru, 24. novembra 1978. godine.

⁶⁰ Kazivanje Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978.

⁶¹ Stojan Makić: Razvitak partizanskih jedinica, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 105.

krenuo u Jelašinovce, gdje se smjestio u kuće Mi jata Škundrića i Mikajla Dobrijevića, da bi se tu zadržao nekoliko dana. Članovi Štaba su odmah stupili u kontakt s komandom Jelašinovačkog partizanskog odreda i Štabom Sanske partizanske čete. Tu su na razgovor pozvali i Petra Vojnovića, komandanta Štaba 4. bataljona »Slobode«. Potom su prešli u Lušci-Palanku, u kuću Daniše Tadića, vodili razgovor s rukovodstvom Partizanskog odreda Lušci-Palanka i članovima seoskog odbora. Potom su produžili u Majkić-Japru, gdje su stigli najkasnije 5. novembra 1941. godine.⁶² Štab se kraće vrijeme zadržao u kući Jove Dražića, a onda je prešao u zgradu Osnovne škole u Đukanovićima, Gornja Majkić-Japra, gdje ostaje do proljeća 1942. godine.

Odmah po dolasku na grmečki sektor, Štab 1. krajiškog NOP odreda je zakazao konferenciju na koju su došli rukovodioci iz Štaba 4. bataljona »Slobode« i komandi četa, te više partijsko-političkih aktivista.⁶³ Nakon upoznavanja sa vojno-političkom situacijom i rukovodiocima na ovom sektoru, komandant 1. krajiškog NOP odreda Ljubo Babić saopštio je da, u vezi s formiranjem upravo tog odreda, prestaju da postoje 4. bataljon »Slobode« i njegov Štab (kao i ostali bataljoni i njihovi štabovi), a čete će se direktno vezati za Štab Odreda. Saopštio im je novi kadrovski raspored dotadašnjih ru-

Osnovna škola u Đukanovićima, Majkić-Japra, gdje se od novembra 1941. do proljeća 1942. godine nalazio Štab 1. KNOP odreda (sadašnji snimak).

⁶² Kao napomena 60.

⁶³ Dušan Josipović: Prva vojna rukovodstva Podgrmeča, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 51.
Na poledini dokumenta iz 1941. godine kojeg je Branko Čopić predao arhivu Regionalnog muzeja u Bihaću. On je napisao da je 7. novembra 1941. rasformiran štab bataljona.

kovodilaca iz Štaba Bataljona: komandant Petar Vojnović preuzima dužnost operativnog oficira u Štabu 1. krajiškog NOP odreda, politički komesar Branko Čopić odlazi na dužnost u Partizanski obavještajni biro (informativni biro) skraćeno nazivan POB,⁶⁴ zamjenik komandanta Vojo Stupar odlazi na dužnost komandira, zamjenik politkomesara Stojan Makić na dužnost političkog komesara 1. sanske čete. Tada je saopšteno da će jedinice 1. krajiškog NOP odreda djelovati na prostoru koji su ranije pokrivala jedinice Drvarske brigade,⁶⁵ — bez područja Ribnika, koje pripada 3. krajiškom NOP odredu, i bez Ličkog bataljona, koji su ušli u sastav Ličkog NOP odreda.

S obzirom na to da je formiran 1. krajiški NOP odred kao najviša vojna jedinica na ovom području, u čijem sastavu će uskoro sem četa biti i bataljoni, ovdje je rečeno da u četama više ne mogu postojati seoski partizanski odredi, već se moraju reorganizovati ili u vodove u sastavu četa, ili, ako su veliki, u čete. Istaknut je zadatak učvršćivanja vodova i četa, sem ostalog i ukidanjem smjena boraca, uz zadržavanje u jedinicama dobrovoljaca, spo* sobnih i NOB odanih boraca.

Ovom konferencijom započeta je druga reorganizacija partizanskih jedinica na ovom području, što je bilo sprovođenje zaključaka savjetovanja u Stolicama. Tako se dogodilo da je štab 4. bataljona »Slobode« djelovao nepunih dvadeset dana, a već se prišlo novoj organizaciji četa, na tim poslovima će se raditi do kraja 1941. pa čak i u januaru 1942. godine.

Prilikom formiranja 1. krajiškog NOP odreda, saopšteno je da u njegov sastav ulazi sedam partizanskih četa, koje su odranije formirane, ili će se narednih dana formirati, i to: Drvarska, Petrovačka, Bihačka, Krupska, Novska, Prijedorsko-ljubijiska i Sanska partizanska četa.⁶⁶

U to vrijeme u nekim srezovima, npr. bihačkom i novskom, još nisu bile formirane čete, ali su postojali odredi (na teritoriji bihačkog sreza pet odreda) od kojih je tek trebalo da se formiraju čete, što je urađeno do kraja decembra 1941. godine.

Kada je, još sredinom septembra, u ove krajeve stigla direktiva o formiranju partizanskih četa. Štab Drvarske brigade je prišao njenom sprovođenju. Međutim, velike borbe vođene u to vrijeme protiv italijanskih, ustaških i domobranskih jedinica omele su realizovanje te direktive.⁶⁷ Sada, kad se prišlo organizovanju 1. krajiškog NOP odreda, zaključeno je da se najprije na području svakog sreza formira po jedna četa. To je i objašnjenje zašto je 1. krajiški NOP odred u početku činilo sedam četa. Međutim, ubrzo su na teritoriji nekih srezova formirane po dvije i više četa, a sanski srez je već tada imao dvije čete — Sansku i Prijedorsko-ljubijisku. Tako je odred sredinom decembra imao osam, a krajem tog mjeseca deset četa. Samo na području Grmeča tada je bilo 6 partizanskih četa: Sanska, Prijedorsko-ljubijiska, Novska, 1. i 2. krupska i Bihačka.

Iako je na savjetovanju u Stolicama zaključeno da NOP odredi imaju bataljone (a ovi u svom sastavu čete i vodove), na ovom području su rasfor-

⁶⁴ Partizanski obavještajni biro (POB) vršio je propagandu umnožavajući radio-vijesti izdajući listove i drugi propagandni materijal. POB je bio smješten u Školi u Velikoj Rujiškoj. Rukovodilac POB je bio Nikica Pavlič.

⁶⁵ Kazivanje Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978.

⁶⁶ Kao napomena 63.

⁶⁷ Kazivanje Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978. godine.

mirani svi postojeći bataljoni (4. bataljon »Slobode« na grmečkom i 1. bataljon »Slobode« na petrovačkom području), a novi nisu formirani. Ovom drugom reorganizacijom seoski odredi pretvoreni su u vodove, ili ako su bili veliki — u čete; nekoliko vodova činilo je četvu, a ove sastav 1. krajiškog NOP odreda. Iz sačuvanih dokumenata se ne vidi zašto su rasformirani postojeći a nisu formirani novi bataljoni. Jedna od mogućih pretpostavki je da su zaključci Savjetovanja u Stolicama dostavljeni sa Romanije u Bosansku krajinu početkom oktobra bili sažeti u kraćem pismu, u kojem je, vjerovatno, rečeno da četvu ne čine odredi (na čemu se do tada insistiralo) već vodovi, dok bataljoni nisu spominjani. Prvo potpuno uputstvo o organizovanju NOP odreda, u skladu sa zaključcima usvojenim u Stolicama, izrađeno je u Glavnom štabu NOP odreda Bosne i Hercegovine.⁶⁸ Međutim, to uputstvo je u štab 1. krajiškog NOP odreda stiglo tek sredinom decembra, jer ga je politički komesar 13. decembra dostavio »svim štabovima četa od 1—8.«⁶⁹ Najvjerovatnije je da je to uputstvo u Podgrmeč donio Đuro Pucar Stari po povratku s Romanije. On je 13. decembra, ili samo koji dan ranije, stigao u Majkić-Japru, da bi već dva dana kasnije rukovodio vojnom konferencijom svih vodova i četa 1. krajiškog NOP odreda. Tek tada su u štabu 1. odreda započele pripreme za formiranje bataljona, što je sprovedeno do kraja januara 1942. godine.

REORGANIZACIJA 4. PARTIZANSKE CETE

Sprovodeći u život direktivu o organizovanju četa 1. krajiškog NOP odreda, i Sanska četa, dotad 4. četa 4. bataljona »Slobode«, a sada 7. četa 1. krajiškog NOP odreda⁷⁰ se reorganizovala. U međuvremenu, iz sastava dotadanjeg Jelašinovačkog partizanskog odreda izdvojili su se borci s područja Bravska, formirali svoju posebnu jedinicu, kako su postupili i borci s područja Dabra i Kljevaca. Tako se umjesto dotadanja tri partizanska odreda, koja su činili ovu četvu — Jelašinovačkog, Palanskog i Odreda Smoljanaca, formira pet vodova: **Jelašinovački vod** — vodnik Uroš Kukolj, politički delegat Đorđe Maran, **Palanski vod** — vodnik Đurin Predojević, politički delegat Đuro Štrbac, **Eminovački vod** — vodnik Đuro Banjac, politički delegat Rade Erceg, **Dabarskokljevački vod** — vodnik Miloš Perišić, **politički delegat** Stojan Bjelajac i **Bravski vod** — vodnik Gliša Raca, politički delegat Dušan Čeko.⁷¹

Bravski vod je formiran u Bravsku 1. novembra, od jednog broja boraca iz Bravska koji su se nešto ranije bih vratili iz Jelašinovačkog parti-

⁶⁸ Obavještenje Glavnog štaba NOP odreda BiH od 19. oktobra 1941. godine u zaključcima vojnog savjetovanja u Stolicama, Zb. NOR, IV/2 str. 103.

⁶⁹ Popratni dopis štaba 1. krajiškog NOP odreda od 13. decembra 1941. godine, uz dokument iz napomene ⁶⁸.

⁷⁰ Pero Morača: U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 85.

⁷¹ Sastav čete i vodova, kao i njihovi položaji, dati su na osnovu višet članaka objavljenih u ediciji Podgrmeč u NOB, čiji su autori Uroš Kukolj, Đurin Predojević, Đuro Štrbac i drugi, kao i naknadnog istraživanja i provjeravanja anketiranih.

zanskog odreda u svoje selo, kao i od onih boraca koji su od ustanka uglavnom bili na području Bravska. Vod je od naoružanja imao 25 pušaka i puškomitraljez.

Eminovački vod je formiran od boraca Odreda Smoljanaca, koji se krajem oktobra smjestio u Eminovce (Bosanski Milanovac) u zgradu Osnovne škole (otud mu i naziv — Eminovački), kao i od boraca iz Eminovaca, Bošnjaka i Naprelja koji su do tada bili u Palanskom, te boraca nekih zaselaka Dabra iz Jelašinovačkog partizanskog odreda.

Vodovi Sanske partizanske čete držali su položaje na kojima su i dotada bili — kao seoski odredi.

Sastav komande Sanske partizanske čete ostao je isti kao i kad je nosila naziv 4. partizanska četa. Prema sjećanju Pere Morače, tada političkog komesara ove čete, ona je tom reorganizacijom dobila redni broj 7, bila je, dakle, 7. četa 1. krajiškog NOP odreda.⁷²

Tridesetog novembra 1941. godine u akciji na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu teže je ranjen Dragija Milašinović, komandir Sanske čete. Tada je dužnost komandira Čete, po naredbi Štaba 1. krajiškog NOP odreda, preuzeo Mihajlo Škundrić, a za njegovog zamjenika postavljen je Milančić Miljević.

Štab 7. (Sanske) čete najprije je bio u kući Mare Jerković na Smrešnjaku, a potom, do kraja novembra, u zgradi škole u Dabru i, na kraju, u kući Obrada Crnomarkovića u istom selu.⁷³

REORGANIZACIJA LJUBIJSKO-PRIJEDORSKE ČETE

I Ljubijsko-prijedorska četa je izvršila svoju reorganizaciju, tako da se umjesto dotadanih Majkićjapranskog, Hašanskog, Slatinskog, Lipničkog i Mrkaljskog odreda formiraju odgovarajući vodovi⁷⁴ i to:

Majkićjapranski vod — vodnik Stojan Marjanović Dolinar, politički delegat Miroslav Majkić; Hašanski vod — vodnik Stevo Vještica, politički delegat Ratko Novaković; Mrkaljski vod — vodnik Dušan Malić; Slatinski vod — vodnik Mile Vojnović i Lipnički vod (u stvari, desetina) — vodnik Dušan Bajić.

Prvih dana novembra u sastav Ljubijsko-prijedorske čete, odlukom Štaba 1. krajiškog NOP odreda, ušao je i Petrovački vod — vodnik Vlado Bajić, politički delegat Mirko Lazarević.⁷⁵

⁷² Zb. IV/2, str. 83.

⁷³ Kazivanje Zdravka Prošića autoru, 8. novembra 1978. godine.

⁷⁴ Sastav čete, kao i pojedinosti o vodovima i njihovim položajima dati su na osnovu više članaka objavljenih u ediciji Podgrmeč u NOB, čiji su autori Slobodan Marjanović, Dušan Josipović, Mile Davidović i drugi, kao i naknadnim istraživanjima i provjeravanjima anketiranih aktera događaja, te na osnovu sačuvanih dokumenata komande Ljubijsko-prijedorske čete i Mrkaljskog odreda.

⁷⁵ Vlado Bajić: Sa vodom Petrovčana u Podgrmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 235.

Mrkalj ski vod nije dugo ostao kao vod u sastavu ove čete,⁷⁶ pošto u svom naoružanju nije imao ni jedne vojničke puške, pa zato nije imao stalne borbe već su ga činili svi odrasli muškarci Hadrovaca, Halilovaca, Mrkalja, Dugih Njiva i dijela Slatine, ukupno 292 čovjeka,⁷⁷ koji su na smjenu držali stražu prema neprijateljskom garnizonu u Budimlić-Japri. Zato se sredinom decembra 1941. godine više ne smatra vodom u sastavu Ljubijsko-prijedorske čete već kao »narodna straža« (nazivana i »Straža«, a njena komanda »Komanda straže Mrkalji«).

Lipnički vod se takođe nije razvio u vod, već je, po broju boraca, ostao desetina koja je ušla u sastav Majkićjapranskog voda. Zbog toga je Ljubijsko-prijedorska četa 1. krajiškog NOP odreda krajem decembra 1941. godine imala samo četiri voda: Majkićjapranski, Hašanski, Petrovački i Slatinski. Oni su držali položaje na kojima su i tada bili — kao odredi:

Majkićjapranski vod je bio u Podvidači, u Bilbijama, i držao položaje prema neprijateljskim uporištima u Starom Majdanu i na Ruškovcu, Batkovicima i Staroj Rijeci.

Hašanski vod je bio u zgradi Škole u Hadrovcima i držao položaje prema neprijateljskim uporištima u Budimlić-Japri i Ovanjskoj.

Petrovački vod je bio u zgradi Škole u Slatini i u kućama Jovana i Ostoje Jeftića bliže Podvidači, držeći položaje prema neprijateljskim uporištima u Budimlić-Japri i cesti Budimlić-Japra — Stari Majdan i

Slatinski vod u Slatini, odakle je postavljao zasjede na cesti Budimlić-Japra Stari Majdan.

Sastav Štaba Ljubijsko-prijedorske čete, koja je i u sastavu Odreda zadržala naziv 2. četa, ostao je isti sve do prve polovine decembra 1941. godine. Tada, između 8. i 13. decembra, dolazi do smjene u Štabu čete⁷⁸: Slobodan Marjanović postaje politički komesar, a dužnost komandira preuzima Mile Davidović, dotad komandir Krupske čete. Dušan Josipović, dotad politički komesar čete, odlazi na dužnost zamjenika političkog komesara Krupske čete, dok zamjenik komandira ostaje Stojan Marjanović Dolinar, zamjenik političkog komesara Redžo Terzić.

NASTANAK I DJELOVANJE SEOSKIH PARTIZANSKIH STRAŽA

Već od prvog dana narodnooslobodilačke borbe veliki broj ljudi u selima zahvaćenim ustankom bio je na položajima prema neprijatelju, či-

⁷⁶ Štab Prijedorsko-ljubijske čete je 13. decembra 1941. godine uputio pismo »Vodniku Mrkaljskog voda«, što govori da su još tada tu jedinicu tretirali kao vod. Međutim, već narednog dana, 14. decembra, isti štab piše »Komandiru straže Mrkalji«, a i jedno i drugo je bilo upućeno na Dušana Malića, dotajdašnjeg komandira (vodu) Mrkaljskog odreda (voda), Regionalni muzej u Bihaću, arhiv, inv. br. 412. i 415.

⁷⁷ Spisak 1 judstva vodova Partizanskog odreda Mrkalji sastavljen 1941. godine, prema traženju više komande, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 001.

⁷⁸ Dušan Josipović je politički komesar ove čete još 7. decembra 1941. godine, što se vidi iz dopisa koji on upućuje tog dana Dušanu Maliću; arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 405. Međutim, već 13. decembra 1941. godine komandir čete je Mile Davidović, što znači da je smjena izvršena između 8. i 13. decembra 1941. godine, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 412.

neći tzv. front, odnosno liniju na kojoj su ustanici bili raspoređeni na manju ili veću udaljenost. Najveći broj ih nije imao vatreno već hladno oružje, neko oruđe, ili, jednostavno, kolac ili toljagu. Ni mnogo kasnije, sve do kraja rata, nije bilo dovoljno oružja, mada je stalno otimano od neprijatelja. A svako je želio da ponese svoj dio odgovornosti u toj teškoj i neravnoj borbi. Zato je došlo do organizovanja smjena boraca skoro u svakoj ustaničkoj jedinici, ali i do organizovanja pozadinskih radnih vodova, koji su često učestvovali ne samo u rušenju komunikacija već i u evakuaciji plijena, pa i u samoj borbi. Kada su se naoružavali otimanjem pušaka i municije od neprijatelja.

U pojedinim selima, naročito u graničnom pojasu, prema okupiranoj teritoriji, mnogi ljudi su željeli da stupe u partizanske jedinice. Međutim, kako nije bilo oružja, komande ustaničkih jedinica organizovale su seoske partizanske straže.

Ljudstvo iz pozadine koje je raspoređivano na položaje, odnosno na »front«, a kasnije na osmatračka i stražarska mjesta, ove dužnosti je vršilo noću, dok su se borci ustaničkih jedinica odmarali. U najviše slučajeva ljudstvo iz sastava straža danju je odlazilo svojim kućama i obavljalo poljske i druge poslove, dok su osmatranje neprijatelja, patroliranje i postavljanje zasjeda preuzimali borci ustaničkih, a potom gerilskih, pa partizanskih jedinica. Tako je bilo i na području Bosanskog Milanovca, Fajtovaca, Skucanog Vakufa, Lipnika, Lukavice i Podvidače, kao i u svim selima prema Budimlic-Japri: Kozinu, Mrkaljima, Hadrovcima, Slatini, Dugim Njivama, Johovici i Halilovcima.⁷⁸

Ipak, u vrijeme formiranja seoskih gerilskih (od kraja septembra partizanskih) odreda ili vodova, mnoga sela su organ izovala vodove, ili više njih u odred. Zbog pomanjkanja odgovarajućeg oružja i isključivog osmatranja i izviđanja neprijatelja, a ne i napadanja na njega, neki od tih vodova i odreda nisu se razvili ni u desetinu, ni u vod stalne vojske, niti su se uključili u partizanske čete koje su formirane oktobra 1941. godine na ovom srezu, već su se vremenom pretvorili u seosku partizansku stražu.

Iz sačuvanih spiskova ljudstva vidi se da je komandant Odreda Mrkalji, Dušan Malić, po spisku imao 291 borca, koje je vodio kao partizane.⁸⁰ Ali, kako je on, kao i njegovi vodovi u Hadrovcima, Johovici i Dugim Njivama, imao značajnu ulogu u osmatranju i izviđanju neprijatelja, štab Ljubijsko-prijedorske čete je Mrkaljski odred tretirao kao vod u sastavu te čete. Međutim, ništa nije učinjeno da se ti vodovi sa brojnim ljudstvom, ali bez vatrenog oružja, reorganizuju u pravi vod, izborom odabranih boraca u stalni sastav voda. To, vjerovatno, i zato što je njihova uloga u osmatranju i izviđanju bila veoma značajna. Sve do 13. decembra 1941. godine Štab Čete je ovu skupinu tretirao kao Mrkaljski vod u sastavu čete, što se vidi i iz dopisa koji novi komandir Prijedorsko-ljubijske čete, Mile Davidović, tog dana upućuje »Vodniku Mrkaljskog voda«.⁸¹ Međutim, već

⁷⁸ Kazivanja autoru: Dušana Malića, 25. novembra 1978. i Danila Radakovića, 27. jula 1975. godine; dopis autoru od Mjesnog udruženja SUBNOR-a Kljevci od 20. juna 1975. godine.

⁸⁰ Kazivanje Slobodana Marjanovića autoru 28. oktobra 1978. godine.

⁸¹ Pismo komandira Prijedorsko-ljubijske čete od 13. decembra 1941. godine vodniku Mrkaljskog voda, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 412.

narednog dana, vjerovatno nakon analize sastava ovih seoskih vodova i njihovih zadataka, a po preuzimanju dužnosti, komandir Davidović upućuje dopis »Komandiru straže Mrkalji«⁸² što znači da tu jedinicu više ne smatraju vodom u sastavu čete već seoskom stražom. Ti sastavi su nazivani i »narodnom stražom«, kako stoji u dopisu koji Dušan Malić, komandant »Komande narodnih straža« od 28. januara 1942. godine šalje Štabu 1. krajiškog NOP odreda, tražeći upute za svoj rad.⁸³ Ali, štab odreda Grmečkog, već sutradan dostavlja svoj odgovor adresiran »Komandiru narodne straže Mrkalji«, sa objašnjenjem da se za uputstva obrati svom narodnooslobodilačkom odboru, jer je on nadležan za narodne straže.⁸⁴

Partizanski odred Mrkalji, kasnije Narodna straža Mrkalji, imao je šest stražarskih mjesta prema neprijateljskom uporištu u Budimlić-Japri: u Hadrovačkom bukviku, na Kosici u Božićima, na Kosici u Dugim Njivama, više Čatinovca u Johovici, na jednom visu u Celi i na Brkića glavici.⁸⁵

Na tim stražarskim mjestima, od njihovog uvođenja, a tokom septembra i oktobra, danju su se smjenjivala po dva stražara — pripadnika seoskih vodova, a noću po četiri. Kad je bilo lijepo vrijeme, jedna smjena je trajala od zore do podne, druga od podne do ponoći, a treća od ponoći do zore. Tako se po lijepom vremenu tokom jednog dana na ovim stražarskim mjestima od zore do ponoći smjenjivalo 24, a od ponoći do zore isto toliko stražara, odnosno ukupno 48. Osim toga, komandir straže je određivao i dvije do tri patrole, sa po dva borca, koji su obilazili i kontrolisali stražare na stražarskim mjestima. A kada je vrijeme bilo ružno (kiša, snijeg i si.) stražari su smjenjivani svaka dva sata, nakon čega su odlazili svojim kućama. To znači da su za ružnog vremena na straži tokom dana bila 72 stražara, a noću (od ponoći do zore) isto toliko, ukupno 144 stražara za 24 sata.⁸⁶ To govori da je ljudstvo ovih seoskih vodova bilo veoma opterećeno službom osmatranja i stražarčenja, zapravo da je te ratne jeseni i zime svaki pripadnik vodova ovih straža bio dužan da svaki drugi dan ide na stražu. Sačuvano je više patrolnih naloga i izvještaja iz tog doba, koji potvrđuju da je služba osmatranja i izviđanja neprijatelja prema Budimlić-Japri bila vrlo dobro organizovana, obuhvatajući najveći broj odraslih muškaraca iz sela.⁸⁷

Najstariji sačuvani patrolni list potiče još od 19. septembra 1941. godine, putem kojeg vodnik tadašnjeg Gerilskog voda Mrkalji Dušan Malić naređuje desetaru Gojku Davidoviću da s pratiocem Petrom Malićem u rejonu Mrkanja »pregleda sva stražarska mjesta na istom rejonu. Svaku neispravnost imade uzeti u postupak.«⁸⁸ Patrolnim listom od 27. septembra

⁸² Pismo komandira Ljubijsko-prijedorske čete od 14. decembra 1941. godine komandiru Straže Mrkalji, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 415.

⁸³ Pismo komandanta Komande narodnih straža Mrkalji, od 28. januara 1942. god. štabu 1. krajiškog NOP odreda, isto, inv. br. 435.

⁸⁴ Odgovor štabu Grmečkog NOP odreda od 29. januara 1942. god. komandiru Straže Mrkalji, isto, inv. br. 435.

⁸⁵ Kazivanje Dušana Malica autoru, 25. novembra 1978. god.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Sačuvana su mnoga dokumenta, patrolni nalozi, izdavani od komande odreda Mrkalji, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, fond NOB.

⁸⁸ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 217.

vodnik Malić naređuje desetaru Lazi Mijatoviću da s gerilcem Jovom Pričom izvrši pregled stražarskih mjesta na području Japra — Mrkalji.⁸⁸ Prema patrolnom listu od 22. oktobra desetar Gojko Davidović i njegov pratilac Petar Malić imaju zadatak da pregledaju stražarska mjesta na području Japar, Mrkalji i Hadrovci.⁸⁹ Patrolnim listom od 24. novembra naređuje se vođi patrole Jovanu Budimiru i pratiocu Stevanu Mudriniću, obojici iz Dugih Njiva, da izvrše obilazak stražarskih mjesta u području Dugih Njiva, na sektoru Ljubijsko-prijedorske čete. U tom patrolnom listu je zabilježeno da su se ova dvojica javila Stevanu Milunoviću u 10 sati i 10 minuta, a Jovi Marjanoviću u 23 sata, te da se patrola sa zadatka vratila 25. novembru u 8 sati.⁹¹

Niz drugih sačuvanih patrolnih listova takođe pokazuje da su organizovanju straža i njihovoj kontroli komandiri vodova (kasnije odreda), a potom komande narodnih straža, poklanjali veliku pažnju. Bilo je pojedinaца koji su izbjegavali da idu na stražu, a naročito da drže stražu na prilazima susjednim selima, pa je komanda straža povremeno poduzimala oštrije korake, kažnjavajući prekršiоce prekorednim stražarenjem, ili upućujući ih komandi čete. Ponekad su se stražari, nezadovoljni zbog stražarenja kod drugih sela, žalili komandi Ljubijsko-prijedorske čete, a pomoć te komande kadikad je tražio i komandir narodnih straža — da bi zaoštrio disciplinu kod stražara i njihovu urednost u vršenju dužnosti.

Zabilježen je primjer da se desetina Marka Stanića iz Donje Slatine protivila da ide na stražu između Hadrovaca i Budimlić-Japre, već je tražila da drži stražarska mjesta ispred svog sela, odnosno između Slatine i Budimlić-Japre.⁹²

Budući da je dužnost stražarenja ljude »hvatala« ne samo svaki drugi već, često, i svaki dan, nastojalo se da svi sposobni muškarci obavezno stražare. Tako su stražari iz Mrkalja zahtijevali da na stražu redovno ide i Nikola Karan, koji je tada imao 75 godina. Komandir straže Dušan Malić ga je oslobodio ove dužnosti.⁹³

Kako nije bilo odgovarajućeg obrasca patrolnih listova, oni su pisani na papirićima istrgnutim iz starih teка, a neki i na listovima iz notnih svezaka (gajdanki), kao na primjer patrolni nalog od 23. decembra 1941. godine — za obilazak sektora 2. čete u području Dugih Njiva.⁹⁴

Sredinom decembra 1941. godine »Komanda narodnih straža« kao naoružanje za svoju stražu u Mrkaljima je dobila još jednu lovačku pušku. Ona je, kako piše u dopisu komandira Ljubijskoprijedorske čete od 14. decembra 1941. godine, oduzeta od Stojana Antonića, bivšeg komandira straže, predata straži u Hadrovcima.⁹⁵

U osmatranje neprijatelja u Budimlić-Japri sredinom decembra **su se** uključili i stanovnici Crnog Vrhа. U tom selu je Dušan Majstorović orga-

⁸⁸ Isto, inv. br. 206.

⁸⁹ Isto, inv. br. 179.

⁹¹ Isto, inv. br. 399.

⁹² Pismo vodnika Mile Kukica od 11. decembra 1941. god Dušanu Maliću, komandantu straža, u arhivu autora. Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 411.

⁹³ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 406.

⁹⁴ Isto, inv. br. 392.

⁹⁵ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 415.

nizovao stražarska mjesta na kojima su i danju i noću bili stražari i osmatrači. On već 13. decembra obavještava »komandanta« Dušana Malića da je neprijateljska posada iz Budimlić-Japre prebacila grupu vojnika s teškim mitraljezom više kuće Mikajla Pavića u Vukanovce, o čemu treba obavijestiti partizane da ne bi nastradali,⁹⁶ jer je doskora blizu tog mjesta bio osmatrač narodne straže.

Već naredni dan Dušan Majstorović šalje drugi izvještaj u kojem kaže da je u selu održao sjednicu, organizovao stražu, uspostavio potrebna stražarska mjesta i, prema uputstvima koja je dobio od komandira narodnih straži Dušana Malića, objasnio stražarima njihove zadatke, te da će o svemu što primijete dostavljati izvještaj.⁹⁷

Kada je organizovana blokada neprijateljskog garnizona u Budimlić-Japri, komandir Ljubijsko-prijedorske čete Mile Davidović piše komandiru narodnih straža Dušanu Maliću: u vezi blokadom Budimlić-Japre da je potrebno svuda pojačati straže i broj osmatrača. Kod raskršća i na Samarištu osmatrače daju Hadrovci i Slatina, pa bi bilo potrebno da Duge Njive daju osmatrače na Vukanovcu, na podesno izabranom mjestu. Osmatrači da se maskiraju, iskopaju zaklon i na smjenu da osmatraju kretanje neprijatelja, da sprečavaju šverc iz Majkić-Japre i o svemu izvještavaju.⁹⁸

Međutim, po kazivanju Dušana Malića, straže i osmatrači su postavljani, ali nisu kopali zaklone jer nisu imali vatrenog oružja kojim bi mogli dočekati neprijatelja.⁹⁹

Da bi i narodna straža što uspješnije obavila svoje zadatke u blokadi neprijateljskog uporišta u Budimlić-Japri, u pojedinim selima održavane su, u decembru i januaru, »skupštine«, »sjednice« svih odraslih muškaraca, kojima su prisustvovali žene i omladina. Na tim skupovima se raspravljalo o organizaciji straža i osmatranja prema Budimlić-Japri, postignut je dogovor koliko će koje selo imati stražarskih i osmatračkih mjesta, ko će sve biti stražar ili osmatrač, a sastavljen je i spisak stražara. Tako je u selu Mrkalji »skupština« održana 18. januara 1942. godine. Na njoj je riješeno da se oni koji ne budu dolazili na stražu kažnjavaju, prvi put 20 do 50 kg kukuruza. Sastavljen je i »Spisak straže Japar-Božići« od 30 ljudi ovog sela, a za komandira straže je izabran Gojko M. Davidović.¹⁰⁰

Međutim, događalo se da poneki stražar ne dođe na svoju dužnost kada je određen, Komandir Narodne straže je stoga, kako piše u dopisu, poslao pismo »Stabu I. kr. odreda, negdje u Grmeču«, sa molbom da propiše kako da se kazne oni koji ne dođu na svoju smjenu, jer onda drugi moraju biti u po dvije, pa i tri smjene uzastopce. On odmah i predlaže da se takvi koji se ne odazivaju na stražu kažnjavaju time da za vojsku daju žito, pasulj, mast, slaninu i si.¹⁰¹ Ali, »Stab Grmečkog Narodno-Oslobodilačkog partizanskog odreda« već naredni dan, 29. januara 1942. godine, vraća dopis i »komandira narodne straže« upućuje da to riješi u »narodnooslobodilačkom

⁹⁶ Isto, inv. br. 410.

⁹⁷ Isto, inv. br. 408.

⁹⁸ Isto, inv. br. 423.

⁹⁹ Kazivanje Dušana Malića autoru, 25. novembra 1978. godine.

¹⁰⁰ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 430.

¹⁰¹ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 435.

odboru jer je za to on nadležan» ..¹⁰⁸ Tada se komandir straže obraća »Komandiru II Ljubijsko-prijedorske čete«, izvještavajući ga da svaku noć fali po 7—8 stražara, pa predlaže da se utvrde kazne, jer će i drugi izostajati.¹⁰⁹ Komandir čete Mile Davidović na istom dopisu, s druge strane, odgovara i upućuje komandu Narodne straže Mrkalji da ode u Slatinu i »sa desetarom partizana Miljušem Đurom reguliše to, jer ga ovlašćuje u tom« ... poslu. On kritikuje vodnika straža što ne mogu regulisati odazivanje na stražu, kao i odbornike koji »štite« svoje selo i ne upućuju stražare iz svojih sela na određena stražarska mjesta.¹⁰⁴

Kada je došlo do taktiziranja vlasti NDH prema pobunjenom narodu, prvom polovinom avgusta 1941. u Lukavice i Podvidaču su se vratili skoro svi odrasli muškarci i nastavili poljske i druge radove. Povremeno su u sela dolazili ustaše ili domobrani, pa su preko knezova, koje su postavili, tražili da Srbi organizuju stražu prema Lipniku i slobodnoj partizanskoj teritoriji. Knezovi su to i sproveli. Ali, tada je uslijedio prijedlog iz ustaničkih odreda Lipnika, Slatine i drugih da se straže okrenu prema ustašama i da o njihovom kretanju obavještavaju narod u ta dva sela da se skloni, te ustanike u susjednim oslobođenim selima. Ove straže su redovno obavještavale narod o nailasku ustaša i domobrana iz Stare Rijeke i Starog Majdana, odakle su i upadali u ova sela, pa su odrasli muškarci odmah bježali prema Grkovića glavici i drugim šumama i gajevima. Nakon oslobođenja Modre, 22. oktobra, oslobođena je i Lukavica i skoro sva Podvidača, izuzev nekih perifernih kuća u istočnom dijelu sela. Pošto se selo Lukavice našlo tada dosta udaljeno od neprijatelja, nije formirao novu stražu, ali su neki seljaci stupili u partizanske jedinice. Kako je Podvidača bila na granici slobodne teritorije, dotadašnja Straža je reorganizovana i formiran teritorijalni vod od 50 seljaka organizovanih u četiri desetine. Imali su samo jednu pušku »manliherku« i nekoliko lovačkih pušaka, a svi ostali su bili naoružani vilama, sjekirama i si. Ova straža je imala tri vodnika koji su na smjenu rukovodili vodom: Rade Novaković, Stojan Railić i Petar Vejinović. Kada nisu rukovodili cijelom Stražom, oni su bili na dužnosti desetara, kao 1 Lazo Vukovč i Milan Railić. Zadatke Straži davala je komanda 1. Majkić-japarskog voda, voda Prijedorskoljubijske čete, koji je bio na položajima u ovom selu, a u decembru i komanda Hašanskog voda. Podvidačani su imali stražarska mjesta na čukama, po dva stražara, od Gaidžika preko Okanove bukve i Mikanovog brda. Odjednom na straži je bilo po petnaest stražara. Dok je po jedan bio na svom stražarskom mjestu na osmatranju, ostali stražari su bili u obližnjoj kući, jer je vrijeme bilo kišovito, a uskoro je pao snijeg, pa je jako zahladilo. Narodna straža je davala samo noćnu stražu, dok su po danu na položajima bili borci partizanskih vodova, Majkićjapranskog, a kasnije i Hašanskog voda. Pripadnici Straže u Podvidači su učestvovali i u rušenju tt linija, prekopavanju cesta i u drugim akcijama. I ova straža je vršila službu osmatranja i izviđanja sve dok nije neprijateljski garnizon u Budimlić-Japri likvidiran i to mjesto oslobođeno. Tada

¹⁰⁸ Isto,

¹⁰⁹ Isto, inv. br. 434.

¹⁰⁴ Isto.

su skoro svi ovi stražari stupili u Ljubijsko-prijedorsku partizansku čet¹⁰⁵»

Tek formirani NO odbor sela Kljevaca (dijelom oslobođenog potkraj 1941. godine) organizovao je seosku Stražu. U nju su uvršteni odrasli muškarci koji su redovno obavljali svoje poslove u domaćinstvu, a na smjenu, danju i noću, držali stražu, osmatrali kretanje neprijatelja i izvještavali partizansku jedinicu, koja je, po potrebi, zauzimala položaj i branila sela, dok je stanovništvo napuštalo svoje kuće, ili bajte, i sa najnužnijim stvarima i stokom bježalo dublje u slobodnu teritoriju, ili iza leđa partizanske jedinice.¹⁰⁶

I u još nekim selima na granici slobodne teritorije, povremeno je bila organizovana seoska straža koja je izviđala neprijatelja i obavljala mnoge druge poslove.

Uporedo sa organizovanjem novih organa vlasti, odbora, u svim oslobođenim selima bila je organizovana i seoska straža od dva do pet stražara, kao organ odbora. Ona je imala zadaću da obezbjeđuje sjedište odbora, obavlja kurirske poslove, prikuplja hranu borcima, prenose ranjenike, ali i da kontroliše kretanje svih lica slobodnom teritorijom.

Mnogi pripadnici ovih seoskih straža iskoristili su prvu priliku i stupili u partizansku jedinicu. Zato su ove straže, kasnije, tokom rata, popunjavane ili invalidima i nesposobnim za borbu ili omladincima tek stasalim da ponesu oružje, kojima je to bio put da i oni stupe u partizansku jedinicu i da postanu borci.

¹⁰⁵ Pismo Nikole Vejnovića i Danila Radakovića autoru, 16. jula 1975. godine, kazivanje Danila Radakovića autoru, 27. jula 1975. god. i pismo Rade Njegovana autoru, 13. maja 1975. god.

¹⁰⁶ Kazivanje grupe boraca sela Kljevci autoru, 20. juna 1975. god.

3. EKONOMSKO POLITIČKO STANJE NA SLOBODNOJ TERITORIJI I NEKE POJAVE U PARTIZANSKIM JEDINICAMA

(septembar-decembar 1941.)

Opšti ustanak je zahvatio većinu podgrmečkih sela sanskog sreza, i to gotovo sve stanovništvo ovog područja. Tako su se u ustaničkim jedinicama našli ljudi različitog ekonomskog stanja i socijalnog porijekla, raznih shvatanja i političkih ubjeđenja, a najviše i bez političkog opredjeljenja, raznog nivoa obrazovanja, a najviše bez osnovne škole, te mnogi i bez minimuma vojnog znanja. U većini su bili zemljoradnici, zatim jedan broj sezonskih i nešto stalnih radnika, a tek mali broj službenika, studenata, đaka, zanatlija i vlasnika ugostiteljskih ili trgovinskih radnji. Sva ta šarolikost i te kako je imala odraz na stanje u ustaničkim, odnosno gerilskim i, uskoro, partizanskim jedinicama i na slobodnoj teritoriji tih prvih mjeseci ustanka.

U početku glavnu riječ imaju ne samo najhrabriji i najodvažniji ustanici, ljudi najspremniji za borbu i na žrtve već ponegdje i oni koji su do rata, pa i tada, imali značajan politički, ekonomski i društveni položaj i ugled. U vezi s tim potrebno je dati još jedan, istina ne baš u svemu siguran, ali, ipak, približan i ilustrativan podatak o ekonomskom stanju porodica u pojedinim od ovih sela zahvaćenih ustankom.

Istraživanjem stanja na sanskom srezu do rata, za sva sela i grad Sanski Most dobijen je i podatak o broju bogatih, srednjih i siromašnih domaćinstava.¹⁰⁷ U svakom naselju domaćinstva su razvrstana u jednu od navedene tri kategorije, na osnovu toga koliko je koje od njih imalo zemlje i stoke, a u gradu i drгим većim naseljima kakvu je posjedovalo kuću, trgovinu, zanatsku ili neku drugu radnju i si., što je uticalo na formiranje dugogodišnje ocjene mještana o tome da li je ono bogatog, odnosno srednjeg ili siromašnog imovnog stanja. Istina, pojam »bogat« i »srednji« je relativan i uslovan i u ovom kontekstu naveden vrijedi samo za ovaj kraj. Jer »bogat« domaćin u Podgrmeču (prema shvatanju njegove okoline) između dva rata u poređenju s bogatim seljakom, na primjer, u Mačvi ili Posavini, Slavoniji ili Vojvodini — odmah bi bio prebačen u kategoriju srednjih, pa i siromašnih. Ali, ni bogat u jednom sanskom selu upoređen s bogatim iz susjednog ili nekog drugog sanskog sela, ne bi izdržao utakmicu, jer su i kriteriji i shvatanja bogatstva u svakom selu bili drugačiji (na primjer, u brdskim selima presudan je broj grla stoke, a u ravničarskim broj duluma zemlje i si.). Pa i pored svega toga, vrijedi navesti i te podatke za tri skupine sela koja su jula-avgusta 1941. godine bila zahvaćena ustankom protiv okupatora i njihovih slugu.

¹⁰⁷ Cjelokupan spisak je objavljen u citiranom radu Branka Bokana: »Sanski Most, I dio«, str. 206—207.

Sela su grupisana u tri grupe, oko četiri ustanička centra sanskog sreza: Lušci-Palanka, Jelašinovaca, Majkić-Japre i Budimlić-Japre jer su i ostala navedena sela gravitirala jednom od ova tri sela u kojima su bili i komande prvih ustaničkih odreda ovog sreza.

P r e g l e d

ekonomskog stanja domaćinstava sela zahvaćenih ustankom 1941. godine

Selo	P o r o d i c e			
	bogate	srednje	siromašne	svega
Lušci-Palanka	3	70	7	80
Fajtovci, Gorice i Neprelje	10	40	160	210
Bosanski Milanovac	2	10	133	145
Bošnjaci	1	12	51	64
Miljevci	4	20	83	107
Praštali	4	5	39	48
Skucani Vakuf	3	50	82	135
Predojevića Glavica — Potkraj	6	23	60	89
SVEGA	33	230	615	878
U o/o	3,76	26,19	70,05	100%
Jelašinovci	5	25	140	170
Djedovača	2	7	21	30
Dabar — Umci	3	15	467	485
Grđanovci	1	6	81	88
Otiš	4	60	4	68
Tuk Bobija	6	3	41	50
SVEGA	21	116	754	891
u •/•	2,36	13,02	84,62	100%
Majkić-Japra	6	60	200	266
Haiilovci	—	30	42	72
Johovica	-	-	—	-
Duge Njive	2	6	13	21
Slatina	1	6	76	83
Hadrovci	2	8	30	40
Mrkalji	-	4	59	663
Gornji Lipnik	4	13	73	90
Donji Lipnik	8	27	19	54
Kozin	—	1	59	60
Podvidača	7	30	83	120
Lukavice	3	6	120	129
Svega	33	191	774	998
u ♦/•	3,31	19,14	77,55	100%
UKUPNO	87	537	2.143	2 767
u •/•	3,14	19,41	77,45	100%

Pregled, dakle pokazuje da su na području zahvaćenom ustankom bile čak dvije trećine siromašnog stanovništva. Kako je pred sam rat u Sanskom Mostu i u 74 sela istoimenog sreza živjelo 8.864 domaćinstava, zanimljivo je uporediti ekonomsko stanje domaćinstava sela zahvaćenih ustankom i ostalog dijela sreza:

Područje	P o r o d i c a			
	bogatih%	srednjih %	siromašnih%	Svega
	broj u %	broj u %	broj u%	
Čitav srez	390 435	1982 22,11	6592 73,54	8964
sela zahvaćena ustankom	87	537	2143	2767
ili %/o sreza	2230	27,10	32,51	30,87
ostali dio sreza	303	1445	4449	6197
ili */* sreza	77,70	72,90	67,49	69,13

Iako je u naseljima zahvaćenim ustankom živjelo oko 30 posto stanovništva, na ovom području je, u odnosu na ostali dio sreza, bogatih bilo 22,30%, srednjih 27,10%, a siromašnih 32,51% od broja porodica iste ekonomske kategorije na teritoriji sreza.

Iz ovih tabela i po redenu podataka navedenim u njima nije teško izvući zaključak da su većinu stanovništva koje je ponijelo teret ustanka činila siromašna stanovništva. Ovo treba imati u vidu naročito prilikom praćenja daljeg razvoja i vođenja ustanka, i to ne samo kada je riječ o materijalnom pomaganju jedinica ustanika nego i masovnom mobilisanju ljudstva za NOB i snabdijevanje jedinica NOV sa teritorije ovog sreza i susjednih krajeva.

S druge strane, nužno je istaći da su se i bogatiji zemljoradnici podgrmečkih sela masovno uključivali u NOB i materijalno pomagali borbu. Istovremeno, i oni su slali sinove u partizanske jedinice, prihvatili se odgovornih dužnosti u selu, opštini pa i šire, kako u narodnooslobodilačkim odborima tako i u masovnim antifašističkim organizacijama, formiranim tokom NOB-a. To je jedna od značajnih karakteristika narodnooslobodilačke borbe u Podgrmečju i potvrda pravilnog shvatanja i uspješnog sprovođenja široke platforme NOB-e, koju je inicirala i realizirala KPJ.

U isto vrijeme, na slobodnoj teritoriji je bilo i slučajeva drukčijeg ponašanja nego što je to proklamovala KPJ, a to je zahtijevalo primjenu političkih, a ponekad i sudskih mjera prema pojedincima ili grupicama. Na sreću takvih slučajeva je, s obzirom na složenost situacije na srezu, bilo veoma malo. Tu je mogla biti riječ o pojavama samovolje, nediscipline, sitnosopstveničkih pokušaja iskorištavanja teških ratnih uslova za lično bogaćenje, ili bar održavanje imanja na dotadašnjem ekonomskom nivou, i si. Blagovremeno uočavanje tih pojava, realna procjena njihove štetnosti i, naročito, savladavanje još u začetku — značajno je doprinosilo stalnom jačanju ustanka na ovom području u cjelini.

U Lušci-Palanci i nekim selima bilo je pojedinaca koji su imali političkog iskustva još iz bivše Jugoslavije, naročito iz domena stranačkih borbi, a u isto vrijeme su imali ekonomski i društveni ugled u selu pa i šire. Neki od njih su još od početka postali protivnici pravilnog usmjeravanja ustanka u skladu sa platformom KPJ. Međutim, kako nisu smjeli otvoreno da istupaju kao protivnici, oni su podmuklo i razorno djelovali i u narod unosili klicu razdora, stvarajući uslove da na dostignutim pozicijama ostanu i u ustanku, ili da ih osvoje i stave se na čelo ustanka.

Sticajem nekih ekonomskih, socijalnih i političkih prilika, na čelu ustanka u Lušci-Palanci i okolini na početku se našao dotadašnji načelnik opštine Pero Batoz, trgovac i krojač. On je do rata bio pristaša Zemljoradničke stranke i bio poznat kao čovjek naprednih shvatanja, čime nije odgovarao čaršiji, pa je brzo smijenjen. Tu funkciju preuzima ekonomski najjači čovjek, Pero Jelača, oko koga se okupljaju njegovi najbliži savjetnici, pristalice JRZ i pojedini bivši aktivni podoficiri i žandarmi, od kojih su neki bili nacionalistički i šovinistički orijentisani.

U Lušci-Palanci Pero Jelača je imao parni mlin i pilanu, koji su nastavili rad i poslije ustanka, jer je daska i druga građa bila potrebna za opravke spaljenih kuća, a valjalo je i mljeti žito. Kako su mnoga sela ostala bez svojih mlinova, ili mještani više nisu mogli ići do njih, jer su ih kontrolisale ustaše, u Jelačin mlin žito su, radi meljave, dovozili seljaci čak i sa teritorije krupskog sreza. Za meljavu Jelačini radnici naplaćivali su uobičajen ušur. Kako je bio zastoj u trgovini, a nije se znalo ni kad će se stvoriti uslovi za prodaju brašna, u Jelačinom magazinu gomilalo se brašno dobijeno na ime ušura. S vremenom ono se počelo i buđati. U isto vrijeme, ustanici u Drvaru i okolni su oskudijevali u hrani, pa su pisali Komandi gerilskih odreda Krupa — Sana da im se pošalje žita i brašna, a oni će, u zamjenu, dati oružja i municije. Znajući da Jelača ima dosta brašna dobijenog na ime ušura, Vaso Praštalo, komesar odreda, čovjek zadužen i za snabdijevanje, s grupom ustanika je pošao da iz njegovog mlina uzme nekoliko tovara brašna i pošalje u slobodni Drvar. Međutim, presreo ga je Pero Jelača, tada komadant odreda, riječima: »To je moje brašno, a ne tvoga Vajure (Vasinog oca Vljaka zvali su Vajura, napomena B. B.)! Ne dam brašno!« Ali, Vaso je bio uporan u svom zahtjevu, a i Jelača se uplašio prijetnje da će komanda iz Majkić-Japre doći i zaplijeniti mu sve, pa je tako u Drvar otpremljeno nekoliko tovara. Tako je od Drvarčana razmjenom za žito, nabavljen prvi puškomitraljez za Palanski odred.

Samovoljnim postupcima se, od prvog dana ustanka isticao Stevurina Kosovac, zemljoradnik, predratni švercer. Iz jedinice, sa položaja na Vitorogu, često je odlazio u pljačku, a onda je napustio odred i otišao kući, nastavljajući da pljačka po opustjelim selima iz kojih je stanovništvo pobjeglo u Sanski Most, ili od domaćinstava čija su čeljad bila u svojim kućama, na oslobođenoj teritoriji. Tako je od Jozike Cvitkovića, iz Bošnjaka, oteo konja i upario ga sa svojom kobilom, pa kolima nastavio da odlazi u pljačku muslimanskih kuća u Skucanom Vakufu, Gorici i još nekim selima u koje je smio odlaziti. U Skucanom Vakufu je opljačkao košnice s pčelama i medom, kao i snopove požnjene pšenice i sve to odvezao svojoj kući. U Gorici je ubio dvoje ili troje djece i jednu Muslimanku. O svim tim njegovim samovoljnim i veoma štetnim postupcima komesar odreda Vaso Praštalo je izvještavao

Komandu gerilskih odreda Krupa — Sana.¹⁰⁸ Komanda je jednom poslala poziv Kosovcu da dođe u Majkić-Japru. On je pripasao sablju, stavio na rame dvocijevku i za pojas objesio nekoliko »kragujevki«, i takav krenuo u Komandu. Tamo se otvoreno razgovaralo o štetnosti njegovih postupaka. Međutim, ni taj razgovor nije ništa koristio: on se bio previše osilio i nastavio je po starom. Tada je Danko Mitrov, komandant Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu, na osnovu zaključaka konferencije komandira odreda, naredio Mili Davidoviću da nad Kosovcem sprovede istragu i ispita svjedoke, pa ga ako utvrdi da su sve optužbe protiv njega tačne — preda vojnom sudu.¹⁰⁹ Stvarno, nakon što je od Davidovića dobijen izvještaj da su optužbe protiv Kosovca tačne, vojni sud ga je proglasio krivim i osudio na smrt strijeljanjem, a presuda je izvršena 5. oktobra.¹¹⁰

U jednoj prilici se Dušan Drobac, s Kosanovića glavice u Miljevcima, dobrovoljno javio da prati uhvaćene civile Muslimane do komande u Lušci-Palanci. Onda ih je vezao žicom i usput ih terorisao, a nekolicinu nije ni doveo do komande, već ih je usput poklao. Kada se to saznalo povedena je istraga, ali je Drobac u međuvremenu uspio da pobjegne u Krnjeušu ženinoj rodbini, gdje su se tih dana, nakon prodora Italijana u Drvar, pojavili četnici. Drobac je u Kmjeuši postao i četnički knez, ali su ga partizani uhvatili i osudili na smrt.¹¹¹

Još dok su Italijani nadirali od Bosanskog Grahova prema Drvaru, u Lušci-Palanci se saznalo za njihov ponovni dolazak u ove krajeve, da, navodno, od ustaša preuzmu vlast u gradovima i štite Srbe. Od tada se grupa Pavla Mutića i Miloša Đilasa sve češće ilegalno sastajala. Najčešće je to činila u Đilasovoj kući na Gredaru, zaseoku Lušci-Palanke, gdje je bila i Komanda Partizanskog odreda Lušci-Palanke. Inače, Miloš Đilas je, kako se sjeća Pero Batoz, bio bistar i govorljiv čovjek, a tih dana stalno je nosio neki zakon ili zbirku zakona, što mu je, u očima Palančana, davalo neku važnost i ukazivalo na vrijednost njegovih kazivanja.¹¹² O tajnom sastajanju i dogovaranjima te grupe Komandu partizanskih odreda Krupa—Sana, a potom Štab 4. bataljona »Slobode« izvještavali su Vaso Praštalo, Nikola Lapac i još neki Palančani.¹¹³

Kada se saznalo da je strijeljan Stevurina Kosovac, Miloš Đilas je, uplašen da će se saznati za njegovo rovanjenje protiv partizana, pobjegao u Prijedor, na neoslobođenu teritoriju. No ubrzo se vratio u Lušci-Palanku i Peri Batozu pričao o tom svom strahu za sopstveni život i bježanju u Prijedor.¹¹⁴

U međuvremenu je, 20. oktobra — poslije napada partizana na neprijateljska uporišta u Gorici, Naprelju, Fajtovcima i Gornjem Kamengradu — došlo do organizovanja 4. partizanske čete, u koju su ušli seoski partizanski odredi. Tada je Pero Jelača, dotadašnji komandant Partizanskog odreda Lušci-Palanke, odlukom Štaba 4. bataljona »Slobode« smijenjen i bez ikakve

¹⁰⁸ Kazivanje Vase Praštala autoru, 8. maja 1978. godine

¹⁰⁹ Stojan Makić: Razvitak partizanskih jedinica, edicija Podrmeč u NOB, knj. 2, str. 101.

¹¹⁰ Kazivanje grupe boraca iz Lušci-Palanke, 5. jula 1975. i 20. maja 1978. godine u arhivu autoru.

¹¹¹ Kazivanje Trive Miloševića autoru, 20. maja 1978. godine.

¹¹² Kazivanje Pere Batoza autoru, 24. juna 1978. godine

¹¹³ Kazivanje Vase Praštala, 8. maja 1978. i Nikole Lapca 9. novembra 1978. godine.

¹¹⁴ Kao napomena 112.

funkcije vraćen kući, u Lušci-Palanku. Na dužnost komandanta Odreda postavljen je Đurin Predojević, koji je do tada bio vodnik Glavičkopotkrajskog voda ovog odreda. Bili su to prvi, istina još i rijetki, primjeri da viši štab smjenjuje jednog i postavlja drugog komandanta u odredu, jer je do tada, uglavnom, bilo prepušteno samim borcima da vrše izbor svojih starješina.

U to vrijeme pada i povratak Italijana u Sanski Most i druga mjesta južno od demarkacione linije između njemačkog i italijanskog okupacionog područja. Time je stvorena mogućnost da pročetnička grupa u Lušci-Palanci uspostavi vezu sa četnicima na terenu petrovačkog sreza, Manom Rokvićem i Ilijom Desnicom, a isto tako i sa pročetnikom i proitalijanašem Jovom Vokićem, bivšim žandarmom, koji je živio u Dabru i održavao vezu sa Italijanima u Sanskom Mostu. Planirali su i jedan sastanak u Grmeču, kod Ilijine vode. Sve se to saznalo znatno kasnije, krajem novembra, kada je otkriven i uhapšen Jovo Vokić.

Jednom su Đilas i njegova grupa pozvali i Vasu Praštala da dođe na njihov ilegalni, pročetnički sastanak, ali je on odbio da s njima razgovara, pa ga više nisu ni zvali.¹¹⁵ Drugom prilikom i nešto kasnije Pero Jelača, Miloš Đilas i Obrad Daljević došli su uveče kući Pere Batoza i zvali ga da im se priključi i s njima krene na neki dogovor. Međutim, on je znao o kakvim se razgovorima radi, a kako nije prihvatao njihovo političko opredjeljenje, odbio je da pođe s njima.¹¹⁶

Da bi suzbili neprijateljsko djelovanje grupe Đilas—Jelača—Mutić u Lušci-Palanci, članovi štaba 1. krajiškog NOP odreda dolazili su na konferencije u to mjesto i tu, sa Jelačom, Đilasom, učiteljem Gagićem i još nekim vodili otvorene i oštre razgovore. Upravo se nastojalo da ta grupa izmijeni svoje poglede i prekine štetotčinsku aktivnost, ali sve to ništa nije pomoglo.¹¹⁷

Pročetnička grupa u Lušci-Palanci nastavila je da se dogovara o tome kako da na teren sanskog sreza dovedu četnike i uklone partizane. Na jednom takvom ilegalnom sastanku u kući Nikole Miljuša, bili su i Petar Jelača, Nikola Čubrilo, Mile Gagić, Pavle Mutić, Slavko Praštalo i još neki. Bio je to upravo sastanak na koji su pozvali i Peru Batoza (na koji je on odbio da krene). Ova grupa je tada zaključila da preduzme sve mjere kako bi u Lušci-Palanku, sa petrovačkog sreza, preko Grmeča, dovela četničku jedinicu Mane Rokvića, da bi, zajednički, razbili komuniste i partizanske jedinice na sanskom srezu i u Podgrmeču. Zaključili su da se sa položaja ne smije opaliti ni jedan metak bez njihovog odobrenja, a ko opali — biće strijeljan. Željeli su, naime, da četnici na ovo područje dođu bez borbe. Tada su sačinili i zapisnik, navodeći te odluke i tražili da ga svi prisutni potpišu. Međutim, Nikola Miljuš i još neki su to odbili, a neki od prisutnih su napustili sastanak.¹¹⁸

O tom sastanku, imenima učesnika, sadržaju rasprave i usvojenom zapisniku odmah je saznala grupa napredno orijentisanih Palančana i o tome hitno obavijestila štab 1. krajiškog NOP odreda u Majkić-Japri. Čim je ponovo dobio obavještenje da se ta grupa Palančana i dalje ilegalno sastaje, da neprijateljski djeluje i da je na zadnjem sastanku zaključila da na ovo pod-

¹¹⁵ Kazivanje Vase Praštala autoru.

¹¹⁶ Kazivanje Pere Batoza autoru.

¹¹⁷ Kazivanje Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978. godine.

¹¹⁸ Kazivanje Nikole Lapca autoru, 9. novembra 1978. godine.

ručje dovede četnike s petrovačkog sreza, Štab Odreda je odlučio da sve pripadnike te grupe, kao i one s kojima je grupa kontaktirala, pohapsi, sasluša i krivce preda vojnom sudu. U vezi s tim je već narednog jutra u Lušci-Palanku upućena grupa boraca iz zaštitnice Štaba Odreda. Po dolasku u Lušci-Palanku, vođa te grupe boraca, Dušan Bauk, dao je dežurnom odborniku spisak Palančana koje treba hitno pozvati u prostorije odbora, tj. u kasarnu. Kuriri su se razišli s pozivima i ubrzo su u kasarnu počeli stizati Palančani s pozivima u rukama, ne znajući o čemu se radi. Iako je odlučeno da se pohapse samo neki pozvan je daleko veći broj — da bi se spriječilo eventualno bježanje onih koje treba uhapsiti radi saslušanja. Pero Batoz se sjeća da je poziv da dođe u kasarnu dobio dan nakon što su ga Đilas, Jelača i Daljević pozivali na razgovor. Kada su pozvani stigli u kasarnu, među njih je ušlo nekoliko partizana, među kojima je jedan bio naoružan puškomitraljezom. Partizan Dušan Bauk počeo je razgovor sa Batozom, prethodno mu se predstavivši, a onda je iznenada viknuo: »Ruke u vis!« Kada je ustanovio da su svi izvršili komandu, izvadio je list papira i prozvao jedan broj pozvanih. Svi ostali su pušteni da idu svojim kućama.¹¹⁹ Tu se zadesio i Božo Mrda, kurir Palanskog voda, koji je to jutro donio poštu s položaja za NOO. On se sjeća da su tada partizani izvršili premetačinu kod Palančana koji su pozvani i zadržani u kasarni. Tada su uhapšeni: Pero Jelača, Obrad Daljević, Miloš Đilas, Nikola Čubrilo, Slavko Praštalo, Vladija Guteša, Sveto Srdić, Nikola Miljuš i još neki.¹²⁰ Partizani su uhapšene odveli cestom prema Maj kić-Japri, u štab 1. krajiškog NOP odreda.

U vrijeme hapšenja te grupe Palančana Vaso Praštalo je ležao bolestan u kolibi u Grmeču, gdje su neki Palančani još uvijek navraćali u svoje kolibe i tamo povremeno boravili, a i sklanjali štogod žita i drugih namirnica, kao i nešto kućnih predmeta. Tamo je po njega upućena patrola, s nalogom da se i on dovede. Kako je bio snijeg, Praštalo se saonicama prebacio do štaba, gdje ga je odmah počeo saslušavati Nikica Pavlić, za koga se govorilo da je predsjednik vojnog suda. Pavlić je pitao privedenog ko je, šta je radio do rata, šta sada radi, kakvo mišljenje ima o borbi itd. U to su u kancelariju ušli Ljubo Babić i Velimir Stojnić, komandant i politički komesar 1. odreda. Oni su prepoznali Vasu Praštala i s njim se rukovali. Ranije, po dolasku od Drvara, oni su najprije susreli Vasu Praštala i od njega dobili detaljne informacije o stanju na ovom području, o držanju pojedinih ljudi i dr. On im je dao i prijedlog da Štab iz Jelašinovaca prebace u Školu u Đukanovićima. Sada, čim su ušli u kancelariju, Babić i Stojnić su pitali Vasu ko ga je zvao u Štab. Odmah je prekinuto njegovo saslušavanje i rečeno mu je da je raspoređen u intendanturu 1. krajiškog NOP odreda, pa je odatle otišao na novu dužnost.

¹¹⁹ Pero Batoz, u svom kazivanju autoru 24. juna 1978. sjećajući se toga, sem ostalog kaže: »Kako on to reče, tako mi na vrata zaglavismo, ne možemo izaći. Puno nas bilo pozvano, a svi bismo htjeli što prije otići iz kasarne. Odem kući. Nisam smio gledati kroz prozor, već moja žena koja mi preplašeno viknu: »Eno ih, povezanih. Odoše prema komandi«, tj. Maj kić-Japri. U kući nastala plač jer je bio svezan i Nikola Miljuš, u čijoj smo kući stanovali, zatim Pero Jelača, Miloš Đilas, Vladija Guteša, Sveto Srdić i još neki...«

¹²⁰ Kazivanje Bože Bundže, nosioca Partizanske spomenice 1941, 19. avgusta 1978, godine.

Još u Štabu Odreda Praštalo je saznao da je Pero Jelača pokušao bježati i da ga je stražar ubio u bjekstvu. Ubrzo je saznao još neke pojedinosti. Naime, Pero Jelača se danima slobodno kretao oko Štaba Odreda. Međutim, kada mu je rečeno da će biti suočen s Obradom Daljevićem, koji je tvrdio da nije prisustvovao sastancima, i kada je ugledao kako Daljevića vode prema štabu, počeo je bježati. Stražar ga je u bježanju i ubio. Poslije toga vojni sud 1. krajiškog NOP odreda na smrt je osudio samo Miloša Đilasa, doseljenika s područja petrovačkog sreza i Vladiju Gutešu iz Miljevaca. Svi ostali Palancarli su pušteni na slobodu.¹²¹

Kada je, ubrzo, otkriven pročetnik i proitalijanaš, bivši žandarm iz Dabra Jovo Vokić, još više se doznalo o dogovaranjima te grupe Palančana i vezama sa četnicima na petrovačkom srezu.¹²²

Hapšenje i izvršenje smrtno kazne nad trojicom poznatih Palančana, Jelačom, Đilasom i Gutešom, izazvalo je različite reakcije stanovništva u Lušci-Palanci i okolnim selima. U stvari, u takvoj sredini kao što je tada bila Lušci-Palanca, gdje se nalazila sreska ispostava, sjedište opštine, žandarmarijska stanica, pilana, mlin, više trgovina, gostiona i drugih zanatskih radnji, gdje se okupilo i nekoliko švercera i si. mogla se i očekivati pojava takve grupe protivnika NOB i zagovornike četničke orijentacije ustanka.

Osim ovih štetnih pojava koje su se, pretežno, ispoljavale u pozadini, bilo je, manjih ili većih, problema i u samim vojnim jedinicama. Bili su to primjeri samovolje nekih boraca, nediscipline, neurednosti (u odijevanju, održavanja higijene i si.), neshvatanja i sporog prihvatanja osnovnih postavki platforme NOB, posebno u pogledu jačanja bratstva i jedinstva naroda i, s tim u vezi, odnosa boraca u borbi i poslije nje prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, zarobljenim domobranima i pripadnicima drugih neprijateljskih formacija, zatim pojave paljenja kuća, pljačke i dr. Međutim, ta druga grupa problema tog vremena rješavana je postupno, smišljeno i efikasno, što je svakim danom bilo sve vidljivije. To je išlo uporedo sa izgrađivanjem sve čvršćih vojnih jedinica i zaoštavanjem discipline u njima, s učvršćivanjem komandi i štabova i podizanjem njihovog ugleda, kao i sve prisutnijim političkim djelovanjem komunista koji su, po zadatku Partije, stigli na ovo područje, ili su izrasli na ovom tlu.

Napad Konjičkog voda na selo Modru i paljenje tog sela bio je neposredan povod da Štab 1. krajiškog NOP odreda, na prijedlog nedavno formiranog Okružnog komiteta KPJ Bihać (Grmeč), donese odluku o rasformiranju jedinice.¹²³ U Konjičkom vodu tada su bili odabrani, hrabri borci, među njima i Cvijko Kukolj i Veljko Miljević, koji će kasnije biti proglašeni za narodne heroje. Nekoliko boraca iz ovog voda postaće pripadnici Krajiškog proletarskog bataljona, a kroz rat i isaknuti vojni rukovodioci. Međutim, tada u Konjičkom vodu nije bilo nikakvog političkog rada, što je i dovelo do pojedinih nepromišljenih postupaka. Pa ipak, borci su u velikoj većini postupali kao pravi partizani, što pokazuje akcije koje će uslijediti iza toga.

¹²¹ Kazivanje Vase Praštala autoru.

¹²² Vojo Todorović: Na sanskom sektoru, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2. str. 207.

¹²³ Boško Đurašinović: Konjička četa, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 112;
Hajro Kapetanović: Podgrmeč i Podgrmečlije, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 65.

Konjički vod je tih dana logorovao u Slatini, u kućama Jeftića. Tu je stigao kurir iz Štaba 4. bataljona »Slobode« sa pozivom da se komandir voda Petar Đurašinović javi u Štab. Borac te jedinice Dmitar Njegovan se sjeća da je komandir Đurašinović odlučio da sa sobom povede i cio vod. Kada su došli u Majkić-Japru, konjanici su ostali pred kućom lugara Novakovića, a Petar Đurašinović je ušao u kuću, gdje je bio Štab. Kako komandir dugo nije izlazio, konjanik Kojo Bundalo, je pošao da vidi šta on toliko radi u kući. Stražar s verande, na spratu, ispriječio se pred Bundalom. Ovaj se žučno raspravljao sa stražarem, a onda ga je odgurnuo od vrata i upao unutra. Ugledao je Petra Đurašinovića kako sjedi na stolici i odgovara na pitanja. Jedan od rukovodilaca je rekao da prenese borcima da se ne uzrujavaju, jer će im se komandir brzo vratiti. Stvarno za petnaestak minuta izašao je komandir Konjičkog voda.

Konjički vod se zaputio u Slatinu. Sjutradan, nakon povratka u Jeftiće Konjički vod je odgalopirao do Okanove bukve i tamo postavio zasjedu ustašama koje su nadirale iz pravca Ljubije i Stare Rijeke prema Podvidači, Slatini i Budimlić-Japri. Oko 300 neprijateljskih vojnika, naoružanih mitraljezima i minobacačima išlo je na zasjedu u kojoj su bili samo borci Konjičkog voda. Međutim, konjanici su iznenadno otvorili vatru na kolonu i neprijatelju nanijeli znatne gubitke. Među ustašama je nastala takva pomutnja da nisu uspjele ni da poskidaju bacače i teške mitraljeze i da ih upotrijebe, već su se odmah vratile prema Ljubiji.

Narednog dana Konjički vod je stigao u Vukšin gaj, u Fajtovcima, nasuprot Okreću, u kojem je bila grupa ustaša i naoružanih civila. Dok su konjanici pekli ovce, njihov komandir, Petar Đurašinović iz Vukšinog gaja je doživao Nazifa Šarca, koji je bio s onu stranu potoka Hotiraj, u Okreću. Vikao mu je da će mu doći u goste, neka pripremi večeru. Nazif mu je na to odgovarao da samo dođe, a on će mu već spremi večeru kakvu mu niko do tada nije spremio.

Kada je pala noć borci su osedlali konje i, preko Podvidače, zaobišli selo Okreč i došli mu s istoka, nedaleko Vrša. Borci su konje ostavili u Bilbijama, pa su pješice produžili u napad na ustaše u Okreću. Tek kada su došli do džamije, opazio ih je neprijateljski stražar, ispalio dva-tri metka i pobjegao. Tako su postupili i svi ostali naoružani mještani i ustaše. Samo su u kućama ostale žene, djeca i starci. Konjički vod je potom prošao kroz Okreč, ne ulazeći u kuće, ali i ne sukobivši se nigdje s neprijateljem koji je pobjegao prema Kamengradu.¹²⁴ Ono Petrovo dozivanje Nazifa ispala je kao svojevrsna varka, jer su ustaše napad konjanika očekivale od Vultšina gaja, dakle suprotno od pravca kojim su ih noću napali i rastjerali.

Nakon akcije na Okreč Konjički vod se opet vratio u Jeftiće, u Slatinu, i tu mu je stigla naredba Štaba 4. bataljona »Slobode« da se kao jedinica rasformira, a njegovi borci se raspoređuju u vodove novoformiranih partizanskih četa. Konje su vratili seljacima od kojih su ih i mobilisali, kao i ostalu opremu.

¹²⁴ O Konjičkom vodu, borbi kod Okanove bukve i upadu u Okreč — kazivanje Dmitra (Jovana) Njegovana, nosioca Partizanske spomenice 1941, 19. avgusta 1978. godine.

Nakon razrješenja dužnosti komandira Partizanskog odreda Jelašinovci, Petar Bjelić je došao u Eminovce, u Odred Smoljanaca (Petrovčana). Na sebi je imao oficirsku uniformu, a na kapi kokardu. Iako je u međuvremenu odred Smoljanaca reorganizovan u vod novoformirane Sanske čete, Bjelić je i dalje ostao među tim borcima, nastojeći da utiče na odluke komandira voda i razvoj te jedinice i situaciju na ovom području usmjeri prema svojim pročetničkim shvatanjima. Pored ostalog, on je zaveo obavezu da čitav vod prije ručka i večere čita molitvu, iako je u vodu već djelovao politički delegat.

Sredinom novembra u Eminovce je došao Velimir Stojnić, politički komesar 1. krajiškog NOP odreda. On je održao duži sastanak sa političkim komesarom Čete i političkim delegatima vodova Sanske čete. Na štaglju, nedaleko od osnovne škole cijelu noć je vođen razgovor. Mladi politički radnici su instruirani kako treba politički da djeluju u svojoj sredini. Politički delegat Eminovačkog voda Rade Erceg referisao je o tome kakve probleme stvara poručnik Petar Bjelić svojim neprijateljskim djelovanjem. Tada je dogovoreno da politički delegat Voda napiše pismo štabu 1. krajiškog NOP odreda u kojem će detaljno opisati djelovanje Petra Bjelića, nakon čega će ga Štab pozvati na razgovor i uputiti ga na drugi sektor. Ubrzo je s Bjelićem u Štabu Odreda obavljen razgovor, a onda je upućen u njegov rodni kraj, petrovački srez.^{12*} Premještanjem Bjelića²⁶ iz Eminovačkog voda, uz otkrivanje i hvatanje Jove Vokića, žandarma iz Dabra omogućeno je da politički rad i djelovanje u ovom vodu, a i čitavoj Sanskoj četi, bude uspješnije. Odlaskom Petra Bjelića iz Eminovačkog voda prestalo je i čitanje molitve prije ručka i večere, kao i razgovori s borcima o mogućoj saradnji s Italijanima.

Početkom novembra u Jelašinovce je s područja Drvara stigao novoformirani Štab 1. krajiškog NOP odreda. Na referisanju su najprije pozvani komandir i politički komesar 4. čete. Saznavši od njih da Jelašinovački odred ne priznaje Dragiju Milašinovića za komandira Čete, već da komadirom smatraju Mihajla Škundrića, Štab Odreda potvrdi odluku o sastavu komande 4. čete i, u isto vrijeme, pozove k sebi na razgovor Mihajla Škundrića, Milašića Miljevića, Uroša Kukolja i Sergija Tutuša. U tom vremenu umjesto Mihajla Škundrića, kojeg su borci Jelašinovačkog odreda prihvatili kao komandira, a ne zamjenika komandira čete, komandir Odreda Jelašinovci bio je Uroš Kukolj. Čitav Odred je bio na okupu na Međeđem Brdu. Kada su upoznati sa nalogom Štaba 1. odreda da četvorica drugova dođu na razgovor, borci su jedinstveno bili protiv toga da se taj nalog izvrši. Nakon toga na Međeđe Brdo je došao Vojo Todorović, zamjenik komandanta Odreda. U kući Stevana Stupara okupio je čitav Odred. Tu je Todorović objašnjavao da drugovi koji su pozvani treba obavezno da dođu u viši štab, na razgovor. On je dugo ubjeđivao prisutne da tu naredbu treba izvršiti. Uz to, posebno je objašnjavao zašto Dragija Milašinović, radnik, poznat iz štrajkova vođenih do rata i komunista, treba da bude komandir ove čete. No borci se ni poslije tog objašnjenja nisu slagali s tim postavljenjem, jer su smatrali da komandir treba da bude domaći čovjek, u ovom slučaju Mihajlo škundrić. Todorović je obrazložio i zašto Pero Morača treba da bude politički komesar,

^{12*} Kazivanje Rade Ercega, nosioca Partizanske spomenice 1941, 3. avgusta 1975. godine.

¹²⁶ Petar Bjelić je, presudom suda Komande područja Bosanski Petrovac, kao četnik strijeljan 28. oktobra 1942. godine.

objašnjavao je ulogu komesara, rekao da je Morača student i komunista, čovjek koji će svakako doprinijeti daljem jačanju Sanske čete. Borci nisu bili protiv toga da Pero Morača bude njihov politički komesar, prihvatili su ga. Međutim, pošto čitav Odred nije pristajao da uputi četvoricu drugova u Štab 1. odreda, Vojo Todorović se vratio neobavljenog posla.¹²⁷

Imenovanjem dvojice Drvarčana za komandira i političkog komesara Sanske čete, u kraju u kojem još nije bilo partijske organizacije, niti članova KPJ, Štab 1. krajiškog NOP odreda je želio da obezbijedi da ta oružana jedinica slijedi ciljeve i zadatke koje postavljaju Partija i narodnooslobodilački pokret. Zbog toga je, uostalom, upućivao komuniste na vojne i političke dužnosti i u druge krajeve u kojima nije bilo organizacija KPJ, sa zadatkom da usmjere borbu pobunjenog naroda u ispravnom pravcu, posebno u razvijanju bratstva i jedinstva. Ti komunisti su imali zadatak da iz redova tako pobunjenog naroda formiraju svjesne, organizovane jedinice NOV, što će biti temelj i garancija pravilne orijentacije i organizovanja NOP u takvim sredinama. Međutim, kako članovi Štaba 1. odreda nisu poznavali ljude koji su se u ustanku na sanskom srezu razvili i postali sposobni komandiri, radije su se orijentisali na već poznate, provjerene kadrove, članove KPJ s drvarskog i petrovačkog sreza.¹²⁸ Kako se ustanak na sanskom srezu uspješno razvijao već skoro tri mjeseca, a vodili su ga ljudi izrasli iz ove sredine, razumljivo je što je dolazilo i do ljutnje zašto i komandir i komesar treba da budu »stranci«, kako su borci govorili, zašto komandir nije domaći čovjek, tim prije što je ljudi sposobnih za tu dužnost, po mišljenju boraca, bilo sve više.¹²⁹

U Štabu 1. krajiškog NOP odreda su analizirali novonastalu situaciju u vezi s odbijanjem boraca Jelašinovačkog odreda da četvoricu svojih drugova upute u viši štab. Činjenica da su borci Jelašinovačkog odreda bili spremni da se bore protiv neprijatelja i da su bili jedan od najborbenijih odreda na grmečkom sektoru, uticala je da Štab Odreda ne preduzme sudske, disciplinske i slične mjere, već ojača političku aktivnost među borcima.¹³⁰

Nešto više od mjesec dana trajala je situacija u kojoj je Dragija Milašinović bio komandir Sanske čete, u sjedištu komande ove jedinice u Eminovcima i, potom, u Dabru, dok su, na drugoj strani, borci Jelašinovačkog voda smatrali Mihajla Škundrića komandirima iste čete i on se nalazio na Međeđem Brdu. Nakon toga, 30. novembra, u akciji na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu teže je ranjen komandir Milašinović, zbog čega je otpremljen u bolnicu. Tada je Štab Odreda za komandira Sanske čete imenovao Mihajla Škundrića. U međuvremenu ga je partijska organizacija Sanske čete kandidovala, a u drugoj polovini novembra i primila za člana KPJ, tako da je i on kao član Partije došao na dužnost komandira Sanske čete. Tim imenovanjem otklonjene su i posljednje smetnje za još uspješniji rad komande Sanske čete na njenom vojničkom i političkom izgrađivanju i učvršćivanju. I više od toga — stvoreni su uslovi za dalji, još brži razvoj borbi i NOR-a u cjelini na području sanskog sreza.

¹²⁷ Kazivanje Steve Kovačevića, Rade Brkića i Zdravka Prošića, nosilaca Partizanske spomenice 1941, 31. jula 1975. godine.

¹²⁸ Kazivanje Ljube Babica autoru, 23. novembra 1978. godine.

¹²⁹ Mihajlo Skundrić: Akcije Jelašinovačkog odreda, Sanske čete i bataljona »Petar Skundrić« u prvoj ratnoj godini, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 721.

¹³⁰ Kao i napomena 128.

4. AKCIJE U PERIODU NOVEMBAR—DECEMBAR

Novembar i decembar 1941. provedeni su uglavnom u vojnom i političkom organizovanju i sređivanju jedinica, izvođenju vojnih akcija koje su onemogućavale i naoružavanje novih boraca, jačanje postojećih i formiranje novih jedinica i dalje širenje slobodne teritorije.

ZASJEDA U HUSIMOVcima

Desetina Jove Kondića dobila je zadatak od Đurina Predojevića, komandira Palanskog odreda, da se neprimijećeno prebaci u Koprivnu i izvede u partizane kapetana bivše jugoslovenske vojske Nikolu Lazića. Desetina se noću 2/3. novembra prebacila iz Bosanskog Milanovca u Brdare, a onda nešto iza ponoći stigla u Koprivnu. Međutim, tu su saznali da je kapetan Lazić još u avgustu dobrovoljno otišao na rad u Njemačku.¹³¹ Sestra Lazićeva predala je partizanima jednu skrivenu pušku i 400 metaka. Ovi su se tokom iste noći, prije zore, vratili nazad u Husimovce, gdje su postavili zasjedu. Računali su da će toga dana, u ponedjeljak, inače pazarni dan u Sanskom Mostu, sigurno naići ustaše i drugi naoružani pripadnici neprijateljskih snaga iz Gornjeg Kamengrada i Fajtovaca, i još nekih sela gdje se mjesno stanovništvo bilo povratilo kućama, a s njima i poneki ustaša i domobran.

U Husimovcima, kod kuće Zine Munjize, Kondićeva desetina je postavila zasjedu unutar zidina spaljene kuće. Kada se dobro razdanilo, naišla je grupa ustaša, ali podalje od ceste, ispod demiševačkih brda. Komandir desetine naredio je puškomitraljescu Lazaru Sušnici: »Udri, rafalom!« Kako je bilo odstojanje veće od 400 metara, Sušnica mu je odgovorio: »Znaš da je naređenje da ne pucamo ukoliko ne možemo ubiti neprijatelja i oteti oružje!« Desetar je, ipak, ostao pri svojoj odluci, pa je Sušnica raspalio rafalima po ustašama, koje su odstupale prema Demiševcima i Pobrežju, pucajući u pravcu partizanske zasjede.¹³²

Desetina je zaplijenila dvojica kola sa dva konja, šesnaest ovaca i još nekih namirnica koje su seljaci vozili na pijacu, u Sanski Most.¹³³

ZASJEDA U KLJEVAČKOJ CRKVI

Poslije uspješnog napada partizana na neprijatelja u Kljevcima, izvedenog 25. oktobra, ustaše su, radi ojačanja odbrane sela od mogućih novih

¹³¹ Nikola Lazić se po završetku rata vratio u zemlju.

•8 Kazivanje Lazara Sušnice, nosioca Partizanske spomenice 1941, 31. jula 1975. godine.

<³³ Arhiv VII, k. 143, f. 4, br. reg. 41.

napada partizana, dovele jednu četvu domobrana. Glavninu čete su smjestili u zgradu Osnovne škole, a jače odeljenje isturili u zaselak Karanović, na Srna-jinom brdu i u pravoslavnoj crkvi. Zajedno s domobranima ili žandarmima se-lom su kružile i samostalne ustaške patrole. Žene čije su muževe pobile ustaše i koje su ostale u selu, pratile su kretanje ustaša, žandarma i domobrana i o tome obavještavale partizane. Pojedine ustaše i žandarmi, pa i poneki domobran, upadali su im u kuće i otimali sve do čega su mogli doći. U pra-voslavnoj crkvi ustaše i domobrani su uništavali sve vrednije stvari, lomili ikone. Ustaše i žandarmi su, uz to, pucali na svakog ko bi se pojavio na nji-vama i putevima kroz selo.

Nedaleko od pravoslavne crkve bila je kuća Duje Mijatovića Omčikus, čiji je brat bio partizan. Ona je redovno obavještavala partizane o kretanju i jačini neprijatelja u Kljevcima. Sem ostalog, komandu 4. čete je obavije-stila da neprijatelj drži stražu od sedamnaest domobrana u pravoslavnoj crkvi. Komanda Čete je odlučila da se izvrši napad na tu stražu. U vezi s tim komandir 4. čete Dragija Milašinović 3. novembra poslije podne okupio je borce u Dabru, objasnio im cilj akcije i zatražio dobrovoljce. Za bombaše su se javili Mile Borovnica, Jovo Mijatović, Nikola Vučković Nebesilo i Ilija Cvjetković. Samo je Cvjetković dobio bombe od drugog, Dušana 01 jače, dok su ostali dobrovoljci imali svoje. Odabrano je i desetak boraca koji će pra-titi bombaše i izvršiti napad nakon što oni ubace bombe u crkvu, na do-mobrane.

Kada su nešto prije ponoći prišli cilju, partizani su ustanovili da do-mobranska jedinica nije zanoćila u crkvi, već u školskoj zgradi. Dobili su podatak da domobrani tek izjutra, i to baš njih sedamnaest, dolaze u crkvu, gdje borave samo tokom dana. Na to su se partizani vratili u Dabar, u kuću Todoranovu i dogovorili se da domobranima postave zasjedu — u samoj crkvi. Odlučeno je da se dvojica bombaša popnu na zvonik, pa kada nepri-jateljska jedinica uđe u crkvu — pobačaju bombe na njih. Desetak partizana će iz zasjede u obližnjem groblju napasti neprijateljeve vojnike kada poku-šaju bježati iz crkve. U dobrovoljce bombaše ovog puta nije uzet Ilija Cvjet-ković, pošto nije služio vojsku, već Mile Borovnica i Jovo Mijatović. Tada su se svi učesnici ove akcije zakleli da dvojicu bombaša koji će se popeti na zvonik ni po cijenu smrti neće ostaviti¹³⁴

Dobrovoljci za ovu akciju iste noći su krenuli prema kljevačkoj crkvi. Borci Borovnica i Mijatović dobili su po nekoliko bombi i popeli se na zv-onik, dok su ostali, predvođeni komandrom Dabarsko-kljevačkog odreda Mi-lošem Perišićem i desetarom Veljkinom Miljevićem, zauzeli busiju u groblju pored crkve. U zasjedi su još bili Dušan Stojković, Nikola Utješinović, Dušan Dobrijević, Simo Perišić, Ratko Mrdalj, Ilija Cvjetković i Ratko Mrdalj. Kiša je padala i borci su bili potpuno mokri, ali se nisu pokretali iza svojih zak-lona, najčešće krstača iznad grobova.

četvrog novembra oko osam sati izjutra Borovnica i Mijatović su sa zvonika primijetili grupu neprijateljskih vojnika u školskom dvorištu, na oko kilometar od crkve. Javili su da se jedna grupa domobrana odvojila i krenula prema crkvi, u koloni po jedan. Malo kasnije Borovnica je izbrojao da ih ima sedamnaest te i to javio komandiru u zasjedi.

¹³⁴ Kazivanje Dmitra Dašića i Steve Ilica, nosilaca Partizanske spomenice 1941 go-dine, i Rade Dobrića, 19. oktobra 1975. godine.

Bilo je naređeno da niko iz zasjede ne otvara vatru na domobrane dok svi ne uđu u crkvu, kada će ih bombaši zasuti bombama sa zvonika. Uskoro se kolona pojavila u dvorištu crkve. Desetak domobrana je bilo već ušlo u crkvu, kada je sljedeći, uzlazeći u crkvu, čuo da nešto šuška (vjerovatno pokrete borca koji se krio iza obližnje trešnje), pa je povikao: »Vodniče, evo bande!« Međutim, neprijateljski vojnici nisu uspjeli ništa na to da poduzmu, jer su ih tog momenta zasule bombe, koje su na njih bacali sa zvonika Borovnica i Mijatović. Istovremeno su partizani iz zasjede osuli paljbu po domobranima pred crkvenim vratima, kao i po onima koji su pokušali da bježe iz crkve.

Okršaj je trajao nepunih dvadesetak minuta. U crkvi i pred njom, od bombi i pušcane vatre poginulo je desetak neprijateljskih vojnika, dok su ostali uspjeli pobjeći, od kojih dva teže i dva lakše ranjena. Oba teže ranjena neprijateljska vojnika su brzo podlegla ranama.¹³⁵

Kada je neprijatelj, raspoređen u ostalim uporištima, sve do Vrhpolja, shvatio da su partizani napali stražu kod kljevačke pravoslavne crkve, pucali su iz teških mitraljeza prema tom mjestu, ali bez ikakvog rezultata.

Partizani su brzo pokupili plijen: puškomitraljez, desetak pušaka, oko 2.000 metaka i pet-šest bombi i povukli se. Nisu imali ni mrtvih ni ranjenih. Borci su se posebno radovali zaplijenjenom puškomitraljezu i puškama. Poslije ove akcije još deset Kljevcana je dobilo puške i nastavilo borbu.¹³⁶

U izvještaju 3. oružničke pukovnije od 8. novembra 1941. godine piše da su u sukobu dva teže i dva lakše ranjena domobrana,¹³⁷ iako ih je deset poginulo u crkvi i pred njom. Osim toga u izvještaju se ne javlja ništa o izgubljenom oružju.

Istog dana, u vrijeme borbe kod kljevačke crkve, druge grupe partizana Sanske čete izvršile su demonstrativne napade na neprijateljska uporišta u Kasapnici i Hrustovu. Neprijatelj je bio primoran da otvara snažnu pušcanu i mitraljesku vatru i da se zadrži u svojim uporištima čak i ne pokušavajući da krene prema kljevačkoj crkvi, u pomoć napadnutim domobranima.¹³⁸

Nekoliko dana kasnije partizani su ponovo napali na neprijateljska uporišta u Kljevcima i tom prilikom zapalili nekoliko kuća u kojima su bili neprijateljski vojnici.

NAPADI NA PRUGU I ZASJEDA U KRKOJEVCIMA

Iako se neprijatelj neredovno koristio uskotračnom željezničkom prugom od Prijedora preko Sanskog Mosta i Sanice do Bravska, partizani su povremeno vršili napade na vozove koji bi tuda saobraćali.

¹³⁵ Arhiv VII, k. 143, f. 4, br. reg. 41.

¹³⁶ Ratko Ilić: *Borba s ustašama u Kljevačkoj crkvi*, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 226—227.

Sjećanje Ilije Cvjetkovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 8. septembra 1975. godine.

¹³⁷ Arhiv VII, k. 143, f. 4, br. reg. 41.

¹³⁸ Arhiv VII, k. 143, f. 4, br. reg. 41, str. 7 i 8.

Borci Bravskog voda su, recimo, 19. novembra postavili zasjedu između Sanice i Bravska i dočekali voz u kojem je bilo dosta neprijateljskih vojnika. Tom prilikom poginulo je devet i ranjene 23 osobe iz voza, većinom neprijateljskih vojnika. Partizani su zaplijenili nešto robe i namirnica, što su za-
tekli u vozu.¹³⁹

Istog mjeseca, na položajima prema Sanskom Mostu, iznad Kljevaca i Krkojevca, bile su jake partizanske snage — Dabarsko-kljevački vod i Odred Bravski Vaganac, razmješteni u Dabru, Brajić-Tavanu i na Đedovači. Kako je neprijatelj povremeno prevozio svoje trupe uskotračnom prugom, komanda Sanske partizanske čete je odlučila da se na prugu postavi nagazna mina, dobijena još u septembru iz Drvara, i da se potom napadne voz kad naiđe na nju. Nikola Pećanac, vodnik u Odredu Bravski Vaganac, sa Obradom Lukićem i dva borca noću 23/24. novembra je otišao u polje kod Krkojevaca, gdje su postavili nagaznu minu pod šine. Pred zoru se oko 70 boraca Dabarsko-kljevačkog voda i Odreda Bravski Vaganac, naoružanih puškama i četiri puškomitraljeza rasporedilo na obližnjim brežuljcima, u zasjedu.

Izjutra je od Sanskog Mosta naišao voz pun vojnika. Na veliko čuđenje boraca iz zasjede, a naročito minera, voz je prešao preko mine, ali ona nije eksplodirala. Malo dalje voz je stao i krenuo nazad, prema Sanskom Mostu. Opet je prešao preko mine, a ona nije eksplodirala. Voz je ponovo stao i iz njega su izašli domobrani i krenuli prema brežuljcima, sa kojih su ih partizani zasuli paljbom. Dio domobrana je pošao bočno na partizane, dok su njihov teški mitraljez i više puškomitraljeza tukli od pruge i sa Karaule. Komandiri su tada naredili povlačenje i partizani su krenuli Brdima, Griču i Dabru, a neprijateljski vojnici su jurili za njima, u streljačkom stroju. Puškomitraljesci Jovo Pećanac i Stole Karanović to jutro su bili na slavi kod Brajića, pa kada su čuli pucnjavu dojurili su na poprište i iz svojih puškomitraljeza osuli brzom paljbom po domobranima. Na to su se ovi zaustavili, vratili u vagone i umakli prema Sanskom Mostu.

U ovoj borbi poginuli su stari Pero (Jovana) Čamber i Mileva Bjelovuk, dok je borac Đuro Karanović ranjen. Komandiri su posumnjali da nije neko otkrio zasjedu, jer su neprijateljski vojnici upravo nasuprot položaja partizana zaustavili voz i iz njega izašli. Sumnja je pala na Petra (Vasilija) Čamberra i Milu (Vasilija) Čamberra, zvanog Miš. Milu su uhapsili i doveli u Komandu Čete, a Petar je pobjegao u Sanski Most. Petar Čamber se upravo bio vratio iz Njemačke, gdje je odveo sedam omladinaca na rad. U Komandi Sanske čete Milu Čamberra kaznili su batinanjem. Zatvoren je u podrum kuće Pane Marjanovića u Dabru. U decembru se iz Sanskog Mosta vratio kući, u Krkojevce, i Petar V. Čamber, pa je partizanska patrola i njega dovela u zatvor. U Dabru im je obojici bilo suđeno. Međutim, Obrad Lukić i još neki partizani uporno su tvrdili da Petar i Mile Čamber nisu izdali zasjedu, već da je, sigurno, bila neispravna mina¹⁴⁰ (Ista je dobijena još u avgustu, pa se, vjerovanto, nešto pokvarilo u njenom mehanizmu).

¹³⁹ Sjećanje Janka Rađulovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 20. februara 1962. godine.

¹⁴⁰ Kazivanje grupe boraca iz Dabra autoru, 6. jula 1975. godine.

AKCIJE HASANSKOG VODA

Dok se nalazio u hadrovačkoj školi, u periodu oktobar—decembar 1941. godine, Hašanski vod, nije mirovao. Naprotiv, sprečavao je upade neprijatelja u oslobođena sela i nastojao i da dođe do oružja. Pošto su ustaške vlasti bile naoružale mnoge Hrvate u Ovanjskoj, Tisovi, Staroj Rijeci i drugim selima, komanda voda je odlučila da noću razoružava jednog po jednog naoružanog seljaka ili rudara u tim selima. Tako bi grupa boraca Hašanskog voda noću opkoljavala kuću nekog seljaka za kojeg se saznalo da je naoružan i da spava kod kuće. Iznenadivši ga partizani bi ga razoružali, oduzimali mu oružje i vojnu spremu. Pri tom se strogo vodilo računa da ni jedan borac ne postupi nekorektno prema ukućanima, pa ni prema naoružanom domaćinu, niti da se bilo šta uzme osim oružja i vojne opreme. U tim noćnim akcijama Hašanski vod je prikupio deset pušaka i dosta vojne opreme. Komanda voda prethodno je dobijala podatke o naoružanim seljacima i rudarima u spomenutim hrvatskim selima. Podatke su dostavljali ne samo Srbi već i Hrvati, koji su već tada uspostavili vezu s partizanima.

I u nekim oslobođenim srpskim selima bilo je seljaka koji su kod sebe imali oružje i vojnu opremu, ali su to krili i nisu htjeli da stupe u partizane. Hašanski vod je i takvima oduzimao oružje i opremu.

Grupa boraca Hašanskog voda, idući prema selima Agići i Čele, naišla je 25. novembra na patrolu koja je održavala vezu između neprijateljevih uporišta u Agićima, Suhaći (Novskoj), Čelopeku i Budimlić-Japri. Partizani su prvi primijetili patrolu od četiri domobrana i postavili joj zasjedu kod mosta Đurinovača na rijeci Japri, kod sela Čele. Zasjeda je iznenadnom vatrom onemogućila neprijatelja da pruži bilo kakav otpor. Ranjen je jedan domobran, a ostali zarobljeni. Zaplijenjene su četiri vojničke puške, nešto municije i druge opreme. Domobrani su odmah pušteni da idu svojim kućama.¹⁴¹

NAPAD NA NEPRIJATELJEVO UPORIŠTE U STAROM MAJDANU

Krajem novembra prema Sanskom Mostu i Starom Majdanu bile su znatne partizanske snage: Jelašinovački, Dabarsko-kljevački, Eminovački i Palanski vod Sanske čete. Odred Bravski Vaganac sa dva voda, zatim Hašanski i Majkićjapranski vod Ljubijakoprijedorske čete prema Starom Majdanu. U periodu novembar—decembar zamjenik komandanta 1. krajiškog NOP odreda, Vojo Todorović nalazio se na sanskom srezu, djelujući na učvršćivanju jedinica i njihovom aktiviranju. On je zajedno sa komandirom Sanske partizanske čete planirao i napad na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu. Ocijenjeno je, naime, da bi se likvidacijom tog uporišta znatno proširila slobodna teritorija, te olakšao napad i likvidacija neprijateljskog uporišta i u Budimlić-Japri.

Prethodno je organizovano izviđanje. Borci Dragutin Reljić, Gojko Manojlović, Mladen Milinović i Petar Sekulić već 21. novembra su izviđali neprijateljska uporišta u Starom Majdanu i okolini. Neke podatke su dobili i od seljaka iz okolnih zaselaka. Utvrdili su gdje se nalaze puškomitraljezi,

¹⁴¹ Sjećanje Mihajla Pejića, 25. juna 1975. godine, str. 4. i 5.

gdje su i koliko je žandarma (oko dvanaset), gdje su ustaše i domobrani (ukupno oko 50 naoružanih), pa su po povratku izvještaj predali Đuri Banjcu komandiru Eminovačkog voda.

Nakon analize dobijenog izvještaja, Vojo Todorović i Dragija Milašinović napravili su plan napada: jedinice će noću, prikriveno da ih niko ne primijeti, zauzeti jurišne položaje i na dati znak krenuti u napad, dok će jedinica određena u zasjedu prema Staroj Rijeci ostati prikrivena sve do pojave neprijatelja.¹⁴²

Raspored jedinica za napad izvršen je po sljedećem:

Na desno krilo napadnog fronta upućena je desetina Veljka Miljevića iz Dabarsko-kljevačkog voda. Desetina se prebacila preko ceste u Kamengradu i preko Suhače došla do Maiovana (k. 371) južno od Starog Majdana, odakle će, na dati znak, krenuti u napad.

Lijevo od ove desetine napadaće Palanski vod, koji će se, pored sela Vrša, prebaciti na Banderu i odatle krenuti u napad.

Eminovački vod napadaće od Podvidače, preko Mikanovog brda, a s njim će biti i komandir čete Dragija Milašinović.

Cestom što od Budimlić-Japre vodi ka Starom Majdanu, i dolinom rje čice Gračanice, napadaće Jelašinovački vod sa dvije desetine.

Prvi vod Odreda Bravski Vaganac, pod komandom Đure Trikića, napadaće preko Karaule.

Desetina Milana Damjanovića iz Dabarsko-kljevačkog voda određena je da na Stari Majdan napadne sa sjevera, iz pravca Stare Rijeke prema džamiji. S ovom desetinom su bili Vojo Todorović i Miloš Perišić, vodnik Dabarsko-kljevačkog voda.

Drugi vod Odreda Bravski Vaganac, pod komandom Nikole Pećanca i zajedno sa komandrom odreda Milanom Zorićem, određen je da postavi zasjedu nad cestom koja od Stare Rijeke vodi u Stari Majdan, a ispod Dugih Njiva, i spriječi dolazak pojačanja garnizona u Starom Majdanu.

Majkićjapranski vod je bio na obezbjeđenju na Vješalima, gdje je držao položaj prema neprijateljskim uporištima u Staroj Rijeci.

Jedna desetina Jelašinovačkog voda ostala je u zasjedi u Husimovcima, računajući da bi Italijani mogli poći prema Fajtovcima i Lušci-Palanci.

Ilegalni saradnici partizana iz Brdara Košta Marinković i Stevan Stupar, koji su dotad bili kod kuća, dobili su zadatak da angažuju još nekolike seljaka iz Brdara i Dževera i razruše most na Majdanuši u Dževeru, između Starog Majdana i Sanskog Mosta, poruše telefonsko-telegrafске stubove i prekinu žice, što su i ranije uspješno radili.

Napad je počeo oko 7 sati 30. novembra.¹⁴³ Bila je gusta magla, pa se veoma slabo vidjelo. U koloni po jedan borci su došli skoro do centra mjesta. Grupa bombaša, među kojima i Veljko Miljević, Jovo Kondić i Mile Mijatović, privukla se do Žandarmerijske stanice. Razbili su stakla na prozorima i ubacili nekoliko bombi. Žandarmi su pružili otpor. Partizanski bombaši su uspjeli da dvije aktivirane žandarmerijske bombe vrata u kasarnu, gdje su ek-

¹⁴²Rekonstrukcija plana napada i toka borbe izvršeni su na osnovu kazivanja više učesnika u ovoj akciji.

¹⁴³Arhiv VII, k. 157, f. 16, br. reg. 8, str. 2.

splodirale. Ubijeno je osam žandarma, neki su pobjegli, a dvojica su se predala.

Uspješno je izveden i napad na opštinsku zgradu koju su branili ustaše i domobrani, ali su morali pobjeći prema Staroj Rijeci. Tamo su naišli na partizansku zasjedu, koja je zarobila pet domobrana.

Stari Majdan, predratni snimak.

U ovoj borbi zarobljeno je nekoliko žandarma, jedan folksdojčer, te nekoliko domobrana, ustaša i naoružanih građana. Zarobljen je i ustaški zlikovac zvani Kibo. On je natrčao na političkog delegata Radu Ercega, onako prestrašen bacio pušku u zahodsku jamu i sakrio se u kuću, gdje ga je Erceg pronašao. Kibo je pušku izvadio iz jame, oprao je i predao partizanima. Veći dio ustaša i žandarma uspio je da pobjegne prema Sanskom Mostu i Staroj Rijeci, ali je nekoliko manjih grupa ostalo na ćuvicima, iznad centra naselja, odakle su pripucavali iz pušaka i jednog puškomitraljeza.

U toku borbe teško je ranjen komandir Sanske čete Dragija Milašinić. Ranio ga je neki žandarm, a onda skočio na njega s namjerom da ga probode bajonetom. Međutim, vodnik Milan Jojić je na žandarma ispalio metak i ubio ga nad ranjenim Milašinićem. U borbi su poginuli borci Uroš Stević iz Dabra, Luka Stojković iz Kljevaca, Obrad i Pero Kravić, omladinac iz Bosanskog Milanovca, dok je osim Dragije Milašinića ranjen i puškomitraljezac Boško Cmomarković. Obojica ranjenika iznijeti su iz Starog Majdana i upućeni u bolnicu.

Neki stanovnici Starog Majdana uplašeni ustaškom propagandom da partizani ubijaju sve redom, pobjegli su cestom prema Sanskom Mostu. Me-

đutim, mnogi su ostali kod kuća i uvjerali se da partizani ne ubijaju mirne građane, već samo one koji su vršili zločine nad nevinim ljudima.

Kada se očekivalo da Stari Majdan bude potpuno oslobođen, iznenada su od pravca Stare Rijeke stigli dijelovi 10. domobranske pukovnije i nasumce otvorili paljbu, ne znajući kakva je situacija u mjestu.¹⁴⁴ Dogodilo se da su domobrani usljed guste magle uspjeli da prođu pored partizanske zasede koju su bili postavili borci Odreda Bravski Vaganac. Uistinu, nisu primijetili jedni druge. Ovi domobrani su se prema Starom Majdanu kretali na pravcu napada desetine Milana Damjanovića i tako joj došli s leđa. Zato su se najprije i sukobili s njom. Tom prilikom je i ranjen puškomitraljezac Boško Crnomarković. S ovom desetinom se zatekao i Vojo Todorović, koji je, procijenivši novonastalu situaciju, naredio povlačenje jedinica. One su se pod borbom povukle.

U toku borbe vodnik Dabarsko-kljevačkog voda Miloš Perišić se, sa dvatri borca, odvojio od Damjanovićeve desetine i Voje Todorovića i odjurio na cestu između Starog Majdana i Dževara da bi presretao i pljačkao ljude koji su bježali prema Sanskom Mostu. Sa sobom su donijeli sepet papirnih kuna i po povratku u Dabar, u kući lugara Sime Kecmana su se tri do četiri dana neprekidno kartah u oteti novac.

Svi zarobljenici su izvedeni u zaselak Kragulji, gdje su saslušani. Narod se posebno obradovao zarobljavanju zlikovca Kibe, koji je u vrijeme ubijanja Srba prvih dana avgusta, za dva dinara klao nevine ljude. Osuđen je na smrt i strijeljan, kao i folksdojčer, dok su ostali zarobljenici oslobođeni i pušteni kućama.

U ovoj borbi zaplijenjeno je pet-šest pušaka, manji dio municije i nešto kancelarijskog materijala u Žandarmerijskoj sanici i Opštini.¹⁴⁶

Iako akcija na Stari Majdan nije u potpunosti uspjela slobodna teritorija je proširena na sela Suhaču, Brdare i Dževar. Naime, poslije napuštanja i povlačenja iz Starog Majdana, Palanski i Eminovački vod se ne vraćaju na Fajtovce, odnosno u Eminovce, već se Palanski vod smješta na Borak, a Eminovački u Kragulje u Suhaći, na granici prema selu Brdari. U selima Brdari i Suhaći ova dva voda će ostati do proljeća, izuzimajući po nekoliko dana kada su se, nakon borbi protiv neprijatelja, povlačili u Fajtovce, ili Eminovce (na primjer, poslije prve borbe s Italijanima i, zatim, u toku borbi protiv Sanske posadne bojne, aprila 1942. godine).

Iz logora u tim selima ovi vodovi, a kasnije čete, djelovaće politički, kako u oslobođenim selima Suhaći, Brdarima i Dževara tako i u nizu dragih još neoslobođenih sela. Na sva ta sela će širiti svoj uticaj, prije svega kroz brojne partizanske akcije, naročito zasede, tukući neprijatelja na njegovim prolazima. Zato je već početkom decembra ustanak zahvatio i ta tri i niz dragih sela, iz kojih je u partizane prvih dana decembra 1941. došlo šest boraca, a narednih dana još četiri iz Koprivne i desetak iz ova četiri i još nekih sela u dolini Sane. Neki od njih su sa sobom donijeli i oružjekoje su skrivali od aprilskog rata (Milan Inđić, Milan Dobrijević i drugi), a svi su po-

¹⁴⁴ Kazivanje Slavka Obajdina, nosioca Partizanske spomenice 1941, tada oficira u domobranskoj satniji u Staroj Rijeci, koji je sa domobranima stigao upomoć garnizonu u Starom Majdanu.

¹⁴⁵ Kazivanje više učesnika u ovoj akciji.

mogli da se kod nekih drugih seljaka dobije skriveno oružje, što je dobro došlo borcima ova dva partizanska voda.

Iz navedenih sela vodovi će tokom decembra 1941. i januara—februara 1942. kretati u brojne veoma uspjele akcije na cesti Stari Majdan — Sanski Most, Sanski Most — Kamengrad i Sanski Most — Prijedor, kao i preko rijeke Sane u sela duž željezničke pruge Sanski Most — Prijedor. Te smjele partizanske akcije će doprinijeti da se dođe do oružja, municije i druge vojne opreme, što će omogućiti da se u partizane prime i naoružaju mnogi ljudi iz sela u dolini rijeke Sane i toliko ojačaju da vodovi prerastu u partizanske čete. Ove akcije će doprinijeti širenju slobodne teritorije na sela u dolini Sane, prema Prijedoru i Sanskom Mostu. A kroz čitavo to vrijeme polazišta i oslonac za te akcije bili su logori u Suhaći i Brdarima.

Partizanski logori u Suhaći i Brdarima, tokom teške ratne zime 1941/1942. godine postali su i baza za živ politički rad i djelovanje u tim i susjednim selima. Oko partizana okupljali su se ljudi tih i neoslobođenih sela, pa i iz Sanskog Mosta. Oni su dolazili noću, krišom, da bi vidjeli partizane i čuli što ih je interesovalo: o stanju na slobodnoj teritoriji, na okupiranim dijelovima Jugoslavije i u svijetu. Neki od njih su donosili i informacije o neprijatelju, što je komandama vodova, kasnije četa, omogućavalo da se blagovremeno pripreme i dočekaju neprijatelja koji je iz uporišta u Sanskom Mostu, Demiševcima i Starom Majdanu kretao na ta slobodna sela i partizanske jedinice u njima.

Okolo partizana se najčešće okupljala omladina iz oslobođenih, ali i neoslobođenih sela, prihvatala se prvih zadataka u korist narodnooslobodilačke borbe, a mnogi su tražili da i oni stupe u partizane što im je, naročito poslije uspješnih akcija i pljenidbe oružja, omogućavano. Politički delegati vodova, kasnije politički komesari četa, kao i partijske i skojevske organizacije u vodovima, odnosno četama, iz tih logora su razvili politički rad među stanovništvom i navedenih sela u dolini rijeke Sane.

ODBIJANJE NAPADA USTASA NA MEDEDE BRDO

Preko saradnika u Sanici komandir Jelašinovačkog voda Uroš Kukolj je saznao da će jače ustaške i domobranske jedinice napasti na Medede Brdo.¹⁴⁸ Zato je odmah poslao pismo Radi Brkiću u Kljevce, gdje je bio sa jednom desetinom, obavještavajući ga da neprijatelj sprema napad iz Sanice, zbog čega borce treba odmah da dovede na Medede Brdo. Međutim, nekoliko boraca iz te desetine bilo je u selu, pa je Brkić morao da ih čeka više od jednog sata. Kada su se skupili, krenuli su preko Maiovana ka čelić-kosi. U šumi je bio sniježak, a u nizini ga nije bilo. Upravo kad su izbili na prevoj Celić-kose i sjeli da se odmore, iza leđa su u šumi začuli neko pucketanje, koje je dolazilo od Korjenova i Donje Sanice. Bih su to domobrani i ustaše, koji su u streljačkom stroju išli šumom prema Mededem Brdu. Na to se desetina hitro prebacila u obližnji kamenjar i zauzela položaj, a da ih neprijatelj nije primijetio. Kada je neprijateljski streljački stroj izbio na tri-desetak metara od njih, partizani su pobacali bombe i osuli vatru. Ubili su

¹⁴⁸Ova borba je opisana na osnovu kazivanja Rade Brkića, 21. jula 1975. godine.

i ranili nekoliko ustaša i domobrana, a onda se hitro povukli prema Međedem Brdu. Međutim, i neprijateljski streljački stroj je ubrzo krenuo za njima.

Desetina partizana je svratila na Oklinku, u kuću jednog svog poznanika. On je upravo bio zaklao svinju i istopio mast, pa je pred borce iznio čvarke. Onako gladne i umorne nije trebalo moliti. Ali samo što su sjeli da prezalogaje, pojavio se neprijateljski stroj. Baš su ustaše u rastiku iznad kuće postavljale teški mitraljez kad su partizani izjurili kroz vrata i počeli trčati niz dolinu. Tada je u petu ranjen Stole Karanović, ali je, šepajući, uspio da umakne sa svojim drugovima. Trenutak kasnije poginuo je Stojančić Miljević. Njegovu pušku je uzeo Mičo Došenović, koji je dotad nije imao.¹⁴⁹

Kada je čula pucnjavu i ugledala neprijateljev streljački stroj, glavnina Jelašinovačkog voda raspoređena na Metli otvorila je vatru, koja je zahvatila i grupu Rade Brkića. Nemajući mogućnost da se u takvoj situaciji predstavi, ova grupa partizana je promijenila pravac i tako s druge strane došla na Međeđe Brdo i pridružila se svom vodu.

Istovremeno je neprijateljeva avijacija bombardovala Jelašinovce, ali bez rezultata.

Borba na Međedem Brdu je vođena tokom dana, pa je neprijatelj odbijen nazad, u Sanicu. Sjutradan je u Jelašinovcima, dužnim poštovanjem, za zasluge i žrtvu, sahranjen desetar Stojančić Miljević, hrabar i omiljen borac Jelašinovačkog voda.

Banjački zdrug u svom izvještaju od 13. decembra 1941. godine navodi da je posada iz Gornje Sanice... »vršila akciju čišćenja prema Međedem Brdu i Jelašinovcu. Zrakoplovi koji su učestvovali u istoj akciji bombardirali su Jelašinovac sa uspjehom. Pobunjenici su imali veliki broj mrtvih i ranjenih, ali su ih sve odveli sa sobom.«¹⁵⁰

PRVA BORBA PROTIV ITALIJANA NA TERITORIJI SANSKOG SREZA

Poslije akcije na Stari Majdan Eminovački vod je bio u Kraguljima, u selu Suhači, a Palanski na Borku. Postavljajući zasjede i patrolirajući na cesti koja prolazi kroz Kamengrad (od Sanskog Mosta za Lušci-Palanku), borci su imali nekoliko susreta s Italijanima.

Pošto su Italijani bili kupili sijeno i slamu od nekog seljaka iz Kamengrada, pošli su da to, konjskom zapregom, prevezu. Partizanska patrola, u kojoj je bio i Sveto Popović, borac Eminovačkog voda, zaustavila je grupu Italijana, među kojima je bio i oficir. Upitali su ih kuda idu, na šta je oficir odgovorio da su krenuli po kupljeno sijeno. Popović im je rekao: »Sada hajte, ali više ne smijete!« Italijani su tada otišli u Kamengrad, natovarili sijeno i pored partizanske patrola vratili se u Sanski Most.¹⁵¹

Sredinom decembra partizani su od nekoliko Sanjana dobili obavještenja o namjerama neprijatelja da prodre prema Lušci-Palanci. Tako je

¹⁴⁹Izvještaj Sime Dobrijevića iz Suhače, nosioca Partizanske spomenice 1941, 27. jula 1975. godine.

iso Izvještaj Sime Dobrijevića iz Suhače, nosioca Partizanske spomenice 1941, 27. jula 1975. godine.

¹⁵¹Kazivanje Sime Dobrijevića iz Suhače autoru 27. jula 1975. godine.

krojač Pero Zuber javio da se Italijani spremaju da napadnu partizane. Govorilo se da će Italijani udariti čak sa 5.000 vojnika. (U Sanskom Mostu oni su tada imali, manje od 1.000 vojnika). Pismo od Zuber donio je Mile Čorokalo, istovremeno obavještavajući Đurina Predojevića da Italijani žele pregovore s njima. Đurin ga je zbog toga izgrdio vičući: »Nikakve razgovore ja neću. Nećemo pregovarati, neka udare!« Poslije toga Đurin Predojević je naredio da se kopaju zakloni na položajima prema cesti, kod šehića mosta u Kamengradu.¹⁵²

Dobijeno je i obavještenje da će ustaše jakim snagama napasti cestom kroz Kamengrad, sa namjerom da se probiju u Lušci-Palanku. Ovu vijest je dobila komandu Eminovačkog voda u Kraguljima. Komandir i politički delegat voda Đuro Banjac i Rade Erceg odmah su napravili plan zasjede s kojom bi dočekali eventualni napad neprijatelja iz Sanskog Mosta. Jedna desetina, s puškomitraljescom Lazarom šušnicom, raspoređena je na Zmijnjaku, gdje je iskopala zaklone. Desetina Ostoje Majkića određena je da nad Blijom zauzme položaj. Treća desetina je raspoređena kod groblja ispod Umaca.

Prije nego što će borci zauzeti položaje, jedna grupa italijanskih vojnika je sa kolima (koja su vukli konji) i topom prošla cestom, a da je partizani pri tom nisu ni vidjeli. Ovi Italijani su išli po slamu u Kamengrad.

Ubrzo po zauzimanju položaja borci su, po bljesku oružja, primijetili neprijateljsku kolonu od Pobrežja. Bila je to, u stvari, druga neprijateljska kolona koja je tog jutra pošla iz Sanskog Mosta prema Kamengradu. dogovoreno je da se neprijatelj ne napada dok ne izbije u Husimovce, naspram spaljene Munjizne kuće. Dogovor je poštovan. I kada je čelo neprijateljske kolone bilo naspram Munjizine kuće, grupa boraca, članova KPJ, među kojima su bili Đuro Latinović, Sveto Šepa, Rade Erceg i još neki, otvorila je vatru, što su prihvatili puškomitraljezac šušnica i ostali borci. Utom je neko od Umaca, s druge strane ceste povikao: »Ne pucajte! To su Italijani!« Na to se čuo i drugi povik: »Pregovora nema! Udri!« Raspoređeni s obje strane ceste partizani su tukli po Italijanima i borba se rasplamsala.¹⁵³

Italijani su zaposjeli položaj iza zidina popaljenih kuća, pucajući u pravcu partizana. Tada se od Kamengrada pojavila neka vojska, koju partizani u prvi mah nisu mogli da prepoznaju jer nisu znali da je tog jutra neprijateljska jedinica prošla cestom prema Kamengradu, prije nego što su oni postavili zasjedu. Ubrzo su vidjeli da su i to Italijani, koji su iza kola punih slame gurali jedan top i vraćali se u Sanski Most. I oni su otvorili vatru po partizanima. Međutim, tada je na poprište stigao i Palanski vod sa Borka, pa su Eminovački i Palanski vod udruženim snagama razbili tu grupu italijanskih vojnika, a potom odbili i neprijateljsku kolonu što je bila pošla od Pobrežja. Na grupu Italijana što su se vraćali iz Kamengrada partizani Eminovačkog voda su izvršili juriš i četvoricu zarobili. Svoje mrtve i ranjene Italijani su uspjeh da odvedu sa sobom.¹⁵⁴

¹⁵²Kazivanje Miće Ilića iz Brdara, nosioca Partizanske spomenice 1941, 27. jula 1975. godine.

LM Kazivanje Lazara šušnice autoru.

V⁴ Kazivanje Rade Ercega iz Blatne autoru, 3. avgusta 1975. godine.

U zasjedi je, u jednoj šumici u Husimovcima bio i dio Dabarsko-kljevačkog voda, sa vodnikom Milošem Perišićem i desetarom Veljkom Miljevićem. Kada je vidio da su partizani napali Italijane i da se ovi povlače prema Sanskom Mostu, Veljko Miljević je uticao na borce, pa je i ova grupa partizana otvorila vatru po Italijanima. Na cesti su ubijena dva Italijana, a nekoliko ih je ranjeno.

Dogodilo se, eto, da su se u zasjedama nad cestom što prolazi kroz Husimovce i Kamengrad istovremeno našla tri voda Sanske čete, a da niko od njih, bar do početka borbe, ni za koga nije znao. Bez međusobne veze i bez starješine iz komande čete, vodovi su djelovali samostalno i odvojeno, pa je zato i izostao puni uspjeh koji se mogao postići da je neko objedinjavao dejstvo vodova.

Drugi domobranski zbor, izvještavajući višu komandu o ovoj borbi, javio je: »13. ovog mjeseca... Kod S. Kamengrad, kod Sanskog Mosta jedna talijanska bojna i bitnica (bataljon i baterija, nap. B. B.) stupile su u borbu sa odmetnicima, koja je izazvana jednim incidentom prilikom izvlačenja slame od strane Talijana. Ishod borbe još nije poznat« ...¹⁵⁵

Sjutradan se opet jedna kolona Italijana pojavila u Husimovcima. Odmah potom je civil Musliman došao na Umce sa pismom kojim Italijani traže da se vrate njihova četiri zarobljena vojnika. Pismo je primio desetar Ostoja Majkić, zvan Major, koji nije znao čitati, pa mu je neko od boraca pročitao šta Italijani traže i da zovu na pregovore. Kako tog jutra ni jednog od komandira vodova i političkih delegata nije bilo tu, jer su upravo krenuli na savjetovanje u Majkić-Japru, Ostoja Majkić je donosiocu pisma odlučno odgovorio: »Nećemo pregovarati! Samo ćemo kroz puščanu cijev razgovarati«. Civil se vratio u Husimovce, a grupa italijanskih vojnika je produžila do Kamengrada i pred noć se vratila u Sanski Most.¹⁵⁶ Riječ je bila o tome da su se partizani koji su prethodnog dana iz zasjede nad cestom vodili borbu protiv Italijana, nakon borbe povukli- Eminovački vod na Eminovce, a Palanski na Plješevicu.

Nakon borbe protiv partizana na ovom području i spoznaje da ovi odbijaju pregovore, komanda italijanskih trupa u Sanskom Mostu odredila je da dvije ojačane čete izvrše izviđanje u području sukoba vođenog 13. decembra.¹⁵⁷ Od Sanskog Mosta preko Pobrežja italijanske čete su 15. decembra došle do Husimovaca, a odande se uputile u brda, putem što od Husimovaca vodi kroz Umce i prema Naglišu. Dan ranije veći dio Eminovačkog voda prebacio se iz Kragulja na plato Bosanskog Milanovca, prema kojem su se i uputili Italijani. Istovremeno manja kolona Italijana kretala se cestom prema Suhaći i Brdarma, dok su ustaše iz Demiševaca krenule prema Borku, gdje se nalazio Palanski vod.¹⁵⁸

Sa borcima oba voda bili su samo desetari, jer su komandiri vodova i politički delegati tog dana, kako je već navedeno, bili na vojnoj konferenciji u Majkić-Japri. Tu je okolnost iskoristio neko od boraca i prenio da se ne puca već da se povlači.

¹⁵⁵ Ministarstvo hrv. domobranstva, stanje 16. prosinca u 8 sati, arhiv VII, 5, F. 8. br. reg. 15/1.

¹⁵⁶ Kazivanje Lazara šušnice autoru.

¹⁵⁷ Izvod iz izvještaja jedinica i ustanova potčinjenih komandi 2. italijanske armije o značajnim događajima u toku decembra 1941, Zb. XIII/1, str. 804, i 805.

¹⁵⁸ Kazivanje Steve Stupara iz Dževara autoru, 27. jula 1975. godine.

Čim su se ustaše i Italijani pojavili od Husimovaca i Demiševaca, narod iz Suhaće i Brdara počeo je bježati prema Plješevici i Fajtovcima. Dok su se ustaše kretale vojnički, u streljačkom stroju, Italijani su se razišli po baštama u Sahaći, pa čupali i pojeli stočnu repu u Suhaći s tri dunuma. Uz to su na mnogim vratima ispisivali: »Hoćemo naše Italijane!¹⁵⁹

Za to vrijeme glavnina italijanske vojske je nastupala prema Umcima i Naglišu, ne pucajući već samo dovikujući partizanima kada bi ih ugledali kako odstupaju kroz šumu. Željeli su, očevidno, susret i pregovore. A kako je dan ranije bio pao snijeg, lako se uočavao svaki čovjek na snježnom prostom.

U toj situaciji neko je naredio povlačenje. Pojedini partizani su povlačeći se pucali, ali do borbe između Italijana i partizana na Naglišu nije došlo.

Grupa partizana s puškomitraljescom Lazarom šušnicom bila je u zasjedi iznad Husimovaca. Odatle nisu primijetili kada su im Italijani iza leđa prošli prema Bosanskom Milanovcu. Tek kada su čuli pucnjavu iza sebe krenuli su ka Bosanskom Milanovcu (Eminovcu). Tamo su naišli na Italijane, ali su uspjeli da ih obidu i dođu u sastav voda.

U međuvremenu su ustaše iz Demiševaca nadirale prema Borku. U tom je stigla jedna desetina partizana od Podvidače, iz sastava Majkićjapranskog voda, i s boka napala neprijatelja. Ustaše su, pucajući, uzmicale nazad, u Demiševce.

I glavnina talijanske jedinice se ne ostvarivši kontakt sa partizanima na jNaglišu i Umcu, istog dana vratila u Sanski Most.

Tog dana, dok još nije znala ishod izviđanja svoje dvije čete, komanda italijanskih trupa u Sanskom Mostu (402. bersaljerski bataljon, iz sastava trupa »Zara«, čija je komanda bila u Zadru i baterija 3. divizije 34. artiljerijskog puka, čiji je štab bio u Kninu) poslala je izvještaj Komandi kopnenog fronta (trupe »Zara«) u kojem navodi da su naišli na priličan otpor i da je u 15 časova borba još trajala.¹⁶⁰

Vijest da su Italijani 13. decembra napadnuti na području sanskog sreza stigla je i u Majkić-Japru, gdje je dva dana kasnije održana vojna konferencija predstavnika svih partizanskih jedinica s područja 1. krajiškog NOP odreda, tj. sa oslobođene teritorije bihačkog, krupskog, novskog i sanskog sreza.

Napad na Italijane u Husimovcima bila je i prva borba partizana protiv Italijana na grmečkom području. Njen ishod je bio od značaja i za pridobijanje većine boraca i stanovništva za borbu i protiv tog okupatora. Od tada nema ni jednog primjera da bi Italijani pokušavali da stupe u vezu s partizanskim komandirima i komandantima na sanskom srezu, niti su partizanskim jedinicama na ovom sektoru pružili priliku da ih napadnu, jer nisu izlazili iz garnizona u Sanskom Mostu. Jedino su 24. februara 1942. godine izvršili izviđanje dolinom rijeke Sane do Trkulja. Kada su naišli na partizane, vratili su se u Sanski Most.¹⁸¹ Ovaj izlazak Italijana prema selu Koprivni bio je njihova posljednja akcija na području sanskog sreza.

¹⁵⁹ Kazivanje Lazara šušnice autoru.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁸¹ Izvod iz izvještaja jedinica i ustanova potčinjenih komandi 2. italijanske armije o značajnim događajima u toku februara 1942. godine Zb. tom XIII/2, str. 240—241.

ZASJEDA U DŽEVARU

Borci Eminovačkog voda zapazili su da jedna manja neprijateljska jedinica svaki dan dolazi od Starog Majdana u Džepar i produžava prema Sanskom Mostu. Ona je osiguravala taj put i išla po sljedovanje, ili se sa njime vraćala iz Sanskog Mosta prema Starom Majdanu. Nekoliko odvažnijih boraca koji nisu imali svoje puške, već su ih posuđivali, ili su imali stari tip, »manliher«, htjeli su da se naoružaju boljim oružjem.¹⁰² Zato je Stanko Marjanović predložio da sa grupom boraca, toj neprijateljskoj jedinici postavi zasjedu u Džeparu, kod kuće i ciglane Ljubana Čengića. Komanda Eminovačkog voda je tu inicijativu prihvatila. U zasjedu su, sem Marjanovića, posli: Ostoja Majkić, naoružan puškomitraljezom, zatim Nikola Majkić, Dušan Raković, Sveto Šepa i još nekoliko boraca. Svega je pošlo 10 do 12 partizana. Marjanović je zasjedu rasporedio u dvije zidine neposredno uz cestu i uz obalu Majdanuše. Snijeg je bio visok, pa se morao probijati cestom, što je otežavalo kretanje. Temperatura je bila vrlo niska, pa je borcima u zasjedi bilo hladno. Da bude i teže, oružje se zamrzio, pa su ga morali odmrzavati kako bi mogli djelovati.

U blizini je bila zgrada u kojoj su spavali ukućani. Partizani su pred zoru ušli i u tu kuću, ali su obezbij edili da niko od ukućana ne izlazi napolje kako ne bi otkrio zasjedu.

Kada je, dolazeći od Starog Majdana, domobransko odjeljenje od deset vojnika i nekoliko civila ušlo u raspored zasjede, na njih je otvorena iznenadna vatra iz puškomi trai jeza i pušaka. Od te vatre je poginuo jedan civil, a tri domobrana su ranjena. Onda su borci iz zasjede jurnuli na domobransku patrolu i šestoricu zarobili. Jedan domobran je uspio da uskoči u Majdansku rijeku (Majdanušu) i tako dočeka dolazak domobrana iz Starog Majdana. Partizani su zaplijenili osam pušaka i oko 500 metaka.¹⁶³ Tada je Stanko Marjanović zaplijenio dvije nove vojničke puške, jednu je zadržao za sebe, a drugu dao vlasniku posuđene »manliherke«, koju je dobio neki novi borac. Partizani nisu imali poginulih i ranjenih.

Komanda 4. domobranske satnije poslala je iz Starog Majdana pomoć napadnutom odjeljenju, ali su partizani već bili pokupili oružje i sa zarobljenim domobranima vratili se u Suhaću. Zarobljeni domobrani su saslušani, pa ih je pet vraćeno, a jedan zadržan. Opuštenim domobranima je data civilna, a od njih oduzeta vojna odjeća. Prethodno im je govorio politički komesar Sanske čete Pero Morača, a zatim po njima poslao i pismo komandiru 4. satnije Sanske posadne bojne u Starom Majdanu, u kojem je, pored ostalog, pisalo: »Vraćamo Vam Vaše vojnike, našu braću Hrvate i Muslimane, sirotinju, jer nju ne smatramo krivim za fašistička zlodjela.

To su naši živi leci koji najviše razaraju temelje te tako zvane N.D.H.«¹⁶⁴

Članovi porodice kod koje je bila zasjeda i oslobođeni domobrani izjavili su da je u zasjedi bilo oko 80 naoružanih partizana, iako ih je, kako

¹⁰² Kazivanje Stanka Marjanovića iz Smoljana, nosioca Partizanske spomenice 1941.

¹⁶³ Izvještaj 4. satnije Sanske posadne bojne od 30. decembra 1941, upućeno Zapovjedništvu Sanske posadne bojne, Arhiv VII, k. 78, F 4, br. reg. 43. ><M Zb. IV/3, str. 413.

je već navedeno, bilo svega 10 do 12, i da su kod Suhače vidjeli oko 300 partizana, dodajući da su svi, uglavnom, bili naoružani i to vojničkim puškama, dok su neki imali civilne puške. Primijetili su i jednu italijansku pušku i jedan puškom trai jez« ... Tako piše u izvještaju zapovjednika 4. satnije, u kojem izvještava o tom napadu partizana, vraćanju oslobođenih domobrana i sadržaju pisma političkog komesara partizanske čete. Međutim, ni u Suhači nije moglo biti oko 300 partizana, već znatno manje, zapravo samo Eminovački vod, i to ni on kompletan, jer je manji dio ostao u Eminovcima.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Kazivanje Stanka Marjanovića iz Smoljana.

5. BLOKADA NEPRIJATELJEVOG UPORIŠTA U BUDIMLIĆ-JAPRI

Neprijateljsko uporište u Budimlić-Japri od početka ustanka je bilo velika smetnja za brže i čvršće povezivanje ustaničkih jedinica sa područja sanskog, novskog i krupskog sreza. Djelomično blokiranje tog isturenog neprijateljskog garnizona, u poluluku prema slobodnoj teritoriji, vezivalo je znatne partizanske snage, koje bi se, oslobođenjem tog mjesta, mogle angažovati u borbama na drugim pravcima, a što bi, sem ostalog, omogućilo dalje širenje slobodne partizanske teritorije i uključivanje stanovništva mnogih sela u oslobodilačku borbu.

Reorganizovanje i jačanje partizanskih jedinica na području Grmeča, počev od septembra, osjetio je i neprijatelj. To i po broju i ishodu akcija po tome što više nije bilo sela na teritoriji zahvaćenoj ustankom u kojem bi srpsko stanovništvo neprijatelja dočekivalo kod kuće. Naprotiv, na glas

0 njegovoj pojavi odmah bi bježalo dublje u slobodnu teritoriju, ili se skrivalo u obližnjim šumama i gajevima. Neprijatelj se na osnovi sopstvenih gubitaka uvjerio da je partizanska teritorija sve bolje branjena, a shvatio je i to da se formirala »granica« između grmečke slobodne teritorije i ostalih područja pod njemačko-italijanskom okupacijom i ustaškom civilnom vlašću. Tu »granicu« su činila napuštena i popaljena sela ili zaseoci. Za Nijemce je bilo vrlo značajno da se Budimlić-Japra dobro utvrdi i brani kao važna predstraža Rudnika Ljubije, čime je obezbjeđivana nesmetana eksploatacija i izvoz željezne rude u Njemačku. Zbog toga je te jeseni i zime, 1941/42. godinu, u Budimlić-Japri bilo od 250 do 300 domobrana i oko 100 ustaša i žandarma.

Krajem 1941. godine na položajima prema Budimlić-Japri bili su vodovi Ljubijsko-prijedorske čete, koji su u polukrugu od Halilovaca preko Dugih Njiva, Mrkalja, Hadrovaca i Slatine sve do Podvidače držali položaje, branih slobodnu teritoriju. Uz to, oni su prodirali na okupiranu teritoriju

1 izvodili manje akcije, uglavnom zasjedama ili noćnim prepadima u selima prema Ljubiji.

Osim partizanskih vodova, na ovom sektoru su bile i danonoćne straže seljaka iz sela Halilovaca, Dugih Njiva, Mrkalja, Kozina, Hadrovaca, Slatine, Podvidače, Crnog Vrh i Čele. One su imale zadatak da osmatraju i izviđaju neprijatelja, inače za borbu nisu bile spremne, budući da nisu imale ni po jednu pušku, već su njihovi pripadnici bili naoružani samo hladnim oružjem i tek po nekom lovačkom puškom ili kuburom.

Krajem novembra 1941. godine u Štabu 1. krajiškog NOP odreda odlučeno je da se prikupe detaljni podaci o neprijatelju u Budimlić-Japri, kako bi se pripremio novi napad i likvidirala jaka posada tog uporišta. S tim u vezi politički komesar Ljubijsko-prijedorske čete Dušan Josipović dobio je zadatak da prikupi sve podatke o neprijatelju.¹⁶

i« Kazivanje Dušana Josipovića autoru. 5. decembra 1977. godine.

Sačuvano je više dokumenata iz tog perioda, a naročito iz prvih dana decembra, iz kojih se vidi da je Josipović uporno nastojao da svakodnevno dobija izvještaje iz Budimlić-Japre. Sem ostalog, sastajao se sa ilegalnim saradnicima koji su izlazili iz neprijateljskog uporišta, trgovcima Muharemom Šehićem¹⁶⁷ i Đurom Soviljem, Naširom Budimlićem i Šaćirom Bajramovićem. Oni su tajno dolazili u Halilovce, u kuću Dane Pačuče. Na tim tajnim sastancima Josipović je govorio ilegalnim saradnicima o ciljevima NOB, o bratstvu i jedinstvu naših naroda i porebi saradnje svih rodoljuba u borbi protiv okupatora i njihovih slugu.¹⁶⁸ Na tim sastancima im je davao, ili preko drugih veza slao, i letke namijenjene domobranima i zavedenim civilima. Tako je u jednom pismu upućenom Dušanu Maliću, komandiru Mrkaljskog voda, Josipović piše da mu šalje letke koje treba da preda trgovcu Muharemu Šehiću.¹⁶⁹ Narednog dana Josipović piše Maliću da odmah uhvati vezu sa Dušanom Repajićem i Dizdarom Dedićem¹⁷⁰ (obojica iz Halilovaca), kako bi preko njih uspostavili vezu sa Muharemom Šehićem. Nadalje, politički komesar Čete u svom pismu naređuje vodniku da pažljivo prati i dobro ispituje situaciju oko Budimlić-Japre i stalno mu

Dopis Ljubijsko-prijedorske čete od 14. XII 1941. komandiru strale Mrkalji.

¹⁶⁷ Muharem Šehić, trgovac u Budimlić-Japri, odranije je uspostavio vezu s partizanima.

¹⁶⁸ Kazivanje Dušana Josipovića autoru.

¹⁶⁹ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 404.

¹⁷⁰ Porodice Dedića činile su čitav zaselak u selu Halilovcima, nedaleko od Budimlić-Japre. Dedići su slobodno išli u Budimlić-Japru, pa je Dizdar Dedić odnosio pisma i letke Muharemu Šehiću, a ovaj, opet, po njemu slao pisma, razni kancelarijski materijal i slično partizanima; Dizdar je umro na radu frontovske brigade 1949. godine kod Sarajeva.

javlja što ima novo, jer on sada radi samo na tom, obavještajnom poslu.^{171*} Međutim, samo dan ili dva kasnije, 8. ili 9. decembra, izvršen je razmještaj kadra u nekim četama 1. krajskog NOP odreda. Tako je za komandira Ljubijsko-prijedorske čete došao Mile Davidović, do tada komandir Krupske čete, dok je raniji komandir, Slobodan Marjanović preuzeo dužnost političkog komesara Ljubijsko-prijedorske čete. Dušan Josipović, dotada politički komesar čete, otišao je za političkog radnika na teren krupskog sreza.¹⁷² Dužnost zamjenika komandira Čete preuzeo je Stojan Marjanović Dolinar, ostajući i dalje komandir Majkićjapranskog voda, dok je Redžo Terzić i dalje ostao zamjenik političkog komesara Čete, a Stevo Vještica komandir Hašanskog voda.¹⁷³

Nešto te promjene u komandi Ljubijsko-prijedorske čete, a svakako više analiza situacije, koja je pokazivala da još nije vrijeme za ponovni napad na neprijateljski garnizon u Budimlić-Japri, bili su razlog da se odustane od daljih priprema za novi napad za oslobođenje tog mjesta.

U najtežoj situaciji su bili stanovnici Crnog Vrh, sela sjeverno od Budimlić-Japre. Selo se, naime, nalazilo na pravcu kretanja neprijateljskih jedinica od novske Suhače ka Budimlić-Japri i obratno. Zato su mještani više puta tražili da u njihovo selo dođe jedan vod naoružanih partizana. U već spomenutom izvještaju Dušana Majstorovića, uz obavještenje da je održao sjednicu u selu Crni Vrh, uspostavio stražarska mjesta i dao zadatak stražarima, on javlja da je narod sela Crni Vrh spreman da obezbijedi »vrlo zgodan stan za vojsku i sklonište od neprijatelja... kuću Marka Miloševića, pošto tu kuću čuvaju 3 raskrsne straže talco da u nikom slučaju ne bi mogao neprijatelj iznenaditi«,¹⁷⁴ a još je riječ o kući uz šumu. Istovremeno su se Crnovršani obavezivali da tom odredu partizana obezbijede životne namirnice i prostirku. Krajem decembra toj molbi će se udovoljiti.

Drugom polovinom decembra 1941. godine Petar Vojnović je u svojstvu operativnog oficira Štaba 1. krajskog NOP odreda došao u Slatinu i obišao Petrovački vod smješten u školskoj zgradi. Nakon analize stanja oko Budimlić-Japre, pogotovo u vezi s novim okolnostima pao je veliki snijeg, Vojnović je predložio da partizanske snage, koje su već u polukrugu bile oko Budimlić-Japre, zatvore krug i blokiraju neprijateljsko uporište u tom mjestu.¹⁷⁵ O toj ideji se raspravljalo sa komandom Ljubijskoprijedorske čete i komandama vodova, pa je zaključeno da je treba realizirati. Potom je napravljen plan rasporeda partizanskih vodova za blokadu Budimlić-Japre. Tada je zima bila vrlo jaka, a snijeg visok, tako da su putevi prema Budimlić-Japri bili neprohodni. Ipak svi vodovi su krenuli na izvršenje dobijenih zadataka, zauzeli određene položaje i blokirali neprijateljski garnizon.

Prema usvojenom planu, Petrovački vod je, bez puškomitraljeza i tričetiri naoružana borca zauzeo položaje na Antonića brdu.

U vezi s tim komandir Vlado Bajić se sjeća da su usred dana krenuli iz Slatine, prošli pored male banje i popeli se na Antonića brdo. Sa vodom

^{171*} Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 405.

¹⁷² Kazivanje Dušana Josipovića autoru

¹⁷³ Mile Davidovać: Akcija Ljubijsko-prijedorske partizanske čete, edicije Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 231.

¹⁷⁴ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 408.

¹⁷⁵ Vlado Bajić: Sa vodom Petrovčana u Podgrmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 238—239.

je išao i Petar Vojnović. On je komandi Voda i desetarima pomogao u organizovanju i posjedanju položaja. Jedna desetina je, s puškomitraljezom, raspoređena na padini prema neprijateljskom garnizonu u Budimlić-Japri. Komandir ove desetine i ujedno puškomitraljezac bio je Pero Kecman Mukonja.¹⁷⁶ Desetina se smjestila u kuću na zaravni, ispod koje su bili njeni položaji, a zatvarala je jedinu prtinu kojom je neprijatelj na tom pravcu mogao da krene prema Antonića brdu, jer je svukud okolo bio dubok i neprogažen snijeg. Dvije desetine sa jednim puškomitraljezom i jedna poludesetina bez puškomitraljeza (jer je, sa desetarom Jojom Runićem, upućena na Crni Vrh) raspoređene su na padini prema Ovanjskoj, Marinima i Agićima. Komanda Voda se smjestila na najviše uzvišen je Antonića brda, iznad kuće Čulibrka.¹⁷⁷

Hašanski vod se s područja Hadrovaca prebacio na Crni Vrh, čemu su se naročito obradovali tamošnji stanovnici.

Komanda Voda sa dvije desetine (prva i treća) smjestila se u kuću Petra Vukojevića. Vod je ojačan grupom od tri-četiri naoružana puškama i jednim puškomitraljezom iz sastava Petrovačkog voda, koje je ovdje doveo desetar Runić. Tako ojačan Hašanski vod je imao zadatak da patrolira prema selima Čele i Agići, postavlja zasjede i sprečava neprijatelja da od Agića i Čelopeka prodre dolinom rijeke Japre u Budimlić-Japru. Druga desetina ovog voda, s desetarom Mihajlom Pejićem na čelu, smještena je u Baje, zaselak sela Halilovaca, u kuću Vase Pavića. Njen zadatak je bio da zatvori taj sektor prema opkoljenom garnizonu kako se neprijatelj ne bi izvukao zapadnom stranom Cmog Vrh, prema Agićima i novskoj Suhaći.¹⁷⁸

Majkićjapranski vod je zatvarao pravac koji cestom od Starog Majdana vodi prema Budimlić-Japri. Držao je položaje u Slatini, Podvidači i Lukavici, sa glavinom na Gaidžiku (k. 619), orijentisan prema Starom Majdanu i Staroj Rijeci, sa zadatkom da sprečava izlazak neprijatelja iz Budimlić-Japre cestom prema Starom Majdanu, kao i dolazak neprijateljskog pojačanja od Starog Majdana i Stare Rijeke prema Budimlić-Japri.¹⁷⁹

Slatinski vod, najmanji po broju boraca, dijelom se, sa vodnikom Milom Vojnovićem, priključio Petrovčanima na Antonića brdu, dok je desetina Pere Vukojevića držala položaj prema Budimlić-Japri u području Miljuši — Raskršće — Pavića dolina. Zadatak ovog voda je bio da dijelom snaga i zajedno sa Petrovačkim vodom spriječi izlazak neprijatelja iz Budimlić-Japre cestom prema Starom Majdanu, ili preko Antonića brda prema Staroj Rijeci, a zadatak izdvojene desetine da spriječi prodor neprijatelja preko Slatine prema Starom Majdanu ili Staroj Rijeci.¹⁸⁰

Mještani sela u kojima su raspoređeni vodovi kroz čitavo vrijeme blokade snabdijevali su partizane hranom, koju su najčešće sami spremali i nosili pojedinim grupama na položaje. Ishrana partizana je bila vrlo dobra i obilna, tako da su borci lakše izdržavali napore i hladnoću.

¹⁷⁶ Pero Kecman Mukonja, iz Bukovače kod Bosanskog Petrovca, u NOB stupio jula 1941. godine, poginuo u Slavoniji kao puškomitraljezac Krajiškog proleterškog bataljona 1942. godine. Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953.

¹⁷⁷ Pismo Mihajla Pejića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 25. juna 1975. godine.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Petar Vukojević: Sjećanja iz revolucije, rukopis, 2. i 3. strana. Marko Vojnović: Sjećanja na ustanak i NOB 1941—1942. god., rukopis, str. 14—17.

Potpuna blokada Budimlić-Japre započela je 24. decembra i trajala do napada 14. marta 1942. godine. Blokadu je držalo oko sto partizana naoružanih puškama i tri-četiri puškomitraljeza, kao i nekoliko stotina narodnih stražara. Komanda pripadnika narodne straže bila je u Mrkaljima. Stražari su imali zadatak da danonoćno osmatraju neprijatelja i izvještavaju najbližu partizansku jedinicu da bi ova organizovala zasjedu. Dok bi partizani vodili borbu, stražari osmatrači bi se povlačili, jer su imali samo hladno oružje. Na njihovu pomoć u blokadi se ozbiljno računalo. To se vidi i iz dopisa komandira Prijedorsko-ljubijske čete, Mile Davidovića, upućenog 26. decembra komandiru Narodne straže Dušanu Maliću. Tu komandir Davidović daje zadatke patrolama i osmatračima, posebno onima na Vukanovcu.¹⁸¹ Pošto je bila velika zima, straže iz Mrkalja i Hadrovaca bile su u kući Milana Vukojevića Čalmaša. Tako su se narodni stražari i u drugim selima okupljali u jednoj kući. Za to vrijeme je napolju, na snijegu, bio osmatrač, kojeg su svaka dva sata smjenjivali njegovi drugovi.¹⁸² Osmatranje prema neprijatelju u ovoj blokadi vršili su i narodni stražari sela Podvidače.

Položaji nekih partizanskih zasjeda nisu od neprijatelja bili udaljeniji više od dva kilometra, što je zahtijevalo neprekidnu i veliku budnost i stalnu spremnost za borbu.

Na prvi sukob sa blokiranim jedinicama nije se dugo čekalo. Već 30. decembra došlo je do prvog okršaja, koji je neprijatelj u Budimlić-Japri shvatio kao napad partizana na ovo uporište, pa je zatražio pojačanje. Partizanske snage su, pak, uspjele da to pojačanje prisile da se vrate u svoje uporište. Od tada je neprijatelj blokirao u Budimlić-Japri sa svojom višom komandom održavao vezu samo vazдушnim putem. Avioni su u Budimlić-Japru donosili poštu, municiju, hranu, 1 jekove i dr. Nisko leteći piloti su pomoću konopaca hvatali pakete s poštom iz blokiranog garnizona.

Saznavši da su partizani potpuno blokirali njen garnizon u Budimlić-Japri, komanda Banjalučkog zdruga je naredila da se ta blokada odmah razbije. Već 31. decembra krenule su dvije kolone domobrana jačine četa, i uz njih su bile i grupe ustaša. Borci Hašanskog voda su već kod Agića dočekali jednu kolonu i nakon žestoke borbe odbili je nazad u Agiće i Novsku Suhaču. Petrovački vod je dočekao drugu kolonu, koja je išla od Ljubije i Stare Rijeke. Kako i u izvještaju Banjalučkog zdruga piše, čete su »jakom vatrom pobunjenika spriječene u tome i vratile se natrag, u svoje posade« ..¹⁸³

¹⁸¹ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 423.

¹⁸² Kazivanje Dušana Malica, 25. novembra 1978. godine.

¹⁸³ Izvještaj zapovjedništva 2. domobranskog zbora o akcijama ustanika na teritoriji Bosne, decembra 1941. godine, Zb. IV/2, str. 564.

6. PARTIZANSKE RELEJNE STANICE

Na prvom sastanku rukovodilaca ustanka u podgrmečkim selima, održanom u Suhopolju, raspravljalo se i o organizovanju veza između Komande gerilskih odreda Krupa—Sana i odreda na oslobođenom području. Odlučeno je da se za organizovanje veze između ustaničkih jedinica i novoformirane Komande gerilskih odreda Krupa—Sana formira Četa za vezu. Za komandira te čete određen je Dušan Nedimović Marzan,¹⁸⁴ bivši bilježnik opštine u Suvaji, srez Bosanska Krupa. Zaključeno je da se pored Čete za vezu organizuje i mreža relejnih stanica. Mreža je trebala da pokriva oslobođenu teritoriju, za koju je formirana i Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most. Naredbom je određeno da svaka jedinica u svom sastavu ima grupu kurira, a po jednog u pretpostavljenoj komandi. Mreža relejnih stanica trebala je da obezbijedi brzo obavješćavanje ustaničkih komandi o pokretima neprijatelja, što će, u isto vrijeme, omogućiti stanovništvu da se na vrijeme skloni iz ugroženih sela. Stanice će obavješćavati štabove odreda o naredbama viših komandi, prenositi stanovništvu obavješćenje o uspjesima ustanika i o događajima u najbližoj okolini, ali i o važnijim događajima u ostalim krajevima u kojima su ustanici vodili bitke protiv okupatora i ustaša. Kuriri između relejnih stanica i komandi odreda u najviše slučajeva bili su dječaci.¹⁸⁵

Zadatak da organizuje mrežu relejnih stanica dobio je Aćim Rašeta. Istovremeno, Relejna stanica kojom će on neposredno rukovoditi, smještena na Šehite u Potkalinju, trebalo je da bude glavna. Na spomenutom skupu u Suhopolju zaključeno je da se osim te glavne Relejne stanice u Šehitima formiraju stanice u Suvaji, Jasenici i Benakovcu, a na području sanskog sreza u Jelašinovicima, Majkić-Japri i Lušci-Palanci. Međutim, formirano je još nekoliko relejnih stanica u drugim selima, recimo u Hadrovcima i Kozinu. Čak je Relejnu stanicu u Kozinu njen komandir proglasio za »generalnu«, što se vidi iz više sačuvanih dokumenata, mada ona to nije bila.

Sticajem okolnosti, najviše dokumenata sačuvano je o radu Relejne stanice u Kozinu; u nekoliko dokumenata se spominje Relejna stanica u Hadrovcima, dok o radu ostalih relejnih stanica nema ni jednog sačuvanog dokumenta, izuzev što se spominju u objavljenim sjećanjima ustanika tih događaja, ili u njihovim izjavama datim za ovaj rad.

Sačuvani dokumenti slikovito pokazuju kakvi su sve zadaci bili pred relejnim stanicama 1941. godine. Komandir Voda Kozin iz sastava Gerilskog odreda Hašani, učitelj Ljubo Lajić piše 22. septembra vodniku gerilskog odreda Mrkalji: »Dostavljaju se radio-vijesti na upotrebu.

¹⁸⁴ Kasnije strijeljan zbog neprijateljske djelatnosti.

¹⁸⁵ Aćim Rašeta: Napad na ustaše u Duboviku, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 595—596.

Sve izvještaje šaljite preko Relejne stanice koja se nalazi kod kuće Stojke Desnice. A sve važnije stvari uputiti direktno meni u školu Hašani.¹⁸⁶ Takav zahtjev Lajić je mogao postaviti jer je tih dana, privremeno, bio raspoređen u komandu Odreda Hašani.¹⁸⁷ Dan kasnije, komandir Relejne stanice Kozin Đuro J. Marčeta iz Hašana piše: »Vodniku Mrkalji, u Modroj se pojavilo 6 ustaša i M. Japra malo puškarala.«¹⁸⁸ To je značilo da su borci odreda Majkić-Japra malo puškarali na te ustaše u Modroj.

Komandir ove relejne stanice samo koji dan kasnije javio je vodniku Mrkaljskog voda da je šesnaest mladića otišlo da ruši prugu kod Sanice, zajedno sa Jelašinovčanima.¹⁸⁹ On u dopisu od 30. septembra javlja da se kod Bosanskog Petrovca vode borbe već tri dana i da su partizani kod Bosanske Krupe srušili putnički voz.¹⁹⁰

Narednog dana »Generalna relejna stanica voda partizanskog odreda »Kozin«, kako piše u dopisu, a u stvari Relejna stanica Voda Kozin Odreda Hašani, javlja da su noć ranije jake snage partizana opkolile Budimlić-Japru.¹⁹¹

U jednom dopisu Relejne stanice Kozin, najvjerovatnije iz prvih dana oktobra, obavještava se da se uvodi naziv »partizan« umjesto dotadašnjeg naziva »gerilac«, pri čemu piše: »... sad smo partizani, a nijesmo gerilci.«¹⁹²

Kako je neprijatelj iz uporišta u Budimlić-Japri širio vijesti da je Drvar pao u njihove ruke, što je bilo tačno, komandir Relejne stanice je našao za shodno da tu vijest demantuje, pa dopisom obavještava da to nije tačno.¹⁹³

Vijest o zarobljavanju domobranskog potpukovnika Stjepana Nojbergera¹⁹⁴ u Vučijaku kod Bosanske Krupe, 4. novembra, objavila i Relejna stanica Kozin: »Izvještavam, ništa novo nema samo uhvatili su nekoliko hrvatskih oficira i podoficira: 1 potpukovnik, 1 poručnik i 1 potporučnik i 2 podnarednika, 1 podnarednik, 2 redova i žena potpukovnikova« ...¹⁹⁵

Rječ je o pregovorima koje je komandant Krajinske divizije Danko Mitrov vodio u Vučijaku kod Bosanske Krupe s domobranskim potpukovnikom Stjepanom Nojbergerom, zapovjednikom pukovnije koja je osiguravala željezničku prugu Hrvatska Kostajnica — Bosanski Novi — Bosanska Krupa. S njim je bila njegova žena i pratnja: dva oficira, podoficir, dva vojnika i šofer. Komandant Mitrov ih je tada sa svojom pratnjom zarobio i sve doveo u Štab Krajinske divizije, u Majkić-Japru, što je slobodnom teritorijom odjeknulo kao veliki uspjeh.

Nekoliko dokumenata iz tog doba pokazuje da je u to vrijeme bila formirana Relejna stanica i u Hadrovcima, a njen komandir je bio Stanko Pre-

¹⁸⁶ Arhiv regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 215.

¹⁸⁷ Dopis Voda Kozin Gerilskog odreda Hašani od 20. septembra 1941. godine vodniku Dušanu Maliću u Mrkalje, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 216

¹⁸⁸ Isto, inv. br. 214.

¹⁸⁹ Isto, inv. br. 202.

¹¹⁰ Isto, inv. br. 174.

¹⁰¹ Isto, inv. br. 199.

¹⁹² Isto, inv. br. 241.

¹⁰³ Isto, inv. br. 218.

¹⁸⁴ Stjepan Nojberger, domobranski potpukovnik, pristao je na saradnju s partizanima i obećao da će doturiti veću količinu municije i oružja. Devetog oktobra je inscenirano njegovo bjegstvo da bi organizovao saradnju s partizanima. Ubrzo je, od strane ustaša, bio otkriven i uhapšen, a ustaški sud u Zagrebu osudio ga je na smrt vješanjem (prema izjavi Petra Vojnovića).

Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 195.

dojević. Zamjenik komandira Hašanskog odreda 9. oktobra piše: »Vodniku voda Mrkalji, da se ukupi i pošalje jedna kola sijena za Relejnju stanicu u Hadrovcima. Hitno je. U bašti škole Hadrovci ukopano je oko 1.300 kilograma krompira.¹⁹¹ (Podvučeno u originalu.) Ova kola su bila potrebna za prevoz iskopanog krompira, koji je učitelj posijao, a sada dao Hašanskom vodu.

Drugi dokument je već od samog komandira Relejne stanice Hadrovci, pisan 13. oktobra: »Vodniku Mrkalja, da se dotjera sijena za kurirske konje za relejnu stanicu i to odmah do škole u Hadrovce.«¹⁹⁷

Na oba dokumenta stavljen je štambilj komandira Odreda Hašani, koji se tih dana nalazio u Školi u Hadrovcima, orijentisan prema Budimlić-Japri.

Relejna stanica u Jelašinovcima je formirana u decembru i smještena u Školu na Bojištu. Komandir je bio Nikola Srdić pa Dušan Milošević, koji je s početka u isto vrijeme bio i sekretar seoskog NOO, a kasnije samo komandir Relejne stanice. Prvi stalni kuriri te stanice su bili: Luka i Uroš Stanić, Đurin Miljević, Stojan i Milan Kukolj, Mirko Bjelobrk, Ilija Vrućinić i Đuro Srdić. U početku ova relejna stanica je, kao i ostale, bila čvrsto vezana uz partizanski vod, a od početka 1942. godine uz NOO. Jelašinovačka Relejna stanica je najprije bila pod neposrednom upravom NOO, jer je njen komandir bio istovremeno i sekretar NOO, ali se s proljeća 1942. godine osamostalila i bila potčinjena komandi mjesta u Lušci-Palanci.

O relejnim stanicama u Lušci-Palanci (komandir Vaso St. Praštalo), u Bosanskom Milanovcu (komandir Mirko Dragišić) i Majkić-Japri nema sačuvan ni jedan dokumenat iz 1941. godine, sem sjećanja da su i tamo formirane.

U decembru je formirana i Relejna stanica u Gornjem Lipniku, sa sjedištem u zgradi Osnovne škole. Za njenog komandira je određen Miroslav Tubin, dok su kuriri bili Đukan Mrda i Ljubomir Jovanović.¹⁹⁸

U narednim mjesecima sastav ljudstva relejnih stanica se mijenjao i jedni su odlazili u vojsku, a drugi na dužnosti u pozadinu.

¹⁹⁶Isto, inv. br. 190.

¹⁹⁷Isto, inv. br. 184.

¹⁹⁸Kazivanje grupe boraca iz Lipnika, arhiv Opštinskog odbora SUBNOR-a Sanski Most.

7. ŠTABOVI I KOMANDE USTANIČKIH, GERILSKIH I PARTIZANSKIH JEDINICA NA SANSKOM PODRUČJU U 1941. GOD.

Sastav komandi i štabova ustaničkih jedinica 1941. godine na sanskom području je bio sljedeći:

Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa i Sanski Most:

(21. avgust)

komandant Petar Vojnović (Jugović)
Politički komesar Branko Ćopić (Četić)
zamjenici komandanta:
Trivo Drljača, krupski sektor
Pero Jelača (pa Mile Gagić), sanski sektor
pomoćnici političkog sekretara: Dušan Josipović, Milan Milešević
i Đorđo Maran
ađutant Petar Majkić
komandir veze Dušan Nedimović

Štab komande partizanskih odreda Sreza Bosanska Krupa — Sanski Most:

(od 13. septembra)

komandant Petar Vojnović
politički komesar Branko Ćopić
zamjenik političkog komesara Stojan Makić

Seoski ustanički-gerilski odredi Majkićjapranski odred:

(8. avgust)

komandir Stojan Marjanović Dolinar
politički komesar Stojan Makić, (pa od 13. septembra) Dušan Josipović
zamjenik komandira Stevan Džakula
sekretar Miroslav Majkić Lukić
vodnici: Dušan Bundalo, Milanko i Savo Zorić
desetari: Nikola Bundalo Zečina, Trivo Majkić i Jovan Adamović
ekonom Petar Majkić

Jelašinovački odred:

(14. ili 15. avgust)

komandir Petar S. Skundrić, poslije njegove pogibije Petar Bjelić, pa
Mihajlo Skundrić
politički komesar Jovo Pavić (od 5. septembra)
članovi Štaba: Mihajlo Skundrić, Milančić Miljević i Petar Bjelić

komandant logora Nikola Srđić
sekretar Štaba Zdravko Prošić
komandiri grupa: Rade Brkić, Uroš Kukolj, Đuro Sovilj i Miloš Perišić
komesar za snabdijevanje Đuro Stanivuković

Palanski odred:

(kraj avgusta)

komandir Pero Jelača
politički komesar Vaso Praštalo
zamjenici komandira: Mile Gagić, Pavle Mutić i Slavko Praštalo
pomoćnik političkog komesara Nikola Miljuš
komandiri vodova:
Palanskog Nikola Borojević
Glavičko-pokrajskog Đurin Predojević
Miljevačkog Milan Miljuš (pa Mirko Simić)

Kozinski vod:

komandir Ljubo Lajić
zamjenik komandira Đurađ Marčeta

Mrkaljski vod:

komandir Dušan Malić

Hadrovački vod:

komandir Mihajlo Marčetić
desetari: Dušan i Lazo Marčeta i Marko Jelisavac

Johovički vod:

komandir Milan Sovilj

Vod Dugih Njiva:

komandir Marko Marjanović, pa Stojan Milunović (od 7. oktobra)

Slatinski odred:

komandir Mile Vojnović
zamjenik komandira Pero Vukojević

Lipnički odred:

komandir Dušan Bajić
politički komesar Pajo Đurić

Konjički vod (četa):

komandir Petar Đurašinović
zamjenik komandira Boško Đurašinović

Pod komandom Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana, osim ovih seoskih odreda i vodova, bili su i vodovi i odredi na krupskom i novskom srezu, čiji se sastav ovdje ne navodi.

Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu:

(oko 12. septembra, u Majkić-Japri)

komandant Danko Mitrov
politički komesar Branko Babić
zamjenik komandanta Miljenko Cvitković
operativni oficir (od kraja septembra) Vojo Stupar
Iza 3. oktobra mijenja naziv u

Stab krajinske divizije:

komandant Danko Mitrov
politički komesar Branko Babić
zamjenik komandanta Miljenko Cvitković

Stab Krajinske divizije rasformiran je u Majkić-Japri, krajem oktobra.

Štab 4. bataljona »Slobode«

(u sastavu Drvarske brigade, 17. oktobra)

komandant Petar Vojnović
politički komesar Branko Ćopić
zamjenik komandanta Vojo Stupar
zamjenik političkog komesara Stojan Makić

Sastav 4. bataljona**Druga četa (Ljubijsko-prijedorska):**

komandir Slobodan Marjanović
politički komesar Dušan Josipović
zamjenik komandira Stevo Vještica
zamjenik političkog komesara Redžo Terzić

Sastav 2. čete**Majkićjapranski odred:**

komandir Stojan Marjanović Dolinar
politički komesar Miroslav Majkić Lukić
zamjenik komandira Stevan Džakula

Lipnički odred:

komandir Dušan Bajić
politički komesar Pajo Đurić

Slatinski odred:

komandir Mile Vojnović
zamjenik komandira Pero Vukojević

Mrkaljski odred:

komandir Dušan Malić
zamjenik komandira Gavro Kolundžija
vodnik Mrkalj skog voda Mile Kukić
desetari: Stojan Antonić, Gojko Davidović, Lazo Mijatović i Ilija Stupar
vodnik Hadrovačkog voda Mihajlo Marčetić
desetari: Marko Jelisavac, Dušan i Lazo Marčeta
vodnik Voda Dugih Njiva Marko Marjanović, pa Stojan Milunović

Hašanski odred:

komandir Stevo Vještica
politički komesar Ratko Novaković

Četvrta četa:

(kraj oktobra—novembar)

komandir Dragija Milašinović
politički komesar Pero Morača
zamjenik komandira Mihajlo Škundrić
Sekretar Štaba Zdravko Prošić

Sastav 4. čete**Jelašinovački odred:**

komandir Uroš Kukolj
politički komesar Đorđo Maran
zamjenik komandira Rade Brkić

Palanski odred:

komandir Đurin Predojević
politički delegat Đuro Štrbac

Odred Smoljanaca:

komandir Đuro Banjac
politički delegat Rade Erceg

U sastavu 4. bataljona »Slobode« tada su bile još dvije partizanske čete
U koje su uključeni seoski odredi krupskog i novskog sreza.

Prvi krajiški NOP odred:

(7. novembar)

komandant Ljubo Babić
politički komesar Velimir Stojnić
zamjenik komandanta Vojo Todorović
zamjenik političkog komesara dr Moni Levi
operativni oficir Petar Vojnović
intendant Uroš Roca Bogunović
referent za bolnicu Đuro Bajić

Cete u sastavu 1. krajiškog NOP odreda**Sanska četa:**

komandir Dragija Milašinović, pa Mihajlo Škundrić (od 1. decembra)
politički komesar Pero Morača
zamjenik komandira Mihajlo Škundrić, pa Milančić Miljević
(od 1. decembra)

Sastav Sanske partizanske čete**Bravski vod:**

komandir Gliša Raca
politički delegat Dušan Čeko

Jelašinovački vod:

komandir Uroš Kukolj
politički delegat Đorđo Maran

Eminovački vod:

komandir Đuro Banjac
politički delegat Rade Erceg

Palanski vod:

komandir Đurin Predojević
politički delegat Đuro Štrbac

Dabarsko-kljevački vod:

komandir Miloš Perišić
politički delegat Stojan Bjelajac

Ljubijsko-prijedorska partizanska četa (2. četa):

komandir Slobodan Marjanović, pa Mile Davidović (od 9. decembra)
politički komesar Dušan Josipović, pa Slobodan Marjanović
(od 9. decembra)
zamjenik komandira Stojan Marjanović Dolinar
zamjenik političkog komesara Redžo Terzić

Sastav Ljubijsko-prijedorske čete:

Majkićjapranski vod:

komandir Stojan Marjanović Dolinar
politički delegat Miroslav Majkić

Hašanski vod:

komandir Stevo Vještica
politički delegat Ratko Novaković

Petrovački vod:

komandir Vlado Bajić
politički delegat Mirko Lazarević

Slatinski vod:

komandir Mile Vojnović
politički delegat Nikica Vukojević

Lipnički vod (desetina):

komandir Dušan Bajić

Mrkaljski vod:

komandir Dušan Malić

Prilikom formiranja Prvog krajiškog NOP odreda u njegovom sastavu su bile i partizanske čete krupskog, novskog, bihačkog, petrovačkog i drva>sko-grahovskog sreza, ukupno 8 četa.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Štab Prvog krajiškog NOP odreda 13. decembra 1941. godine uputio je zaključke Savjetovanju u Stolicama komandama od 1. do 8. čete, Zb. 1V/2, str. 107.

VI Organizacija rada i života na oslobođenoj teritoriji

1. FORMIRANJE I RAD PARTIJSKIH ORGANIZACIJA I RUKOVODSTAVA

U sanskim jedinicama članova KPJ i partijskih organizacija nije bilo sve do druge polovine oktobra, a u pozadini do prve polovine novembra 1941. godine. Međutim, na teritoriji sanskog sreza je od sredine avgusta do kraja decembra 1941. godine, kraće ili duže vrijeme, boravilo i djelovalo oko 40 članova KPJ, koji su u ovaj kraj došli s partizanskim jedinicama ili štabovima, odnosno bili raspoređeni na dužnosti u jedinicama ili u pozadini. Bili su to (po redoslijedu kako su stizali na teren sanskog sreza): Milan Zorić, Đuro Sekula, Toša Kecman, Jurki Kecman, Jovo Pavić, Hajro Kapetanović, Danko Mitrov, Branko Babić, Rudi Kolak, Teufik Kadenić Cinkara, Ivica Odić, Drago Lang, Branko Lastrić, Pero Morača, Dragija Milašinović, Vojo Stupar, Slobodan Marjanović, Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Dmitar Smiljanić, Vojo Kreco, Vlado Bajić, Mirko Lazarević, Đuro Štrbac, Simo Tadić, Milan Kecman, Ljubo Babić, Velimir Stojnić, Vojo Todorović, dr Moni Levi, Uroš Bogunović, Nikica Pavlić, Rajko Bosnić, Mile Ljubičić, zatim članovi KPJ sa grmečkog područja primljeni u KPJ oktobra—novembra 1941. godine: Đoko Maran, Dušan Josipović, Redžo Terzić, Stojan Bjelajac i Rade Erceg. Djelovanje i uticaj ovih članova KPJ, i to kako u partizanskim jedinicama tako i na stanovništvo oslobođenih sela, bili su veoma značajni

Intenzivno političko i organizaciono djelovanje ovih komunista, kao i novoprimljenih članova KPJ i istaknutijih boraca ovog područja, upravo u ovom periodu narodnooslobodilačke borbe, avgusta — decembra 1941. godine, presudno je uticalo na to da se sanski srez odlučno svrstao u narodnooslobodilačku borbu pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. U tom periodu su na slobodnom tlu sanskog sreza formirana skoro sva ru-

¹ Imena utvrđena na osnovu priloga objavljenih u ediciji Podgrmeč u NOB i naknadnih provjera kod pojedinih učesnika tih zbivanja.

kovodstva narodnooslobodilačke borbe: seoski gerilski-partizanski odredi, pa čete, Komanda gerilskih odreda Krupa-Sana (21. avgusta), potom Štab 4. bataljona »Slobode« (sredinom oktobra), zatim Okružni komitet KPJ i Okružni komitet SKOJ-a (krajem oktobra), prve partijske i skojevske organizacije u oružanim jedinicama i u pozadini na slobodnoj teritoriji, kada je primljen jedan broj boraca i aktivista u članstvo KPJ (sredinom i drugom polovinom oktobra, zatim u novembru i decembru); to je doba kada se formiraju i prvi organi istinske narodne vlasti: mnogi seoski narodnooslobodilački odbori, prvi odbori AFŽ u selima, prve omladinske antifašističke organizacije itd. Za sanski srez bio je to prelomni period, a svrstavši se jednom u neponovljivu narodnooslobodilačku borbu, područja zahvaćena ustankom samo su dalje jačala svoje potencijale i svoj udio u toj borbi. U mjesecima nastupajuće zime biće zadatak da politički i organizaciono učvrste te rezultate ostvarene u prvih 6 mjeseci ustanka, da ih dalje svestrano razvijaju obuhvatanjem što širih masa ustankom, podizanjem političke svijesti boraca i stanovništva slobodne teritorije, jačanjem ideje o bratstvu i jedinstvu svih naroda, jačanjem oružanih jedinica itd. Cjelokupan razvoj narodnooslobodilačke borbe u narednim mjesecima i godinama to nedvojbeno potvrđuje.

PRVI ČLANOVI I ORGANIZACIJE KPJ NA PODRUČJU SANSKOG SREZA

Nakon dvoipomjesečne borbe dolazi do prijema u članstvo KPJ i prvih pojedinaca iz sreza Sanski Most. Najprije je, 16. oktobra primljen Stojan Makić,² a zatim Đorđo Srdić,³ pa onda, tokom novembra, Mihajlo Škundrić.⁴ Krajem novembra i tokom decembra, u članstvo KPJ primljeno je još nekoliko boraca iz jedinica i pozadine.

U tom periodu dolazi i do formiranja prvih partijskih organizacija na teritoriji sanskog sreza, i to najprije u partizanskim četama.

Oktobra 1941. godine, kada je formirana Ljubijsko-prijedorska četa, osnovana je i prva partijska organizacija na području ovog sreza, u komandi te čete. Sekretar organizacije je bio Slobodan Marjanović, najprije komandir, a od prve polovine decembra politički komesar Čete, a članovi Dušan Josipović, politički komesar i Redžo Terzić, zamjenik političkog komesara.⁵ Od novembra u rad ove partijske organizacije su se uključili i Vlado Bajić, vodnik i Mirko Lazarević, politički delegat Petrovačkog voda," kada su s vodom došli u sastav ove čete. Ova partijska organizacija je bila na direktnoj vezi s novoformiranim Okružnim komitetom KPJ za Bihać (Grmeč), čije je sjedište tada bilo u Potkalinju.

² Stojan Makić: Razvitak partizanskih jedinica, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 104.

³ Kazivanje Đorđa Srdića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 26. jula 1975. godine.

⁴ Pero Morača: U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 88, i kazivanje autoru, 8. maja 1975. godine.

⁵ Kazivanje Dušana Josipovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 8. maja 1975. godine.

»Vlado Bajić: Sa vodom Petrovčana u Podgrmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 241.

Krajem oktobra formirana je 4. partizanska četa. Tada je Ilija Došen, član Okružnog komiteta KPJ za Drvar, u njoj osnovao partijsku ćeliju. Za sekretara ćelije određen je Pero Morača, politički komesar Cete, a članovi su bili: komandir Čete Dragija Milašinović, politički delegati vodova Đorđe Maran, Rade Erceg, Stojan Bjelajac, Đuro Štrbac i Jovo Pavić, politički radnik iz pozadine.⁷ Na više sastanaka ove partijske organizacije, u toku novembra i decembra, bio je i Ilija Došen, prenoseći na komuniste direktive za rad u vojsci i na slobodnoj teritoriji. Ova partijska ćelija je preko Ilije Došena bila na vezi s Okružnim komitetom KPJ za Drvar.⁸

U partizanskom odredu iz Bravskog Vaganca nazivanom Odred »Volga«, ili Odred Milana Zorića), koji je držao položaje na Brajića Tavanu i Đedovači i djelovao prema Sanskom Mostu, bila su četiri člana KPJ: Milan Zorić, komandir Odreda i, istovremeno, sekretar partijske organizacije i članovi: Đuro Sekula, Tošo Kecman i Jurki Kecman. Odred nije imao političkog komesara.⁹

Tokom oktobra na jelašinovačkom području je djelovala grupa komunisti, koja je ovdje stigla sa Štabom partizanskih odreda Bosanske krajine. Bili su to: Ivica Odić, Branko Lastrić i Rajko Bosnić, a potom i Drago Lang. Grupa je u novembru osnovala partijsku ćeliju, u kojoj je sekretar bio Rajko Bosnić. Ubrzo je, na prijedlog Ilije Došena, za člana KPJ u ovoj organizaciji primljen Đorđo Srdić. Krajem novembra u Jelašinovce je došao inženjer Mile Ljubičić Meho, član KPJ, pa je i on uključen u ovu organizaciju.¹⁰

U partijsku ćeliju formiranu u Jelašinovcima češće je dolazio Ilija Došen, postavljajući na dnevni red i pitanje daljeg prijema u KPJ najodanijih i najsvjesnijih boraca i iz ostalih sela sreza. S tim u vezi se, na prijedlog Đorđa Srdića, prišlo formiranju partijske organizacije u Lušci-Palanci. Pri tom je Srdić za članove KPJ predložio više boraca koji su do rata s njim radili u grupi Gojka Majkića. U kući Vasilija Indića u Lušci-Palanci 11. novembra 1941. godine je održan sastanak na kojem je Ilija Došen primio u KPJ: Nikolu Lapca, zemljoradnika i sezonskog radnika, Jozu šašića, stolarskog radnika i Iliju Indića, zemljoradnika. Za sekretara ove prve partijske organizacije u slobodnim selima sanskog sreza (u pozadini) izabran je Nikola Lapac. Sastanku je prisustvovao i Đorđo Srdić. Nekoliko dana kasnije ova partijska organizacija je za članove KPJ primila Vasilija Indića iz Lušci-Palanke i Vasu Praštala (mlađeg), iz susjednog sela Praštala. I ova partijska organizacija je, preko Ilije Došena, bila na vezi sa Okružnim komitetom KPJ za Drvar.¹¹

Drugom polovinom novembra, neposredno poslije formiranja partijske organizacije u Lušci-Palanci, Ilija Došen je, zajedno s Nikolom Lapcem, došao u Majkić-Japru. Tamo je obavio razgovor s Vladom Karićem, nakon čega mu je saopštio da je primljen za člana KPJ. Međutim, Karić je uključen u partijsku organizaciju sela Hašani, čiji je sekretar bio Aćim Rašeta, komandir glavne Relejne stanice, a članovi Smiljka Rašeta, Rade Skundrić i Dušan

⁷ Kazivanja Ilije Došena, nosioca Partizanske spomenice 1941, 28. maja 1975. i 8. novembra 1978. godine, i kazivanje Pere Morače, 8. maja 1975. godine.

⁸ Kazivanje Ilije Došena, 28. maja 1975.

⁹ Kazivanje Milana Zorića, 28. oktobra 1975. godine.

¹⁰ Kazivanje Đorđa Srdića autoru, 26. jula 1975. godine.

¹¹ Kazivanje nosilaca Partizanske spomenice 1941: Slobodana Indića, 5. jula 1975, i Jozu Sašića, 5. jula 1975, te Nikole Lapca, 9. novembra 1978. godine.

Končar. Ova organizacija je, u decembru, za članove KPJ primila Aleksu Davidovića, zemljoradnika i Branka Davidovića, omladinca iz Majkić-Japre. Tada je formirana posebna partijska ćelija za selo Majkić-Japru, u kojoj su bili Brano Lastrić, sekretar i članovi: Vlado Karić, Aleksa i Branko Davidović.¹²

Početkom decembra u Sanskoj partizanskoj četi formirana je i druga partijska ćelija u Palanskom vodu. Sastankom održanim 7. decembra u kući Čede Puhalića u Fajtovcima, rukovodio je Ilija Došen. Tada su za članove KPJ primljeni Zdravko Njegovan Bat i Slobodan Indić. Za sekretara ove ćelije imenovan je Đuro Štrbac, politički delegat Voda.¹⁸

Odmah poslije jednog od sastanaka te partijske ćelije, na kojem je, inače, bilo riječi o revoluciji, klasama, o diktaturi proletarijata i si. novoprimitivni član KPJ Zdravko Njegovan je požurio Đurinu Predojeviću, vodniku Voda koji tada nije bio član KPJ, i u povjerenju mu rekao: »Dok je rata, trebamo te, a poslije rata — ubićemo te!« Kada je saznao šta je Njegovan rekao Predojeviću, Đuri Strpcu, političkom delegatu Voda, trebalo je, kako se sjeća Slobodan Indić, dosta truda i umješnosti da bi svome komandiru ubjedljivo objasnio da je Njegovan pogrešno shvatio razgovor na sastanku ćelije KPJ, posvećen teorijskom uzdizanju, da tako niko iz rukovodstva partije nije rekao i ne misli, niti će tako biti.¹⁴

Novembra 1941. godine formiran je i prvi aktiv SKOJ-a u Sanskoj partizanskoj četi. Politički delegat Eminovačkog voda Rade Erceg odabrao je najbolje omladinke iz Voda i pozvao ih na sastanak. Govorio im je o revolucionarnoj ulozi SKOJ-a i radu i aktivnosti skojevskog aktiva. Potom im je rekao da ih prima za članove SKOJ-a i da upravo od tog časa oni čine skojevski aktiv Eminovačkog voda. U SKOJ su tada primljeni: Milan Daljević, Dušan Srećo, Milan Cmomarković i Joja Tontić.

Skojevci su se od početka još angažovanije uključili u politički i kulturni rad organizovan u Vodu. Oni su pokrenuli ostale omladinke borbe na raznovrsne aktivnosti u vodu i na području gdje je ova jedinica vojnički djelovala.

FORMIRANJE OKRUŽNOG KOMITETA KPJ ZA BIHAĆ (GRMEČ)

Prilikom boravka u Majkić-Japri, sredinom oktobra 1941. godine, Osman Karabegović je, pored ostalog, formirao privremeno rukovodstvo KPJ za slobodno područje Grmeča. Zadatak rukovodstva je bio da podstakne još organizovaniji politički rad i da usmjerava dalji rad partijskih organizacija na slobodnoj grmečkoj teritoriji. U privremeno rukovodstvo on je imenovao Radu Vranješević, Dušanku Kovačević, Hajru Kapetanovića, Voju Stupara i Slobodana Marjanovića. Dogovoreno je da svi oni ostaju na dotadašnjim dužnostima i djeluju na svojoj teritoriji.¹⁵

¹² Kazivanje Vlade Karića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 24. maja 1976. godine.

¹⁸ Kazivanje Slobodana Indića, 5. jula 1975. godine.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Slobodan Marjanović: Podgrmeč od 1941. do sredine 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 78 i kazivanje Slobodana Marjanovića, 28. oktobra 1978. godine.

Ovo privremeno rukovodstvo nije ni počelo djelovati (zbog čega su neki njegovi članovi, vjerovatno, i zaboravili da je bilo formirano),¹⁶ a na grmečki sektor, tačnije u Majkić-Japru, stigli su Đuro Pucar Stari i Šefket Maglajlić. To je bilo iza 20. oktobra i tom prilikom Đuro Pucar je u ime oblasnog rukovodstva KPJ za Bosansku krajinu, kojim je rukovodio, saopštio odluku o formiranju okružnih komiteta KPJ i SKOJ-a.

Na teritoriji 1. krajiškog NOP odreda tada se formiraju dva okružna partijska rukovodstva, nazvana po najvećem ili najznačajnijem mjestu na teritoriji okruga — Okružni komitet KPJ za Drvar (srezovi: Drvar, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo i Ključ) i Okružni komitet KP, za Bihać (srezovi: Bihać, Cazin sa Velikom Kladušom, Bosanska Krupa i Bosanski Novi, te podgrmečki dio novskog sreza).¹⁷

Đuro Pucar je tada u Majkić-Japri, pred bajtom u kojoj je bila komanda u Suhopolju, održao sastanak s grupom komunista. Sastanak se otegao i kada je pao mrak grupa se povukla u kuću lugara Novakovića, gdje je razgovor nastavljen uz večeru i poslije nje. U razgovoru su, osim Pucara i Maglajlića, učestvovali Danko Mitrov, Branko Ćopić, Stojan Makić, Stojan Bjelajac i Đorđe Maran. Razgovaralo se o političkom stanju na ovom području i razvoju ustanka. Pri tom je Đuri Pucara pokazan spisak ljudi koje bi trebalo likvidirati da bi se spriječio neželjeni razvoj borbe na ovom području. Na spisku su bila imena uglavnom nekih najbogatijih i najuticajnijih seljaka, pa i nekih istaknutijih ustanika (lugari, žandarmi i si.), koji su navodno bili protiv platforme NOB-a i proturali ideje četništva, odnosno zalagali se za saradnju s Italijanima. Kada je pročitao spisak, Pucar je energično osudio namjere o likvidaciji tih ljudi i veoma oštro kritikovao sve prisutne.

Na tom sastanku Pucar je saopštio odluku oblasnog rukovodstva da Šefket Maglajlić ostaje ovdje, ali nije rekao i koju će dužnost obavljati. Zbog političke situacije na ovom području, s kojom su ga prisutni podrobno upoznali, Pucar je predložio da šefket Maglajlić nosi ime »Mirko Novaković«.¹⁸

Tada formirani Okružni komitet KPJ za područje Grmeča nosio je naziv OK KPJ za Bihać, sve do proljeća 1942. godine. Istina, već tokom zime 1941/42. godine povremeno se upotrebljava i naziv OK KPJ za Grmeč i on, od proljeća 1942. godine, potiskuje raniji naziv, OK KPJ Bihać, da bi se ubrzo ustalio naziv Okružni komitet KPJ za Podgrmeč.

U prvi sastav Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč) Đuro Pucar je imenovao: za sekretara Šefketa Maglajlića (alias Mirko Novaković) i za članove: Radu Vranješević, Alu Terzića, Dušanku Kovačević i Hajru Kapetanovića.¹⁹ Kako nije odmah formiran i Okružni komitet SKOJ-a, u OK KPJ za rad sa omladinom bio je zadužen Drago Lang, naknadno kooptiran za člana tog komiteta.²⁰

Ubrzo su u OK KPJ kooptirani i Muhamed Bajrić, od novembra politički delegat u Velikoradičkom vođu i Huška Miljković, partizan iz Velike

¹⁶ Kazivanje Slobodana Marjanovića 28. oktobra 1978. godine.

¹⁷ Tada su i ostali okružni komiteti KPJ dobivali naziv po najvećem mjestu u okrugu: za Prijedor (Kozara), za Jajce i dr.

¹⁸ Kazivanje Đorđa Marana autoru, 24. novembra 1978. godine.

¹⁹ Šefket Maglajlić: Partijska organizacija Podgrmeč, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 16.

²⁰ Navedeni rad Šefketa Maglajlića i kazivanje Dušanke Kovačević, 12. januara 1976. godine.

Kladuše, tada u Kordunskom NOP odredu.²¹ Ova dvojica su, po sjećanju Dušanke Kovačević, do kraja godine učestvovala u radu nekoliko sjednica Okružnog komiteta. Međutim, Muhamed Bajrić je već u decembru poginuo, a Huška Miljković postao član Okružnog komiteta KPH za Karlovac.²² Tako je početkom 1942. godine OK KPJ Bihać imao šest članova: Šefket Maglajlić, Rada Vranješević, Drago Lang, Ale Terzić, Dušanka Kovačević i Hajro Kapetanović.

Okružni komitet SKOJ-a za Bihać formiran je u sastavu: sekretar Rada Vranješević, članovi Drago Lang i Hajro Kapetanović, s tim da su svi ostali i dalje članovi OK KPJ.²³

Ovom prilikom, po drugi put, dogodilo se da je oblasno partijsko rukovodstvo ispustilo sanski srez u obuhvatanju i raspodjeli teritorije na partijska rukovodstva. Prvi put se to dogodilo jula—avgusta 1941. godine u rasporedu kadrova za pripreme i organizovanje ustanka. To se ponovilo prilikom formiranja okružnih rukovodstava KPJ i SKOJ-a, kojom prilikom sanski srez nije uključen ni u OK KPJ za Bihać, ni u OK KPJ za Drvar. Da se ovog puta nije radilo o »štamparskoj grešci« potvrđuju dva dokumenta. U zapisniku sa Oblasne partijske konferencije, održane u Skender-Vakufu 21. i 22. februara 1942. godine, o izlaganju Šefketa Maglajlića Mirka je zapisano i sljedeće: »... drug Mirko kaže da je sanski sektor od nove godine pripao ovom OK (riječ je o OK KPJ za Bihać, napomena B. B.) i da je za to vrijeme taj sektor obišao 2 puta.«²⁴ U izvještaju Lepe Perović, člana Povjerenstva PK KPJ za Bosansku krajinu upućenom 5. marta 1942. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, pak stoji: »... OK Bihać ima dva sreska komiteta (Krupa i Novi)... Ovaj OK obuhvata srezove: Bihać, Bos. Krupa, Cazin, dio Bos. Novog.« U istom izvještaju za susjedni Okružni komitet KPJ za Drvar piše: »... OK Drvar... Ovaj OK obuhvata srezove: Drvar, Petrovac, Bos. Grahovo i Ključ« ..²⁵

Sve do početka 1942, područje sanskog sreza, bilo je »ničija zemlja«, što je, nesumnjivo, znatno usporilo političko osvješćivanje masa i rješavanje brojnih političkih problema, kojih je ovdje bilo kao i na području svih ostalih srezova u Bosanskoj krajini. Istina, dio sanskog sreza bio je obuhvaćen neposrednim djelovanjem vojnih štabova i oko njih okupljenih partijsko-političkih kadrova, sa sjedištem u Majkić-Japri. Zahvaljujući tome, dio sanskog sreza sjeverno i sjeverozapadno od Lušci-Palanke bio je, ipak, intenzivnije uključen i u partijsko-politički rad. Riječ je o selima između Majkić-Japre,

²¹ Navedeno kazivanje Dušanke Kovačević i kazivanje Šefketa Maglajlića, 1. novembra 1976. godine.

²² Huška Miljković, član KPJ od 1940. godine, 8. februara 1942. godine je, kao član Okružnog komiteta KPH za Karlovac, određen da bude i politički sekretar Kordunskog komiteta KPH za Cazin, koji je tog dana formiran. Velika Kladuša je tada bila ispostava cazinskog sreza. Na Drugoj okružnoj konferenciji KPH za Karlovac, održanoj 12. maja 1942. godine u slobodnoj Velikoj Kladiši, Huška Miljković je ponovo biran za člana Okružnog komiteta KPH za Karlovac. Mr Mile Dakić: Razvitak i djelovanje partijske organizacije na Kordunu 1941. i u prvoj polovici 1942. godine, edicija Prva godina NOR na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Zbornik 3, izdanje Historijskog instituta u Karlovcu, 1971. godine, str. 313 i Milka Kufrin: Od Okića na Kordun i Žumberak, ista edicija, str. 1118.

²³ Kazivanje Đorđa Marana autoru.

²⁴ Arhiv VII, fond VK KPBiH, mikrofilm 1/234—248.

²⁵ Arhiv CK KPJ, Beograd, dok. br. 771.

Lušci-Palanke i Budmlić-Japre. Međutim, sva ostala sela, od Lušci-Palanke prema Dabru, Kljevcima, Međeđem Brdu i Jelašinovcima nisu bila obuhvaćena radom ni jednog partijskog komiteta. Međutim, kako se na tom području nalazilo nekoliko partizanskih jedinica s područja drvarskog okruga (odred Bravski Vaganac, Vod Smoljanaca, tada već spojen s Eminovčanima, Vod Petrovčana i Drvarska četa), to je na taj dio sanskog sreza krajem oktobra i tokom novembra i decembra dolazio Ilija Došen, član OK KPJ za Drvar. Naime, kada je krajem oktobra formiran Okružni komitet KPJ za Drvar (u sastavu: Rudi Kolak, sekretar i članovi Nikola Kotle, Ilija Došen i Košta Bosnić), Ilija Došen je dobio zadatak da djeluje na petrovačkom srezu i na dijelovima ključkog i sanskog sreza, gdje su tada bile locirane drvarsko-petrovačke jedinice. Tako je on, tokom novembra i decembra, u nekoliko navrata kraće vrijeme boravio na području sanskog sreza, uvijek se vraćajući na teren petrovačkog sreza. Pri tom je težište njegovog rada bilo na političkom djelovanju u partizanskim jedinicama, ali je, više usputno, održavao i konferencije s narodom, posebno povodom biranja seoskih NOO. On je tada, kako je već navedeno, formirao i nekoliko partijskih organizacija na području sanskog sreza: u Sanskoj četi, u Jelašinovcima i u Lušci-Palanci. Kada su analizirali rad na teritoriji sanskog sreza, drugovi u Okružnom komitetu KPJ za Drvar su dolazili do zaključka da im je nepodesno da djeluju i na tom srezu, ali zvanične odluke o priključenju i sanskog sreza Okružnom komitetu KPJ za Bihać nije bilo sve do skendervakufske konferencije.²⁶

Međutim, Okružni komitet KPJ za Bihać, iako zvanično ne ubraja sanski srez u svoj okrug, ipak, već od svog formiranja krajem oktobra, obuhvata političkim radom i dio sanskog sreza. Naime, na jednoj od prvih svojih sjednica, OK KPJ za Bihać zadužio je svoje članove za rad po srezovima, pa je tako Dušanka Kovačević zadužena za sanski srez, a s njom i Drago Lang, iako je tada u Okružnom komitetu bio zadužen za rad sa omladinom na teritoriji čitavog okruga.²⁷ Povremeno su, radi konkretnih zadataka, dolazili i Rada Vranješević, zatim članovi Štaba 1. krajiškog NOP odreda Ljubo Babić, Velimir Stojnić, Vojo Todorović i dr Moni Levi, kao i politički radnici Vojo Stupar, Stojan Makić i još neki, dok su u partizanske jedinice na sanskom srezu češće dolazili članovi Štaba Odreda.

Kao članovi OK KPJ za Bihać, njegovi članovi Drago Lang i Dušanka Kovačević su na sjednicama tog rukovodstva, podnosili izvještaj o svom radu na području sanskog sreza, a pogotovu o političkom stanju, gdje su novembra—decembra skoro isključivo djelovali.²⁸

Odmah poslije formiranja OK SKOJ-a za Bihać, dogovoreno je sa članovima OK SKOJ-a za Drvar da se skojevska organizacija sanskog sreza uključi u sastav grmečkog okruga, što je urađeno 28. decembra 1941. godine.²⁸

I pored svega, činjenica je da ovaj srez zvanično ne smatraju svojim ni Okružni komitet KPJ za Drvar ni Okružni komitet KPJ za Bihać, sve do početka 1942. godine.

²⁶ Kazivanje Ilije Došena, 8. novembra 1978.

²⁷ Kazivanje Dušanke Kovačević, 12. januara 1976. godine.

²⁸ Isto.

²⁹ Zapisnik sa Prve okružne konferencije SKOJ-a za srezove Bosanska Krupa, Sanski Most i Bihać, održane 21. marta 1942. godine u Lušci-Palanci. Dokumenti iz istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. 2, izdanje Istorijskog odjeljenja NOVJ, Beograd, 1954. godine, str. 515.

2. SITUACIJA NASTALA USLJED PRODORA ITALIJANSKOG OKUPATORA I NJEGOVE DEMAGOŠKE POLITIKE

Prve ratne jeseni došlo je do novog zaoštavanja političke situacije na većem dijelu Bosanske krajine, što je komuniste i sve rodoljube stavilo pred još složenije i teže zadatke. Rješavanje tih problema u to vrijeme je bio i najvažniji zadatak partijskih organizacija i tada tek formiranih rukovodstava.

Neuspjeh Pavelića u pokušaju pacifikacije, u periodu avgust-septembar 1941. godine, izrazio se u snažnom razmahu pokreta otpora i jačanja partizanskih snaga, ali i do intervencije italijanskih trupa na većem dijelu Bosanske krajine (u tzv. drugoj i trećoj okupacionoj zoni).

U periodu septembar-oktobar italijanske okupacione trupe se vraćaju u gradove i veća naselja koja su bili napustili neposredno pred ustanak, kada je Treći Rajh započeo rat protiv SSSR. One sada dolaze u dugim motorizovanim kolonama praćenim eskadrilama aviona, predstavljajući se kao zaštitnici srpskog naroda. Usljed toga dolazi do novog pogoršanja situacije u ovom ustaničkom kraju i novih problema koji se postavljaju pred rukovodstvo ustanka.

Zbog primamljivosti njegove demagoške politike, pojedinci i grupe ustanika u ponovo okupiranoj zoni kontaktiraju s italijanskim okupatorom, vode razgovore s njihovim oficirima, dopisuju se međusobno; pojedini komandiri puštaju italijanske jedinice da nesmetano prolaze preko njihove teritorije, ne napadaju ih, a pojedinci, pa i grupe boraca, odlaze u neprijateljeva uporišta prevozeći se italijanskim kamionima — zaštićeni italijanskim propusnicama i vojnicima.³⁰

Ta situacija je uglavnom trajala dva-tri mjeseca (oktobar-novembar-decembar 1941. godine), a negdje i nešto duže, prijeteci da ozbiljno umanjiti rezultate ustanka i ugrozi narodnooslobodilački pokret. U krajnjem, to je u ovim krajevima prijetilo uspostavljanjem četničkog pokreta kao zagovornika saradnje s Italijanima.

Neki lokalni komandiri su tim pregovaranjem s Italijanima taktizirali — da bi dobili u vremenu, dok ojačaju svoju jedinicu. Jedan broj je to činio jer se plašio zime koja je stigla, dok su mnoge porodice bile u improvizovanim skloništima ili izbjeglištvu, raspoređene po domaćinstvima, budući da su im, većinom, kuće izgorjele u prvim danima ustanka. Drugi su taktizirali zbog isturenosti svojih sela, odnosno grupe sela, ili uklinjenosti između neprijateljskih garnizona i okupiranih gradova. Međutim, bilo je i nekih komandira koji su od početka nastojali da se što čvršće vežu za italijanskog okupatora. Kolebanje prvih, taktizera, bilo je relativno lakše sa-

³⁰To se događalo na krupskom, bihačkom, petrovačkom i ključkom srezu; vidjeti o tome u ediciji »Podgrmeč u NOB«, »Bosanski Petrovac u NOB« i drugima.

vladati, oni su ostali partizani, započeli borbu i s Italijanima, postali istaknuti partizanski komandanti. Drugi su, pak, otišli u otvorenu izdaju, pa su: ili pobjegli pod skut okupatora (Jovo Kličković), ili su udaljeni iz partizanskih jedinica i, drugom polovinom 1942. godine, osuđeni na smrt (Dušan Nedimović, Mile i Dane Uzelac i još neki), ili su prebjegli četnicima na Manjaču (Pavao Mutić, Miloš Perišić i još neki).

Bilo je pojedinaca koji su rezonovali i govorili: dosta je što ratujemo protiv ustaša i NDH, kud ćemo sad ratovati i protiv jedne jake države, Mussolinijeve Italije.

Situacija je, razumije se, bila različita na pojedinim područjima ovog dijela zemlje. Na Kozari, recimo, nije bilo ni jednih ni drugih shvatanja, odnosno nije bilo navedenih pojava, uostalom, na njihovom terenu i nije bilo italijanskih već njemačkih jedinica, pošto se Kozara nalazila u njemačkom okupacionom području.

Na drvarskom okrugu, KPJ i rukovodstvo ustanika su tokom zime uspješno savladavali i ove nove probleme, iako se jedan broj bivših gerilaca, komandira i boraca proglasio četnicima i stavo pod neposrednu zaštitu Italijana.

U nekim drugim područjima Bosanske krajine ova nova situacija takođe je dovela do brže diferencijacije na partizane i četnike, odnosno na snage revolucije i kontrarevolucije, ali i znatno oslabila NOP u tim krajevima.

Na Grmeču je takođe bilo pojedinih komandira i drugih boraca koji su kontaktirali sa italijanskim okupatorom. I pojedinci iz pozadine su bili za saradnju s Italijanima, smatrajući ih stvarnim zaštitnicima srpskog življa, čime, su, objektivno, nastojali da suzbiju i spriječe organizovanje i jačanje partizanskih jedinica i NOP-a u ovom kraju.»

Odmah treba reći da su i najodgovorniji rukovodioci ustanka na Grmeču vodili zvanične pregovore sa predstavnicima italijanske okupatorske vojske. Naime, Italijani su, sredinom oktobra, po dolasku u Bihać i Bosansku Krupu uputili poziv na pregovore »Komandantu srpske oružane sile na Grmeču«. Sa krupskog sreza, gdje je od Italijana primljen ovaj poziv upućen je na komandanta Krajinske divizije, u Majkić-Japru.³² O njemu je sredinom oktobra u Štabu Krajinske divizije, u kući Bude Dražića u Majkić-Japri, vođen razgovor, u kom su učestvovali: Osman Karabegović, koji je bio na prolazu u ovom kraju, Danko Mitrov, Dušanka Kovačević, Dušan Josipović i još neki drugovi iz Štaba Divizije i Štaba 4. bataljona »Slobode«. Raspravljalo se da li i kako pregovarati s Italijanima. Zaključeno je da Danko Mitrov, kao komandant najviše ustaničke komande u Bosanskoj krajini, ode na razgovore. On je sa grupom rukovodilaca i u pratnji Konjičkog voda i Radičkog odreda otišao na Grabež kod Bihaća.³³ S Mitrovim su bili Petar Vojnović, komandant 4. bataljona »Slobode«, Slavko Rodić, komandant Petrovačko-bihačkog bataljona, i još neki. Danko Mitrov je sa nekim italijanskim višim oficirima razgovarao na španskom. Ispostavilo se da je italijanski oficir bio komandant fašističkog intervencionističkog bataljona u Špa-

³¹ Vidjeti odgovarajuće priloge u ediciji »Podgrmeč u NOB«.

³² Ale Terzić: Susret s Italijanima, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 150—151.

³³ Kazivanje Dušana Josipovića autoru, 8. maja 1975. godine.

niji, protiv kojeg se, na istom frontu, borio Danko Mitrov, kao komandant sastava internacionalnih brigada.³⁴

Italijani su tražili da im se omogući saobraćaj cestom Bihać — Bosanska Krupa — Sanski Most, jer su u tim gradovima imali najisturenije garnizone treće okupacione zone. Tražili su i da ustanici ne napadaju njihove garnizone. Zauzvrat obećavali su da će dati municiju za borbu protiv Muslimana, odnosno protiv »Turaka«, kako su oni govorili.

Danko Mitrov je odlučno odbio sve njihove zahtjeve i prijedloge, govoreći da partizani ne vode bratoubilački rat, već organizovanu borbu protiv okupatora i onih koji ga pomažu; sa okupatorom nema pregovora o saradnji, već o napuštanju naše zemlje, bio je zaključak i poruka onoga što je Danko Mitrov rekao.

Krajnji cilj Italijana je bio da ovladaju cestom od Bihaća preko Bosanske Krupe, do Sanskog Mosta te da odvoje oslobođena sela od čvrstog zaleđa — Grmeč-planine ali i da teritoriju između Une i Sane razdvoje na dva dijela, te tako oslabe ustanak i ugroze postignute rezultate gotovo tromjesečne borbe. U takvim okolnostima nije moglo biti ni riječi o udovoljavanju zahtjevima okupatora. Ipak, bilo je najvažnije da sa okupatorom zvanično razgovara ovlaštena grupa rukovodilaca, koja će prema njemu biti odlučna, a ne pojedini komandiri ustaničkih jedinica koji bi, zbog nedovoljnog poznavanja situacije, mogli napraviti propust koji bi za posljedicu imao neslućene teškoće za dalji razvoj ustanka u ovom kraju.

Svjesne snage, članovi KPJ i partijske organizacije, antifašisti i rodoljubi, intenzivnim političkim radom tokom jeseni i zime 1941/42. godine, uspješno su savladali i te krupne političke probleme koji su nastali ponovnom okupacijom ovog područja od strane trupa italijanskog okupatora. G tome govori i činjenica da upravo u vrijeme pojave ovih problema i njihovog trajanja na području Grmeča dolazi do formiranja 1. krajiškog NOP odreda i okružnih komiteta KPJ i SKOJ-a, osnivanja novih partijskih ćelija i skojevskih aktiva, izbora NOO u svim slobodnim selima i nekim opštinama. Formiraju se i odbori AFŽ i antifašističke omladine.

Grmeč je i iz ove teške i složene situacije, koja je trajala i prvih mjeseci druge ratne godine, izašao kao pobjednik, štaviše, ostao je čist — partizanski, bez ijedne četničke organizacije ili četničke vojne formacije tokom daljeg vođenja NOB.

BORBA PROTIV ITALIJANSKIH OKUPATORA NA PODRUČJU GRMECA

Nakon prodora u Drvar italijanski okupator je, tokom oktobra, svoje jake garnizone postavio u Bosanskom Grahovu, Drvaru, Bosanskom Petrovcu, Ključu, Mrkonjić-Gradu, Sanskom Mostu, Bihaću, Bosanskoj Krupi i Velikoj Kladuši.³⁵

Italijani su na području Bosanskog Grahova, Drvara i Bosanskog Petrovca izdašno pomagali četnike, s ciljem da demorališu narod i partizane i

³⁴ Petar Vojnović: Izlazak na pravi put, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 40.

³⁵ Prema razmještanju jedinica 2. armije, Italijani su 10. februara 1942. godine u Sanskom Mostu imali: jednu bateriju 34. artiljerijskog puka i 402. bersaljerski bataljon »Zara«; Zb. XIII/2, str. 81—32.

tako razbiju preostale partizanske jedinice na tom području i uguše ustanak. Njihova propaganda prenošena preko pročetničkih raspoloženih pojedinaca, ali i prilikom susreta njihovih oficira sa nekim seljacima i borcima, brzo je stizala i do najudaljenijih slobodnih sela, pa i na područje Grmeča. Italijani su se predstavljali kao zaštitnici Srba od ustaških zuluma, ali istovremeno potpomagali četnike da raspiruju bratoubilačku borbu protiv Muslimana i Hrvata, štaviše, dolaskom u gradove »treće okupacione zone«, Italijani su razvili široku propagandu koja je išla na raspirivanje bratoubilačke borbe, govoreći »Srbo bono, Turko macare« (Srbi su dobri, Turke klati). Oni čak od ustanika nisu tražili ni da predaju oružje, već samo da na njih, Italijane, ne pucaju kada budu prolazili kroz ova područja. Istovremeno, propagatori četništva, i oni koji su podržavali zahtjeve italijanskog okupatora, po selima su govorili kako je kraj ratu i patnjama, da su borbe prestale svugdje gdje su došli Italijani; ko hoće može mirno i bez straha ići u Sanski Most, Bosansku Krupu, Bihać i druge gradove, gdje će, pod zaštitom italijanskih vojnika, nesmetano kupovati so, petrolej, odjeću, obuću i dr. i prodavati svoje proizvode. Prilikom pojedinačnih susreta sa ustanicima, i talijanski oficiri su otvoreno govorili: »Ubijajte Hrvate i Turke gdje god možete, samo sakrijte da mi ne vidimo.« Bila je to perfidna italijanska okupatorska politika: »zavadi pa vladaj!« koja je tada i u ovim krajevima trebalo da obezbijedi njihovo trajno prisustvo.

Oktobarskih dana 1941. godine Štab Krajinske divizije je sadržajem jednog letka upozorio borce i stanovništvo Grmeča na podmukle i neprijateljske namjere italijanskog okupatora. Tekst tog letka su sastavljali Osman Karabegović, Dušanka Kovačević i Vojo Stupar. Na pisačkoj mašini ga je Dušanka Kovačević prekucavala desetak puta, jer ga je Osman Karabegović ispravljao i dopunjavao, da bi svima bio što jasniji.³⁶ Sačuvan je jedan primjerak originalnog letka, umnožen na pisačkoj mašini, vjerovatno u nekoj nižoj jedinici. U ovom letku Štab Krajinske divizije se obraća »Svim partizanskim odredima, svim narodnim borcima, svim poštenim seljacima i građanima«, obavještavajući ih da su italijanske trupe okupirale Bihać i Bosansku Krupu, da šire laži i zavaravaju narod da dolaze sa prijateljskim namjerama i da nikom ne žele zlo. Potom se navodi da je cilj dolaska italijanskih trupa da pljačkaju naše domove i njive, da svojim »dobrim« ponašanjem žele da lakše razoružaju ustanike, kako bi nesmetano pljačkali naše krajeve. Zato se pozivaju partizani da ne dozvole da ih Italijani zavaravaju, već da odlučno stupe u borbu protiv italijanskih okupatorskih bandi i njihovih domaćih slugu, jer se samo tako može sačuvati sloboda i osigurati miran život svojih porodica.

Neposredno nakon objavljivanja ovog letka³⁷ italijanski okupator je, 19. oktobra, došao i u Sanski Most, zbog čega u njemu i ne piše da su Italijani došli i u Sanski Most. Letak se završavao borbenim poklicem: »Druge partizani, naprijed u borbu do naše konačne pobjede!«

U narednih nekoliko mjeseci nije bilo partizanske jedinice na području Grmeča u kojoj se nisu vodile duge diskusije, odnosno ubjeđivanja onih boraca koji su bili za taktiziranje, bar dok zima prođe, ili onih pojedinaca koji su bili za otvorenu pročetničku politiku. Ta polemika i borba za pri-

■³⁶ Kazivanje Dušanke Kovačević autoru, 12. januara 1976. godine.

³⁷ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 440.

vatanje političke platforme KPJ i NOP-a prenijeta je iz jedinica u pozadinu, pa su te jeseni i zime održavane skoro svakodnevne konferencije na kojima su partijsko-politički aktivisti (drugovi iz OK KP, i OK SKOJ-a, članovi Štaba 1. krajiškog NOP odreda i štabova četa, komunisti i skojevci i drugi rodoljubi) objašnjavali narodu platformu NOB-a, razotkrivali suštinu podmukle propagande italijanskih fašista i razobličavali najgrlatije pristaše Italijana, među borcima ili u selima.

Ove političke konfrontacije kako u partizanskim jedinicama tako i u selima bile su veoma burne, žučne, dugotrajne. Pojedine konferencije su trajale i po četiri i više sati. U početku je sve išlo bez vidljivih znakova brzog prevazilaženja ove znatno zaoštrene situacije. Međutim, bilo je veoma značajno to što su u to vrijeme na ovom području djelovali Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč), članovi štaba 1. krajiškog NOP odreda i partizanskih četa, a od decembra i OK SKOJ-a za Bihać (Grmeč). U svim ovim političkim i partijskim aktivnostima na Grmeču, koje su se odvijale u periodu novembar—decembar 1941. i januar—mart 1942. godine, izuzetnu pomoć su pružile jedinice koje su došle s područja Drvara i Bosanskog Petrovca³⁸ (izuzev Prekajske čete, koja je marta 1942. godine razoružana, i nekih boraca Krnjeuške čete).³⁸

Početkom novembra OK KPJ za Bihać (Grmeč) je nakon analize političke situacije na području okruga, u oslobođenim selima, donio »odluku O osnovnim pitanjima daljeg vođenja borbe i učvršćenja dotad stečenih pozicija u ustanku... Po tome je borba protiv Italijana i pristalica njihove politike u Podgrmeču i na teritoriji ovog odreda (1. krajiški NOP odred, napomena B.B.), predstavljala čvomo pitanje opstanka i širine narodnooslobodilačkog pokreta gotovo u cijeloj Bosanskoj krajini...«, ⁴⁰

Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč) je radi ostvarivanja te odluke zaključio da treba pokloniti punu pažnju organizovanju partizanskih četa, osnivanju partijskih i skojevskih organizacija u četama i u pozadini, vojnom i političkom osposobljavanju partizanskih jedinica za partizanski način vođenja borbe. S tim u vezi odlučeno je da se izvrši takav raspored kadra koji će obezbijediti uspješno rukovođenje svim jedinicama i svim selima u sklopu organizaciono-političkog i vojničkog osposobljavanja čete, odlučeno je da svaka jedinica organizuje logorovanje na jednom mjestu, da se prekine smjenjivanje boraca i da se jedinice pripreme za nove borbe, pored ostalog i protiv italijanskog okupatora.

Sprovođenje ovih odluka izazvalo je otpor pojedinih boraca, naročito starijih godišta i onih koji su bili rodbinski ili na neki drugi način povezani sa pojedincima koji su podržavali italijansku propagandu i politiku, ili taktiziranje sa italijanskim okupatorom dok zima prođe.

³⁸ Kazivanje Ljube Babića autoru, 23. novembra 1978. godine.

³⁸ Rajko Jovčić: Boravak u Krnjeuškoj četi, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 315—320 i Šemso Tabaković: Dijalog u noći, isto, str. 321—324.

⁴⁰ Hajro Kapetanović: Prvi omladinski vojno-politički kursevi u Podgrmeču, edicija Podgrmeča u NOB, knj. 3, str. 441.

SPREČAVANJE UTICAJA ITAUJANSKOG OKUPATORA NA TERITORIJI SANSKOG SREZA

Poslije povratka italijanskog okupatora u Sanski Most na teritoriji sanskog sreza dolazi do pogoršanja političke situacije i pojava koje su usporavale razvoj i jačanje partizanskih jedinica i NOP-a u cjelini.

Čim su, 19. oktobra, došli u Sanski Most, Italijani su započeli svoju oprobanu demagošku taktiku. Oni su već 21. oktobra krenuli prema slobodnoj teritoriji, da bi uspostavili kontakt sa ustanicima. Prenoseći izvještaj kotarskog predstojnika iz Sanskog Mosta od 22. oktobra, Ministarstvo vanjskih poslova NDH izvještava »Obće upravno povjerenstvo« u Sušaku o borbama kod Sanskog Mosta, pored ostalog navodeći: »Jučer dne 21. ov. mj. išli su izaslanici talij. vojske na pregovore sa četnicima, međutim kako su ti pregovori završili, nije poznato.«⁴¹ Povjerenstvo se obavještava da su Fajtovci, Naprelje i Gorica spaljeni, a da italijanske trupe nisu htjele pomoći ustaškim i domobranskim jedinicama da odbrane ta sela.

Poslije oktobarskih akcija partizana na neprijateljska vojna uporišta u Fajtovcima, Kamengradu i okolnim selima, partizani su se sve češće spuštali na cestu Husimovci — Kamengrad, kojom su počeli da saobraćaju Italijani, odlazeći u pljačku po napuštenim selima, ili po drva, sijeno i si. Kako su i neki seljaci odlazili u Sanski Most, a prije svega žene, Italijani su doznali imena komandira i komandanata partizanskih jedinica, pa su im slali pisma, cigarete i poruke da oni, Italijani, brane Srbe, da četnici (kako su oni nazivali partizanne) ne treba da se bore protiv Italijana i si. Da bi se potvrdili kao spasioци Srba, Italijani nisu htjeli da na traženje ustaških vlasti i domobranskih komandi intervenišu prilikom napada partizana na neprijateljska uporišta u Fajtovcima i Kamengradu (20. oktobra) i u Kljevcima (25. oktobra). Svakako, očekivali su povoljan ishod svojih akcija za uspostavljanje veze sa ustaničkim komandirima i nadali se da će i ovdje ustanak razbiti pregovorima. Zato su Italijani i na sanskom sektoru pozivali i išli na razgovore i pregovore.

Italijani su slali pisma i Đurinu Predojeviću, adresirajući ih: »Gospodinu Đurinu Predojeviću, komandantu četnika, Grmeča«.⁴² Međutim, bilo je uzalud. Đurin Predojević i njegovi borci bili su za borbu protiv Italijana, do koje je uskoro i došlo.

Početkom decembra Đurin Predojević s političkim delegatom Đurom Štrpcem i grupom boraca spustio se na cestu u Husimovcima. U tom su naišli italijanski vojnici u kamionu i oficir je upitao Đurina kakva mu je to oznaka na kapi. Dobio je odgovor da je to zvijezda petokraka, znamenje

⁴¹ Arhiv VII, k. 221, br. reg. 52/4—1.

⁴² Kazivanje Đure Štrpca, nosioca Partizanske spoemnice 1941, 12. maja 1972. godine.

pod kojim se partizani bore. Onda ga je oficir upitao: »Jeste li komunista«?, na što mu je Đurin ponosno odgovorio da jeste (iako tada još nije bio član KPJ, napomena B.B.). Taj odgovor Đurin je popratio sočnom psovkom i potegnuo je pušku na Italijana. To su učinili i ostali borci, iskočivši na cestu iz šipražja gdje su dotad bili skriveni. Italijani su digli ruke, ali se sa obližnjeg brda, odakle je sa grupom boraca sve to posmatrao, oglasio Sergije Tutuš: »Ne dirajte Italijane, ili ćemo mi vas napasti!« Đurin, Štrbac i ostali partizani na to su se povukli, a Italijani su se vratili u Sanski Most. Poslije tog događaja Đurin Predojević je išao i u Štab Odreda, tražeći da se Tutuš najstrožije kazni, što nije usvojeno.^{43*}

Još prije dolaska Italijana na sansko područje, ali nakon što su zauzeli Drvar, pročetnički elementi su počeli širiti njihovu propagandu. A kada su Italijani došli i u Sanski Most, neki ljudi sa slobodne teritorije odmah su stupili u vezu s njima. Jedna takva izdajnička veza sa italijanskim okupatorom sasvim je slučajno otkrivena. Riječ je o tome da je Vojo Todorović, zamjenik komandanta 1. krajiškog NOP odreda, prolazio kroz Eminovce, pa je u nekoj kući potražio malo vode. Domaćica mu je pružila bukaru vode i nekoliko italijanskih cigareta. Kada ju je upitao otkud joj te cigarete, domaćica mu je odgovorila da ih dobiva od Italijana kada im u Sanski Most odnosi pisma Jove Vokića, bivšeg žandarma iz Dabra. Todorović je odmah naredio komandi Sanske čete da se Vokić uhapsi.⁴⁴ Na saslušanju odmah je priznao da je Italijanima slao izvještaje s podacima o položajima partizanskih jedinica, rasporedu logora, broju boraca, naoružanju i dr. Priznao je da je održavao vezu s učiteljem Milom Gagićem, lugarom Perom Jelaćom i još nekim ljudima iz Lušci-Palanke, kao i sa četnicima Ilijom Desnicom i Manom Rokvićem, na petrovačkom srezu, od kojih je dobio i jedno pismo, koje je poslije njegovog hapšenja i suđenja pronađeno. Nadalje, izjavio je da je bio ugovoren sastanak pomenutih Palančana i petrovačkih četnika, kod Ilijine vode u Grmeču.

U Štabu 1. krajiškog NOP odreda odlučeno je da se Jovi Vokiću organizuje suđenje, na kojem će se javnosti razotkriti neprijateljski rad grupe Jelaća — Đilas — Guteša, koji su kažnjeni nešto prije suđenja Vokiću. Vojo Todorović je određen da bude predsjednik vojnog suda Odreda, a Petar Vojnović njegov zamjenik, dok je istom naredbom imenovana i porota od šest-sedam viđenijih ljudi iz Lušci-Palanke i obližnjih sela. Za sve vrijeme suđenja Vokiću stalno se provlačila i osuda ostalih pročetničkih, proitalijanskih i šovinističkih pojedinaca, Pere Jelaće, Miloša Đilasa i Vladije Guteše, koji su već kažnjeni, kao i nekih koji su bili pobjegli (lugar Sveto Srdić i zemljoradnik Dušan Drobac). Sud je zasjedao dva ili tri dana, jer su porotnici, iako su bili veoma čestiti i NOP-u odani ljudi, smatrali da je Vokić »zaludio« i da ga treba kazniti samo sa 25 ih 50 batina, toliko da se opameti. Zalaganjem predsjednika vojnog suda, porota se uvjerila da je riječ o izdajniku ustanka i da mu zbog izdaje treba izreći smrtnu kaznu. Podršku takvoj odluci naročito je pružao jedan radnik povratnik iz Amerike. Na završetku suđenja, na zboru naroda u Lušci-Palanci, Vojo Todorović je pročitao optužbu i presudu, a na kraju naveo imena predsjednika i zamje-

⁴³ **IstO.**

⁴⁴ Vojo Todorović: Na Sanskom sektoru, edicija Podgrmeča u NOB, knj. 2, str. 206—207.

Bika vojnog suda i svih porotnika. Kada je narod saznao kakve je sve podatke o partizanskim jedinicama Vokić slao Italijanima, jednostavno je pozdravio presudu. Porotnicima je tada laknulo, jer su se plašili da narod neće podržati najtežu kaznu.⁴⁵

Neprijateljska aktivnost Jove Vokića, a naročito njegovo dopisivanje s italijanskim okupatorom, kao i uloga u povezivanju proitalijanskih i pročetničkih pojedinaca sa lušcipalanskog područja i petrovačkih četnika, pokazuje koliko su okupator i četnici sa petrovačkog i drvarskog sresa bili ambiciozni u svojim planovima. Međutim, otkrivanje, hapšenje i suđenje Jovi Vokiću znatno je doprinijelo raskrinkavanju tih podmuklih neprijateljskih razbijanja NOP na grmečkom području.

Na sanskom srezu bilo je komandira seoskih odreda i vodova koji su se dopisivali i pregovarali s italijanskim okupatorom. U takvoj situaciji neki od tih seoskih odreda nisu te jeseni bili dovoljno vojnički aktivni, prije svega nisu izvodili akcije i napadali na neprijatelja, ne bar koliko su to stvarne mogućnosti dozvoljavale. O tome će Pero Morača kasnije zapisati: »Zadovoljavali su se time da ostanu gospodari teritorije koja se nalazila iza njihovih položaja i na kojoj su relativno spokojno živjela podgrmečka sela« ...⁴⁶

U to vrijeme politička situacija se zaoštrila i zbog drugih razloga. Nešto prije dolaska Italijana u ove krajeve čulo se da u Srbiji i nekim drugim krajevima zemlje postoje četnički odredi i da oni sarađuju s partizanskim odredima, ali da njima komanduju oficiri koji su ostali vjerni kralju. Ideja je za neke inače kolebljive elemente bila primamljiva. Ali na sanskom srezu nije bilo krupnijih autoriteta koji bi povelili pročetničku akciju, izuzev pravника i rezervnog kapetana Petra Bijelića, koji je na ovaj srez došao s Bravska, odakle je bio i rodom. On se sam hvalio kao vojni stručnjak, iako to stvarno nije bio. Oko sebe je okupljao bivše aktivne podoficire, Žandarme, lugare i još neke ljude koji su odranije bili zatrovani antikomunističkom propagandom. Bijelić se tada nalazio u Eminovačkom vođu. Dolazak italijanskih trupa u Sanski Most ga je obradovao. Komandant italijanske jedinice u Sanskom Mostu odmah je obnarodovao zavodeње »reda i mira«, prestanak borbe, »kažnjavanje ustaških zločinaca«, »bezbjednost i puna građanska prava« Srba. I odmah započeo sa slanjem pisama adresiranih na »komandanta četničkih trupa« i uz njih slao poklone: cigarete, slatkiše i dr. Ako su takva pisma stizala u Štab Sanske čete, nije bilo problema, jer je štab odbijao bilo kakvu saradnju i pregovore. Međutim, pogdjekad su ta pisma stizala Petru Bijeliću u Eminovce, ili Milošu Perišiću, vodniku Dabar-skog voda u Dabar. Tada bi se oni odmah počeli dotjerivati i pripremati za pregovore, ne obavještavajući Štab Čete o pismu. Međutim, politički delegati bi brzo uputili kurire u Štab Čete, pa bi ovaj energično intervenirao, podsjećajući na naredbu komandanta Krajinske divizije Danka Mitrova — da niko bez dozvole višeg štaba ne može pregovarati s okupatorom. A Danka Mitrova, neustrašivog komandanta, majora Španske revolucionarne armije, koji je svojim izgledom, strogošću i vojnim podvizima uživao kod svih veliki

⁴⁵ Rekonstruisano na osnovi navedenog priloga V. Todorovića i naknadnih autorovih istraživanja u Lušci-Palanoi.

⁴⁶ Pero Morača: U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 83.

autoritet, respektovali su i Bijelić i Perišić. Pored toga, Štab Sanske čete je upozoravao da će prekršioći te odluke komandanta Krajinske divizije odgovarati pred najodgovornijim rukovodiocima 1. krajiškog NOP odreda, komandantom Ljubom Babićem i političkim komesarom Velimirom Stojnićem, čiji je autoritet kao rukovodilaca takođe bio veliki.⁴⁷

Politička borba s pojedincima ili grupama boraca, naročito na brojnim vodnim konferencijama, vodila se dva mjeseca. Pero Morača je o tom vremenu zapisao:

»Situacija nije bila ni malo laka. Počela je zima, koja je te godine bila veoma oštra. Iskrvavljeni i popaljeni narod priželjkivao je predah i teško su mu padale nove žrtve, a Italijani su obećavali mir i red, tolerisali su slobodnu teritoriju, kupovinu osnovnih životnih namirnica, šverc i špekulaciju. Na toj osnovi su četnički elementi našli spregu sa svim pljačkašima i ljudima Sklo-nim lakom životu, kakvih je bilo i među borcima« ...⁴⁸

Te jeseni i zime pojedini borci iz Dabarskog voda održavali su vezu s nekim poznanicima u Sanskom Mostu i preko njih prodavali u gradu opljačkanu pšenicu, a onda su za dobijeni novac, ili za novac opljačkan u akcijama, kao na primjer prilikom napada na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu, kockali i bančili. Oni su se uporno opirali zavođenju reda i discipline u vodovima koji su živjeli odvojeno, svaki za sebe i u drugom selu.⁴⁹ Sa nekima od tih nedisciplinovanih i samovoljnih boraca obračunalo se tek s proljeća 1942. godine (Miloš Perišić i Gojko Manojlović), dok je Petar Bijelić, već krajem novembra i na osnovi odluke Štaba Odreda, udaljen iz Eminovačkog voda, što je znatno pomoglo u naporima za brzo ozdravljenje situacije u tom vodu i omogućilo uspješno djelovanje političkog delegata.

Novembra 1941. godine na grmečki sektor su stigla tri četnička oficira iz Srbije. Bili su u srbijanskim odijelima, sa ukrštenim redenicima preko prsa, imali su kratke konjičke puške, a na glavi šubare s četničkom kokardom. Naišli su na Konjički vod i odmah započeli s četničkom propagandom, govoreći da dolazi »srpska vojska« koja će da »oslobodi Bosnu od Turaka«, da su četnici pravi zaštitnici srpstva itd. Odmah su sprovedeni u Štab u Majkić-Japru, gdje su ih razoružali i saslušali. Ubrzo se utvrdilo da su došli sa zadatkom da organizuju četničke jedinice, pa su strijeljani. Borcima Konjičkog voda rečeno je da o toj četničkoj oficirskoj trojki nikom ne govore.⁵⁰ Bila je to jedina četnička grupa koja je iz Srbije stigla na Grmeč, ali je i ona efikasno osujećena u sprovođenju dobijenih zadataka za razbijanje partizanskog pokreta u Bosanskoj krajini.

U suzbijanju te neprijateljske aktivnosti na ovom srezu svjesne snage su svakim danom postizale sve značajnije uspjehe, zahvaljujući tome što je većina boraca bila za borbu protiv italijanskog okupatora i za učvršćivanje partizanskih jedinica. U suzbijanju neprijateljske aktivnosti naročito su doprinijeli članovi KPJ, politički komesari i komandiri četa, politički delegati i većina komandira vodova.

⁴⁷ Isto, str. 82—98.

⁴⁸ Edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 88.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Kazivanje Stojana Milinovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 10. novembra 1978. godine.

Značajan uticaj na politička previranja na sanskom sektoru imala je pojava četničkih jedinica na Manjači, kao i vršljanje četnika Mane Rokvića s druge strane Grmeča, na petrovačkom srezu.

U jeku te borbe svjesnih snaga protiv pročetničkih i proitalijanski nastrojenih pojedinica i grupa, na ovom području je, 13. decembra, došlo do već opisane prve borbe vodova Sanske partizanske čete protiv italijanskih okupatorskih jedinica.

Uporna borba komunista i rodoljuba za pobjedu ideje bratstva i jedinstva naših naroda kao zaloge pobjede nad fašizmom i ovdje je dugo trajala. Pri tom se nastojalo i uspjelo ubijediti borce da ne pale kuće i ne ubijaju nedužno muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Naime, ustaše su od prvih dana ustanka palile kuće i ubijale nedužno stanovništvo sela u koja su upadale: prilikom njihovog prodora u Lušci-Palanku i Miljevce, zatim u Dabar, Husimovce, Umce, Eminovce, srpski dio Kljevaca, Lukavicu, Slatinu i niz drugih sela. Međutim, ustanici su prva paljenja sela izvršili tek drugom polovinom septembra, kada su spalili veći dio muslimanskog dijela Skucanog Vakufa. To se ponovilo i drugom polovinom oktobra, prilikom napada na neprijateljske snage u Gorici, Naprelju, Fajtovcima i Kamengradu, zatim pri napadu na ustaško uporište u Malovanu, zaselak Kljevaca, pri upadu u Modru i Kalendere. To ponavljanje paljenja sela prijetilo je da ozbiljno ugrozi rezultate nastojanja komunista i ostalih rodoljuba da pravilno kanališu započetu borbu i da za tu borbu protiv okupatora i njegovih slugu pridobiju i Muslimane i Hrvate. Zbog svega toga su komunisti uporno, iz dana u dan, objašnjavali politiku bratstva i jedinstva, uvjeravali borce u to da od odnosa partizana prema muslimanskom i hrvatskom narodu, u krajnjem, zavisi i pobjeda u NOB. Takav, neprekidan i smišljen politički rad s borcima Sanske partizanske čete i među stanovništvom slobodne teritorije ubrzo je donio i prve plodove: prilikom ponovnog ulaska partizana u muslimanska sela Vrša i Okreč, decembra 1941. godine, spaljene su samo dvije kuće, — iz kojih su ustaše pucale. »Iza nas su ostala dva sačuvana muslimanska sela. To je bila naša prelomna pobjeda« ..⁵¹ zapisao je politički komesar Sanske partizanske čete. Vijest o takvom postupku partizana prema stanovništvu Vrša i Okreča pozitivno je odjeknula i u susjednim selima. I zato u narednim akcijama partizana na neprijateljska uporišta u obližnjim selima stanovništvo nije bježalo, već je bez straha dočekivalo partizane i stupalo s njima u razgovor. Upravo prvog dana ratne 1942. godine dijelovi Sanske partizanske čete su ušli u muslimansko selo Ališiće bez borbe, a naoružani mještani predali su četrnaest pušaka i drugu ratnu spremu. »To je na djelu bilo ono što nas je u očima naroda suštinski odvojilo od svih drugih vojski s kojima smo ratovali!« — istakao je Pero Morača u članku o političkom radu u Sanskoj partizanskoj četi i kasnije Sanskom bataljonu.^{5*}

Ti, naizgled sitni, a u stvari veoma krupni rezultati, svakako temeljni za dalji uspješan razvoj oslobodilačke borbe, za pobjedu linije KPJ, za organizovanje i jačanje partizanske vojske, za učvršćivanje ustanka na sanskom srezu — bili su djelo članova KPJ i ostalih patriota. Oni su, iako mladi i neiskusni, znalacki obavili svoje prve i najvažnije političke zadatke, koji su, nema sumnje, bili najteži u čitavom oslobodilačkom ratu. Istina, bilo je i

Edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 83.

Edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 83.

kasnije krupnih političkih i vojnih zadataka, i to veoma krupnih, ali je njihovo izvršavanje, i pored znatno većih žrtava, bilo lakše i bez onako velikih potresa kakvi su se zbivali u jesen i zimu 1941. godine.

KONFERENCIJA VOJNO-POLITIČKIH RUKOVODILACA 1. KRAJIŠKOG NOP ODREDA U MAJKIĆ-JAPRI

U cilju daljeg jačanja NOP-a i njegovih oružanih jedinica, partizanskih vodova i četa, u Majkić-Japri je 15. decembra 1941. godine održana još jedna značajna konferencija. Naime, Đuro Pucar je po povratku sa Romanije, iz Glavnog štaba NOP odreda BiH i Pokrajinskog komiteta KPJ, ponovo došao na Grmeč, u Majkić-Japru. Bilo je to sredinom decembra. Tu je odmah tražio od Štaba 1. krajiškog NOP odreda da se zakaže vojna konferencija na koju treba pozvati sve komandire i političke delegate vodova i komandire i političke komesare četa s područja bihačkog, krupskog, novskog i sanskog sreza.

Konferencija je održana u Školi u Đukanovićima, gdje je bio smješten Štab Odreda. U radu konferencije, sem okupljenih komandira i komesara, učestvovali su članovi Štaba Odreda i Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč). Nakon objašnjavanja vojno-političke situacije u svijetu i kod nas, ukazano je na potrebu daljeg vojno-političkog učvršćivanja partizanskih vodova i četa i njihovog aktiviranja u borbama, a kroz borbu jačanja i daljeg naoružavanja. Kako je pitanje borbe s italijanskim okupatorom bilo problem broj jedan, to se od svih prisutnih komandira vodova i četa tražilo da se pojedinačno izjasne dali su za borbu protiv svih neprijatelja i okupatora, pa i protiv Italijana, a onda je od njih tražena obaveza da će krenuti u borbu i protiv italijanskih okupatora, a ne ostati samo na izjavi. Dok su gotovo svi prisutni vodnici i komandiri ustajali i odlučno izjavljivali da su za borbu protiv italijanskog okupatora, samo dvojica-trojica su s početka bila protiv. Njihov rezon je bio: ili sa Italijanima taktizirati i čekati proljeće, ili uopšte protiv njih ne ratovati. Takvo mišljenje je, istina, odlučno zastupao samo komandir Voda iz Petrovića, Jovo Kličković. Taj bivši žandarmerijski podnarednik, koji je u svojoj žandarmerijskoj uniformi došao i na ovu konferenciju, bio je i inače, poznati protivnik komunista, Muslimana, Hrvata i bratstva i jedinstva. Malo su se kolebali u odluci još dva-tri komandira vodova, ali su se i oni — uviđajući da su svi ostali komandiri i politički komesari i delegati za borbu i protiv italijanskih okupatora — izjasnili za borbu.

Konferencija je trajala čitav dan. Svi prisutni su podnosili izvještaj o jedinici, akcijama, brojnom stanju i problemima smještaja, smjenjivanju boraca u jedinici i drugim pitanjima, tada aktuelnim u skoro svim partizanskim jedinicama.

Jedan od zaključaka ove konferencije bio je da se započnu pripreme za formiranje bataljona, u kojim će biti tri do četiri čete, što je bilo u duhu zaključaka Savjetovanja u Stolicama. Međutim, tu nije saopšteno i koje će čete sačinjavati koji bataljon, niti je određen sastav šabova bataljona.^{5*}

^{5*} Sajo Grbić: Formiranje Prve bihačke partizanske čete, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 370.

Gotovo tri mjeseca kasnije, u svom prvom izvještaju upućenom Glavnom štabu NOP odreda i DV Bosne i Hercegovine, pismom 5. marta 1942. godine, Operativni štab NOP odreda za Bosansku krajinu, sem ostalog piše: »U cilju ozdravljenja ovog odreda (riječ je o 1. krajiškom NOP odredu, napomena B. B.), sazvali smo vojnu konferenciju u Majkić-Japri, 15. decembra, na koju je došao sav komandni kadar ovog odreda« .. M

Konferencija je još trajala kada je sa sanskog sektora stigla vijest da su partizani Sanske čete u zasjedi dočekali i napali Italijane i zarobili četvoricu! Bila je to, kako je već rečeno, prva borba protiv italijanskog okupatora na grmečkom području. Ona je umnogome značila i prekretnicu u odnosu partizanskih jedinica ovog područja prema tom podmuklom neprijatelju.

AGITACIONO-PROPAGANDNA AKTIVNOST

Za vrijeme boravka u Podgrmeču Štab partizanskih odreda Bosanske krajine (Štab Krajinske divizije) u okviru ukupne vojno-političke aktivnosti razvijao je i propagandnu aktivnost — na oslobođenoj teritoriji i na području koje je bilo pod kontrolom neprijatelja. Pri tome se nastojalo da se stanovništvo i, posebno, partizani upoznaju sa ciljevima NOP i njegovom djelatnošću. Prema mogućnostima, stanovništvo i borci su redovno, obavještavani o zbivanjima ne samo u Jugoslaviji već i na drugim velikim svjetskim ratištima. Ta aktivnost je jedno vrijeme razvijana zajedno sa Štabom partizanskih odreda Krupa—Sana. Kasnije, tu djelatnost je preuzeo Partizanski obavještajni biro 1. krajiškog NOP odreda, formiran u novembru.

To područje aktivnosti Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu u Podgrmeču bilo je široko, ali je o njemu sačuvano veoma malo dokumentata. Kada je, tek sredinom oktobra, dobio prvi primjerak Biltena Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije (broj 1, od 10. avgusta 1941. godine, u kojem je, na uvodnom mjestu, štampan Titov članak »Zadatak narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda«), Štab Krajinske divizije (Komesarijat) umnožio je na šapirografu njegov uvodnik. Jedan primjerak tog članka 20. oktobra je dobio i Partizanski vod Mrkalji i zaveo ga u svoj protokol pod rednim brojem trinaest.⁵⁵

Štab Krajinske divizije sredinom oktobra je uputio proglas »Svim partizanskim odredima« povodom dolaska italijanskih trupa u ove krajeve.

Iz tog doba je i letak Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu namijenjen Muslimanima, ali i ostalom stanovništvu i partizanima. Od tog letka je sačuvana samo njegova druga sranica:

»Štab narodno-oslobodilačke vojske u ovom dijelu Bosanske krajine« — kako stoji u letku — obraća se »braći Muslimanima«, kojima je mjesto u partizanima, saopštavajući im da je NOV, nakon oslobođenja Drvara, pustila kućama 250 hrvatskih zarobljenika i preko njih uputila bratske pozdrave čitavom hrvatskom i muslimanskom narodu i vojsci sa željom da se što prije i što bolje ujedinito u borbi protiv zajedničkog neprijatelja«. Potom u letku kaže:

⁵⁴ Zb. IV/3, str. 274.

⁵⁵ Original u arhivu autora.

»I dok ustaške novine šire najogavnije laži o oslobođenim selima, mi vas pozivamo da slobodno dođete u oslobođenu teritoriju i da se na licu mjesta uvjerite. Dođite u Potkalinje, Zenkoviće i Vrš pa će vam tek onda biti jasne Pavelićeve laži« ..⁵⁶

Na kraju letka Štab se obraća partizanima, pozivajući ih na još odlučniju borbu i ističe da ne može biti nikakvih pregovora sa talijanskim okupatorima. Iz teksta ovog letka, vidi se da Muslimani iz Potkalinja nisu pobjegli ispred ustaničkih jedinica, već ih dočekali i ostali kod kuća, na slobodnoj partizanskoj teritoriji. Takođe, stanovnici Zenkovića i Vrša nisu ostali u Sanskom Mostu, pod ustaškom i okupatorskom vlašću, već su se vratili svojim kućama, na slobodnu partizansku teritoriju.

Kada su zarobljeni domobrani ili uhvaćeni civili puštani na slobodu, najčešće su im davani i leci, da ih odnesu na okupiranu teritoriju i daju svojim poznanicima. Najveći dio tih letaka brzo su preuzimali žandarmi, o čemu svjedoče i njihovi izvještaji.

Kada su partizani 11. septembra zarobili seljaka Hrustu Krešića iz Skucanog Vakufa, doveli su ga u Lušci-Palanku, gdje su mu predali pismo i više letaka sa zadatkom da ih preda seljaku Aganu Badnjeviću iz Gornjeg Kamengrada. Međutim, Krešić je pismo s lecima predao žandarmskoj patroli na koju je naišao u Gornjem Kamengradu.⁵⁷

U Zenkovićima je seljak Muhamed Konjović 8. oktobra pronašao letak kucan na pisačkoj mašini latinicom, sa naslovom »Braćo Muslimani«, i sa potpisom »Vaša braća i drugovi«, koji su partizani noću donijeli u ovo selo i ostavili. U letku se Muslimani pozivaju da se pridruže borbi koju vodi NOP protiv fašističke i ustaške tiranije.⁵⁸

Devetog oktobra partizani su u mlinu na rijeci Dabru sreli Luku Ivanovića. Hrvata iz Kljevaca, i predali mu letak sa nalogom da ga pročitaju Hrvati i Muslimani u Kljercima. Po dolasku u Kljevce Ivanković je letak predao žandarmima.⁵⁹ Prema sačuvanom prepisu tog letka, priloženom uz izvještaj, vidi se da je to, u stvari, odgovor na letke koje su ustaše nešto više od mjesec dana ranije bacale iz aviona, pod naslovom »Kocka je pala!«, a kojim traže da »Srbi, pravoslavni i ostali« bezuslovno predaju oružje i prokažu srpske generale, četnike i četničke vođe najkasnije do 12. sati 1. septembra. A ako to ne učine ustaše će ih »sve do jednog iskorijeniti«. U odgovoru na ovo pisanje, u partizanskom letku se, između ostalog, kaže:

»Prošlo je mjesec i više dana od kako se narod ovih krajeva digao na narodnooslobodilački ustanak, od kako se latio oružja da sa svoje rođene grude otjera fašističke okupatorske i ustaške izrode. Za tih mjesec i više dana odoljeli su naši junački partizanski odredi svim napadačima, nanijeli im teške udarce, proširili oblast narodne slobode!«

⁵⁶ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 425.

⁵⁷ Zb. NOR, IV/1, str. 745.

⁵⁸ Zb. NOR, IV/2, str. 345.

⁵⁹ Izvještaj zapovjedništva 3. oružničke pukovnije o akcijama ustanika upućen 16. oktobra 1941. godine Ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH Zagreb. Letak je u prepisu sačuvan kao prilog ovom izvještaju. Arhiv VII, k. 152. br. reg. 35/16-2.

U nastavku, partizani se ovim letkom obraćaju »Braći hrvatskim vojnicima«, obavještavajući ih da poštteni hrvatski vojnici sve više prelaze na stranu partizana da bi se zajednički borili protiv zajedničkog neprijatelja, Hitlera i Musolinija i njihovog plaćenika Pavelića, a za slobodu i hrvatskog i srpskog naroda. Zatim se objašnjava kakvu je tešku izdaju izvršio Pavelić ustupajući Dalmaciju, Međumurje i druge krajeve okupatorima. To je, zapravo, dio polemike s ostalim navodima u ustaškom letku od 31. avgusta 1941. godine.

Ovaj letak je, najvjerovatnije, napisan i umnožen u Informaionom bi-rou Štaba Drvarske brigade, odakle je upućeno više primjeraka, pa se jedan našao i kod partizana u Dabru.

Neke važnije radio-vijesti, primjerci »Borbe« i letaka i drugi propagandni materijal (dobijen u većem broju primjeraka, ili ovdje umnožavan na šapirografu) ilegalno su dostavljani saradnicima NOP-a u Sanski Most, Budimlić-Japru, i u neka okupirana sela. Dovijajući se, partizani su propagandni materijal stavljali u procjep štapića zabodenih u zemlju pored puta kuda su mogli naići neprijateljski vojnici ili civili. Tako su partizani Slatinskog odreda 6. oktobra postavili štapiće sa lecima na cesti Stari Majdan — Budimlić-Japra, pa je jedan sa naslovom »Rezolucija« i potpisom »Vojni delegati oslobođenih krajeva Bosne i Like«, u kojem se napadaju Musolini, Hitler, Pavelić, Budak, Ljotić i Stojadinović, našao žandarm Hamdija Safić iz stanice u Budimlić-Japri i predao ga svom starješini.⁶⁰

U to vrijeme su, skoro svakodnevno, izdavane radio-vijesti (radio-izvještaj) sastavljene prema informacijama koje su »hvatane« praćenjem radio-stanice Londona i Moskve. Vijesti su umnožavane na pisačoj mašini, odnosno, još češće, na šapirografu. Ponekad su te radio-vijesti objavljivane i na polovini lista papira, ali je najčešće čitava stranica bila ispunjena vijestima. Sem ostalog, sačuvano je devet primjeraka radio-vijesti iz druge polovine septembra, po četiri primjerka iz oktobra i novembra i dva primjerka iz decembra 1941. godine. Na tim primjercima iz septembra, oktobra i novembra nema podataka ko ih je izdao, a već primjerci iz decembra pri dnu imaju i podatak: »Partizanski obavještajni biro I Krajiškog odreda«. Tako, zapravo, piše na primjerku radio-izvještaja od 7. decembra, dok u primjerku od 9. decembra taj potpis glasi: »Obavještajni partizanski biro — Pob I Krajiškog Odeda«.⁶¹

Sadržaj tih radio-vijesti pisan je veoma koncizno, tako reći telegrafskim jezikom, sa ciljem da se na što manjem prostoru saopšti što više podataka. Primjera radi, Radio-vijesti od 21. septembra glase:

»Engleski avioni bombardovali su obalska i industrijska postrojenja Njemačke od Norveške do Francuske. Isto tako bombardovana su strategijska važna mjesta u Africi i Južnoj Italiji. Oko Lenjingrada vode se žestoke borbe... Na srednjem frontu maršal Timošenko nalazi se pred vratima Smolenska. Fafističke horde uspjele su prodrijeti južno i sjeverno od Kijeva, ali nisu uspjele da odsijeku trupe koje se bore u Kijevu, ispred samog grada u predgrađu. Duž obale Crnog mora fašističke trupe nastoje prodrijeti prema Kavkazu. Maršal Buđoni drži hrabro i brani Odesu. Bugarski je narod protiv rata. Bugarska vlada ne smije objaviti rat Sovjetskom Savezu, jer

⁶⁰ Zb. NOR, IV/2, str. 345.

⁶¹ Svi navedeni citirani dokumenti (radio-vijesti i dr.) su u arhivu autora.

zna da bugarski narod neće da ratuje protiv bratskog naroda. Za to fašistički krvnici i nasilnici hoće da bace Bugare u rat sa Turskom. Ogromne količine trupa fašističkih nalazi se na granici Turske. Engleski radio javlja da će se uskoro odigrati naj presudni ja bitka ovog rata. Engleski stručnjaci dolaze u Trusku da izvrše neke reforme truskih dokova na pristaništima. Svi znaci govore da je Turska riješena da brani svoju nezavisnost, a to se odnosi i na Dardanele. U Sovjetski Savez je stiglo američkih teških bombardera najnovijeg tipa, a mnogi su na putu. Sovjetska mornarica i avijacija bombarduje rumunska pristaništa.«

РАДИО ВЕСТИ . =====

Лондон 29./9. 1941.г.

Бенгелско ваздухопловство по први пут бомбардовало је Ђенову највећу индустријски центар Италије. Бенгелски авиони прелетели су преко Алпи, дужина њиховог лета износи 2.000. километара. Успешно је бомбардован Торино, као и западна Ђемачка где је бомбардован Франкфурт на Мајни. У Италији стаје је очајно. Животне намирнице потпуно су рационарне, нештапица хране осеца се свуда. Ово јадно стање погоршано је тиме што у Ближњој азији влада куга.

ИСТОЧНИ ФРОНТ.

118. километара од Харкова воде се борбе. Маршал Буџони концентрисао је своје трупе и заузео оштар против напад противу непријатеља. Ђемци нису успели на Кримском Фронту, нити су имали каквих успеха. Северни сектор, нема напредовања. Острво Езел у Руским рукама. Руси су потопили 2. разарача и 2 транспортна брода. Јужни сектор. Руси задржавају Ђемце источно од Кијева. У току јучерашњег дана изгубили су Ђемци 2.500 људи. За 4 дана уништено је 400 темачких авиона.

На јучерашњој седници научника у Лондону, распаравана је могућност обнове Европе после рата. Првенствено долази на ред Русија. Из Русије пренеће се семе биљно у Канаду и ус Сједињене Америчке Државе да би се тамо сачувало, као и приплодна стока.

У Ческој стрељано је 6 људи под оптужбом да су учествовали у акцијама саботаже, међу њима налази се два генерала бивше Чехословачке војске.

Лондон 30./9. 1941.г.

Воде се 4 опсежне битке на источном фронту, око Лењинграда великом воде се значајне борбе, трупе маршала Ворошилова успешно одбијају непријатеља и носе тешке губитке. Централни фронт: трупе маршала Тимошенка врше успешно против нападе дуж целог фронта и својом тактиком спречавају трупе маршала фон Бока и трупе маршала фон Рустатат. У току само 2 дана Ђемци су изгубили на овоме фронту 263 авиона. Дознаје се да су Руси повозили два разарача класе Келн. На средњим истоку одржана је важна конференција савезничких војних заповедника. Генерал Вавел имао је дужу конференцију са Руским генералом Новиковим командантом руски трупа у Ирану. Постигнута је пуна сагласност у питању фронта на средњем истоку која ће бити спојен са Кавкаским фронтом. У ческој стрељано је још 19 људи. У Ческој проглашено је опсадно стање и врше се масовна хапшења и Ђемци овако стање у Чехословачкој сматрају потпуно нормалним. Злогласни Хајдрих крвави у Чехословачкој.

Jedna od prvih radio-vijesti, od 30. IX 1941. godine Štaba Partizanskih odreda Bosanske krajine.

Radio-vijesti od 23. septembra donijele su podatke iz emisije Radio-Londona, navodeći:

»Njemačka novinska agencija javlja da je juče u Zagrebu strijeljano 50 ljudi koji su osumnjičeni da su učestvovali u atentatu na telefonsku centralu u Zagrebu. Svi su oni strijeljani bez ikakvog dokaza da su mogli učestvovati u atentatu, pa im čak nije data mogućnost da se mogu braniti. Ovi zločini plaćeničke bande neće biti zaboravljeni kada dođe do obračuna«.

Radio-vijesti od 27. septembra objavile su govor potpredsjednika kraljevske izbjegličke vlade dr Juraja Kmjevića. Narednog dana Radio-vijesti su, pored drugih, donijele i informaciju da se u Londonu sastala delegacija naučnika koja je raspravljala o poslijeratnim potrebama i uređenju Evrope i Azije. Radio-vijesti od 5. oktobra donose podatke Sovjetskog informacionog biroa o dotadašnjim gubicima Njemačke: preko tri miliona mrtvih, ranjenih i zarobljenih vojnika, izgubljeno 11.000 tenkova, 13.000 topova, 9.000 aviona. Javljeno je da su partizani u Srbiji zarobili »i odveli sa sobom u šumu 600 njemačkih vojnika, tako da će ovi odsada za streljanje srpskih taoca odgovarati streljanjem njemačkih vojnika«. Radio-izvještaj od 7. novembra, na Dan Oktobarske revolucije i 169. dan narodnooslobodilačkog rata, kako piše u zaglavlju, saopštio je da je predsjednik kraljevske vlade Dušan Simović uputio telegram Staljinu kojim mu čestita proslavu, kao i vijest da je Staljin u svom govoru kazao da su Nijemci izgubili četiri i po miliona vojnika, a Rusija nešto manje od dva miliona. Iz toga se u tim vijestima izvlači zaključak »da Hitler sada mora povući sve snage iz Finske, Rumunije, Mađarske i drugih okupiranih zemalja« da bi pojačao svoje trupe na istočnom frontu. Radio-izvještaj POB-a 1. krajiškog NOP odreda od 9. decembra donio je vijest da su i SAD, nakon mučnog napada Japana na njihove trupe na Tihom okeanu, objavile rat Japanu, što su, nakon govora predsjednika Ruzvelta, učinile i mnoge druge latinskoameričke države.

Sastavljajući radio-vijesti na osnovu brojnih informacija, ponajprije »uhvaćenih« iz emisija radio-stanica Londona i Moskve, drugovi iz POB-a su ih tako davali da se stanovništvo oslobođene teritorije obavijesti o svim značajnijim događajima u zemlji i svijetu, nenametljivo to ispreplićući rečenicama i podacima koji su kazivali da će pobjeda biti na strani antihitlerovske koalicije i, u okviru nje, našeg partizanskog pokreta.

Da bi svaki vod i selo dobili bar po jedan primjerak tog nesumnjivo efikasnog propagandnog sredstva, radio-vijesti su često umnožavane i u seoskim odredima i četama. Valjda je i zato u njima dosta štamparskih grešaka, koje nisu umanjivale njihov značaj u mobilisanju masa za ciljeve NOB-

Ova propagandna aktivnost je bila dosta skromnih razmjera i mogućnosti, ali je njen značaj uvećavan time što je bila svakodnevna i što su politički komesari i delegati i drugi politički izgrađeniji borci, upravo nakon čitanja radio-vijesti, davali i šira objašnjenja. Sve je to veoma snažno, razumije se uz druge načine političkog djelovanja, uticalo na širenje istine o narodnooslobodilačkoj borbi i njenim ciljevima. To je bio put raskrinkavanja okupatora i njegovih slugu, podizanja političke svijesti boraca i stanovništva, jačanju NOP-a i širenju tokova NOB.

3. ORGANIZOVANJE VLASTI NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

Polazeći od marksističkih postavki da je za punu pobjedu revolucije neophodno ne samo razbiti birokratsko-vojnu mašineriju, tj. kapitalističku vlast, već i izgraditi novu, KPJ je već 1920. godine, na svom Drugom kongresu u Vukovaru, u Program upisala jedan od ciljeva svoje borbe — »uspostavljanje od strane proletarijata takve političke vlasti koja će mu omogućiti da uništi svaki otpor eksploatatora«. ⁶²

U prvim danima julskog ustanka 1941. godine CK KPJ, pozivajući na ustanak, nije dao direktivu i za organizovanje nove revolucionarne vlasti, ali nigdje nije ni suzbijao inicijative koje su se pojavljivale na oslobođenim teritorijama. ⁶³ U oslobođenim naseljima redovno su uništavani organi stare vlasti: opštinske uprave, sreska načelstva, žandarmerijske i policijske stanice i drugi njeni organi. Ali, kako nije bilo direktive kakvu novu vlast stvarati, to su partijska rukovodstva i komunisti u pojedinim mjestima po svojem nahođenju i znanju formirali organe nove narodne vlasti i davali im imena. Otuda prvih dana, pa i prvih nekoliko mjeseci ustanka različiti nazivi za organe nove vlasti: oslobodilački komiteti, odbori narodnooslobodilačkog fronta, narodnooslobodilački odbori (sela, opština, sreza) — u Srbiji; nacionalnooslobodilački odbor, narodni povjerenik, narodni odbor oslobođenja, narodnooslobodilački odbor — u Crnoj Gori; odbori narodnooslobodilačkog fonda u istočnoj Hercegovini; seoski odbori na Kozari; vojnorevolucionarno vijeće sa nekoliko drugova: odbor za komunalnu politiku, odbor za industriju, komesarijat za ishranu, komesarijat za javnu sigurnost, komesarijat za pravosuđe i komesarijat za trgovinu i zanatstvo; mjesna politička vlast, seoska vijeća, seoski odbori — na području Drvara i Petrovca; od sredine septembra 1941. godine odbori za narodnu ishranu u Lici; od početka oktobra 1941. godine »narodna civilna vlast« koju čine nacionalnooslobodilački odbori fronta sela, opštine i sreza na Kordunu, i si. ⁶⁴

Osnivanje organa narodne vlasti bio je jedan od najvažnijih zadataka, organizacijama i članstvu KPJ, odmah uz organizovanje i vođenje oružanog ustanka i razgaranje narodnooslobodilačke borbe. Jer, poslije rušenja organa ustaške i druge kvislinške vlasti, recimo opštinskih uprava, oružničkih (žandarmerijskih) stanica i si; nametala se neodložna potreba organizovanja života na slobodnoj teritoriji i rješavanja mnogobrojnih i složenih zadataka, uostalom daleko složenijih nego što ih je imala ta stara vlast. I ne samo

⁶² Arhiv KPJ, Istorijsko odjeljenje CK KPJ, Beograd, 1949, tom II, str. 29—30.

⁶³ Dr Dušan Živković: Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969. godine, str. 40. i 156.

⁶⁴ Prema knjigama:

Dr Dušan Živković, n. d. str. 66 do 124. i

Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, VIZ, Beograd, 1967. godine, str. 204—205.

to; od početka se postavljalo pitanje ciljeva borbe, šta se njome želi ostvariti, da li samo istjerati okupatore i uništiti njihove slugе, ili i stvoriti takvo novo društvo koje neće dozvoliti nova stradanja naroda, koja će radničkoj klasi, siromašnim seljacima i svim ugnjetenim socijalnim slojevima omogućiti bolji život u slobodi i pravedniju raspodjelu dobara. KPJ od početka zalagala se za stvaranje novih organa narodne vlasti — sprovodeći svoje principe i stavove proklamovane još u predratnom periodu. Još 1941. godine, na Majskom savjetovanju CK KPJ u Zagrebu zauzeto je stanovište da je za sve narodne Jugoslavije jedini izlaz iz postojeće situacije beskompromisna borba protiv okupatora i za nacionalno oslobođenje i, u okviru toga, borba za duboki revolucionarni preobražaj zemlje i uspostavljanje vlasti narodnog odbora.⁶⁵

Kroz sve predratno revolucionarno djelovanje, među radnicima i demokratski orijentisanim građanima i naprednim seljacima, komunisti su se borili ne samo za ekonomsko poboljšanje uslova života svih radnih slojeva već i za ukidanje svake eksploatacije čovjeka po čovjeku. Za to je bilo neophodno uništiti dotadašnju vlast kapitalista i umjesto nje stvoriti novu, vlast radnog naroda. Jugoslovenski komunisti su pri tom poznavali istoriju radničkog pokreta, znali za primjer Pariške komune, Oktobarske revolucije i borbe »za vlast sovjeta« u Rusiji, što im je sve služilo primjerom, ili ih podsjećalo na to šta bi trebalo raditi na slobodnoj teritoriji kada je ustanak već tu i kada se ruše organi stare i okupatorske vlasti.

Upravo zato što odmah na početku nije bilo jasnih stavova o tome kakve oblike narodne vlasti formirati na oslobođenoj teritoriji, prvih mjeseci ustanka bilo je šarenila u davanju naziva i određivanju zadataka, nadležnosti i dužnosti novim organima vlasti. Tako je bilo i na slobodnoj teritoriji ispod Grmeč-planine, pa i na području sanskog sreza.

FORMIRANJE PRVIH ORGANA VLASTI NA TERITORIJ SANSKOG SREZA

Već prilikom prvih napada ustanika na neprijateljska uporišta na teritoriji ovog sreza, na području zahvaćenom ustankom, uništene su opštine i opštinske uprave u Lušci-Palanci, Budimlić-Japri i Gornjem Kamengradu. (Istina, opština Budimlić-Japra obnovljena je povratkom ustaša i žandarmerija u ovu kasabu, ali sa znatno smanjenom teritorijom, odnosno bez područja koje su ustanici oslobodili.) Uništene su i žandarmerijske stanice u Lušci-Palanci i Budimlić-Japri. (Ustaše su ovu drugu takođe obnovile svojim povratkom u to mjesto.) Pobunjeni narod je uništavao opštinske uprave i žandarmerijske stanice videći u njima ustaške institucije. Oslobođajući sela, narod nije htio obnavljati ni vlast knezova koje takođe nije volio, jer su mnogi od njih na razne načine izrabljivali ljude. Mnogi nisu bili ni za obnavljanje vlasti kakva je bila za vrijeme stare Jugoslavije, prije okupacije, jer su za nju govorili da je izrabljivala i izdala narod. Međutim, nije se odmah znalo kakvu vlast, odnosno kakve organe vlasti treba stvarati.

U početnom periodu ustanka gerilske jedinice su obavljale i neke poslove vlasti u pozadini. Tačnije, one su određivale mjere i poslove koje seljaci

⁶⁵ Dr D. Živković, n. đ., str. 39.

treba da obavljaju za potrebe ustanka: snabdijevanje hranom, prevoz i smještaj ranjenika, obezbeđivanje rada u pozadini, spašavanje žetve sa ugroženih područja i si. Upravo takvu funkciju je imala i Komanda kasarne u Lušci-Palanci, smještena u zgradi razoružane žandarmerijske posade. U stvari, bila je to komanda mjesta i zamjena dotadanjoj Žandarmerijskoj stanici i opštini. U nekim područjima, prvih dana ustanka i ne znajući za druge nazive, pojedinci su ustaničke patrole, koje su se kretale selima, zvali — žandarmi. To se vidi i iz izjave zarobljenog mladića Jove Konte iz Gornje Sanice, koju je dao pred bilježnikom ustaške opštine u Donjoj Sanici.⁶⁶ I u izjavama nekih ustanika da tih autoru ovog rada navode se da su pojedinci te ustaničke patrole, pa i one koje su bile uz komandu kasarne u Lušci-Palanci, nazivali »žandarmi«. A tako je bilo i u drugim krajevima Podgrmeča i oko Petrovca.

Prvih dana septembra 1941. godine izbjeglo stanovništvo počelo je napuštati zbjegove u Grmeču i vraćati se svojim kućama, u oslobođena ili poluoslobođena sela. Radi svake sigurnosti, neke porodice su sačuvale svoje kolibe u planini i u njima ostavljale dio posteljine i izvjesne količine namirnica. Pojedinci su i narednih mjeseci, sve do decembra, povremeno odlazili u planinu i tamo provodili po nekoliko dana, a naročito oni koji su oboljeli.

Iz zbjegova u Grmeču brojne porodice su se već sredinom avgusta vratile u Lušci-Palanku i okolna sela. Tada je započelo formiranje seoskih vodova, pa je »Komanda kasarne« prestala da funkcionise, a njen prvi komandant Đurin Predojević otišao je na dužnost vodnika Glavičko-potkrajskog gerilskog voda Odreda Lušci-Palanke. Osjetila se tada potreba za nekim organom koji će rukovoditi pozadinom. Grupa viđenijih ljudi iz Lušci-Palanke i obližnjih sela sredinom avgusta je formirala »Odbor«, kako su ga zvali, u kojem su za predsjednika odredili Pavla Mutića iz Praštala, aktivnog narednika bivše jugoslovenske vojske, a za članove: Nikolu Miljuša, bivšeg bilježnika iz Lušci-Palanke, Mirka čorića, zemljoradnika iz Miljevaca i Jovu Praštala, kneza iz Praštala. Odbor se smjestio u kasarnu, brinući se o snabdijevanju namirnicama ustanika na položaju. Odbor nije ni od kog dobio nikakva uputstva za svoj rad, već je i formiran i radio je po uzoru na razne odbore formirane do rata za neke posebne zadatke ili aktivnosti: na primjer odbor za gradnju škole, crkve, vodovoda, puta i si. Ovaj odbor je radio sve do kraja septembra, ili do prvih dana oktobra 1941. godine.⁶⁷

*

Prvi »seoski odbor« izabran je u Majkić-Japri, krajem avgusta 1941. godine. Politički komesar Gerilskog odreda Majkić-Japra, hadrovački učitelj Stojan Makić, imao je uza se Ustav SSSR-a, pa je, na osnovu zadataka datih seoskim sovjetima predložio da i oni, ovdje pod Grmečom, izaberu »seoski odbor«, kako je on preveo iz tog ustava naziv sovjeta za selo. Taj organ je umjesto kneza i njegovih pomagača obavljao poslove u selima i zaseocima. Gerilci su prihvatili njegov prijedlog i oko 25. avgusta obavljen je izbor tog Seoskog odbora. Borci su predložili da većina članova Odbora bude gerilci,

⁶⁶ Izvještaj Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije od 6. avgusta 1941. godine Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu Zagreb i zapisnička izjava Jove Konte u prilogu ovog akta, Arhiv VII, k. 86, f. 2, br. reg. 2/5.

⁶⁷ Kazivanje grupe boraca iz Lušci-Palanke autoru, 23. novembra 1960. godine.

a manje od polovine iz pozadine. Održana je konferencija gerilaca i stanovništva sela u dvorištu crkve u Majkić-Japri. Na toj konferenciji su utvrđeni konkretni zadaci Seoskog odbora: da popiše sva domaćinstva i domaćine i utvrdi njihovo porodično i imovno stanje, koliko je sposobnih i nesposobnih za borbu i za rad, koliko imaju stoke, zemlje i žita, zatim da organizuju radne desetine koje će obavljati kosidbu i vršidbu žita, da bi sve na vrijeme bilo urađeno, da organizuju seosku stražu i patrole koje će pomoći da se održava red u selu, da najhitnije obavještavaju gerilce koji su na smjeni, odnosno koji su kod kuća, kada da se jave u odred, itd. Određeno je da Seoski odbor ima dva stražara koji će obezbjeđivati izvršavanje njegovih naredaba i održavati red u selu.⁶⁸

Odbor je izabran na dvjema konferencijama. Najprije je održana konferencija gerilaca, u logoru kod kuća Žujanovića, gdje su u Seoski odbor iz Odreda izabrani: Nikola Bundalo Zečina, Nikola Majkić, Aleksa Kondić i omladinac Miroslav Majkić. Sjutradan je, na istom mjestu, održana seoska konferencija, pretežno domaćina porodica, na kojoj su iz pozadine za odbornike izabrani: Marko Adamović, Mićo Zorić i Milan Majkić Lukina. Kada su se potom sastala oba dijela izabranih odbornika, za predsjednika su izabrali Nikolu Bundala Zečinu, a za sekretara Miroslava Majkića.

Odmah po izboru Seoski odbor je počeo da radi. Najprije je izvršio popis svih domaćinstava koja mogu davati namirnice za ishranu Odreda, a takvih je ispalo oko 190 do 266 porodica koliko ih je bilo u selu. Najsiromašnija domaćinstva pri tom nisu uzeta u obzir. Odbornici su po zaseocima skupljali hljebove, meso ili stoku i druge namirnice za Odred, potom to predavali ekonomu Petru Majkiću, ovaj ih je sa kuvarima pripremao u zajedničkom kazanu i, po tablici, dijelio gerilcima. Za žetvu i kosidbu organizovane su prve radne desetine. Bilo je i prijava koje je Odbor tih dana podnosio Štabu Odreda protiv nekih gerilaca koji su samovoljno dolazili u domaćinstva, ostajali do kasno u noć i zahtijevali da im se peku pite i kokoši. Štab Odreda je provjeravao optužbe i na konferenciji kritikovao prijavljene.

Prvi Seoski odbor u Majkić-Japri nije imao stalno sjedište, a neki odbornici borci i dalje su se nalazili u Odredu, a oni iz pozadine bili su, uglavnom, kod svojih kuća. Sastanke su odraživali najčešće u kućama odbornika, ali je ubrzo zaključeno da treba naći stalno sjedište za Odbor. Sastanke su održavali često jer su morali da se svakodnevno dogovaraju o tekućim zadacima.

Jedan od odbornika je samoinicijativno dao prijedlog da se namirnice štede i racionalno troše, da se utvrdi tablica za dnevne količine artikala za ishranu svakog borca. Tako je počelo kuhanje hrane u kazanu, dok je do tada borcima uglavnom davano samo pečeno meso sa hljebom.⁶⁹

U selu Bošnjacima je, takođe u avgustu, izabran Odbor koji je dobio zadatak da pomaže vojsci na frontu i da održava red u selu. Za predsjednika Seoskog odbora izabran je Gojko Ćurčija, a za članove Dušan Rodić, Đurađ Radošević i Gojko Marjanović. Odbor je svoje sjedište imao u kući Gojka

⁶⁸ Stojan Makić: U Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 740—742.

⁶⁹ Sve o prvom Seoskom odboru u Majkić-Japri napisano je na osnovu članka Stojana Makića: U Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 740—742.

Ćurguza. Djelovao je sve do januara 1942. godine, kada su svi odbornici ponovo birani u Seoski NOO.⁷⁰

U vrijeme odražavanja »opšte sjednice predstavnika svih gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa — Sanski Most, 21. avgusta, organizatori sjednice nisu imali nikakvih uputa kako organizovati vlast na oslobođenoj teritoriji. Zbog toga je jedan od zaključaka te sjednice bio da se komesari u seoskim odredima, zajedno sa političkim komesarom Komande gerilskih odreda Krupa — Sana, staraju o održavanju reda u oslobođenim selima i da politički rade s narodom.⁷¹ Međutim, krajem avgusta je počelo biranje seoskih povjerenika u mnogim oslobođenim selima. A nakon izbora izdavan je »dekret« seoskim povjerenicima, po uzoru na dekrete komandantima gerilskih odreda, koje je izdavala Komanda gerilskih odreda Krupa—Sana. Sačuvan je samo jedan od tih dekreta i on glasi:

KOMANDA GERILSKOG ODREDA
SREDNJI DUBOVİK
Dne, 1. IX 1941. god.
U GORNJI PETROVIĆ⁷²

D E K R E T

Ovim se postavlja Majkić (Jove) Milan za komesara ishrane ovog Gerilskog Srednjođubovičkog odreda. Imenovani je izabran od strane boraca ovog odreda i sa ovim Dekretom ima da primi dužnost od Mile Ćiće u selu Srednji Dubovik.⁷³

Isto tako **odred je izabrao i povjerenika u selu i to:**

za Vijenac Drljaču Stojana (Stolu), za Ježe Jovu Ježa, za Zbjeg Nikolu Došena, za Lisac Paju Bosančića i za Majkića Potok, Majkić Miloša.

Komesar i povjerenici imaju da organizuju narod 1 poberu ljetinu sa okupiranih imanja i da ozidaju pekaru, da peku kruh i šalju samo svome gerilskom odredu. Sve probleme (i) potrebe u selu da rješavaju na svojim sjednicama i da izvještaje šalju ovom odredu.

Za okupirano selo⁷⁴ ako se ne mogu lijepo sporazumijeti da jave, to će riješiti Komandant ovog odreda sa Lazom Ćučkovićem.

SEKRETAR
Milan Čugalj

KOMANDANT
Dušan Bokan⁷⁵

⁷⁰ Kazivanje Vida Marinkovića, Mile Rodica, Nikole Radoševića i Ostoje Devića, 18. novembra 1960. godine.

⁷¹ Dušan Josipović: Prva vojna rukovodstva Podgrmeča, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 47.

⁷² Odred je tada bio na položaju u Gornjim Petrovićima.

⁷³ Već od prvih dana ustanka u nekim odredima su izabrani i komesari, koji su se starali i o ishrani; tada je izabran Mile Ćića, a nešto kasnije Milan Majkić.

⁷⁴ Riječ je o kućama, njivama i pašnjacima sela Arapuše, koje su Muslimani napuštali prvog dana ustanka i otišli u Bosansku Krupu. Oko podjele ljetine iz tog napuštenog sela bilo je sporova između pojedinih okolnih sela, pa se zato kaže da će nesporedume razrješavati dvojica komandanata gerilskih odreda.

⁷⁵ Original Dekreta kod Milana J. Majkića, nosioca Partizanske spomenice 1941.

Vjerovatno je da su slične zadatke imali i povjerenici u drugim oslobođenim selima, tada izabrani od strane gerilaca seoskih odreda.

*

Šestog septembra, na putu za Drvar Velimir Stojnić je došao u Majkić-Japru. On je od oblasnog rukovodstva KPJ za Bosansku krajinu određen na dužnost političkog komesara Drvarske brigade. Sjutradan, u Štabu Komande gerilskih odreda Krupa—Sana, on je vodio razgovor s Brankom ćopićem, Stojanom Makićem i Hajrom Kapetanovićem, o organizovanju oslobođene teritorije. Tom prilikom Stojnić je predao jedan primjerak uputstva za izbor i rad seoskih odbora. U ovom razgovoru učestvovao je i Uroš Roca Bogunović.

U svojim sjećanjima Stojan Makić i Dušan Josipović ovaj odbor, formiran prema uputama koje je dao Velimir Stojnić, nazivaju »narodnooslobodilački odbor«, što nije potvrđeno kao tačno.⁷⁶ Kao što je u uvodu ovog poglavlja navedeno, tada još nije bilo jasnih direktiva kakve oblike vlasti formirati na oslobođenoj teritoriji. U stvari, prvi dokument u Bosni i Hercegovini koji o tome govori jeste Naređenje Štaba sarajevske oblasti od 15. septembra 1941. godine, u kojem se kaže i ovo:

»Da bi čitav narod učestvovao u Narodno-oslobodilačkoj borbi, **potrebno je da u svakom sreskom mjestu i selu postoji narodno-oslobodilački odbor**, koji treba birati. Tamo gdje ga je nemoguće izabrati, komandant opštine ili sreza može odrediti sam ljude u narodnooslobodilački odbor, ali je takav odbor privremen i čim se ukaže prilika treba izvršiti biranje odbora. Narodno-oslobodilački odbor sastavljen je od najboljih ljudi i žena koje predloži varoš ili selo« ...

U istom naređenju stoji da »skupljanje hrane organizuju **povjerenici**, odnosno narodnooslobodilački odbor« ..., da »preko povjerenika i narodno-oslobodilačkih odbora treba da organizuju u svakom selu što hitnije svršavanje poljskih radova tako da svi plodovi (žito, krompir i dr.) moraju na vrijeme biti dignuti« ..., te da su ... »povjerenici i članovi narodnooslobodilačkog odbora odgovorni komandantu i izvršnom opštinskom vijeću« ...⁷⁷

Kako je Štab Sarajevske oblasti bio neposredno uz Štab NOP odreda Bosne i Hercegovine i Pokrajinski komitet KPJ, u Podromaniji, sigurno je da je on prvi i dobio direktivu i prvi započeo njeno sprovođenje. S tim u vezi, ova direktiva je u Bosansku krajinu mogla biti dostavljena u drugoj polovini septembra, zajedno sa ranije spomenutom direktivom o formiranju tri bataljona i osam četa, koju je najprije primio Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta Štaba partizanskih odreda Bosanske krajine, dok se nalazio kod Jajca. On je odmah, 19. septembra, proslijedio po jedan primjerak ovih naređenja Danku Mitrovu na Grmeč i Branku Babiću na Kozaru,⁷⁸ ra-

⁷⁶ Stojan Makić: Razvitak partizanskih jedinica, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 96—97 i citirani članak Stojana Makića: U Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 740—742.

Dušan Josipović: Prvi narodnooslobodilački odbor u Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 270—275.

⁷⁷ Zb. NOR, IV/1, str. 309—311.

⁷⁸ Izvještaj Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu od septembra 1941. godine Štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, Zb. IV/1, str. 492.

čunajući da je Babič, prema ranijem dogovoru, već tamo, mada je on i u oktobru bio na Grmeču. Prema tome, direktivu za osnivanje NOO u Majkić-Japri su mogli primiti najranije početkom oktobra, pa nju zato nije mogao donijeti Velimir Stojnić 6. septembra, koji je, inače, tri-četiri dana ranije krenuo sa Kozare.

Nakon prijema upustava od Velimira Stojnića ono je narednih dana proučeno u Komandi gerilskih odreda Krupa—Sana. Tu je nešto i prošireno, da bi bilo još jasnije, a potom umnoženo i dostavljeno svim gerilskim odredima. Sa uputstvom o izboru prvih seoskih odbora upoznati su i mnogi borci, posebno sa stavom da izbore treba izvršiti javno i na najdemokratskiji način. Započete su pripreme za izbore seoskih odbora, pa su, prema tom uputstvu, izabrani prvi odbori u Podgrmeču — najprije, 16. septembra u Velikoj RujiSkôj, a onda, 21. septembra, u Majkić-Japri.

*

Komandir Partizanskog odreda Majkić-Japra Stojan Marjanović Dolinar zakazao je zbor naroda nedaleko od crkve u Donjoj Majkić-Japri. Na zbor je došlo skoro sve stanovništvo ovog sela. Bila je to prva svečanost od početka ustanka u selu. Zboru su prisustvovali i Danko Mitrov, Stojan Makić i Redžo Terzić, član SKOJ-a, koji je nekoliko dana ranije iz Bosanske Krupe izišao na oslobođenu teritoriju.

Prvi je govorio Danko Mitrov. On je objasnio vojno-političku situaciju u svijetu i zemlji, naglasio da je cilj Hitlerovih planova istrebljenje Slavena i da za naš narod nema drugog izlaza osim borbe protiv okupatora i svih onih koji s njim sarađuju. Zatim je govorio o izdaji kraljevske vlade i svih saradnika okupatora, ali da naši narodi nisu u borbi sami, jer je s njima Komunistička partija, koja ih je i pozvala na ustanak i tim ustankom rukovodi, dajući primjer rodoljublja i požrtvovanja. Mitrov je istakao da KPJ poziva sve poštene ljude, bez obzira na narodnost, vjeru i raniju političku pripadnost, u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. Na kraju je prisutne pozdravio u ime Štaba partizanskih odreda Bosanske krajine i zaželio uspjeh u radu odboru koji će narod ovog kraja prvi put u svojoj istoriji slobodno birati.

Komandir Stojan Marjanović Dolinar je istakao da će se Partizanski odred Majkić-Japra boriti sve dok se ne izvojuje oslobođenje čitave zemlje.

Stojan Makić je ukazao na značaj izbora novog organa vlasti i na njegove karakteristike. Objasnio je proceduru izbora i način rada odbora, upoređujući to sa načinom izbora i rada organa vlasti u Kraljevini. U odbor, rekao je, treba birati ljude odane NOB-i, bez obzira da li se nalaze u Odredu ili u selu. Objasnio je da i žene imaju pravo da biraju i da budu birane u odbor, i to u svemu isto kao muškarci, objašnjavajući da je to korjenita promjena odnosa prema ženama, koje čine pola svijeta, na kojima kuća stoji i koje odgajaju nova pokoljenja. Na kraju je govorio o kolektivnom radu odbora i nabrojio zadatke koje odbor treba da obavlja: da borcima na položaju obezbijedi hranu i odjeću, da sprečava špijunažu, brine se o radu u selu i čuvanju imovine, rješava sporove (što je značilo da će privremeno obavljati i sudske poslove) itd.

O načinu izbora odbornika govorio je Dušan Josipović, politički komesar Odreda. Poslije toga je počeo izbor odbornika.

Slobodno i samoinicijativno ljudi su predlagali jednog po jednog kandidata i o svakom od njih se raspravljalo. U Odbor su ponovo birani svi oni koje je ovo selo u svoj Odbor izabralo i krajem avgusta: Nikola Bundalo Zečina, Miroslav Majkić, Nikola Majkić i Aleksa Kondić, svi borci iz Odreda, a iz pozadine Marko Adamović, Mićo Zorić i Milan Majkić. Svaki zaselak je u Odboru bio zastupljen jednim odbornikom. Međutim, iako su govornici istakli da i žene treba birati u Odbor — ni jedna nije birana.

Sutradan je u zaseoku Kondići, kod kuće Duke Davidovića, gdje je tad bio logor Partizanskog odreda, održana konferencija boraca. Objašnjeno je da je narod njihovog sela dan ranije izabrao prvi Odbor prema dobijenim uputstvima (koja predviđaju takav izbor odbornika da sve punoljetno stanovništvo jednog sela, i njegovi borci, na najdemokratskiji način biraju odbornike, a ne da ih imenuje komanda seoskog odreda) i da su u taj Odbor iz redova boraca ponovo izabrana četiri ranija odbornika. Pročitana su imena svih izabranih odbornika, što su partizani jednoglasno prihvatili.

Prilikom konstituisanja Odbora opet je za predsjednika izabran Nikola Bundalo Zečina, a za sekretara Miroslav Majkić. Izabrani borci napustili su Odred i otišli da rade kao odbornici (ali će se uskoro neki opet vratiti u vojnu jedinicu).

Odbor Majkić-Japre svoju kancelariju je smjestio u napušteni i za tu priliku prethodno uređeni stan sveštenika. On je odmah formirao i svoju Narodnu stražu, kao svoj izvršni organ. Prvi stražari su bili Stojan Bundalo i Božo Topolić.⁷⁹

Odbor u Majkić-Japri se postepeno osamostaljiavao, čemu je doprinosilo i to što su izabrani odbornici prestali da budu borci Odreda. Odvajanjem odbornika od Odreda, osamostaljivanjem u radu i razvijanjem neophodnih djelatnosti, Odbor se svakodnevno potvrđivao kao organ vlasti pobunjenog naroda, neophodan za dalji razvoj i jačanje NOB-a.

Pred prvim Seoskim Odborom na sanskom srezu stajali su brojni zadaci, jer su se na njegovom području nalazili Štab partizanskih odreda Bosanske krajine. Štab partizanskih odreda Krupa—Sana i odredska ambulanta, a tokom narednih mjeseci i niz drugih partizanskih jedinica i institucija.

U svakodnevnom radu Odbora bilo je slučajeva i samovoljnog mijenjanja usvojenih stavova. Tako je učitelj Ljubo Lajić, zamjenik komandanta Hašanskog partizanskog odreda, potpisao naredbu u kojoj, između ostalog, stoji: »Komandir ili vodnik neka odredi starješinu sela koji će voditi pozadinske dužnosti i brigu oko obrade imanja«. Naredbu je, 25. septembra, primio vodnik Voda Mrkalji.⁸⁰

*

Iz razloga koji su navedeni, u Majkić-Japri je, vjerovatno, tek početkom oktobra stigla direktiva koju je prosljedio Miljenko Cvitković, a koja je predviđala formiranje narodnooslobodilačkih odbora i seoskih povjerenika, zatim komandi opština i komandi sreza. Međutim, u nekim selima sanskog sreza, prema Budimlić-Japri, nisu birani **seoski odbori** (prema uputstvu koje je donio Velimir Stojnić), ni određivane **starješine sela** (prema naredbi Štaba

⁷⁹ Sve o izboru i konstituisanju Odbora prema izvorima iz napomene 76.

⁸⁰ Regionalni muzej u Bihaću, inv. br. 211.

Hašanskog partizanskog odreda, već je vodnik Mrkaljskog voda imenovao komesare sela i 12. oktobra tražio za njih dekrete od komande Partizanskog odreda broj 6 u Hašanima. Dopis u cjelini glasi:

»Moli se gornji naslov da bi blagovremeno izvolio dostaviti ovom vodu slijedeće »Dekrete« i to:

Davidović N. Trivunu koji je odabran od strane ovog Voda kao i u sa-glasnosti jeste Komande za komesara na području Mrkalja. Također je oda-bran i komesar sela Dugih Njiva i to Marjanović S. Marko.

S toga smatram da je potrebno da se imenovanim izdaju dekreti i da ih dostavite ovom Vodu kako bi mogao iste dodati za gore navedene kome-sare i da bi ista komanda iznijela u nekoliko članaka njihovu dužnost...⁸¹

Komanda Hašanskog odreda sada, pak, ne traži da se biraju **seoske** starješine kako je to svojom naredbom zahtijevala, niti potvrđuje da su ova dva čovjeka »**komesari sela**«, kako ih tituliše vodnik Mrkaljskog voda, već mi šalje dekrete kao imenovanim — **povjerenicima**. U tom smislu komanda Partizanskog odreda Hašani istog dana odgovara na zahtjev vodnika Mrkalj-skog voda, šalje dekrete povjerenicima i daje obrazloženje. U odgovoru vod-niku partizanskog voda Mrkalji kaže se da se dostavlja »Dekret **za imenova-ne** povjerenike, kao i upute. Komesar politički postoji samo jedan prema od-redbama za cijelu komandu, te prema tome ne može doći u obzir«.⁸² Drugim riječima, odgovor je da ne može doći u obzir postavljanje komesara u selima. Ostalo je nepoznato kakav je bio sadržaj priloženih uputa za rad povjerenika.

Tri citirana dokumenta, a naročito zadnji — da je politički komesat samo jedan, za čitav odred, i **da su ti od voda izabrani ljudi seoski povjere-nici**, a ne komesari ili seoske starješine — potvrđuje zaključak da je ovdje tek početkom oktobra stigla direktiva Štaba NOP odreda za Bosnu i Herce-govinu, te da se tek tada saznalo **da treba birati seoske narodnooslobodilačke odbore**, kako se zovu ti organi narodne vlasti i **povjerenike**. Dalje organizo-vanje odbornika i povjerenika pokazaće dosta prostora i za neke nejasnoće, naročito u način njenog sprovođenja. Uz to, na Grmeču u to vrijeme još nije bilo partijskog rukovodstva, a i pošto je organizovan Okružni komitet KPJ, zadugo je u selima bilo veoma malo partijskih organizacija da bi komunisti mogli da usmjeravaju politički i organizacioni rad u pozadini, tim prije jet su, radeći u vojnim štabovima i komandama, bili prezauzeti organizacionim i političkim učvršćivanjem jedinica.

Štab Sarajevske oblasti je 15. septembra naredio biranje **narodnooslo-bodilačkih odbora** u svim oslobođenim mjestima, ali je Svetozar Vukmano-vić Tempo, u svojstvu delegata CK KPJ, u pismu upućenom novembra »svim okružnim komitetima KPJ za Bosnu i Hercegovinu, sem ostalog, upozoravao: »U oslobođenim krajevima treba odmah likvidirati sve dosad postojeće vla-sti. Mjesto njih **stvoriti narodne odbore** kao jedine predstavnike građanske vlasti«. Tempo, dakle, ne piše narodnooslobodilački, već samo narodni od-bori, pa otuda nije čudno što i u praksi, na terenu, postoje različiti nazivi. U tom pismu delegat CK KPJ svim partijskim organizacijama daje zadatak da »sve svoje snage posvete stvaranju odbora, njihovom učvršćivanju i raz-vijanju. **Treba imati na umu da ti odbori nisu nikakve komisije, niti pomoćni**

⁸¹ Isto, dok. br. 185.

⁸² Regionalni muzej u Bihaću, dok. br. 186.

organi vojske, nego organi vlasti, izraz narodne volje, te stoga u njima treba obezbjediti rukovodstvo onih ljudi koji stoje na našoj liniji narodnooslobodilačke borbe» ...⁸³ Najvjerovatnije je da je i ovo direktivno pismo na Grmeč stiglo tek krajem novembra, ili čak u prvoj polovini decembra, kada su se Đuro Pucar i još neki rukovodeći ljudi vratili s Romanije.

IZBOR I RAD NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJ

Nakon dobijanja direktive o izboru NOO i povjerenika, i na grmečkom području prišlo se njenom sprovođenju, istina ovdje sa dosta razlika u njenom tumačenju i primjeni. O tome govori i sama činjenica da su se sve do kraja 1941. godine održali različiti nazivi za nove organe narodne vlasti: narodnooslobodilački odbor (NOO), narodni odbori, povjerenici, komandanti opština i sreza, izvršna opštinska vijeća itd. Na grmečkom području taj zadatak s početka, zbog nepostojanja partijskih rukovodstava, pao je na komande seoskih odreda (potom vodova), štabova četa i bataljona i na malobrojne političke radnike, članove KPJ i SKOJ-a. To je i dovelo do različitog prilaza ovom zadatku, pa čak i početkom 1942. godine, kada već djeluje Okružni komitet KPJ, odbornike u jednom selu nazivaju povjerenicima (Slatina), u drugom selu su samo povjerenici s predsjednikom povjereništva (Halilovoi i Johovica), a u nekim se naziv seoski komesarijat održao sve do početka decembra (Lipnik). Međutim, u najvećem broju ostalih sela tokom oktobra, novembra i decembra biraju se seoski NOO, ili već ranije izabrani dobijaju taj naziv.

U međuvremenu, najvjerovatnije drugom polovinom novembra, u Bosansku krajinu je stiglo i prvih pet brojeva lista »Borba«, sa dosta direktivnih članaka za organizovanje borbe i rada na oslobođenoj teritoriji.⁸⁴ U prvom broju »Borbe«, od 19. oktobra, objavljen je nepotpisani uvodnik u kome su, sem ostalog, navedene i dužnosti NOO:

1. da organizuju aktivnost cijelog naroda, tako da bi se našim borcima na frontu obezbjedilo sve što je potrebno. U toj svojoj aktivnosti odbori će usko sarađivati sa štabovima naših odreda;

2. da obezbijede red u pozadini, da ga održavaju uz pomoć svojih narodnih straža i da vode borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, aktivnosti pete kolone itd.;

3. da organizuju snabdijevanje i ishranu stanovništva, a naročito siromašnih slojeva i nezbrinutih porodica naših boraca; da organizuju što pravilniji razvoj privrednog života, trgovine, saobraćaja (sem onog koji je direktno pod kontrolom oružanih snaga) itd. u interesu fronta i čitavog naroda;

4. da svim svojim sredstvima učvršćuju vezu fronta i pozadine, vezu cijelog naroda sa njegovim borcima, kao osnovnu garanciju pobjede» ...

Članak je prihvaćen kao direktiva CK KPJ, što je, stvarno, i bio. U njemu se traži i organizovanje »narodnooslobodilačkog fronta« pri NOO, u

⁸³ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 135—136.

⁸⁴ Prvih pet brojeva »Borbe« iz Podromanije, gdje je bilo sjedište Glavnog štaba NOP odreda i PK KPJ za BiH, donijeli su kuriri iz Bosanske krajine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 125.

kojem će biti svi prilozi i prihodi koje odbori sakupe od naroda za potrebe dalje borbe. Ističe se da su »narodnooslobodilački odbori... privremeni nosioci vlasti« i zaključuje da oni »pretstavljaju, zajedno sa našim oružanim snagama, osnovno oružje za pobjedu pravedne stvari našeg naroda«. ⁸⁵

Rad na sprovođenju direktiva datih u citiranom članku trajao je dugo. On se odvijao uz nastojanje Partije i NOP-a da NOO postanu istinski nosioci narodne vlasti, da se osamostaljuju u svom djelovanju i unapređuju kvalitet svog rada. To je podrazumijevalo i stalnu borbu za njihov što kvalitetniji rad, a prije svega da se u njih biraju ljudi odani ciljevima narodnooslobodilačke borbe.

S početka, radeći u duhu prve instrukcije (dobijene, najvjerovatnije, početkom oktobra), inicijatori izbora članova NOO, odnosno imenovanja povjerenika, najčešće su bile komande partizanskih jedinica. To je naročito bio slučaj u tek oslobođenim selima. Tek kasnije, kada su mjesni uslovi dozvoljavali da se zakaže konferencija sela, odnosno kada su se pojavili i neki problemi u radu tih organa vlasti, nastali zbog slabog rada pojedinih odbornika — dolazilo je do organizovanja izbora novog odbora. Tada je postupano u duhu dobijenih direktiva: zakazivana je konferencija stanovništva sela, stari odbor je podnosio izvještaj o radu, govorili su, obično, i predstavnik partizanske jedinice sa tog područja i politički radnik (najčešće član KPJ, a rjeđe član SKOJ-a) i potom su, na prijedlog mještana, birani jedan po jedan odbornik.

U početku rada na formiranju NOO pojedini partijsko-politički radnici su išli na to da se jedan odbor bira za više, pa čak i devet sela. Postojala je, naime, procjena da se izborom jednog odbora za dva sela (Lukavice i Podvidača, ili Brdar i Dževar), za tri sela (Jelašinovci, Tuk-Bobija i Otiš, ili Lipnik Gornji i Donji i Đurići s Bjelinama), za pet sela (Mrkalji, Kozin, Hadrovci, Halilovci i Duge Njive), pa čak i za devet sela (Lušci-Palanku i osam okolnih sela) obezbjeđuje veći uticaj na aktivnosti i zbivanja u tim selima nego da je svako selo imalo svoj samostalni odbor. Međutim, nekoliko mjeseci kasnije ti zajednički odbori se reorganizuju tako što je za svako selo biran poseban NOO.

Budući da su vojni štabovi i komande formirali najveći broj NOO-a, a negdje ih i imenovali te s obzirom na to da su i vojne jedinice ili odbori bili organi pomoću kojih je narod vodio borbu protiv okupatora i njegovih slugu, u početku su se oni i osjećali kao organi vojne jedinice, čak po mnogo čemu joj bili i potčinjeni. To se vidi i iz dopisa koji je Štab 2. čete 4. bataljona »Slobode«, tj. Štab Ljubijsko-prijedorske čete, 4. novembra uputio »Svim partizanskim odredima i seoskim povjerenicima **ove Čete**«. U tom dopisu **»naređuje se Povjerenicima sela da odmah«**... Takav zaključak se može izvesti i iz drugih dopisa kojima štabovi ili komande vojnih jedinica daju zadatke i naređuju seoskim povjerenicima, odnosno NOO, koje zadatke i do kada da izvrše. Na to upućuje i činjenica da su komande partizanskih seo-

⁸⁵ Riječ je o članku Edvarda Kardelja, člana Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije: »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, »Borba« broj 1, 19. oktobra 1941. godine, Isto-rijski arhiv KPJ, tom 1, knj. 1, Beograd, 1949. godine, str. 18–20; članak u listu nije bio potpisan, ali je ušao u zbirku članaka Edvarda Kardelja: »Put nove Jugoslavije 1941–1945«, Kultura, Beograd, 1946. godine, str. 236.

skih odreda i četa, kako je navedeno, davale dekrete i imenovanim i izabranim seoskim povjerenicima u više mjesta.

Kada su formirana partijska rukovodstva i osnovne partijske organizacije, dugo im je bio zadatak da se izbore za shvatanje da su NOO organi vlasti i da nisu pod komandom vojske, da i vojska treba da pomogne njihovo osamostaljivanje i rad. Jedno vrijeme (ponegdje će se to događati i znatno kasnije) partizanske komande ili štabovi, a naročito ekonomski i intendantni, znali su da se mimo odbora obraćaju pojedinim domaćinstvima za namirnice, zaprežnu stoku i vozila i si. Partijska rukovodstva na terenu i politički komesari u jedinicama često su ukazivali na te slabosti, nastojeći da se odbori osamostale, razviju svoj rad, obezbijede uticaj i postanu pravi organi nove narodne vlasti. Na svakom konkretnom primjeru partizanskim komandama je ukazivano da ne smiju zaobilaziti organe narodne vlasti, što je posredno uticalo da su i sami odbori počeli slobodnije ukazivati na greške pojedinih partizanskih jedinica ili pojedinaca, odlučno podsjećajući na to da su NOO u selu i opštini odgovorni narodu i mjerodavni da zajedno s narodom rješavaju sva pitanja života i rada u pozadini.

Već u jesen 1941/1942. izbor NOO vršen je na seoskim konferencijama, i to slobodno, javnim glasanjem cjelokupnog odraslog stanovništva. Istina, konferencijama su u početku prisustvovali, uglavnom, domaćini porodica, ali su partijsko-politički radnici i članovi komandi i štabovi stalno insistirali na tome da na te dogovore dolaze i žene i omladina, da i oni ne samo uzmu učešća u radu već i budu birani u NOO. Otuda se, još od izbora prvih NOO u slobodnim grmečkim selima, žene i omladina iznad osamnaest godina starosti uključuju u političku aktivnost. Krajem 1941. godine i narednih mjeseci formirani su i odbori Antifašističkog fronta žena (AFŽ), čime je učešće žena u NOP-u, a time i u organima narodne vlasti, postajalo sve veće i značajnije. U neke odbore tada je birana i po jedna žena, ponegdje i jedna omladinka. To je za ovaj kraj bila velika novost, protiv koje su bili pojedini ljudi, ali je većina, sporije ili brže, prihvatila objašnjenja o ulozi žena i omladine u ratu i u budućem novom društvu, često su konferencijama prisustvovali i pioniri, koji su posmatrali kako odrasli rade, slušali šta govore politički radnici i njihovi najbliži, pa dosta od toga prihvatili i primjenjivali u radu pionirske organizacije.

Od osnivanja najznačajnija aktivnost NOO bila je na području rješavanja privrednih problema: prikupljanje hrane i odjevnih predmeta za vojsku, siromašni i izbjeglice, izrada opanaka od sirove goveđe kože za borce i narod, obezbjeđivanje blagovremene sjetve, obrada usjeva, žetva, nabavka sjemena, korišćenje konjskih i volovskih zaprega, organizovanje razmjene poljoprivrednih proizvoda za neke artikle kojih na ovom području nije bilo (so, petrolej, karbid, duvan i si.), vođenje brige o smještaju pogorjelaca i izbjeglica itd.

Od prvog dana ustanka pa do završetka rata glavni vid obezbjeđivanja osnovnih potreba za vojsku i narod bilo je prikupljanje dobrovoljnih priloga. Konfiskacija je primjenjivana samo prema otvorenim neprijateljima, i to na osnovu sudske odluke, odnosno odluke vojnog štaba, a kako je takvih primjera na sanskom području bilo malo, taj vid pribavljanja hrane i drugih potreba bio je gotovo neznatan. Ponegdje i povremeno vršena je реквизиција.

Prvih dana oktobra u Štabu Krajinske divizije raspravljalo se o priprema za predstojeću zimu. U razgovoru su učestvovali Danko Mitrov, Branko Babić, Petar Vojnović, Stojan Makić, Dušan Josipović i još neki drugovi. Mitrov je predložio da se u Grmeču prave baze (podzemna tajna skloništa) u koje bi se, u slučaju prodora jačeg neprijatelja u grmečka sela, sklonili borci. Stojan Makić je odlučno bio protiv pravljenja takvih baza i priprema za eventualno povlačenje jedinica u šumu. On je, pak, predložio da se u Grmeču prave magacini za smještaj hrane (žita, povrća i drugog), a manja skloništa nedaleko od kuća. U slučaju prodora jačeg neprijatelja, jedinicama manevrisati u selima, tim prije što su mnoga prilično pošumljena. To je i usvojeno,⁸⁶ ali skloništa u blizini kuća nisu pravljena.

Jedan od prvih magacina za smještaj rezervi hrane napravio je Partizanski odred Jelašinovci. Štab Odreda je pozvao seoske majstore Milu P. Stanića, Bojana Srdića, Savu Topića i još neke, kao i potreban broj radnika iz radnih vodova. Objašnjeno im je zašto treba praviti magacine i do kojeg roka. Gradnja je počela odmah i posao je za kratko vrijeme završen. Glavni magacin je sagrađen u jednoj dolini u šumi nedaleko od logora Jelašinovačkog odreda i mogao je da primi desetak vagona žita. Oko njega je podignuto nekoliko većih koševa za kukuruz u klipu. Podignuta je i baraka, u vidu bunkera, za smještaj magacionera i stražara. Za magacionera je najprije bio određen Sava Mandić, a potom Mirko Stanić. Oni su odmah počeli primati pšenicu i kukuruz, koje su seljaci iz Jelašinovaca i okolnih sela dobrovoljno davali za vojsku. Magacioneri su vodili evidenciju koliko je ko i kakvog žita dao, uz odgovarajuću potvrdu. Kada je, 25. oktobra, izvršen upad u Kljevcu, zaplijenjeno je i dosta žita, pa je dobar dio smješten u ovaj magacin. Za kratko vrijeme magacin i koševi su bili puni. Od toga je na početku veoma malo trošeno, jer je narod i dalje donosio žito i druge namirnice u logor Odreda, za svakodnevnu ishranu boraca. Tako je žito u ovom prvom grmečkom magacinu bila sigurna rezerva u koju se nije diralo.⁸⁷

Evakuisano je i žito rekvirirano iz nekih sela oko Budimlić-Japre koja su bila stalno ugrožavana ispadima neprijatelja. Ono je smješteno u novi magacin u Zbjegu podno Grmeča, kao i u pojedine kuće u zaseoku Lukići, podno planine, koje su smatrane sigurnijim. Međutim, sredinom oktobra odlučeno je da se ovaj magacin preuredi za smještaj bolnice, kasnije — nazvana Stara centralna bolnica, pa je žito prebačeno na druga mjesta. U isto vrijeme prišlo se gradnji novih magacina za sklanjanje žita i drugih namirnica u planini.

Nakon organizovanja prve bolnice u Majkić-Japri, NOO dobijaju i zadatak da se brinu o snabdijevanju ranjenika, a kasnije i o gradnji novih bolnica, izradi (tkanju) zavoja, pranju bolničke posteljine, rublja i drugom.

Od prvih dana postojanja NOO-i sa područja sanskog sreza morali su da na sebe prime i ulogu sudova — da rješavaju imovinsko-pravne i druge probleme iskrsele između mještana.

Partizanske jedinice su od početka ustanka imale zadatak da organizuju bezbjednost slobodne teritorije, ali od prvih dana svog postojanja, NOO počinju da rade i na tom važnom poslu. I oni organizuju praćenje neprijatelja i obavještanje o pokretima njegovih jedinica, naročito kada je riječ

⁸⁶ Kazivanje Dušana Josipovića, 8. maja 1975. godine.

⁸⁷ Kazivanje Mirka Stanića.

o selima na granici slobodne teritorije, što, najčešće, omogućava partizanskim jedinicama da blagovremeno postave zasjedu, dočekaju neprijatelja i potuku ga ili odbiju. Uz to, od samog početka se preko seoskih odborničkih patrola, narodnih straža, kao i izvršnih organa odbora, budno motri i na kretanje nepoznatih lica oslobođenom teritorijom. Vremenom se to na podgrmečkom području razvilo u veoma značajnu službu bezbjednosti i samozaštite, u kojoj su svi — od pionira do najstarijeg čovjeka — vršili službu kontrole kretanja slobodnom teritorijom. To je postalo odlika podgrmečkog stanovništva, koja je, pored ostalog, oduševljavala svakog partizana na prolazu kroz ovo područje. Iako su znali gdje su partizanske komande i partijsko-politička rukovodstva, ni pionir, ni omladinac, ni odrastao čovjek nisu htjeli nepoznatom čovjeku pokazati put do njih. Naprotiv, odveli bi ih u odbor, gdje su nepoznati provjeravani. Tek kad bi se uvjerali da nije riječ o neprijateljevima, špijunima, upućivani su do tražene komande ili pozadinskog rukovodstva.

Djelatnost NOO se stalno širila i tokom NOB obuhvatala sve oblasti života na slobodnoj teritoriji. U drugoj ratnoj godini politička aktivnost im je postala najvažnija djelatnost. Radili su na mobilizaciji masa za NOB, razobličavanju neprijatelja (i pojedinaца koji nisu pomagali NOB, ili su bili protiv njega), u sprovođenju agitacije i propagande NOP-a itd. U isto vrijeme rastao je i autoritet i ugled odbora, što je u svakom slučaju zavisilo od toga koliko je koji od njih uspijevao da sve bolje, uspješnije i demokratskije djeluje. U stvari, NOO su do proljeća 1942. godine stekli tako veliki ugled kod cjelokupnog stanovništva i boraca i rezultatima rada potvrdili svoju životnost da se nije mogla ni zamisliti neka druga vlast osim njih na oslobođenoj teritoriji.

Svaki narodnooslobodilački odbor imao je svoje sjedište, obično jednu sobu u nekoj kući. Tu su redovno dežurali po jedan odbornik i narodni s.r.žar, dok su drugi sprovodili zadatke odbora: obavještavali narod o konferenciji koja će se održati, agitovali da se daju prilozima za borbe i bolnicu, prikupljali priloge i organizovali njihov prenos do magacina odbora, rukovodili popravkom nekog objekta, obezbjeđivali pomoć siromašnoj porodici, organizovali poljoprivredne radove, itd. Za sjedište odbora obično je birana kuća na najpogodnijem mjestu, gdje uzimanje jedne ili dviju prostorija neće mnogo smetati porodici. Tokom rata ta sjedišta su mijenjana, ali je bilo slučajeva da je odbor u jednoj istoj kući boravio i po godinu i više dana. Kada bi u selo stigla neka partizanska jedinica, odbor bi, nerijetko, ustupao vojsci zgradu u kojoj je on bio, a za sebe tražio drugu. Već od samog početka rada NOO u jednom zaseoku, on bi postao centar zbivanja u selu, veoma prometno mjesto, gdje su se sticali kuriri, dolazili odbornici, navraćali politički radnici i članovi rukovodstva Partije, SKOJ-a, AFŽ i drugi. Sve je to značajno doprinosilo da NOO izrastaju u revolucionarne organe vlasti, koji djeluju javno, demokratski i u istinskom interesu NOP-a, stvarajući uslove u kojima su ljudi, ničim sputavani ispoljavali neslućenu stvaralačku snagu i sposobnosti.

*

Početkom oktobra u učionici Škole na Bojištu održan je izbor prvog jedinstvenog NOO za sela: Jelašinovce, Tuk-Bobiju i Otiš. Pripremom i radom konferencije rukovodili su Dušanka Kovačević i Stojan Makić. Izbor

odbora je izvršen prema uputstvu o izboru i radu odbora izrađenom (početkom septembra) u Štabu partizanskih odreda Krupa—Sana i naknadno dobijenim (početkom oktobra) uputama za izbor NOO-a. Osim objašnjenja o političkoj situaciji u svijetu i u okupiranoj Jugoslaviji, Dušanka Kovačević i Stojan Makić su okupljenim ljudima i ženama iz tri sela dali kratak pregled karakteristika vlasti za vrijeme bivše Jugoslavije, da bi, na kraju, objasnili organizaciju, ulogu i zadatke NOO, te rekli kakve ljude treba u njih birati. Suština je bila da narod sam, iz svoje sredine, treba da predloži i izabere one koji će moći najbolje da odgovore dužnostima odbornika. Na zboru je odlučeno da se izabere jedan odbor za sva tri sela. Nakon što je objašnjeno na koji način treba predlagati i birati odbornike, okupljeni narod je, poslije iznošenja prijedloga, u prvi seoski NOO aklamacijom izabrao: Nikolu Srdića za predsjednika, Dušana Miloševića za sekretara i za članove: Milu Mastelicu, Iliju Matića i Milana Miljevića Starog. Odbor u ovom sastavu, za tri sela, radio je do januara 1942. godine, kada je izabran novi.⁸⁸

Odbor je za svoje sjedište izabrao kuću Jovana Kukolja u Jelašinovcima. Za odborske stražare određeni su Stojan Kukolj i Mirko Čurčija, obojica iz Jelašinovaca.

Već na prvoj sjednici Odbor je razmatrao način prikupljanja dobrovoljnih priloga u namirnicama i drugom za partizane, gdje to smjestiti i ko time da rukovodi. Prvi prikupljeni dobrovoljni prilozima za vojsku smješteni su u kuću Rodića. S početka pojedinci nisu htjeli da daju Odboru priloge za vojsku, jer su ih do tada izravno davali partizanskoj komandi, a Odbor još nije bio stekao autoritet. Uz to, do izbora Odbora seljaci su se i za mnogo šta drugo izravno obraćali na Komandu partizanskog logora u Grmeču, odnosno na Komandu Jelašinovačkog partizanskog odreda (kasnije voda), pa je trebalo vremena da shvate ulogu NOO i steknu povjerenje u rad odbornika. A kako su i partizanske komande upućivale ljude na odbor, da tamo rješavaju svoje probleme, vremenom je on kod stanovništva ovih sela prihvaćen kao organ njihove vlasti, pa je svakim danom sticao sve veće poštovanje.

Uz stalnu brigu o redovnom snabdijevanju partizanskih jedinica potrebnim namirnicama, Odbor je od prvog dana morao da rješava i pitanje razmještanja i ishrane mnogih izbjeglica koji su iz ugroženih i spaljenih Husimovaca, Krkojevaca, Kljevaca, Umaca, Đedovače, Kasapnice i nekih saničkih sela izbjegli u Jelašinovce, Tuk-Bobiju i Otiš. Narod ova tri sela je veoma svesrdno primio brojne izbjeglice, smjestio ih u svoje kuće tako da su se mnoge porodice tako zbližile kao da su najbliži rod. Izbjeglice su se od prvog dana uključile u sve radove domaćinstva koje ih je primilo: čuvanje stoke, obradu zemlje, nabavku drva i mnoštvo drugih poslova. Skoro da u svim selima nije bilo domaćinstva koje nije primilo po jednu izbjegličku porodicu, a bilo je primjera da su i po dvije, pa i tri izbjegličke porodice bile u jednom domaćinstvu. Kada se situacija na pojedinim graničnim područjima poboljšala, neke izbjegle porodice su se vratile na svoja popaljena ognjišta i započele mukotrpan život, bez krova nad glavom i najnužnijih pot-

⁸⁸ Kazivanje grupe odbornika: Steve Predojevića, Đure Dobrijevića, Steve Dobrijevića, Sime Novakovića, Mirka Bjelobrka i Milana Srdića, 6. aprila 1959. godine, str. 3.

reba. Bilo je slučajeva da su neke porodice i po više puta napuštale svoje ognjište i bježala, najčešće u domaćinstvo kod kojeg su već bile u izbjeglištvu i s kojim su se već sprijateljile.

*

Prvih dana oktobra Lušci-Palanka i okolna sela izabrali su svoj narodnooslobodilački, umjesto »odbora« koji je grupa ljudi postavila sredinom avgusta. U učionici osnovne škole u Lušci-Palanci okupili su se brojni stanovnici iz tog mjesta i susjednih sela: Miljevac, Praštala, Predojevića Glavice i Potkraj, ukupno oko sto ljudi i žena. I ovdje je Stojan Makić govorio o ulozi i značaju organizovanja nove narodne vlasti i dao uputstva za izbor NOO.

Na prijedlog pojedinaca, u prvi NOO Lušci-Palanke i susjednih sela izabrano je sedam članova — iz svakog sela, odnosno većeg zaseoka, po jedan odbornik.⁸⁰ No, dogodilo se da je ovdje izabrano nekoliko bogatijih ljudi, koji su do ustanka bili pristalice Jereze. To se odrazilo i na njihov nedovoljno efikasan rad, pa je u štabu 1. krajiškog NOP odreda odlučeno da se održi ponovna konferencija i izaberu novi ljudi u Odbor, odani NOB. U novembru je, pred školom u Lušci-Palanci održana konferencija naroda ovog mjesta i okolnih osam sela. Govorili su Ljubo Babić, komandant i Velimir Stojnić, politički komesar 1. odreda. Oni su upoznali prisutne sa vojno-političkom situacijom, te objasnili ulogu i zadatke NOO. Kritikovao je rad i sastav dotadanjeg Odbora, pa je predloženo da se za Lušci-Palanku i osam okolnih sela — Miljevce, Praštale, Glavicu, Potkraj, Skucani Vakuf, Gorice, Naprelje i Fajtovce — izabere jedan novi NOO. Dok su sela Lušci-Palanka, Miljevci, Praštala, Glavica i Potkraj bili potpuno slobodni (istina s manjim brojem kuća spaljenih prilikom prodora ustaša 8. i 9. avgusta), dotle su ostala četiri sela (Skucani Vakuf, Gorice, Naprelje i Fajtovci) bila skoro potpuno spaljena i uglavnom napuštena, tako da je stanovništvo iz njih izbjeglo u prvih pet navedenih sela. Zato je i odlučeno da se u NOO biraju i predstavnici ta četiri sela, kao i onih porodica koje su se vratile na zgarišta. Na toj konferenciji prisutni su aklamacijom izabrali u svoj narodnooslobodilački odbor za devet sela:

- iz Lušci-Palanke: Milana Marjanovića, Luku Bajića, Stoju Vješticu i Boju Indić,
- iz Miljevaca: Miću Poznanovića, Mirka čorića i Nikolu Radočaja,
- iz Praštala: Simuku Praštala, Milu Batića i Velimira Praštala,
- iz Potkraja: Lazu Panjka,
- iz Glavice: Miću Cvjetićanina i Dmitra Glišića,
- iz Skucanog Vakufa: Nikolu Majkića,
- iz Gorice: Deliju Rodića,
- iz Naprelja: Dušana Bastu i
- iz Fajtovaca: Milu Vukobrata i Milu Ševu.

I ove odbornike, budući da su birani po jedan do četiri za svako selo, nazivali su povjerenicima, sve do formiranja posebnih NOO za svako od ovih naselja.

⁸⁰ Kazivanje Stojana Makića, 12. maja 1975. godine.

Ovaj NOO imao je osamnaest članova. Bio je to, u stvari, opštinski NOO, iako takav naziv nije imao, niti je bio organizovan kao opštinski, ali je djelovao na većem dijelu teritorije dotadašnje lušcipalanske opštine.

Poslije konferencije Odbor je održao svoju prvu sjednicu i za predsjednika izabrao Miću Poznanovića, za njegovog zamjenika Simuku Praštala, a za sekretara učitelja Milu Gagića. I ostali odbornici su tada dobili zaduženja. U Odboru su bile i dvije žene, Stoja Vještica i Boja Indić, obje iz Lušci-Palanke.⁴⁰

Jedan od prvih zadataka i ovog Odbora bio je snabdijevanje Palanskog vođa namirnicama i drugim potrebama. Kako su neki seljaci bili otjerali svoje žito u šumu i sakrili ga, ne dajući ga za partizane, Odbor je organizovao traganje za skrivenim žitom i uspio dosta da otkrije, pa je jedan dio oduzet za potrebe partizanskih jedinica.⁹¹

I ovaj Odbor je od prvog dana rada imao pred sobom krupne zadatke, od kojih i brigu o smještaju i ishrani brojnih izbjeglica iz mnogih sela prema Starom Majdanu i Kamengradu.

Pošto su neka sela u ovom Odboru imala i po tri-četiri odbornika, to su se i oni konstituisali kao odbor ili pododbor, da bi imali svog predsjednika, koji će rukovoditi radom odbornika određenog sela. Tako su Miljevci u palanskom NOO imali svoja četiri odbornika, od kojih je jedan, Mičo Poznanović, postao predsjednik NOO Lušci-Palanke, pa su na svojoj seoskoj konferenciji, održanoj ubrzo poslije izbora NOO Lušci-Palanke, u kući Mirka čorića, izvršili dopunu odbora. Za odbornike svog sela još su izabrali Maru Miljuš i Radu Dragičević. Tada su za predsjednika ove grupe odbornika, zapravo seoskog NOO Miljevaca, izabrali odbornika Mirka čorića. Odbor je u početku radio u predsjednikovoj kući, a potom u kući Jovana Simića. Odbornik Skucanog Vakufa, kojeg su zvali i povjerenikom, svoj rad čvrsto je vezao uz rad odbornika sela Miljevaca, gdje je, inače, bilo najviše izbjeglica iz Skucanog Vakufa.

Grupu odbornika za Glavicu i Potkraj, dva zaseoka koja su se smatrala jednim selom, nazivali su pododbor.

Odbornici Fajtovaca, Gorice i Naprelja zajednički su rješavali probleme svojih sela. Krajem 1941. godine u Gorici je bilo samo šest, a Naprelju jedanaest, a u Fajtovcima oko 42 naseljene kuće, u sva tri sela situacija je bila dosta slična, ali i veoma teška. Kada je pripremana konferencija za izbor NOO za devet naselja, prethodno je stanovništvo Gorice, Naprelja i Fajtovaca održalo svoju konferenciju u kući Mile Vukobrata. U radu te konferencije učestvovali su dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara 1. odreda i Mile Kecman, član KPJ, komandir Drvarske čete. Obojica su govorili okupljenom stanovništvu ova tri pogorjela sela. Tada su predložena petorica mjestana koji će se, na palanskoj konferenciji, izabrati kao odbornici ovih sela. Poslije izbora NOO Lušci-Palanke (i osam okolnih sela) ovih pet odbornika su se češće sastajali da bi se dogovorili o akcijama na području svoja tri popaljena sela.

uo Kazivanje grupe boraca i odbornika: Slobodana Indića, Stoje Vještice, Milana Marjanovića, Milana Mrđe i Rade Bundže, 23. novembra 1960. godine.

^{1,1} Isto.

Broj biranih povjerenika u Lipniku i Đurićima bio je različit: U Gornjem Lipniku — Jovan Paripović, Vid Nedimović i Nikola Stanić, u Donjem Lipniku — Jovan Bilbija i Mile Mrda, u Đurićima (i zaseoku Bjeline) — Pero Praštalo. Već u oktobru za sva četiri naselja izabran je jedinstven NOO, na konferenciji održanoj u Osnovnoj školi u Lipniku. Za predsjednika Odbora izabran je Pajo Đurić, a za članove: Petar Milinović, Nikola Vuković, Pero Praštalo, Jovan Paripović i Vid Nedimović. Odbor je u ovom sastavu radio sve do 1943. godine, tj. njegove diobe na tri samostalna odbora. Sjedište Odbora je bilo u zgradi Osnovne škole u Lipniku.

ПРИЗНАНИЦА
 На (12) дванаест, војни партиза
 и (31) три, војна, партизана
 које смо примили из другог
 Ситојанке Мрда, из укљученог
 добровољног приписа за војне
 партизана (добровољце)
 2- XII - 41
 сеоски комесаријат
 Пajo Đurić

Priznanica od 2. XII 1941. godine koja pokazuje da još uvijek postoji seoski komesarijat kao drugi naziv za Odbor u selu Lipnik.

Karakteristično je da se ovaj NOO čak i početkom decembra 1941. godine naziva »seoski komesarijat«. To možda i zato što je njegov predsjednik, Pajo Đurić, prethodno bio politički komesar Partizanskog odreda Lipnik. Predsjednik Đurić se, naime, za »partizanski komesarijat« potpisuje 2. decembra 1941. godine, na priznanici »na (12) dvanaest pari čarapa i (3) tri para rukavica koje smo primili od drugarice Stojanke Mrda, od ukupljenog dobrovoljnog priloga za naše partizane (dobrovoljce)«.

Na ovom dokumentu je otisak okruglog štambilja sa tekstem: ODBOR U SELU LIPNIKU, kakav je i na priznanici od 10. oktobra, na kojem, uz potpis političkog komesara Paje Đurića, stoji i potpis »predstavnik sela« Nikole Rađena i zastupnika vlasnika trgovine Luke Glušca.^{*2}

*

U Bosanskom Milanovcu je, najprije u oktobru, osnovano povjereništvo, kojem je na čelu bio Petar Stojanović, bivši knez, a članovi su bili Gojko Veselinović i Mladen Milinović.

Partizanske jedinice su u periodu oktobar—novembar oslobodile sela Kamengrad, Fajtovce, Naprelje, Gorice, Vrš, Okreč i Husimovce. Pošto su tom prilikom mnoge muslimanske porodice ponovo pobjegle u Sanski Most i na druga okupirana područja, trebalo je sabrati jesenje usjeve, koji su bili dobro ponijeli. To je bio jedan od prvih zadataka izabranog povjereništva ovog sela. Ono je organizovalo magacine za prihvrat kukuruza, pšenice, graha, krompira, voća i dr. Za smještaj jesenjeg roda poslužili su: crkva, popov stan, neke prostorije škole, zatim kuće Samuila Ernauta i Jove i Obrada Stupara. Na sabiranju i zaštiti usjeva i prevozu plodova na sigurnija mjesta i partizanskim jedinicama na području petrovačkog i drvarsko-grahovskog sreza naročito se angažovala omladina ovog sela.

Prvi seoski NOO u Eminovcima izabran je 21. decembra 1941. godine, na konferenciji sela, kojoj su takođe prisustvovali predstavnici Odreda. Za predsjednika je izabran Petar Korica, za sekretara Spase Veselinović, a za članove: Miloš Veselinović, Jovo Ilić, Mile Davidović, Petar Orlović i Petar Stojanović. U ovom sastavu Odbor je radio sve do maja 1942. godine i održavao veoma dobru saradnju sa odborima u Grdanovcima i Bošnjacima, pa su odbornici ta dva sela, inače nešto dublje u slobodnoj teritoriji, zbog vojne situacije na ovom području dežurali u sjedištu NOO Bosanski Milanovac, zajedno sa odbornicima **ovog** sela.

*

U Mrkaljima su, kako je to već rečeno, najprije shvatili da treba imenovati komesara za svako selo. Međutim, Štab Partizanskih odreda Hašaiii 12. oktobra je objasnio da se za selo biraju povjerenici. Pet dana potom komandir Mrkaljskog voda Ljubijsko-prijedorske čete organizuje sjednicu viđenijih ljudi. Umjesto Trivuna N. Davidovića, za kojeg je ranije tražen dekret o postavljanju za komesara sela Mrkalji, na ovoj sjednici od četrnaest ljudi za seoskog starješinu izabran je Nikola I. Milanović. O radu te sjednice sačuvan je i dokumenat, koji u cjelini glasi:

ZAPISNIK

koji je sastavljen u selu Mrkalji u stvari naredbe od strane partizanske komande pod br. 15. od 25. 9. 1941. o postavljanju seoskog starješine sela koji će voditi sve pozadinske poslove, prema gornjem naređenju i to su na današ-

⁸² Originalni dokument kod Luke Glušca.

njoj sjednici izabrali kao starješinu sela i to Milanović Nikola Ilin koji se obavezuje da će raditi prema svim naređenjima komande u saglasnosti svoga sela. Na prednje se obavezuje svojeručnim potpisom

potpis starješine

Milanović Niko

Mrkalji 17/X 1941.

potpis vodnika

Dušan Malić

Na ovaj zapisnik potom su se potpisali Gavro Kolundžija, zamjenik vodnika i ostali prisutni: Mile Kolundžija, Marko Karan, Đuro Ćopić, Stojan Antonie, Simo Puhalić, Mile Milanović, Đuro Puhalić, Jošan Ciganović, Miloš Puhalić i Ilija Davidović (redosljed prema potpisima na zapisniku).⁸³

Pošto je dobila izvještaj o izboru seoskog starješine sela, komanda Partizanskog odreda br. 6. Hašani, u dopisu br. 179 od 17. oktobra, piše vodniku Mrkaljskog partizanskog voda:

»Izvještaj primljen na znanje te Vam se dostavlja dekret povjerenika sela da se isti uruči. Upute i dužnosti povjerenika sela dostaviću čim dobijem iz Staba ..«⁸⁴

Komanda partizanskog odreda i ovog puta opet šalje dekret, ali za povjerenika sela, a ne za seoskog starješinu.

Na ovom području, prema Budimlić-Japri, skoro u svim selima su **naj-prije birani seoski povjerenici 1 seoska povjereništva, a ne narodnooslobodilački odbor.**

Krajem oktobra ili početkom novembra u Štabu Ljubijsko-partizanske čete odlučeno je da se i za Mrkalje i okolna sela bira jedinstven NOO. Na pripremi konferencije na kojoj će se izabrati NOO, radio je Dušan Josipović, politički komesar Čete. A pošto je u Mrkaljima bila komanda Voda koji je obuhvatao borce ovog i susjednih sela, to je i sjedište NOO bilo u tom selu. Odbor je po selu i dobio naziv. Na konferenciji stanovništva Mrkalja, Hadrovaca, Kozina, Dugih Njiva i Halilovaca, održanoj nakon izvršenih priprema, okupili su se pretežno domaćini porodica i jedan broj boraca. O političkoj situaciji, značaju izbora i zadacima NOO govorio je Dušan Josipović. Nakon toga su u zajednički odbor tih pet sela izabrani: radnik Gavro Kolundžija za predsjednika, rudar Mile Ćopić za sekretara, obojica iz Mrkalja, a za članove — iz Kozina Luka M. Majkić i Dane Davidović, iz Hadrovaca Dušan Marčeta, Spase Sredić, Luka J. Majkić i Mihajlo Šipka, iz Božića (Mrkalji) Nikola Davidović, iz Dugih Njiva Lazo Marjanović i iz Halilovaca Trivo Živković.

Najudaljenije od ovih sela, Halilovci, na svojoj konferenciji je nakon izbora Trive Živkovića za povjerenika izabralo još trojicu povjerenika — Jovana Radulovića, Lazu Sredića i Spasoja Vukojevića. Oni su formirali seosko povjereništvo i za predsjednika izabrali Trivu Živkovića. U tom svojstvu sva četvorica su se potpisala na kraju zapisnika o utvrđivanju spiska lica bez stalnog mjesta boravka, sačinjenog 17. decembra 1941. godine.⁸⁵

Iz tog vremena o ovim selima i njihovim vodovima, povjereništva i NOO sačuvano je više dokumenata iz kojih se vide i zadaci na kojima se

⁸³ Dokument je pisan rukom, tintom i ćirilicom. Svi navedeni su se vlastoručno potpisali; arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 182.

⁸⁴ Isto, inv. br. 183.

⁸⁵ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću inv. br. 419.

tada radilo. Iz jednog od tih dokumenata, iz prve polovine novembra, vidi se da se tada iz sela oko Budimlić-Japre izvozilo žito u Grmeč. To se činilo da bi se žito i drugi plodovi smjestili na sigurno mjesto, tako da neprijatelj prilikom iznenadnih prodora u ta sela ne bi zaplijenio ili uništio neophodne namirnice. Isto tako, dokument svjedoči da je tada bila donijeta odluka o opštoj rekviziciji žita, graha i krompira od svakog domaćinstva. Dokument, pismo komandira Ljubijsko-prijedorske čete Slobodana Marjanovića, u cjelini glasi:

»Druže Dušane,

Ova tri sela (odnosi se, najvjerovatnije, na Hadrovce, Mrkalje i Slatinu, — primj. B. B.) sutra izvoze žito u Grmeč. Naređenje je od Komande da se žito odmah izvozi. Postaraj se da Johovica i Halilovci (povjerenici) odmah popišu i oduzmu pšenicu, zob, grah i krompir po jednu četvrtinu od svakog i to prema količini žita i broju čeljadi, ali pri tome više oporezovati bogatije. To učiniti odmah tako da se za 2 do 3 dana već izvozi žito. Naredbu objasniti zašto se oduzima i pravedno oduzimati. Objaviti da svako onaj ko bi šurovao sa neprijateljem, harao po selu, pljačkao i zloupotrebjavao da će biti streljan kao primjer pa se to više neće dešavati. (Podvučeno u originalu).

Sve što šteti našoj borbi biće strogo kažnjavano. Dosta je ono što je do sada bilo.

Zdrav. Marjanović⁹⁸

Politički komesar te čete, Dušan Josipović, u pismu od 7. novembra podvlači kao prvorazredan zadatak sakupljanje žita i to 1/4 od cjelokupne količine.

U pismu⁹⁷ Dušanu Maliću⁹⁸ Josipović insistira na mjerama koje će preduhitriti nepravilnosti, ali se iz istog vidi da je prvih dana novembra na ovom području bila određena rekvizicija jedne četvrtine žita, graha i krompira, s tim da se od bogatijih oduzme i više.

Međutim, iz same naredbe se vidi da nikakva politička priprema za to nije izvršena, već se samo naređuje hitno rekvizicija — »To činiti odmah«, s jasnim zahtjevom da pri tom ne smije biti zlostavljanja. Tako je prvi zadatak tek izabranih povjerenika bio organizovanje rekvizicije, što je i kasnije bio vrlo težak zadatak i za odbore i odbornike s dužim radom i iskustvom.

Da na samom početku rada na ovom veoma teškom zadatku nije išlo baš sve brzo i lako svjedoči pismo koje je Dušan Malić uputio seoskom povjereništvu u Halilovcima. On, sem ostalog, piše:

»... II. To Povjereništvo ne šalje još nikakvih namirnica za našu Cetu. Sad prvenstveno trebate što prije poslati stoke za klanje.

III. Pripremiti jednu količinu brašna, pola pšeničnog pola kukuruznog za istu četu.

IV. Prikupiti masti jednu količinu i spremiti.

V. Poraditi na sakupljanju žita, pšenice, graha, zobi na određeno mjesto da bi se moglo što prije dati za pokret u Grmeč« ...»

Rekvizicija u Halilovcima, a vjerovatno i u Johovici i drugim selima, nije se uspješno sprovodila i zbog toga što se ni sami seoski povjerenici nisu

⁹⁸ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 232.

⁹⁷ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 393.

⁹⁸ Malić Dušan, tada vođa Određa Mrkalji.

⁹⁹ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 396.

znali snaći u tome kako sprovesti tako tešku zadaću. Međutim, učesnici i, u neku ruku, pokretači ove rekvizicije ne sjećaju se da su poduzimane neke mjere zbog neizvršenja ovog zadatka. Vjerovatno je u komandi čete, odnosno Štabu 1. krajiškog NOP odreda, zaključeno da se bez velikih političkih i organizacionih priprema ne može od svake porodice oduzeti četvrtina žita, graha i krompira, tačnije — da bi sprovođenje tako naprečac donijete odredbe izazvalo teške političke posljedice. Zbog toga je umjesto opšte rekvizicije sprovedeno »sakupljanje«, što znači da su sakupljani dobrovoljni pri-lozi.

U to vrijeme na ovom terenu je bila praksa davanja sigurnim ljudima dozvola da idu na neoslobođenu teritoriju, u Budimlić-Japru i Bosanski No-vi, i tamo nabavljaju so, gas, šećer, papir i drugo čega nije bilo na oslobo-đenoj teritoriji. Iz pisma koje je Milan Sovilj, zamjenik vodnika Johovačkog voda, pisao 25. novembra vidi se da su nabavili terkije, pertle (par pet di-nara), konjske čavle (paket 130 dinara), šećer (kilogram 60 dinara), veliki savski duvan šest dinara, mali tri dinara, kutija cigareta »ibar« deset dinara, papirić za cigarete dva dinara i šibica dinar. Sve to Sovilj u pdsmu nudi vod-niku Mrkaljskog voda — za potrebe voda i čete.¹⁰⁰

Komandir **Ljubijsko-prijedorske čete** citirano pismo (početak novem-bra) završava: »Sve što šteti našoj borbi biće strogo kažnjavano. Dosta je onog što je do sad bilo«. To se odnosi na šverc, slučajeve špijunaže i zlostav-ljanja naroda od strane pojedinih boraca. O nekima od tih pojava govori se i u dopisu komande tek formirane Ljubijsko-prijedorske čete upućenom **»Svim partizanskim odredima ove čete«**. Tu se ukazuje na pojavu samovolje i nedoličnog ponašanja pojedinih boraca te čete. Istog dana ova komanda je uputila i drugi dopis, **»Svim partizanskim odredima i seoskim povjereni-cima ove čete«** u kome između ostalog piše:

»Da bi se jedanput za svagda stalo na put švercerima, kao i da se ne bi razvila špijunaža u korist neprijatelja Naređuje se svim Partizanskim Odre-dima i Seoskim Povjerenicima **da odmah oduzmu sve dozvole koje su izdale do sada nekim drugovima** koji su s njima imali pravo nabavljati namirnice i ostale artikle za potrebe sela, Odreda ili Cete...« i dalje: ... »Naređuje se svim Vođama Partizanskog Odreda da najsavjesnije povedu računa i da sva-kog onoga koji bi se bavio tim poslom a nema dozvolu od ove Komande uhapse i sprovedu ovoj Komandi, a jasno oduzeti mu i sve stvari kojima švercuje...«¹⁰¹

Naročito je tada na području Halilovaca bilo moguće veoma lako otići na neoslobođenu teritoriju, jer u njima nije bilo partizanske jedinice, izuzev seoskih straža, ali su i one na tom dijelu bile tek na dva-tri mjesta.

Rješavanje imovinsko-pravnih sporova bilo je jedno od pitanja kojima se novi organ narodne vlasti bavio u ovim selima. Iz sačuvanih dokumenata Partizanskog odreda Mrkalji vidi se da su seoska povjereništva od početka rada rješavala imovinsko-pravne sporove. Primjera radi, rješavan je spor oko nasljeđa između Đorđa D. Repajića i Draginje pok. Dane Repajića. Po uzoru na odnos štaba čete prema seoskim povjerenicima, komanda Odreda Mrkalji 16. novembra naređuje seoskom povjereništvu u Halilovcima da sasluša obje

¹⁰⁰Original pisma u arhivu autora.

¹⁰¹Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. bi. 391.

stranke i da potom dostavi zapisnik. Narednog dana, u drugom dopisu, komanda odreda urgira saslušanje Đorđa i Draginje Repajić. Nakon tog povjereništvo Halilovaca je pozvalo imenovane, saslušalo ih i na poledini prvog akta komande odreda napisalo:

»... Po naređenju Komande, pozvali smo Đorđu Repajića i njegovu snahu Draginju i saslušali. Pošto Đorđo ne priznaje diobu svoga brata umrlog Dane, Đorđo i dalje ore zemlju i njojzi ostavlja koliko hoće. Đorđo ne poštuje naše prijedloge koje su povjerioi predložili.

Seoski
povjerioci Halilovci¹⁾–

Na dokumentu, ispod izvještaja seoskih povjerenika, vođa Odreda Mrkalji je dodao: »Pozvati Repajić Đ. Đorđa i Dragu za 24. XI.« Poziv im je, međutim, upućen za 25. novembar 1941. godine. No i tog dana je saslušana samo Draginja Repajić, jer Đorđo nije htio doći. Iz zapisnika se vidi da je Đorđo, nakon smrti brata Dane, prisvojio dva dijela oranice, dva dijela košanica, konjska kola, kopačicu i brnaču koje su pripale udovici Daninoj. Zanimljiv je kraj izjave Draginje Repajić, koji, prema zapisniku, glasi: »... moj djever Đorđo prisvaja sve sebi i govori da meni nije potrebno. Ja mislim da bi trebalo to sve da ja uživam do dana oslobođenja pa onda kako se ri* ješi« ..¹⁰³ Draginja Repajić je, kao i hiljade drugih iz ovog kraja, bila sigurna u konačno oslobođenje zemlje.

Mjere prema skitndcama bile su takođe predmet interesovanja seoskih povjereništava. Tako jedan od sačuvanih dokumenata o djelatnosti Partizanskog odreda Mrkalji i seoskog povjereništva u Halilovcima, govori o još jednom »neratnom« problemu koji je moralo rješavati seosko povjereništvo. Riječ je o skitnicama koje su se kretale po oslobođenim i neoslobođenim selima i prosile, a mogli su biti i zavrbovani neprijateljevi špijuni. Na osnovu zahtjeva Štaba Čete, odnosno komande Odreda Mrkalji, seosko povjereništvo u Halilovcima o tome je 17. decembra raspravljalo i zapisnički konstatovalo da u selu ima ljudi »koji nemaju svog stalnog boravišta: 1. Božo Repajić, nalazi se kod Bože Railića, 2. Lazar Repajić,¹⁰⁴ nalazi se kod Đorđe Repajića, 3. Simo Davidović iz sela Ovanjske nalazi se kod Trive Živkovića, sva tri imenovana obavezuju se da će raditi kod imenovanih ljudi, da se neće nikud kretati i vucati(se) od kuće do kuće.

Povjerenici
sela Halilovci

1. Spasoja Vukojević
2. Jovan Radulović
3. Lazo Sredić

Predsjednik
Povjereništva

Trivo Živković¹⁰⁵

Na drugoj strani zapisnika sutradan je vođa Odreda Mrkalji Dušan Malić dodao: »Skitnice koje su se skitali po oslobođ(enoj) ter(itoriji) i neoslobođenoj) da se vodi briga o njima.«

¹⁰² Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 395.

¹⁰³ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 400.

¹⁰⁴ Kasnije stupio u partizane i ostao do kraja rata.

¹⁰⁵ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 419.

Pored toga što svjedoči o brizi za skitnice, posebno radi sprečavanja špijunaže, i što otkriva sastav seoskog povjereništva u Halilovcima, ovaj zapisnik svjedoči da to još nije NOO, već seosko povjereništvo. Uz to on, kao i, dopisi između komande Odreda Hašani i vodnika u Mrkaljima, pokazuje koliko je bilo brzo izvješćivanje — da često isti dan po prijemu dopisa slijedi odgovor.

Iz tog vremena je i dokument koji kazuje o jednom od prvih priloga koje je halilovačko povjereništvo prikupilo od naroda i poslalo Ljubijsko-prijedorskoj partizanskoj četi. Vođa Odreda Mrkalji 14. decembra piše komandiru Ljubijsko-prijedorske čete:

»Drug Marjanoviću,

prema saopštenju povjerenika Halilovaca druga Radulovića javljamo da se kod njega nalazi sav prikupit dobrovoljni prilog »ženskog« rada itd. Da mi javite do sutra gdje ćete iste stvari da spremite. To je potrebno iz tih razloga što je ovaj blizu Japre» ..¹⁰⁶

U produžetku dokumenta stoji da je tada od povjerenika Jovana Radulovića iz Halilovaca primljeno 16 plahti, 9 košulja, 25 pari čarapa, i više peškira, zatim nekoliko kokošaka i veća količina jaja i jabuka.

*

Seoski NOO u selu Slatini formiran je u novembru. Za predsjednika je biran Ilija Marčetić, a za članove: Đuro Vojnović, Mičo Ćopić, Mirko Glušac, Đuja Vukojević, Nedeljko Polovina, Gojko Vukojević, Mihajlo Miljuš i Pero Jeftić. I ovdje je izbor izvršen na masovnoj konferenciji kojoj su prisustvovali muškarci, žene i omladina. Kandidate su predlagali sami mještani, a izbor je izvršen javnim glasanjem.

Iz prvih dana rada ovog odbora sačuvano je nekoliko dokumenata, među kojima i priznanica,¹⁰⁷ na veće količine namirnica, koju je 13. decembra izdao NOO u Slatini, a za odbor potpisao Ilija Marčetić:

»Priznanica

»Sa ovim priznajem da je ovaj odbor primio od Komande Part. Odreda Mrkalja za ishranu drugog voda u Slatini slijedeće životne namirnice:

Šenice i kukuruzova brašna	— — — —	438 kg
Pasulja	— — — — — — — —	40kg
Masti —	— — — — — — — —	6kg
Krumpira	— — — — — — — —	50kg
Luka —	— — — — — — — —	3kg
Parče slanine	— — — — — — — —	1/2 kg

I u ovom NOO za članove odbora je zadržan naziv povjerenik. Tako se ti priznanici na 85 kg pasulja, primljenog 20. januara 1942. godine od komandira narodne straže Mrkalji, navodi da je pasulj primio seoski povjerenik Đuro Vojnović.¹⁰⁸

io» Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br.419.

¹⁰⁷ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br.409.

¹⁰⁸ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br.432.

Početkom oktobra sela Lukavica i Podvidača još nisu bila oslobođena, ali su imala čvrstu vezu sa partizanima na oslobođenoj teritoriji. Neprijatelj je jedino 23. oktobra prošao dijelom ovih sela, dok su neki dijelovi bili poluoslobođeni, tj. u njima nije bilo ni neprijatelja, ali ni partizana. Kako je 22. oktobra likvidirano ustaško uporište u Modroj, neprijatelj je iz tog i još nekih sela protjeran, tako da je slobodna teritorija znatno proširena. Time je i selo Lukavica uključeno u slobodnu teritoriju, kao i dio sela Podvidače.

Krajem oktobra, ili prvih dana novembra formiran je zajednički NOO za ova dva sela. Za predsjednika je izabran Jandrija Cvjetičanin, a za članove: Mane Novaković (kao i Cvjetičanin, rodom iz Lukavica), Boško i Ostoja Rajlić, Mile i Milka Radaković (sve četvoro iz Podvidače). Odbor je imenovala komanda Ljubijsko-prijedorske partizanske čete, jer je u tek oslobođenim selima trebalo što prije stanovništvo ovih sela pokrenuti na aktivnost neophodne za dalje vođenje borbe na ovom sektoru.

Ovaj zajednički Odbor sela Lukavice i Podvidače krajem godine je proširen, na konferenciji održanoj u Podvidači. Nakon upoznavanja naroda sa političkom situacijom i ulogom i zadacima NOO, pored ranijih odbornika izabrani su i Milan Plavšić, Gojko Vuković, Mile Stevanin i Ilija Milunović iz Podvidače i Ilija Stojić, Gojko Bjelajac i Đurađ Ševo iz Lukavice. Tada je za predsjednika NOO izabran Mile J. Radaković, a za sekretara Gojko T. Vuković. Zajednički odbor za Lukavicu i Podvidaču djelovao je sve do završetka četvrte neprijateljske ofanzive.

Zbog blizine neprijatelja, NOO ova dva sela dugo je radio pod znatno težim uslovima nego odbori sela dublje u slobodnoj teritoriji. U to vrijeme u njihovim selima stalno je bila poneka partizanska jedinica, a i druge partizanske jedinice češće su prolazile tom teritorijom.

Krajem oktobra, ili prvih dana novembra održana je konferencija stanovništva Dabra. To najveće selo na području sanskog sreza uoči ustanka je imalo preko 4.000 stanovnika, obuhvatajući Umce, Đedovaču i Brajića Tavan, odnosno dvanaest zaselaka. Na toj konferenciji je izabran prvi NOO ovog sela, uz prisustvo (nedaleko od crkve) oko sto ljudi domaćina porodica i nekoliko boraca. Politički komesar Sanske partizanske čete Pero Morača govorio je o vojnoj i političkoj situaciji, te o potrebi izbora NOO, njegovim zadacima i načinu izbora odbornika. Potom je za svaki zaselak predlagan jedan po jedan kandidat, poslije čega bi se prisutni izjašnjavali o svakom od njih. U odbor su izabrani: za predsjednika Trivun Cmomarković, zvani Šulija, za sekretara Đuro Milinković i za članove: Petar Reljić, Samo Perišić, Stojan Lukić, Ljubo Ilić, Trivo Kondić, Ignjatije Kudra, Miloš i Lazo Mudrinić, Teofil Malbašić, Đuro Ljuboja, Đurađ Tubin i Todor Tubić.

Poslije izbora odbornika Morača je sa njima održao poseban sastanak, podrobno im objašnjavajući njihovu ulogu i zadatke. Odbor je samo dva-tri dana radio u Školi, a onda se premjestio u kuću Pane Marjanovića, U sje-dištu odbora je, uz sekretara, stalno dežurao i po jedan odbornik.

Na prvom sastanku odbornika Morača je predložio da se odmah napravi spisak svih sposobnih ljudi od 18 do 70 godina starosti kako bi se pravilno raspoređivali na razne dužnosti. U selu je tada bilo oko dvjesto ljudi sposobnih za razne poslove, ne računajući borce u partizanskoj četi. Morača je predložio da se napravi i spisak svih zaprega konja i volova radi angažovanja za razne potrebe vojske ili odbora. Na spisku se našlo oko tri-deset konjskih i oko sto volovskih zaprega. Odbor je organizovao prolaznu kuhinju u zgradi škole, koja je kasnije premještena u zaselak Mijatoviće

U selu je i dalje djelovala Komisija za prikupljanje namirnica za vojsku (za ishranu vojske), u kojoj su bili Stevica i Niko Crnomarković i bivši knez Dušan Ilić. Ona je bila u sastavu Dabarsko-kljevačkog voda Sanske čete, a skupljala je žito i druge potrebe na teritoriji Dabra i slala Sanskoj četi ili u magacin u Grmeč.

Selo Dabar je bilo na granici slobodne teritorije, pa se Odbor od prvog dana našao u dosta složenoj situaciji u kojoj je morao da brzo, efikasno i mobilno djeluje. Jedan od prvih zadataka svakako je bio spašavanje ljetine sa područja na koja su ustaše i domobrani češće upadali. Radi toga su mobilisani ljudi i zaprege koji su evakuisali žito i druge namirnice iz ugroženih područja. Uz to, dobar broj kuća je bio spaljen, pa je brigada o smještaju brojnih porodica pogorjelaca stalno zaokupljala sve odbornike. Odbor je organizovao pružanje pomoći porodicama u sječi i dovoženju građe, a potom u pravljenju bajti na zidinama spaljenih kuća. Dio stanovnika je izbjegao u sela koja su bila dublje u slobodnoj teritoriji: Jelašince, Tuk-Bobiju, Otiš, Gradanovce i druga. No ljudi su se i odatle povremeno vraćali na paljevine, na njive i u voćnjake, radi skupljanja usjeva i imovine, pa je i o tom stanovništvu i njihovim brigama trebalo voditi računa, pružajući im najveću pomoć koju su prilike i mogućnosti dozvoljavale.

Iako su samo neki zaseoci Kljevaca bili oslobođeni, selo Kljevci je, u novembru, formiralo svoj prvi NOO. U odbor su izabrani: Đuro Korolija, Petar Borovnjak, Marko Paprić i Petar Zmijanac. Kao povjerenik neoslobođenog dijela sela izabran je Dragutin Ćosić, koji je bio ilegalni odbornik, jer je živio i javno se kretao na okupiranoj teritoriji.

Odbor je imao zadatak da obezbjeđuje ishranu partizana koji su se nalazili u slobodnom dijelu ovog sela. On je organizovao i civilnu stražu na isturenim mjestima prema neprijatelju. Radio je i na prikupljanju preostale ljetine na okupiranoj teritoriji i potom je tajno izvezio u gornji, slobodni dio sela (bliže Dabru). Odbor je nabavljao i so za stanovništvo i partizane slobodne teritorije odobravajući pojedinim ženama da idu na neoslobođenu teritoriju, u Sanski Most, ili preko onih ljudi i žena koji su još živjeli u neoslobođenom dijelu Kljevaca.

Krajem decembra u Grdanovcima je izabran prvi NOO sastavljen od pet članova. Predsjednik je bio Mile (Tome) Ančić, a članovi: Mile (Mile) Miljević, Mikan (Obrada) Jojić, Luka (Marka) Miljević i Jovo (Nikole) Stupar.

Nakon napada na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu, Palanski vod je došao u zaselak Borak i tu uspostavio svoj logor. Odatle je počeo da izvodi napade na neprijatelja koji bi pokušavao s prodorima cestom od Pobježja preko Husimovaca ka Kamengradu; Sanski Most — Prijedoi i Sanski Most — Stari Majdan.

Nekoliko dana po odlasku Palanskog voda na Borak održana je konferencija stanovnika sela Brdara i Dževera. Prisustvovali su joj i borci Palanskog voda. O političkoj situaciji i ulozi i zadacima organa nove, narodne vlasti, govorio je Jovo Pavić, koji je poslije formiranja vodova dobio zadatak da kao politički radnik djeluje na terenu sanskog sreza. Prisutni stanovnici iz ova dva sela odlučili su da izaberu zajednički odbor za Brdare i Džever. U odbor su izabrani: za predsjednika Mića (Marka) Ilić, a za članove Marko Bogunović, Sava (Marka) Ilić, sva trojica iz Brdara i Košta Marinković. Mile Borenović i Luka (Stole) Prošić, sva trojica iz Dževera. Kuća

Luke Prošića bila je na lijevoj obali Majdanske rijeke, dakle na neoslobođenoj teritoriji, jer tamo partizani još nisu bili stigli, pa je on, u stvari, bio ilegalni odbornik, iako je legalno živio u svom selu.

Odbor se smjestio u kuću Jove Kragulja, koja je bila pusta, dok je u drugoj, susjednoj bio logor Palanskog partizanskog voda. Nakon izbora Jovo Pavić i politički delegat Palanskog voda Đuro Štrbac okupili su izabrane odbornike i dali im uputstva kako treba da organizuju i što da rade. Jedan od prvih zadataka odbora bio je snabdijevanje Palanskog voda hranom i drugim potrebama. Odbor je organizovao meljavu žita i donošenje drva za kuhinju partizanskog voda. Organizovao je odmah kurirsku službu i seoske straže, koje su osmatrale susjednu neoslobođenu teritoriju i pokrete neprijatelja obližnjim cestama. Stanovništvo ovih sela brzo se počinje uključivati i u vojne akcije; pomaže partizanima u kidanju tt-stupova, rušenju cesta i mostova, prekidu električnih vodova od Ljubije prema Sanskom Mostu i dr.

Poslije zauzimanja Fajtovaca, Kamengrada i okolnih sela partizani su jedne noći, krajem oktobra došli u Suhaću. Prije toga su saznali da se u tom selu, u školi, zadržava nekoliko ustaša. Ovog puta nisu uspjeli da ih uhvate, jer su ustaše uspjele da pobjegnu.

Ubrzo nakon toga, opet noću, došla je grupa partizana i zapalila školsku zgradu i nekadašnju upravnu zgradu rudnika uglja, (koja je bila zidana, pa se nije smjelo dozvoliti da se ustaše u njoj utvrde i formiraju uporište).

Poslije napada na Stari Majdan partizani su došli u Suhaću i tu formirali logor. Odatle će narednih mjeseci kretati u brojne akcije protiv neprijatelja, na putevima od Sanskog Mosta prema Prijedoru i Starom Majdanu, kao i prema Lušci-Palanci. U ovo selo najprije je stigao Eminovački vod i smjestio se u zaselak Kragulji.

Neposredno poslije dolaska voda u Suhaću organizovana je konferencija stanovništva sela u kući Mile Dobrijevića. Na tom skupu izvršen je izbor prvog seoskog NOO ovog sela. Narodu su o vojno-političkoj situaciji, načinu organizovanja i zadacima NOO, kao organa nove revolucionarne vlasti, govorili Pero Morača, Jovo Pavić i politički delegat Voda Rade Erceg. U seoski Odbor tada su izabrani: za predsjednika Lazar Miladinović, za članove: Lazo Zurunić, Đorđo Vukobrat, Tode Dobrijević i Ilija Plavšić. Odbor se smjestio i duže vrijeme radio u kućama Petra Miladinovića i Laze Miladinovića. Eminovački vod je ostao u ovom selu do prve borbe protiv Italdjana, da bi potom otišao na drugi sektor, a u ovo selo je tada došao Palanski vod.

Narodnooslobodilački odbor Suhaće radio je pod izrazito teškim uslovima, jer je u neposrednoj blizini, u susjednom selu Demiševcima bilo jako ustaško uporište. Odatle su ustaše povremeno napadale na slobodnu partizansku teritoriju. Ipak, i ovaj odbor je, kao i ostali, uspješno izvršavao zadatke u svome selu već od samog početka rada.

PRVI ILEGALNI NOO I POVJERENICI

Osim po jednog odbornika koji je ilegalno djelovao u neoslobođenom dijelu sela Kljevci i Dževor, postojali su još jedan ilegalni povjerenik i jedan ilegalni NOO.

U neoslobođenom selu Krkojčevcima u decembru je noću održan tajni skup grupe mještana u kući Đure Bjelovuka. Tada je postignut dogovor da se izabere odbornik sela, koji će organizovati pomaganje NOB-a. Za odbornika, a zvali su ga i povjerenik, izabran je Đuro Šević. Pošto je živio u neoslobođenom selu, svoj rad je obavljao ilegalno, sve do oslobođenja Krkojčevaca. Prikupljao je hranu i odjevne predmete za partizane i prebacivao prikupljene priloge u Dabar i Jelašinovce.

Nakon dolaska partizanskih jedinica u Suhaču i Brdare, selo Koprivna se našlo pod neposrednim uticajem partizana. Tako je jedne decembarske noći u selo došla grupa partizana i, tajno, okupila više mještana na dogovor. Tu je izabran ilegalni NOO u sastavu: predsjednik Milan Knežević, sekretar Dragoj a Trkulja i članovi: Tihomir Todorović, Mitar Ćurguz, Mladen Cmomarković, Zdravko Lazić i Miloš Grujičić.

Odbor je, kao i svi ostali, odmah organizovao prikupljanje i slanje namirnica i odjevnih predmeta partizanima na slobodnu teritoriju. Radio je i na upućivanju sposobnih ljudi u partizane.

ODJEK PARTIZANSKIH AKCIJA U NEKIM NEOSLOBOĐENIM SELIMA

Ustaške vlasti su, kako je već rečeno, pokušavale s »političkim smirivanjem pobune«, očekujući da će to dovesti do mira na teritoriji NDH. Međutim, to njihovo »smirivanje« pratili su sve češći napadi partizana na ustaše, domobrane, žandarme i okupatorske jedinice. Time i kod stanovništva na okupiranoj teritoriji ovog dijela zemlje počinje sazrijevati svijest da ta borba nije obična pobuna, da se ona neće dati ugušiti. Ti ljudi su imali prilike da vide jedinice ustaša, domobrana, žandarma i Italijana, a u aprilu i Nijemaca. Neosporo, sudeći po broju vojnika i naoružanju, to su bile jake, na prvi pogled i u ovim uslovima nepobjedive jedinice. Ali su, eto, ubrzo čuli i shvatili da se, ipak, gore u selima ispod Grmeča našla ustanička snaga koja baš te i takve Paveličeve i Musolinijeve jedinice — pobjeđuje i snažno potiskuje u njihova uporišta, ne dajući im ni tu mira.

Vojnički uspjesi jedinica ustanka od prvog dana borbe, a naročito u akcijama izvršenim u oktobru i decembru 1941. godine, presudno su uticali na promjenu mišljenja, pa i odnosa ljudi sa okupirane teritorije prema borbi koju su, tako reći, gledali i svim njenim sudionicima. Oni su vidjeli svu nemoć vlasti NDH da uguše pobunu, iako su protiv ustanka kretale brojne jedinice podržane artiljerijom i avionima. Od prvih dana borbi osvjedočili su se da ustanici ne ubijaju nevino stanovništvo, da oslobađaju zarobljene domobrane, ali da kažnjavaju ustaše i sve one koji zajedno s njima naoružani nasrću na sela, pljačkaju imovinu i ubijaju nevine ljude oslobođenog područja.

Privlačenje partizanskih jedinica bliže neoslobođenim selima i njihovo logorovanje na samoj granici oslobođene teritorije imalo je velikog odjeka kod stanovništva na okupiranoj teritoriji. Samim postojanjem i djelovanjem partizanskih logora na Brajića Tavanu i Djedovači od oktobra, a zatim u Suhači i Brdarima od početka decembra — stvoreni su veoma povoljni uslovi za širenje uticaja NOP-a na onaj dio stanovništva koji je još bio pod vlašću NDH. Mnogi od tih ljudi su se već od pojave partizana na

ovom području sklanjali u šumarke u selu ili iznad sela. Trebalo je samo da dođe do neke akcije u kojoj će se doći do oružja, pa da se odluče da i oni krenu u borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Dva događaja iz oktobra su, primjera radi, bitno uticala na držanje Krkojevcana prema NOP-u. Napad na željeznički most na rijeci Dabru pokrenuo je mnoge odrasle Krkojevcane da pređu u Dabar. Ubrzo je došlo do formiranja partizanske jedinice u Dabru, pa je i to uticalo na pojedince iz Krkojevaca, kao i Zdene i Kljevaca da se prebace u Dabar i uključe u partizansku jedinicu. I dalje, kada je izvršen napad na voz u Krkojevcima, neke srpske porodice iz ovog sela su izbjegle na Brajića Tavan, gdje je bio logor partizana.

Nakon napada partizana na kuću ustaškog zlikovca Grge Maričića, dio srpskih porodica iz zaseoka Hrast prvih dana decembra prebjegao je u Dabar, a neke porodice i u Zdenu, gdje su ih Muslimani branili od ustaškog nasilja.

Prvi oružani sukob partizana sa Italijanima sredinom decembra je izazvao veoma živo interesovanje stanovnika sela u blizini mjesta borbe — Zdene, Podluga, Pobrežja, Dževara, Koprivne i drugih. Sama vijest da su partizani napali i na italijansku vojsku, snažno je odjeknula kod stanovništva i poljuljala ustaške pozicije u Sanskom Mostu i okolnim selima.

Tako je ishod partizanskih akcija izvedenih u jesen ustaničke godine, što prevashodno znači uspjehe u borbi protiv ustaša i italijanskog okupatora, presudno uticao na to da se srpsko stanovništvo u selima koja su još bila okupirana opredijeli za NOB. Mnogi od tih ljudi koji su u jesen i zimu prve ratne godine još bili na neoslobođenoj teritoriji, krišom su, obično noću, dolazili na Brajića Tavan, na Djedovaču i u Dabar, pa čak i u Jelašinovce. Tamo bi prisustvovali konferencijama i upoznavali se sa stvarnom situacijom u svijetu i zemlji, ali se i prihvatili zadataka — da za partizane prikupljaju ne samo hranu, odjevne predmete i si. već i podatke o snazi, rasporedu, pokretima i namjerama neprijatelja. Prve konferencije održane su decembra 1941. godine; jedna na Brajića Tavanu, gdje su bili Krkojevcani, a druga na Djedovači, kojoj su prisustvovali Zdenjani i grupa ljudi iz Kruhara.

Veoma uspjele akcije partizanskih jedinica izvedene tokom zime 1941/42. godine na ovom području presudno će uticati na većinu stanovništva neoslobođenih, ili u tim borbama oslobođenih sela — da se opredijeli za NOB.

4. ORGANIZOVANJE I RAD MASOVNIH ANTIFAŠISTIČKIH POLITIČKIH ORGANIZACIJA

ORGANIZOVANJE I RAD OMLADINE

U proglasima CK KPJ i CK SKOJ-a iz juna, jula i avgusta 1941, koji su predstavljali pozive na ustanak, ne govori se i o tome kako organizovati odmadinu izvan SKOJ-a. Tek u direktivnom pismu Ive Lole Ribara, s kraja avgusta, upućenom pokrajinskim rukovodstvima SKOJ-a, prvi put se ukazuje na potrebu organizovanja mladih rodoljuba i antifašista. Legendarni vođa SKOJ-a, pored ostalog, piše: »... danas je potrebno: udesetostručiti napore SKOJ-a na strani i pod vodstvom KPJ u akcijama protiv okupatora i domaćih izdajnika, u rasplamsavanju partizanskih borbi i širenju narodnog ustanka i istovremeno baš radi uspeha ovog zadatka likvidirati slabosti našeg političkog rada, svesrdno pojačati isti i početi ostvarivati na delu jedinstveni narodnooslobodilački front mlade generacije. Kroz sve ove akcije ne treba ni jednog trenutka zaboraviti na potrebu stalnog širenja redova našeg Saveza i učvršćenja njegovih rukovodstava i veza« ..^{10*}

U proglasu CK SKOJ-a od 7. novembra 1941. godine spominje se »mlada generacija svih naroda Jugoslavije«, pa se s tim u vezi mladim komunistima poručuje:

»... Širite i učvršćujte jedinstvo omladine, stvarajte Narodnooslobodilački savez mlade generacije!« ..^{uo}

U prvom broju »Omladinske borbe«, štampanom 17. novembra 1941. godine u slobodnom Užicu objavljen je članak povodom stvaranja »Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza«.¹¹¹

U Crnoj Gori se od avgusta 1941. godine, na osnovu direktivnog pisma Pokrajinskog komiteta KPJ, stvaraju organizacije »Crnogorske Narodne Omladine« (CNO),^{11*} dok u Hrvatskoj nema posebnih organizacija za antifašističku omladinu, već se govori o »Omladini Hrvatske«. U Sloveniji se u novembru, odlukom Izvršnog odbora Osvobodilne fronte, osniva Osvobodilna fronta omladine.^{11»}

U organu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u »Biltenu« broj 1 traži se stvaranje Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine, skraćeno NOSOBiH. U tom članku se kaže:

^{10*} Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, izdanje Istorijskog odeljenja CK NOJ Beograd 1954, tom I, knj. 2, str. 41.

¹¹⁰Isto, str. 55.

¹¹¹Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, izdanje Istorijskog odeljenja CK NOJ Beograd 1954, tom I, knj 2, str. 105.

¹¹²Isto, strana 213.

^{us}Isto, strana 161.

»... Bosansko-hercegovački narodnooslobodilački omladinski savez ima za zadatak da ujedini sve napore srpske, hrvatske i muslimanske omladine u Bosni i Hercegovini, da mobiliše njihove mlade snage u borbi protiv okupatora i njihovih ustaških slugu, da, kroz zajedničku borbu, gaji uzajamnu ljubav i osjećanje bratstvske solidarnosti srpske, muslimanske i hrvatske omladine.

Članom BHNOOS može postati svaki omladinac koji u bratskoj zajedničkoj borbi Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini vidi jedini put za bolje dane ovoga dijela Jugoslavije, koji tu borbu već vodi i želi da je na bilo koji način razvija i pomaže« .. .¹¹⁴

Iako od prvih dana ustanka nije bilo direktive kakvu masovnu omladinsku organizaciju osnivati na oslobođenoj teritoriji, CK KPJ i CK SKOJ-a su podržavali inicijative koje su se u tom smislu u pojedinim krajevima pojavile. O tome svjedoče i sami različiti nazivi za tu organizaciju u pojedinim pokrajinama. To je uslovalo da i partijska i skojevska rukovodstva na Grmeču nemaju direktive kakvu masovnu omladinsku organizaciju osnivati, odnosno kakvo joj ime dati. Zato se antifašistička i rodoljubiva omladina organizuje u organizaciju koja se, jednostavno, zove »Omladina«, »Omladinska organizacija«, »Organizacija omladine«.

Prva dva primjerka »Omladinske borbe« na Grmeču su donijeta tek početkom januara,¹¹⁵ a direktivno pismo za stvaranje NOSOBiH-a u februaru 1942. godine.¹¹⁶ Međutim, u nastojanjima da se sva rodoljubiva omladina obuhvati djelovanjem pod rukovodstvom SKOJ-a i uključi u pružanje podrške i pomoći NOB-u, nije se mnogo gledalo na to kako će se ta omladinska organizacija zvati, već šta će da radi, koliko će mladića i djevojaka okupiti i obuhvatiti svojim aktivnostima.

Na području sela zahvaćenih ustankom do rata nije bilo nikakve političke, sportske, kulturne i druge omladinske organizacije, što znači ni jednog aktiva SKOJ-a. I preostalo područje sanskog sreza do rata je bilo bez ikakve omladinske organizacije, izuzev što je nekoliko udruženja građana u Sanskom Mostu obuhvatalo i omladinu (Sokolsko društvo, Gajret i njegova čitaonica, Naroda uzdanica i nogometni klubovi). Jedino je u Budimlić-Japri učiteljica i komunista Fanika Veper,¹¹⁷ za kratko vrijeme pred rat, okupljala grupu omladinaca i među njima razvila političku aktivnost, što je činila i među odraslima. Ali, kako je ona septembra 1940. godine premještena iz Budimlić-Japre, to je taj značajan rad time prekinut.

Nekoliko omladinaca iz sanskog sreza bili su studenti, đaci srednjih škola, učenici zanata raznih struka, odnosno trgovački i zanatski pomoćnici u raznim gradovima Jugoslavije. U tim sredinama gdje su se školovale ili

¹¹⁴ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, izdanje Istorijskog odjeljenja CK NOJ Beograd, 1954, tom I, knj. 2, str 186.

¹¹⁵ Iz Podromanije, gdje su bili GŠ NOP odreda i PK KPJ za BiH, autor ovog rada je sa 13 brojeva lista »Borba«, donio i prva dva broja »Omladinske borbe«, kao i jedan proglas omladini štampan u vidu letka.

¹¹⁶ Direktivno pismo za rad s omladinom i stvaranje NOSOBiH u Bosansku krajinu je krajem januara, ili prvih dana februara 1942. godine, donio Mile Perković, član PK SKOJ-a za BiH. Kazivanje Mile Perkovića, 24 februara 1964. godine.

¹¹⁷ Fanika Veper-Novaković, učiteljica iz Bihaća i član KPJ, u NOB od 13. jula 1941. godine u Crnoj Gori. S Vrhovnim štabom i grupom proletherskih brigada u ljeto 1942. došla u Bosansku krajinu; razboljela se u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi od pjejavog tifusa i početkom 1943. godine umrla u Vaganu kod Glamoča.

radili, upoznali su se sa naprednim, komunističkim idejama i, manje ili više, uključili se u tamošnje omladinske aktivnosti. Tako je Nikica Vukojević iz Slatine 12. februara 1940. godine primljen za člana SKOJ-a u fabrici »Ikarus« u Beogradu.¹¹⁸ On se nakon kapitulacije bivše Jugoslavije vratio kući. Kada je podignut ustanak uključio se u borbu i postao istaknuti borac Majkićjaparskog gerilskog odreda, a kasnije i politički rukovodilac. U selima zahvaćenim ustankom našla su se još samo dvojica skojevaca: Vaso Praštalo gimnazijalac iz Praštala i Zdravko Njegovan Bat, gimnazijalac iz Lušci-Palanke. Oni su se i uključili u političku aktivnost na učvršćivanju ustanka. U ostalom dijelu sanskog sreza u ljeto 1941. godine bila su još dva skojevca, oba studenti: Mirko Vranić u Sanskom Mostu i Drago Malić, apsolvent tehnike, u Dževaru. Obojica su u SKOJ primljeni na fakultetima. Međutim, obojica su ubrzo otišla iz ovog kraja: Vranić u oktobru u Lijevče Polje, a Malić u avgustu u Beograd.

Kada su se krajem jula seljaci okupljali za početak ustanka i napad na ustaška uporišta, među odraslima su se našli i brojni omladinci, pa i omladinke. Dok su mnogi omladinci išli sa odraslima i u prve ustaničke juriše, omladinke su ustanicima donosile vodu za piće, hranu i si., a ponekom i neku od poljoprivrednih alatki (rogulje, vile, sjekire i si.), s kojima bi ovi išli u borbu. Bio je to prvi, ali presudan korak u uključivanju i omladine u borbu koja je počinjala.

Iako je kod starijih ustanika bilo shvatanja da borac može biti samo onaj ko je služio vojsku, ovdje se u započetu borbu uključuju i mnogi omladinci po godinama nedorasli za vojsku. Pojedini od njih uspijevaju da se dočepaju i oružja i tako se već prvih dana ustanka svrstavaju među naoružane borce. Međutim, većina ih je bila sa kopljem, sjekirom, roguljama i drugim hladnim oružjem, odnosno bili su među »bespuškarima«, odnosno »roguljašima«.

Pojedini omladinci su morali da, tog ljeta i jeseni, u napadima ili iz zasjeda otmu i po dvije-tri puške da bi tek tada od odraslih dobili saglasnost da mogu zadržati za sebe jednu. To se dogodilo nekim omladincima i u Saničkom vodu, Dabarsko-kljevačkom odredu, u nekim jedinicama na budimličjaprankom i drugim sektorima Grmeča.

S jeseni ustaničke godine lako je bilo uočiti da omladina u većini prihvata borbu protiv svakog okupatora, što znači i italijanskog i svih njihovih saradnika, da i bolje od starijih shvata i prihvata platformu narodnooslobodilačke borbe i političku liniju KPJ, podržavajući sve vojne i političke akcije i mjere poduzimane radi sprovođenja te platforme i političke linije. Ali, omladina u najvećem broju još nije imala oružje u rukama i bila je izvan partizanskih jedinica i četa, kao i izvan sastava svih seoskih povjereništva i NOO, mada je tada u svim ovim selima bilo mnogo omladinaca od 18 do 22 godine, koji zbog rata nisu ni služili vojsku. Tamo, pak, gdje su omladinci i bili u jedinicama, u to vrijeme nisu imali značajnijeg uticaja na ostale, jer su borci starijih godišta još uvijek smatrali da omladna nije došla da vodi borbu, pogotovo ne da bi imala veću ulogu u organizovanju i vođenju te borbe.

Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč) nakon razmatranja situacije nastale reokupacijom »treće zone« od strane italijanskih trupa i prodorom

¹¹⁸ Kazivanje Petra Vukojevića, nosioca Partizanske spomenice 1941. godine.

njihove demagoške politike, donio je dalekosežnu odluku: organizovati omladinske vojno-političke kurseve, na kojima, kroz najkraće moguće vrijeme, naučiti omladince osnovnim vojničkim vještinama i rukovanju oružjem. Vršene su i političke pripreme kako bi u što većem broju išli u partizanske jedinice.¹¹⁹

Prvi vojno-politički omladinski kurs na Grmeču održan je u Srednjem Duboviku novembra 1941. godine, ali na njemu nije bilo omladinaca sa saskog sreza. Isto tako ni na drugom kursu, održanom u Rujiškoj, u periodu novembar—decembar nije bilo Sanjana.¹²⁰ Međutim, na omladinskom vojno-političkom kursu održanom u Jelašincima (trećem po redu na Grmeču), odnosno u Školi u Bojištima (istovremeno kada je radio i kurs u Rujiškoj), dakle u periodu novembar—decembar, bili su isključivo omladinci iz Jelašinovaca, Dabra, Sanice, Tuk-Bobije, Eminovaca i Otiša. Ukupno ih je bilo 46. Rukovodioci i predavači kursa su bili Mile Ljubičić, inženjer i rezervni oficir — za vojnu nastavu, i Drago Lang, član OK KPJ za Bihać (Grmeč) — za političku nastavu. U radu na savlađivanju programa omladinima je pomagao Rajko Stupar, koji je završio prvi omladinski kurs u Duboviku. Komandir kursista bio je Stevo Kukolj, a vodnici Mihajlo Novaković i Rade Raković.¹²¹

Na svim ovim kusevima vojna i politička nastava su izvođene po jedinstvenom programu. Vojni dio programa obuhvatao je: upoznavanje oružja i rukovanje njime u borbi, sastavljanje i rastavljanje puške, obuku u nišanjenju i okidanju, vježbanje napada s bodežom na pušci, način izvođenja pojedinih vidova borbe (napad, odbrana, izvlačenje i si.), obavljanje stražarske službe, patroliranje i izviđačku djelatnost, orijentaciju na zemljištu, obuku u postavljanju zasjeda, pružanje prve pomoći ranjenom borcu itd. Posebno je obrađena obuka u izvođenju iznenadnih napada noću, organizovanju diverzantskih akcija i organizovanom povlačenju iz borbi. Nesumnjivo, to su bila neka od osnovnih pitanja primjene partizanskog načina borbe.

U političkom radu na kursu su razrađivane ove teme: Razrada poziva Partije, odnosno CK KPJ na ustanak od 4. jula 1941. godine; O pravednim i nepravednim ratovima; Osnovni pojmovi o razvitku društva; Šta je fašizam i ko su fašistički okupatori; KPJ kao rukovodilac NOB-a; SKOJ kao snažni odred mladih komunista; Uloga Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma; Bratstvo i jedinstvo kao osnova naše pobjede i zaloga naše budućnosti; Objašnjavanje pozdrava stisnutom pesnicom, znak srpa i čekića i petokrake zvezde; Kakav treba da bude lik narodnog borca.

Osim toga, svakodnevno su čitane radio-vijesti, pojedini članci iz lista »Borba«, a zatim i drugi materijali do kojih se tada moglo doći.¹²²

Na kursevima se radilo po čitav dan, pune tri nedjelje, koliko je, približno, svaki od njih trajao. Kursiste su posjećivali članovi okružnih komiteta

¹¹⁹Hajro Kapetanović: Prvi omladinski vojno-politički kursevi u Podgrmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 444—445.

¹²⁰Isto, str. 447.

¹²¹Kazivanje nosilaca Partizanske spomenice 1941. Mile Ljubičića, 28. maja 1975. i Rajka Stupara 10. septembra 1975. te Mirka Stanića, septembra 1959. godine, str. 22.

¹²²Hajro Kapetanović: Prvi omladinski vojno-politički kursevi u Podgrmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 447.

KPJ i SKOJ-a, članovi Štaba 1. krajiškog NOP odreda i drugi istaknuti partijsko-politički radnici.

Na kraju kursa omladinci su polagali partizansku zakletvu, dok je gotovo polovina kursista primana u SKOJ. Potom su omladinci raspoređivani u partizanske jedinice, gdje su se odmah uključivali u vojno-politički rad i doprinosili bržem učvršćivanju partizanskih vodova i četa sa grmečkog područja.

Treći vojno-politički omladinski kurs je radio u Bojištu. Njime su takođe rukovodili i bih glavni nastavnici Ljubičić i Lang. Na završetku tog kursa nisu održani ispiti, već je samo tokom rada provjeravano znanje omladinaca. Naime, dogodilo se da je dan-dva prije planiranog završetka rada ovog kursa, 13. decembra, italijanski avion bombardovao zgradu Škole u kojoj je kurs radio. Žrtava od bombardovanja istina nije bilo, ali da bi se izbjegli eventualni gubici u slučaju ponovnog napada, kurs je istog dana završio rad. Svi omladinci su upućeni svojim kućama, s tim da će od partizanske komande dobiti poziv kada i u koju jedinicu treba da se jave. Lang i Stupar predložili su desetak omladinaca za prijem u SKOJ kada dođu u partizansku jedinicu, jer u Jelašincima i okolnim selima tada još nije bilo skojevske organizacije. Zbog tako naglog prekida rada kursa i upućivanja omladinaca kućama, nije bilo završne svečanosti ni polaganja partizanske zakletve, iako su se omladinci za to pripremali.¹²³

Nešto prije organizovanja prvog omladinskog vojno-političkog kursa na slobodnoj teritoriji Grmeča započeo je političko-vaspitni rad sa omladinom u selima. Na sanskom srezu su među omladinom radili Rada Vranješević, Drago Lang, Dušanka Kovačević, Branko Lastrić i Ivo Odić, sva petorica banjalučki komunisti, zatim Smiljka Rašeta i Branko Damjanović iz Hašana te Rajko Drljača iz Rujišta.

Najprije su održavani sastanci omladine jednog ili više sela, gdje im je objašnjavana vojno-politička situacija, uloga mladih u društvu i, posebno, u NOB-u. Potom se detaljno razgovaralo i o njihovim zadacima. Obično se najprije formirao hor i diletantska grupa sa recitatorima, da bi se postepeno prelazilo na intenzivniji vaspitni i politički rad sa omladinom. Odmah se prilazilo uključivanju omladine u svakodnevne akcije prikupljanja hrane za borce, platna i peškira za ranjenike, kao i vune i prediva, od čega su, organizovano, pleteni puloveri, veste i čarape za borce. U nekim selima omladina se već od prvih dana ustanka, uključila zajedno s odraslima, u sakupljanje ljetine, a kasnije sve organizovanje ide u borbe i skupljanje jesenjih usjeva, kao i jesenju sjetvu.

*

Prve sastanke omladine obično je sazivala komanda partizanskog voda ili čete, i to sve dok nisu formirani aktiv SKOJ-a ili omladinska organizacija sela. Tako je Slobodan Marjanović sazvao jedan od prvih, ako ne i prvi omladinski sastanak u ratu na sanskom srezu. O tome je sačuvano njegovo pismo vodniku Mrkaljskog voda Dušanu Maliću, u kome mu poručuje: »Sazovi sve mladiće iz D. Njiva i Božića od 18 do 25 g. koji nisu služili vojsku a 1 one koji jesu, kao i djevojke, da dođu ovdje u školu za 3 h danas, imamo

¹²³ Kazivanje Rajka Stupara, 10. septembra 1975. godine.

omladinski sastanak. Nastoj da svi dođu»,¹²⁴ (Podvučeno u originalu.) Isto vreme, komandir Marjanović je preko kurira sazvao i omladinke i omladince iz Hadrovaca, pa se tog dana, vjerovatno u oktobru, u Osnovnoj školi u Hadrovcima okupilo oko 80 mladića i djevojaka iz navedenih sela. Bilo je i starijih ljudi koji su došli da vide šta to hoće da rade sa omladinom. Omladini je najprije govorio komandir Marjanović, objašnjavajući vojno-političku situaciju i ukazujući na zadatke omladine u NOB-u. Potom je govorio i Branko Damjanović, omladinac iz Hašana, predlažući da se formira omladinska organizacija, što je jednodušno usvojeno. Za predsjednika omladinske organizacije Hadrovci, Mrkalji i zaselaka Božića i Dugih Njiva izabran je Đorđo Sredić.¹²⁵

Sredinom oktobra skoro svi odrasliji omladinci iz ovih sela bili su svrstani u seoske vodove Mrkaljskog partizanskog odreda. I oni su, zajedno sa starijim ljudima, držali položaj prema neprijateljskom uporištu u Budimlić-Japri. Otuda je razumljivo što se i na ovom sastanku omladine govorilo i o tome koji su najvažniji zadaci omladinaca, kakvi treba da budu na straži i u borbi.

Omladinkama je postavljen zadatak da prikupljaju i donose hranu borbicima na položaje, da započnu pripremu i pletenje čarapa, pulovera i slično. Zaključeno je da se sva omladina ovih sela uključi u jesenju sjetvu, posebno da pomaže siromašnijim porodicama. Omladina ovih sela je te jeseni učestvovala u iznošenju žita (pšenice i kukuruza) iz Ilidže, zaselaka Slatine i Antonića Brda, koji su najbliže Budimlić-Japri. Omladina je započela i kulturno-prosvjetni rad, organizovala je hor i diletantsku sekciju, pa je već u decembru izvela svoju prvu priredbu za borce i narod u hadrovačkoj Školi. Na programu su bili skeč, recitacije i pjesme. Poslije izvedenog programa igralo se i pjevalo do kasno u noć.

Na sastanke ove omladinske organizacije više puta su dolazili Rada Vranješević, Dušan Josipović i omladinski aktivista Branko Damjanović.

*

Prvi aktiv SKOJ-a na sanskom srezu, za Hadrovce i Mrkalje, osnovan je 29. novembra u hadrovačkoj Školi, vrlo brzo nakon okupljanja omladine tih sela u omladinsku organizaciju. U Hadrovce su tada došli Smiljka Rašeta i Branko Damjanović, oboje iz Hašana, i pozvali da na sastanak dođu omladinci Đorđo Sredić i Milan Jelisavac iz Hadrovaca, Milan Kolundžija i Milan Ciganović iz Mrkalja. S pozvanima su održali sastanak. Govorili su im o aktivu SKOJ-a i njegovim zadacima, a na kraju im saopštili da se njih četvorica primaju u SKOJ, da će oni činiti aktiv SKOJ-a. Predložili su da sekretar aktiva bude Đorđo Sredić, što je usvojeno.

Pri kraju jeseni u taj aktiv SKOJ-a primljeni su Milan Marčetić i Branko Jelisavac iz Hadrovaca i Nikica Ciganović iz Mrkalja. Na jednom skojevskom sastanku održanom u decembru u SKOJ su primljene i prve omladinke: Milka Jelisavac i Đuja Predojević iz Hadrovaca, Danica Kolundžija iz Mrkalja, a na jednom od narednih sastanaka i Jela Marčetić iz Hadrovaca.¹²⁶

¹²⁴ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 234.

¹²⁵ Kazivanje Dušana Sredića, 6. jula 1975. godine i Dušana Malića, 25. novembra 1978. godine.

¹²⁶ Svi navodi o aktivu SKOJ-a prema kazivanjima Đorđa Sredića, 6. jula 1975. godine i Milana Jelisavca, 20. avgusta 1973. godine.

Aktiv je sastanke najčešće održavao u Školi u Hadrovcima, gdje su bili komanda Ljubijsko-prijedorske čete i jedan njen vod, zatim u kući Đorđa Sredića, u novoj i neuseljenoj kući Sime Marcete, ili u kući Luke Majića. Kako su tada ćelije KPJ i aktivisti SKOJ-a sastanke održavali tajno, to o tome ko je član Partije ili skojevac, gdje drže sastanke i o čemu na njima raspravljaju, niko osim njih nije smio znati. Toga se držao i hadrovačko-mrkaljski aktiv SKOJ-a.

Jedan od zadataka mladih komunista, kako su se s ponosom nazivali skojevci, bio je da se javljaju za odlazak u partizane. Međutim, svi mladići skojevci iz ovog aktiva željeli su da odmah idu u partizane, pa je nastao problem kako ih zadržati na pozadinskim zadacima, isto tako značajnim kao i oni u borbenoj partizanskoj jedinici. Tada se nekako i uspjelo da se ovi mladi komunisti zadrže u pozadini, ali čim se prilika ukazala i došlo se do više oružja, većina ih je otišla u partizane.

Jedan od prvih zadataka tek formiranog skojevskog aktiva u Hadrovcima bio je rad na pripremi konferencije naroda na kojoj će se izabrati NOO za Hadrovce, Kozin, Mrkalje i Duge Njive. Bilo je to početkom novembra. Kako tada ovdje još nije bilo organizacije KPJ, na sastanku aktiva skojevci su se dogovorili koga bi trebalo predložiti u prvi NOO, da to budu poštenu, vrijedni, sposobni i siromašni seljaci, sezonski radnici. Na samoj konferenciji upravo bogatiji mještani će se ljutiti zbog toga što se u Odbor predlažu siromašni seljaci i radnici, a ne oni. Ipak, zahvaljujući prije svega podršci omladine, u Odbor su izabrani ljudi koji su kasnijim radom potvrdili ispravnost kriterija skojevaca.

*

Prvu konferenciju omladine Jelašinovaca organizovao je Nikica Pavlić, predratni član KPJ i rukovodilac agitpropa u Štabu 1. krajiškog NOP odreda. On je u to mjesto, u sastavu Štaba Odreda, stigao početkom novembra. Konferencija omladine je održana u Školi u Breziku. Pavlić je omladini govorio o ciljevima NOB-a, o teškoćama koje predstoje u borbi do konačnog oslobođenja, ističući da omladina u toj borbi treba najaktivnije da učestvuje. Govorio je o potrebi stalnog učenja i organizovanog političkog rada, zatim o snazi Crvene armije. Na kraju je pročitao radio-vijesti i letak u kojem su svi naši narodi pozivani u borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Letak je sastavio i umnožio agitprop štaba Odreda.

Konferenciji je prisustvovao samo dio omladine Jelašinovaca, pa je na kraju zakazana još jedna, s tim da prisutni omladinci pozovu i ostalu omladinu iz mjesta i iz susjednih sela Otiša i Tuk-Bobije. Na toj drugoj konferenciji, održanoj nakon nekoliko dana bilo je življe, veselije. Poslije govora i čitanja radio-vijesti Nikica Pavlić je odmah izdvojio jednu grupu i počeo s njom uvježbavati horsku recitaciju. Drugima je dao tekstove nekih pjesmica da ih uče napamet kako bi ih idući put recitovali.^{1*7}

Usljedile su i druge, još masovnije omladinske konferencije, jer se i ostala omladina zainteresovala za te omladinske skupove i priredbe. Držali su se posebni sastanci sa recitatorima i onima koji su se izdvajali da uče dobijene tekstove. Ubrzo je nabavljen i radio-aparat, pa su se svako veče oko njega okupljali ne samo omladinci i omladinke, već i stariji ljudi i žene

^{1:7} Kazivanje Mirka Stanića, septembra 1959. godine.

da bi čuli vijesti sa frontova borbe protiv fašizma. Juraj Marek, omladinac iz Drvara, sada na radu u agitpropu, redovno je slušao radio-emisije i »hva tao« vijesti Moskve, Londona i »Slobodne Jugoslavije«. Te vijesti su sredi-vane i svakog dana objavljivane u radio-vijestima agitpropa Odreda.

Sa omladinom u Jelašinovcima Nikica Pavlić je kratko vrijeme radio, jer je sa Partizanskim obavještajnim biroom otišao u Rujišku, a taj rad sa mladima su nastavili Drago Lang, Branko Lastrić i Ivo Odić, koji su još neko vrijeme ostali u Jelašinovcima.

Odrasliji omladinci iz ovih sela, za koje još nije bilo oružja da bi išli u partizanske čete, sem u kultumo-prosvjetnom radu, s vremena na vrijeme su, u smjenama, radili u radnim vodovima. Tu im je zadatak bio da skup-ljaju dobrovoljne priloge za vojsku, učestvuju u sklanjanju žita i drugih na-mirnica sa ugroženih područja i iz tek oslobođenih sela, naročito iz Kljevaca, Korjenova i Sanice. Omladinci su više puta išli u Mijačicu, odakle su dono-sili vodovodne cijevi, od kojih su te jeseni i zime u kovačnici Luke Rakovića u Breziku pravljene partizanske ručne bombe.

Te jeseni i zime omladinke nisu spremale djevojačko ruho, uz obavez-no pjevanje ljubavnih pjesama i zadirkivanje veselih momaka, već su uz borbene pjesme prele, tkale, plele i obavljale ostale poslove na spremanju odjeće i obuće za partizane.

□

U Lipniku je te jeseni započela aktivnost omladine koja se tokom rata sve više razvijala u veoma značajnu djelatnost za uspjeh NOB-a.

Kada su komandir Majkićjapranskog voda Stojan Marjanović Dolinar i politički delegat omladinac Miroslav Majkić saznah da se u nekim selima organizovano okuplja i politički aktivira i omladina, predložili su da se or-ganizuje i lipnička omladina. Najprije su obezbijedili da se sastavi spisak svih omladinaca i omladinki, a zatim su zadužili Luku Glušca, trgovačkog pomoćnika, da zakaže konferenciju omladine. U lipničkoj Školi se okupilo preko 100 omladinaca i omladinki iz Gornjeg i Donjeg Lipnika, Đurića i Bje-lina. Na konferenciji je govrio i Miroslav Majkić. Omladina je svesrdno prih-vatila prijedlog da se organizuje, da ima svoju organizaciju. Za predsjednika Omladine, kako se, jednostavno zvala ta organizacija mladih, izabran je Luka Glušac, iako je tada imao 29 godina. Odabrano je oko 50 omladinaca i om-ladinki u hor i diletantske grupe. Za rukovodioca hora izabrana je omladin-ka Stojanka Mrda. Dogovor je bio da se sastanci drže dva puta tokom sed-mice i svake nedjelje, pa i drugih dana ako to bude potrebno.¹²⁸

Na tim sastancima omladine bilo je riječi o ciljevima borbe, o vojno-političkoj situaciji u svijetu i kod nas, čitane su radio-vijesti koje su svaki dan stizale u selo, odgovaralo se na mnogobrojna pitanja koja su postavljali omladinci i omladinke željni znanja o svijetu u kome žive, koga su i sami počeli da mijenjaju. Na sastancima su hor i diletantske grupe uvježbavali programe; određivane su grupe koje će skupljati dobrovoljne priloge za voj-sku itd.

Na sastanke omladine ovdje, kao i u drugim selima, u početku su do-lazili i neki sumnjičavi roditelji, naročito oni čije su se kćerke uključile u rad omladine. Posmatrali su šta radi omladina i kako su bili zadovoljni nji-

¹²⁸ Kazivanja Luke Glušca, 19. avgusta 1974. i 29. oktobra 1975. godine.

hovim radom i ponašanjem, ubrzo su prestali da dolaze, sem na priredbe koje je omladina povremeno izvodila.

Omladina oba Lipnika i Đurića takođe je prikupljala hranu, odjeću, obuću (opanke, priglavlke, čarape), razna platna, peškire, vunu i predivo za borbe i ranjenike. Omladinke su organizovale pletenje objeće od vune.

Uključivanje omladine u aktivnosti koje pomažu borbu protiv fašista u ovim selima je bilo veoma brzo i masovno. Među tom brojnom omladinom isticala su se nekolicina, pa je Drago Lang, već u novembru formirao aktiv SKOJ-a. U njemu su bili: Luka Glušac, sekretar aktiva i članovi: Vlado Dubajić, Stojanka Mrda, Dušan Praštalo i Bogdan Vuković.

U decembru u Lipnik je došao omladinski aktivista Branko Damjanović i predložio aktivu da primi u SKOJ još neke najaktivnije omladince i omladinke. Tada je za omladinu organizovana priredba u Školi. Učionica je bila prepuna. Uto se Damjanović popeo na pozornicu i glasno pozvao: »Skojevci, dođite na pozornicu. Imaćemo sastanak!« Na pozornicu su izašli svi skojevci, njih oko 20, i Damjanović je otvorio sastanak. Za to vrijeme su sva ostala omladina i poneki stariji čovjek slušali razgovor skojevaca i čekali dok oni završe sastanak, pa da počne priredba. Međutim, uslijedila je intervencija tek formiranog Okružnog komiteta SKOJ-a za Bihać (Grmeč), pa je ubrzo iza tog sastanka u aktivu, kako se sjeća Luka Glušac, ostalo samo šest članova i njihovi sastanci su od tada održavani bez prisustva nečlanova.

*

Na području Lušci-Palanke te jeseni i zime takođe je počeo organizovani rad s omladinom. Nakon više omladinskih sastanaka i aktivnosti izabrani su najaktivniji i od njih je Drago Lang formirao aktiv SKOJ-a. U aktivu su bili: Sejka Vještica, Angelina Gina Miljuš, Danica Njegovan, Danica Bundža, Slavko Njegovan, sekretar aktiva Branko Vukojević, Petar Mrda i Zdrava Batas. Prvi sastanak aktiva održan je u kući Nikole Miljuša, oca Angelininog. Aktiv je bio sastavljen od skojevaca iz Miljevaca, Glavice, Praštala i Lušci-Palanke.

*

U jesen i potkraj 1941. godine na Brajića Tavanu je boravio Odred Bravskog Vaganca, u kojem su djelovali partijska ćelija i skojevski aktiv. Pod direktnim uticajem njihove političke aktivnosti okupljana je omladina Brajića Tavana, zaseoka Dabra, kao i oni omladinci koji su izbjegli iz Krkojevaca, Zdene i Kljevaca. Pošto se saznalo da među tom omladinom ima dosta onih koji ne znaju ni čitati ni pisati, skojevci iz Odreda organizovali su njihovo opismenjavanje. Prvi analfabetski tečaj je radio u novembru i decembru, na kome je osnovnu pismenost sticalo sedam-osam omladinaca.

*

U novembru je formiran aktiv SKOJ-a za selo Slatinu. Gimnazijalac Ratko Vojnović bio je prvi sekretar aktiva, a članovi: Milica, Milan i Stana Glušac, Đoko i Milka Jeftić, Slavko Vukojević, Jovanka Vojnović i Rajko Miljuš. U aktiv je uključen i predratni skojevac i metalski radnik Nikica Vukojević.

Sredinom novembra za Lukavicu i Podvidaču formirana je jedinstvena omladinska organizacija. U pripremi konferencije, na kojoj je i osnovana omladinska organizacija, učestvovali su politički radnik Rajko Drljača i Miroslav Majkić, politički delegat Majkićjapranskog voda. Oni su objasnili potrebu uključivanja omladine u borbu i, s tim u vezi, neophodnost formiranja omladinske organizacije. Za predsjednika Omladine, kako se s početka zvala omladinska organizacija, izabran je radnik Rade Njegovan, a za sekretara gimnazijalac Vlado Damjanović. Ova omladinska organizacija je, kao i sve druge na oslobođenom području, razvila raznoliku aktivnost.

Ubrzo iza organizovanja omladine, već u decembru formiran je i prvi aktiv SKOJ-a za ova dva sela. Rajko Drljača i Miroslav Majkić pozvali su na tajni sastanak šest omladinaca i dvije omladinke, koji su se za kratko vrijeme postojanja omladinske organizacije istakli svojim interesovanjem za borbu i omladinsku aktivnost. To su bili: Vlada Damjanović, Ljubica, Milorad i Petar Radaković, Rade Grković, Rade Njegovan, Mile Novaković i Milka Stanić. Za sekretara aktiva izabran je Damjanović.¹²⁹

Zajedno sa omladinskom organizacijom skojevci su razvili svestranu aktivnost, povezujući se sa omladinom u drugim selima. Tako je polovinom decembra omladina Majkić-Japre došla u Podvidaču i u Školi dala priredbu za borce Majkićjapranskog voda i naroda ova dva sela. Bio je to podstrek omladini Podvidače i Lukavice da i ona razvije i kulturno-prosvjetni rad, pa su i sami, stvarno, odmah započeli pripremati program za priredbu.

U to vrijeme NOO ova dva sela radili su na zbrinjavanju mnogih porodica kojima su ustaše popalile kuće. Odbori su prikupljali hranu za partizane, organizovali jesenju sjetvu i dr. U svim tim poslovima veoma veliku pomoć pružala im je omladinska organizacija. Omladinci su se javljali u partizane, ali nisu mogli biti primljeni, jer nije bilo oružja. Zato su se i oni uključili u seosku stražu, išli u patrole, bili kuriri, radili u pekari u kojoj je spreman i pečen hljeb za partizane.

Te jeseni i zime i omladina iz svih drugih oslobođenih sela sreza počinje se uključivati u svestrane aktivnosti i akcije čiji je cilj bio pomaganje NOB.

POČETAK ORGANIZOVANOG RADA ŽENA

U odnosima muškaraca prema ženi u podgrmečkim selima duboke korijene je imalo konzervativno shvatanje o njenoj ulozi u društvu. Po tim shvatanjima njeno je mjesto u kući: da rađa, kuva, pere i radi druge kućne, pa i poljoprivredne poslove. U najvećem broju žene su bile nepismene, jer su djevojčice tek u godinama pred rat počele masovnije pohađati osnovnu školu. Do tada o društvenoj i političkoj aktivnosti žena iz podgrmečkih sela nije bilo ni pomena. Koliko je žena bila zapostavljena najbolje će ilustrovati ovi primjeri: u razgovorima muškaraca, žene, iako su bile prisutne, najčešće nisu učestvovala, već su u prikrajku i tiho vodile »ženske« razgovore, ili, još češće, ćutale; muškarci su odlučivali o svim važnijim pitanjima porodice, odnosno sela, o izboru muža kćerki najčešće su odlučivali roditelji, koji su

¹²⁹ Kazivanja Danila Radakovića i Nikole Vojnovića, 20. avgusta 1975. i Rade Njegovana, 7. jula 1975. godine.

birali zeta, odnosno snahu... Žene podgrmečkih sela u takvom društvenom položaju bile su sve do ustanka.. Tada su se, i kad je »ženski« problem u pitanju, stvari i odnosi iz osnova izmijenili i krenuli drugim tokovima. Naime, NOB i revolucija započele su s rješavanjem mnogih istorijskih zadataka, što je, od prvog dana ustanka, počelo da bitno utiče i na mijenjanje položaja žene u društvu, odnosno mijenjanje odnosa prema njoj. Pri tome se nastojalo da se i žene ravnopravno uključe u sve aktivnosti kojima je omasovljavao ustanak i jačan front borbe za slobodu.

Prvi veliki doprinos podgrmečkih žena razmahu započete borbe bilo je snabdijevanje boraca hranom. Dalje, prvih dana ustanka žene su izrađivale borcima crvene trake, veliko crveno platno sjekle bi u trake raznih veličina i obašivale ih ustanicima na revere, kape ili rukave. Nešto kasnije one su izrađivale crvene petokrake zvijezde. U dane masovnog kretanja ustanika na položaje, prema neprijatelju, »na front«, kako se tada govorilo, žene su šile velike jugoslovenske i crvene zastave, koje su se vijorile iznad jedinica ustanika na položajima na Vitorogu, prema Fajtovcima, Budimlić-Japri i na drugim sektorima borbe.

Po nalogu Đurina Predojevića, Stoja Vještica iz Lušci-Palanke u septembru je napravila mnogo trobojki i crvenih petokraka, koje su borci stavili na kape. Tih dana Stoji je došao kurir Marko Brkljač sa vijestima da »idu Englezi« i nalogom da svi borci treba da imaju crvenu traku, a jedinice crvene zastave. Stoja je od Pere Batoza, trgovca i krojača, dobila svilu i saslila sedamnaest velikih crvenih zastava. Sedam zastava je odnio Brkljač na položaj na Vitorogu, a ostale je Stoja predala štabu Palanskog odreda u Lušci-Palanci. Ubrzo je došao neko od drugova iz više komande i rekao: »Skidajte crvene zastave, rano je« ... Na to su sve crvene zastave povučene u komandu.¹³⁰

Prvih dana ustanka, a i kasnije, podgrmečke žene su išle raspletjenih kosa — da se, po narodnom vjerovanju »vojsci puti ne zamrse«. Mnoge su raskopčavale sve što su na sebi imale zakopčano, jer, opet po starom narodnom vjerovanju »kada se vodi narodna borba ne valja da nešto bude sapeto, ni kosa upletena«. Neće dugo proći a žene će zajedno sa omladinom i ostalima aktivno učestvovati na skupljanju ljetine koja je te ustaničke godine veoma dobro ponijela, kao i na spašavanju usjeva iz ugroženih područja.

Već 21. avgusta, na konferenciji održanoj radi formiranja Komande gerilskih odreda srezova Bosanska Krupa — Sanski Most, omladinka Stana Stupar iz Rujiške dobila je zadatak da »organizira komunistički rad sa ženama na cijelom terenu Podgrmeča«. Stana je započela rad na području novskog i krupskog sreza, pa tako tek oktobra 1941. godine počela navraćati i na teritoriju sanskog sreza. Tek dolaskom banjalučkih komunista Rade Vranješević i Dušanke Kovačević na slobodnu teritoriju Grmeča, krajem septembra, stvoreni su uslovi da otpočne širi i organizovaniji rad sa ženama i na sanskom srezu.

Početak organizovanog političkog rada sa ženama i njihovog organizovanja datira od oktobra 1941. godine. Prvo okupljanje i organizovanje žena na sanskom srezu za sela Hadrovce i Gornje Mrkalje zabilježeno je oktobra, u kući Mile Kolundžije u Hadrovcima. Konferenciju su sazvale Rada Vranje-

130 Kazivanje Stoje Vještice, 23. novembra 1960. godine.

šević i Stana Stupar. Tada su u »odbor žena«, kako se u početku nazivalo rukovodstvo ženske organizacije u oslobođenim selima, izabrane: Jela Sredić, Olga Jelisavac, Stoja Lučić i omladinka Đuja Predojević, sve iz Hadrovaca, a iz Mrkalja Stoja i Jovanka Kolundžija, Danica Davidović i Anđa Antonić.

Samo dan kasnije održan je skup žena sa područja Donjih Mrkalja, Dugih Njiva i Božića. Sačuvan je poziv ženama da dođu na ovaj skup, koji je iz Hadrovaca uputio zamjenik komandira Hašanskog odreda Dušan Ratković:

»Drugaricama sela D. Njive i Božići
Pozivaju se sve žene sela D. Njive i Božića da dođu na skup koji će
održati dvije drugarice 10. oktobra u petak uli sati prije podne.
Skup će se održati u kući Trivuna Davidovića.
Izostanak se ne opravdava«. ¹³¹

To je bio jedan od prvih skupova žena na području oslobođenih sela, a održan je u Mrkaljima. Iz sadržaja poziva vidi se da skup žena saziva komanda Partizanskog odreda Hašani i da se »izostanak ne opravdava«. Ovo je, vjerovatno, naglašeno zbog toga što se računalo da će mnogi muževi braniti svojim ženama da idu na »nekakav skup« gdje će samo one da se dogovaraju i razgovaraju.

U većini drugih sela skupove žena nisu sazivale partizanske komande, već su se aktivistkinje Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Stana Stupar i druge, obraćale onim ženama za koje su čule da su poznatije i sposobnije, da imaju muževe u borbi itd., pa su uz njihovu pomoć sazivale konferenciju. Obraćale su se i odborima ili seoskim povjerenicima, tamo gdje su već bili imenovani ili izabrani. ¹³²

Intenzivniji rad na organizovanju žena uslijedio je tek nakon formiranja Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč), krajem oktobra. To rukovodstvo je na jednoj od prvih sjednica, ocijenilo da sa ženama treba politički raditi, pa su za to područje djelovanja zadužene Rada Vranješević i Dušanka Kovačević, članovi Okružnog komiteta.

Ove dvije drugarice, inačeiskusni politički radnici, odlučile su da u vezi s tim zaduženjem, najprije odu u Jelašince i tamo organizuju i aktiviraju. Obratile su se NOO sa zahtjevom da sazove žene na skup, kod Škole u Bojištu. U želji da dođe što više žena, odbornici su objavili da dolaze dvije drugarice, jedna ljekar, a druga babica. Tada je nagmulo sve što je bilo bolesno, a naročito žene s malom djecom. Kada su to vidjele, Rada i Dušanka su se našle u pravom čudu, pa su morale dugo da objašnjavaju zašto su one došle, da nisu ni ljekar ni babica, ali i da odgovaraju na mnoga pitanja koja su im mještanke postavljale. Tako, po sjećanju Dušanke Kovačević, prvi pokušaj da se u Jelašincima sazove skup žena da bi se organizovale, nije uspio. Odmah potom Rada i Dušanka su otišle u susjedno selo Tuk-Bobiju. Tamo su se obratile Stani Cani Čulibrk, čiji je muž bio partizan, s molbom da sazove žene na konferenciju. Stani je bilo malo neobično da i žene konferišu, ali su je Rada i Dušanka uvjerile da je to u interesu borbe. Nakon toga Stana i još nekoliko drugarica obišle su selo i pozvale žene na skup. Više od 35 žena došlo je na njihov prvi skup u Tuk-Bobiju. ^{133*}

¹³¹ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 191.

¹³² Kazivanje Dušanke Kovačević, 12. januara 1976. godine.

¹³³ Stana Čulibrk: Aktivnost žena Tuk-Bobije, Jelašincova i okolnih sela u prve dvije ratne godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 298—9.

Konferencija je održana u kući Vučena Indića. O političkoj situaciji, perspektivi borbe i ulozi žene u NOB govorile su rada i Dušanka. One su, sem ostalog, rekle da će žene, pored toga što će davati još veću pomoć boroima, ići i na front s puškom u ruci da se bore protiv neprijatelja. Govorile su da će uloga žena i značaj njihove pomoći NOB zavisi i od rada odbora koji treba izabrati. Za rad u odboru, naglašeno je, potrebne su žene dobrovoljci, jer će biti dosta obaveza. Na to su se za članice Odbora među prvima javile Stana Čana Čulibrk, Boja Mijatović i Milja Srdić, što su prisutne žene jednodušno prihvatile. Za predsjednicu Odbora izabrana je Čana Čulibrk.

Nakon konferencije Rada i Dušanka su održale poseban sastanak sa tri drugarice izabrane u Odbor i kazale im šta koja od njih treba da radi. Objašnjeno im je da predsjednica otvara i rukovodi skupovima žena, govori na konferencijama i pokreće akcije za prikupljanje hrane i dr. Te akcije će, rečeno je, biti sve češće pošto partizani nemaju magacina gdje bi se hrana mogla držati spremjena. Pored hrane žene će skupljati platno za zavoje, odjeću, obuću i sve što treba vojsci.

Nekoliko dana kasnije održan je skup žena i u Jelašinovcu, gdje je Dušanka Kovačević, kako se sjeća, govorila o političkoj situaciji i, naročito, ulozi žena u NOB. U Odbor žena tog sela izabrane su: Jovanka Dobrijević, za predsjednicu, a Mara Đapa, Trivuna i Stana Kukolj i Deša Karanović — Ugričić za članice.

Na skupu u Otišu u Odbor žena su izabrane: Stana Matić, Milka Munjiza, Savka Miladinović, Borka Basara i Boja Kukolj.

Žene Grdanovaca u svoj Odbor izabrale su Rosu Majkić, Kosu Jojić, Trivunu Marjanović i Stoju Aničić.

U Bosanskom Milanovcu tih dana se formira Odbor žena za tri sela: Bosanski Milanovac, Bošnjake i Naprelje, u koji su izabrane: Jelena Veselinović i Koviljka Adamović iz Bosanskog Milanovca, Smilja Rodić i Dura Basara iz Bošnjaka i Milka Kugić iz Naprelja.

U Majkić-Japri žene su takođe formirale svoj Odbor i u njega izabrale — za predsjednicu Miku Kantar i za članice: Jovanku Džakula, Stoju Bundalo, Devu Adamović, Stanicu Amaut i Joku Marčetu.

U Lipniku je prva konferencija žena održana u novembru. U Odbor žena su izabrane: Ruža Praštalo, omladinka Stojanka Mrda, Milica Kantar i Jovanka Korać.

Žene Slatine takođe su u to vrijeme izabrale svoj prvi Odbor, u sastavu: Anđa i Smilja Marčetić, Jela Sredić, Stoja Kolundžija, Đuja Vukojević i Stana Glušac.

U Lušci-Palanci je 14. decembra održana prva konferencija žena ovog i susjednih sela i u Odbor žena su izabrane: Stoja Vještica, Jela Tadić, Jovanka Šašić, učiteljica Rađana Gagić, Janja Ernaut, Smilja Mrda, Milka Praštalo i Boja Mrda. Predsjednica je bila Janja Ernaut. Odbor se redovno sastajao i održavao skupove žena, a i on je pokrenuo žene na sakupljanje vune, peškira, čarapa, plahta itd. Sve su to skupljale u školskoj zgradi a kada se nakupilo dosta vune, organizovano je pređenje i pletenje. U tom radu učestvovala su mnoge žene iz svih okolnih sela i Lušci-Palanke. One su tih dana isplele 50 pari čarapa, 50 pari rukavica, deset džempera, zatim sašile deset pari rublja i sve to predale boricima na položaju u Brdarima, zajedno sa hranom i drugim božićnim poklonima.

Krajem 1941. godine formiran je i Odbor žena sela Halilovaca, izabrane su: Mika Radulović, Danica Živković i omladinka Mara Škundrić.¹³⁴

U selima gdje su izabrani odbori žene su se brzo i organizovano uključivale u akcije prikupljanja hljeba, krompira, mlijeka i drugih artikala za borbe i ranjenike. Od prvog skupa žene su sastanke odraživale redovno, obično svakih osam dana. Na tim sastancima one bi najprije saslušale izlaganje o političkoj i vojnoj situaciji, a onda raspravljale o zadacima koji su bili pred njima, pa i o tome kako da utiču da što više ljudi iz sela ode u partizane.

Već od početka organizovanja žene su sa pripremljenim darovima za vojsku išle na položaje vodova i četa. Noseći hranu i druge poklone, one su išle u grupama, a svaki njihov dolazak u jedinicu ili na položaj predstavljao je malu svečanost i za njih i za borbe.

Otkako su formirale svoje odbore, žene su masovnim seoskim konferencijama, gdje su bili i muškarci, omladina i partizani, sve značajnije ispoljavale svoju aktivnost, a njihovo prisustvo tim konferencijama bivalo je brojnije. Uz to, u izabranim seoskim NOO bila je, obično, po jedna pa i dvije žene, čime je žena sa podgrmečkog područja uključivana u sve one brojne aktivnosti koje su doprinosile uspješnijem razvoju NOB.

Svi ovi odbori u početku su nazvani »odbori žena«, a tek u 1942. godini oni će se konstituisati kao odbori Antifašističkog fronta žena (AFŽ).

POCECI KULTURNO-PROSVJETNOG RADA

Masovni ustanak protiv okupatora i ustaša zahvatio je podgrmečka sela i od prvih dana pružao mogućnost za razvijanje raznovrsnih stvaralačkih sposobnosti koje su tinjale, ili samo djelomično bile prisutne u narodu. Zato se i počeci kulturno-prosvjetnog rada u NOB-u na ovom terenu bilježe već od prvih dana avgusta. Stvaralačke mogućnosti izražavale su se ponajprije u novim pjesmama koje su ispjevali anonimni narodni pjesnici ili pojedini borci. Tih dana se Branko Ćopić sjeća i po tim pjesmama, pa bilježi:

»... Propjeva i vojska i pozadina, a to je bio najbolji znak da je čitav narod bio ponesen žarom i zanosom pravedne i svete borbe. Otvarala se napačena duša nacije i progovarala najplemenitijim glasom, jezikom umjetnosti«¹³⁵

Već od samog početka kulturno-prosvjetna aktivnost je imala mobilizatorsku misiju i politički značaj. Ona je na početku spontana, ali se od druge polovine septembra na sanskom srezu počinje organizovano razvijati. Takva ocjena važi za sva oslobođena sela, a prije svega za ona u neposrednoj blizini Majkić-Japre, sjedišta štabova Krajinske divizije i partizanskih odreda Krupa—Sana. Članovi KPJ i SKOJ-a koji su u Podgrmeč došli iz Banjeluke bili su pokretači prve organizovane kulturno-prosvjetne aktivnosti u ovom kraju. Željeli su da živom riječju, sa scene mobiliju stanovništvo za NOB i doprinesu lakšem shvatanju i prihvatanju nekih aktuelnih političkih tema,

¹³⁴ Podaci o skupovima žena, sastavu njihovih odbora i radu dobijeni su od lica čija su kazivanja navedena, kao i iz opisa važnijih događaja iz života i borbe svakog sela, koje navode učesnici rata, odbornici i odbornice.

¹³⁵ Branko Ćopić: Kako smo propjevali, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3. str. 407.

koje su se i recitacijom, skečom i si. mogle veoma uspješno približiti masi. Tako su studentkinja Dušanka Kovačević gimnazijalac Branko Lastrić, čak srednje tehničke škole Ivica Odić, trgovački pomoćnik Drago Lang, svi komunisti, svoja bogata iskustva iz kulturno-prosvjetnog rada s mladim radnicima i đacima — prenosili na borce i omladinu Podgrmeča. Oni su znali koliko se upravo sadržajnim kulturno-prosvjetnim radom mase mogu revolucionisati, pa su oko sebe okupljali omladince i omladinke iz Majkić-Japre i okolnih sela. Za dosta kratko vrijeme uspjeli su da pripreme program i organizuju prvu priredbu u ustanku u ovom kraju. To je bilo prvih dana oktobra. Priredba je data u Karića voćnjaku, u Majkić-Japri. Pozornica je improvizovana između stabala sa zrelim kruškama i jabukama. Pored pjevanja revolucionarnih pjesama »Crven je istok i zapad«, »Bilećanka«, »Mित्रčanka« i još nekih, hor je recitovao pjesme »O klasje moje«, »Svijetli grobovi« i još neke. Izveden je i pozorišni komad »Mati« Karela Capeka, a naslovnu ulogu je igrala Dušanka Kovačević.

Najveći broj boraca i rukovodilaca partizanskih jedinica prisutnih na toj priredbi prvi put je čuo tada otpjevane revolucionarne pjesme, koje će uskoro i oni naučiti i često ih pjevati.

Druga veća kulturno-prosvjetna priredba organizovana je 16. oktobra u Školi u Donjoj Majkić-Japri, poslije sastanka na kojem je grupa aktivista iz Podgrmeča (Branko Čopić, Stojan Makić, Dušan Josipović i drugi) primljena u članstvo KPJ. Tom prilikom recitovane su i prve pjesme koje je Branko Čopić napisao. Jedna od tih pjesama bila je kasnije veoma popularni »vrabac«, a recitovala ju je omladinka Bosa Majkić. Na toj priredbi recitovana je i pjesma koju je napisao omladinac Stojan Bjelajac. I ovoj priredbi osim članova štabova Krajinske divizije i 4. bataljona »Slobode«, prisustvovali su mnog borci kao i stanovnici Majkić-Japre i susjednih sela.¹³⁶

Grupa za kulturno-prosvjetni rad pri štabovima smještenim u Majkić-Japri pripremila je i prve zidne novine. Kratki članci i vijesti o političkoj situaciji i o borbama, razmišljanja o zadacima, razne radio-vijesti, prilozi o pojedinim akcijama itd., bili su izloženi na tim prvim zidnim novinama. Objavljivane su i prve ratne anegdote, stihovi i kraće pjesme. Zidne novine su bile na tabli napravljennoj od dasaka, pod nadstrešicom kraj zgrade u kojoj je bio štab Krajinske divizije.

Organizatori prvih kulturno-prosvjetnih aktivnosti, grupa banjalučkih komunista, kroz to pripremanje priredaba i, posebno, u kontaktima sa otrešitijim omladincima i omladinkama iz partizanskih jedinica i sela — podsticali su mlade na organizovanje kulturno-prosvjetnog rada. Omladinske grupe u Hašanima, Suvaji i još nekim selima vrlo brzo su postigle značajne rezultate i bile primjer ostaloj omladini slobodnih sela. Omladinac Branko Kondić iz Majkić-Japre o tome hašanskom primjeru je, kako se sjeća Branko Čopić, spjevao pjesmu:

Hašanci nam lijep primjer dadoše,
na kulturni rad nas natjeraše.

¹³⁶Stojan Makić: Kulturno-prosvjetni i književni rad u Podgrmeču u 1941. i početkom 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj 3, str. 410.

Primjerom omladine ova dva sela krenuli su i omladinci i omladinke na sanskom srezu. Dolazak omladinske kulturno-prosvjetne grupe iz Majkić-Japre u Podvidaču i njihova priredba bio je podsticaj omladini Podvidače i Lukavice da i ona započne kulturno-prosvjetnu aktivnost.

Još dok je bio politički komesar štaba partizanskih odreda Krupa—Sana, krajem septembra, Branko Ćopić je započeo da piše pjesme. Svaka pjesma koju je tada napisao prepisivana je i vrlo brzo je dopirala da najudaljenijih sela; pjevali su je ili recitovali borci i omladinke u selima. Neka od tih pjesama narod je prihvatio kao svoje, a bile su i pisane po ugledu na narodne, tako da je često teško razlikovati koju je od njih napisao Branko Ćopić, a koju neznani narodni pjesnik. Uostalom, ima pjesama za koje se sigurno zna da ih je napisao Branko Ćopić, ali ih je narod toliko prihvatio da su u nekim zbirkama objavljene kao — narodne pjesme.¹³⁷

Branko Ćopić je počeo da piše i šaljive pjesme, od kojih jednu nakon neuspjelog neprijateljskog bombardovanja Štaba gerilskih odreda Krupa—Sana u Majkić-Japri. Pisao je i pjesme u kojima je osuđivao pojave pljačke kuća, šovinističkog istupanja i si. Takav je bio slučaj paljenja sela Modre, što je izvršio konjički vod, što je bio neposredni povod za rasformiranje ove jedinice. U »Raportu grmečkih partizana« Branko Ćopić je o tom nemilom događaju, kako bilježi Stojan Makić, napisao stih:

Prema Sami oganj gori,
Konjička se četa bori,
junaci su, nema šale,
samo kuće da ne pale.

Dok je bio na ovom terenu kao politički komesar, ili član POB-a, Ćopić je, kako je zapisao, dobijao brojna pisma iz mnogih sela u kojima se od njega tražilo da im pošalje svoje pjesme, pozorišne komade i slično. Jedno od tih pisama je bilo kratko i jasno:

»Dragi druže Branko,

Pošalji nam za priredbu jednu pjesmicu za pjevanje, jednu za deklamovanje i jedan komad za igranje u kome će moći igrati i ženska i muška omladina«.

Uz takva pisma političkom komesaru i partizanskom pjesniku Ćopiću stizale su, nevještom rukom napisane, i prve pjesme mladih i starih koji su propjevali u ustanku.¹³⁸

Tih dana javio se sa svojim prvim pjesmama i veoma hrabri borac Jelašinovačkog odreda, omladinac Čedo S. Brkić. Bio je zamljoradnik sa četiri razreda osnovne škole, ali veoma bistar. Iako mlad, bio je cijenjen sagovornik i znatno starijih ljudi. Prema svjedočenju boraca 2. sanske partizanske čete, Čedo Brkić je autor i tada veoma popularne pjesme koju su borci i kasnije često pjevali, tokom rata. Evo te pjesme:¹³⁹

¹³⁷ U zbirci »Plameni cvjetovi«, nalaze se narodne pjesme o borbi i revoluciji. Mladost, Zagreb, 1961. godine. Međutim, na str. 112. kao narodna pjesma objavljena je »Bolna leži omladinka Mara«, iako je autor te pjesme Branko Ćopić.

¹³⁸ Branko Ćopić: Kako smo propjevali, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 407.

¹³⁹ Stojan Makić: Kulturno-prosvjetni i književni rad u Podgrmeču 1941. i početkom 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 427.

LISTAJ GORO, TECI VODO

Listaj goro, teci vodo,
gledaj mala kud ja odo'.

Kad u borbu ja polazim
i zeleno polje gazim,
osta draga da uzdiše,
maramicom suze briše.

Nemoj draga, nemoj tako,
ni mom srcu nije lako.

O ljubavi nema zbora,
u borbu se ići mora.

Suzama se boj ne bije,
već se vrela krvca lije.

Mjesto tvoje ruke dvije,
stezaće me fišeklije.

Mjesto tvojih poljubaca,
brojim čete od boraca.

Mjesto tvojih poljubaca,
na me Švabo bombu baca.

Mjesto tvoga crnog oka,
neprijatelj tuče s boka.

Njegovi drugovi tvrde da je Čedo napisao i u ratu vrlo popularnu pjesmu »Partizanska truba«, što je samo djelomično tačno. Naime, pjesmu pod **istim** naslovom **i** s početnim stihom (naslov i prva tri reda) najprije je napisao Milan Majkić iz Srednjeg Dubovika,¹⁴⁰ dok su ostali stihovi različiti kod svakog od njih. Ova Čedina pjesma glasi:

PARTIZANSKA TRUBA

Sa Grmeča truba trubi,
cijelo selo budi:
ustaj, rode moj!

Truba trubi, zvuk se čuje,
cijeli narod podvikuje.
Oj narode, pođi rodu,
da se boriš za slobodu.
Kad je narod trubu čuo

on je gromko uzviknuo:
Svi u borbu, brat do brata,
da skinemo jaram s vrata,
da skinemo jaram kleti,
monarhizam taj prokleti.¹⁴¹

Prvog oktobra smrtno je ranjen Petar Škundrić, komandant Jelašino-vačkog partizanskog odreda. Njega je Čedo Brkić upoznao u ustanku i ve-oma ga zavolio, pa je sada napisao »Pjesmu ranjenog Petra«, koja ima 18 strofa. U pjesmi opisuje ranjavanje, patnje i smrt voljenog komandanta. Pjesma počinje strofom:

Taman bitka poče,
pobjedna i slavna,
mladi Škundrić leži,
jer ga tišti rana.

^{1,0} U listu »Mladi Krajišnik« br. 2—3, za septembar—oktobar 1943. godine, god. I, piše: »Popularnu i poznatu pjesmu Partizanska truba sa Grmeča trubi napisao je omladinac Mile Majkić iz Srednjeg Dubovika«.

¹⁴¹ Stojan Makić: Kulturno—prosvjetni i književni rad u Podgrmeču u 1941. i početkom 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 428.

Ranjeni komandant svjestan je da umire pa želi:

Al' pre no što umrem,
za momente koje,
da mi je vidjeti
te drugove moje.

Pjesnik, potom, kaže da je ranjenik počeo pjevati:

Poče pjevat pjesmu,
punu nekog žara,
što j'potstreka bila
na svakog drugara.

Pjesma se završava sledećom strofom:

Neka ti je slava,
mio družo moj,
uv'jek kličem: Slava Ti,
drug i partizan tvoj!

Te jeseni i zime, prije odlaska u proleterijski bataljon, u kojem je poginuo kao komandir čete u Slavoniji, čedo Brkić je napisao više pjesama, među kojima: »Majci Rusiji«, zatim »Zvjerstva ustaša«, »Moj partizanski rastanak«, »O hrabrom Vojinoviću«, pjesmu o Mihajlu Škundriću »Ponos Sanske čete«. Tekst svih ovih pjesama, kao i jedan od originalnih tekstova pjesme o smrti Petra Škundrića, sačuvan je na jednom prepisu od 11. decembra 1941. godine. Na dva lista papira napisani su tekstovi šest pjesama Čede Brkića i pjesma Mirka Stanića »Oj Nediću« i pjesma Branka Ćopića »O garavoj dragani«. ¹⁴² Čedo je pisao pjesme kratkog i dužeg sloga. Duge slogove imaju pjesme »Majci Rusiji«, »Moj partizanski rastanak« i »Ponos Sanske čete«. U pjesmi »Zvjerstva ustaša« Čedo Brkić opisuje njihove zločine i stradanja naroda, pa završava pozivom u borbu:

Zato, braćo, žurno,
stup, te u redove,
jer nas sama pravda,
u redove zove.

Al' ne udri opet,
jadanju sirotu,
udri izdajnika,
vrati mu sramotu.

Svoju pjesmu »Ponos Sanske čete« čedo Brkić posvećuje Mihajlu Škundriću. U njoj veliča hrabrost i umješnost u rukovođenju jedinicom Mihajla Škundrića, komandira Čete. Ova pjesma je znatno prilagođena narodnoj pjesmi, za šta, kao ilustraciju, navodimo strofu:

Četa gazi, a muzika svira,
to je četa Škundrića komandira.

¹⁴² Originalni tekstovi u arhivi autora. U najnovija, cjelokupna djela Branka Ćopića, štampana 1975. godine, navedena pjesma nije ušla, jer je autor nije sačuvao.

Jedna od najljepših pjesama koju je Cedo Brkić napisao jeste:

MOJ PARTIZANSKI RASTANAK

Zbogom sejo, zbogom mila mati,
više s vama ne mogu ostati.
Ne mislite-nit' me više zov'te.
nego zbogom, pa me blagoslov'te.
Idem sada u krvav boj!
Prežalite mladi život moj!

Ura, partizani U bojni red!
Pod crven barjak! Naprijed! Naprijed!

Zbogom ostaj, sejo, zbogom stara nana,
Zbogom ostaj draga. Sunce mojih dana.
Ako padnem ja u ljutom boju,
Čuvaj draga uspomenu moju.
Nemoj draga žalit' što ću poći
Ako Bog da i natrag ću doći.

Ura, partizani U bojni red!
Protiv izdajica! Naprijed! Naprijed!

Gledam Grmeč i poljane travne,
pa se sjetim na prošlosti davne.
Sunce sloge nek nam vječno sija,
ako padnem: Živjela Rusija!
Skinuće se struku tvrdi vez,
kada grokne teški mitraljez.

Ura, partizani U bojni red!
Protiv fašizma! Naprijed! Naprijed!

Nekoliko pjesama Brkić je napisao dok je bio u Krajiškom proleterskom bataljonu. Među njima je i pjesma »Lijepo ime«. ¹⁴³

Prvi komandir Majkićjapranskog odreda Stojan Marjanović Dolinar rado je, po sjećanju Stojana Makića, pjevao pjesme o Lunetu vojvodi, samo što bi stihove prilagodio narodnooslobodilačkoj borbi:

Aj goro, goro razlistana,
puna li si mladih partizana,
Tvoje lišće nad nama se vije,
naše glave od ustaša krije.
Ko ne žali mlađan umrijeti,
nek se javi ustaničkoj četi.

¹⁴³Branko Vuković: Prvi krajiški proleterski bataljon. Narodna armija, Beograd, 1971. godine, str. 34.

Te prve ratne jeseni javio se s prvim svojim pjesmama i omladinac Mirko Stanić. Nakon što je završio građansku školu u Sanskom Mostu, radio je na nekim šumskim radilištima. Poslije aprilskog rata ovaj mladić u 21. godini se kao i mnogi drugi radnici vratio u rodni kraj. Odmah se priključio ustanicima. Od prvih dana ustanka počeo je da piše pjesme do kraja 1941. godine napisao ih je deset: »U boju!«, »Grmeč«, »Na pustoj stazi«, »Zablistaće zvijezda tvoja«, »Tamo daleko«, »Zadnji pozdrav« (o pogibiji Petra Škundrića), »U zbjegu«, »Na hiljade« (o nevinim žrtvama), »Kasna jesen« i »Oj Nediću«. ¹⁴⁴

Stanićeva pjesma »Oj Nediću« počinje stihovima:

Oj Nediću, izdajico kleta,
zar te nije sramota od svijeta,
da zbog svoga velikog gospodstva
Svog naroda izdajica posta ...

U jesen i zimu 1941. godine u Jelašinovcima i okolnim selima pjevana je pjesma po mnogo čemu slična »raportima« ili »vrapcima« koje je pisao Branko Ćopić. Vjerovatno su i neki ćopićevi »vrapci« doživjeli izvjesne izmjene, s tim što im je anonimni narodni pjesnik dodao koju riječ, rečenicu ili strofu. Tako je ostala sačuvana strofa jedne takve pjesme:

Misli Ante, zla mu mati, u Palanci zimovati, al' se grdno Pjevano na Kovinama kad je bio, na Rovinama partizani, Paveliću, jao nani.	Vidio sam čudo u Mostaru PaveMća yode u ularu Pavelića vode u ularu, Samar mu se pravi u Drvaru. ¹⁴⁶

U jednom »raportu« Branko Ćopić ima i strofa o borbama vođenim s neprijateljem u selu Kljevcima:

Na Kljevcima rusvaj čine partizanske desetine,	Svud ustaše bježe mlade Dragijine se boje brade. ¹⁴⁸

Te jeseni počinju raditi i prvi analfabetski tečajevi organizovani u ratu na ovom području. Jedan od prvih bio je tečaj što su ga na Brajića Tavanu organizovali skojevci iz Odreda Bravski Vaganac. Opismenjavanja manjih grupa nepismenih boraca te jeseni i zime je organizovano skoro u svakom vodu i četi, naročito tamo gdje su bili formirani skojevski aktivni, koji su i bili nosioci tog posla.

Organizatori kulturno-prosvjetnih aktivnosti na terenu bile su omladinske organizacije, tada formirane u mnogim slobodnim selima. Upravo jedan od njihovih prvih aktivnosti bila je kulturno-prosvjetna: organizovanje hora, pjevanje ili recitovanje barbenih pjesama, kao što su: »Pjesma o pjesmi«, »Svjetli grobovi« Jove Jovanovića Zmaja, »O klasje moje« Alekse

¹⁴⁴ Mirko Stanić: Ognjeno plamenje, zbirka pjesama, rukopis.

¹⁴⁵ Tekst ove pjesme zabilježen je u Bosanskom Milanovcu.

¹⁴⁶ Komandir Sanske partizanske čete Dragija Milašinović imao je gustu bradu.

Šantica, i dr. S druge strane, rad hora, recitativne ili dramske grupe privlačio je omladinu u omladinsku organizaciju, čitav taj rad, kao i same priredbe vaspitno su djelovali i na omladinu i na odrasle koji su ih slušali i gledali. Najveći broj stanovnika Podgrmeča prvi put je upravo u ratu doživio kulturno-prosvjetnu priredbu, vidio pozorišni komad, čuo hor. Iako ophrvani ratnim nedaćama i teškim ratnim zadacima, ljudi su hrlili na priredbe, a izvođačima uvijek poručivali: dođite nam opet.

Već do zime 1941/42. godine stvorena je solidna osnova za odvijanje uspješnog kulturno-prosvjetnog rada, koji će postati jedna od bitnih značajki NOB u Podgrmeču. Tome su, kako je dijelom i navedeno, svojim stvaralačkim radom veoma mnogo doprinijeli pjesnici i književnici Hasan Kićić, Skender Kulenović i Branko Ćopić.

5. IZGRADNJA I RAD PRVIH PARTIZANSKIH BOLNICA I RADIONICA I DRUGE AKTIVNOSTI U PARTIZANSKOJ POZADINI

PRVA PARTIZANSKA BOLNICA NA GRMEČU

Sredinom oktobra, povodom italijanske okupacije »treće zone« razmatrana je vojno-politička situacija. Tom prilikom Danko Mitrov predložio je da se u Grmeču prave baze, gdje bi se u slučaju potrebe mogle povući jedinice da se u šumi sagrađe i zgrade za bolnicu. Dotad su dvije seoske kuće u zaseoku Lukići, u Majkić-Japri, pod samim Grmečom, služile za smještaj ranjenih i bolesnih s čitavog grmečkog područja, ali su u novim uslovima postale pretijesne. U tim kućama je tada bila ambulanta Štaba partizanskih odreda Krupa—Sana i komandant Mitrov je odredio Stojana Makića i Milu Davidovića da u Grmeču izaberu mjesta gdje će se sagrađiti objekti za prvu partizansku bolnicu u ovom kraju.¹⁴⁷

Poznato je da planina Grmeč nije bogata izvorima pitke vode, a za bolnicu je trebalo naći mjesto kraj kakvog dobrog izvora. Zbog toga je Davidović predložio da to bude tzv. Zbjeg, nazvan po zbjegovima iz bosansko-hercegovačkog ustanka, gdje su se seljaci okolnih sela sklanjali ispred turskih jedinica, a tako je bilo i prvih dana avgusta 1941. godine, u najnovijem ustanku naroda ovog kraja. Tu je izvor pitke vode, a mjesto je u uvali obrasloj krupnim bukovim stablima. Prilazni šumski put, preko Suvopolja, vodio je ovamo od ceste kod lugareve kuće. Stanovnici Majkić-Japre, Benakovca, Potkalinja i drugih sela proširili su tu šumsku stazu, tako da bi i zaprežna kola sa težim ranjenicima i bolesnicima mogla doći do objekata bolnice u Zbjegu.

Da bi se što prije došlo do bolničke zgrade u Zbjegu za smještaj ranjenih partizana, predloženo je da se već sagrađeni magacin za žito, građen u periodu septembar—oktobar, preuredi u prvu zgradu ovog bolničkog naselja, a da se za smještaj žita napravi novi magacin. Uporedo je trebalo postepeno graditi ostale objekte neophodne za bolnicu.

Štab Krajinske divizije se složio s izborom mjesta za prvu partizansku bolnicu i naredio Štabu partizanskih odreda Krupa — Sana da mobilize tesare i druge majstore i sagrađi potrebne zgrade. Gradnja je počela oktobra, a dovršena u novembru. Najprije je preuređena drvena baraka tadašnjeg magacina, na kojoj su tokom decembra 1941. i januara 1942. godine vršene još neke dogradnje i popravke, da bi što potpunije mogla da posluži za bolnicu. Ostali neophodni objekti oko ove prve i najveće zgrade

¹⁴⁷ Mile Davidović: Stara centralna i još neke bolnice u Grmeču, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 686.

Stojan Makić: U Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 733.

završeni su aprila 1942. godine, tako da je ova bolnica imala dvanaest srednjih i većih objekata, ukupne površine 1.060 kvadratnih metara.¹⁴⁸

Dok se prva zgrada za bolnicu još gradila, početkom novembra je zajedno sa Štabom tek formiranog 1. krajiškog NOP odreda, s područja Drvara na Grmeč došao i bolničar Đuro (Vida) Bajić.¹⁴⁹ Po dolasku u Majkić-Japru, Bajić je preuzeo rukovođenje ambulantom u Lukićima. Preseljenjem u novu zgradu, januara 1942. godine, ambulanta je dobila naziv »bolnica«, a Đuro Bajić postao je njen upravnik, odnosno »referent za bolnicu«.¹⁵⁰ Uz njega u bolnici su radili Jovan Marjanović Boljševik iz Majkić-Japre i Rade Cvjetičanin iz Podvidače,¹⁶¹ koji je do ustanka radio kao bolničar u rudniku Ljubiji.

Nastojalo se, koliko je god to bilo moguće, da bolnica bude što bolje uređena. Svaki ranjenik ili bolesnik imao je svoj krevet, odgovarajuću posteljinu, ormarić ili stočić. U nekim odjeljenjima bile su palače (mušeme) sa slamaricama, između kojih su, sa strane, bile daske. Tu su ležali lakši, pokretni ranjenici.

Snabdjevanje bolnice namirnicama, posteljinom i si. odvijalo se preko NOO okolnih sela, koji su od stanovništva prikupljali dobrovoljne priloge u raznim namirnicama i stvarima. Žene iz okolnih sela, u organizaciji odbora AFŽ, ranjenicima i bolesnicima su prale posteljinu i rublje. One su, suočene sa krajnjom nemaštinom, tkale platno za posteljinu ranjenicima i plele im čarape, džempere i si.

Od prvih dana postojanja ove bolnice ustalio se običaj redovnog organizovanja posjećivanja ranjenika i bolesnika u njoj. Žene i omladinke iz pojedinih sela pripremile bi poklone: pečeno meso, pite, kolače, sir, kajmak, voće i si. i u grupama dolazile u bolnicu, obilazile sve ranjenike i bolesnike i darivale ih ponudama.

Sačuvan je samo jedan dokument, iz prvih dana decembra 1941. godine, koji govori o snabdjevanju ove bolnice namirnicama. Politički komesar Prijedorsko-ljubijske čete Dušan Josipović piše komandiru Mrkaljskog voda Dušanu Maliću:

»Preko Hašana mogu da prevezu za bolnicu i to jaja, kokoši, jabuke., med, orase a što se tiče plahta i ostalog to treba dovesti u četvrtu zajedno sa Johovicom«...»s

Priloge za bolnicu prikupio je narod Mrkalja, ali i Johovice, pa zato Josipović i piše da se prikupljeni prilozi iz više sela skupe na jednom mjestu i zajedno dopreme.

Na vojnoj konferenciji 1. krajiškog NOP odreda održanoj 22. januara 1942. Đuro Bajić, referent za bolnicu, referisao je:

»Bilo je mnogo nedostataka u pogledu organizacije sanitetske službe, ali se stanje sad popravlja. Bolnica je preseljena negdje u planinu. Sad imamo 7 ranjenika. Hrana je sada dosta dobra. Od mog dolaska prošlo je

¹⁴⁸Mihajlo Škundrić: Građevinska djelatnost u Podgrmeču u toku NOR-a, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 376.

¹⁴⁹Nosilac Partizanske spomenice 1941, u ljeto 1942. godine iz Podgrmeča otišao na dužnost u sanitet 5 krajiškog NOP odreda.

¹⁵⁰Zapisnik sa vojne konferencije održane 22. januara 1942. Zb. IV/3, str. 76–77.

¹⁵¹Januara 1943. godine pratio kolonu ranjenika iz grmečkih bolnica, poginuo na Sutjesci, juna 1943, u sastavu Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ.

¹⁵²Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 443.

kroz bolnicu 20 ranjenika: 10 je već ozdravilo, 1 partizan je umro, kao i 2 djece ranjenih prilikom bombardovanja. Danas smo dobili lijekova u vrijednosti preko 100.000 dinara. Čistoća je osrednja i lagano se popravljaju. Bolnica ima 15 kreveta, a dobili smo materijala za još 10. Voća ima malo, a od pokrivača 30 čaršava i 6 ćebadi. Instrumenata je malo. Radi i bolnički kurs na kome se spremaju bolničari za pojedine čete. Molim drugove komandire četa da više paze na čistoću u četama i redovno presvlačenje da bi se izbjegle zaraze...^{15s}

U to vrijeme snabdijevanje bolnice lijekovima bilo je veoma teško. Kod poginulih ili zarobljenih neprijateljskih vojnika mogao se naći tek po koji zavoj. Zato se nastojalo da se preko ilegalnih grupa u okupiranim gradovima dobiva što je moguće više lijekova i instrumenata. I lijekovi koje referent bolnice Đuro Bajić navodi i kaže da su u vrijednosti od 100.000 dinara, dobijeni su od grupe ilegalnih saradnika iz Sanskog Mosta. Nekoliko dana iza toga od iste grupe saradnika iz Sanskog Mosta dobijen je komplet hirurških instrumenata u vrijednosti od oko 500.000 dinara. Međutim, tada i narednih nekoliko mjeseci bolnica nije imala ljekara, već je i dalje njome rukovodio bolničar Đuro Bajić.

Pošto se početkom 1942. godine prišlo organizovanju bataljonskih bolnica, ova prva bolnica u Grmeču nazvana je Centralna bolnica. A kada je u ljeto 1942. godine sagrađena Nova Centralna bolnica (hiruška), onda je ova prva, kako kazuje Mihajlo Skundrić, dobila naziv Stara centralna bolnica.

POČETAK RADA PARTIZANSKIH RADIONICA

Od prvog dana ustanka bilo je neophodno popravljati oružje koje se našlo neispravno, ili se u borbi pokvarilo. Uz to, većina ustanika nije imala vatrenog oružja, pa je bilo potrebno snabdjeti ih kopljima, prepravljenim roguljama i si. Seoski kovači, naučeni da se u svašta pomalo razumiju, brzo su se snašli i na ovom novom poslu. Gotovo da nije bilo kvara na puškama koji oni za vrlo kratko vrijeme nisu popravili.

Kod boraca je, činilo se, od svega najmanje bilo ručnih bombi, a njih je trebalo dosta, između ostalog i da se zaplaše ustaše, žandarmi i domobrani. Zato se nakon prvih ustaničkih juriša prišlo izradi ručnih bombi. One su pravljene od vodovodnih cijevi promjera 5—7 mm, rezanih na komade od 25—30 cm. Na jednoj strani cijev je savijena i zatvarana, a unutar je stavljen dinamit ili barut, obično pola fišeka, u koji se uvlačila kapisla sa kordom. Potom bi se u cijev nabila ilovača, a kasnije i nešto slabija smjesa cementa. Prve bombe rađene na taj način imale su dužu kordu da bi bombaš bio sigurniji. Kasnije dužina je smanjena da je neprijatelj ne može neeksplozivirati vratiti.

Cijevi od kojih su izrađivane bombe nađene su kod vodovoda u Miljevcima, a dinamit, barut i kapisle su dobijeni iz rudnika boksita u Suvaji kod Bosanske Krupe. Na ovom poslu su se od prvih dana ustanka angažovali majkićjapranski kovači Božo i Košta Majkić. U njihovim kovačnicama organizovane su prve partizanske radionice za izradu bombi i opravku oružja

i« Zb. IV/3, str. 76—77.

na teritoriji sanskog sreza.¹⁵⁴ I Đorđo Milunović, kovač iz Majkić-Japre, pomagao je u izradi prvih bombi, a u svojoj kovačnici je opravljao i oružje.

Dok su držani »frontovi« prema neprijateljskim uporištima prvih dana ustanka, rađene su bombe koje su samo jako eksplodirale. Namjena im je bila da se ustaše i domobrani zaplaše, kao da ustanici imaju topove. Ustanici su ih bacali ispred »fronta«, što je, naročito pri jurišima na ustaše imalo efekta. Nešto kasnije ustaše su saznale da to nisu topovi, već ručno izrađene bombe sa dinamitom, ali su ih se ipak i dalje plašili.

U međuvremenu pribavljene su potrebne kapisle za paljenje udarnom iglom, pa su kovači prestali da izrađuju bombe koje su se palile šibicom, a pravili bombe čija je eksplozija inicirana udarom udarne igle. Krajem septembra povučene su još neupotrijebljene bombe za paljenje šibicom — da bi se prepravile ugradnjom mehanizma sa udarnom kapislom. S tim u vezi vodnik voda Kozin, potpisan kao zamjenik komandanta Gerilskog odreda Hašani, uputio je 25. septembra raspis vodnicima vodova Hašanskog odreda u kojem, između ostalog »naređuje da odmah pokupe sve stare bombe koje su se palile sa šibicom, a nalaze se u vodu, stim da se preprave na udarni upaljač«. On zahtijeva da se prikupe i upute i stare puške, razne cijevi itd.¹⁵⁵

Tih dana i komandant Gerilskog odreda Hašani, Andrija Novaković, sem ostalog, piše vodniku Voda Mrkalji: »Šaljem ti tri bombe na čepiće. Ako imaš kapisle i čepića a ti pošalji pa ću ti još poslati. Prave se bombe svaki dan samo da ima materijala dovoljno.¹⁵⁶»

Potražnja za bombama koje su izrađivali majkićjapranski i drugi grmečki kovači bila je velika, što se vidi i iz dopisa zamjenika vodnika Gerilskog odreda Kozin, upućenog 29. septembra vodniku Mrkaljskog voda, u kojem između ostalog piše:

»Bombe se prave kod kovača i čim budu gotove poslaćemo Vam. Za puške ćemo se pobrinuti čim dođe učitelj¹⁵⁷ sa Bravska, jer je otišao po oružje«...

Sačuvano je i nekoliko priznanica boraca na ručne bombe preuzete od komandira. Borci ih potpisuju u prisustvu komandira, a na nekim i u prisustvu dva svjedoka, preuzimajući svu odgovornost za posljedice nastale usljed nestručne upotrebe i izjavljujući da bombu »neće bez potrebe upotrebiti«, odnosno da će je davati drugovima koji znaju da rukuju sa istom.¹⁵⁸

Opravku oružja, kovanje kopalja i izradu bombi od prvog dana ustanka organizovali su i ustanici u Lušci-Palanci. Komandant Palanskog odreda Pero Jelača pozvao je Jozu šašića, Hrvata, stolarskog radnika koji se znatno prije rata doselio u Lušci-Palanku i tu se oženio. Rekao mu je da borci uludo bacaju dinamit, pa da treba nešto korisno napraviti. Majstor Jozo je

¹⁵⁴ Stojan Makić: U Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 732.

Kazivanje Bože Majkića autoru, 1960. godine.

¹⁵⁵ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 209.

¹⁵⁶ Isto, inv. br. 236.

¹⁵⁷ Učitelj je Ljubo Lajić, vodnik Kozinskog voda, a otišao je na Bravsko, računajući da će tamo moći nabaviti oružje, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 203.

¹⁵⁸ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 197 i 230.

sa kovačem Mirkom Prašalom, u njegovoj kovačnici u Prašalima, započeo praviti cementne bombe. Cement je izlijevan u četvrtaste »kutije« koje su punjene dinamitom. Tako izrađena bomba izazvala je jaku eksploziju, ali je bila teška, pa su i Jozo i Mirko prešli na izradu bombi od vodovodnih cijevi. Oni su te cijevi rezali u komade dužine od 10 do 15 cm, punili dinamitom i stavljali kordu, koja je poslije paljenja izazivala eksploziju. Parčiči željeza mogli su i da ubiju čovjeka. Ubrzo je šašić prešao u kovačnicu Milana Miloševića u Lušci-Palanci, gdje su zajedno izrađivali bombe od vodovodnih cijevi i opravljali oružje. I oni su započeli da prave »bombe na čepice«. One su imale kraću kordu, koja je paljena na udar, a ne šibicom. U toj kovačnici radili su sve do ljeta 1942. godine.¹⁵⁹

U jesen ustaničke godine Božo Majkić je napravio i dva »topa«, bolje reći »bacača« s obzirom na način punjenja granatom. Naime, u deblju željeznu cijev, s jedne strane zatvorenu stavljan je barut, nabijen pri dnu i prekriven čepom od papira. To je i po izgledu i po načinu aktiviranja bilo nalik na mužare, ili prangije, u doba mira upotrebljavane kod crkava, za pucaanje, čime su obilježavani crkveni praznici. Pri dnu tog »topa«, sa gornje strane bila je rupica. Kroz nju je uvlačeno parče korde, koje bi kad se zapali izazivalo eksploziju baruta, a ovaj bi, pritiskom gasova, izbacio »granatu«. »Granate« je Božo Majkić izrađivao od vodovodne cijevi, i to takvog promjera da su se lako mogle ugurati u cijev »topa«. Granate ispaljene iz ovog »topa« nisu imale stabilizator, pa su se pri letu kroz vazduh okretale i postizale domet samo 150 do 200 metara. Ovi »topovi« isprobani su za vrijeme blokade Budimlić-Japre. Budući da nisu pokazali neko značajnije djelovanje, odustalo se od njihove šire upotrebe, pa je više košuljica granata pripremljenih za punjenje, kako se sjeća Božo Majkić, ostalo u kovačnicama nedovršeno sve do kraja rata. I »topove« su borci vratili kovačima gdje su dočekali kraj rata.¹⁶⁰

Ustaničke jeseni u Majkić-Japri i još nekim selima započela je i proizvodnja pušaka jednocijevki. Tanke vodovodne cijevi kovači su prerađivali u pušane cijevi i dodavali druge potrebne dijelove. Lovački patroni bili su meci, a nešto kasnije korištene su i čahure metaka vojničkih pušaka u koje je ugrađivana nova kapisla. Napravljeno je samo nekoliko jednocijevnih pušaka koje su date seoskim partizanskim stražama. Iz tih pušaka uspješno se djelovalo na odstojanju do 200 metara.

S jeseni 1941. godine i u Jelašincima je formirana partizanska kovačnica. Njen zadatak je bio da opravlja oružje, izrađuje bombe i si. Kovač je bio Luka Raković. On je najprije opravlja oružje, a kada je potkraj jeseni u Jelašince došao mašinski inž. Mile Ljubičić Meho,¹⁶¹ po njegovim nacrtima je počeo praviti i prve bombe. Vodovodne cijevi nabavljene su iz Mijačice, šumske manipulacije u Grmeču, iznad Sanice, a dinamit je prikupljen od seljaka koji su nešto sačuvali od prije rata, a nešto donijeli iz Mijačice, pošto su ustanici ovu šumsku manipulaciju prvih dana avgusta zauzeli i razrušili. Kada su se u komandi Sanske čete osvjedočili da bombe

¹⁵⁹ Kazivanje Joze šašića autoru, 5. jula 1975. godine.

¹⁶⁰ Jedan od ta dva »topa« je u zbirci Vojnog muzeja JNA, a drugi u Regionalnom muzeju u Bihaću.

¹⁶¹ Zagrepčanin, do ustanka aktivan u ilegalnom revolucionarnom pokretu. Iz Šibenika krajem avgusta sa grupom Dalmatinaca došao u Drvar, a u oktobru u Risovac. Krajem novembra prešao u Jelašince.

koje pravi Luka Raković nešto vrijede, pružili su mu podršku i pomoć. Sem ostalog, poslan mu je kovač Dušan Škundrić da njih dvojica zajednički prave partizanske bombe.

Prve bombe koje su kovači Raković i Škundrić radili bile su slične bombama iz Majkić-Japre: komad vodovodne cijevi dužine oko 15 cm, promjera od 3—4 cm, unakrst je narezivan sa strane da bi se pri eksploziji rasprskao u više parčadi. U tu cijev su stavljali parčad gvožđa sa dinamitom. Obje strane cijevi su čvrsto zatvarane tvrdim drvetom. Iz cijevi je virila korda ukupne dužine oko 30 cm, koja se u cijevi završavala kapislom. Bomba se palila šibicom. No, ubrzo su došli na ideju da prave nešto bolju bombu. Novi tip je bio dug 12 cm; sa jedne strane cijev je rasijecana unakrst, pa su te strane svijene jedna preko druge i tako zatvarale jednu stranu cijevi. Unutar je stavljan dinamit, dok je druga strana zatvarana drvenim čepom kroz koji je prolazila korda, a na njenom kraju, u bombi, bila je kapisla stavljena u dinamit. Ova korda je sada bila duga samo 4 cm, pa je ostvarena velika ušteda, tim prije jer je nije bilo dovoljno. Iz drvenog čepa virila je »igla«, u stvari običan ekser, a na nju je stavljen »metak« iz dječijih pištolja. Pri malo jačem udaru »čepa« u »iglu« dolazilo je do prasaka i plamena koji je palio kordu, a ova, kroz 3—4 sekunde i preko kapisle, izazivala eksploziju dinamita u bombi. Na svakoj bombi bio je odgovarajući zatvarač osiguran drvenim poklopcem, tako da se bomba nikako nije mogla nehotice aktivirati. Zapravo, da bi se mehanizam aktivirao, trebalo je prethodno skinuti drveni poklopac, koji je bio tako namješten da nije mogao sam pasti.

U kovačkoj radnici Luke Rakovića u Jelašincima dnevno je izrađivano po deset komada prvog i drugog tipa bombi.¹⁶²

Takve »bombe na čepiće« radili su i drugi kovači u Podgrmeću.

U Jelašincima je otprije rata postojao parni mlin Milkana Srdića. U ustanku on je nastavio radom, pod nadzorom Partizanskog odreda Jelašinovci. Kraj mlina je bila straža na kojoj su se smjenjivah stariji ljudi.

U Lušci-Palanci su takođe otprije rata radili parni mlin i pilana, koje je pokretala lokomotiva, vlasništvo Pere Jelaće. U njima je i za ustanak radilo desetak radnika.

Za ishranu brojnih ustaničkih odreda klano je mnogo sitne i krupne stoke. Tako se i u Majkićjapranskom odredu, koji je među prvim organizovao redovnu ishranu boraca po tablici sledovanja, našlo oko 150 jagnjećih i ovčijih i nekoliko goveđih koža. Tavan kuće Marka Majkića Žujanovića, u čijem je dvorištu bila vojnička kuhinja, bio je prepun osušenih koža. Komanda odreda je saznala da u selu živi izučeni kožarski radnik Ratko Maričić, pa je odlučila da od njega traži da te kože štavi i od njih pravi kožune za borce. Maričić je pristao, ah je tražio plavog kamena, kreča, hrastove šišarke i još nekih hemikalija za štavljenje kože, kao i dva bureta od po 300 litara. Preko saradnika u Sanskom Mostu dobavljena su sredstva za štavljenje kože, a u selima je nabavljeno sve ostalo što je majstor Ratko tražio. Već poslije dvadesetak dana prve kože su uštavljene, a potom od njih skrojeni i sašiveni prvi kožuni. Iz tih kožuna se širio nekakav poseban zadah, pa su borci u šali govorili da se ni vaške neće u njima žaleći, kako je, kažu.

¹⁶² Izjava Luke Rakovića, aprila 1958. godine, u arhivu 00 SUBNOR-a SM.

i bilo. No najvažnije je bilo da je te ustaničke jeseni Ratko Maričić ustavio na stotine koža i od njih skrojio i na mašini sašio desetine praktičnih kožuna.¹⁶³

PRAVLJENJE ŠTAMBILJA ZA PARTIZANSKE KOMANDE I USTANOVE

Komande i komandiri na svoje dopise iz prvih dana ustanka nisu stavljali nikakve otiske štambilja, jer ih, jednostavno, nisu imali. Ubrzo su se počeli služiti štambiljima koje su zaplijenili u prvim borbama. Tako se krajem avgusta tek formirana Komanda gerilskih odreda Krupa—Sana služi štambiljem Žandarmerijske stanice u Benakovcu. To se vidi iz najstarijih sačuvanih dokumenata te komande — legitimacija Branka čopića i Mile Poznića. Obje su izdate 27. avgusta i nose redni broj 12. Na kraju teksta legitimacije je parola: »Živio radni narod i ujedinite se« i potpis komandanta Jugovića, tj. Petra Vojnovića.¹⁶⁴

Na prvim dopisima Voda u Kozinu iz septembra ili nema otiska štambilja, ili je to okrugli pečat uzet od seoskog starješine Kozin. Taj pečat je i na dva septembarska dopisa Relejne stanice u Kozinu.¹⁶⁵

Na sačuvanim dokumentima Partizanskog odreda Jelašinovci nema uopšte nikakvog štambilja, već samo potpis komandira Petra Škundrića.¹⁶⁶

Prve štambilje ustaničkih jedinica radili su samouki rezbari, na zahtjev komandi i štabova. Tako je Nikola Majkić Žujanović, samouki rezbar koji je do rata pravio preslice, vretena, štapove, duvanske kutije i ploške, ukrašavajući ih raznim motivima, izradio prvi štambilj komande Gerilskog odreda Majkić-Japra. Njemu je početkom avgusta Stevan Džakula stavio u zadatak da za Odred izradi štambilj, zahtijevajući da ga izrezbari u drvetu. Majkić mu je rekao da će najbolje biti ako se štambilj izradi od gume što je prihvaćeno. Pronašli su parče gume od potpetice sa cipela i na njemu je Nikola Majkić izradio traženi štambilj. Rad je potpuno uspio, i to je bio prvi štambilj koji je on izradio. Bio je četvrtastog oblika, bez petokrake zvijezde i, koliko se on sjeća, otiskivao je tekst »Majkićjapranski ustanički odred«.¹⁶⁷

Poslije dobro urađenog prvog štambilja Majkić je nastavio da pravi nove. Sljedeći je bio za isti odred, ali, po zahtjevu Stojana Makića, političkog komesara, sa petokrakom zvijezdom i riječju gerilski umjesto ustanički odred. Potom je Nikola Majkić napravio i prve štambilje Komande gerilskih odreda Krupa—Sana, kao i još nekih jedinica i NOO formiranih te jeseni. On će štambilje izrađivati tokom čitavog rata.

Jedan drugi samouki rezbar, Dušan Malić, do rata predradnik na izgradnji unske pruge, a u ustanku vodnik Mrkaljskog voda, izradio je i prvi

¹⁶³ Stojan Makić: U Majkić-Japri, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 736—737.

¹⁶⁴ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 135 i 266.

¹⁶⁵ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 222 i 224.

¹⁶⁶ »Dopis komandira partizanskog odreda Jelašinovci od 24. septembra 1941. godine komandantu 1. partizanskog bataljona »Slobode«; Arhiv VII, k. 1700. f. 5, br. 17—1.

¹⁶⁷ Nikola Majkić: Partizanski pečatorezac, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3. str.

štambilj za svoju jedinicu — VOD. GER. ODR. MRKALJI (Vod Gerilskog odreda Mrkalji). Kada su komandiri susjednih jedinica saznali za to, odmah su i za svoje komande naručili odgovarajuće štambilje. Tako vodnik Kozinskog odreda, učitelj Ljubo Lajić, dopisom od 16. septembra, pored ostalog, od Malića traži da za Kozinski vod napravi pečat i štambilj sa datumima što je ovaj i uradio.¹⁶⁸

Komandir Relejne stanice Kozin takođe traži od Malića da mu izradi četvrtasti štambilj, sa tekstom: Generalna relejna stanica partizanskog odreda Kozin. On je to uradio i tim štambiljem relejna stanica se služila od 6. oktobra.¹⁶⁹

S obzirom na to da je početkom oktobra promijenjen naziv gerilskih u partizanske jedinice, trebalo je izraditi nove štambilje. Tako je Malić izradio okrugle pečate: VOD. PAR. ODR. MRKALJI (Vod Partizanskog odreda Mrkalji), sa petokrakom zvijezdom u sredini i štambilj: KOMANDA PART. ODR. MRKALJI, sa petokrakom zvijezdom i srpom i čekićem u sredini. Četvrtaste štambilje je, sa istovjetnim tekstom, radio bez petokrake zvijezde.

Dušan Malić je radio još neke štambilje tadašnjim seoskim odredima, odnosno vodovima i NOO. Kako je prilično dobro radio štambilje, obratio mu se i komandir Partizanskog odreda Hašani Andrija Novaković, tražeći da mu napravi štambilj za Cetu. On je na dopisu rukom nacrtao izgled tog štambilja. Malić ga je ubrzo izradio sa tekstom:

KOMANDIR PAR. ODREDA HAŠANI, s petokrakom zvijezdom u sredini.¹⁷⁰

Dušan Malić je i kasnije radio štambilje partizanskim jedinicama i pozadinskim organima, kad god bi mu se obratili sa zahtjevom.

Zna se da su i u drugim područjima sanskog sreza samouki rezbari u 1941. godini izrađivali štambilje potrebne partizanskim jedinicama, NOO i drugim pozadinskim ustanovama, ali o tome nema sačuvanih dokumenata, niti sačuvanih podataka.

¹⁶⁸ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 220 i 222.

¹⁶⁹ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 241.

¹⁷⁰ Dopis Voda Mrkalji od 18. oktobra 1941. komandi Partizanskog odreda Hašani, arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, inv. br. 181, 395 i 442.

VII Širenje ustanka na istočne dijelove sreza i razvoj ilegalnog NOP-a u neoslobođenim područjima do kraja 1941. godine

1. POČETAK BORBI NA PODRUČJU TRAMOŠNJE, KOZICE I OKOLNIH SELA

Sela jugoistočno od Sanskog Mosta, između rijeke Sane, Zmijanja i Manjače, nisu se digla na masovni ustanak ni u avgustu, ni kasnije, što potvrđuje i izvještaj starješine Žandarmerijskog voda u Sanskom Mostu. On 21. avgusta između ostalog javlja:

»... Postaja Ilidža kod Sanskog Mosta, na području ove postaje, do sada nije bilo nikakvih četničkih ispada. Svi tamošnji grkoistočnjaci rade redovito svoje poslove. Za sada se ne opaža nikakav pokret grko-istočnjaka na koje stalno motri« .. i

Zadatak »motrenja« o kojem se u izvještaju govori imao je i ustaša Roko Kruvarac iz Kijeve. On se tog ljeta doselio u selo Ilidžu i odatle redovno izvještavao žandarmerije i ustaše o svemu što se dešava u tom i susjednim srpskim selima. On je tjerao, uz to, Srbe iz ovih sela da pređu na katoličku vjeru, te da mu svako domaćinstvo plaća »danak« — najprije po 20, pa onda po 30 dinara mjesečno. Kada su žandarmi napustili kasarnu u Ilidži, pobjegao je i Kruvarac, jedan od posljednjih »haračlija«. ².

Isto tako, sva istraživanja o počecima borbi na području sela istočno od rijeke Sane potvrdila su tačnost rečenog, tj. da u tim selima uopšte nije bilo ustanka u avgustu, odnosno da borbe u njima počinju tek u jesen 1941. godine.

Prve vijesti o ustanku u drugom dijelu sanskog sreza, grmečkom, kao i na području Drvara, čuo je samo pokojni stanovnik Tramošnje, Kozice, Podova, Ilidže i Hazića, ali su to primali s velikom nevjericom, a najvećim

¹ Arhiv VII, dok br. 25/2—2, 152—2.

² Kazivanje grupe boraca iz Kozice, 12. jula 1975. godine.

dijelom i sumnjajući u sve to. Međutim, pošto se seljaci tada nisu kretali daleko od kuća, ove prve vijesti o ustanku u susjednim krajevima veoma sporo su se prenosile Tramošnjom, Kozicom i drugim okolnim selima i još sumnjičavije su se primale, jer ljudi prosto nisu mogli vjerovati da se netko digao na ustanak. Mnogi su, istina, slušali jeku mitraljeza i eksplozije topovskih granata i avionskih bombi ispod Grmeča, oko sela Dabra, prema Lušci-Palanci i Bravsku. Oni su vidjeli da gore podgrmečka sela: Dabar, Umci, Djedovača i druga. Međutim, smatrali su da to ustaše šenluče i pale sela, da vrše teror kakav su proljetos činile i nad ovim selima. Tako nisu ni pomišljali da se neko prethodno ustašama suprotstavio i da protiv njih vodi borbu.⁸ Ali, neki su za ustanak saznali od prvih izbjeglih porodica iz sela zahvaćenih ustankom ili borbama, ili porodica koje su bile protjerane sa svojih ognjišta (npr. iz Zdene), a koje su 30. jula morale proći kroz Sanski Most i doći u sela na desnu obalu rijeke Sane (Lužani, Tomina).⁹ Neki seljaci Ilidže, Kozice i Podova saznali su za ustanak od samih ustaša koje su 2. avgusta došle do Škole u Podovima, pa su pričale o izvršenom pokolju i o pobuni seljaka u podgrmečkim selima. Prijetili su i ovdje uhvaćenim seljacima, ali su ih pustili kućama.¹⁰

Ni krajem septembra nema ustaničkih akcija na području Kozice i susjednih sela, jer se ne spominju ni u jednom ustaško-domobranskom ili žandarskom izvještaju iz tog perioda, sve do druge polovine oktobra. Jedino se u izvještaju Vrbaskog divizijskog područja za septembar-oktobar, u nizu informacija, javlja i sljedeće:

»... 29. rujna 1941. došla su 3 komunisti, koji su pobjegli u šumu, u selo Kozice, kotara Sn. Most, te u selu zlostavljali pojedine mještane, zato što nijesu htjeli s njima poći u šumu. Potjera je za istima upućena.«¹¹

Ovdje je riječ o komunisti Risti Kovačeviću i njegovom rođaku Mili, kao i Mirku Lakiću. Oni su sva trojica do rata bili radnici, a krili su se u šumi Muležu još od majske pobune. Njih trojica su tada pokušala da još neke seljake pokrenu od kuća i povedu u borbu protiv ustaša. Međutim, tada im se niko nije priključio, a neki od Kozičana ih je odmah tužio ustaši Kruvarcu, ili žandarmima u Ilidži, navodeći još da su seljaci zlostavljani zato što nisu htjeli u borbu. Rečeno je to s ciljem da bi lojalnost tih seljaka prema NDH bila uvjerljivija.^{1*}

Prestrašeni njemačkim represalijama poslije majske pobune, mnogi seljaci Tramošnje, Kozice i susjednih sela počeli su se odazivati pozivima Žandarmerijske stanice Ilidža, gdje su saslušavani, a neki i premlaćivani. Neki se nisu odazivali na te pozive, ali nisu ni bježali u šumu, ostajali su kod kuća i obavljali svakodnevne poslove, skrivajući se u okolini — ako bi naišla žandarska ili ustaška patrola. U julu i avgustu ustaše su, kako se sjeća Popović, odredile i taoce u nekim od ovih sela.

«Kazivanje nosilaca Partizanske spomenice 1941 Jove Vidovića, 27. oktobra i i 19. novembra i Jove Nikolića 29. novembra 1975. godine.

⁹ Kazivanje Dušana Vukića, 29. septembra 1975. godine, koji je tada, kao omladinac, protjeran s porodicom iz Zdene u Čapalj i Lužane.

¹⁰ Kazivanje učitelja Boška Vučenovića, 1. avgusta 1975. godine.

¹¹ Zb. NOR, IV/2, str. 283.

¹² Kazivanje Dušana Popovića, 12. jula 1975. godine.

PROLAZAK RIBNIČKIH PARTIZANA

Početkom oktobra u Kozici, Tramošnji, Ilidži i Podovima počelo se tajno pričati da se podigao ustanak. Prenosila se vijest da su Srbi digli ustanak i da vode borbu protiv ustaša. Čak se pričalo da se i italijanska jedinica, što je krajem juna otišla iz Sanskog Mosta, predala kod Drvara, da i ona učestvuje u borbama protiv ustaša. Tih dana se po ovim selima počelo potajno pričati da se pojavila grupa komunista koju predvodi Risto Kovačević, radnik iz Kozice, kojeg su zapazili u majskim borbama protiv Nijemaca na Sjenokosu.¹³ Međutim, trebalo je da ovaj svijet svojim očima vidi prve ustanike pa da se i on odluči na borbu protiv ustaša.

Prva grupa naoružanih boraca — ustanika koja je prošla ovim selima bila je iz 1. (Crkvenske) čete Ribničkog partizanskog bataljona.¹⁴ Nakon prodora neprijatelja na Oštrelj i u Drvar jenjavale su borbe na području Crkvenog, Srnetice i Bravska, na kojem je sektoru i djelovala navedena četa. Borci su se počeli dosađivati. Tada je komandir ove čete Nikola Vračar odlučio da sa odabranom grupom boraca prođe kroz zmijanjska i timarska sela, još nezahvaćena ustankom i borbama. Zmijanje je područje između rijeke Sane i Vrbasa, a najvažnija sela su Donje i Gornje Ratkovo, Stričići, Dujakovac, Sitnica, Sokolovo i još neka. Timar je područje sjeverno od Stratinske i Bronzanog Majdana, sa selima: Marička, Jelička, Gradina, Slavnička, Busnovi, Piskavica i još neka. Komandir Vračar je glavninu čete, koja je imala oko 90 boraca, ostavio na području Jarica, Bravska i Paunovca, a sa oko 25 boraca, naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom, sve mlađim ljudima, krenuo ka Zmijanju i Timaru. U grupi su, sem komandira bili puškomitraljezac Mile (Jove) Banjac, vodnik Stevan Vračar, zatim Đorđo, Dušan (zvani Čadonja) i Ilija Vračar, Dimitrije i Pero Banjac, Ilija i Mladen Galić, Miloš Jurišić, Stanko Mitrović i još nekoliko boraca.¹⁵

Prvom polovinom oktobra grupa je krenula sa Jarica, iznad Ključa. Išli su preko Zelina, pa Muleža, Kozice, Maričke, Omarske i sve do Piskavice. Usput nigdje nisu naišli ni na kakav ustanički odred, izuzev na Zelinu, s istočne strane Ključa, gdje je bio vod Miška Dakića. Gdje god su se odmarali, govorili su mještanima o ustanku i borbama, pozivali ljude u borbu, ali im se niko nije pridružio. Tada su odlučili da od svakog ko ima vojničku uniformu ili dijelove te uniforme, kao i pušku, traži ili da pođe u borbu, ili da to preda borcima Crkvenske čete, koji su bili u opancima ili oputašima i, najvećim dijelom, u seljačkoj odjeći. Seljaci su nerado davali uniformu, ali su se, ipak, radije i s njom rastajali nego da i oni krenu u borbu. Na tom putu do Piskavice svi borci Crkvenske čete obuli su vojničke cipele, a mnogi obukli vojničku bluzu i pantalone, poneki i kompletnu uniformu. Dobili su i četiri karabina. Dobro su se obezbjeđivali, ali gdje bi večerali, tu ne bi

¹³ Kazivanje Jove Nikolića, 20. novembra 1975. godine.

¹⁴ Kazivanje Jove Nikolića, Vase Dejanovića i Mile Borenovića, 20. oktobra 1975. godine.

¹⁵ Kazivanje nosilaca Partizanske spomenice 1941. Nikole Vračara, 23. oktobra 1975, i Pere Banjca 3. aprila 1978. godine. Svi imenovani bili su partizani, a poginuli su: Đorđo Vračar, — na vrhpoljskom mostu, Dimitrije Banjac — kao zamjenik komandira čete na Ramića kamenu 1942, Mladen Galić — u borbi za oslobođenje Ključa, 1943, Miloš Jurišić — 9. maja 1945. godine.

Imena ostalih boraca anketirani se ne sjećaju.

osvanuli, već tokom noći promijenili boravište. Tako su žandarmi i ustaše na dva-tri mjesta uzalud opkoljavali kuće u kojima su ovi borci bili na večeri.¹⁶

Pri povratku sa tog »pohoda« od Jarica do Piskavice grupa Nikole Vračara je došla u selo Gornju Tramošnju. U zaseoku Bodirožama oko ribničkih partizana se okupilo mnogo seljana. Kada su vidjeli tako jaku grupu ustanika-partizana veoma su se obradovali. Okupljenom narodu govorio je Nikola Vračar. Rekao im je gdje se sve vode borbe, da je ustanak zahvatio veliki dio Jugoslavije, a pozvao je i njih u borbu. Nakon toga crkvenski borci su krneuli u susjedni Samarić, hrvatski zaselak sela Obrovca. Naišli su na nekog naoružanog službenika koji je jašio konja i nešto seljane obavještavao. Ribničani su za njim pojurili, misleći da je neki domobranski ili ustaški¹⁷ oficir, ali je ovaj brzo zamakao u obližnju šumu i nestao, ostavivši dobrog jahaćeg konja sa lijepim sedlom, što je uzeo za se komandir čete.¹⁷ U selu su našli samo jednu lovačku pušku koju je neki ustaša bacio pri bježanju. Neki borci su tom prilikom uzeli sebi po seljačku torbu. Odmah poslije tog upada u zaselak Samarić grupa boraca je, preko Tramošnje, Kozice i Podova, krenula ka Ribniku, u sastav svoje čete. Na ovom pohodu zadržali su se do petnaest dana.¹⁸

Na prolazu kroz Donju Kozicu grupa Ribničana je naišla na Ristu Kovačevića, koji se pojavio iz šume sa desetak naoružanih ljudi, koji su mu prišli u posljednjih nekoliko sedmica. Kovačević se interesovao ko su ovi naoružani došljaci, odakle su došli, kuda idu, kakve se borbe vode na njihovom području. Risto je pri tom kritikovao borce koji su uzeli šarene seljačke torbe. Sa Ribničanima je bio krenuo omladinac Jovo Nikolić, ali ga je Risto Kovačević, nakon susreta u Donjoj Kozici, zadržao i uključio u svoju grupu kao kurira.¹⁹

Saznavši za upad Ribničana u susjedni hrvatski zaselak Samarić, grupa Srba sa granice sela Tramošnje prema Samariću krenula je do škole u Gornjoj Tramošnji — da od Ribničana traži da vrate konja, pušku i torbe, jer će, u protivnom, ustaše napasti i spaliti njihovo selo. Do tada u ovom kraju nije bilo borbi. Kako su Ribničani već bili otišli prema Kozici, nekoliko Tramošnjana, među kojima i Vaso Dejanović, krenuli su za njima i sustigli ih u Podovima, tražeći da vrate zaplijenjeno. Vračar i njegovi borci su im odgovorili da neće vratiti zaplijenjeno, već da treba i oni, Tramošnjaci, odmah da krenu u borbu protiv ustaša, kao što su to već mnogi uradili na području Grmeča, oko Ključa, Petrovca, Drvara.²⁰

PRVI USTANICI NA PODRUČJU TRAMOŠNJE, KOZICE I OKOLNIH SELA

Čim je otišla grupa ribničkih partizana. Risto Kovačević se odlučio da se više ne skriva, već da javno djeluje. Odmah je sa svojim borcima krenuo

¹⁶ Kazivanje Nikole Vračara i Pere Banjca.

¹⁷ Poslije kapitulacije bivše Jugoslavije ustaše su u Banjaluci svojim pristašama razdijelile mobilisane konje, umjesto da ih vrate vlasnicima. Tako je bilo i sa konjem zaplijenjenim u Samariću. Nikola Vračar je ovog konja, kako se sjeća, jahao sve do izlaska na Šator-planinu, marta 1943. godine, kada je konj ubijen.

¹⁸ Kazivanja Nikole Vračara i Pere Banjca.

¹⁹ Kazivanje Jove Nikolića, 20. novembra 1975. godine.

²⁰ Kazivanje Vase Dejanovića, 20. oktobra 1975. godine.

u Tramošnju i grupu smjestio u zgradu Osnovne škole. S njima su tada bili: Mile Kovačević, Mirko Lakić i Mirko Kaurin, svi iz Kozice, zatim Božo Vujić i Jovo Nikolić iz Tramošnje i još četiri-pet boraca. Kada su saznali da je čika Risto sa svojim borcima u školi u Tramošnji, odmah su im se, kako se sjeća Jovo Nikolić, pridružili Mile Gogić, Vid, Kostadin i Nedeljko Đaković, Đurađ Kondić, Dušan Stojaković, Veljko Nanić, Dušan i Jovo Borenović, svi iz Tramošnje, zatim Duško Maksimović, Branko Stević i Stojan Jukić iz Obrovca, Mile Vulić i Neđo Bilbija iz Stratinske (Obrovac i Stratinska su pripadali banjalučkom srezu). Ova grupa boraca smatrala je Ristu svojim starješinom, ali se nisu organizovali ni kao vod, ni kao odred ili četa. Pojedine patrole iz sastava ove grupe upućivane su i kroz Tramošnju, Kozicu i Ilidžu, prema cesti Sanski Most — Vrhpolje (srez Ključ), sa zadatkom da paze da neprijatelj ne krene na ova sela. Prilikom jednog od tih patroliranja dolazi do prvog sukoba ovih boraca i žandarmerije. Nekoliko ustanika iz grupe Riste Kovačevića je ispalilo više metaka u pravcu Žandarmerijske kasarne u Ilidži. Na to su žandarmi hitno, telefonski, tražili pomoć iz Sanskog Mosta. Kotarski predstojnik je odmah molio Italijane da pošalju pomoć žandarmima, ali su ovi to odbili.²¹ Međutim, žandarmima nije bilo ništa, pošto ustanici nisu ni vršili napad, već samo ispalili više metaka da bi im dali do znanja da i ovdje ima ustanika.

PRVE AKCIJE

Prva organizovana akcija izvršena je na ustaše u Rijeci, zaseoku sela Kijeva, i u dijelu susjedne Škrlejevite. Čika Risto je prethodno uputio Veljka Nanića i još dva borca da izvide stanje u Škrlejevitoj. Tako se došlo do podataka gdje se nalaze kuće naoružanih ustaša, kuda se kreću, gdje drže stražu i gdje se nalaze nakon njene smjene.

Grupa Kovačevićevih ustanika je noću 24/25. oktobra neopaženo ušla u selo Škrlejevit. Dok su jedni držali stražu, druga grupa je došla do kuće jednog ustaše. Probudili su ga i iznenadili, a onda brzo sa zida skinuli pušku sa municijom. Potom su zarobljenom ustaši naredili da ih vodi do kuće drugog, kojeg su na isti način iznenadili i razoružali, zaplijenivši i njegovu pušku. Kada su krenuli ka kući trećeg ustaše, njegova žena je, posumnjavši u noćne posjetioce, opalila iz puške na grupu koja se primicala. To su iskoristila obojica uhvaćenih ustaša i pobjegli, dok su se ustanici kroz noć bez gubitaka vratili u Tramošnju, sa plijenom od dvije puške i jednog pištolja.²²

Dio boraca grupe Riste Kovačevića krenuo je u hrvatski dio sela Kijeva, gdje je bilo nekoliko naoružanih seljaka ustaša, ali su ovi pobjegli prema Sasini i Sanskom Mostu. Uskoro iza toga ustaše iz Sanskog Mosta, uz pomoć žandarmerije i domobrana, napale su ustanike u Kijevu i poslije borbe koja je trajala čitav dan, ustanici su odbačeni, ali su ponovo, uveče, izvršili protunapad i zauzeli ovaj dio sela. Ustaše su opet tražile pomoć od Italijana, ali je komandant italijanske jedinice to odbio, uz obrazloženje da nema zapovijed za stupanje u akciju...²³

²¹ Arhiv VII, dok. br. 52/4—1, 221.

²² Kazivanje Jove Vidovića, 19. novembra 1975. godine.

²³ Dnevni izvještaj glavnog stožera domobranstva, od 26. oktobra 1941. godine, Arhiv VII, dok. br. 25/1—1, 3.

Noću 27/28. oktobra grupa boraca Riste Kovačevića ponovo je napala na žandarme u Ilidži, ovog puta bolje pripremljeni i organizovani. Napad su izvršili 27. oktobra uveče u 21 sat. Borba je trajala tokom noći do 1,30 sati. Ustanici su napad počeli bacanjem bombi u kasarnu, a onda su pucali iz pušaka. »Od eksplozije bombi sva su stakla na vojarni popucala«, stoji u izvještaju 3. oružničke pukovnije.²⁴ No, žandarmi su se uporno branili i ustanici su se iza ponoći povukli.

*

Grupa ustanika Riste Kovačevića bila je odlučila da likvidira najbliža neprijateljska uporišta. Ona je, i pored djelimičnog uspjeha na Kijevu i neuspjeha pri napadu na žandarme u Ilidži, 29. oktobra u 4 sata izjutra krenula u prvi napad na neprijateljsko uporište u selu Tomini. Tu je bila jedna manja domobranska jedinica i grupa ustaša, i oni su uspjeli da, nakon kraće borbe, odbiju napad.

Ustanici su narednog dana ponovo napali na ustaše i domobrane u selu Tomini i vodili s njima borbu od 4 do 7 sati izjutra. Međutim, ustaše i domobrani su uspjeli da i ovaj napad bez žrtava odbiju.²⁵

PRVA USTANIČKA JEDINICA

Boraveći sa svojom grupom u Gornjoj Tramošnji, Risto Kovačević je nastojao da uspostavi veze i sa susjednim partizanskim komandama. Najprije je uspostavio vezu s političkim komesarom Manjačkog bataljona 3. krajiškog NOP odreda, Muhamedom Kazazom, koji se sa svojim Štabom najviše zadržavao u Školi u Gomjenici, blizu istoimenog manastira. Odatle je Kazaz, tokom novembra i decembra, češće dolazio i u Tramošnju, sa grupom partizana.

Na jednom sastanku boraca u Školi u Gornjoj Tramošnji, održanom krajem novembra, Kovačević je predložio da se grupa prebaci u Kmećane i sa tamošnjim partizanima formira vod, čiji bi komandir bio Mladen Ljubojić, trgovac kod manastira Gomjenice (na teritoriji banjalučkog sreza). Borci Mile Kovačević, Božo Vujinović i još neki nisu se složili s tim prijedlogom, već tražili da se formira vod za Kozicu i da mu sjedište bude u Kozici. Tada je Risto Kovačević sa grupom od desetak boraca krenuo u Kmećane, a ostali su se iste večeri vratili u Kozicu, onda su pošli u Tukove i tu formirali Kozički vod. Za komandira voda izabrali su Milu V. Kovačevića.²⁶

Kozički vod je formiran od boraca s područja Kozice (četnaest boraca), Ilidže (šest), Tornine i Kruhara (po jedan) i Kijeva (dva borca).

Grupa boraca Riste Kovačevića je poslije odlaska u Kmećane išla u akcije koje su organizovane oko Bronzanog Majdana, Obrovca i prema Banjaluci. Grupa je, s borcima iz Kmećana, učestvovala i u drugom i trećem napadu na Banjalučki vodovod Suboticu, 8. i 28. decembra 1941. godine. U međuvremenu vraćala se u Tramošnju i učestvovala u akciji na neprijatelj-

²⁴ Arhiv VII, k. 143. br. reg. 41.

²⁵ Isto.

²⁶ Kazivanje Jove Vidovića, 27. oktobra i 19. novembra 1975. godine.

sko uporište u Tominskoj Palanci, 18. decembra. No, iako je Kovačević otišao u Kmećane, kad god se vraćao u Tramošnju ili Kozicu, njega su svi borci dočekivali kao starješinu, slušali šta će da naredi.²⁷

Selo Podovi se od početka borbi vezalo za susjedno veće selo Sokolovo, u kojem je bila i ustanička Sokolovačka četa iz sastava Ribničkog bataljona. U toj četi je bilo i nekoliko boraca iz sela Podova. Jedan vod Sokolovačke čete je krajem 1941. godine držao položaj u selu Podovi, a povremeno tamo dolazio i prvih mjeseci 1942. godine. Pošto su se neki borci Sokolovačke čete nedolično ponašali prema ženama i djevojkama u Podovima, selo je zahtijevalo da se taj vod povuče i da umjesto njega dođe dio Kozičkog voda. Tim povodom su se u Podovima, u kući Riste Jagodića, sastali Mile Kovačević i Jovo Vidović iz Kozičkog voda i Dragutin Đukanović, politički komesar Sokolovačke čete. Oni su se dogovorili da se Sokolovački vod povuče iz Podova, a dio Kozičkog voda preuzme kontrolu i zaštitu i sela Podova.

2ANDARMI NAPUŠTAJU KASARNU U ILIDŽI

Nakon nekoliko napada ustanika na kasarnu i okolna uporišta, žandarmi u srpskom selu Ilidži napustili su kasarnu i prešli u Vrhpolje. Bilo je to sredinom decembra. Čuvši da su žandarmi otišli iz Ilidže, ali još ne znajući da li je to potpuno tačno, borci Kozičkog voda su jedne noći, takođe sredinom decembra napali na kasarnu. Pošto im niko nije odgovarao paljbom, približili su se, a onda i ušli u zgradu. Pošto nikog nisu našli u zgradi, polupali su prozore, vrata i namještaj, da se žandarmi, ako se ponovo vrate, ne mogu smjestiti. Sutradan su seljaci dovršili demoliranje zgrade, odnijevši ostatke vrata, prozora i namještaja. Ostale su gole zidine, u koje se žandarmi više nisu mogli vratiti.²⁸

NAPAD NA NEPRIJATELJSKO UPORIŠTE U TOMINSKOJ PALANCI

Prvom polovinom decembra 1941. godine na područje Tramošnje i Kozice stiže aktivni poručnik bivše vojske Vukašin Marčetić²⁹ sa četničkom četom Drage Vulina.³⁰ Oni se smještaju dijelom u Tramošnji, a dijelom u Kozici. Poručnik Marčetić je bio zarobljen u aprilskom ratu, ali je pristao da radi za Italijane, pa je oslobođen njihovog zarobljeništva i doveden u Ključ. Odande je upućen u manjačka sela da organizovanjem četničkih jedinica razbija ustanak. Čim je došao u Tramošnju, Marčetić je predložio Risti Kovačeviću da njihove jedinice zajednički napadnu na neprijateljsko uporište u Tominskoj Palanci, gdje je bio vod domobrana ojačan ustašama. Dogovorili su se da grupa Riste Kovačevića i Kozički vod napadnu od Borenovića, iz pravca Tramošnje, a četnici od Kremenca. U toku pregovora oko pripremanja ove akcije između Kovačevića i Marčetića došlo je do žučne prepirke. Riječi izrečene u toj žučnoj prepirci ostale su u sjećanju boraca koji

²⁷ Kazivanje Jove Nikolića, 20. novembra 1975. godine.

²⁸ Kazivanje Jove Vulina, 19. oktobra 1975. godine.

²⁹ O dolasku Marčetića, komandira četničke čete iz sela Vilusa — prema kazivanju Vase Dejanovića, Jove Vulina i Jove Nikolića, 20. oktobra 1975. godine.

³⁰ Komandir četničke čete iz Gornjeg Ratkova, ubijen u ratu.

su slušali šta ustaničke starješine jedan drugom govore. Marčetić je, po sjećanju Jove Nikolića, Jove Vidovića i Jove Vulina, rekao Kovačeviću:

— Ti si, Risto, komunista, vodiš boljševizaciju u Jugoslaviji.

— Ako sam komunista, nisam izdajnik. Ti si italijanski agent, izdajnik ovog naroda, pa ćeš na kraju otići svojim gospodarima, Italijanima, a ovaj narod ostaviti na cjedilu, — odgovorio mu je Kovačević.

Marčetić se protivio tome da se napadnu Italijani, ako bi oni iz Sanjskog Mosta intervenisali u odbranu ustaša i domobrana. Na to je Risto Kovačević pitao Marčetića:

— Ko je doveo ustaše da kolju srpski narod?

— Došli su sami! — rekao je Marčetić.

Na to je Risto kazao da su ih doveli Italijani.

U toku daljeg ugovaranja akcije Risto Kovačević je tražio da se nedužni Muslimani — ljudi, žene i djeca — ne diraju, a svakako ne ubijaju, pa je kazao:

— Ko udari ili opljačka štogod, ja ću ga strijeljati pred vojskom! Ustaše i druge zarobiti, pa će im se suditi.

I oko ovog stava nastala je žučna prepirka, ali se u akciju, ipak, krenulo. Ustanici su pripremili i dva pivska bureta, napunili ih kamenjem i eksplozivom, pa potpalili kordu i otisnuli ih niz brdo prema ustaško-domobranskim položajima. Jedno bure je eksplodiralo i izazvalo izvjesnu pometnju među ustašama i domobranima, ali je drugo zatajilo, pa su ga ustaše nakon borbe našle i vidjele da se ne radi ni o kakvom posebnom »oružju«.⁸¹

Ustaše i domobrani u Tominskoj Palanci pružili su žestok otpor, a onda krenuli u protivnapad. Tada su četnici Vukašina Marčetića i Drage Vulina napustili položaje i povukli se, što je dovelo u tešku situaciju jedan broj ustanika Kozickog voda, koji su bili opkoljeni na Kremencu. Ali, pošto su dobro poznavali teren, borci su se uspjeli probiti u Tramošnju i Kozicu.

U ovom napadu dva borca Kozickog voda, Veljko Nanić i Branko Stević zarobljeni su iznad Tominske Palanke, pa su ih ustaše povele sa sobom i na cesti u Tomini, kod kuća Kovačevića ubile. U borbi je ubijen samo jedan domobran.³² U ovoj borbi teže je ranjen borac Jefto Petrić iz Ilidže, a lakše Mirko Kaurin iz Kozice. Petrić je odvezen u partizansku bolnicu u Čemer-nici, u centralnoj Bosni, gdje je bio na liječenju tri mjeseca.³³

Krajem 1941. godine ustaše iz Vrhpolja su više puta prelazile rijeku Sanu i napadale na selo Sokolovo, gdje je tada djelovala Sokolovačka ustanička četa. Tada bi ustanici iz Kozice bočno tukli ustaše dok su prelazile rijeku Sanu — pri njihovom polasku u napad, ili u povratku od Sokolova. Izuzev uznemiravanja, ti napadi nisu imali većeg značaja.

NAORUŽANJE PRVIH USTANIKA

Kada su započinjali borbu, oktobra 1941. godine na ovom području su imali puške: Vid, Nedeljko i Uroš Đaković, Dušan Stojaković, Marko Dardić,

³¹ Bure koje je eksplodiralo pripremio je Luka Đaković; kazivanje grupe boraca iz Tramošnje: Đorđa Đakovića, Petra Borenovića, Save i Milice Samardžić i Ostoje Kokanovića, 26. novembra 1976. godine.

³⁴ Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću, fotokopija dokumenta, film 21/211.

³³ Kazivanje grupe boraca iz Kozice, 12. jula 1975. godine.

Mile Gogić, Dušan Vujanović, Neđo i Đurađ Kondić, Veljko Nanić, Jovo Nikolić, svi iz Tramošnje, zatim Risto i Mile V. Kovačević, Mirko Lakić, Dušan i Gojko Popović Milan Seizović, Nikola Petrić Marko Mašić, Mirko Simić, Nikola Nikolić, Mile T. Kovačević, Mihajlo Lakić, Đuro Knežević, Ostoja Kaurin, Rade Oljača, Ostoja Seizović, Božo i Trivo Vujinović, svi iz Kozice; Stevan Bajić iz Ilidže; Branko Stević i Stojan Jukić iz Obrovca i Neđo Bilbija i Mile Vulić iz Stratinske.

Ukupno je bilo oko 34 vojničkih i desetak lovačkih pušaka, ali se svi ljudi nisu odmah pojavili s oružjem, niti su se priključili grupi Riste Kovačevića, već kada je bila akcija pridruživali bi se ustanicima i išli u borbu.³⁴

ODNOSI USTANIKA TRAMOŠNJE, KOZICE I OKOLNIH SELA I STANOVNIKA KIJEVA I KAMICKA

U periodu novembar-decembar nije bilo napada iz pravca Kijeva na sela Tramošnju, Kozicu i Ilidžu. Već u oktobru Uzeir Grozdanić je poslao ustanicima Tramošnje paket s cigaretama i kancelarijskim materijalom, nudeći im saradnju. Abid i Zekerija Kurbegović doturali su ustanicima municiju i druge potrepštine. Tada je komandir Domobranske satnije u Kijevu već bio Hasan Kikić, književnik i komunista, koji je stanovao kod Abida i Zekerije Kurbegović i na njih znatno uticao da se opredijele za saradnju s partizanima.³⁵ Rizo Hadžimehmedović je takođe uspostavio vezu sa ustanicima u Kozici i Tramošnji. Svi oni su garantovali da iz Kijeva puška neće opaliti protiv Tramošnje i Kozice, a ona, po tvrđenju Jove Vidovića, zaista nije ni opalila. Ova grupa ljudi iz Kijeva je prethodno uspjela da iz sela udalji četvoricu ustaša, koji su na zahtjev seljana premješteni negdje drugdje.

Prije rata su Zekerija Kurbegović iz Kijeva i Jovan Borenović iz Tramošnje zajedno radili na mnogim radilištima, odlično se poznavali i bili dobri drugovi. Kurbegović je bio veoma aktivan u organizaciji sindikata na tim radilištima. Tako je najprije preko njih dvojice došlo do uspostavljanja veze između Muslimana iz Kijeva i ustanika u Tramošnji i Kozici. Te veze sa Kijevom održavali su Jovo Borenović, Rade Savija, Dragutin Pivaš, Ostoja Radonić, Đuro Knežević i Ilija Vidović. Oni su noću dolazili u Kijevo ili Tominu, do kuća Kurbegovića, Grozdanića ili Hadžimehmedovića, prenosili poruke i pisma, tu dobijali obavještenje i kakav materijal, pa bi se, tokom iste noći, vraćali u svoja sela.³⁶

Seljaci Podova takođe su uspjeli da očuvaju dobre prijateljske odnose sa seljacima u Kamičku, održavane još prije rata, a potvrđene najtežih dana, početkom avgusta, kada je grupa Muslimana iz Kamička došla u Podove i od ustaša odbranila grupu mještana Srba koje su ustaše htjele da vode i pobiju. Iako su četnici s Manjače tokom naredne zime, a i kasnije dolazili u Podove, Kozicu i Ilidžu, želeći da napadnu Kamičak, Srbi iz Podova im to nisu dali. Isto tako, Muslimani iz Kamička nisu dozvolili ustašama da napadaju na Podove, Kozicu i Ilidžu, pa su tokom rata, prema sjećanju Jove Vidovića, uspjeli da održe dobre odnose bez štete i žrtava s obje strane.

³⁴ Spomenuto kazivanje Vase Dejanovića, Jove Vulina i Jove Nikolića, 20. oktobra 1975. godine.

³⁵ Kazivanje Abida Kurbegovića, 28. septembra 1975. godine.

³⁶ Izjava Jove Vidovića.

IZBOR PRVIH POVJERENIKA I NOO

Izvođenjem akcija, počev od 22. oktobra, pa tokom novembra i decembra, formirana je slobodna teritorija koja je buhvatala sela: Tramošnju Gornju i Donju, Kozicu Gornju i Donju, Ilidžu, Podove Gornje i Donje i Haziće. Ova oslobođena sela naslanjala su se na slobodu teritoriju koju je držao Manjački partizanski bataljon 3. krajiškog NOP odreda. Poslije uspostavljanja veze sa Štabom tog bataljona Risto Kovačević je počeo dobijati i direktive za organizovanje slobodne teritorije, odnosno pozadine — kako se to ovdje u ratu govorilo. Tako je dobio i direktivu da u selima formira povjereništva ili NOO, tamo gdje postoje uslovi za njihov uspješan rad. Tokom novembra i decembra, Risto Kovačević je u svim ovim selima formirao povjereništva, a potom seoske NOO.³⁷

U Gornjoj Kozici u NOO tada su izabrani: Đorđo Kovačević za predsjednika, a za članove: Blagoja Tepić, Ljubomir Nikolić, Dragan Knežević i Miloš Kovačević.

U Donjoj Kozici u NOO su izabrani: Mile Čuković za predsjednika, a za članove: Ostoja Čuković, Mile Đaković, Miloš Todorović, Mihajlo Nikolić, Dako Popović i Damjan Babić.

U Tramošnji su najprije određeni povjerenici za ishranu, i to: Mile Vujanović, Jovan Gogić, Teodor Ninić i Vaso Đaković. Nešto kasnije izabran je NOO u sastavu: Vaso Đaković, predsjednik, a članovi: Petar Samardžija, Dušan Dević, Dušan Kondić, Vaso Dejanović i Dušan Ninić.

U Ilidži su najprije izabrani povjerenici za ishranu: Ostoja Todorović, Košta Bajić, Mile Trninić, i Mile Glamočanin, i to za svaki zaselak po jedan povjerenik.

U Podovima najprije je izabran Odbor za ishranu, tj. povjerenici, a onda krajem 1941. godine NOO. Za povjerenika je biran Jovan Lukešić, ali ga je vrlo brzo zamijenio Košta Kondić, dok su članovi bili: Miloš Sekulić, Jovan Lukešić, Vlado Jagodić, Vid Tošić i Uroš Jagodić.

Zadatak ovih povjerenika (povjereništava), odnosno NOO bio je, kao i drugdje, prije svega organizovanje ishrane vojske na ovom području, odnosno slanje namirnica borcima koji su s ovog područja, a bili su u susjednim jedinicama i selima. Tako je Tramošnja slala namirnice svojim borcima, odnosno jedinicama u Kmećane, budući da su se tamo najviše, nalazili. Ova sela hranila su i borce iz drugih krajeva koji su dolazili ovamo radi izvođenja akcija, ili da provedu izvjesno vrijeme i prehrane se (najprije grupa boraca iz Kmećana, potom četničke čete, a od januara 1942. godine i bataljon iz Vrbjljana). Ovi odbori su snabdijevali hranom i partizanske i četničke jedinice, koje su krajem 1941. godine još uvijek, koliko-toliko, zajednički djelovale na ovom području.

Veliki broj izbjeglica iz sela pod ustaškom vlašću: Kijeva, Kuhara, Tornine i Čaplja bio je na brizi stanovništva slobodnih sela Tramošnje, Kozice, Ilidže i drugih, odnosno na brizi njihovih seoskih odbora. Izbjeglicama je pomagao da naprave zemunice i skloništa gdje su krili od kuće donijete namirnice i dovedenu stoku, dok su porodice smještane po kućama Tramošnje i Kozice.

³⁷ Izjava Jove Nikolića. Sastav odbora je dat prema kazivanju grupa navedenih boraca ovih sela, te prema pregledima događaja u pojedinim selima u toku NOB.

Potkraj 1941. godine na ovom području još nema članova KPJ ili SKOJ-a, kao ni odbora žena i omladinske organizacije. Izuzev što je Risto Kovačević djelovao politički, ali još uvijek kao simpatizer KPJ, (nešto kasnije postao član KPJ) kako na organizovanju vojske tako i pozadine, ni jednog drugog političkog radnika još nema u ovim selima sanskog sreza. Rijetko su se održavale konferencije naroda, samo kada je dolazio Muhamed Kazaz i uz izbor povjerenika, odnosno članova seoskih NOO. I nikako više. Ni jedan okružni komitet KPJ (a sreskih komiteta na sanskom i susjednim srezovima tada nije bilo) nije slao svoje članove ili političke radnike na ovo područje. Izostajanje organizovanog političkog rada u selima i među borcima je dosta negativno uticalo na dalji tok razvoja ustanka u ovim selima.

2. STANJE NA OKUPIRANOM PODRUČJU U PERIODU AVGUST—DECEMBAR 1941. GODINE

Uporedo s vojnim akcijama protiv ustanika ustaše su, počev od 6. avgusta, vršile i propagandu. Naime, toga dana je naređeno preduzimanje mjera za suzbijanje pobune, u koje je spadao i prestanak akcije »čišćenja«, tj. ubijanja Srba. »Čišćenje« je odgođeno, a onima koji se pokore, garantovan je život i imetak. Zato je tog dana ustaška propaganda (promidžba) započela da štampa i razbacuje letke, s pozivima na predaju. Istina, oni su još 2. avgusta bacili prve letke iznad Sanskog Mosta, nastojeći da zavaraju narod koji su vodili na ubijanje, savjetujući mu da bude miran. Sadržaj početne ustaške propagande bile su, zapravo, prijetnje, štampane kao plakati-leci, kojima je zahtijevano da se do određenog dana i časa izvrši безусловna predaja oružja i municije, kao i kolovođa ustanka. Prijetnje su se zatim redale, ali koristi za ustaše od njih nije bilo. Tako je bilo i sa prijetnjom od 31. avgusta, kojom je tražena безусловna predaja do 1. septembra u 12 sati.³⁸

Ovom prijetnjom, bolje reći ultimatumom, ustaše zahtijevaju »bezuslovnu predaju oružja i municije te pokazivanje propalih srpskih generala, časnika, četnika i četničkih vođa« ... A ako se to do određenog časa ne izvrši, ustaše prijete da »Srbe, pravoslavne i ostale« unište do zadnjeg. Pri tome pod »ostale« neće da navedu partizane koji nisu Srbi, plašeći se da pred javnošću priznaju da borbu vode i mnogi Hrvati i Muslimani, a to bi već značilo priznavanje drugog karaktera borbe, što ustaše tada nisu htjele učiniti.

Ustaše su uporno tvrdile da ustanak vode »srbski generali i častnici« (oficiri), iako među ustanicima na području Bosanske krajine nije bilo ni jednog generala, niti višeg oficira bivše jugoslovenske vojske. Uz to, niko ni od oficira nižeg ranga skoro da nije imao druge sem sporedniju ulogu, budući da ovdje pobunjeni seljaci i radnici nisu rado primali bivše oficire na rukovodeće dužnosti u ustaničkim jedinicama.

Skoro ni jedan ustanik sa terena sanskog sreza nije poslušao ranije naredbe, odnosno prijetnje. Ovu najnoviju i po tonu najoštriju nije poslušao doslovno ni jedan. Zbog toga se stanovništvo Sanskog Mosta i okolnih sela pod ustaškom vlašću malo po malo počelo uvjeravati u bespomoćnost te vlasti. Istovremeno snažno se oglasila i protupropaganda, odnosno propaganda ustanika, partizana, koji su počeli pisati i umnožavati letke i poruke Muslimanima i Hrvatima.³⁹

Da bi koliko-toliko svoje snage pripremilo za odbranu od očekivanog direktnog napada ustanika na uporište u Sanskom Mostu, a i za upade u sela koja su partizani već oslobodili, Ustaško kotarsko predstojništvo je

³⁸ Original plakata u arhivu Muzeja Bosanske krajine u Banjaluci.

³⁹ Opširnije o tome vidi u poglavlju Agitaciono-propagandna aktivnost.

naoružalo i dio civila, i to sa puškama, ali i sjekirama i sličnim oruđem. Građani, a i muhadžeri, morali su noću ići na straže postavljene na prilazima gradu. Svaki, pa i demonstrativni napad partizana na grad unosio je paniku među stanovništvo. Tako je bilo i noću 6/7. septembra, prilikom napada ustanika na željeznički most na rijeci Dabru, kada je »izbežumljeni narod bježao u paničnom strahu neznajući kuda«, kako navodi kotarski predstojnik u Sanskom Mostu u svom izvještaju do 8. septembra.⁴⁰

Ustaške vlasti su, isto tako, u skoro svim selima naoružale pojedine civile puškama, a ostalima naredili da uzmu sjekire i si. i sve ih određivali da čuvaju stražu na prilazima selu, ali i da učestvuju u napadima protiv partizana i oslobođenih sela.

Odredbom od 9. avgusta Pavelić, je raspustio »divlje« ustaše, prebacujući na njih svu krivicu za zločine ustaša počinjene nad srpskim stanovništvom, ali je samo mali dio tih »divljih ustaša razoružan. Većina ih je uključena u ustašku vojnicu, dio u tzv. pričuvne ustaške bojne, jedan broj je raspoređen u domobranske satnije kada su one formirane i krajem novembra u satnije sanske posadne bojne, dok su neki ostali i dalje pod neposrednom komandom ustaškog logornika i tabornika, nastavljajući zločinačko djelovanje.

Među ustašama je vrlo brzo došlo do sukoba oko podjele opljačkane imovine. Već 29. avgusta iz Sanskog Mosta je otputovala u Banjaluku i Zagreb delegacija Muslimana ustaša, sa načelnikom Opštine Himzom Rešićem na čelu, da bi tražila smjenjivanje ustaškog logornika Mile Ljevara i zapovjednika mjesta satnika Mirka šušmelja. U posebnom saslušanju Himze Rešića, koje je po njegovom povratku u Sanski Most 31. avgusta izvršio član redarstva iz Banjaluke V. Makar, Rešić optužuje »ustaške dužnostnike« i posebno logornika Ljevara da su izvršili najkrupnije pljačke i otimačine, dok se »zapostavljao muslimanski stalež u Sanskom Mostu i okolini« Nadalje, otpuživao je logornika da je sve žalbe Muslimana bacao u akta i nije ih rješavao.⁴¹

Satnika, zapovjednika mjesta Rešić je optuživao da je Muslimane izbjeglice iz okolnih sela, istjerivao iz kancelarije i prijetio im zatvorom.

Kako su ustaše, u drugoj polovini septembra- spalile veći dio sela Dabar, zatim Umce i Djedovaču, te pobile veći broj ljudi, žena i djece uhvaćenih kod kuća, moglo se očekivati da će i ustanici početi odmazdom paljenja kuća Muslimana i Hrvata u selima koja budu davala otpor, ili iz kojih budu vršeni napadi na oslobođenu teritoriju. Kako je 20. oktobra došlo do navedenog napada ustanika na neprijateljeve straže u Gorici, Naprelju, Fajtovcima i Kamengradu, s ustašama je po drugi put izbjeglo sve muslimansko i hrvatsko stanovništvo u Sanski Most. Tako se krajem oktobra opet u Sanskom Mostu našao veliki broj izbjeglica, od kojih je većina po drugi put napustila svoja sela i kuće. Toliki broj izbjeglica u Sanskom Mostu, uz sve druge teškoće grada u čijoj su se neposrednoj blizini često vodile borbe, stvarao je sve veće nezadovoljstvo kod stanovništva, pogoršavalo opštu situaciju u gradu i okolini. Kotarski predstojnik i drugi ustaški funkcioneri smatrali su da je jedino rješenje za tako tešku situaciju u znatnom povećanju broja

⁴⁰ Arhiv VII, dok. br. 47/17—2—61.

⁴¹ Izvještaj člana Ustaškog redarstva V. Makara od 1. septembra 1941; isto, dok. br. 32/1—168.

vojnika da bi se mogli uspješno braniti, ali i vratiti zauzete krajeve, kako to piše u spomenutom izvještaju kotarskog predstojnika od 8. septembra.

Ovo naoružano mjesno stanovništvo nazivano je milicija i svrstano u satnije (čete). Skupa sa domobranskim i ustaškim jedinicama uključivana je u borbe protiv partizana. Krajem novembra u gradu je od mjesne milicije, odnosno od mjesnog stanovništva, formirana domobranska Sanska posadna bojna (bataljon) jačine oko 600—700 ljudi, koja je trebala da se upotrijebi »u suzbijanju četničko-komunističkih bandi«.⁴²

Zapovjest za formiranje Sanske posadne bojne izdao je Glavni stožer Ministarstva hrvatskog domobranstva 21. novembra, u kojoj se na početku kaže:

»1. U Sanskom Mostu postrojili od stanovništva kotara Sanskog Mosta jednu bojnu, koja će nositi naziv »Sanska posadna bojna«.

Naredbom je određeno da bojna ima stožer (štab) i četiri streljačke satnije (čete), te da joj lokacija bude Sanski Most. Nadalje, odgovarajućim odjeljenjem Ministarstva hrvatskog domobranstva se određuje da za naoružanje i opremu bojne obezbijede: 600 pušaka, 36 puškomitraljeza, 44 pištolja, sedam jahaćih, dvadeset teglećih i dvanaest tovarnih konja, zatim odgovarajuću opremu (odjeću i dr.), hranu, novac, kao i oficire za komandovanje bojnom i satnijama, te jednog ljekara i potreban broj dočasnika (podoficira).»⁴³ Prema tome ova bojna je imala 650—700 vojnika i oficira, a njeno organizovanje i formiranje sprovedeno je krajem novembra.

Prva satnija Sanske posadne bojne nakon organizovanja bila je u Kijevu, a zapovjednik je bio rezervni natporučnik Hasan Kikić, učitelj u Sanskom Mostu. Satnija je imala svoje domobrane raspoređene na vodove u četiri sela: u Kijevu. Zapovjedništvo satnije i 30 domobrana, u Čaplju 20, Tomini 25 i Skrljevitoj 20 domobrana, svega 95 u Satniji. U njoj nije bilo drugih oficira osim zapovjednika. Na ostalim dužnostima su bili podoficiri, među njima i Abid Kurbegović, narednik, u čijoj kući je bila i komanda Satnije.

Druga i 3. satnija su, vjerovatno, bile u Sanskom Mostu i drugim susjednim selima. Jedino se zna da je krajem 1941. i početkom 1942. godine 2. satnija bila u Donjem Kamengradu, a zapovjednik joj je bio Petar Iličković. U komandi satnije tada je bio i natporučnik Martin Macan, predsjednik Kotarskog suda u Sanskom Mostu.⁴⁴

Četvrta satnija je krajem 1941. godine bila locirana u Starom Majdanu. Zapovjednik joj je bio rezervni poručnik Karlo Baumgertl, učitelj u Staroj Rijeci.⁴⁵

Zapovjednik Bojne je bio satnik Petričević, a njegov zamjenik satnik Lišnjak. Komanda bojne je bila u Sanskom Mostu.

Zapovjednik Oružničkog voda u Sanskom Mostu, u izvještaju upućenom 11. decembra Krilnom oružničkom zapovjedništvu Bihać, u dijelu »Obći zaključak« piše:

»... Mnijenja sam, da će se ovih dana ustrojenom »Sanskom posadnom bojnom« sa sjedištem u Sanskom Mostu, koja je obrazovana isključivo od ovdašnjih — domaćih ljudi, postignuti dobri rezultati, samo se ne bi smjelo odlagati sa vršenjem čišćenja ugroženog područja.«⁴⁶

⁴² Mladen Colić: Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1941. godine.

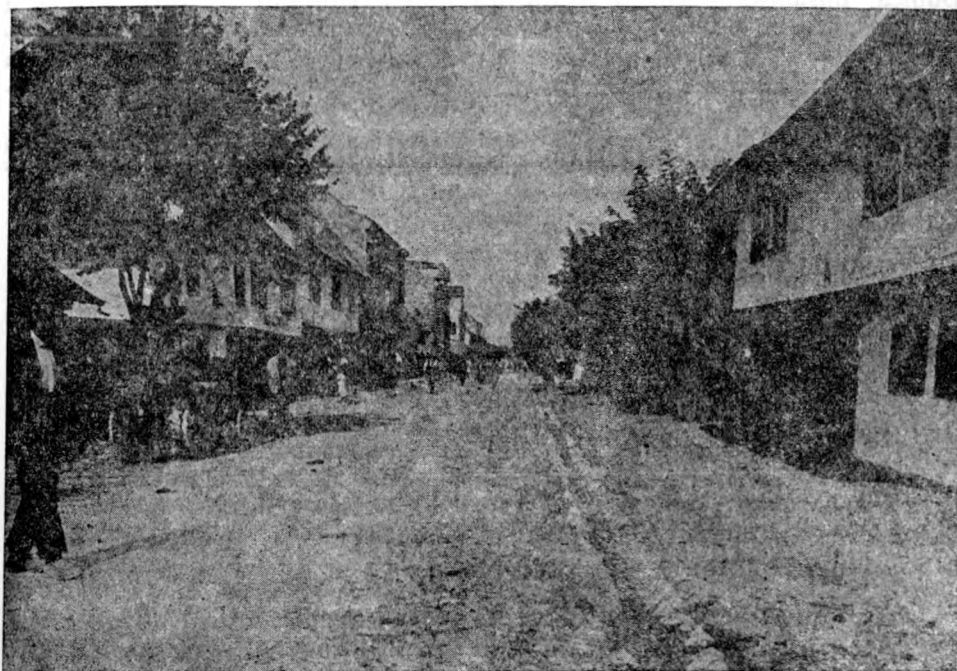
⁴³ Arhiv VII, k. 135, br. reg. 1.

⁴⁴ Arhiv VII, dok. br. 2—1/4, 766.

⁴⁵ Zarobljen 27. juna 1942. godine, prilikom napada partizana na neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu, pa pušten kući, Ponovo mobilisan u domobrane i 1944. godine partizanima predao domobransku bojnu.

⁴⁶ Arhiv VII, K. 150-a, br. reg. 25/1—2.

Zapovjednik je bio samo jedan od mnogih iz aparata NDH sa ovog područja koji su vjerovali da će poslije formiranja ove bojne od oko 700 dobro naoružanih domobrana i time značajnog ojačanja njihovih snaga u gradu i na okupiranoj teritoriji — doći do efikasnog »čišćenja ugroženog područja«. Međutim, ni boravak italijanskih trupa u gradu(ojačani bataljon, sa oko 800 vojnika), ni brojno ojačane ustaške i domobranske snage — nisu

Sanski Most, glavna ulica, predratni snimak.

omogućili da se uguši ustanak u ovom kraju i vrate pod ustašku vlast sela koja su oslobodili partizani. Naprotiv, uslijedili su novi napadi partizana na neprijateljeve manje jedinice, uglavnom desetine i vodove, razasute po okolnim selima, ili upućivale na osiguranje puteva i pruge.

Budući da nisu mogli zauzeti područje Lušci-Palanke, ustaške vlasti su još 16. avgusta donijele odluku o ukidanju ispostave Kotara Sanski Most sa sjedištem u Lušci-Palanci. Svi poslovi pršli su u djelokrug kotarske oblasti u Sanskom Mostu.⁴⁷

Odlukom ministarstva nastave NDH od 21. avgusta zatvorena je Građanska škola u Sanskom Mostu, i to sva četiri razreda na samom početku nove školske 1941/42. godine.⁴⁸ Međutim, novom odlukom ministra nastave, donijete na intervenciju građana, ova škola je ponovo otvorena, i to sva četiri razreda.⁴⁹ Ali zbog izvanredno teške vojno-političke situacije u gradu, zbog sve većeg širenja slobodne partizanske teritorije i jačanja partizanskog pokreta, ta škola kao ni osnovna, nije radila.

⁴⁷ List Narodne novine od 16. oktobra 1941. godine.

⁴⁸ Isto, 28. avgusta 1941. godine.

⁴⁹ Isto, 25. septembra 1941. godine.

Na početku prve ratne zime i ekonomska situacija za neprijatelja, naročito kada je riječ o snabdijevanju stanovništva, a posebno brojnih izbjeglica, bila je veoma teška. Zato je Državno ravnateljstvo za prehranu 28. novembra izdalo okružnicu kojom je od 1. decembra dnevna kvota hrane smanjena na 150 grama hljeba, odnosno 112 grama brašna. Ova naredba je važila za sve krajeve južno od sjeverne granice kotara Cazin, Dvor, Bosanski Novi, Dubica, Bosanska Gradiška, Prnjavor, Doboj, Gračanica, Tuzla, Zvornik i Bijeljina, što znači da se odnosila na područja koja su bila zahvaćena ustankom i borbama.⁵⁰ I zbog toga je bila rasprostranjena pljačka u operacionim područjima da bi se i na taj način došlo do potrebnih namirnica neophodnih za stanovništvo na područjima koja su bila pod ustaškom vlašću.

Pošto prvih mjeseci uspostavljanja svoje vlasti ustaše nisu uspjele da na području Bosanske krajine organizuje omladinu u Ustaškoj mladeži, Stožer Ustaške mladeži za župe Samu i Luka u Banjaluci i Krava i Psat u Bihaću u jesen 1941. godine uputio je izaslanstvo u pojedina mesta, pa i u, Sanski Most, sa zadatkom da organizuje logore i tabore Ustaške mladeži,⁵¹ što je tada i realizirano.

Učvršćivanju ustaške vlasti, nakon velikih potresa i krize NDH do kojih je došlo izbijanjem ustanka, trebalo je da doprinesu i inspekcijiska putovanja istaknutih ustaških funkcionera. Tako je krajem oktobra iz Banjaluke preko Prijedora došao u Sanski Most stožernik Velike župe Sana i Luka ustaša Mirko Beljan. U Sanskom Mostu zadržao se cijeli dan i pregledao rad ustaškog logornika.⁵² Vjerovatno nezadovoljan aktivnošću rukovodstva logora, a i da bi pridobio Muslimane nezadovoljne radom logornika Mile Ljevara, Beljan je već 2. novembra imenovao Miru Sliškovića,⁵³ studenta iz Prijedora, za privremenog ustaškog logornika u Sanskom Mostu, dok se ne imenuju novi ustaški funkcioneri u čitavoj NDH. Stožernik Beljan je, uz to, uputio proglas stanovništvu Sanskog Mosta u kojem ih poziva na saradnju.⁵⁴

Logornik Slišković je odmah preuzeo rukovođenje ustaškim logorom u Sanskom Mostu, nastojeći da postigne što značajnije uspjehe. Najprije je nastojao da se riješi svih sumnjivih lica, pa čak i kotarskog predstojnika Ivice Simeona, otpužujući ga da je nepouzdan i nepovjerljiv, da po kafanama priča najstrože tajne, karta se i slično. U pismu koje je uputio ustaškoj nadzornoj službi (tajna policija, prim. B. B.) u Banjaluci, novi logornik je optužio i Hazima Bilagbegovića, za kojeg kaže da je »vođa komunista« u Sanskom Mostu, da vrbuje domobranske časnike, održava tajne sastanke i si. Potom je otpužio učitelja Boška Vučenovića, apotekara Otona Goldbergera, Jevrejina, zatim dr Spitzera, rezervnog natporučnika, ljekara Sanske posadne bojne — tražeći da se svi uklone iz Sanskog Mosta, odnosno uhapse.⁵⁵ Tada nije došlo do hapšenja Bilalbegovića i drugih. Po svoj prilici da su ustaške vlasti u Banjaluci smatrale ove manje opasnim nego što je smatrao ustaški logornik u Sanskom Mostu, pretpostavljajući da uvijek imaju mogućnosti da ih uhapse i »odstrane i učine bezopasnim« kako to traži ustaški logornik.

⁵⁰ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Fond Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu, fase. 113, br. 379/41.

⁵¹ List Ustaša, Zagreb, 2. novembra 1941. godine.

⁵² List Ustaša, Zagreb, 2. novembra 1941. godine.

⁵³ Kao ustaški funkcioner, poginuo u borbi protiv partizana prilikom borbi za oslobođenje Prijedora 15/16. maja 1942. godine.

⁵⁴ List Ustaša, od 9. novembra 1941. godine.

⁵⁵ Arhiv VII, K. 170 br. reg. 27/10—1.

3. POČETAK ILEGALNOG RADA ZA NOP NA OKUPIRANOJ TERITORIJI

Ustanak u grmečkim selima i pokolj koji su ustaše izvršile prvih dana avgusta 1941. godine, zakratko su prekinuli veze naprednih Sanjana sa grmečkim selima u kojima su imali i dobrih poznanika ili bliskih prijatelja.

U vrijeme pokušaja primirivanja »pobune« (ustaški naziv za ustanak), tokom avgusta i septembra poneki stanovnik iz sela najbližih Sanskom Mostu počeo je opet dolaziti u grad. Kada je, sredinom oktobra, ponovno došla okupatorska italijanska vojska u Sanski Most, tih seljaka koji su dolazili u grad bilo je sve više, a pogotovu žena — radi nabavke soli, gasa, duvana i sličnih potreba.

Već sredinom avgusta Hazim Bilalbegović se susreo sa Petrom Brajićem i Milom Čamberom, ljudima iz obližnjeg sela Krkojevci, koji su došli u grad radi kupovine soli, duvana i si. Tada je od njih dobio prve informacije o ustanicima, organizatorima ustanka i stanju u oslobođenim selima. Hazim se s njima dogovorio da svaki put kad dođu u grad navrate i kod njega, u Ured za katastar. Dok bi s jednim od njih razgovarao o ilegalnoj saradnji, na stolu bi držao razastrte katastarske planove tobože radi izrade izvoda za neku zemlju koju Petar Brajić ili Mile Čamber, navodno, kupuju ili prodaju. Pošto su i drugi seljaci dolazili zbog poslova oko prenosa vlasništva na zemlju, češći dolazak ove dvojice nije mogao lako upasti u oči ustaškim špijunima. Petar i Mile su, inače, bili napredni zemljoradnici, s kojima se Hazim Bilalbegović do rata češće susretao i objašnjavao im političku situaciju i kretanja u zemlji i svijetu. Zahvaljujući i tome Brajić je u političkoj aktivnosti do rata bio antirežimski raspoložen, a jedno vrijeme bio je i seoski knez u Krkojevcima. Sve je to uslovalo da su i u veoma teškoj situaciji, iza strašnih avgustovskih pokolja, imali povjerenja jedan u drugog. Petar Brajić će dolaziti u Sanski Most do potkraj 1941. godine, a poslije više nije smio, jer je time biran u NOO, dok je Mile Čamber i početkom 1942. godine nesmetano dolazio u ovaj okupirani grad.⁵⁶

U početku je to bila lična i prijateljska veza Bilalbegovića s Brajićem i Čamberom, jer oni još nisu bili kuriri neke partizanske komande. Tek početkom novembra formiranjem Sanske partizanske čete, komanda ove jedinice počinje organizovano da radi na uspostavljanju i održavanju veza sa NOP-om u Sanskom Mostu i nekim okupiranim selima. U isto vrijeme i u Sanskom Mostu dolazi do formiranja organizovane ilegalne grupe, u kojoj je bio i Hazim Bilalbegović. Ona preko Brajića i Čambere održava zvanično veze sa partizanskim komandama u Grmeču.

Nastojanje ustaških vlasti da se pomirljivom politikom likvidira »pobuna« omogućilo je naprednim Sanjanima da se već, sredinom avgusta, počnu sastajati, informisati o stanju u gradu, ustaničkim selima i u svijetu. U

⁵⁶ Kazivanje Hazima Bilalbegovića, 7. septembra 1963. godine.

toj grupi bili su Hazim Bilalbegović, nadcestar Nairn Ibrišagić,⁵⁷ student Mirko Vranić, Hase Sarajlić i Hasan Kurbegović, učiteljica Desa Basta i poštanska službenica Barbara Kazić.

Sredinom avgusta Hasan Kikić je premješten na dužnost sreskog (kotarskog) prosvjetnog referenta u Sanski Most. On je bio napredni književnik i komunista, pisac poznatih romana o životu šumskih radnika »Ho ruk« i »Bukve«, kao i priča od kojih je sazdana i zbirka »Provincija u pozadini«. Između dva rata bio je istaknuti književnik. Do rata je sarađivao u naprednim časopisima, a zajedno sa Skenderom Kulenovićem⁵⁸ i poznatim komunistom i marksističkim filozofom Safetom Krupićem⁵⁹ afirmisanim književnikom i komunistom, pokrenuo je u Zagrebu 1937. godine časopis »Putokaz«. Do 1940. godine je službovao u Pisarevini, nedaleko od Zagreba. U međuvremenu je vanredno diplomirao na beogradskom pravnom fakultetu, ali je ostao da radi kao učitelj. U godinama pred rat održavao je predavanja u nekim gradovima u okolini Zagreba, kao i u Bosni (Bosanska Dubica, Šamac, Gradačac itd.). Po uspostavljanju »Nezavisne Države Hrvatske« on i njegova supruga Ana, učiteljica, otpušteni su s posla. Nekoliko mjeseci prije dolaska u Sanski Most Hasan Kikić je bio jedan od onih pouzdanih ljudi koji su dočekivali, ilegalno smještali i dalje otpremali naše »špance« koji su se vraćali u zemlju i, po rasporedu dobijenom od CK KPJ, odlazili u krajeve gdje je počeo ustanak.

Po dolasku u Sanski Most, Hasan Kikić se upoznao sa mještanima studentima Hasom Sarajlićem i Hasanom Kurbegovićem, a koji dan kasnije, na osnovu informacije dobijene od njih, potražio je Hazima Bilalbegovića i s njim se upoznao.⁶⁰ Hasan Sarajlić ga je upoznao i sa učiteljicom Desom Bastom i poštaricom Barbarom Kazić.⁶¹ Kikić je Desi Basti rekao da je

⁵⁷ Nadcestar iz Banjaluke, u Sanski Most došao 1936. i ostao do avgusta 1943. godine. Učesnik NOB-a.

⁵⁸ Nosilac Partizanske spomenice 1941, umro 1977. godine u Beogradu.

⁵⁹ Profesor rodом iz Bosanske Krupe, do rata živio u Zagrebu; uhapšen u Banjaluci i 8. juna 1941. godine prebačen u ustaški zatvor u Zagrebu, a potom u logor Jasenovac, gdje je strahovito mučen i 14. novembra 1942. godine ubijen.

⁶⁰ O tome susretu Hazim je zabilježio:

»... Bio je to čovjek srednjeg rasta, pun, ali ne debeo. Smeđa ravna kosa brižljivo začesljana. Na dobro izbrijanom licu zračilo je zdravlje i energija, a kada je govorio, ukazivali su se nevjerovatno bijeli i zdravi zubi. Imao je energičan izgled ublažen vječitim osmijehom, a ako ga čovjek malo duže sluša, primijetice da je sklon humoru. Pokreti su mu bili živahni i puni tempa, što je odavalo čovjeka od akcije. Svidio mi se na prvi pogled.

Razgovor između nas protekao je neusiljeno. Ubrzo smo postali veoma bliski i Kikić mi se obraćao kao da smo već davnašnji poznanici. Pa i kad je razgovor poprimio povjerljiviji karakter, on je zadržao predašnji način ophođenja, samo mu je glas postao nešto tiši.

— Dobro, a imaš li ti kakvu vezu sa »šumom«?

— Svakodnevnu. Dvojica naših redovno održavaju vezu. Uostalom, nadam se da ću te uskoro upoznati sa Brajićem i Čamberom.

Razgovor se otegao. Radoznalošću pravog literate, Kikić se interesovao za stvari do u sitnice. Dugo sam mu objašnjavao političku situaciju u Sanskom Mostu i upoznavao ga sa Karakterom ustanka na Podgrmeču. A kada smo se rastali, shvatio sam da je naša organizacija ojačana starim i iskusnim revolucionarima ...

Iz neobjavljenog rukopisa Hazima Bilalbegovića »U predvečerje rata«, str. 21.

⁶¹ Po dolasku ustaša na vlast dva brata Barbare Kazić uhapšeni su i u Kerestincu ubijeni. Ona je to uskoro saznala i još čvršće se vezala za NOP. I do tadat Barbara se družila sa naprednim omladincima.

prije rata bio isključen iz KPJ, ali da je nakon kapitulacije bivše Jugoslavije vraćen u KPJ.⁶²

Budući da je Hazim Bilalbegović znao ko je Hasan Kikić, a ovaj opet 0 Hazimu dobio odgovarajuće obavještenje od spomenutih studenata i Dese Baste, lako su se sporazumjeli i odmah dogovorili kako i šta da rade. Prvo pitanje Hasana Kikića je bilo da li Hazim ima vezu sa »šumom«, a kada mu je to ovaj potvrdio, tražio je da se što prije i on upozna s kurirom. Već sjutradan susreli su se Petar Brajić i Hasan Kikić, posredstvom Hazima Bilalbegovića i Rasima Hromalića Šingera. Tih dana sa Kikićem se upoznao 1 Nairn Ibrišagić.

Hasan Kikić je vrlo brzo formirao prvu grupu koja će organizovati ilegalni rad za NOP u Sanskom Mostu u koju su, osim njega, ušli Hazim Bilalbegović i Naim Ibrišagić. Već na prvom sastanku dogovorili su se o načinu ilegalnog rada — da će redovno održavati sastanke i tu svaki od njih podnositi izvještaj šta je uradio od dobijenih zadataka i si. Složili su se da grupom rukovodi Hasan Kikić, a sastajali su se u kancelariji ili stanu Naima Ibrišagića, u hotelu Tahira Hromalića, ili kod Dese Kragulj, gdje je Kikić stanovao. Da bi Kikiću omogućili što bolje rukovođenje ilegalnim radom, nisu mu dali da rukovodi nekom posebnom grupom ilegalnih radnika, izuzev što je održavao veze sa Desom Bastom. Nju, pak, nije htio da uključi u rukovodstvo ilegalne grupe jer je bila Srpkinja, pa bi u tadašnjim uslovima bila lako otkrivena. Hazim i Naim su dobili zadatak da okupe po dvojicu-trojicu poštenih i naprednih Sanjana i da od njih formiraju ilegalne grupe koje će izvršavati određene zadatke.

Da bi mogli što uspješnije rukovoditi ilegalnim radom, Hasan Kikić je predložio da sva trojica dobiju ilegalna imena. Tako je on uzeo ime »Slobodan«, Hazim Bilalbegović »Slavko« i Naim Ibrišagić »Milan«. Kikić će pri izlasku na slobodnu teritoriju imenu »Slobodan« dodati i prezime »Anđelić«.^{3®}

Po dolasku u Sanski Most Hasan Kikić je nastavio održavati vezu sa partijskim rukovodstvom u Zagrebu, te uspostavio vezu sa Prijedorom i, potom, sa Banjalukom.⁶⁴

Krajem avgusta 1941. godine Đuro Pucar Stari je pripremao oblasno savjetovanje predstavnika ilegalnih partijskih rukovodstava gradova Bosanske krajine, pa zbog toga, kao kurira, šalje Muhameda Hadžihalilovića u Prijedor, Bosanski Novi, Bosansku Krupu i Bihać, sa zadatkom da pozove predstavnike tamošnjih mjesnih komiteta KPJ na sastanak u Banjaluku. Hadžihalilović je, vjerovatno 28. avgusta, bio u Prijedoru sa Mirom Cikota-⁶⁵ tom, a potom, istog dana, produžio za Bosanski Novi (zbog blokade grada nije svraćao u Bosansku Krupu), i Bihać. Jednog dana između 1. i 4. septembra u Banjaluci je, u činovničkoj menzi, održano oblasno partijsko savjetovanje, kojem je prisustvovalo sedamnaest drugova i drugarica, od ko-

⁶² Pribilješka o kazivanju Dese Baste 17. maja 1976. godine.

⁶³ Po izlasku na slobodnu teritoriju Podgrmeča, Hasan Kikić, alias Slobodan Anđelić, bio je kratko vrijeme zamjenik političkog komesara 2. bataljona 1. krajiškog NOP odreda.

⁶⁴ Prema kazivanju Dese Baste.

⁶⁵ Clan, pa sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Prijedor, uhvaćena i u zatvoru mučena; ubijena od ustaša 1942. godine.

jih je neke sačekivao i dovodio na sastanak Muhamed Hadžihalilović.⁶⁶ Poslije tog savjetovanja Pucar piše izvještaj Svetozaru Vukmanoviću Tempu 0 radu partijske organizacije Bosanske krajine i izvršenim akcijama. U tom, već citiranom izvještaju Pucar, pored ostalog, obavještava delegata CK KPJ 1 o stanju u Sanskom Mostu u kome ima grupa od pet članova.⁶⁷

Sadržaj ovog dijela Pucarevog izvještaja ranije je komentarisano, pa tome ovdje dodajemo da je nedvojbeno da je, s obzirom na navedene činjenice, Mira Cikota, tada član ilegalnog Mjesnog komiteta KPJ za Prijedor, na tom oblasnom savjetovanju referisala i o Sanskom Mostu i dala podatke koje je Pucar naveo u svom izvještaju od 4. septembra. Kako je Desa Basta od početka 1941. godine održavala veze s prijedorskim komunistima (među kojima i sa Veljom Stojnićem i Ilijom Stojanovićem, a od avgusta 1941. godine i sa Ajšom Maličević⁶⁸, najvjerovatnije je tim kanalom Hasan Kikić i poslao Miri Cikoti podatke koje je saopštila na savjetovanju.

Ostaje da se utvrdi koji su drugovi i drugarice mogli doći u obzir da se uvrste u ilegalnu grupu od pet članova, koji su, u interpretaciji Mire Cikote, naznačeni kao grupa od pet članova KPJ u Sanskom Mostu. U tu grupu, svakako, dolaze Hasan Kikić i Desa Basta, članovi KPJ, zatim Hazim Bilalbegović, kandidat za člana Partije, Naim Ibrišagić, koji istina nije bio ni član, ni kandidat za člana KPJ, ali se nalazio u rukovodstvu koje je organizovalo ilegalni rad, te Mirko Vranić, student, kojeg su prijedorski komunisti dobro znali.

U spomenutoj informaciji o Sanskom Mostu značajan je demanti glasnika da su partizani vršili nasilje nad muslimanskim i hrvatskim življem. To govori da se o tome tada govorilo u javnosti, da su ustaše tu dezinformaciju širile, ali da je ova grupa naprednih Sanjana, informišući sekretara oblasnog rukovodstva KPJ preko Mire Cikote, te vijesti nazvala pravim imenom i ocijenila kao »podlu klevetu i laž Paveličeve propagande«.

U spomenutom izvještaju bila je tačna i informacija da ta grupa ima vezu »sa ljudima iz okoline koji se po šumama nalaze«, ali sam već naveo da je ta veza tada bila samo lična.

Septembar i oktobar 1941. godine prošli su u organizacionom sredi vanju i jačanju ustaničkih gerilsko-partizanskih odreda, formiranju Štaba 1. krajiškog NOP odreda. Okružnog komiteta KPJ i OK SKOJ-a za Grmeč. Rad ilegalne grupe u Sanskom Mostu u to vrijeme se svodio na pravilno informisanje građanstva o situaciji u svijetu i zemlji, a pogotovu na području sreza, zatim tumačenja ciljeva ustanka protiv okupatora i ustaša, širenja istine o partizanima i pobijanja laži koje su ustaške vlasti proturale među stanovništvom o ustanicima — partizanima. Uz to, grupa je uspješno

⁶⁶ Muhamed Hadžihalilović: Mukotrpnost staza kurira oblasnog komiteta, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 1, str. 207—208.

⁶⁷ Zb. IV/1, str. 193.

os Desa Basta se sjeća da je neposredno iza pokolja Srba u Sanskom Mostu, početkom avgusta, pokušala da uhvati vezu u Prijedoru sa Veljom Stojnićem i Ilijom Stojanovićem, ali su oni već bili otišli u partizane. Ipak, preko porodice Velje Stojnića stupila je u vezu sa Ajšom Maličević i tako opet povezala sanske sa prijedorskim komunistima. Pošto kao Srпкиnja nije mogla ići u Prijedor i održavati tu vezu, slala je Barbaru Kazić, koja je svoje česte odlaske u Prijedor pravdala liječenjem zuba kod zubara kojeg tada nije bilo u Sanskom Mostu.

uticala na mnoge mlađe ljude da se ne javljaju u ustaše, te da ne učestvuju u ustaškim pohodima na ustanička sela radi ubijanja i pljačkanja.

Krajem septembra iz Sarajeva su se u Sanski Most vratili Ahmet Kadić, obučarski radnik, koji je za člana KPJ primljen u Sarajevu decembra 1940. i Hamo Čehajić, krojački radnik, sindikalni aktivista. Obojica su odmah potražila Hazima Bilalbegovića, uključili se u ilegalnu grupu i izvršavali brojne zadatke. Kako su obojica imali dosta poznanika, naročito među mlađim ljudima, najviše su radili na njihovom odvrćanju da se uključe u ustaške formacije i da pljačkaju po srpskim selima. Mnogi ljudi, naročito iz Starog Majdana, ističu da zahvaljujući Kadiću i Čehajiću i njihovom objašnjavanju i ubjeđivanju — nisu zavedeni ustaškom propagandom.

BJEKSTVO DOMOBRANA SA PUŠKOMITRALJEZOM U PARTIZANE

Septembra ili prvih dana oktobra u Sanski Most je došao Sabit Abduzaimović, mobilisan kao domobran. Raspoređen je na stražu u Pobriježje. Bio je rodom iz Tešnja, bez zanimanja, ali se do rata najviše družio s naprednim radnicima, đacima i studentima.⁶⁹ Dugo je bio izvan Tešnja, pa se o njegovom radu i kretanju u rodnom mjestu nije znalo. Po dosaku u Sanski Most brzo se povezao sa Hazimom Bilalbegovićem, kome je najavio da želi da, sa oružjem, prebjegne u partizane. Jednog dana je i najavio svoje bjekstvo, pa su drugovi iz ilegalne grupe u gradu uputili poruku partizanima da na Umcima očekuju izlazak jednog domobrana sa oružjem. Noću 10/11. oktobra 1941. godine Sabit Abduzaimović je od straže u Pobriježju uzeo puškomitraljez i dva karabina i 11. oktobra, pored Husimovaca, izbio na Umce, gdje ga je čekala partizanska patrola, u kojoj je bio i Lazar Šušnica. Sušnica je odmah preuzeo puškomitraljez (to će biti prvi puškomitraljez u Eminovačkom vodu), a dvije puške preuzela dva borca »roguljaša«⁷⁰ tako se naoružali. Domobran je upućen u komandu Voda, odatle u Štab Čete, pa u Štab Krajinske divizije u Majkić-Japri.⁷⁰

⁶⁹ Prema podacima dobijenim od Opštinskog odbora SUBNOR-a Tešanj, Sabit Abduzaimović je do rata pripadao proletarijatu. Dolazio je u sukob sa ostalim komunistima, ali se i dalje s njima družio. Navodno, bio je španski borac, ali o tome nema dokaza. Kada je Sabit izašao sa oružjem u partizane, odmah je izjavio da je španski borac, a to je govorio i drugovima u Sanskom Mostu.

⁷⁰ Prema sjećanju Slobodana Indića, iz Lušci-Palanke, Sabit Abduzaimović je bio raspoređen na dužnost u intendanturi Štaba Krajinske divizije, a potom Štaba 1. odreda, pa Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Kada je 2. krajiška brigada, krajem avgusta 1942. godine, vodila borbu protiv Nijemaca i četnika na Manjači, Sabit je dotjerao hranu na Grčku Gradinu i tada pobjegao iz partizana u Banjaluku. Kako se kod ustaških vlasti opravdao za ranije bjekstvo u partizane sa puškomitraljezom i dvije vojničke puške, nije poznato, ali je ubrzo mobilisan u domobrane i upućen u borbu protiv partizana na Kozari.

Oktobra 1942. godine 1. krajiški proleterski bataljon je uspio da se iz Slavonije prebaci na Kozaru. U jednoj akciji proleterci su zarobili grupu domobrana i među njima Sabitu Abduzaimovića, kojeg je prepoznao komandant proletera Huse Hodžić, jer su obojica iz Tešnja i poznavali su se od prije rata. Sabit je izrazio želju da ostane u partizanima, dok su ostali domobranci pušteni kućama. »Mi se ranije nismo slagali i utoliko mi je sad milije što je Sabit uvidio svoju grešku i odlučio da pride partizanima« — govorio je Huso drugovima —

O tom izlasku, odnosno bjekstvu domobrana u partizane, Stožer vrbaškog divizijskog područja izvještava 24. oktobra, slijedeće:

»... 4. Bjegstva iz vojske:

Noću između 10. i 11. listopada 1941. napustio je stražarsko mjesto u zaseoku Pobrežje, kotar Sanski Most i otišao u nepoznatom pravcu domobran iz sastava ojačane VI bojne 2. p. pukovnije Sabit Abdurlajmović (Abduzaimović, primjedba B. B.) iz Tešnja, odnijevši sa sobom pušku i 2 karabina svojih drugova. Za imenovanim se traga ..⁷¹

U ranije citiranom pismu ustaškog logornika u Sanskom Mostu, od 17. decembra 1941. godine, spominje se takođe bjekstvo ovog domobrana u partizane i optužuje Hazim Bilalbegović, zbog toga što »nastoji da sa svakim novim domobr. časnikom stupi u vezu kako⁷² bi ga mogao obraditi 1 da im tako posluži njihovim ciljevima. Pripisuje mu se da je to učinio sa jednim domobr. (anom) koji je sa mitraljezom pobjegao u šumu« ..⁷²

UKLJUČIVANJE PORUČNIKA VLADIMIRA BELUHANA U ILEGALNU GRUPU I NJEGOV ODLAZAK U PARTIZANE

Prvih dana oktobra 1941. godine u Sanski Most je došao Vladimir Beluhan, inženjer agronomije, kao mobilisani rezervni poručnik. Do mobilisanja bio je zaposlen u Poljoprivrednoj oglednoj i pokusnoj stanici u Zagrebu, gdje je, istovremeno, spremao doktorat. Još kao student agronomije bio je uključen u aktivnost studenata komunista. U kružocima je držao zapažena predavanja, npr. »O agrarnom pitanju u Lenjinovim djelima«, »O agrarnom pitanju kod nas«, i si. Neposredno pred rat pod svojim imenom je držao stan isključivo za ilegalce komuniste. Krajem septembra Beluhan je mobilisan u domobrane i određen mu raspored u satniji u Sanskom Mostu. Beluhan je htio izbjeći odlazak u domobrane, ali su mu drugovi komunisti rekli da treba da ide i da se u Sanskom Mostu poveže sa ilegalnom organizacijom. Pred sam polazak inženjer Moro Magašić ga je uputio da se u Sanskom Mostu obrati književniku Hasanu Kikiću.⁷³

Odmah po dolasku u Sanski Most rezervni poručnik Beluhan je uspostavio vezu sa Hasanom Kikićem, kojeg nije poznao, ali je Kikić poznao

kako piše Branko Vuković u knjizi »Prvi krajiški proleterski bataljon«, izdanje »Narodne armije«, Beograd, 1971. godine, str. 184—5.

Prema kazivanju Dušana Repajića, koji je prisustvovao susretu Huse Hodžića sa Sabitom Abduzaimovićem na Kozari, Sabit je ispričao da je išao po duvan u Prozor i Ljubuški, da su ga tom prilikom Italijani zarobili, a vlasti NDH sprovele u Slavonski Brod. On je tada tražio da ga puste da ide u Bosansku Dubicu, da ima tamo rođaka. Kada je grupa civila ko zna koji put ponovo krenula u pljačku u napuštena kozarska sela, pošao je i Sabit sa vrećom na leđima. Dvojica partizanskih kurira su ga zarobila i htjeli odmah ubiti. Tada je naišao Proleterski krajiški bataljon i došlo je do prepoznavanja Huse Hodžića i zarobljenog Sabita. Ali, tada je Sabita prepoznao i proleter Joja Stanić i izljubio se s njim, kao i još neki proletari sa sanskog sreza. Oni su Husi ispričali da im je Sabit u jesen 1941. godine donio puškomitraljez i dvije puške. Nekoliko dana kasnije, 29. oktobra 1942. godine, dok se komandant Huse Hodžić umivao, prišao mu je Sabit i opalio metak u grudi, a onda i sebi u glavu. Obojica su pali jedan pored drugog, mrtvi. (Ovaj detalj je zabilježen 4. februara 1978, a prema kazivanju Dušana Repajića, koji je tada preuzeo komandu nad bataljonom, odnosno izabran za komandanta Proleterskog bataljona.

⁷¹ Zb. NOR, IV/2, str. 348/9.

⁷² Arhiv VII, k. 170. f. 10, br. reg. 27.

⁷³ Kazivanje Jelene Janjić Stare.

vao one koji su Beluhana uputili na njega. Uključio se u ilegalnu grupu, pa je, ocijenivši situaciju u Sanskom Mostu i okolini, odlučio da što prije pređe u partizane. Zato je već 28. oktobra kreuo sa vodom domobrana preko Brajića Tavana ka Dabarskom vrelu i pećini, odnosno prema Kljevcima, računajući da će na tom putu, kojeg su kontrolisali partizani, naići na partizane, sporazumjeti se i čitav vod im prevesti. Stvarno, nedaleko od Dabarske pećine Beluhan je sa vodom upao u partizansku zasjedu. Tu je prešao na stranu partizana, ali je zarobljeno samo dvanaest domobrana umjesto čitavog voda. Zaplijenjeno je oko dvadeset pušaka, dva puškomitraljeza i nešto druge vojničke opreme i municije.

Domobranska komanda je računala da je poručnik Vlado Beluhan nepažnjom zarobljen, ali je ubrzo saznala da ga partizani ne drže kao zarobljenika, već da je slobodan. Nešto kasnije, 1. novembra, kada je uhapšena grupa ilegalnih saradnika NOP-a u Sanskom Mostu, u stanu Barbare Kazić i Desanke Basta pronađeno je pismo upućeno iz Zagreba za Vladu Beluhana. Tek tada su ustaše zaključile da je on, u stvari, prebjegao u partizane, a ne zarobljen »zbog neopreznosti«.

* * *

Dana 19. oktobra 1941. italijanska okupatorska vojska ponovo dolazi u Sanski Most. Time su Srbi koji su preživjeli strahote ustaškog pokolja početkom avgusta bili nešto slobodniji, pa su se počeli više kretati po gradu. Neki od njih su se uključili u ilegalni rad koji je organizovala, razvila i širila grupa naprednih Sanjana sa Hasanom Kikićem na čelu. Tada se u ilegalni rad uključuju: Stojanka Miljatović, Milan Mićuka Miljević, Desa Kragulj i Marica Miljatović. Od mještana Muslimana u ilegalni rad uključuju se: Bajzo Topalović, Muhamed Kurbegović, Ibrahim Aganović Hašimović, Abid Kurbegović, Ibro Karabeg, Muharem Mujić, Mustafa Brkić, Rasim Hromalić Singer, Esad Alagić, Huse Čekić, Bećo Alagić zv. Majkin i još neki.

4. AKTIVNOST ILEGALNE GRUPE U SANSKOM MOSTU

Za kratko vrijeme boravka u Sanskom Mostu Hasan Kikić je stekao velike simpatije i muslimanskog i srpskog življa. On je u rad ilegalne grupe unio bolji metod rada i veću organizovanost. Grupa je radila sa više sistematičnosti, sa ciljem da ostvari što bolje rezultate — sa što manje žrtava. Zato su se sa Kikićem sastajali samo Nairn Ibrisić, Hazim Bilalbegović, Desa Basta i Hamo Čehajić, kao i pojedinci građani koji još ustašama nisu bili poznati kao saradnici partizana.

U samom gradu grupa je imala više ilegalnih punktova među kojim: jedan u radnji Ibrahima Alajbegovića, sajdzije, gdje su ostavljane i preuzimane poruke i razni materijal, prije svega onaj pripremljen za prenos na slobodnu teritoriju; drugi u radnji Ljupka Ljepojevića, obučara, koji je služio za skrivanje materijala pripremljenog za partizane; treći u kancelariji Hazima Bilalbegovića (Ured za katastar); četvrti u hotelu braće Hromalić. Već od početka okupacije zemlje pristase NOP-a sastajali su se ilegalno u mlinu Ante Vranića oca Mirka Vranića, u kući Marice Miljatić majke Stojanke i Brace Miljatić, zatim u kući Dune Alagić i još nekih.

Grupa je djelovala i u okolnim selima, pa je ubrzo formirala četiri ilegalna punkta: jedan u Krkojevcima, pod rukovodstvom Petra Brajića, koji je imao zadatak da održava vezu između ilegalne grupe i partizana na slobodnoj teritoriji; drugi u Husimovcima, gdje je Ibro Karabegović rukovodio grupom pristalica NOP-a i, sem ostalog, obezbjedio skrovišta za privremeni smještaj sakupljenog materijala za slanje na slobodnu teritoriju; treći u Kijevu, kojim je rukovodio Abid Kurbegović, koji je imao zadatak da pribija domobrane i mještane za NOP, da održava vezu sa ustanicima na području Tramošnja—Ilidža—Kozica i dostavlja im što je potrebno, i četvrti punkt u Starom Majdanu gdje je Ahmet Kadić formirao grupu ilegalnih saradnika NOP-a kojom je rukovodio radnik Jusuf Kuruzović, dok je kao veza Ahmeta Kadića sa Jusufom Kuruzovićem bio poštari Hilmo Avdagić, tetak Hazima Bilalbegovića.

Ilegalni rad svih ovih pristasa NOP-a obuhvaćenim ilegalnim punktovima i vezama imao je zadatak: stalnu propagandu protiv okupatora i domaćih izdajnika; raskrinkavanje okupatora i ustaša za počinjene zločine; širenje ilegalne mreže protivnika okupatora i domaćih izdajnika i njihovo obuhvaćanje ilegalnim radom za NOP; prikupljanje podataka o neprijatelju što će se naročito razviti u narednoj godini; prikupljanje oružja, municije, sanitetskog materijala, papira, indiga i drugih kancelarijskih potrepština; organizovanje i održavanje više kanala za vezu grada s partizanima na slobodnoj teritoriji; uspostavljanje i održavanje veze s ilegalnim saradnicima NOP-a u Prijedoru; djelovanje među domobranima da bi se neprijateljske jedinice iznutra oslabile; odvracanje Muslimana i Hrvata da ne idu na istočni front, u ustaše i druge specijalne okupatorsko-ustaške jedinice; materijalno pomaganje srpskih i jevrejskih porodica čije su muške članove pobile u ljeto 1941. godine, itd.

Ubrzo nakon formiranja 4. čete 4. bataljona »Slobode«, ilegalna grupa iz Sanskog Mosta uspostavila je vezu sa komandom Cete, a preko nje i sa višim partizanskim štabovima na Grmeču. Više to nije bila veza znanca sa znancom, već veza organizovane ilegalne grupe sa partizanskim štabom kojoj ovaj daje zadatke. Za održavanje te veze 4. a potom Sanske partizanske čete s ilegalnom grupom u Sanskom Mostu odgovoran je bio Pero Moraća, koji je ilegalcima pisao poruke i tajno se sastajao s Hasanom Kikićem i Hazimom Bilalbegovićem. Ali, već na početku tako organizovanog rada ilegalna grupa je doživjela težak udarac. Naime, 1. novembra žandarmi u Sanskom Mostu uhapsili su šest lica osumnjičenih da pripadaju tajnoj komunističkoj organizaciji. U izvještaju 3. oružničke pukovnije od 8. novembra, između ostalog, piše:

»... U posljednje vrijeme komunizam se počeo širiti i među hrvatskim pučanstvom, a naročito među Muslimanima. Opažena je komunistička akcija i među našim državnim službenicima, koji imaju veze sa pobunjenicima.

Na području kotara Sanski Most primjećena je komunistička organizacija, te povodom toga od strane oružničke postaje Sanski Most izvršen pretres — premetačina kod nekih osoba u Sanskom Mostu, i to: Hazima Bilalbegovića, namještenika kod mjesnog katastra, Huse Kurbegovića, studenta filozofije, Mirka Vranića, studenta agronomije, Barbare Kazić, činovnice mjesne pošte, Desanke Baste, učiteljice u selu Kljevercima a sa stanom u Sanskom Mostu, i Vida Mijatovića đaka 5. razreda gimnazije.⁷⁴

Prilikom premetačine kod gore navedenih lica pronađeno je i to: u stanu Barbare Kazić i Desanke Baste, koje stanuju u jednoj sobi, pronađena je jedna knjiga pod naslovom »J. Staljin, osnovi Lenjinizma«. Za ovu knjigu imenovane izjavljuju da im je zajedničko vlasništvo. Kod Barbare Kazić pronađeno je jedno pismo upućeno iz Zagreba na ing. pričuvnog poručnika Vlatka Beluhana, koji je 28. listopada 1941. od strane pobunjenika zarobljen, kako je to pod tačkom 2. ovog izvješća navedena. Ah je po saznanju pušten na slobodu. Kod Vida Mijatovića pronađeno je jedno pismo sa znakom u vidu kule i logora, što je svakako sumnjivo, a pisano je još 24. travnja 1941. iz Bos. Novog od neke Jovanke.

Sve napred navedene osobe kod kojih je vršena premetačina lišene su slobode i sa pronađenim kompromitujućim materijalom predane su kotarskoj oblasti u Sanskom Mostu na dalji zakonski postupak« ..⁷⁵

Prilikom tog hapšenja policajci su vršili premetačinu kod svih spomenutih. U sobi gdje su zajedno stanovale Desa Basta i Barbara Kazić nisu ništa našli, pa su krenuli napolje. Međutim, upravo tada je policajac Salko Kuršumović zavirio u peč, koja nije bila ložena, i iz nje izvukao knjigu⁷⁶ Osnovi lenjinizma, za čije se posjedovanje i prije rata išlo na robiju. Na pitanje otkud im ta knjiga, obje su odgovorile da im je to zajedničko vlasništvo, odlučne da krivicu ne bacaju jedna na drugu, niti na nekog trećeg. A istina je bila da je tu knjigu iz Zagreba nabavio Hasan Kikić, kao i još neke druge, a potom ih, po kuririma Brajiću i Čamberu, slao grmečkim partizanima. Ovu je dao Desi i Barbari da je do dolaska kurira pročitaju. One su je čitale, a potom ostavljale u furunu, računajući da tamo niko neće zavirivati.

Isti dan svi uhapšeni su, na intervenciju građana, pušteni na slobodu. Međutim, dan-dva kasnije, Barbara i Desa su ponovo uhapšene. Tada ih je

⁷⁴ Riječ je o Vidovoj kćerki — Stojanki Mijatović.

⁷⁵ Arhiv VII, k. 143, f. 4-1, br. reg. 41.

pozvao Stjepan Detoni, predsjednik Kotarskog suda. On je ranije bio radicevac, poznat kao pošten i čestit čovjek, protivnik ustaša. On im je tada rekao: »Što ste ranije govorile, nije važno, važno je što ćete sada kazati i toga se držite. Svugdje u zatvoru ima špijuna, oni će ih ubacivati, pazite se.« Tada je Barbara Kazić predložila da kažu kako im je knjigu ostavio njen brat Perica Kazić, koji je bio ubijen u Kerestincu. Ti Detonijevi savjeti dobro su došli Desi i Barbari, tim prije jer ranije nisu hapšene, pa nisu znale kako da se ophode u zatvoru, a pogotovu kako da daju izjave.

Dva-tri dana potom žandarmi su, preko Prijedora i Bosanskog Novog, sproveli Barbaru Kazić i Desu Bastu u bihačku kulu, gdje su zatvorene u dijelu zvanom »brigada«. Odatle je Barbara odmah pisala svom trećem bratu o položaju u kome se njih dvije nalaze, pa je ovaj, uz plaćanje, uspio da neki gestapovac iz Zagreba interveniše kod suda u Bihaću. Tako su obje oslobođene optužbe. Presudom je Barbara Kazić otpuštena iz državne službe, pa je otišla u Zagreb, a Desa Basta je suspendovana, ali se vratila u Sanski Most, gdje joj je Hasan Kikić obezbijedio sobu u hotelu Tahira Singera.

Početkom decembra Hasan Kikić, Desa Basta, Hazim Bilalbegović i Rasim Hromalić Singer su, u Desinoj sobi, u hotelu, zajedno sa krompirom pakovali ručne bombe i municiju za partizane. Tada je došao Petar Brajić s porukom Pere Morače da Desa Basta odmah dođe na slobodnu teritoriju. Kikić i Hromalić to nisu prihvatili, jer je Basta, nakon gotovo mjesec dana provedenih u bihačkoj kuli, bila bolesna. Brajić je predveče odnio paket sa bombama i municijom. I samo što je otišao, a za njim i Kikić, Bilalbegović i Hromalić, upali su žandarmi i uhapsili Desu Bastu. Sjutradan je prebačena u Bihać, u kulu, gdje je zatekla ponovo uhapšenu i Barbaru Kazić. U bihačkoj kuli su ostale do marta 1942. godine, čekajući reviziju procesa, zbog nađene knjige. U međuvremenu su ih prebacili u Banju Luku, u zloglasnu »crnu kuću«. Barbarin brat je ponovo novcem podmićivao neke gestapovce, pa ih je i prijekli sud u Banjoj Luci oslobodio i pustio iz zatvora. Barbara je otišla u Zagreb, a Desa u Odžak.⁷⁶

Zapovjednik Žandarmerijskog voda u Sanskom Mostu, u izvještaju od 11. decembra, među podacima o situaciji na području njegove jedinice navodi:

»... 3) Komunizam: Na području ovog voda u očevidnosti se je vodilo svega 13 osoba sumnjivih komunizmu. Ovi se strogo nadziru i do sada se ništa stvarnog nije moglo utvrditi o njihovom protudržavnom radu.

Nepobitno je utvrđeno, da četničku akciju na području ovog voda podržavaju komunisti, koji su glavni vođe ovih bandi« ..⁷⁷

Međutim, samo nekoliko dana kasnije, nakon organizovanja ramazanske priredbe, nešto stvarnog se i otkrilo — Hazim Bilalbegović je ponovo uhapšen.

Nekoliko dana nakon što je obukao uniformu natporučnika i preuzeo komandu nad 1. satnijom tek formirane Sanske posadne bojne, Hasan Kikić je jedne noći došao u komandu Sanske partizanske čete u Dabru, tra-

⁷⁶ Podaci o prvom i drugom hapšenju i boravku u zatvorima Barbare Kazić i Dese Baste, kao i o drugim pojedinostima navedenim u vezi s tim, rekonstruirani na osnovi kazivanja Dese Baste, 17. maja 1976. godine.

⁷⁷ Arhiv VII, k. 150a, f. 1—2, br. reg. 25.

žeći da odmah ostane u partizanima. On je to, najvjerovatnije, učinio razočaran sastavom dopunske satnije kojom je komandovao, budući da je u njoj bilo dosta ustaša i proustaških pristalica, pa je vjerovao da će na slobodnoj teritoriji moći nešto više učiniti za NOP. Tada je sjedište komande te satnije (čete) bilo u Kijevu, u kući Abida Kurbegovića, dok su njeni vodovi držali položaje Kijevo—Tomina—Čaplja. Iz Kijeva je potegao i te noći stigao u Dabar, o čemu je Pero Morača zapisao:

...»Negdje u novembru 1941. uspostavili smo vezu s književnikom Hasanom Kikićem. Poznavao sam Hasana još prije rata iz Zagreba, iz bosanskog akademskog društva »Brazda«. Čitao sam njegove »Bukve«, »Horuk« i »Provincija u pozadini«. Sada sam se s njim sreo pod čudnim okolnostima. Bio je u uniformi domobranskog satnika i na funkciji komandira satnije u selu Čaplju. On se, naime, sklonio iz Zagreba u Sanski Most i tu su ga mobilisali kao rezervnog oficira. Odmah je preuzeo mjere da se poveže s nama. Poslije prvih dodira, jedne večeri je došao u uniformi satnika u komandu naše čete u Dabru. Naravno, prvo što nam je rekao bilo je da želi odmah da dođe k nama. Odluku nismo odmah donijeli, jer je trebalo da se konsultujemo s partijskim rukovodstvom. Znao sam da bi nam, možda, bilo korisnije da Hasan ostane u uporištu radi raznih potreba — od obavještajne službe do prikupljanja sanitetskog materijala, u čemu smo sasvim oskudijevali. Obećao je da će preko svojih poznanika iz Zagreba pokušati da nabavi veću količinu sanitetskog materijala. Tada mi je, također, rekao da je u Zagrebu Skender Kulenović, da je bez veze i da bi htio da dođe u partizane, tražeći naše mišljenje o njegovom dolasku k nama. Naravno, to smo bez dvoumljenja prihvatili i neočekivano se obradovali Skenderu i kao književniku i kao političkom radniku koji će nam mnogo pomoći, naročito u radu među Muslimanima i u propagandi bratstva« ...⁷⁸

Poslije tog posjeta komandi Sanske partizanske čete, Hasan Kikić se vratio u Kijevo i sav se usredsredio na organizaciju ilegalnog rada za NOP. On je tada odlučio da odmah organizuje dolazak Skendera Kulenovića iz Zagreba u Sanski Most, a potom njegovo prebacivanje na slobodnu teritoriju Grmeča. Inače, Skenderov bat Muhamed, slikar, ubijen je u Kerestincu, 14. jula 1941. godine, zajedno sa grupom drugih tamo zatočenih komunisti. Ovdje su se Kikić, Bilalbegović i Ibrišagić dogovorili da Skendera Kulenovića treba što prije dovesti iz Zagreba u Sanski Most, pa ga odatle odmah prebaciti na slobodnu teritoriju. U vezi s tim Naim Ibrišagić je uzeo u Kotaru nepopunjenu propusnicu, koju je Hasan Kikić ispunio na ime Skendera Kulenovića, a na kraju potpisao nečije izmišljeno ime i prezime. Ibrišagić je sutradan odnio pismo i propusnicu u Zagreb, u Hercegovačku ulicu 15, u stan Kikićeve drugarice učiteljice Ane. Sa Skenderom Kulenovićem se naknadno sastao u jednoj kavani, predao mu propusnicu i dogovorili su se o njegovom putu do Sanskog Mosta. Ibrišagić je od Skendera dobio kofer, vjerujući da će ga lakše prenijeti u Sanski Most i odmah krenuo nazad. U Prijedoru na stanici bila je premetačina, ustaše su pregledale kofere i tek tada je Ibrišagić shvatio da ne zna šta ima u koferu, niti je imao ključ. Utom je naišao njegov prijatelj Mithat Bahtijarević, željezničar iz Banjaluke. Njemu je predao Skenderov kofer, govoreći glasno: »Evo ti kofer, donio sam ti stvari«, a šapnuo da mu kofer donese na sanski voz. Tako je i bilo. Sutradan, u Naimovoj kancelariji pored njega bili su i Kikić i Bilalbegović. Dogovorili su se ko će da ide pred Skendera na željezničku stanicu. Hazim

⁷⁸ Pero Morača: U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 94.

je tražio da on ide, a prepoznaće ga po opisu koji mu je dao Kikić⁷⁹. O svom dolasku u Sanski Most, prvom polovinom decembra 1941. godine, Skender Kulenović je zapisao:

»... Bilo je dogovoreno da me u Sanskom Mostu, na stanici, dočeka Hasan. S gomilom svijeta izađem pred stanicu, spustim kofer, i tražim ga očima na sve strane — nema ga. Sta ću sad, sad mi valja ići u komandu i tamo ga tražiti. Ništa, otići ću u hotel i tu se raspitati za njega. Sav se već svijet razišao, ostao sam ja i jedan u crnom kaputu, fes, naočare, stoji, gleda u mene. Počeo mi se primicati. Pride, upita me:

— Gospodine, jeste li vi Skender Kulenović?

— Jesam.

— Haj' sa mnom. Ja sam Slobodanov. Poslao me Slobodan (Hasan Kikić).

— Pa kako me poznade?

— Po opisu: visok, brkovi« ...*•

Hazim Bilalbegović je Skendera Kulenovića doveo u kancelariju nadce-
stara Naima Ibrišagića. Nakon pozdrava rečeno je da će sutradan doći parti-
zanski kurir i izvesti Skendera na oslobođenu teritoriju.

Sutradan Kulenovića je trebalo neopaženo izvesti iz hotela i iz Sanskog
Mosta ga prebaciti do sela Krkojevaca. Dogovoreno je da Naim Ibrišagić us-
taškog policajca i špijuna Nalića odvede u gostionu i časti ga rakijom, jer
je ovaj sve pratio i sigurno bi posumnjao u Skendera da ga je susreo, a onda
ga odveo na saslušanje i odatle u zatvor. Dok je Ibrišagić zadržavao ustaškog
policajca u gostionici Stole Todorovića, Hazim je pratio kretanje ljudi na ulici,
a Skender Kulenović je zajedno sa Rasimom Hromalićem izašao iz hotela.
Idući na desetak koraka iza partizanskog kurira Petra Brajića, prošao je kroz
park, onda preko mosta i pored italijanskih straža, pa kroz Muhića mahalalu.
Tu se Rasim odvojio, a Skender je produžio za Brajićem. O tom izlasku iz
Sanskog Mosta i dolasku na slobodnu teritoriju Skender Kulenović piše:

»... Seljak ide kako ide, ne okreće se. Kratko se samo osvrnuo kad
smo bili van posljednjih kuća, već u polju.

Idemo tako još neko vrijeme, dok se on ne zaustavi. Stoji, čeka me.

— E, grebi ga, dosta je već — kaže. — Nema ih. Prednoć se povuku
iz sela.

Sumrak je već. Rukovasmo se, nepoznati ljudi, i niko nikome ne reče
ni ko je ni šta je, a meni je s njima kao da smo stari znanci, vjerovatno i
njemu tako. Idemo u njegovo selo, koje se lijepo vidi, u polju, pod samim
Grmečom. Selo Krkojevci. Odmah sam počeo da se raspitujem gdje su naši,
odlazi li im, silaze li u selo, i sve tako. On mi pokazuje jedno brdo, kaže —
ono je granica. Idem i stalno, upravo žudno, pogledam u tu granicu.

U selu me uvede u svoju kuću.

— Sjedi, kaže, odmori se malo. Vi građani niste naučili puno hodati.
Daj čovjeku čašu varenike, reče ženi. — Ovaj čovjek došao je da kupi masti,
mi nemamo, znaš, pa ću ga odvesti gdje znam da ima.

Čuj, i on masti!...

— E, pa da krenemo, boga moleći, nije to daleko.

Napolju već dobar sumrak, uzbrdica je već, ja opet hoću da mi tačno
pokaže gdje su naši, on mi pokazuje ono golo brdo i kaže: ko ima dobre oči,
može i sad vidjeti na njegovom vrhu naše rovove.

⁷⁹ Kazivanje Hazima Bilalbegovića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 7. septem-
bra 1963. godine.

⁸⁰ Skender Kulenović: Neka sjećanja na Podgrmeč i narodnooslobodilački rat,
edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 109.

Dodasmo napokon i do tih rovova. Rovovi! Nekoliko iskopanih zaklona. Bio sam uzbuđen, čovjek kad ne može da iskaže koliko je uzbuđen, kaže duboko uzbuđen. Punim plućima udahnuh slobodni vazduh, evo me na granici od koje počinje moj novi život. Skidoh šešir, polegoh i poljubih slobodnu zemlju, a moj vodič da crkne od smijeha. Pričao je to poslije u štabu i po vojsci, sa istim smijehom, ni sada ne znam kako je on to shvatio. Bio je to inače vanredno duhovit čovjek. Kakvih se sve šala od njega nisam naslušao! Kao teški tifusar zaklan je u krevetu negdje u četvrtoj ofanzivi, ne znam gdje.

— Boga ti, kako je tebi ime? — upitah ga, kad krenusmo dalje.

— Petar, Petar Brajić.

On mene ne pita za ime, ja mu ga kazujem:

— Meni je ime Omer čemalović.

Tako sam odlučio da se zovem u šumi, zbog Hašana⁸¹

Krajem novembra Ahmet Kadić i Hamo čehajić su, po dogovoru sa rukovodstvom ilegalne grupe, otišli u Sarajevo i tamo od svojih poznanika, komunista, dobili dosta informacija o političkom stanju i borbi u Sarajevu i oko njega. Dobili su i nešto letaka, namijenjenih Muslimanima, ilegalno štampanih u Sarajevu. Po povratku u Sanski Most te letke su izlijepili po kućama, ili dijelili nekim građanima.⁸²

Tih dana pronio se po gradu glas da Italijani odlaze iz Sanskog Mosta. Preplašeni za svoju sudbinu Srbi koji su preživjeli strahote ljetosnjeg pokolja, odlučise tada da sa ženama i djecom napuste Sanski Most i krenu zajedno sa Italijanima. Saznavši za to, ilegalna grupa je na sastanku razmatrala novonastalu situaciju i odlučila da Hamo čehajić ode kod ustaških glavešina i od njih traži garanciju da se u slučaju da Italijani odu srpskim porodicama ništa zlo neće dogoditi. Pošto mu je jedan rođak bio član kotarskog ustaškog rukovodstva, Hamo je slobodno istupio i otvoreno vodio razgovor s njima, a zatim sa Himzom Rešićem i Jusom Talićem. Oni su Hamu pitali u ime koga on dolazi. »Dolazim u ime muslimanske omladine. Dosta je klanja i progona Srba« — odgovorio je Hamo, pa nastavio: »Sigurno je da ćete odgovoriti za zločine koji su se zbili u Sanskom Mostu. To je strahovita ljaga bačena na muslimanski i hrvatski živalj.« Oni su na to odgovorili da su bili u ustaškom odboru za vrijeme klanja Srba, ali da je sve o pokolju odlučeno »na drugoj strani« i da su pokolj izvršile ustaše. »Ako propadne NDH ostaće Hrvatska« bio je njihov naivan zaključak, i »nama se ništa neće dogoditi«. Ipak, pristali su da odu kotarskom predstojniku Simeonu i od njega traže takvu garanciju, koju je ovaj dao, i to je objavljeno u oglasu koji je telai izvikivao po gradu. Intervencija je uspjela i srpske porodice su odustale od odlaska sa Italijanima. Međutim, od tada je Hamo čehajić bio pod još većom i stalnom prismotrom, jer su se ustaški funkcioneri, kako u navedenim sjećanjima kazuju Kadić i čehajić, uvjerali da u Sanskom Mostu ilegalno djeluju neke organizovane protivustaške snage.

Bilo je dobronamjernih, ali dosta i naivnih pokušaja da se u tom surovom vremenu čak i kultumo-zabavnim radom, kroz aktivnost Muslimanske čitaonice, progresivno djeluje na muslimansko stanovništvo. Dogovoreno je da se u okviru ramazanskih svečanosti, jedne večeri sredinom decembra, u hotelu organizuje zabava. Pripremljen je pozorišni komad »Pokondirena ti-

⁸¹ Skender Kulenović: Neka sjećanja na Podgrmeč i narodnooslobodilački rat, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 109.

⁸² Kazivanje Ahmeta Kadića i Hame čehajića, nosilaca Partizanske spomenice 1941, 26. jula 1975. godine.

kva« Jovana Sterije Popovića, kao i jedna aktovka muslimanskog književnika Namika. U stvari, uzet je samo naslov njegove aktovke, a sadržaj je preradio Hasan Kikić. Izmjena se najvećma sastojala u tome da se publici predoči kako muslimanska sirotinja nema nikakve veze sa bogataškim aginskim i begovskim porodicama, da je i ona itekako potlačena. Hazim Bilalbegović je igrao ulogu Hašana, glavnog lica u aktovki. Na priredbu je, kako se sjeća Hazim Bilalbegović, došlo građanstvo, ali i italijanski pukovnik, kotarski predstojnik i još neki ustaški funkcioneri.

Nekim gledaocima nije bilo teško shvatiti podvalu kroz izmijenjeni tekst aktovke, a kako je, uz to, jedan od izvođača bio i ustaški špijun — uvidjelo se šta su izvođači i organizatori priredbe htjeli postići. Za vrijeme izvođenja »Pokondirene tikve« dogodio se i mali incident, ali to gledaoci nisu tako shvatili. Na otvorenoj sceni, dok je jedan glumac govorio o pokondirenoj tikvi, na pozornicu je istrčao Hamo Čehajić i uzviknuo: »U našeg gradonačelnika je najveća tikva na svijetu!« Nastao je smijeh, ali su gledaoci krivo shvatili da je i on glumac i da je i to u tekstu komedije. Zbog toga ispada Hamo je samo dobio grdnju od svojih drugova.⁸³ Poslije programa bilo je veselje, sa plesom. Sutradan su žandarmi uhapsili Hazima Bilalbegovića i odveli ga u svoju stanicu. Tada je u kasarnu došao italijanski pukovnik, da bi ironično, na francuskom jeziku, upitao Hazima da li mu se dopada Sicilija, aludirajući na tamošnje koncentracione logore. Međutim, nakon desetak dana, na upornu intervenciju Hazimovog oca, mješnog imama, i ostalih viđenijih Muslimana, Hazim je pušten iz zatvora.

U decembru 1941. godine su iz grupe ilegalnih saradnika NOP-a u Sanskom Mostu, da bi izbjegli hapšenje izašli na slobodnu teritoriju Veselin Veso Bašić⁸⁴ i Milan Mićuka Miljević. Partizanski kurir Petar Čamber ih je, preko Krkojevaca, doveo na Brajića Tavan, gdje je bilo sjedište komande odreda Bravski Vaganac.

Iskoristivši svoj komandni položaj, Hasan Kikić je u nekoliko navrata otpremio partizanima oružje i municiju. Pero Morača o tome piše:

»... Jednom nam je u seljačkim kolima dovezao nekoliko sanduka municije i u šali rekao: 'Pola sam municije ostavio mojoj vojsci, a pola sam dovezao vama, pa da se bijemo'. Na stražu kod mosta na Sani postavio je svoje ljude i tako je mogao doći kolima na Brajića Tavan. On nam je po-

⁸³ Kazivanje Hame Čehajića, 26. jula 1975. godine.

⁸⁴ Kao tokar radio u fabrici avionskih motora u Rakovici, gdje je, 1929. godine, prema pismenoj izjavi Todora Vujasinovića, primljen u KPJ. Više puta hapšen i protjerivan u rodni Sanski Most. Kada je izbio rat, Bašić je radio u fabrici »Zmaj« u Beogradu, pa je od Stare Pazove do Sanskog Mosta došao pješice, zajedno s Milanom Zorićem. Za vrijeme hapšenja i ubijanja Srba, početkom avgusta 1941. godine, sakrio se u štali. Sredinom avgusta otišao je sestri u Bosanski Novi, a onda na rad u Njemačku. U oktobru 1941. godine pobjegao je s rada u Njemačkoj i došao u Sanski Most. Odatle je uspostavio vezu s Milanom Zorićem, komandantom Odreda Bravski Vaganac, na Brajića Tavanu. Od njega je, preko veze u Zdeni, dobijao letke, koje je noću rasturao po gradu, a jedno prijeteće pismo predao na pošti, za domobranskog satnika koji je stanovao u kući njegovog brata, gdje je i on živio. Tek novembra 1943. godine, prilikom susreta s Tošom Vujasinovićem u Jajcu (s kojim je bio u KPJ zajedno još 1929. godine, a jedno vrijeme i u zatvoru), uključio se u partijsku organizaciju. Na pitanje zašto se ranije nije partijski povezao, Veso je odgovorio »Ja sam bio u komunističkoj ćeliji. Niko mi nije rekao da sam član KPJ«. Kazivanje Veselina Vese Bašića, nosioca Partizanske spomenice 1941, 28. decembra 1976. godine.

slao i velike količine sanitetskog materijala koji je preko poznanika prikupio u Zagrebu« ..⁸⁵

Više puta je Kikić partizanima slao oružje, municiju i dr. po svojim saradnicima. Tako je jednom Abid Kurbegović, domobranski podoficir, do- tjerao saonice (sa dvostrukim dnom) i ostavio ih u dvorištu kuće gdje je Naim Ibrišagić radio i stanovao, kraj hotela i uprave Kotara. Konje je is- pregao i vratio u Kijevo, a u tim saonicama bile su dvije puške i tri-četiri sanduka sa po 1.200 metaka. Naim je u saonice stavio još i veliki džak pun lijekova koje je dobio od apotekara Otona Goldbergera. Pošto se apotekar plašio da ne otkriju njegov rukopis, Naim Ibrišagić je ispisivao latinske nazive na flašice i pakete sa lijekovima. Svemu tome Naim je dodao i neke knjige iz Muslimanske čitaonice. Sjutradan je došao Muharem Mujić s pa- rom konja, upregao ih u saonice, a Naim sjeo u njih i krenuli su da se provozaju kroz grad, zapravo da se prosanjkaju. Najprije su malo išli Ključ- kom ulicom, potom Prijedorskom, a onda se uputili kroz Gornju mahalu prema Krkojvcima. Tamo su ih dočekali Mile Camber i partizan Milan Mićuka Miljević, koji su se veoma mnogo obradovali oružju i municiji, ali još više lijekovima. O tome događaju brzo su saznali partizani i stanovnici Dabra i okolnih sela. Svi su bili radosni što u Sanskom Mostu ima tako pouzdanih saradnika NOP-a. Dotadašnji rad je bio strogo ilegalan i za njega stanovništvo slobodne teritorije nije znalo.* Bilo je to drugom polovinom januara 1942. godine. Postoji i jedan podatak koji se, sigurno, odnosi na ovo prebacivanje oružja i lijekova iz Sanskog Mosta na slobodnu teritoriju. Naime, na konferenciji vojno-političkih rukovodilaca 1. krajiškog NOP od- reda, održanoj 22. januara 1942. godine u Majkić-Japri, referent za bolnicu Đuro Bajić je, prema zapisniku, između ostalog, rekao: »Danas smo dobili lijekova u vrijednosti od preko 100.000 dinara« ..⁸⁷

Od prvog susreta s partizanima, u komandi Sanske čete, Hasan Kikić je sa drugovima radio na tome da nabavi hirurške instrumente, prijeko po- trebne prvoj partizanskoj bolnici u Grmeču. Hazim Bilalbegović je, s tim ■ vezi, dobio zadatak da nabavi 400 do 500.000 kuna. Hazim je tada otišao kod Brace Hasona⁸⁸ i kazao mu: »Nama, crvenim, treba novčana pomoć.«⁸⁹ Hason je samo pitao koliko, a odmah dao 150.000 kuna, što je onda bila povelika suma. Ali, još bogatiji Isak Atijas,⁹⁰ jedva mu je dao 500 kuna, koje je Hazim odmah, pred njim, poderao. Hazim se potom obratio Mu- haremu Mujiću, koji je dao 50.000 kuna, slično je dao i Ibro Karabeg, a potom i još neki. Vrlo brzo je sakupio potreban iznos. Tada je Hazim Bi- lalbegović pozvao svoga zeta, kotarskog pristava Mustafu Brkića i dao mu

⁸⁴ Pero Morača: U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, edicija Pod- grmeč u NOB, knj. 3, str. 95.

⁸⁶ Kazivanje Naima Ibrišagića, 12. marta 1975. godine.

⁸⁷ Zb. NOR, IV/3, str. 76.

⁸⁸ Trgovac iz Sanskog Mosta, sa sedam članova porodice i ostalim Jevrejima u gradu uhapšen 2. avgusta 1942. godine; odveden u koncentracioni logor u Ja- senovacu i tamo likvidiran.

⁸⁹ Jednom prije rata Hazim Bilalbegović je odbranio Bracu Hasona od Ijotiče- vaca, kada su ga napali i pokušali tući. Od tada je Hason Hazima zvao »Crve- ni« i veoma ga cijenio.

⁹⁰ Drugog avgusta 1942, sa još 3 člana porodice, uhapšen, odveden u Jasenovac i ubijen.

zadatak da ode u Zagreb, odnese pisma koja je Hasan Kikić napisao svojim poznanicima i donese neophodne hirurške instrumente. To je Mustafa i uradio. Instrumenti su kupljeni u Zagrebu, dopremljeni u Sanski Most, a potom, kako kazuje Hazim Bilalbegović, prebačeni na slobodnu teritoriju, u partizansku bolnicu u Majkić-Japri.

VIII Razvoj i dalje učvršćivanje ustanka i narodnooslobodilačke borbe

(januar-juni 1942. godine)

Organizacija KPJ u Podgrmeču i u 1942. godini je orijentisala svoje članove na širok i intenzivan politički rad u partizanskim jedinicama i u oslobođenim selima, na objašnjavanje ciljeva i zadataka NOB, razvijanje bratstva i jedinstva i na razobličavanju četništva. Takva orijentacija je postepeno davala sve vidljivije rezultate, koji su se ogledali u sve čvršćem i snažnijem opredjeljivanju naroda za NOB.

U prenapregnutom i dinamičnom političkom radu i borbi činjene su i greške, češće zbog neznanja i neiskustva. U početku se prilazilo podgrmečkom seljaku na isti način kao i radnicima proleterima. Tražilo se od njih da za kratko vrijeme razumiju i prihvate klasnu borbu i revolucionarne mjere, što je moglo da suzi platformu NOB-a. Pa ipak, u Podgrmeču je takvih lijevih skretanja bilo malo. Intervencija višeg partijskog rukovodstva (davanje pravilne orijentacije i objašnjavanje suštine NOB, prebacivanje nekih kadrova s tog na druga područja, dovođenje novih kadrova onemogućila je takvo skretanje i nepoželjan razvoj. Organizacije i kadrovi su usmjereni na strpljiv idejno-politički i vaspitni rad, koji je tokom prve ratne zime urodio velikim uspjesima.

Započeo je intenzivni politički rad, objašnjavanje ciljeva, pravednosti, opravdanosti i neophodnosti NOB, da se svaki čovjek pridobije i da učestvuje na ostvarivanju zadataka koje je oslobodilačka borba nametala. Omladina se pripremala za borbu kroz vojno-političke omladinske kurseve, a istovremeno je sprovedena orijentacija na veće učešće mladih i omladine u partizanskim četama. U političkom radu se oslanjalo na napredne radnike i seljake, borce i odbornike. Na rukovodeće dužnosti su postavljani domaći ljudi koji su se isticali u radu. Stvarane su organizacije žena. Stvarala se jedinstvena pozadina u kojoj su sve uspješnije funkcionisali narodnooslobodilački odbori, odbori žena i aktivni omladine. Rukovođeni organizacijama

KPJ i SKOJ-a, Podgrmečlije su tada izradile čvrste temelje za dalje učvršćivanje revolucije i NOB, stvorile uslove za značajne vojničke akcije koje su uslijedile početkom 1942. godine, odlučno i nepokolebljivo stale na stranu revolucije. Podgrmeč je te prve ratne zime, 1941/42. godine, čvrsto pridobijen intenzivnim političkim radom postao snažan partizanski centar, veoma mnogo doprinoseći daljem uspješnom razvoju revolucije i NOR u Bosanskoj krajini, Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji.

Intenzivan političko-vaspitni i agitaciono-propagandni rad pratilo je i odgovarajuće organizovanje i reorganizovanje kako partizanskih jedinica tako i pozadine, pratile su brojne manje ili veće akcije. Održano je više značajnih političkih i vojnih savjetovanja i konferencija za područje Podgrmeča, počev od već spomenutog vojnog i političkog savjetovanja održanog u Majkić-Japri 15. i 16. decembra 1941. godine.

Prva okružna partijska konferencija (KPJ) održana je 22. decembra 1941. godine u Hašanima, u kući Soje ćopić. U radu prvog okružnog partijskog skupa učestvovalo je osamnaest rukovodilaca partijskih organizacija bihačkog, krupskog, novskog i sanskog sreza, politički komesari odreda i četa 1. krajiškog NOP odreda i svi članovi Okružnog komiteta KPJ. Konferenciji je prisustvovao u ime Oblasnog komiteta KPJ njegov sekretar Đuro Pucar, a ispred Oblasnog komiteta SKOJ-a Gojko Rodić.¹

Tada u Podgrmeču još nije bilo opštinskih i sreskih partijskih rukovodstava. Postojao je samo Okružni komitet KPJ i osnovne partijske organizacije u partizanskim jedinicama i pojedinim selima, jedna za nekoliko sela. U to vrijeme 1. krajiški NOP odred nije imao bataljonje, nego su čete bile direktno povezane sa Štabom Odreda. Postojali su mnogi seoski NOO, ali samo dva opštinska (u Duboviku i Suvaji).

Konferencija je zaključila da je najvažniji zadatak — stvaranje čvrstih borbenih partizanskih jedinica, spremnih da tuku svakog neprijatelja.

Popularnost komandanta 2. krajiškog NOP odreda dr Mladena Stojanovića proćula se i u Podgrmeču, gdje su ga još pred rat upoznali mnogi seljaci i radnici kao istaknutog narodnog ljekara, koji je siromašne seljake i radnike besplatno pregledao i liječio, pa im često i kupovao potrebne lijekove. Ocijenivši da bi njegov dolazak u Podgrmeč mogao mnogo pridonijeti popularisanju i širenju NOP, Štab 1. krajiškog NOP odreda i Okružni komitet KPJ za Grmeč odlučili su da pozovu proslavljenog komandanta sa Kozare da dođe u Podgrmeč, prođe selima, obiđe partizanske jedinice i govori narodu i borbama o ciljevima NOB, borbi protiv neprijatelja i potrebi jačanja bratstva i jedinstva.* Mladen je došao krajem decembra 1941. godine (29. ili 30. decembra) i odmah krenuo u obilazak sela i partizanskih vodova i četa.

¹ Sefket Maglajlić: Partijska organizacija Podgrmeča 1941—1942, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 19.

² Dr Moni Levi: Susreti koji se lako ne zaboravljaju, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 390.

³ Na konferenciji 22. januara 1942. u Majkić-Japri, dr Mladen Stojanović je rekao: »... Ova 24 dana otkako smo ovdje ...« Zapisnik sa konferencije vojnih i političkih rukovodilaca 1. krajiškog NOP odreda, održane 22. januara 1942. godine, Zb. IV/3, str. 74.

Tokom januara 1942. godine na oslobođenom području Podgrmeča održano je preko dvadeset veoma uspješnih narodnih zborova, smotri partizanskih vodova i četa, zborova omladine na kojima su govorili dr Mladen Stojanović i Osman Karabegović. »Ti su zborovi bili velika narodna slavlja, a narod je s velikom pažnjom i oduševljenjem slušao riječi komandanta dr Mladena Stojanovića.«⁴ Na zborovima u Lušci Palanci i Hadrovcima prisustvovalo je oko 600, u Majkić-Japri oko 200, a u Jelašinovcima oko 500 ljudi. U Lušci Palanci je održan veliki zbor omladine na kojem je bilo oko 400 prisutnih.«⁵ Iz jednog dokumenta se vidi da je Mladen sa pratnjom došao 18. januara u Hadrovce i da je održao zbor.⁶

⁴ Desetodnevni izvještaj o akcijama Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 12—26. januara 1942. godine, Zb. IV/3, str. 92.

⁵ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda o akcijama od 12. decembra 1941. do 26. januara 1942. godine, Zb. IV/3, str. 92.

⁶ Zabilješka Dušana Malića, Regionalni muzej Bihać, arhiv, dok. br. 431.

1. POLITIČKO-ORGANIZACIONA AKTIVNOST NA SANSKOM SREZU

Dr Mladen Stojanović obišao je i mnoga sanska sela i partizanske jedinice Sanskog bataljona. Na svim ovim zborovima govorili su dr Mladen Stojanović i Osman Karabegović. Mladen je narodu predstavljao Osmana kao saborca u organizovanju narodnog ustanka na Kozari i u Bosanskoj krajini, i kao političkog komesara Kozarskog NOP odreda. Uzvici i aplauzi još u toku govora i na kraju izlaganja pokazali su koliko ih je narod toplo i srdačno prihvatio, koliko je pravilno shvatio osnovne ciljeve i zadatke svoje borbe, o kojima su im dr Mladen i Osman govorili. Mnogi su se tada ubijedili da borba u kojoj učestvuju nije samo srpska već drugih naroda. Bio je to snažan podstrek borbi za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naših naroda, kao preduslovu pobjede u ratu protiv okupatora i njihovih slugu i budućeg života u miru. Ovakvi veoma uspješni zborovi održani su tokom januara i u mnogim drugim podgrmečkim selima krupskog, novskog, bihačkog i ključkog sreza, a potom i petrovačkog sreza.

Poslije svakog održanog zbora dr Mladen Stojanović i ostali iz njegove pratnje ostajali su u selu gdje je bio zbor i dugo unoc razgovarali sa seljacima, odbornicima i borcima. Nakon održanog zbora u Jelašincima, zapravo u Školi u Bojištu, komandir Jelašinovačkog voda Uroš Kukolj, zamolio je dra Mladena i ostale da posjete borce na položaju na Međedem Brdu, što su oni prihvatili. Borci su očistili oružje i prostorije i spremili se za smotru. Kada je dr Mladen sa grupom drugova stigao pred kuće Stevana i Koje Stupara, komandir Voda Uroš Kukolj je raportirao dr Mladenu, izvijestivši ga da vod ima 74 naoružana borca. Poslije pozdrava s vodnikom dr Mladen i Osman rukovali su se i sa svakim borcem u stroju. Nakon toga održana je vodna konferencija na kojoj su govorili dr Mladen i Osman. Poslije njihovih istupa borci su postavljali pitanja o stanju na svjetskim ratištima, situaciji u ostalim krajevima okupirane Jugoslavije i o tome kako će se dalje razvijati naša NOB.

Dvadeset drugog januara 1942. održana je u Majkić-Japri konferencija vojnih i političkih rukovodilaca 1. krajiškog NOP odreda. U radu konferencije su učestvovali članovi štaba 1. krajiškog NOP odreda, komandiri i politički komesari četa, komandiri vodova, te dr Mladen Stojanović, komandant i Osman Karabegović, politički komesar 2. krajiškog NOP odreda i Milorad Mijatović, koji je raspoređen na dužnost u Podgrmeč.

Nakon analize vojno-političkog stanja na području 1. krajiškog NOP odreda i ocjene da je stanje bolje nego ranije, saopšteno je prisutnim da će se formirati krupski i sanski bataljon. Dotadanji komandant Odreda Ljubo Babić raspoređen je na drugu dužnost, a umjesto njega za komandanta je postavljen Milorad Mijatović, Petar Vojnović je postao zamjenik komandanta, Velimir Stojnić, politički komesar i dr Moni Levi zamjenik političkog komesara Odreda. Dosadašnji zamjenik komandanta Odreda Vojo Todorović

vić postavljen je za komandanta Krupskog bataljona, dok je Mihajlo škundrić, komandir Sanske čete, određen za komandanta Sanskog bataljona.

Sredinom februara 1942. i partijsko-politički kadrovi sa područja Podgrmeča krenuli su na oblasnu partijsku konferenciju, koja je 21—23. februara 1942. godine održana u Skender-Vakufu. Učesnici konferencije razmatrali su vojno-političku situaciju u Bosanskoj krajini, od ustanka do tad, analizirali stanje partijskih organizacija i partizanskih odreda, podvrgli kritici greške u dosadanjem radu i rukovođenju ustankom i borbom. Konferencija je mnogo doprinijela da partijsko-politički kadrovi bolje sagledaju i suštinu NOB i svoje zadatke u daljem radu i borbi.

Iz Podgrmeča su na oblasnu partijsku konferenciju krenuli i u njenom radu učestvovali: dr Mladen Stojanović, Šefket Maglajlić, Velimir Stojnić, Milorad Mijatović, Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Slobodan Marjanović, Hajro Kapetanović, Pero Morača, Stojan Makić, Rade Erceg, Vojo Stupar i Stojan Bjelajac. Na ovoj konferenciji prvi put se konstatuje da je partijska i skojevska organizacija sanskog sreza od Nove godine u sastavu Grmečkog okružnog komiteta KPJ i OK SKOJ-a.

FORMIRANJE I ISPRAČAJ GRMEČKE PROLETERSKE ČETE

Prema odluci Vrhovnog štaba NOP i DVJ, u sastavu 1. proleterske udarne brigade trebalo je da uđe i jedan krajiški proleterski bataljon. Partijsko rukovodstvo u Bosanskoj krajini je odlučilo da taj bataljon ima tri čete: grmečku, kozarsku i drvarsku proletersku četvu, pa su u tom smislu upućene odgovarajuće direktive štabovima na područje gdje ih je trebalo formirati.

Najprije je formirana Kozarska proleterska četa — 9. februara 1942. godine u Višnjici nedaleko planine Kozare.⁷ Drvarska proleterska četa nije formirana, već je na Grmeč upućen najprije jedan vod Petrovčana od 44 borca, a potom i vod Drvarčana jačine 47 boraca, direktno u centralnu Bosnu. Na ovom području nije se mogla formirati posebna proleterska četa jer se tih dana, radilo na organizovanju 5. krajiškog NOP odreda za područje Bosanskog Petrovca, Drvara, Bosanskog Grahova i Glamoča.

Krajem februara 1942. godine, dok su partijski kadrovi Podgrmeča bili na putu za Skender-Vakuf, u Štab 1. krajiškog NOP odreda je stiglo naređenje od Đure Pucara Starog da se formira grmečka proleterska četa. Iz partizanskih četa je trebalo izabrati najbolje i najhrabrije partizane, po mogućnosti članove KPJ ili SKOJ-a, koji bi ušli u proletersku četvu. Trebalo je da četa ima tri voda, a u svakom vodu po tri desetine i u svakoj desetini po jedan puškomitraljez.⁸ U štabu 1. krajiškog NOP odreda su tada bili samo

⁷ Branko Vuković: Prvi krajiški proleterski bataljon, izdanje Narodna armija Beograd, 1971, str. 10—12.

⁸ Dr Moni Levi: Podgrmeč — značajan centar ustanka u Bosanskoj krajini, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 70—73. U svom članku dr Levi pogrešno navodi da je u Srpsku Jasenicu stigla i Proleterska četa 5. krajiškog NOP odreda, jer je stigao samo ojačani vod, 44 borca. Nadalje, prilikom formiranja Grmečke proleterske čete nije bio prisutan Esad Midžić, jer je tada bio politički komesar Kozarske proleterske čete, koja se već nalazila u centralnoj Bosni.

Petar Vojnović i dr. Moni Levi, koji su odmah krenuli u Bataljon i čete da izvrše izbor boraca.

Kada su borci saznali da se formira grmečka proleterska četa i da će ona ući u sastav 1. proleterske brigade, mnogi su željeli da postanu proletari i dobrovoljno su se javljali da uđu u njen sastav. Izbor je izvršen i odabrani partizani su upućeni u Srpsku Jasenicu. Tu je stigao i proleterski vod s područja novog — 5. krajiškog NOP odreda, od 44 boraca, koje je predvodio Zdravko Celar. Borci ovog voda bili su skoro svi s petrovačkog sreza.

Svečano formiranje, smotra i ispraćaj Grmečke proleterske čete bili su 27. februara 1942. godine u Srpskoj Jasenici. Odabrani borci najprije su postrojeni pred školskom zgradom. Komandir čete Zdravko Celar predao je raport, a potom primio proletersku zastavu, pa su svi ušli u školsku učionicu, kao i mnogo ljudi, žena i omladine iz ovog i susjednih sela. U ime Štaba 1. krajiškog NOP odreda proletere je pozdravio dr. Moni Levi i saopštio sastav komande čete, a zatim su govorili Zdravko Celar, komandir i Avdo Cuk, politički komesar Grmečke proleterske čete. Poslije govora proletari su položili partizansku zakletvu. U stroju je bilo 106 boraca, naoružanih sa 97 pušaka i devet puškomitraljeza. Na svaku pušku je došlo po sto, a na puškomitraljez po trista metaka. Komandir 1. voda je bio Joja Runić, 2. voda Ratko Marjanović i komandir 3. voda Božo Šević.

S područja Sanskog sreza u stroju Grmečke proleterske čete u Srpskoj Jasenici su bili sljedeći dobrovoljci: Anić Đuro iz Otiša poginuo u Bijeloj nedaleko Daruvara, Bjelovuk Mihajlo, Krkojevci, Brkić Čedo Jelašinovci, poginuo 1942. godine u Radlovcu kod Orahovice u Slavoniji, Cvjetičanin Daniša, Predojevića Glavica, Damjanović Nikola, Kljevci, Došenović Mičo, Bošnjaci, Đurić S. Marko, Kozin, poginuo 1942. godine na Motajid, Indić Slobodan, Lušci Palanka, Ivaniš Savo, Krkojevci, poginuo u NOB, Ivaniš Stevo, Dabar, Korać Trivo, Miljevci, Kragulj Đ. Nikola, Dabar, Majkić Milan, Majkić Japra, nestao, nepoznata sudbina, Marjanović L. Mića, Dabar, kao komandir čete poginuo 1943. godine kod Vareša, Marjanović J. Ratko, Dabar, Marjanović Š. Spasoja, Majkić-Japra, Munjiza S. Dragoljub, Ljubo, Husimovci, Raković Đ. Toma, Otiš, Repajić, M. Dušan, Halilovci, Reljić K. Drago, Dabar, ranjen na Motajici, poslije prelaska rijeke Save sam se ubio nedaleko Slavonske Požege, Simić P. Ilija, Miljevci, Stanić Đ. Joja, Jelašinovci, Vukojević B. Milan, Majkić-Japra, poginuo 1942. godine u Nožičkom na Vrbasu i Vukojević N. Nikica, Slatina, poginuo 15. aprila 1945. godine kod Zagreba kao politički komesar bataljona 1. proleterske brigade.

Na prolazu kroz Lušci-Palanku Grmečkoj proleterskoj četi priključili su se i Kovačević S. Stevo, Sanica i Jandrić Dušan, Sanica, oba iz 2. sanske (Jelašinovačke) partizanske čete 1. bataljona »Petar Škundrić«.

U centralnoj Bosni, u Grmečku četu Krajiškog proleterskog bataljona stupio je i Sanjanin Vranić A. Mirko, Sanski Most.

Osim ovih Sanjana u Krajiškom proleterskom bataljonu, u Grmečkoj četi, bili su iz četa Sanskog bataljona i: Redžo Terzić, iz Bosanske Krupe, zamjenik politkomesara Prijedorsko-ljubijske partizanske čete, Rajko Čopić, iz Hašana, borac Prijedorsko-ljubijske čete, poginuo na Čemernici, Branko Desnica, iz Hašana, borac Prijedorsko-ljubijske partizanske čete, Svetožar Šepa, iz Medenog Polja, Bosanski Petrovac, borac Eminovačkog voda i još neki čija imena nisu mogla biti utvrđena.

Nakon svečane smotre i polaganja zakletve Grmečka proleterska četa je srdačno ispraćena iz Jasenice, pa je preko Lušci-Palanke, Jelašinovaca,

Bravska, Ribnika, Sitnice i Surjana otišla na Vrbas i pomoću malih čamaca u toku dana prešla ovu rijeku i u Bočcu se susrela s Kozarskom proleterskom četom.

Prilikom formiranja Krajiškog proleterskog bataljona 25. marta 1942. godine u Čelincu, za komandira Grmečke proleterske čete je postavljen Jovan Joja Runić, za političkog komesara Avdo Čuk, dok su komandiri vodova bili Ratko Marjanović, Božo Šević i Drago Reljić. Za komandanta Krajiškog proleterskog bataljona je postavljen Zdravko Čelar do tada komandir Grmečke čete, a za političkog komesara Esad Midžić do tada politički komesar Kozarske čete. Na svom borbenom putu po centralnoj Bosni i Slavoniji još neki Sanjani postali su rukovodioci u Krajiškom proleterskom bataljonu: u Slavoniji su postali vodnici Čedo Brkić i Đuro Anić, a kada je Bataljon prešao na Kozaru, krajem oktobra 1942. godine, nakon tragične pogibije Huse Hodžića za komandanta Bataljona borci su izabrali Dušana Repajića. U toku puta Krajiškog proleterskog bataljona od 25 boraca, s područja Sanskog Mosta, poginulo je pet, dok su tokom daljeg ratovanja poginula još četvorica boraca⁹

Za vrijeme boravka u Čelincu, u vrijeme formiranja Krajiškog proleterskog bataljona, Čedo Brkić je napisao pjesmu:

LIJEPO IME

Ima jedno lijepo ime
to je ime proleter,
od čije će ruke pasti
fašistička gadna zvjer.

I sada dužnost primam
s kojom ću se ponositi,
to je dužnost proletera,
to ne može svako biti.

Sad ostavljam selo svoje:
svoju majku, braću, seke,
gazim brda, gazim šume,
i duboke rijeke.

Ima jedno lijepo ime,
to je ime proleter,
od čije će ruke pasti
fašistička gadna zvjer.

A u mjesto braće svoje,
sestara i majke,
ja ću pasti u zagrljaj
moje puške tanke.

Gazim šume nepoznate,
i ostavljam zavičaj,
samo ne bi i' našem gadnom
dušmaninu doš'o kraj.

Naša vojska mora biti
čvrsta kao Lenjingrad,
od koje će da podlegne
fašistički zlobni gad.

Nakon odlaska Grmečke proleterske čete iz Podgrmeča u centralnu Bosnu uskoro je Branko Ćopić spjevao pjesmu koja je postala veoma po-

⁹ Prema spisku boraca Grmečke proleterske čete, objavljenom u spomenutoj knjizi Branka Vukovića, str. 196—201, u ovoj četi je bilo 38 boraca s petrovackog, šest s drvarskog sreza i 63 borca s područja Podgrmeča. U centralnoj Bosni četi se priključilo još devet boraca. Ovdje nisu uzeti u obzir borci Drvarskog proleterskog voda, koji je naknadno došao u centralnu Bosnu, neposredno pred formiranje Krajiškog proleterskog bataljona.

pulama i pjevala se ne samo u Podgrmeču nego i u čitavoj Bosanskoj krajini:

PJESMA O ZDRAVKU PROLETERU

Snijeg pada i hoće i neće, Zdravko s četom proletera kreće. Crven barjak, mladi partizani, sa Zdravkom su momci odabrani. Snijegom su zametnuti puti, mrki Grmeč u maglama ćuti.	Odoše mu najbolji junaci, u dalek svijet, studeni konaci. Sa Grmeča odjezdiše vuci u planine, prema Banjoj Luci. Ide Zdravko, barjak mu se vije, Vrbas pije i fašiste bije ...

Partizanski pjesnik Branko Ćopić inspirisao se formiranjem i borbama Grmečke proleterske čete, te junaštvom i pogibijom njenog komandira Zdravka Čelara, pa je napisao i pjesmu Balada o Zdravku proleteru. Vjerovatno pod dojmom svečanog i toplog ispraćaja proletera Branko Ćopić je tada napisao i pjesmu Omladinka Mara, koja je postala toliko popularna da su je tog ranog proljeća i kasnije tokom rata pjevali i borci i omladina u pozadini. Kako je pjesma pisana po uzoru na narodne pjesme, narod ju je »posvojio« i mnogi su mislili da je tvorevina anonimnog narodnog pjesnika. S proljeća 1942. šapirografisana je i vrlo brzo stigla u sve krajeve, sela i vojne jedinice Podgrmeča, pa i dalje, i postala jedna od najpopularnijih pjesama te godine:

OMLADINKA MARA

Bolna leži omladinka Mara sa starom se majkom razgovara. Mila majko, budi me u zoru, primakni me našem prozoru, da ja vidim prije bijela dana proletersku četu partizana, među njima i svoga dragana proleterske čete barjaktara. Da mu samo vidim kosu plavu i nad kosom crvenu zastavu. Da je vidim, da me želja mine, da mi lice kao nekad sine.	Slavna četo, ti ćeš sjutra proći, moj dragane, da i' ćeš natrag doći? Ako li mi gdje u boju pane, ne dam suzi da iz oka kane. S ponosom će spominjati Mara: Imala sam dragog barjaktara. Mila majko, budi me u zoru, primakni me našem prozoru, da ja vidim naše desno krilo; mislim, majko, lakše bi mi bilo. B. Ćopić Partizan

Znatno kasnije Branko Ćopić napisao je još jednu pjesmu o krajiškim proleterima, Pjesmu mrtvih proletera, koju su članovi kulturnih ekipa širom zemlje u toku rata veoma često recitovali.

U ovom periodu radilo se na jačanju postojećih i formiranju novih partijskih organizacija, u jedinicama i u pozadini. Međutim, iako su se mnogi borci isticali u borbi, bili neustrašivi, disciplinovani i bili spremni da poginu (neki su u ovom periodu i poginuli), ipak je malo njih primljeno u članstvo KPJ.

U 1. četi (Bravskoj) krajem decembra 1941, ih prvih dana januara 1942, formirana je partijska organizacija, u kojoj su bili Janko Radulović, zamjenik političkog komesara, Ilija Latinović i Lazo Latinović.

U 2. četi 1. bataljona »Petar Škundrić« (ranije Jelašinovačka), u ovom periodu u članstvo KPJ su primljeni: Uroš Kukolj, komandir, Milan Čalić i Nikola Dobrijević, politički delegati. Da bi se pojačao politički rad, krajem marta u ovu četvu su premješteni članovi KPJ Stojan Makić, Lazo Gajanović i Branko Medarević. Makić je primio dužnost političkog komesara, a Medarević je postavljen za desetara u vodu Miloša Perišića.

U Eminovačkom vodu, kasnije 3. četi, formirana je partijska organizacija, čiji je sekretar bio Rade Erceg, najprije politički delegat, a kada je formirana Četa, onda njen politički komesar. Pero Morača i Rade Erceg pri formiranju ćelije primili su za članove KPJ dotadanje kandidate Vladu Prošića, Kostu Banjca i Stanka Marjanovića, a nešto kasnije i Svetka Šepu i Đuru Latinovića. Tada je kandidovan za člana KPJ Đuro Banjac, vodnik, koji je postao i komandir Čete i neposredno potom poginuo na Briševu.

Tokom zime partijska organizacija Palanskog voda primila je za člana KPJ i Stojana Milinovića.

U partijsku organizaciju Ljubijsko-prijedorske čete početkom januara 1942. primljeni su Mile Davidović, komandir, Joja Runić i Nikica Vukojević, a nešto kasnije Rajko Ćopić, Stevo Vještica, Miroslav Majkić, Luka Majkić, Dušan Repajić, Marko Đurić Bradica, Đuro Đurić i Uroš Damjanović.

Početkom januara 1942. politički komesar Čete Slobodan Marjanović organizovao je za sve članove Partije i kandidate proradu materijala, koja je trajala dva dana. Komunisti su proučavali članke kao: »Šta je Komunistička partija Jugoslavije i kakva je njena uloga«, »Šta znači biti član KPJ«, zatim članke o NOP i NOB. Na završetku informisanja kandidatima je saopšteno da su primljeni u članstvo KPJ.

Dok su se partijske organizacije u četama postepeno razvijale i jačale, u pozadini je to išlo sporije. U jedinicama se brzo pokazivalo kakav je ko borac i koliko se zalaže na sprovođenju linije NOB, pa su najbolji primani za članove KPJ i SKOJ-a. Međutim, u pozadini se ljudi nisu mogli brzo procijeniti na konkretnim primjerima i zadacima, pa se desilo napr. da su u partijsku organizaciju u Lušci-Palanci primljeni kao članovi KPJ neki ljudi koji po svojoj prošlosti i političkom ubjeđenju nisu mogli zaslužiti takvo povjerenje i čast. Vrlo brzo se pokazalo da su neki novi članovi politički neaktivni, da oklijevaju da se prijave u četvu, a jedan je imao i šovinističko shvatanje o Muslimanima i Hrvatima. O tome je Dušanka Kovačević, član OK KPJ referisala na sjednici Okružnog komiteta KPJ. Tada je zaključeno da se partijska organizacija u Lušci-Palanci rasformira, a da se na sastanak pozovu samo oni koji i dalje mogu biti članovi KPJ.¹⁰

U isto vrijeme je raspuštena i partijska organizacija u Majkić-Japri. Okružno partijsko rukovodstvo je bilo nezadovoljno radom članova KPJ ovog sela, pa time i radom društveno-političkih organizacija sela i NOO. Tek polovinom 1942. ponovo se formira partijska organizacija u ovom selu, ali niko od ranijih članova tada nije primljen u KPJ.

PARTIJSKO SAVJETOVANJE U EMINOVcima

Nakon povratka sa oblasne partijske konferencije održane 21—23. februara 1942. godine u Skender-Vakufu, Okružni komitet KPJ za Grmeč or-

¹⁰ Kazivanje Dušanke Kovačević, 12. januara 1976. godine.

organizovao je prve sreske partijske konferencije na Podgrmeču: za novski srez — 12. marta i za krupski srez — 14. marta, na kojem su izabrani i prvi sreski komiteti KPJ novskog i krupskog sreza. Okružni komitet KPJ je cijenio da se još ne može održati prva sreska konferencija KPJ za sanski srez, pa je umjesto toga organizovao partijsko savjetovanje u Eminovcima.¹¹ Bilo je to drugom polovinom marta 1942. godine, neposredno poslije oslobođenja Budimlić Japre. Na savjetovanje su pozvani komandiri, politički komesari, politički delegati, vodnici i borci članovi KPJ, kao i pozadinski radnici. Bila je to prilika da se sekretar Okružnog komiteta Šefket Maglajlić pobliže upozna sa članovima Partije i stanjem na sanskom srezu i, konačno, to je značilo zvanično uključivanje ovog sreza u sastav grmečkog okruga. Posebno se na sastanku razmatrala situacija nastala djelovanjem Italijana u ovom kraju i problemi nastali pojavom četništva i njihovih napada na partizane. Istovremeno je članstvo upoznato s radom i zaključcima prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu.

Učesnici savjetovanja su razmatrali i stanje partijskih i skojevskih organizacija na sanskom srezu i u vojnim jedinicama na ovom sektoru. Bilo je riječi i o potrebi kandidovanja za članove KPJ nekih već istaknutih komandira i boraca u 1. bataljonu »Petar Škundrić«.

U pismu upućenom 5. marta 1942. Pokrajinskom komitetu KP za Bosnu i Hercegovinu Lepa Perović, koja se tada nalazila u Bosanskoj krajini, javila je da Okružni komitet Bihać (Grmeč) ima: dva sreska komiteta (Bosanska Krupa i Bosanski Novi), šest ćelija u vojsci, deset ćelija u pozadini i 79 članova KPJ.¹² U izvještaju nisu navedeni podaci za sanski srez, u kojem još tada nije bilo sreskog komiteta KP, ali su postojale partijske ćelije u svim četama i u Štabu 1. bataljona »Petar Škundrić«, kao i bataljonski biro (članovi biroa: Pero Morača i sekretari četnih ćelija), ukupno šest ćelija, i još jedna ćelija u pozadini (Lušci-Palanka sa šest članova), ukupno sedam ćelija sa oko 38 članova Partije na sanskom srezu.

U Štabu 1. bataljona »Petar Škundrić« marta 1942. godine članovi KPJ su bili: Mihajlo Škundrić, komandant. Pero Morača, politički komesar i Zdravko Prošić, sekretar Štaba. U 1. četi (Bravska četa) članovi KPJ su bili: Dušan Čeko, politički komesar, Janko Radulović, zamjenik političkog komesara, Ilija Laze Latinović, Kojo Radulović i Vlado Ožegović. U 2. četi (Jelašinovačka) članovi KPJ su bili: Uroš Kukolj, komandir, Stojan Makić, politički komesar, Stojan Bjelajac, zamjenik političkog komesara (sekretar ćelije), Milan Čalić, Nikola Dobrijević i Mihajlo Bjelovuk, politički delegati i Branko Medarević, desetar, pa vodnik voda. U 3. četi (Eminovačkoj): Rade Erceg, politički komesar, Vlado Prošić, zamjenik komandira, pa komandir čete, Lazo Gajanović, zamjenik komesara čete, Svetko Šepa, Đuro Latinović i Stanko Marjanović. U 4. četi (Palanskoj) bili su članovi: Đuro Štrbac, politički komesar, Stojan Milinović, vodnik i Zdravko Njegovan, zamjenik

¹¹ Na zgradi Škole u Bosanskom Milanovcu stoji spomen-ploča sa tekstom:

»U ovoj školi januara 1942. godine održano je savjetovanje komunista Podgrmeča na kome su doneseni važni zaključci za dalji razvoj ustanka u ovom kraju«.

Kao što je u tekstu navedeno, savjetovanje je bilo samo za srez Sanski Most, a ne za Podgrmeč, i nije održano januara, već drugom polovinom marta 1942. godine.

¹² s Zb. I V/1, str. 133.

političkog komesara. U 5. četi (Prijedorsko-ljubijskoj) članovi KPJ su bili: Mile Davidović, komandir, Miroslav Majkić, politički komesar, Uroš Damjanović, zamjenik političkog komesara, Ratko Novaković, operativni oficir i Nikica Vukojević politički delegat.

FORMIRANJE SRESKOG KOMITETA KPJ

Nakon održanog partijskog savjetovanja u Eminovcima, drugom polovinom marta 1942. godine, Okružni komitet KPJ za Grmeč uputio je na sanski srez grupu članova KPJ s područja krupskog, novskog i bihačkog sreza da partijsko-politički djeluju u sanskom srezu. Tada je OK KPJ Grmeč u prvi sreski komitet KPJ za sanski srez imenovao: za sekretara Simu Bjelajca, predratnog člana Partije iz Blatne i za članove Jelu Perović, učiteljicu iz Hašana, Dušana Stupara Pobru, iz Rujiške, Smiljku Čopić-Rašetu, domaćicu iz Hašana i Dušana Mandića, iz Krupske Suvaje, koji je određen i na dužnost sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a, formiranog tih dana. Početkom maja za člana Sreskog komiteta je došao i Branko Brano Todić, poštanski službenik iz Bosanskog Novog, a od jula-avgusta i Vahida Maglajlić, istaknuti aktivista revolucionarnog pokreta iz Banjaluke.^{1*}

Članovi Sreskog komiteta imali su međusobna zaduženja za sektore rada: Simo Bjelajac i Dušan Stupar — narodnooslobodilački odbori, Jela Perović, Smiljka Rašeta, a potom i Vahida Maglajlić — rad sa ženama, tj. AFŽ, Dušan Mandić — SKOJ i omladina. Uz to je svaki član Sreskog komiteta imao i određena sela na kojima je najneposrednije djelovao: Simo Bjelajac na području opštine Lušci Palanka, Branko Todić najprije na području dabarske i eminovačke opštine, a nakon oslobođenja Prijedora, 16. maja, na području oslobođenih sela: Radomirovca, Sokolišta, Volara, Miške Glave, Cikote i Surkovca; poslije prodora neprijatelja u ta sela, tokom ofanzive na Kozaru, on se vratio na dabarsko-eminovačko područje. Dušan Stupar Pobro — sela Sjeverno od Lušci-Palanke (Lipnik, Hadrovci i druga), Vahida Maglajlić na području halilovačke (Budimlić-Japra) opštine, dok su Jela Perović i Smiljka Rašeta djelovale među ženama na ostalim područjima sanskog sreza.

Sreski komitet se rijetko sastajao i tada, obično, u Lipniku, Skucanom Vakufu, ali i u Lušci-Palanci i Budimlić-Japri. Zaduženje za pojedine grupe sela i opštine, ili za pojedine sektore rada upućivalo je svakog člana sreskog partijskog rukovodstva na samostalno djelovanje i odlučivanje. Svaki član komiteta na dobijenom području imao je veoma mnogo posla, bilo u organizovanju ili učestvovanju u radu seoskih političkih skupova, bilo u pomaganju organizovanja brojnih akcija i aktivnosti, odnosno u pamaganju NOO u njihovom svakodnevnom gradu. Najčešće su se pri susretu članovi komiteta međusobno dogovarali o poslu i raspravljali o problemima, sve do prve partijske konferencije, održane 17. septembra 1942. godine.

Sve do juna 1942. godine na sanskom srezu je djelovala Dušanka Kovačević, član OK KPJ i sekretar SKOJ-a za Grmeč. Kako je kao član okružnog partijskog rukovodstva i izgrađeniji član Partije pomagala i sreskom

¹³ Kazivanje tadašnjih članova Sreskog komiteta KPJ Branka-Brane Todića i Dušana Mandića autoru.

rukovodstvu, u sjećanju mnogih ostalo je da je ona bila i sekretar Sreskog komiteta KPJ. Međutim, tačno je da je Dušanka tada bila član OK KPJ i od marta 1942. godine OK SKOJ-a, a Simo Bjelajac sekretar SK KPJ, kako je naprijed navedeno.

Partizanske čete 1. bataljona »Petar Škundrić« izvojevale su brojne pobjede nad neprijateljem i znatno proširile slobodnu teritoriju u dolini rijeke Sane, te su pred tek formiranim Sreskim komitetom KPJ iskršli brojni i veoma složeni zadaci. Prije svega, na srezu je bilo veoma malo partijskih organizacija i još manje u njima članova s područja sanskog sreza. Od nešto oko 32 člana KPJ u četama Bataljona tek šesnaest, polovina, bili su Sanjani, a svi ostali borci iz drugih srezova. Zato je pred Sreskim komitetom bio zadatak da već istaknute i kroz mnoge borbe i aktivnosti provjerenе borce pripremi i primi u članstvo KPJ. Nadalje, prošle jeseni i zime izabrane seoske narodnooslobodilačke odbore trebalo je u nekim selima popuniti, u njih uključiti nove, agilnije ljude, koji će se više zalagati za veći doprinos sela NO borbi. Tokom zime 1941—1942. pokazalo se da se pojedini odbornici nisu trudili da njihovo selo prema svojim imovnim i drugim mogućnostima pomaže borbu. Pojedini odbornici su uzimali u zaštitu svoje rođake i bogatije porodice i određivali im manje obaveze, koje ne odgovaraju njihovom materijalnom stanju. Iz želje da se odbori ojačaju aktivnijim i odanijim odbornicima, ali i da se iz njih uklone oni koji se nisu pokazali aktivnim, već od januara 1942. godine vršena je dopuna ili izmjena većine NOO i u ovom srezu, što je završeno do proljeća.

Nadalje, sreski komitet KPJ je razvio agitaciju da stanovništvo u novooslobođenim selima (Koprivna, Podlug, Oštra Luka, Rasavci, Usorci i druga) evakuiše sve vrednije stvari, a naročito žito i druge namirnice, u sela podno Grmeč-planine pošto je neprijatelj jačim snagama mogao ponovo okupirati ta sela. A kada je Štab 1. bataljona »Petar Škundrić« krajem marta 1942. godine bio obaviješten da neprijatelj koncentriše jake snage u Sanskom Mostu, onda se većina članova Sreskog komiteta našla u tim selima da pomogne da se evakuacija organizovanje izvrši.

Seljaci ovih sela započeli su već od januara sklanjati veće količine žita i drugog u ranije oslobođena podgrmečka sela, kod svoje rodbine i prijatelja. Zbog blizine neprijateljevih uporišta (Demiševci, Stari Majdan i druga) evakuacija je vršena uglavnom tokom noći. Neki seljaci su uspijevali da sa konjima natovarenim žitom i drugim tokom noći odu do Eminovaca ili Bošnjaka i iste se noći vrate. Drugi su u tim selima predanili, a onda se naredne noći vraćali u svoje selo. Zato je evakuacija žita i drugog bila dosta spora. Međutim, u jeku najvećeg angažovanja stanovništva i boraca na evakuaciji iz tih sela uslijedio je 11. aprila 1942. godine napad neprijatelja, pa je mnogo žita i drugih namirnica ostalo u kućama koje je neprijatelj zapalio ili opljačkao.

Sreski komitet je nastojao da se ranije započeti rad na organizovanju žena i omladine intenzivira, jer će oni biti u pozadini najsnažnija uporišta NOP, što se svakim danom i potvrđivalo.

Iako je od prvog dana ustanka bilo prošlo već devet mjeseci veoma uspješne borbe, u kojima su partizanske jedinice sanskog sreza postigle izvanredne rezultate, još uvijek je bilo pojedinaca kako u četama tako i u pozadini koji nisu prihvatili, ili u najmanju ruku nisu razumijevali liniju NO borbe. Događaj koji se tih dana, aprila 1942. godine zbilo u selu Grda-

novcima, bio je jedan od posljednjih sukoba političkih radnika i većine stanovništva, s jedne strane, sa onima koji još tada nisu svesrdno prihvatili platformu NOB, s druge strane.

Pošto je u NOO sela Grdanovaca bilo pojedinaca koji nisu htjeli izvršavati zadatke koji su od interesa za NOB, i koji su nastojali da njihovoj selo da što manje priloga za vojsku, Sreski komitet je odlučio da se održi politička konferencija cjelokupnog stanovništva tog sela na kojoj će se ukazati na propuste u radu Odbora i predložiti da se izvrši izmjena u njegovom sastavu. U Grdanovcima, u kući Đure Aničića bio je i Štab 1. bataljona »Petar Škundrić«, pa su i članovi Štaba došli na ovu konferenciju, zatim Dušanka Kovačević, Simo Bjelajac i još neki politički radnici. Bilo je već proljeće, pa se konferencija držala napolju kraj jedne lokve. I dok se većina stanovništva okupila oko političkih radnika, pa je konferencija i otvorena, istovremeno na drugoj strani lokve oko nekih odbornika okupila se manja grupa Grdanovčana, te su i oni držali svoju konferenciju, kojom je rukovodio Mile Aničić, dotad predsjednik Odbora. Na oba skupa su držani govori, ali je većina ipak slušala šta govore članovi Štaba Bataljona i politički radnici većoj grupi ljudi. Ubrzo je jedan po jedan slušalac napuštao Aničića i prelazio ka većini. Konačno su svi prešli, pa je okupljeno stanovništvo jednoglasno smijenilo Milu Aničića s dužnosti predsjednika seoskog NOO. Umjesto njega za predsjednika je izabran Mile Miljević. Nakon ove konferencije i selo Grdanovci je davalo znatno više priloga za vojsku, izbjeglice, sirotinju.

Tih dana dogodio se još jedan incident, koji se sticajem okolnosti ipak srećno okončao. Na seosku konferenciju u Eminovce polovinom aprila bila je stigla Dušanka Kovačević. Kako je tog dana u ovo selo došla velika masa izbjeglica iz Koprivne, Podluga, Oštre Luke i drugih sela uz rijeku Sanu, Dušanka Kovačević je navratila među njih. U jednoj kući zatekla je veliku grupu žena sa djecom i ponekim odraslim čovjekom. Započela je razgovor, pitala ih jesu li šta ponijeli sa sobom, na što su žene odgovorile da nisu skoro ništa uspjele ponijeti zbog iznenadnog napada neprijatelja. Tada ih je Dušanka podsjetila da su im savjetovali da sklone sve vrednije stvari. Utom se neka žena, izbjeglica, dobro zagleda u Dušanku, pa viknu da nju zna, da je Turkinja sa Sane. Nastupila je zakratko tišina. Ipak se razgovor nastavio. Međutim, ubrzo dođe jedan odbornik i upita Dušanku da li je ona došla na konferenciju. Dušanka potvrdi, a odbornik je tada pozove da odmah krene u Odbor i oboje odu kroz gaj u drugi dio sela. Usput se odbornik raspitivao o svemu i svačemu, a kada su došli do zgrade Odbora, Dušanki reče da uđe u sobu, a on osta napolju i potom zaključa vrata. Oko dva sata Dušanka Kovačević je bila zaključana dok napolju nije čula glas Petra Vojnovića, pa poviče: »Petre, Petre!« Neko otvori vrata, uđe Petar Vojnović i iznenađen upita otkud ona tu.⁴ Nije to bila samo predostrožnost prema nepoznatom licu već i odbornikovo nepovjerenje prema Muslimanima.

NOVI ČLANOVI I ORGANIZACIJE KPJ

Organizacije KPJ u četama 1. bataljona »Petar Škundrić« i u Udarnom bataljonu, kada je formiran, poklonile su veliku pažnju moralno-političkom vaspitanju svih boraca, a posebno omladinaca i onih koji su kandidovani za članove KPJ. Međutim, pri odlučivanju da li da se neki partizan primi za člana KPJ ponekad su sitnije slabosti precjenjivane, a nedovoljno su ci-

⁴ Prema kazivanju Dušanke Kovačević 12. 1. 1976. godine autoru.

jenjene mnoge veoma pozitivne osobine (hrabrost, odanost NOB, drugarstvo i si.), pa su pojedinci dugo bili kandidati, ili im je dugo vremena trebalo da ih uvrste u kandidate. Zato je u prvoj polovini 1942. godine malo boraca i rukovodilaca primljeno u KPJ, iako su to skoro svim svojim životom i radom mnogi već bili zaslužili.

Tokom proljeća i početkom ljeta 1942. godine bili su kandidovani, pa potom primljeni za članove KPJ u 2. sanskoj četi Jovo Despot, Dušan Gavran, Rade Brkić, Ratko Ilić, a kada su se u maju vratili iz Proleterskog bataljona Stevo Kovačević, Mihajlo Bjelovuk i Tomo Raković i oni su postali članovi KPJ, a potom i Dušan Kokanović i Đorđo Kovačević. U Udaranom bataljonu, odnosno četama od kojih je formiran, za članove KPJ su primljeni Filip Ćorak, Marko Budimir, Stevo Ćulibrk i još neki. I u ostalim sanskim četama u ovom periodu primljeni su za članove KPJ poneki najistaknutiji borci, ali je još uvijek bilo i komandira, pa i komandanata bataljona koji nisu bili članovi KPJ, iako su to bili zaslužili. Znatno sektaštvo kod nekih partijskih rukovodilaca ometalo je brže omasovljavanje partijskih organizacija najzaslužnijim borcima.

Okružni komitet KPJ za Podgrmeč je prvom polovinom maja 1942. godine organizovao u Benakovcu partijski kurs, koji su pohađali i članovi KPJ lušcipalanske organizacije: Jozo Sašić, Vaso Praštalo Mlađi i Ilija Indić. Po povratku s kursa njih trojica su činila jednu partijsku organizaciju, a sekretar je bio Jozo šašić. Ubrzo ga je zamijenio Ilija Indić. Nakon toga za članove KPJ su još primljeni: Mirko Ćulibrk iz Praštala i Drago Praštalo iz Lušci-Palanke. Tokom ljeta u ovu organizaciju su uključeni članovi KPJ koji su došli s drugih područja: Duka Bačkonja, Nada Jovović, Dragomir Subotić i još neki.

Ubrzo nakon oslobođenja Budimlić-Japre formirana je partijska organizacija, jedinstvena za sela: Halilovce, Johovicu, Duge Njive, Ćele, Budimlić-Japru i Agiće. Za sekretara je izabran Petar Medić iz Johovice, dok su članovi ćelije bili: Milan Tintor (Mali), Nikola Sovilj iz Johovice i Nikola Predojević iz Agića. Vrlo brzo primljeni su i Milan Repajić iz Halilovaca, Jovanka Sređić iz Johovice i Ilija Studen, iz Ćele (japranske).

U junu 1942. formirana je prva partijska organizacija u selu Fajtovcima. Za članove su tada primljeni Mile Vukobrat i Branko Došenović iz Fajtovaca i Mirko Savić i Mile Saganović, izbjeglice iz Rasavaca; sekretar je bio Mirko Savić.

PRVA OKRUŽNA KONFERENCIJA SKOJ-a

U Lušci-Palanci je 21. i 22. marta 1942. godine održana Prva okružna konferencija SKOJ-a za grmečki okrug, odnosno za srezove: Bosansku Krupu, Sanski Most, Bihać i Bosanski Novi.¹⁵

¹⁵ U zapisniku Prve okružne konferencije SKOJ-a piše da je sanski srez »... pripao ovom okružnom komitetu SKOJ-a tek 28. decembra 1941. godine«. Nakon okružne partijske konferencije, održane 22. decembra 1941. godine, OK SKOJ-a je intenzivnije počeo djelovati i na sanskom srezu, iako je njegov član Drago Lang i odranije, djelovao na ovom srezu. Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, izd. Istorijsko odjeljenje CK NOJ Beograd, 1954. tom I, knj. 2, str. 514—516.

Konferenciji je prisustvovalo oko 130 delegata iz četiri sreza i jedinica 1. krajiškog NOP odreda. U radu su učestvovali Šefket Maglajlić, u ime OK KPJ Grmeč, Mile Perković, u ime Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, zatim Dušanka Kovačević, član OK KPJ i Branko Ćopić, partizanski pjesnik.¹⁶

Izveštaj o radu skojevske organizacije grmečkog okruga je podnijela Rada Vranješević. Mile Perković je govorio o vojno-političkoj situaciji i o osnivanju Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine

Učesnici prve okružne skojevske konferencije u Lušci-Palanci, 22. marta 1942. godine (snimio Luka Glušac).

¹⁶ Boško Kecman: Prva okružna konferencija SKOJ-a za Podgrmeč, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 476.

(NOSOBIH), objašnjavajući ulogu i zadatke ove omladinske antifašističke organizacije, koja treba da obuhvati svu antifašističku omladinu.

Od oktobra 1941. godine, kada je započeo rad na organizovanju omladine u Podgrmeču, na oslobođenoj teritoriji, do 21. marta 1942. godine ostvareni su veoma značajni rezultati u svestranom uključivanju omladine u partizanske jedinice, u političku aktivnost, ali i u svestrani kulturnoprosvjetni rad.

Iz podataka u zapisniku se vidi da je omladina za šest mjeseci rada ostvarila velike rezultate:

OKRUG:		SREZOVI			
aktivnost	sanski	novski	krupski	bihački	
36 AKTIVA SKOJ-a	8	16	10	2	
251 članova, od toga	59	85	80	27	
193 omladinaca	45	56	65	27	
58 omladinki	10	29	15		
42 VASPITNE GRUPE	19	17	6	—	
607 članova, od toga	226	345	36	—	
395 omladinaca i	176	219	30	—	
212 omladinki	80	126	6	—	
13 HOROVA	3	3	7	—	
365 članova, od toga	90	75	200	—	
210 omladinaca	45	45	120	—	
155 omladinki	45	30	80	—	
68 OMLADINSKIH KONFERENCIJA	6	43	15	4	
4550 učesnika	600	2.450	900	600	
3100 omladinaca	300	1.750	600	450	
1450 omladinki	300	700	300	150	
2 OMLADINSKA ZBORA	1	1	—	—	
800 učesnika	200	600	—	—	
520 omladinaca	120	400	—	—	
280 omladinki	80	200	—	—	
112 ZABAVA	83	11	18		
9.700 prisutnih	2.000	3.200	4.500	—	
6.600 omladinaca	1.300	2.600	2.700	—	
3.100 omladinki	700	600	1.800	—	
37 KULTURNIH VEČERI	7	—	30	—	
3.600 prisutnih	1.200	—	2.400	—	
2.400 muških	900	—	1.500	—	
1.200 ženskih	300	—	900	—	
3 VOJNO-POLITIČKA OMLADINSKA KURSA	1	1	1	—	
195 učesnika					
1 OMLADINSKA CETA	1	—	—	—	
84 omladinaca i omladinki					

Iz ovog pregleda vidi se da je omladina sanskog sreza razvila veoma raznoliku aktivnost.¹⁷ Stalno isticanje koliko je omladinki obuhvaćeno određenim aktivnostima pokazuje koliko se pažnje poklanjalo aktiviranju omladinki na svim poljima djelatnosti. Treba se podsjetiti na tađanja konzervativna i patrijarhalna shvatanja većine stanovništva o ženama, pa tako i o omladinkama, shvatanja da je njihovo mjesto samo u kući i na njivi. Nije teško zaključiti koliko se mnogo postiglo za ovo kratko vrijeme u lomljenju konzervativnih navika, odnosa i shvatanja i u stvaranju novih.

Prva skojevska konferencija izabrala je Okružni komitet SKOJ-a u sastavu: sekretar Dušanka Kovačević, članovi Slobodan Erceg Braco, Pero Divjak, Dušan Mandić i Boško Kecman.

Po završetku Konferencije u Lušci-Palanci je sutradan održan omladinski zbor na koji je došlo oko 1.600 omladinaca i omladinki iz mnogih podgrmečkih sela. Oni su stigli sa zastavama, parolama na transparentima, pjevajući borbene partizanske i narodne pjesme. Na zboru je govorio novi član Okružnog komiteta SKOJ-a Slobodan Erceg Braco. Poslije govora omladina se dugo veselila, pjevala, igrala, a onda razišla na sve strane u svoja slobodna podgrmečka sela.

FORMIRANJE SRESKOG KOMITETA SKOJ-a

Nekoliko dana po završetku Prve okružne konferencije SKOJ-a formiran je, početkom aprila, Sreski komitet SKOJ-a za sanski srez u sastavu: sekretar Dušan Mandić (koji je ovu dužnost primio poslije odlaska Dušanke Kovačević na novu dužnost), članovi Rajko Drljača, Dušanka Perović, Zora Kovačević, Đorđe Karan i Vaso Praštalo, od kojih je Sanjanin samo Praštalo.¹⁸ Sastanci Sreskog komiteta SKOJ-a su tada održavani u Skucanom Vakufu, u kući Ilije Divjaka i u Lušci-Palanci.

Svaki član Komiteta je djelovao u sredini u kojoj je živio, odnosno na području sela gdje je bio raspoređen. Tek na Prvoj oblasnoj skojevskoj konferenciji, 10. novembra 1942. godine, donijeće se zaključak da skojevska rukovodstva, sreska, okružna i oblasna, biraju biro komiteta, čiji članovi neće imati određeni teren, već će kolektivno rukovoditi cjelokupnom organizacijom. Međutim, u proljeće i ljeto 1942. godine još uvijek je bila praksa da svaki član partijskog ili skojevskog rukovodstva bude odgovoran za jedno selo ili grupu sela (opštinu), ili za sektor rada.

Omladinska rukovodstva su razvila vrlo živu aktivnost u partizanskim četama i u oslobođenim selima. Tokom svih mjeseci mnogi omladinci su primani u SKOJ, a formirani su i novi aktivni SKOJ-a.

Već od marta 1942. godine proširen je aktiv SKOJ-a u 2. sanskoj partizanskoj četi. Tada su za članove SKOJ-a primljeni najistaknutiji borbino-omladinci, među kojima: Janko Bjelobrk, Petar Dodik, Mile Bursać, Branko Cmobmja, Milan, Živko i Stevo Cmomarković, Nikola Drljača, Đuro Gru-

¹⁷ Ovaj pregled aktivnosti podgrmečke omladine do Prve skojevske konferencije sačinjen je na osnovu pojedinačnih izvještaja o radu u svakom srezu navedenih u zapisniku. Dokumenti istorije omladinskog pokreta, tom 1, knj. 2, str. 514—516.

¹⁸ Sastav Sreskog komiteta SKOJ-a je utvrđen prema kazivanju Dušana Mandića i Jove Despota.

biša, Stevo Ilić, Lazo Medić, Petar Mudrinić, Dušan Kokanović i Đorđo Kovačević. Vrlo brzo nekoliko skojevaca, među kojima Dušan Gavran, Jovo Despot, Đorđo Kovačević i Dušan Kokanović, primljeni su za članove KPJ, a kasnije i većina ostalih.

Skojevski aktivni znatno su prošireni ili formirani i u ostalim partizanskim četama 1. bataljona i Udarnog bataljona, ali još uvijek ne u svim, samo nema podataka koji su sve omladinci tada primljeni u SKOJ.

U prvoj polovini 1942. godine formirani su prvi aktivni SKOJ-a i u velikom broju slobodnih podgrmečkih sela. Kako je u svakom oslobođenom selu od jeseni postojala omladinska organizacija, koja se nakon direktiva dobijenih marta 1942. godine postepeno konstituisala u organizaciju NOSO-BiH, već su se mnogi omladinci i omladinke istakli u radu, pa je bilo teško između mnogo aktivnih izabrati manji broj najaktivnijih i od njih formirati aktiv SKOJ-a.

U to vrijeme kada su članovi SKOJ, kao i članovi KPJ, održavali sastanke tajno i katkada krišom u kakvoj štali, šumarku, sobi, čak uz obezbjeđenje; na slobodnoj teritoriji Podgrmeča događa se nešto sasvim suprotno: uz prisustvo odraslih i mladih, na masovnim konferencijama sela, vrši se izbor mladića i djevojaka u članstvo SKOJ; čitavo selo odlučuje o tome ko će biti član SKOJ-a. To se događalo u brojnim selima Podgrmeča, pa i na sanskom srezu, u Lipniku, Hadrovcima, Slatini, Dabru, itd., i to već u zimu 1941/42. i tokom 1942. godine.

Takva praksa, uslovljena širinom NOP, koji je obuhvatio skoro svu podgrmečku omladinu, dovela je do toga da su se omladinski kadrovi i omladina u cjelini dugo opirali formiranju NOSO-BiH-a, smatrajući se skojevcima iako neki to formalno još nisu bili. Sve to govori da se širina omladinskog antifašističkog pokreta, ostvarena do rata u Bosanskoj krajini, već u prvoj godini rata toliko narasla i postigla već takav kvalitet koji je doveo do javnosti rada SKOJ-a i njegove uloge u ustanku. To je uticalo na mijenjanje svijesti masa i dovelo do toga da je sve stanovništvo postalo živo zainteresovano za rad omladinske organizacije i za to ko će biti član SKOJ-a. Dostizanje takvog kvaliteta u širini i radu antifašističkog omladinskog pokreta u Podgrmeču, i to već u prvoj godini revolucije, istorijska je vrijednost koja je veoma mnogo uticala na dalji tok borbe.

Dušan Mandić, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a, djelujući na području sela Dabra, koje ima jedanaest velikih zaselaka, tokom proljeća u svakom dabarskom zaseoku formirao je aktiv SKOJ-a, tako da je krajem juna 1942. godine u Dabru bilo preko stotinu skojevaca. U predlaganju omladinaca i omladinki u SKOJ učestvovali su i odrasli ljudi i žene. U svakom aktivu bilo je 9—12, pa i 13 i 14 omladinaca i omladinki. Određen kriterij je bio i za prijem u omladinsku organizaciju, NOSO-BiH; omladinac je morao biti aktivan, a za SKOJ najbolji, najaktivniji i najhrabriji. Ponegdje su ovi skupovi na kojima je i narod birao omladince i omladinke u SKOJ bile masovne konferencije, priredbe, pa i zborovi. To nije bio slučaj samo na području Dabra već i u nizu drugih sanskih sela, kao i sela drugih podgrmečkih srezova.

Kada su u ljeto 1942. godine u Bosansku krajinu došli članovi Biroa CK SKOJ-a i CK KPJ, najprije su veoma oštro osudili takvu praksu primanja u SKOJ na masovnim konferencijama i brojnost skojevaca u aktivima, i skoro su doveli u pitanje priznavanje takvih aktivna, poistovjećujući ih sa aktivima NOSO-BiH-a. Međutim, vrlo brzo je izmijenjena takva ocjena te

pojave i stanja omladinskog pokreta u Podgrmeču, jer su se članovi CK SKOJ-a i CK KPJ uvjerali da je širina borbe u Podgrmeču sveobuhvatna, da je partizanski pokret u ovom području bio tako širok i da je bilo teško primati jedne, a ne primiti i druge isto tako vrijedne i borbene omladinke i omladinke.

Na oblasnoj konferenciji SKOJ-a održanoj 10. novembra 1942. godine u Bukovači, kod Bosanskog Petrovca, bilo je riječi i o tom legalizovanju SKOJ-a i takvom javnom izboru omladinaca i omladinki za SKOJ. Dušan Mandić, tada sekretar OK SKOJ-a Podgrmeč, rekao je: »Napravili smo veliku grešku što smo legalizovali SKOJ, a nismo posvetili dovoljnu pažnju NOSOBiH-u« ..¹⁹ Međutim, na osnovu izlaganja Ive Lole Ribara, sekretara CK SKOJ-a, oblasna konferencija je u zaključke unijela i dio njegovog izlaganja na tu temu:

»... Potrebno je danas promijeniti mišljenje o karakteru SKOJ-a kod nas. SKOJ je politička organizacija omladine koja danas treba da ponese, zajedno sa Komunističkom partijom, glavnu odgovornost za vođenje rata. *Treba otvoriti vrata SKOJ-a šire*, a unutar organizacije podići organizacionu čvrstinu, svijest i odgovornost« ..²⁰ (podvukao autor).

U Majkić-Japri skojevski aktiv formiran je aprila 1942. godine. Prvi sekretar je bio Ratko Maričić, a članovi Mira Karić, Milan Majkić, Duka Bundalo, Bogdan, Dušan i Slobodan Zorić.

Za budimlićjapranski sektor skojevski aktiv je formiran neposredno poslije oslobođenja Budimlić-Japre, a prije Prve okružne skojevske konferencije održane 21. marta u Lušci-Palanci. U aktiv su izabrani omladinci koji su se istakli svojim radom u toku blokade neprijateljskog uporišta u Budimlić-Japri, a još nisu mogli biti primljeni u čete Odreda. Na omladinskoj konferenciji, kojom je rukovodio Branko Damjanović, javnim glasanjem su u prvi skojevski aktiv izabrani: za sekretara Simo Škundrić, za članove Mara Škundrić, Simo Sučević i Veljko Vukojević, svi iz Halilovaca, Dragica Sučević, tada predsjednica omladine ovih sela, Slavko Pavić, Olga i Vlado Sovilj, Ana i Milka Rađenović, svi iz Budimlić-Japre. Jedna od prvih akcija ovog aktiva bila je prekopavanje cesta koje od Bosanskog Novog preko Suhače i od Starog Majdana i Stare Rijeke preko Podvidače vode prema Budimlić-Japri i slobodnoj teritoriji.

Aprila-maja 1942. godine ovdje je boravila Dušanka Kovačević, koja je podrobnije upoznala članove aktiva kako treba da radi skojevski aktiv, a kako omladinska organizacija. Na tom sastanku primljeni su u SKOJ: Janja i Ljubica Rađenović i Jovo Vojnović iz Budimlić-Japre, Rade Repajić, Smilja i Zora Sučević, Bogoljub i Nikola Živković, iz Halilovaca. Na proljeće 1942. godine aktiv je proširen, pa su tada u SKOJ primljeni: Milan Marjanović i Nikola Milunović iz Dugih Njiva, Smilja Živković iz Halilovaca, i još neki. Aktiv je od dana formiranja imao dosta vrijednih članova, što je omogućilo da uticaj i aktivnosti omladine u ovim selima budu veoma značajni tokom čitavog rata. U ljeto, juna-jula 1942. godine iz tog aktiva su oformljena tri nova, i to: u Halilovcima (sekretar Mara Škundrić), u Budimlić-Japri (sekretar Dragica Sučević) i u Čelama (sekretar Ilija Studen).

¹⁹ Zapisnik Prve oblasne konferencije SKOJ-a od 10. 11. 1942. godine, str. 3, Regionalni muzej u Bihaću, arhiv, m. f. 65, str. 344.

²⁰ Rezolucija Prve oblasne konferencije SKOJ-a od 10. novembra 1942. godine. Dokumenta istorije omladinskog pokreta, tom 1, knj. 2, str. 548.

Tada su i ovi aktivni primili najistaknutije i najaktivnije omladinke i omladince u SKOJ.

U Koprivni je skojevski aktiv formiran krajem marta 1942. godine. Tada je u selu bila 3. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«. Komandir i politički komesar Čete Vlado Prošić i Rade Erceg su formirali skojevski aktiv, čiji je sekretar bio Pero Knežević, a članovi Pero Todorović đak tehničke škole, Dušan Predojević, gimnazijalac i Jovan Tontić, sekretar 3. čete. Omladinski sastanci i konferencije su održavani u kući Bože Radinovića jer je imala prostranu sobu i nalazila se usred sela. Tih dana na područje Koprivne došli su partijsko-politički radnici Ahmet Kadić i Hamo Čehajić, koji su politički djelovali i među odraslim i među omladinom. Međutim, rad ovog aktiva je trajao manje od mjesec dana. Nakon prodora neprijatelja u ovo i susjedna sela, 11. aprila 1942. godine, skojevci su pošli u slobodna podgrmečka sela, pa su neki odmah stupili u partizanske jedinice, a drugi se priključili skojevskim aktivima u selima gdje su došli i kasnije su postepeno odlazili u vojsku.

U Dabru je u svakom zaseoku tokom proljeća 1942. godine formiran po jedan skojevski aktiv. Dušan Mandić je preko četiri mjeseca proveo na političkom radu u ovom najvećem selu sanskog sreza. Među prvim skojevcima u Dabru bili su i Bogdan N. Cmornaković, Bosa L. Bučan, Milka, Stana i Stoja Crnomarković, Milan I. Davidović, Milan J. Ivaniš, Drena i Petar D. Milinković, Duja, Ljubica, Stoja i Milan Vokić, Branko Dašić, Marko Stupar, Mile B. Vukić i Zora B. Vukić. Kako je tada u selu bilo preko sto skojevaca, od kojih su mnogi odlazili u partizanske jedinice, izmjene u sastavu aktiva bile su skoro svakodnevne. Aktivni su se popunjavali novim članovima iz redova organizacije NOSOBiH.

U Eminovcima je formiran aktiv SKOJ-a aprila 1942. godine. Tada je na sanskom području politički djelovala Ivanka Perković, član KPJ, radnica — omladinka iz Bihaća, koja je pripremala i organizovala ovaj kao i još neke aktivne u drugim selima na sanskom srezu. Prvom sastanku skojevaca prisustvovao je i Rade Erceg, politički komesar 3. čete. Tada su za članove SKOJ-a primljeni: Obrad Stupar, Stevo Dragišić, Zorka Milojević, Miloš Milinović i Milan Kovačević. Ovaj aktiv je pomogao odboru NOSOBiH-a da formira folklornu grupu, koja je pripremila vrijedan program, pa je započela davanje priredbi u ovom i susjednim selima. Vrlo brzo, već maja 1942. godine, u partizanske čete odlaze Zorka Milojević, Milan Kovačević i Stevo Dragišić, pa se tada u aktiv primaju: Drago Dimić, Jovan i Petar Borković, Đuro Ilije Đurđević, Pero Majstorović, Boja i Smilja Savanović, Miloš Stojaković i Jela Veselinović. Sekretar aktiva je bio Obrad Stupar.

U Miljevcima je aktiv SKOJ-a formiran maja 1942. godine. Prvi skojevci su bili: Zorka Dragičević, Nikola Maličević, Jovanka Miljuš, Joja Munjiza, Sava Poznanović i Milka Srdić. Sekretar aktiva je bio Nikola Maličević.

U Bošnjacima je aktiv SKOJ-a formirala Ivanka Perković maja 1942. godine. Za sekretara je izabran Svetko Rodić, dok su članovi aktiva bili Milka Cvitković, Mara Čanković, Danica, Trivuna i Zorka Čurguz, Boja i Vida Dekić, Božo, Nikola i Sava Došenović, Sava Majstorović, Milka Marjanović, Nikola Radošević, Smilja i Petra Rodić. Prvi sastanak aktiva je bio u Rodića gaju, usred sela.

U Grdanovcima je aktiv SKOJ-a formiran s proljeća 1942. godine. Prvi skojevci su bili Milan Miljević, Anka i Milka Tontić, Jovanka Todorović i još neki.

U Jelašinovcima prvi aktiv SKOJ-a formirao je Vaso S. Praštalo u proljeće 1942, i to za Jelašinovce, Bojište i Otiš. Prvi skojevski sastanak je održan u dvorištu Škole u Bojištu. Tada su najaktivniji omladinci i omladinke primljeni u SKOJ. Svetozar Brkić, Stanko Čulibrk, Obrad Kukolj, Nevenka Radanović, Mirko Prošić i Zdravko Mijić iz Sanice. Sekretar je bio Obrad Kukolj. Već na drugi sastanak došli su i novi skojevci: Drago i Milka Brkić, Spaso Čulibrk, Persa Kukolj i Mirko Stanić. Tada je za sekretara aktiva izabran Svetozar Brkić. Vrlo brzo ovaj aktiv u svoje redove primio je još Stevu Matica, Zdravka Miladinovića, Dmitra Njegovana, Danu Kukolja i Milu Vranješa.

U drugoj polovini juna 1942. godine formiran je Opštinski komitet SKOJ-a za lušcipalansku opštinu. U njega su ušli: Brane Prokopić, sekretar i kao članovi Dragomir Drago Brkić iz Jelašinovaca, Petra Praštalo ispred Potkraja i Predojevića Glavice i Dmitar Njegovan iz Otiša. Prvi sastanak tog rukovodstva je održan u Školi u Lušci-Palanci.

U to vrijeme na području lušcipalanske opštine bilo je sedam skojevskih aktiva, čiji su sekretari bili: u Lušci-Palanci Slavko Vukojević, u Miljevcima Nikola Maličević, u Otišu Mirko Miladinović, u Jelašinovcima Dragomir Brkić, u Bojištu Obrad Kukolj, u Praštalima Mirko Čulibrk i u Potkraju i Predojevića Glavici Petar Praštalo Mimina.

Sjedište Komiteta je bilo u Miljevcima, u zgradi vodovoda ispod Volodera. Jedan od prvih zadataka ovog skojevskog komiteta je bio pomaganje Okružnom komitetu SKOJ-a za Podgrmeč u pripremama organizovanja Prve okružne skojevske konferencije.

POČETAK STVARANJA ORGANIZACIJE NARODNOOSLOBODILACKOG SAVEZA OMLADINE BOSNE I HERCEGOVINE (NOSOBiH)

Nakon održavanja Prve skojevske okružne konferencije za Podgrmeč, 21. marta 1942. godine, u slobodnim selima Podgrmeča započelo je osnivanje seoskih organizacija NOSOBiH-a, odnosno biranje seoskih odbora NOSOBiH-a. Tamo gdje su već protekle jeseni i zime formirane i djelovale »omladinske organizacije« sada su one dobijale svoje ime: NOSOBiH, a njihova rukovodstva: odbori NOSOBiH-a. Ponegdje su seoski omladinski odbori dopunjavani, jer su odranije imali samo predsjednika i sekretara i dobijali novo ime.

Početkom aprila 1942. godine održana je omladinska konferencija sela Jelašinovaca, na kojoj je Vaso Praštalo govorio o ciljevima i zadacima, NOSOBiH-a. Nakon toga izabran je seoski Odbor NOSOBiH-a od 22 člana. Za predsjednika Odbora izabran je Mirko Stanić a za sekretara Nevenka Radanović. Članovi odbora su, između ostalih, bili Drago Brkić, Borka Miljević, Miloš Stanić, Milan Srđić, Milka Brkić, Mile i Dane Kukolj. Vrlo brzo nakon formiranja ovog odbora većina njegovih članova, omladinaca, otišla je u partizane, među kojima i omladinci Dušan i Miloš Stanić i Mile Kukolj.

U Lušci-Palanci je formiran Odbor NOSOBiH-a i za predsjednika je biran Vaso Stojana Praštalo, ali ga je, zbog izbora za člana Sreskog komiteta SKOJ-a zamijenio Milan Praštalo.

U Donjem Lipniku u Odboru NOSOBiH-a su bili, pored drugih, i Milan Jovanović i Đurađ Vuković.

U Eminovcima je krajem marta, ili početkom aprila, 1942. godine formiran Odbor NOSOBiH-a i za predsjednika je izabran Stevo Dragišić. Ovaj omladinski odbor organizuje vojne vježbe omladine da bi se pripremili za što brži odlazak u partizane. Komandir ove omladinske jedinice bio je Jovan Đurđević.

U Bošnjacima je predsjednica Odbora NOSOBiH-a bila Trivuna Ćurguz. I u Grdanovcima je aprila 1942. godine osnovana omladinska organizacija NOSOBiH-a. Predsjednica je bila Anka Tontić.

U Dabru na organizovanju Odbora NOSOBiH-a je radio i Branko Lastrić. Krajem marta ili početkom aprila 1942. godine izabran je Odbor, u kojem su bili pored drugih, Zorka Vukić i Stevo Kondić.

U Bojištu je za predsjednika omladinske organizacije izabran Spaso Ćulibrk, a u Kozinu Lazo Pejić.

Omladinska organizacija NOSOBiH-a u Fajtovcima (Gorici i Naprelju) formirana je juna 1942. godine. Svi omladinci su došli svečano obučeni, kao na zbor. Tada su u Odbor NOSOBiH-a birani Nikola Predojević, Mile i Mira Došenović, Milan Basta, Pava Ivezić, Zora Vučković i Mara Puhalić. Poslije konferencije Delija Rodić je postrojio omladinke i omladinke, pa sa njima vježbao postrojavanje i marširanje, ali je naišao neprijateljski avion pa se skup rasturio.

Drago Lang je poručio Milanu Indiću, predsjedniku omladine sela Dževara i Brdara, da dovede grupu omladinaca i omladinki iz ta dva sela u Lušci-Palanku na Prvu skojevsku okružnu konferenciju, održanu 21. marta 1942. godine. Na ovoj konferenciji sa Indićem su bili Milan Jojić, Jovanka Stupar, Jovanka Predojević, Branko Obad (Damjanović), Mara Prošić i Joka Malić. Kada su se vratili u svoja sela, oni su ušli u tad formiran skojevski atktiv. Po preporuci Drage Langa, organizovana je omladinska pozadinska četa, jer nije bilo oružja da se omladinci odmah uključe u vojnu jedinicu. U četi je bilo dvadeset omladinaca i omladinki, koji su započeli i sa vojnim vježbama. Komandir čete je bio Milan Indić. Međutim, rad omladine ovih sela je trajao kratko, do 11. aprila, do prodora ustaša u ova novooslobođena sela. I u ostalim slobodnim sanskim selima tog proljeća reorganizovana je »omladinska organizacija« i formirani odbori NOSOBiH-a.

Prilikom formiranja odbora NOSOBiH-a, vodilo se računa da omladinac ili omladinka budu aktivni, jer, po tadašnjem shvatanju omladinskih aktivista Podgrmeča, svi omladinci nisu mogli biti ni u NOSOBiH-u. Zato odbori NOSOBiH-a nisu obuhvatali svu omladinu sela, već samo onu koja je aktivna, bilo da dolazi na skupove i konferencije, bilo da učestvuje u kulturno-prosvjetnom radu na radnim akcijama i si. U nekim većim selima formiran je i za svaki veći zaselak poseban odbor NOSOBiH-a, na primjer u Dabru. U svakom selu organizacijom NOSOBiH-a bilo je obuhvaćeno 30—50 omladinaca i omladinki. Na čelu svake seoske organizacije NOSOBiH-a bio je odbor biran tako da je na svakih šest omladinaca-omladinki biran jedan za člana odbora NOSOBiH-a; zato su ovi odbori bili preveliki, zbog čega nisu mogli efikasno djelovati. U ljeto 1942. izvršena je reorganizacija odbora NOSOBiH-a, da bi i njihov rad bio efikasniji i kvalitetniji.

Tog proljeća su držane opštinske konferencije NOSOBiH-a na kojima se konstituisala opštinska organizacija NOSOBiH-a i biran njen opštinski odbor. Tako je bilo i za područje opštine Lušci-Palanka, pa je na omladinskoj konferenciji u Lušci-Palanci za predsjednika Opštinskog odbora NOSOBiH-a izabran Mirko Stanić iz Jelašinovaca, a za sekretara Milka Panjak iz Potkraj a.

FORMIRANJE OPŠTINSKIH NARODNOOSLOBODILACKIH ODBORA

Prvi opštinski NOO na području sanskog sreza formiran je polovinom januara 1942. u Lušci-Palanci, a drugi u Hadrovcima.

U Štab 1. krajiškog NOP odreda bio je pozvan Simuka Praštalo, tada zamjenik predsjednika NOO Lušci-Palanka, koji je obuhvatao devet sela. U Štabu je sa njim vodio razgovor dr Mladen Stojanović i objasnio zašto ga zovu. Treba da se formira opštinski NOO, pa je odlučeno da on bude komandant opštine. Simuka Praštalo je najprije odbijao da primi tu dužnost, pravdajući se da je nepismen seljak, ali je na nagovor dra Mladena ipak pristao. Dr Mladen mu je dao upute kako da pripremi izbor opštinskog NOO. Na izbornu konferenciju treba pozvati predsjednike NOO svih sela od Predojevića Glavice i Skucanog Vakufa do Jelašinovaca i Dabra, izabrati komandanta opštine, njegovog zamjenika i sekretara.

Polovinom januara 1942. godine u Lušci-Palanci je održana konferencija kojoj su prisustvovali predsjednici seoskih NOO: Mićo Poznanović iz Lušci-Palanke, Mirko Ćorić iz Miljevaca, Simuka Praštalo iz Praštala, Mitar Predojević iz Predojevića Glavice, Nikola Bundalo Zečina iz Majkić Japre, Petar Milinović iz Lipnika, Nikola Srđić iz Jelašinovaca, Petar Stojinović iz Eminovaca, Gojko Čurguz iz Bošnjaka, Trivun Crnomarković, zvani Šulija, iz Dabra, Jovo Stupar, zvani Tadić, iz Grdanovaca, Petar Brajić iz Krkojevaca i Jandrija Cvjetičanin iz Lukavice. Konferenciji su prisustvovali i predstavnici Štaba 1. krajiškog NOP odreda i Okružnog komiteta KPJ. Nakon objašnjavanja vojno-političke situacije u svijetu i kod nas, te uloge i zadatka opštinskih NOO, za komandanta Opštine, kako se tada zvao predsjednik NOO, izabran je Simuka Praštalo, za njegovog zamjenika Mirko Ćorić, a za sekretara Mile Gagić, učitelj. Na rad u Opštinu određeni su: za pisara Duško Tadić, bogoslov, za magacionera Pera Batas i za ekonomu Mile Došenović i Mile Beuk.

Formirana komanda Opštine najprije je smještena u kasarnu (zgrada Žandarmerijske stanice u Lušci-Palanka), gdje je radila do polovine jula 1942. godine.

Početkom 1942. godine izabran je i Opštinski NOO za hadrovačko-japransko područje. Prethodno je zajednički Odbor za sela Hadrovce, Mrkalje, Kozin i Duge Njive reorganizovan u četiri samostalna seoska NO odbora.

U seoskom NOO u Hadrovcima za predsjednika je izabran Mihailo Šipka, a za članove Lazo Marčeta, Olga Jelisavac, Božo Brkić, Spaso Sredić i Mitar Ćopić.

U seoskom NOO Mrkalja za predsjednika je izabran Gavro Kolundžija, za sekretara Mile Ćopić, a za odbornika Nikola Davidović.

U seoskom NOO Kozin za predsjednika je izabran Đuro Jakšić, a za odbornike Milan Majkić i Dane Davidović.

U seoskom NOO Duge Njive za predsjednika je izabran Đuro Milunović, za sekretara Nikola Milunović, a za odbornike Milan Milunović, Svetlo i Trivo Marjanović.

U ostalim selima ovog područja: Slatini, Halilovcima, Podvidači i Lipniku (koji se izdvaja iz palanske opštine i uključuje u hadrovačku) već ranije su bili birani seoski NOO. U sastav hadrovačkog Opštinskog odbora spadala su i dva sela između Budimlić-Japre i Stare Rijeke: Ovanjska i Marini, iako su bila neoslobođena, ali je dio stanovništva bio izbjegao u Slatinu i Mrkalje, pa se Opštinski odbor morao brinuti i o ljudima iz ta dva sela.

Izborna konferencija je održana u Školi u Hadrovcima. Prisustvovali su predsjednici seoskih NOO i po jedan odbornik, kao i predstavnici Štaba

1. krajiškog NOP odreda, Okružnog komiteta KPJ i komande Prijedorsko-ljubijske partizanske čete. Za komandanta Opštine izabran je Đuro Jakšić, za zamjenika Đuro Đurić, dok je sekretar bio Braco Popović. Opština se smjestila u zgradu Osnovne škole u Hadrovcima i tu razvila svestranu aktivnost na mobilisanju naroda za NOB.

Prije formiranja lučipalanske Opštine na oslobođenom području Podgrmeča bile su formirane još samo dvije opštine: u Duboviku, čiji je komandant bio Simo Bjelajac i u Suvaji, gdje je komandant Opštine bio Dane Babić. U vrijeme formiranja hadrovačke Opštine organizovana je i Opština ti Srpskoj Jasenici, u kojoj je komandant bio Dako Nedimović.

Pred novoformiranim NOO opština stajali su brojni složeni i teški zadaci. Trebalo je usmjeravati i usklađivati rad seoskih NOO, organizovati prikupljanje namirnica i drugih potreba za partizane, starati se o smještaju i ishrani sve brojnijih izbjeglica, organizovati gradnju bolničkih i drugih objekata u Grmeču, rješavati i mnoge druge zadatke uslovljene ratom.

Da bi se među svim podgrmečkim odborima uskladile odluke o razmjeni životnih namirnica, stoke i drugih dobara, Okružni komitet KPJ je organizovao nekoliko sastanaka komandanata opština u Srednjem Duboviku. Tamo je postignut dogovor da dozvole i propusnice za razmjenu dobara daju NOO. U propusnici je moralo biti navedeno kuda i zbog čega ide vlasnik dozvole. Takve propusnice i dozvole morali su imati i oni koji dolaze sa oslobođenih područja Petrovca, Drvara, Grahova i Glamoča.

Kako u Podgrmeču nije bilo soli, a seljaci na području Petrovca, Drvara, Grahova i Glamoča su uspijevali da je nabave iz Dalmacije ili okupiranih gradova, oni su najčešće na tovarnim konjima dotjerivali so, ali i odjevnih predmete. Jedan seljak dotjera u Podgrmeč desetak kilograma soli i za svaki kilogram dobije po 13 kg žita (pšenice ili kukuruza). Među pojedinim seljacima što su dovozili so bio je i poneki švercer, ali i italijanski i četnički agent, što je prilično brzo otkrivano. Tada je so oduzimana u korist vojske i naroda, a švercer protjerivan i kažnjavao.

Juna 1942. godine Sreski komitet KPJ je donio odluku da se hadrovačka Opština reorganizuje u dvije: Budimlić-Japransku i Lipničku. Tada je dotadašnja Hadrovačka, sada budimlićjapranska Opština preseljena u Budimlić-Japru, u bivšu Žandarmerijsku stanicu. Ovoj opštini se priključuju sela: Johovica, Čele, Agići, dok se selo Kozin izdvaja i priključuje novoformiranoj Opštini u Lipniku. Od tada budimlićjapranska Opština obuhvata sela: Hadrovce, Mrkalje, Duge Njive, Halilovce, Johovicu, Budimlić-Japru, Agiće, Čele, Marine i Ovanjsku. Za predsjednika Opštine izabran je Đuro Vekić, iz Agića, a za sekretara omladinac Ilija Studen iz Čele.

Nakon što su ustaše bombardovale Budimlić-Japru, u ljeto 1942. godine, NOO ove opštine je preseljen u Halilovce, u kuću Asima Seferagića, kovača i člana seoskog NOO. Tada se pri Opštinskom odboru organizuje kovačnica, u kojoj je pored Asima radilo još nekoliko kovača. Oni su pravili potkove za konje i opravljali poljoprivredne i druge alatke ne samo za potrebe vojske već i stanovništva.

U formiranu lipničku Opštinu su uključena sela: Gornji i Donji Lipnik, Đurići, Bjeline, Kozin, Slatina, Lukavica, Podvidača, Modra, Zenkovići i Čirkići.

Za predsjednika Opštinskog NOO je izabran Đuro Đurić, invalid NOB, dosadašnji zamjenik predsjednika hadrovačkog Opštinskog NOO, a za sekretara skojevac Đoko Jeftić. Opštinski odbor se najprije smjestio u Donji Lipnik, a poslije mjesec dana prešao je u popovu kuću, gdje je ostao do neprijateljske ofanzive, januara 1943. godine. U istoj kući je bio i poslije ofanzive, do završetka rata. Ovaj Opštinski NOO je imao svoju stražu, čiji je komandir bio Ilija Vojnović. Organizovana je i radionica za razne poslove (kovačke, stolarske i druge), koja je radila za vojsku i za stanovnike sela.

Krajem maja, ili prvih dana juna, 1942. godine formiran je Opštinski NOO Eminovci, koji je obuhvatao sela Grdanovce, Bošnjake, Naprelje, Gorice, Fajtovce, Gornji Kamengrad i Eminovce. Za predsjednika Odbora izabran je Petar Stojanović, a za sekretara Spase Veselinović, ali ga je ubrzo zamijenila Jelena Veselinović. Uz Opštinski odbor je bila i kurirska Relejna stanica, čiji je komandir bio Mirko Dragišić. Opštinski odbor je bio smješten u zgradu Osnovne škole.

Juna 1942. godine formiran je Opštinski NOO Dabar, koji je obuhvatao sela Dabar, Kljevce, Krkojevce i Djedovaču. Za predsjednika Odbora izabran je Petar Brajić, za sekretara Luka Bučan, dok su za članove izabrali Dušan i Mitar Milinković, Jovo Avramović, Stojan i Tode Crnomarković, Ljubo Ilić, Todor Tubić, Trivo Maljuga, Dušan Kljujić i Nikola Dobrić. Opštinski odbor se najprije smjestio na Stožištima, a zatim prešao u seosku Školu, pa u kuću Mihajla Marjanovića. Opština je imala svoju stražu, (komandir Braco Kondić), kurire i kovačku radionicu u kojoj su radili Stevan Calić, Svetko Avramović i Nikola Stupar.

Aprila 1942. selo Majkić-Japra je izdvojeno iz nadležnosti lušcipalanske Opštine i pripojeno potkalinjskoj Opštini.

REORGANIZACIJA, IZMJENE I POPUNE NEKIH SEOSKIH NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Brzi razvoj NOP-a u Podgrmeču nametale su česte izmjene u pogledu teritorije i personalne promjene u sastavu NOO, prije svega onih koji su formirani za više sela.

NOO u Lušci-Palanci je polovinom januara 1942. godine reorganizovan, tako da je skoro svako selo izabralo svoj poseban seoski NOO.

U **seoskom** NOO **Lušci-palanka** bili su svi raniji odbornici koji su bili i u zajedničkom odboru za sela: Milan Marjanović, Luka Bajić, Stoja Vještica i Boja Inđić. Međutim, već 15. marta održana je nova izborna konferencija, kojoj su prisustvovali šefket Maglajlić, Dušanka Kovačević, Petar Vojnović, dr Moni Levi i Đurin Predojević. Na konferenciji okupljenom

narodu govorili su Šefket Maglajlić, Petar Vojnović i Dušanka Kovačević. Nakon toga prisutni stanovnici su u seoski NOO izabrali za predsjednika Đurana Novakovića, a za članove Maru Vješticu, Joju Radaković, Milku Praštalo i za sekretara Iliju Indića. Odbor se smjestio u kuću Mare Vješćice.

Izbor posebnog **seoskog NOO sela Praštala izvršen** je u kući Mastelice Mime. Na skupu su se našli svi odrasli stanovnici i omladina. Za predsjednika NOO izabran je Bude Praštalo, dok su odbornici bili Mile Batić i Nikola Indić. Odbor je dopunjen krajem maja izborom Milice Vase Batić, koja je predstavljala žene i Ruže Indić, kao predstavnice omladine.

Potkraj je izabrao svoj Odbor u koji su ušli Jovo Predojević, predsjednik i članovi Lazo Panjak, Trivo Andulajević, Drago Delić, Marta Kovačević i Milka Panjak.

Stanovnici sela **Predojevića Glavice** su tada izabrali u svoj prvi posebni NOO: za predsjednika Simu Predojevića, i za članove Miću Cvjetičanina, Dmitra Predojevića, Stojana Kosovca, Nikolu Miloševića, Milicu Kosovac, Zorku i Smiljku Mrda.

U **Miljevcima** su u NOO sela izabrani: Rado Dragičević, za predsjednika i za članove Mičo Poznanović, Nikola Radočaj, Mara Miljuš, Trivun Mrda i Spaso Savić. U Odboru je bio i Nikola Majkić iz Skucanog Vakufa, kao odbornik za izbjeglice iz tog sela.

Za sela **Fajtovci, Gorice i Naprelje** izabran je zajednički seoski **NOO** u sastavu: Mile Vukobrat, predsjednik, Slavko Rodić, sekretar i članovi Milan Basta i Rade Rodić. Kada su polovinom aprila u ova sela došle izbjeglice iz Koprivne, Podluga, Brdara i drugih sela u dolini rijeke Sane, po jedan predstavnik iz svakog sela biran je u fajtovački **NOO**. Rasavčani su izabrali Mirka Savića, iz Podluga Špiru Veselinovića, iz Koprivne Dragoja Trkulju i iz Brdara Dragana Indića i Miću Ilića. Odbor se smjestio u kući Čede Puhalića u Fajtovcima.

U januaru 1942. godine izvršena je izmjena jedinstvenog Narodnooslobodilačkog odbora za sela **Jelašinovce, Tuk-Bobiju i Otiš**. U organizovanju izborne konferencije angažovali su se Mihajlo Škundrić, komandant i Milančić Miljević, zamjenik komandanta 1. bataljona »Petar Škundrić«. Štab Bataljona je bio sazvao skup stanovništva ova tri sela da bi se raspravljalo o aktuelnim pitanjima. NOO je tada po prvi put podnio izvještaj o svom radu. Odbor je dobio i dosta priznanja za svoj rad, ali je bio i kritikovan za neke propuste, posebno za slabu evakuaciju žita iz Kljevaca. Zboru su prisustvovali i partizani iz ova tri sela. Poslije poduže rasprave o mnogim pitanjima narod je izabrao novi NOO, jedinstven za sva tri ova sela u sastavu: iz Jelašinovaca — Stevo Predojević, Đuro Dobrijević, Trivun Ljuboja, Dušan Milošević, Jovo Rašić i Stanko Kukolj, iz Tuk-Bobije — Mile Mastelica, Đorđo Srđić, Jovan Vojvodić i Milkan Srđić, i iz Otiša — Ilija Matić i Petar Basara.

Za predsjednika je izabran Ilija Matić. Sjedište Odbora je i dalje bilo u Osnovnoj školi. Odbor je imao i svoje stražare, bili su to Mirko Bjelobrk i Milan Kukolj iz Jelašinovaca i Bogdan Vojvodić iz Otiša. Uz Odbor je bila i kurirska Relejna stanica, kojom je rukovodio Dušan Milošević. U radu Odbora pomagao je i Ivo Odić, koji je prikupio i u jednoj knjižici umnožio (mašinom za pisanje) zbirku narodnih pjesama koje su se tada veoma mnogo pjevale.

Tek u maju 1942. godine ovaj Odbor za tri sela razdvaja se u tri posebna odbora. Tada u jelašinovačkom Odboru za predsjednika biraju Đuru Dobrijevića, dok su članovi bili Stevo Predojević, Trivun Ljuboja, Dušan Milošević, Stanko Kukulj i umjesto Jove Rašića biran je Simo Novaković. Sjedište ovog seoskog Odbora je preseljeno u kuću Mihaila Dobrijevića.

U maju 1942. godine stanovništvo sela Otiša formiralo je svoj posebni NOO u sastavu: Ilija Matić, predsjednik, Petar Kecman, sekretar i članovi Petar Basara, Sava Njegovan, Janko Njegovan, Simo Miljević i Mičo Kukulj. Odbor je radio u kući Save Miladinovića.

I u selu Tuk-Bobji je maja 1942. godine izvršen izbor posebnog Odbora u sastavu: Jovan Vojvodić, predsjednik, Risto Kukulj, sekretar i članovi Stana Čulibrk i Mile Mastelica. Stražari kod Odbora su bili Nikola Praštalo i Vid Zorić. Sjedište je bilo u kući Vučena Inđića.

U proljeće 1942. godine, kada je formiran Opštinski NOO u **Eminovcima**, (Bosanski Milanovac) seoski Odbor u ovom selu je reorganizovan, pa je tada imao sastav: Mile Davidović, predsjednik, Mirko Čuković, sekretar i članovi Ilija Đurđević, Miloš Veselinović, Mihajlo Stupar i Petar Marčeta. Komandir straže je bio Jovo Đurđević. Tokom zime i proljeća 1942. godine Odbor je imao i magacine za smještaj žita i drugih namirnica koje su kupljene za vojsku i bolnice. Namirnice su bile smještene u popovom stanu i u kućama Obrada i Jove Stupara. U proljeće 1942. godine žito i drugo iz ovih magacina je prenjeto u Grdanovce u kuće Mile i Ilije Miljevića. Odbor je bio organizovao i pekaru, koja je radila do ljeta 1942. godine, kada je preseljena u Grmeč, u Koričanicu. Do preseljenja magacina i pekare iz ovog sela je došlo jer je neprijatelj ponekad bombardovao školu i okolne zgrade i topovima tukao selo.

U **Grdanovcima** je aprila 1942. godine održana konferencija na kojoj je dotadašnji predsjednik Odbora Mile T. Ančić smijenjen, a za novog predsjednika izabran Mile Miljević.

Prilikom formiranja Opštinskog NOO u Dabru reorganizovan je seoski NOO u dva: jedan za Gornji, a drugi za Donji Dabar. U NOO sela Gornji Dabar izabrani su: za predsjednika Dušan T. Milinković, za sekretara Čedo Đ. Milinković i za članove Mitar Milinković, Ostoja Kudra, Tode Crnomarković, Jovo Knežević i Miloš Kondić. U NOO sela **Donji Dabar** izabrani su: **za** predsjednika Stojan M. Crnomarković, za sekretara Dušan Tubić, za članove Todor Tubić, Petar Reljić, Stojan Lukić, Glišo Banjac i Todor Ilić. Odbor Gornjeg Dabra bio je smješten u kući Mare i Bože Milinkovića, sve do završetka rata a Donjeg Dabra najprije u kući Ratka šušnice, pa Marka Marjanovića iz Mrežnice.

U Dabru je početkom 1942. godine formirana i kurirska Relejna stanica. Prvi komandir je bio Milan Davidović, a kasnije Dušan Paripović.

Seoski NOO Dabra imao je svoje skladište za žito i druge namirnice, najprije u crkvi, a poslije u kući Mile Mijatovića u Cmovodi. Odbor je organizovao i partizansku pekaru u zaseoku Stupari, pekar je bio Pero Stupar i Vladimir Đumić.

Ostali seoski NOO su uglavnom ostali u istom sastavu u kakvom su bili i prilikom svog formiranja krajem 1941. godine. Tek u ponekom je izvršena zamjena nekog odbornika koji se nije dovoljno isticao u radu. Umje-

sto njega je obično biran poznatiji aktivist. Uz to, popuna je vršena i izborom žena, omladinaca i omladinki kao predstavnica odbora žena i omladinskih organizacija.

Polovniom marta 1942. godine formiran je **ilegalni NOO u selu Zdeni**, udaljenom svega dva kilometra od Sanskog Mosta. Već od jeseni u selo su počeli dolaziti partizanski kuriri, krišom noću, u kuću Stevana Purkića, ispod šume koja se proteže od Đedovače do Zdene. Kuriri su tu preuzimali poštu i drugi materijal (kancelarijski pribor, pogdjekad municiju i pokoju bombu) koji je slala grupa ilegalnih saradnika NOP-a iz grada. Partizanski kuriri su sve češće dolazili, pa jedno vrijeme i svaki drugi, treći dan. Krajem januara 1942. partizanski kuriri, među kojima je najčešće bio Petar Dodik, počeli su dolaziti i danju do kuće Stevana Purkića.

Ali i pojedini Zdenjani su noću, krišom, izlazili na slobodnu partizansku teritoriju, na Djedovaču. Tako su već u jesen 1941. godine jedne noći iz Zdene došli na Djedovaču Stevan Purkić, Mitar Topić, Milan Đurđević i Hajder Krupić. Došli su da čuju od partizana istinite informacije o situaciji u svijetu i zemlji i o borbama partizana širom Jugoslavije.

Tih dana u Zdenu je stigao iz Srbije Jovo Mandić, radnik. On je želio da odmah ide u partizane. Dogovor je bio da grupa partizana dođe noću u Zdenu, tobože ga veže i pod stražom odvede iz sela, da njegova porodica i drugi Zdenjani ne bi stradali od okupatora kao pomagači partizana. Nekoliko dana nakon toga u selo je došla grupa partizana, »upala« u kuću Jove Mandića, vezala ga i izvela iz sela, gdje je odmah odriješen, pa je tako postao borac Sanske partizanske čete.

Polovinom marta 1942. godine s Djedovače se spustila u Zdenu grupa partizana na čelu s komandirima 3. čete Đurom Banjcem. S njim su još bili, pored drugih, Stanko Marjanović, vodnik, Joja Tontić, sekretar Štaba Čete i Petar Dodik, kao vodič. U kući Stevana Purkića okupili su se neki mještani sela Zdene, pa su s partizanima proveli čitav dan, sve do predveče, razgovarajući o vojno-političkoj situaciji, zašto se partizani bore, o NOO. Od prisutnih mještana Zdene tada je formiran ilegalni NOO, u kojem su bili: Milan Davidović, predsjednik, Milan Đurđević, Stevan Purkić, Pero Kudra, Miloš Topić i Mile Todorović, članovi. Ovaj ilegalni Odbor je tog proljeća u tajno pomaganje NOP uključio nekoliko Muslimana u selu, između ostalih: Hajdera Krupića, Aliju, Mumina i Sulejmana Velića i Jusufa Burnića.

Ilegalni NOO u selu Zdeni bio je jedan od najaktivnijih ilegalnih odbora, značajan punkt na okupiranoj teritoriji, preko kojeg su održavane veze ilegalaca iz grada s partizanima. Jedan ilegalni kanal išo je preko Stevana Purkića, a drugi preko Milana Đurđevića. Milica, žena Milana Đurđevića, ilegalnu poštu je prenosila u klupku pletiva.

2. VOJNIČKA AKTIVNOST (BORBE I AKCIJE) JANUAR—APRIL 1942. GODINE

SANSKI BATALJON

Vijest da će se na osnovu odluka u Stolicama kod Krupnja u Bosanskoj krajini formirati bataljoni, saopštena je već sredinom decembra 1941. godine, pa su počele i odgovarajuće pripreme i razgovori kako o sastavu bataljona 1. krajiškog NOP odreda tako i o komandnom sastavu. Ali tek na konferenciji vojnih i političkih rukovodilaca 1. krajiškog NOP odreda, 22. januara 1942. godine, dr Mladen Stojanović je saopštio da se osnivaju Krupski i Sanski bataljon.²¹ Kazao je da će u Sanski bataljon ući tri čete: Jelašinovačka, Dabarska i Prijedorsko-ljubijska. Međutim, ni tada, ni kasnije nije formirana posebna Dabarska četa, već su Sanski bataljon činile: Bravska, Jelašinovačka i Prijedorsko-ljubijska četa. Naime, pred ovu konferenciju Bravski vod je reorganizovan u Bravsku četvu, dok je Dabarski vod i dalje bio u sastavu Sanske čete, do formiranja Bataljona nazivane Jelašinovačka četa.

Štab Sanskog bataljona (1. bataljon 1. krajiškog NOP odreda) su sačinjavali: Mihajlo Skundrić, komandant, Pero Morača politički komesar, Milančić Miljević, zamjenik komandanta Zdravko Prošić, sekretar Štaba i intendant Stevica Crnomarković.

Komandir Bravske čete (1. četa 1. bataljon) je bio Gliša Raca, politički komesar Dušan Čeko, zamjenik komandira Dušan Ožegović i zamjenik političkog komesara Janko Radulović.

Komandir Jelašinovačke čete (ranije Sanske čete — 2. četa 1. bataljona) je bio Uroš Kukolj, politički komesar Stojan Bjelajac, zamjenik komandira Rade Brkić. Komandir 1. voda — Jelašinovačkog — je bio Joja Miljević, komandir 2. voda — Dabarsko-kljevačkog — Miloš Perišić, a delegat Nikola Dobrijević, komandir 3. voda — Eminovačkog — Đuro Banjac, a politički delegat Rade Erceg i komandir 4. voda — Palanskog — Đurin Predojević, a politički delegat Đuro Štrbac.

Komandir Prijedorsko-ljubijske čete (3. četa 1. bataljona) je tada bio Mile Davidović, politički komesar Miroslav Majkić, zamjenik komandira Stojan Marjanović Dolinar, zamjenik političkog komesara Redžo Terzić, operativni oficir Ratko Novaković. U ovoj četi su bili vodovi: 1. vod — Hašanski — komandir Stevo Vještica, a politički delegat Uroš Damjanović, 2. vod — Majkićjapranski — komandir Stojan Marjanović Dolinar, 3. vod — Petrovački — komandir Vlado Bajić i politički delegat Mirko Lazarević i 4. vod

Zapisnik sa konferencije vojnih i političkih rukovodilaca 1. krajiškog NOP odreda, 22. januara 1942. god., IV/3, str. 75.

— Slatinski — komandir Mile Vojnović i politički delegat Nikica Vukajlović.

Nakon organizovanja Eminovačke i Palanske čete (3. i 4. četa) Prijedorsko-ljubijaska, odnosno 3. četa, dobija novi redni broj 5 (5. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«).

Krajem februara 1942. godine, nakon veoma uspjelih akcija u dolini rijeke Sane, prema Kljevcima i Sanici, gdje je zaplijenjena znatna količina oružja i druge rate opreme, skoro svi vodovi Jelašinovačke čete su toliko narasli da su neki od njih prerasli u samostalne čete: Eminovački vod je postao 3. četa, Palanski 4. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«. Tada u 2. četi

— Jelašinovačkoj — imaju samo tri voda: Sanički — komandir Dušan Gavran, a politički delegat Jovo Despot, Jelašinovački — komandir Joja Miljević, a politički delegat Milan Čalić, Dabarsko-kljevački — komandir Miloš Perišić, a politički delegat Nikola Dobrijević.

Komandir 3. čete — Eminovačke — postao je Đuro Banjac, politički komesar Rade Erceg, zamjenik komandira Vlado Prošić i nešto kasnije zamjenik političkog komesara Lazo Gajanović.

Komandir 4. čete — Palanske — postao je Đurin Predojević, politički komesar Đuro Štrbac, zamjenik komandira Nikola Borojević, zamjenik političkog komesara Zdravko Njegovan, zvani Bat.

Nakon formiranja Eminovačke i Palanske čete 1. bataljon »Petar Škundrić«, početkom marta 1942. godine, ima sljedeće čete u svome sastavu: Bravska, Jelašinovačka, Eminovačka, Palanska i Prijedorsko-ljubijaska.

Početkom 1942. godine aktivnost 2. čete, potom Sanskog bataljona, odnosno 1. bataljona »Petar Škundrić« 1. krajiškog NOP odreda, bila je usmjerena u tri pravca;

— akcije prema neprijatelju na prostoru Sanski Most — Kljevci — Hrustovo — Sanica — Budelj — Lanište;

— učvršćivanje blokade neprijateljskog uporišta u Budimlić-Japri i odbijanje neprijateljskih jedinica koje bi kretale u pomoć opkoljenom uporištu i

— prodor u dolinu rijeke Sane prema Koprivni, Oštroj Luci i Rasavcima, kao i preko rijeke Sane u rejon Usoraca, Pejića i drugih sela na desnoj obali rijeke Sane, gdje do tada nije bilo partizanskih akcija, niti jedinica.

U rejonu južno od Sanskog Mosta, prema Sanici i Ključu, djelovali su najprije vodovi: Bravski, Jelašinovački, Dabarsko-kljevački i povremeno Eminovački, a od prerastanja nekih od ovih vodova u četvu, na tom pravcu su djelovali: Bravska, Jelašinovačka i povremeno Eminovačka četa.

Neprijateljsko uporište u Budimlić-Japri blokirala je bila Prijedorsko-ljubijaska četa i Benakovački vod, čiji je komandir bio Petar Đurašinović, a učestvovala su povremeno i grupe boraca iz seoskih partizanskih straža okolnih sela. Tokom januara i prve polovine februara 1942. godine blokadu je po zadatku vršio i 1. vod Sanske (Jelašinovačke) čete, sa vodnikom Jojom Miljevićem. Vod je bio smješten na Antonića Brdu, a patrole je slao prema Ovanjskoj, rijeci Japri i Agićima. Polovniom februara na ove položaje i u Slatinu je došla grupa od oko dvadeset boraca sa jednim puškomitraljezom iz Eminovačkog voda, kojom je komandovao Ostoja Majkić, zvani Major. Jedna desetina je bila u Slatini, u kući Jeftića, a druga (sa puškomitraljezom)

u kući Antonića na Antonića Brdu. Poslije 7–8 dana desetine su se zamijenile na položajima, a onda vratile u sastav Voda. Krajem februara 1942. Petrovački vod je izašao iz sastava Prijedorsko-ljubijske čete i vratio se na području Bosanskog Petrovca. Tada se Majkićjapranski vod potpuno orijentirao na blokadu neprijateljskog uporišta u Budimlić-Japri. To je omogućilo i prodor Eminovačkog i Palanskog voda prema Koprivni i Oštroj Luci.

AKCIJE NA SEKTORU PREMA SANSKOM MOSTU, KLJEVCIMA I SANICI

U januaru 1942. došlo je na nekoliko mjesta do sukoba sa neprijateljskim jedinicama. Tako je jedna neprijateljska jedinica napala Bravski vod Sanske čete u selu Gornji Budelj. Neprijatelj je izvršio ovaj napad da bi svojim vojnicima omogućio da nasijeku i odvuku iz šume drva za ogrev. Bravski vod Sanske čete vodio je sa neprijateljem čitav dan borbu i na kraju jedna desetina ovog voda izvršila je protivnapad na položaje neprijatelja, koji se tada povukao u Sanicu.²²

Saznavši da se logor Bravske partizanske čete nalazi u Gologlavu u Gornjoj Prisjeci, jedna jača kombinovana jedinica ustaša i domobrana 6. januara u zoru oko 4 sata opkolila i iznenada napala na Bravsku četvu u logoru na Gologlavu. Partizani su bili iznenađeni napadom, ali su uspjeli zadržati neprijatelja i poslije višerasovne borbe natjerala ga na povlačenje. Tom prilikom ustaše su zapalile više kuća u Budelju, ubile veći broj ljudi, žena, djece, i zaplijenile dio arhive Bravske čete. U ovoj borbi poginuo je vodnik Đurađ Ožegović, a lakše ranjen Vojo Kovačević. Ubijen je jedan ustaša, a tri domobrana su ranjena.²³

Grupa partizana Sanske čete 8. januara spustila se do zapadne periferije Sanskog Mosta, napala domobransku stražu, koja je pobjegla. Zaplijenjene su tri torbice municije i šatorsko krilo.²⁴

Dabarsko-kljevački vod i dijelovi Jelašinovačkog voda prodrli su u okupirani dio sela Kljevaca i zaplijenili 30 metričkih centi kukuruza u klipu, koji je sakupljen u selu radi predaje ustaškim vlastima u Sanskom Mostu. Kukuruz je prebačen u šumu iznad Jelašinovaca i smješten u magacin 1. bataljona.²⁵

²² Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda o akcijama 1–9. januara 1942, Zb. IV/3, str. 37.

²³ Izvještaj domobranskog Banjalučkog zdruga o borbama u januaru 1942, Zb. IV/3, str. 145.

U ovom izvještaju od 7. februara 1942, pogrešno stoji da je akcija povedena prema selu Jelašinovcima. I u fusnoti br. 14 na istoj strani Zbornika piše da su ustaše tada bile upale u Jelašinovce, što takođe nije tačno. Ustaše su tada izvršile napad samo na Gornji Budelj. Vidi članak Ljubiše Čurguza: Treći bataljon, edicija Treća krajiška brigada, VIZ Beograd, 1969, str. 50.

Ustaše su uspjele da upadnu u Jelašinovce samo 7. maja 1942. godine i za vrijeme četvrte neprijateljeve ofanzive, 12. februara 1943. godine.

²⁴ Zb. 14/3, str. 37.

²⁵ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda o akcijama od 12. decembra 1941. do 26. januara 1942. godine, Zb. IV/3, str. 91.

NAPAD NA NEPRIJATELJEVO UPORIŠTE BEGINA GLAVICA

U selu Kljevcima neprijatelj je na nekoliko mjesta držao položaje, pa i na Beginoj Glavici. Komanda Jelašinovačke čete odlučila je da izvrši napad na neprijateljski položaj na Beginoj Glavici, ali ga je zbog velikog snijega koji je te zime bio pao morala odgađati. Ipak, nije se smjelo dalje držati borbe bez aktivnosti, pa je odlučeno da se napad izvrši noću 7./B. februara. Prethodno su prikupljeni podaci o neprijatelju: na položaju se nalazio vod od oko 25 domobrana, sa jednim teškim mitraljezom, koji je probio dvije prtine prema rijeci Sani i Vrhpolju.

Partizani su uz velike napore probijali visoki snijeg, stalno se smjenjujući na čelu kolone koja je prilazila neprijateljskom položaju. Kada su bili na 200 do 300 metara pred položajem, izdvojile su se desetine koje su krenule na prtine, a glavna je ostala u dubokom snijegu prema kućama u kojima je bila neprijateljska jedinica da sačeka dok desetine stignu na položaje. Potom su i oni krenuli prema uporištu i stigli do kuća a da ih neprijatelj nije primijetio.

Iznenada je na desnom krilu više partizana povikalo: »drž'te ih, pobje-goše!«, a potom se oglasiše i prvi pucnji. Uroš Kukolj je tada izdao komandu za juriš. Međutim, neprijatelj se nije oglosio, pa paljba prestade, ali ne zadugo. Dušan Gavran koji je bio plegao u prtini s druge strane Glavice, pustio je neprijatelja da mu se približi na desetak metara, a onda rafalima puškomitraljeza pokosio grupu koja je potom prtinom pokušala da pobjegne prema Vrhpolju. Ubijeno je šest neprijateljskih vojnika, a zarobljeno sedam, dok se bez borbe predao podoficir vodnik Pero Bakarić (rodnom iz Zagorja). Zaplijenjeno je trinaest pušaka, municija, nešto odijela i devet grla krupne stoke. Partizani nisu imali gubitaka. Domobrani su pri bjekstvu bili ostavili teški mitraljez, ali ga partizani u noći nisu uspjeli pronaći.

Odmah iza toga je stigao kurir iz Štaba Sanskog bataljona sa nalogom da se u Eminovački vod hitno uputi u Eminovce, što je odmah i urađeno. U Kljevcima su ostali samo borci Dabarsko-kljevačkog voda i grupa boraca Jelašinovačkog voda.

Još dok je trajala borba na Beginoj Glavici, neprijateljske jedinice susjednih uporišta krenule su u pomoć napadnutom vodu. Sjutradan su prodrle duboko u srpski dio sela Kljevci, gdje su zapalile petnaest kuća, pljačkajući sve do čeka su došli: stoku, žito i drugo. Partizani iako iznenađeni napadom neprijatelja, uspjeli su da ga zaustave, a potom protjeraju, otevuši mu sav plijen.

Isti dan svi zarobljeni domobrani su pušteni na slobodu, pa su otišli u Sanski Most, a tako i vodnik Pero Bakarić. Ovaj vodnik Zagorac ponovo je zadržan u domobranskoj jedinici i raspoređen na stražu u Kenjarima (Kljevci). On je i dalje održavao vezu s partizanima i tokom narednih mjeseci poslao tri puške i više puta paketiće sa municijom. Seljacima koji su prolazili njegovim sektorom nikad nije pravio smetnje, pa čak nije ni pokušavao da pregleda šta prenose sa slobodne teritorije na okupiranu i obratno.

Dabarsko-kljevački vod prteći visok snijeg uspio je tokom noći 9./10. februara da dođe do željezničkog mosta na potoku Glibaja u Kljevcima i da ga poruši. Most je bio dug sedam-osam metara. Partizani su istovremeno

pokidali linije. Pri povratku vod je u Kljevcima zaplijenio 35 metara žita i prebacio u bataljonski magacin.²⁶

Isti vod, predvođen Radom Brkićem, postavio je zasjedu kod kuće Dobrijevića i dočekaio jednu manju neprijateljsku jedinicu. Iznenadnom paljbom partizani su ubili nekoliko neprijateljskih vojnika, a među njima i ustašu Smaju Fetahovića iz Sanice i zaplijenili njihovo oružje.

BORBA BRAVSKE ČETE S ITALJANIMA U MAJKIĆIMA

Italijani, stacionirani u Ključu, povremeno su slali ojačani odred u okolinu Ključa da nasiječe drva. Tako su uradili i 28. februara, ne očekujući da će ih neko napasti. Odred od oko sto vojnika sa oko trideset mazgi došao je do sela Majkića, 2 km daleko od Ključa. Odložili su oružje i započeli sječu stabala. Oficiri i podoficiri su naložili vatru i grijali se.

Bravska četa, nadajući se da će neprijatelj ponovo doći na ovo mjesto po drva, rano izjutra je postavila zasjedu, dobro prikrivenu granama četine i snijegom. Komandir Gliša Raca s puškomitraljezom u rukama iznenadno je osuo rafal po oficirima i podoficirima oko vatre što je bio znak da i svi ostali borci otvore vatru iz puškomitraljeza i pušaka. Svaki partizan pucao je na Italijana ispred sebe, kojeg je prethodno držao na nišanu, očekujući znak za napad. Većina Italijana nije uspjela ni da dođe do oružja. Samo nekoliko mitraljeskih rafala je bilo ispaljeno u pravcu partizana, od kojih je poginuo vodnik Luka Ožegović. U snijegu je ležalo sedam mrtvih italijanskih vojnika, dok ih je trinaest teže i lakše ranjeno. Zarobljeno je devet italijanskih vojnika, a zaplijenjeno 57 pušaka, četiri puškomitraljeza, nekoliko pištolja, kao i sva municija koju su ponijeli italijanski vojnici. Iz Ključa je odmah intervenisala italijanska jedinica, ali su partizani uspjeli da evakuišu sav ratni plijen i povuku se do svog logora.

Poslije ove borbe formiran je 4. vod, koji se naoružao zaplijenjenim oružjem u ovoj borbi, tako da je Bravska četa tada imala četiri voda, svaki trideset dobro naoružanih boraca.

Devetoricu zarobljenih Italijana Bravska četa je oslobodila, pa su 12. marta otišli u Ključ.²⁷

Jedna patrola Bravske čete u Kopjenici se sukobila s neprijateljskom desetinom i ubila jednog neprijateljskog vojnika. Bravska četa i 1. vod Jelašinovačke čete 13. marta srušili su i prekopali oko 1.500 metara ceste u Paunovcu,²⁸ a onda i minirali i zapalili most preko rijeke Dabra. Bilo je to izvršavanje naredbe Operativnog štaba NOP odreda za Bosansku krajinu, koji je krajem februara naredio da se ruše svi putevi koji vode pre-

²⁶ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda o akcijama od 28. januara do 10. februara 1942, Zb. IV/3, str. 179. Uroš Kukolj: Obračun s posadom Begine Glavice, ed Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 250—251.

²⁷ Izvještaj Štaba 3. žandarmerijskog puka o borbama od 28. januara do 25. marta 1942. godine, Zb. IV/3, str. 574. Ljubiša Čurguz: Treći bataljon, edicija Treća krajiška brigada, str. 50.

²⁸ Petnaestodneveni izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 21. marta 1942, Zb. IV/3, str. 346.

ma oslobođenoj teritoriji, zatim da se ruše telefonsko-telegrafske linije i željezničke pruge i mostovi.²⁹

Trinaestog marta u Stab Grmečkog NOP odreda stiglo je pismo od Stojana Kovačevića, političkog komesara Ribničkog bataljona, u kojem izvještava da je Dmitar Kovačević, komandant Ribničkog bataljona pod pritiskom četničkih elemenata

»otišao u Ključ Talijanima na pregovore i da je od njih primio i neke zahtjeve od kojih su neki da se mora mijenjati sastav štaba, da im se mora osigurati put Ključ — Sana, da im se moramo izviniti zbog napada, da im se moraju vratiti zarobljenici u potpunoj spremi itd.«

Politički komesar Ribničkog bataljona je tražio pomoć od Štaba Grmečkog NOP odreda, pa je ovaj, isti dan, na ključki sektor uputio 1. četu (Bravsku) sa 82 puške i dva puškomitraljeza, dva voda 2. čete (Jelašinovačke) sa šezdeset pušaka i jednim puškomitral jezom, trideset partizana iz pozadinske čete Lušci-Palanke i trideset iz pozadinske čete Bravska.

Štab Grmečkog odreda (riječ je o 1. krajiškom NOP odredu) je ujedno zatražio od Štaba 5. krajiškog odreda da na ključki sektor odmah uputi dio svojih snaga, pa je na Bravsko došao 1. bataljon (Petrovački) 5. krajiškog NOP odreda. Ovim snagama je dat zadatak da postave zasjede na cestama i onemoguće prodor Italijanima prema Sani u Paunovcu, ali i da »čiste teren od četničkih elemenata u pravcu Ribnika«.³⁰

Prva i 2. četa (Bravska i Jelašinovačka) bataljona »Petar Škundrić« zajedno sa 1. bataljonom 5. krajiškog NOP odreda i dijelovima Ribničkog bataljona 2. krajiškog NOP odreda izvršili su 18. marta napad na neprijateljska uporišta u selima između Ključa i Sanice. Namjeravali su prekinuti vezu između ta dva jača neprijateljska garnizona. Tada su napadnuta neprijateljska uporišta u Hasićima, Častovićima, Velagićima, Budinom Hanu, Vojnićima i Bajeru. Neprijatelj je dan ranije saznao za napad, pa je iskopao rove i postavio na položaje dosta automatskog oružja. Uz to mu je stigla i pomoć od Italijana iz Ključa. Partizani su uspjeli da zauzmu uporište u Hasićima i Častovićima, ali kada je neprijatelj izvršio bočni napad, oni su se nakon tri sata borbe morali povući. Takođe su obustavili napad i na neprijateljske položaje kod Bajera, Pudinog hana i Velagića. Partizani su imali tri mrtva i četiri ranjena borca, među kojima je bio lakše ranjen u ruku i Pero Morača, politički komesar bataljona »Petar škundrić«.

Neprijatelj je takođe imao znatne gubitke.³¹

NAPAD USTAŠA NA KLJEVCE

Koncentrišući znatne ustaške, domokranske i žandarmerijske snage s područja Sanice, Vrhpolja, čaplja i Sanskog Mosta, neprijatelj je 26. marta izvršio napad na partizane u selu Kljevcima. Napadajući na širokom frontu od Čelić-kose, preko Kasapnice i Hrustova do rijeke Sane, uspio je da pro-

²⁹ Regionalni muzej Bihać, arhiv, mikro-film, 28, sn. 1300.

³⁰ Izvještaj štaba 1. krajiškog NOP odreda od 19. marta 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu, Zb. IV/3, str. 339—340.

³¹ Izvještaj Štaba 5. krajiškog NOP odreda o akcijama od 13. do 27. marta 1942, Zb. IV/3, str. 363.

dre u Kljevce. Tada je zapalio oko dvjesto kuća srpskog stanovništva i sve druge zgrade koje su mogle da se zapale, pobio 23 djece, žena i staraca. Krenuo je bio i prema Dabru, zapravo prema Brajića Tavanu, ali su Dabarsko-kljevački i Jelašinovački vod Jelašinovačke čete uspjeli da ga zadrže, a potom vrate u Kljevce. Partizani su zaplijenili četiri puške, 400 metaka i vojnu spremu (odjeću i obuću).³²

Još u toku borbe srpsko stanovništvo sela Kljevaca, kupeći najnužnije stvari, bježalo je u pravcu Dabra, Jelašinovaca i Grdanovaca. Manji dio se zadržao u Sjenokosima, u šumi čelić-kose, gdje su neke porodice imale kolibe za stoku, dok su neki noćivali u jednoj maloj pećini. Od toga dana najveći dio sela Kljevaca, srpski zaseoci, je ostao pust, a stanovništvo izbjeglo na slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Neprijatelj je 10. aprila ponovo krenuo u napad na Budelj, gdje ga je dočekala Bravska četa i iznenadila bočnim napadom, pa se morao povući u Sanicu uz gubitke (jedan poginuli, šest ranjenih, jedan zarobljen).³³

AKCIJE NA SEKTORU BUDIMLIĆ-JAPRE

Neprijateljsko uporište u Budimlić-Japri držano je u okruženju od 1. decembra 1941. do 15. marta 1942. godine. Za to vrijeme vršeni su brojni napadi na položaje neprijatelja u uporištu i vođene borbe sa neprijateljskim jedinicama koje su iz okolnih uporišta pokušavale da izvrše deblokadu posade u Budimlić-Japri. Tako je 1. januara 1942. Novska posadna satnija (četa) iz Suhače krenula prema Budimlić-Japri u namjeri da dopre do posade i pruži joj pomoć. Kod Crnog vrha dočekana je snažnom vatrom partizanskih zasjeda, pa se morala vratiti u Suhaču. Tom prilikom ubijeno je pet domobrana, a dva su ranjena.

Neprijatelj s jačim snagama i razrađenim planom ponovo kreće 2. januara u napad na partizane. Iz pravca Suhače (novske) krenula je jedna domobranska četa, ojačana jednim minobacačem. Iz Ljubije je krenuo dio II. satnije (čete) 11. pješadijske pukovnije, (puka) sa 60 ustaša iz Ljubije i okolnih sela. Ovoj jedinici bilo je priključeno i pet puškomitraljeza iz garnizona Prijedora.³⁴

Nadajući se ponovnom napadu neprijatelja, partizani su na svim prilazima Budimlić-Japri postavili jake i dobro skrivene zasjede.

Čim je počela borba sa nailazećim jedinicama, neprijatelj iz Budimlić-Japre je izvršio napad i pokušao da probije обруč i pomogne prodor jedinica koje su nastupale iz Suhače i Ljubije. Krenuo je prema Antonića Brdu, ali je odmah naišao na snažnu vatru desetine Petrovačkog voda, kojom je komandovao Pero Kecman Mukonja. Iznenaden i pretrpjevši gubitke, neprijatelj se brzo povukao u Budimlić-Japru i u toku dana više nije ni pokušavao da potpomogne snage koje su nadirale od Suhače i Ljubije.

³² Zb. IV/4, str. 145.

³³ Izvještaj Ministarstva domobranstva NDH od 23. aprila 1942. o borbama u Bosni, Zb. IV/4, str. 335.

³⁴ Izvještaj Štaba 1. domobranskog zbora o borbama u zapadnoj Bosni januara 1942, Zb. IV/3, str. 434 i 442.

Neprijateljsku četvu koja je prodirala iz Suhače, u zasjedi je dočekao Hašanski vod sa svoje dvije desetine i desetinom Petrovačkog voda u rejonu Crnog vrha i Čele. Poslije tri sata borbe neprijatelj je odstupio prema Suhači sa četiri poginula i dva ranjena vojnika.

Domobrani i ustaše iz pravca Ljubije uspjele su da preko Marina i Ovanjske dopru do Antonića Brda, gdje ih je u zasjedi dočekao Petrovački vod sa svoje dvije desetine i jednom desetinom Eminovačkog voda. Vlado Bajić, komandir Petrovačkog voda, organizovao je tri zasjede na ovom pravcu, na koje su naišle kolone ustaša i domobrana iz pravca Ljubije.

Mile Špegar sa jednom grupom partizana se nalazio na desnom krilu, između Antonića Brda i Ovanjske. Neprijatelja, koji se kretao prtinom, pustio je na same pušćane cijevi i plotunom zasuo. Ustaše i domobrani su odmah pobjegli a na prtini ostavili mrtve.

Zasjeda koja je dočekala srednju neprijateljsku kolonu, što je nadirala pravo na Antonića Brdo, pustila je ustaše i domobrane na blisko odstojanje i iznenadnom vatrom nanijela im osjetne gubitke, tako da nisu imali vremena ni da iznesu poginule. Ova neprijateljska kolona pošto je sklonila teško ranjenog ustašu u jednu kuću, pokušala je da zaobiđe zasjedu i da se spusti na cestu što od Budimlić-Japre vodi ka Starom Majdanu i Sanskom Mostu. Nekoliko boraca uspelo je da zadrži neprijatelja, a kada su priskočili vodnik Vlado Bajić, puškomitraljezac Ilija Bursać i još nekoliko boraca, poslije kraće borbe neprijatelj je odbačen. Neprijateljska kolona što je nadirala od Ljubije imala je šest mrtvih domobrana. Partizani su u ovoj borbi zaplijenili osam pušaka i 1.200 pušćanih metaka.

Završnu borbu na desnom krilu, u rejonu Antonića Brda, posmatralo je oko dvjesto ljudi, žena i djece sa visova sela Slatine, glasovima hrabreći borce da izdrže. Slatinjani su borcima Petrovačkog voda nakon borbe, a i redovno dok su bili na blokadi, donosili mnogo jela i ostalih namirnica, zahvaljujući im na taj način za uspješnu odbronu oslobođenih sela. I seljaci sela Marina i Srpskih Agića i iz nekoliko kuća koje su bile pred samim položajem ovog Petrovačkog voda, snabdijevali su borce raznim namirnicama, a naročito kuvanim kiselim kupusom, kuvanim sa suvim mesom i slaninom, koji im je na takvoj hladnoći najviše prijao.³⁵

Održavajući okruženje neprijateljskog uporišta u Budimlić-Japri, partizanske jedinice su istovremeno usmjeravale svoja dejstva prema neoslobođenim selima u pravcu Stare Rijeke, Ljubije, Suhače. Komanda Prijedorsko-ljubijske partizanske čete organizovala je obavještajnu mrežu na tom području, pa je uspela dobiti podatke o neprijateljskoj posadi u Rudniku Ljubija i okolini.

Krajem januara 1942. sa Kozare je došla grupa boraca sa Lazom Lazićem da uspostavi vezu sa Grmečkim NOP odredom. Lazo Lazić je sa dva naest boraca došao u Radimirovac, a onda u Agiće, gdje je stigla i grupa partizana Prijedorsko-ljubijske čete, u kojoj su između ostalih bili: Mile Davidović, komandir, Redžo Terzić, zamjenik političkog komesara i Stevo Vještica, komandir Hašanskog voda. Sastali su se u kući Milana Gačića i dogovorili o zajedničkim dejstvima u području prema Ljubiji. Grupa Kozarčana vratila se na Kozaru, a Grmečlije u svoju četvu na Antonića Brdo.³⁶

³⁵ Vlado Bajić: Petrovački vod, Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 240—241.

³⁶ Lazo Lazić: Radomirovačka četa, edicija Kozara u NOB, VIZ Beograd, 1971, knj. 3, str. 220.

Ubrzo, polovinom februara 1942. Štab 1. bataljona 2. krajiškog odreda (Kozaračkog) uputio je grupu od oko sedamdeset boraca sa Karana u selo Radomirovac, na lijevoj obali rijeke Sane. U Radomirovcima je tada formirana 5. četa 1. bataljona 2. krajiškog NOP odreda, čiji je komandir bio Stevo Rauš, politički komesar Lazo Lazić, zamjenik komandira Dušan Egić i zamjenik komesara Milan Obradović.³⁷

Nekoliko zasjeda i manjih akcija prema Ljubiji, Staroj Rijeci i Novsko j Suhaći zajednički su izveli dijelovi Radomirovačke i Prijedorsko-ljubijske partizanske čete. Bile su to prve zajedničke akcije podgrmečkih i kozaračkih partizana.

Pošto nije uspio prodrijeti u blokiranu Budimlić-Japru, neprijatelj je bio primoran da avionima doprema oružje, municiju, namirnice i poštu opkoljenom garnizonu. To je činio sve dok partizani nisu oslobodili Budimlić-Japru.³⁸

Krajem februara, ili početkom marta, partizani su uspjeli uspostaviti vezu sa Dušanom Vojinovićem, koji je stanovao u opkoljenom uporištu u Budimlić-Japri. Naime, pas Jovana Pavića je dolazio na ničiju zemlju, do izvora, zajedno sa stokom. Partizani su primijetili da se taj pas mota i oko domobranske kuhinje smještene u kući Dušana Vojinovića. Partizani su na izvoru uhvatili psa, vezali mu pismo koje je Vojinović našao i kroz nekoliko dana na isti način poslao odgovor. Ubrzo je Vojinović u ilegalni rad uključio i neke domobrane od kojih je dobio podatke o svim neprijateljevim položajima, brojnom stanju i rasporedu, što je znatno doprinijelo boljem organizovanju napada partizanskih četa na opkoljeni garnizon.³⁹

Rano izjutra, 9. marta oko 4 sata opkoljeni neprijateljski garnizon iz Budimlić-Japre pokušao je da se prikriveno izvuče, napusti uporište i krene prema Ljubiji. Borci 5. čete bataljona »Petar Škundrić« su na vrijeme opazili namjeru neprijatelja i poslije kraće borbe uspjeli da ga prisile na povratak u opkoljeni garnizon.

Istog dana neprijateljske jedinice iz Ljubije, Stare Rijeke i okolnih sela, u jačini jedne čete domobrana i oko 150 ustaša, pošle su u dvije kolone da napadnu na partizanske jedinice koje su držale Budimlić-Japru u okruženju. Ustaše i domobrani su nastojali da pod svaku cijenu prodru u opkoljenu varošicu, ali su ih partizani uspješno odbijali i nakon borbe od punih šest sati odbili tako da se neprijatelj morao povući ka Ljubiji. Ubijen je jedan neprijateljski vojnik i osam ranjeno. Omladinac Dane Mutić iz Majkić Japre i Marko Bilbija iz Lipnika⁴⁰ u ovoj borbi položili su svoje živote.

OSLOBOĐENJE BUDIMLIĆ-JAPRE

Neposredne pripreme za likvidaciju neprijateljskog garnizona i oslobođenje Budimlić-Japre započele su kada su 7. marta stigli članovi Štaba 1.

³⁷ Dušan Egić: Radomirovačka četa u borbama na Kozari, Kozara u NOB, knj. 3, str. 225.

³⁸ Zb. IV/3, str. 450. i 454.

³⁹ Mile Davidović: Akcije Ljubijsko-prijedorske partizanske čete, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 232—233.

⁴⁰ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 21. marta 1942, Zb., IV/3, str. 344—346; Boško Đurašinović: Razoružanje Prekajske čete, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 401—4.

krajiškog NOP odreda: Milorad Mijatović, Velimir Stojnić, Petar Vojnović i komandant 2. bataljona, Vojo Todorović. Obilazili su položaje oko Budimlić-Japre, prikupljali podatke i 12. marta došli u Slatinu.

Posadu u opkoljenoj Budimlić-Japri sačinjavala je jedna domobranska četa od 196 vojnika, kojom je komandovao nadsatnik (kapetan I klase) Mijo Halužan, zatim grupa od 35—40 žandarma u Žandarmerijskoj stanici i grupe ustaša, ukupno 250 do 300 vojnika naoružanih puškama i sa desetak puškomitraljeza. Neprijatelj je držao položaj na brdu Frgelju, Nailovom brdu, Šehića brdu, Alij inom rovu, Žandarmerijskoj kasarni, Školi i u kući Dušana Vojnovića. Odbrana je bila kružna, sa rovovima, saobraćajnicama i bunkerima, kao i zgradama posebno utvrđenim za odbranu.

Budimlić-Japra je bila u čvrstom obruču koji su oko nje opasali partizanski vodovi i seoske straže narodnooslobodilačkih odbora. Zima je bila jaka, snijeg visok, pa se posada dva i po mjeseca nije mogla nikuda kretati, a potrebno oružje, municiju i hranu dobijala je vazdušnim putem. Partizani su vodu jednog potoka skrenuli u polje tako da ni vodenice u opkoljenoj Budimlić-Japri nisu mogle da rade.

Štab 1. krajiškog NOP odreda odlučio je da u napadu na opkoljenu neprijateljevu posadu u Budimlić-Japri učestvuju:

- Novska četa, 1. krupska četa, bez jednog voda i 3. (Radička) četa, bez jednog voda, sve tri iz 2. bataljona,

- Ljubijsko-prijedorska i Eminovačka četa iz 1. bataljona,

- topovsko odjeljenje 5. krajiškog NOP odreda i

- 1. vod 5. čete (Radomirovačke) 1. bataljona 2. krajiškog NOP odreda (Kozaračkog), sa jednim minobacačem i nekoliko mina.⁴¹

Sve ove jedinice, koje su imale oko 450 boraca, stigle su na polazne položaje 12. ili 13. marta 1942. godine.

Novska četa je imala zadatak da napadne i zauzme rove kod Vojnovića kuće i Školu, a zatim da napadne Žandarmerijsku kasarnu. Desno od Novske čete napadao je Vod Kozarčana, s kojima je bilo odjeljenje minobacača s bacačem mina, do njih 1. krupska četa, zatim Ljubijsko-prijedorska i Eminovačka četa, dok je Radička četa imala zadatak da napadne na rove na brdu Frgelju.

Početak napada označiće eksplozija granate ispaljene iz topa, u zoru 14. marta 1942. godine. Partizanski top bio je bez klizača, pa su ga vezali za jedno drvo. Kada je u 5 sati top opalio, tako se jako trgnuo da je presjekao drvo, ali izbačena granata nije eksplodirala. Napad je počeo uz vatru minobacača, pušaka i puškomitraljeza. U silovitom jurišu partizani su se našli u samoj kasabi i počeli zarobljavati pojedince, pa i grupe iznenađenih domobrana. Cvijo Mazalica, zamjenik komandira Novske čete, sa grupom boraca upao je u kuću Vojnovića i zarobio osamnaest domobrana, dok su se drugi dijelovi Novske čete već primicali Školi u kojoj se nalazio i komandant uporišta. Međutim, sa jakih uporišta Frgelja i Alijinog rova neprijateljski puškomitraljezi su osuli paljbu po partizanima kod Vojnovića kuće i Škole, tako da su oni morali uskočiti u zauzete rove. Partizanski puškomitraljezac je tada osuo paljbu i po Alijinom rovu i po Frgelju. Međutim,

⁴¹ Vojo Todorović: U Krupskom bataljonu, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2. str. 582.

neprijateljevi puškomitraljesci su usredotočenom paljbom ubili partizanskog puškomitraljesca Kazu Ćurka i kurira Novske čete Zdjelara. Tada je Ahmet Šehović Šeho šćepao puškomitraljem i osuo paljbu po Alijinom rovu i vrlo brzo ranio neprijateljskog mitraljesca. Partizani su izvršili juriš na taj položaj i zauzeli ga, zarobivši grupu domobrana i ustaša. U tom vremenu su i borci Radičke čete jurišali na Frgelj i poslije kraće borbe zauzeli i pobili ili zarobili ustaše i domobrane koji su se tu nalazili.

Nakon zauzimanja Alijinog rova partizanske snage su se skoncentrirale za napad na školu. U grupi boraca koja je likvidirala bunker kod škole bili su Mirko Vejnović, Cvijo Mazalica, Zajko Dizdarević i još neki borci. Partizani su pozvali domobrane u zgradi da se predaju, ali je komandir posade Halužan tražio da dođe partizanski komandant jer nije htio da se preda običnom borcu. Vojo Todorović je tada stao pred Školu i viknuo: »Ja sam komandant«, što Halužan nije odmah povjerovao, ali kada mu je Todorović još oštrije podvignuo, Halužan je predao oružje, a za njim i svi ostali domobrani.⁴² Uskoro su partizani likvidirali i posljednje ustaške i žandarmerijske položaje i utvrđene zgrade iz kojih su oni davali najžešći otpor, plašeći se odgovornosti za svoja zlodjela. Oko 12 sati borba je bila završena, uništen je ili zarobljen neprijateljski garnizon, a Budimlić-Japra oslobođena. Bila je to najveća varošica na području Podgrmeča oslobođena od početka ustanka.

U ovoj borbi poginula su četiri partizana: Kazimir Ćurak, Dušan Zec, Nikola Mandić i kurir Zdjelar. Nekoliko boraca je ranjeno.

Zarobljena su 174 domobrana, ustaše i žandarma, zajedno sa komandantom posade nadsatnikom Mijom Halužanom. Zaplijenjeno je preko dvjesto pušaka, šest puškomitraljeza, nekoliko hiljada metaka i dosta drugog ratnog materijala.⁴³ Svi zarobljeni neprijateljski vojnici prikupljeni su na Antonića Brdu, gdje ih je vojni sud 1. krajiškog NOP odreda pojedinačno saslušavao. Saslušavanje je počelo 14. marta predveče, trajalo čitavu noć i sutra dan izjutra završeno. Pošto se 15. marta u Budimlić-Japri okupilo mnogo svijeta, vojni sud je svoju odluku javno saopštio. Na smrt strijeljanjem osuđeno je oko 25 ustaša i žandarma, za koje se dokazalo da su bili zločinci, pa je isti dan na Frgelju, pred okupljenim narodom, kazna izvršena.

Poslije završetka borbe 15. marta pojavio se neprijateljski avion koji je bio pošao u izviđanje Budimlić-Japre. Partizanske jedinice zatečene su na položajima na Antonića Brdu, u Halilovcima i prema Čeli otvorile su na njega vatru iz puškomitraljeza i pušaka i on se vratio.⁴⁴

Iz rejona Bosanskog Novog 16. marta upućene su domobranske i ustaške jedinice u jačini jednog bataljona prema Budimlić-Japri, sa zadatkom da okupljenu posadu izvuku iz okruženja. Neprijatelj nije znao da je uporište dan ranije palo. Na prilazima selu Kršlje partizanske zasjede dočekale su neprijateljske jedinice, koje su uspjele da zapale nekoliko kuća u Kršljama, ali dalje nisu mogle da prođu.⁴⁵

⁴² Ahmet Šehović: U akciji na Budimlić-Japru, Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 409—411.

⁴³ Zb., IV/3, str. 346.

⁴⁴ Regionalni muzej Bihać, arhiv m.f. 51/264.

⁴⁵ Izvještaj štaba 1. krajiškog NOP odreda od 4. aprila 1942. godine, Zb., IV/3, str. 144—145.

Najveći broj zarobljenih, prije svega domobrani, je oslobođen. Jedna grupa od 65 zarobljenika upućena je preko Rujiške do Čađevice, gdje je puštena, pa je 18. marta stigla u Bosanski Novi.⁴⁸ Druga grupa, veća, je preko Suvaje i Velikog Radića upućena na bihaćki sektor, gdje su svi, izuzev jednog domobrana, pušteni, pa su otišli u Bihać. Navedeni »domobran« bio je ustaša koji je u ljeto 1941. godine počinio zlodjela u Velikom Radiću.

Borci 1. KNOP odreda u oslobođenoj Budimlić-Japri, 14. III 1942. godine.

Njega su žene iz Velikog Radića prepoznale, a i on sam je priznao svoja zlodjela, pa je strijeljan.

Neposredno po okončanju borbe u Budimlić-Japri sleglo se veoma mnogo stanovnika iz svih okolnih sela u ovu varošicu, pa je isti dan u njoj

⁴⁸ Regionalni muzej Bihać, arhiv, m. f. 51/266.

održan zbor na kojem su govorili partizanski rukovodioci o ciljevima NO borbe.

Pljačka i paljenje, osveta bili su spriječeni od početka napada, ali se ipak dogodilo da je jedan seljak, iz sela Johovice, pokušao da pljačka. Uhvaćen je na djelu i po kratkoj presudi vojnog suda osuđen na smrt i streljan pred narodom okupljenim na zboru.⁴⁷

Odmah po oslobođenju je imenovan NOO u Budimlić-Japri. On je imao brojne i obimne zadatke. U odboru su bili: Dušan Majstorović, predsjednik, zatim Muharem Šehić, Dedo Bulić, Čamil Budimlić, Šefko Muhadžić, Šaćir Bajramović, Nikola Pavić, Živko Čulibrk i Mirko Kecman.

Zaplijenjeno oružje je dodijeljeno najvećim dijelom Prijedorsko-ljubij-skoj i Novskoj četi, koje su naoružale brojne pripadnike seoskih straža i omladince, primili ih u čete i tako znatno ojačale. Tada se iz Prijedorsko-ljubijske čete izdvojio Majkićjapranski vod i od njega, uz primanje novih boraca, formirana je nova četa — Majkićjapranska. Komandu Čete su sačinjavali: Stojan Marjanović Dolinar, komandir, Miroslav Majkić, politički komesar i Stevo Džakula, zamjenik komandira. I ova četa je kratko vrijeme bila u sastavu 1. bataljona »Petar Skundrić«, zaposjela je položaje u Podvidači, a prema neprijateljskom uporištu u Starom Majdanu i Staroj Rijeci. Poslije je ušla u sastav 2. bataljona 1. krajiškog NOP odreda.

Ubrzo je komanda Majkićjapranske čete izmijenjena, jer je došlo do sukoba između komandira i njegovog zamjenika. Tada je za komandira Čete postavljen Trivo Majkić, zvani Mali, a Stojan Marjanović Dolinar je postao borac, da bi ubrzo postao komandir zaštitnice Štaba 1. NOP odreda.

Komandu Prijedorsko-ljubijske čete tada su sačinjavali: Stevo Vještica, komandir, Ratko Novaković, politički komesar, Trivo Jelisavac, zamjenik komandira i Uroš Damjanović, zamjenik političkog komesara. Četa je nakon oslobođenja Budimlić-Japre otišla na novski sektor i zauzela položaj na Novskoj planini prema neprijateljskim uporištima u Bosanskom Novom.

Neposredno nakon julskog napada na neprijateljsko uporište u Bosanskom Novom, Stevo Vještica je otišao na dužnost u pozadinu, a za vršioca dužnosti komandira Prijedorsko-ljubijske čete privremeno dolazi Mile Vojnović, a nakon mjesec dana za komandira Trivo Jelisavac, pa sa Četom ponovo dolazi na sanski srez, na Plješevicu u Brdarima.

U ljeto 1942. godine ove čete ulaze u sastav novoformiranog 4. bataljona 1. krajiškog NOP odreda.

RAZORUŽAVANJE PREKAJSKE ČETE

Dvanaestog marta iz Prekaje je stigla na Podgrmeč Prekajska četa, kojoj je komandir bio Mile Stevandić. Imala je 51 borca, naoružana puškama i s dva puškomitraljeza. Štab Odreda je odlučio da njih uključi u planiranu akciju, pa je jedan vod od sedamnaest boraca rasporedio u zaselak sela Slatine, Miljuše, iznad same Budimlić-Japre, drugi vod je raspoređen na Antonića Brdo, u kuću iznad same ceste Budimlić-Japra—Stari Majdan,

⁴⁷ Zb., IV/3, str. 346.

a treći vod na vrh Antonića Brda, gdje je smještena i komanda te čete. Tu je već bio i jedan vod Ljubijsko-prijedorske čete pod komandom Mile Vojnovića.

Predveče istog dana stiglo je pismo od Štaba 5. krajiškog NOP odreda u kojem je stajalo da su saznali da je Prekajska četa bez njihovog znanja i odobrenja ponovo krenula u Podgrmeč, i da je njena komanda pročetnički orijentisana. članovi štaba 1. krajiškog NOP odreda su razmotrili dostavljene podatke, kao i ranije ponašanje komandira te čete na podgrmečkom sektoru (saničkom terenu), pa su odlučili da je razoružaju, ispitaju kakav je ko od njenih boraca i, eventualno, kazne neke, a ostale vrate u Prekaju. Veljo Stojnić i Vojo Todorović pošli su 13. marta sa grupom boraca Prijedorsko-ljubijske čete da razoružaju vod u zaseoku Miljuši, sela Slatine, Milorad Mijatović sa pet boraca da razoruža vod iznad ceste, a Petar Vojnović i Mile Davidović sa grupom boraca vod i komandu čete, što je i izvršeno

13. marta. Bez ikakvog otpora borci su odložili oružje i municiju, pa su sprovedeni do Škole u selu Slatini. Komandir Čete Mile Stevandić, naoružan puškomitraljezom, zajedno s bratom Mirkom i jednim kurirom bio je otišao u izviđanje prema Agićima. Čim se vratio, Vojo Todorović ga je pozvao u kuću gdje je bila komanda Prekajske čete i upitao ga je da li ima naredbu za dolazak na Podgrmeč. Stevandić je tada izvadio jedan dopis još iz oktobra 1941. godine prema kojem se upućuju kao pomoć u Podgrmeč. Ali on tada nije htio doći na Podgrmeč, nego nešto kasnije, i to na sanički sektor, nikom se ne javljajući, odakle je za vrijeme jedne borbe nekud pobjegao. Vojo Todorović mu reče da je odobrenje zastarjelo i uz pomoć ostalih razoružao Stevandića, njegovog brata Mirka i kurira. Svi razoružani borci sprovedeni su u Slatinu. Jedino je Mile Stevandić bio svezan i zatvoren u podrum.⁴⁸

Oružje oduzeto od Prekajčana, dva puškomitraljeza i 42 puške predati su Novskoj i Prijedorsko-ljubijskoj četi, koje su odmah naoružale borce koji su bili bez pušaka.

U Slatini je 15. marta počelo ispitivanje pripadnika Prekajske čete. Sa saslušavanja je komandir Mile Stevandić, iako vezanih ruku, uspio da pobjegne. Kako je bio dubok snijeg, Stevandić se kotrljao niz jednu strminu, pri tom je uspio odriješiti ruke. Stražari su potrčali za njim, ali su upadali u dubok snijeg, pa su tada zapucali i uspjeli da pogode Stevandića, koji je ostao mrtav na snijegu u dolini. Nakon tog vojni sud 1. krajiškog NOP odreda je iz razoružane Prekajske čete izdvojio šest boraca koji su kao pročetnički elementi osuđeni na smrt, a svi ostali su oslobođeni. Date su im njihove torbe, snabdjeveni su hranom i upućeni u Prekaju, gdje su uskoro stupili u partizane.

OSLOBOĐENJE STAROG MAJDANA

Iz Budimlić-Japre, za vrijeme borbe uspio je pobjeći samo jedan ustaša. On je u košulji, gaćama i čarapama niz rječicu Gračanicu, preko Gaidži-

⁴⁸ Izvještaj štaba 1. krajiškog NOP odreda od 21. marta 1942. godine, Zb., IV/3, str. 346.

Boško Đurašinović: Razoružanje Prekajske čete, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 401—404.

kao i Podviđače, 14. marta uveče stigao u Stari Majdan. Njegov dolazak i vijest o padu Budimlić-Japre izazvali su veliku paniku među domobranima, žandarmima i ustašama u Starom Majdanu, pa su u toku iste noći pobjegli prema Staroj Rijeci i Ljubiji. Saznavši za bjekstvo neprijateljske posade iz Starog Majdana, jedinice 1. bataljona su 15. marta ušle u varošicu, gdje su zatekle dosta muslimanskih porodica, pretežno siromašnih, koje nisu htjele bježati.⁴⁹

Nakon razgovora sa pojedinim mještanima održan je zbor na koji su došli mještani i mnogi seljaci iz okoline. Potom je izabran NOO u sastavu: Ilija Vuković, predsjednik, Uzeir Šarić, sekretar i članovi Jevro Dobrijević, Šefko Mehadžić, Ljubica Dobrijević, Hasan Hadžibajramović, Jusuf Talundžić i Ilijaz Arnaut. Ovaj NOO u Starom Majdanu odmah je počeo raditi. On je djelovao sve do prodora neprijateljskih snaga u Stari Majdan, polovinom jula 1942. godine.

Oslobođenjem Budimlić-Japre i Starog Majdana znatno se proširila slobodna teritorija Podgrmeča. Vojna dještva su pomaknuta na sjever i sjeveroistok od ova dva mjesta. Neposredno na udaru partizanskih četa i bataljona sada su bile Stara Rijeka, Briševo, Ljubija, Suhača i druga sela u tom kraju.

Poslije uništenja i protjerivanja neprijateljskih posada iz Budimlić-Japre i Starog Majdana prestala je i potreba za danonoćnim patroliranjem brojnih seoskih partizanskih straža, pa su mnogi njihovi pripadnici stupili u partizanske čete, dok su se drugi uključili u veoma raznovrstan i značajan pozadinski rad, a naročito u pripreme proljetne sjetve.

PRODOR PARTIZANSKIH JEDINICA U DOLINU RIJEKE SANE

Iz Brdara, gdje su imali logor, partizani 4. voda (Palanskog) su tokom noći 31. decembra i 1. januara 1942. godine prošli još neoslobođenom teritorijom kroz Dževar, Koprivnu i Oštru Luku i uspostavivši vezu sa mještanima Muslimanima bez borbe ušli u selo Ališiće. Neprijateljski vojnici su tada bez borbe predali partizanima četrnaest pušaka, deset bombi i 700 metaka. Partizani su okupljenim Ališićanima govorili o sebi i o ciljevima NOB. Bio je to do tad najdublji prodor boraca Sanske čete u neoslobođenu teritoriju.

Saznavši da skoro svakodnevno iz Sanskog Mosta cestom za Stari Majdan prolazi transport sa hranom i vojnom opremom, komanda voda odlučila da postavi zasjedu. Komandir Voda Đurin Predojević rasporedio je 8. januara izjutra borce u tri grupe, neposredno kraj ceste, u dubokom snijegu i granama. Grupa na desnom krilu, prema Sanskom Mostu imala je zadatak da propusti neprijatelja i napadne ga s leđa, u momentu kada i sa čela bude napadnut. U svakoj grupi je bio po jedan puškomitraljez.

Ovog jutra iz Sanskog Mosta krenuo je veći transport vojne opreme i hrane za Stari Majdan, a pratila ga je jedna četa domobrana. Kada su domobrani ušli u zasjedu i začelje stiglo nasuprot desnokriline grupe, puškomitraljezac Trivo Grbić je otvorio vatru po koloni, sa začelja. Istovremeno

⁴⁹ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 26. marta 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu, Zb., IV/3, str. 357.

su i druge dvije grupe otvorile vatru na iznenadne domobrane. Neprijatelj, dobro naoružan, prihvatio je borbu, ali su partizani ipak uspjeli da ga razbiju, ubiju dva vojnika, a pet zarobe i zaplijene jedan puškomitraljez, šest pušaka i osam vojničkih odijela. Partizani nisu imali gubitaka.

Zasjeda je bila postavljena i na cesti koja od Starog Majdana za Sanski Most prolazi kroz Dževar. Nikola Borojević, zamjenik vodnika, rasporedio je borce u Marića gaju i pored rijeke Majdanuše, dok je jednu grupu ostavio kod kule u Brdarima, kao obezbjeđenje s leđa. U zasjedi je bilo i nekoliko boraca iz Brdara, Koprivne i Dževara.

Iz Starog Majdana su naišli najprije prednji dijelovi iste jedinice koja je pošla po sljedovanje u Sanski Most. Partizani su je iznenadno napali, razbili, ubili dva vojnika i jednog podoficira, a zarobili pet. Zaplijenili su jedan puškomitraljez, šest pušaka i nešto municije. Ubrzo je, međutim, na poprište stigla glavnina čete. Njeni dijelovi su krenuli kroz cjelac da bi odsjekli odstupnicu zasjedi, ali su partizani uspjeli da se probiju kroz duboki snijeg do Marića kuća. Tada se začula pucnjava i od Čvoraka i Adamovića kuća, odnosno od pravca Sanskog Mosta, odakle je nadirala druga neprijateljska jedinica. Obje neprijateljske jedinice su se spojile i produžile napad na partizane u Brdarima. Ustaše i domobrani su tada spalili sve kuće Marića, Borudžija, nekolike kuće Trkulja, Dobrijevića, Zurunića i Samardžija, ukupno preko dvadeset kuća i sve druge pomoćne zgrade. Neprijatelj je uspio doći do brdarskog groblja i tu je kratko stao, a zatim se povukao.⁵⁰

Četvrti vod Sanske čete, zajedno sa omladincima i pozadincima sela Brdara i Dževara, izveo je 18. januara diverziju na cesti, presijecajući telefonske veze i dalekovod u rejonu Brdara i Dževara. Tom prilikom Košta Marinković je prebacio žicu vezanu kamenom preko žica dalekovoda kojim je Sanski Most dobijao struju iz električne centrale u Ljubiji. Kada je kamen pao na zemlju došlo je do spoja, pa se čula eksplozija u Sanskom Mostu, koji je odmah uto nuio u mrak. Tada su borci i pozadinci posjekli sve telefonske stubove na raskršću puteva za Stari Majdan, Sanski Most i Prijedor. Srušena su i dva manja mosta kod Bešića stupe i most Kuruzovac na Majdanuši. Miniran je i srušen jedan stup dalekovoda. Iz Sanskog Mosta je zbog toga sutradan krenulo oko 150 domobrana i ustaša u dvije kolone da poprave telefonsku liniju i električni dalekovod u rejonu Dževara. Partizani 4. voda Sanske čete na položajima u Brdarima na vrijeme su primijetili njihov nailazak, postavili zasjedu u zidinama spaljenih kuća i kraćim puškaranjem odbili neprijatelja, koji se nije usudio prihvatiti borbu i produžiti dalje.⁵¹

U ovoj borbi poginuo je partizan Mijo Predojević iz Koprivne. Pucao je iz zidine, kroz prozor, ali ga je neprijateljski metak pogodio u vrat. On je prvi poginuli borac iz ovih novooslobođenih sela.

Komanda 2. čete (Jelašinovačke) Sanskog bataljona odlučila je da slo-mi i uništi neprijateljsko uporište u Demiševcima. S dijelovima čete (3. i 4. vod) izvršen je napad 28. januara u 3,30 sati. Borba je trajala do 5 sati po-

50 Izvještaj štaba 1. krajiškog NOP odreda o akcijama od 1. do 9. januara 1942. godine, Zb., IV/3, str. 37. Izvještaj Štaba 2. domobanskog zbora o borbama u Bosanskoj krajini i tuzlanskoj oblasti od 1. do 15. januara 1942. godine, Zb., IV/3, str. "406—407.

⁵¹ Zb. IV/3, str. 37.

slije podne, ali bez uspjeha. Partizani su imali dva ranjena borca, dok je neprijatelj imao više mrtvih i ranjenih. Partizani su se morali povući jer su ustaše u ovom uporištu pružile žilav otpor. Dijelovi Sanske čete ponovo su 31. januara napali neprijateljsko uporište u Demiševcima, ali su se i ovog puta morali povući ne uspjevši izbaciti neprijatelja iz sela.

NAPAD NA STRAŽE U PEJIĆIMA I USORCIMA

Komanda Palanskog voda, smještena u Brdarima, odlučila je da ponovo prođe neoslobođenom teritorijom i dođe u Oštru Luku. Po dolasku u Oštru Luku, gdje ih je stanovništvo najsrdačnije primilo i ugostilo, partizani su noću 1/2. februara prešli rijeku Sanu, napali neprijateljsko odjeljenje na pruži Prijedor—Sanski Most i straže na stanicama Pejići i Usorci. U Pejićima je zarobljeno pet domobrana, koji su, pošto su upoznati sa ciljevima NOB, pušteni, pa su otišli prema Prijedoru. Straža u Usorcima davala je jači otpor, pa su partizani zapalili zgradu iz koje su neprijateljski vojnici iskočili kroz prozor i poskakali u rijeku Sanu. Partizani su u ovim borbama zaplijenili šest pušaka, oko 1.000 metaka, sedamnaest okvira za puškomitraljeze, mašinu za pisanje, kao i drugu vojnu spremu.⁹²

Dan-dva kasnije neprijatelj je prodro u Miljakovce i na Topića Brdo, ubijao ljude i palio kuće. Vidjevši to borci Palanskog voda otvorili su vatru na neprijatelja preko rijeke Sane, a potom je prešli. Kada su došli na Topića Brdo, ustaše su bile već otišle za Prijedor. Partizani su tada naišli na dvije ubijene djevojke: ustaše su im kroz prosječene dojke provukle obje ruke. Sa Topića Brda Palanski vod se preko Oštre Luke vratio u svoj logor na Brdare.

Komanda Palanskog voda u Koprivni je saznala da neprijateljske jedinice počesto prolaze prugom Sanski Most—Prijedor kroz selo Usorce, gdje još nije bilo partizana. Preko saradnika u Sanskom Mostu saznala je da će jedna četa domobrana sa grupom civila poći prugom Sanski Most—Prijedor da ukloni snijeg koji je ometao saobraćaj, pa i snabdijevanje garnizona u gradu. Komanda Palanskog voda odlučila je da sa dijelom voda i sa nekoliko boraca Eminovačkog voda, ojačanim puškomitral jezmom pređe rijeku Sanu i neprijatelju postavi zasjedu kraj pruge. U Koprivni je Ilija Čulum imao čamac skriven u štaglju. Po naredbi Đurina Predojevića on je čamac izvukao, ali kada su ga gurnuli u rijeku, u njega je sa svih strana ulazila voda. Zato je svaki borac uzeo po jedan lonac i dok su se prevozili, izbacivao vodu iz čamca. U čamac je moglo da stane samo pet ljudi i još veslač, vlasnik čamca. Kako je čamac bio i trošan, pa sporo plovio, prebacivanje tri-desetak boraca je trajalo skoro do svanuća.

ZASJEDA U USORCIMA

Čim su prešli rijeku Sanu, borci Eminovačkog i Palanskog voda, gazeći duboki snijeg, došli su na brdo zvano Varda, iznad željezničke pruge

⁹² Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 12. decembra 1941. do 26. januara 1942. godine, Zb. IV/3, str. 91.

i potoka Bukovca i 9. februara rano izjutra postavili zasjedu. Bila je velika hladnoća, snijeg je padao, pa je vidljivost bila mala. Posljednji borac u koloni vukao je granu da briše tragove, prtinu, koju je i novi snijeg još više zasipao.

Prilikom prelaza rijeke borci su se skvasili, pa su prikriveni u dubokom snijegu cupkali na svojim mjestima i često povlačili zatvarače oružja da se ne bi zaledili. Tek oko 10 sati naišla je neprijateljska kolona od Sanskog Mosta, koja se polako primicala mjestu gdje su partizani bili u zasjedi. Partizani su imali vremena da se međusobno dogovore kako će gađati. Na desnom krilu puškomitraljezac Trivo Grbić prvim rafalom oborio je neprijateljskog puškomitraljesca. Tada je desetar Lazo Latinović povikao: »voj-sko, predaj se, ništa vam nećemo« ... Ali, neko od neprijateljskih vojnika rafalom je osuo po Lazi i grupi boraca oko njega, pa je borba nastavljena. Neki neprijateljski vojnici su pali u prtinu, a nekolicina je počela bježati nazad, prema Sanskom Mostu. Grupa partizana pojurila je prtinom za njima, ali su ih tri neprijateljska vojnika sačekala i spremala da iznenadno napadnu. Vidjevši zamku, Joviša Mastelica se hitro probio kroz snijeg i brzom paljbom ubio dvojicu, a trećeg ranio, i tako spasio svoje drugove. Do potoka Bukovca uspjela su da se povuku i pod mostom zauzmu odbranu samo dvojica poznatih ustaša, Đulaga Halilović iz Kamengrada i Ale Ključanin iz Trnova. Imali su puškomitraljez i grčevito su se branili. Đulaga Halilović je do rata bio poznati siledžija i vjerski fanatik. Bio je razvijen i snažan. Već u aprilu 1941. godine postao je ustaša i potom se istakao kao koljač nevinih ljudi, žena i djece. U međuvremenu borci su zarobili nekoliko neprijateljskih vojnika i prikupljali oružje i opremu. Dok su partizani skupljali oružje i opremu na bojištu, a manja grupa držala opkoljene dvojicu ustaških zlikovaca, iznenada od Prijedora, prugom, pojavi se kolona nekih vojnika. Partizani su i njima povikali da se predaju, da su opkoljeni i iznad njih ispališe dva metka. Tada kolona od oko dvanaest vojnika stade i oni podigoše ruke u vis. Na povik da odbace oružje, odgovoriše da ga nemaju. Nije im se vjerovalo, pa je traženo da odbace torbice, šinjele što oni odmah uradiše. Na pitanje ko su, odgovoriše da idu iz zarobljeništva: bili su to vojnici bivše Jugoslavije, Muslimani i Hrvati iz sela oko Sanskog Mosta i Sanice koji su se iz njemačkog zarobljeništva vraćali svojim kućama.⁵³

Napad na dvojicu opkoljenih ustaša predvodio je Ostoja Majkić. Bio je to dvoboj puškomitraljezima: partizan puškomitraljezac Ostoja Majkić protiv ustaškog puškomitraljesca Đulage Halilovića, dvoboj žestok, bez milosti. U jednom momentu Đulagi se zakovao puškomitraljez. Ostoja Majkić, Lazo Latinović, Stanko Marjanović i još neki borci to su primijetili i odvažno jurnuli na ustaše. Nastalo je hrvanje i gušanje u dubokom snijegu, kraj potoka, pa su partizani uspjeli da savladaju i zarobe Đulagu Halilovića i Alu Ključanina. Obojica ustaša su svezana i priključena ostalim zarobljenicima. Tek tada su borci partizani krenuli u obližnje kuće sela Usoraca da se odmore, ugriju i dogovore šta će dalje raditi.

U izvještaju Štaba 1. krajiškog NOP odreda o ovoj akciji pored ostalog stoji: »... Nakon borbe od nekoliko časova neprijatelj je imao slijedeće gubitke: 20 mrtvih, 8 zarobljenih«.

⁵³ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda o vojnim i političkim akcijama od 28. januara do 10. februara 1942. godine, Zb. IV/3, str. 178.

Zarobljene ustaše i domobrane, među kojima i zlikovce Đulagu Halilovića i Alu Ključanina, partizani su 10. februara uveče prebacili preko rijeke Sane u Koprivnu, a odatle u Eminovce.

Politički delegati vodova Rade Erceg i Đuro Štrbac su bili na jednom savjetovanju i 9. februara su se pridružili borcima u selu Usorci. Oni su bivšim jugoslovenskim vojnicima što su se vratili iz njemačkog zarobljeništva objasnili vojno-političku situaciju u svijetu i kod nas, objasnili ko su partizani, zašto se i protiv koga bore, govorili im o ciljevima NOB, savjetujući ih da ne idu u borbu protiv partizana. Poslije tih razgovora, 10. februara svi su pušteni, pa su produžili prugom u Sanski Most i dalje svojim kućama.

Sjutradan poslije borbe u selo Usorce je došao jedan domobran, Slovenac i predao vojničku pušku i drugu opremu, moleći da ga puste da ide kući, što mu je udovoljeno.

Partizani su razgovarali i sa seljacima sela Usoraca, koji su ih veoma lijepo primili i ugostili. Objasnili su im zašto se bore, pozvali i njih da im se pridruže. Tog dana je 7–8 omladinaca zamolilo je partizane da ih prime u svoje redove, što im je udovoljeno, jer je oružja bilo dosta.

ZASJEDA KRAJ RIJEKE SANE

Dok su se partizani Eminovačkog i Palanskog voda odmarali razmješteni po kućama sela Usoraca, osmatrači su 11. februara oko 11 sati javili da od sela Ališića, sa suprotne strane rijeke, ide prema Sani kolona vojnika. Komandir voda Đurin Predojević odmah je izdao naređenje da borci prikriveno zauzmu položaj prema rijeci i osmatraju šta će da radi ta neprijateljska grupa vojnika. Naprijed je išlo šesnaest vojnika, a 50–100 metara iza njih četiri vojnika, koji su vukli teški mitraljez. Prva grupa se skelom prebacila na desnu stranu rijeke Sane u Usorce, a ona četvorica su ostala na ališićkoj strani i kraj obale postavila teški mitraljez. Čim su prešli rijeku, u koloni su krenuli prema selu, isturivši samo jednu patrolu kao izvidnicu. Partizani su ih pustili da dođu do pruge, a onda ispalili jedan metak, oborili prvog vojnika u koloni i povikali: »predajte se!« Na ovaj povik svih petnaest neprijateljskih vojnika podiglo je ruke uvis, odbacivši oružje. Partizani su pritrčali, zarobili domobrane, pokupili njihovo oružje, dva puškomitraljeza i četrnaest pušaka, opremu i doveli zarobljenike u selo Usorce. Od zarobljenih domobrana saznali su da su oni u Ališićima slušali borbu vođenu 9. februara, ali nisu znali tačno ni gdje se vodi, ni ko je vodi. Zato su prešli rijeku Sanu da utvrde o čemu se radi. Većina ih je bila iz Hercegovine.⁵⁴ Te večeri je i ova grupa zarobljenika upućena preko rijeke Sane, sela Koprivne i Brdara u Eminovce, gdje su svi saslušani, pa oslobođeni i pušteni kućama. Tada je u Eminovcima održano i suđenje zarobljenim ustašama Đulagi Haliloviću i Ali Ključaninu, pa su, nakon što je utvrđeno da su u ljeto 1941. godine i kasnije ubijali nevine ljude, osuđeni na smrt i strijeljani.

⁵⁴ Zb. IV/3, str. 179.

NAPAD NA NEPRIJATELJEVO UPORIŠTE U ALIŠIĆIMA

Vrativši se 11. februara u Koprivnu, a poneseni uspjesima u borbama na području Usoraca i Pejića, znatno ojačani zaplijenjenim oružjem, svaki vod je imao po pedeset boraca, komande 3. i 4. voda Sanske čete odlučile su da izvrše napad na ustaše u selu Ališićima. Iako je bio vrlo visok snijeg i jaka hladnoća, odlučili su se za napad, računajući da će mještani opet predati oružje kao što su već uradili 1. januara. Uz to od zarobljenih domobrana u Usorcima partizani su dobili dovoljno podataka o rasporedu i snazi neprijatelja u selu Ališićima.

Desetine Laze Latinovića i Stojana Milinovića iz Palanskog voda trebale su zaobići selo sa zapadne strane i od pravca Prijedora napasti neprijateljsko uporište u selu, a desetina Milana Jojića i desetina iz 4. voda napadati od Oštre Luke. Desetina pod komandom Vlade Prošića napada od brda, na zapadnu stranu sela.

Već pred mrak 13. februara krenule su desetine Latinovića i Milinovića, a malo kasnije i desetina Vlade Prošića, dok je iza ponoći krenuo i komandir 4. voda Đurin Predojević sa jednom desetinom. Napad je počeo 14. februara pred zoru, u selo su sa svih strana upali partizani i počeli paliti neka sijena. Iz uporišta je neprijatelj tukao puškomitraljezom. Tada Đurin Predojević krenu prema zgradi u kojoj su bili neprijateljski vojnici. Na putu se pojavi neki čovjek, pa kad mu Đurin viknu: »hej, druže, ovdje partizani!«, on pobježe nazad do straže. Odmah zatim od straže prema partizanima krenu jedan vojnik, pozivajući na pregovore radi predaje. Kada je Đurin Predojević sa grupom partizana stigao pred zgradu, ugledao je neprijateljske vojnike postrojene kao da im dolazi njihov starješina. Čak su i šljemove imali na glavi. Đurin im naredi da uz zgradu odlože oružje i vrate se u stroj, što oni odmah uradiše. Tada im Đurin održa govor. Potom su domobranima govorili Rade Erceg i Vlado Prošić. Nakon predaje ove grupe od oko dvadeset domobrana, na pozive partizana da im se ništa neće dogoditi, predali su se i ostali neprijateljski vojnici, njih deset. Tome je pomogao i ališićki hodža Alija Ališić. Svima je govoreno o NOB, pa su potom u koloni po jedan otpraćeni do čamca. Partizani su se rukovali sa svima domobranima i oni su se prebacili na desnu obalu rijeke i otišli prema Sanskom Mostu.

Okupljenim mještanima je rečeno da se ništa ne boje, da se mirno kreću i rade. Tada su komandiri vodova i politički delegati posjedali u saonice i odvezli se u Oštru Luku da se odmore. Neke grupe boraca otišle su prema Rasavcima, a neke prema Oštroj Luci da se odmore, ugriju, ručaju. Svi su bili zadovoljni akcijom u kojoj su zarobili trideset neprijateljskih vojnika i zaplijenili trideset pušaka, jedan puškomitraljez i drugu opremu. Međutim, u blizini džamije u Ališićima bio se sakrio jedan ustaša sa puškomitraljezom. Kada je vidio da se svi predaju partizanima, on se popne na minare i počne tući po partizanima koji su se slobodno kretali selom. Jedan metak pogodi desetara Lazu Latinovića i on smrtno pogođen pade. Kada su se partizani rastrčali, obavještavajući da je poginuo Latinović, te mnogi krenuše ponovo u Ališiće. U međuvremenu u Ališiće su bili došli i neki seljaci iz okolnih sela. Grupa boraca bila je opkolila džamiju, računajući da je u njoj više ustaša, dok su drugi, kivni na ustaše iz Ališića za počinjena ubistva 1941. sa bajonetima na puškama krenuli kroz selo i počeli paliti kuće. U selu se tada nije zadesio ni jedan od vođenika ili političkih delegata.

čak ni desetar. Nekoliko boraca pokušavalo je da spriječi osvetu i samovolju, ali ih razjareni borci nisu htjeli poslušati, već su i njima prijetili. Dok su kuriri odjurili i obavijestili komande vodova i komandiri i politički delegati stigli u Ališiće, već je dosta kuća bilo spaljeno jedanaest nevinih ljudi, žena i djece pobijeno, a neki na zvjerski način. Pojedini borci svojim prsima su štitili neke žene i djecu ispred razjarenih, razularenih i nerazumnih boraca. Đurin Predojević i ostali iz komandi vodova su dojurili i energično su prekinuli dalje divljanje grupe boraca, odmah postrojili borce po desetinama i ispitivali kako je došlo do takvog istupa kakav se od prvog dana ustanka do tad nije dogodio. Međutim, sve je bilo kasno, nanijeta je takva politička šteta NOP-u i partizanima u tom kraju da je trebalo dosta vremena da bi se dokazalo da partizani tako nešto ne rade. Ali, kao neposredna posljedica ovog napada na nedužne stanovnike sela Ališića bilo je odustajanje neprijateljskih posada da se predaju podgrmečkim partizanima, iako su prethodno bile uspostavile vezu i bile spremne da bez borbe predaju svoje oružje partizanima (posade u Hambarinama, Čarakovu, Matarugama i još neke).

I Hasan Kikić sa grupom ilegalnih saradnika NOP-a u Sanskom Mostu je imao neprilika zbog ovog nemilog događaja u Ališićima. Građanima, s kojima je kontaktirao, morao je s mnogo truda objašnjavati moguće uzroke ovakve reakcije neodgovornih boraca u Ališićima.

Isti dan oba voda napustila su Ališiće i vratila se u Brdare i Eminovce. K njima su tada iz Štaba 1. krajiškog NOP odreda, došli Petar Vojnović i Moni Levi, da ispitaju cijeli slučaj. Pokazalo se da je do ovog veoma teškog ispada, kakav se nije dogodio nigdje u Podgrmeču od početka ustanka, došlo prije svega zato što su komande vodova napustile borce i otišle u susjedna sela, umjesto da obezbijede red u oslobođenom selu i daju dalje zadatke borcima. Komande 3. i 4. voda su oštro kritikovane za ovaj veliki propust koji su učinile, a koji je doprinio da su se pojedini borci za zločine ustaša svetili na nedužnim stanovnicima.⁵⁵

FORMIRANJE 3. CETE 1. BATALJONA

Poslije niza uspješnih akcija na neprijatelja na komunikacijama Sanski Most—Stari Majdan, Sanski Most—Prijedor 3. i 4. vod su imali ukupno preko 150 boraca. Tada je Štab 1. bataljona od ta dva voda formirao novu četu, 2. sansku četu, koja je postala 3. četa 1. bataljona. Za komandira Čete je postavljen Đurin Predojević, a za političkog komesara Đuro štrbac.

Treća četa je s Brdara, krajem februara, usred dana sa razvijenom zastavom krenula kroz Koprivnu, Ostru Luku, Ališiće, Kestenar i Ništavce i došla u Resavce. Smjestila se u školsku zgradu kraj rijeke, a okolo po brdima bili su ustaše i domobrani na svojim položajima.

Komanta 3. čete, pošto je prethodno uspostavila vezu sa nekim stanovnicima muslimanskog sela Zecova, uputila je 4. marta u selo 2. vod.⁵⁶

⁵⁵ Stojan Milinović: *Nezaboravne zasjede i borbe u zimu 1941—42. godine*, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 259—260.

⁵⁶ Đurin Predojević: *Zimske akcije*, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 201—2. Stojan Milinović, spomenuti članak, str. 260—2. Stevo Čulibrk: *Napad na ustaško uporište Ališiće*, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 263—5.

Stanovnici su partizane lijepo dočekali, pogostili, ali plijena (oružja i si.) nije bilo. Partizani su stanovnicima sela Zecova govorili o ciljevima NO borbe i potom osnovali NOO. Nakon toga partizani su napustili Zecove i spustili se u Rasavce.

Neposredno po odlasku partizana iz Zecova, ustaše iz Čardaka i Prijedora, njih preko dvije stotine, napali su na selo Rasavce, u kojem su tada bili borci 2. voda 3. čete, koji su dočekali neprijatelja, zadržali i potom odbili. Tom prilikom neprijatelj je uspio prodrijeti u selo Rasavce i zapaliti oko trideset kuća. Neprijatelj je imao pet mrtvih i više ranjenih.

REORGANIZACIJA 3. ČETE U DVIJE SANSKE ČETE

Treća četa 1. bataljona u ovakvom sastavu ostala je do 7. marta kad su od nje formirane dvije čete.⁵⁷

O reorganizovanju 3. čete u dvije nove čete — 3. i 4. postoji sačuvan podatak u izveštaju Štaba Grmečkog NOP odreda od 19. marta 1942. godine.

U 3. četetu 1. bataljona su uglavnom bili uključeni borci bivšeg Eminovačkog voda. Za komandira je određen Đuro Banjac, za političkog komesara Rade Erceg, zamjenik komandira Vlado Prošić, zamjenik političkog komesara Lazo Gajanović, dok su vodnici bili Vlado Prošić, Stanko Marjanović i Milan Dobrojević.

Četvrti četa je formirana od boraca bivšeg Palanskog voda. Za komandira je određen Đurin Predojević, za političkog komesara Đuro Štrbac, zamjenik komandira je bio Gojko Manojlović, zamjenik političkog komesara Zdravko Njegovan, dok su vodnici bili Stojan Milinović, Milan Jojić i Vele Čurguz.

Treća četa zaposjela je rejon Brdara, Dževara i Koprivne. Svojim akcijama presjekla je vezu Starog Majdana sa Sanskim Mostom i našla se na položajima prema Sanskom Mostu sa sjeverozapadne strane.

Četvrti četa je neposredno po formiranju krenula preko rijeke Sane, kao pojačanje partizanskim jedinicama 2. (kozarskog) NOP odreda na području Miljakovca i prema Prijedoru i Kozarcu.

Nijemci i ustaše su početkom marta 1942. vršili napade na slobodnu teritoriju 2. krajiškog NOP odreda, zbog čega su se Kozarčani obratili Štabu 1. krajiškog NOP odreda tražeći da im na područje Miljakovca uputi tri čete, kako su u to vrijeme 1. i 2. četa 1. bataljona »Petar Škundrić« djelovale u okolini Ključa, štab 1. krajiškog NOP odreda nije mogao uputiti više

⁵⁷ U izvještaju Štaba 1. krajiškog NOP odreda o akcijama i političkom radu od 3. do 18. marta 1942. godine stoji da je ovu akciju na Zecove izveo 2. vod 3. čete 1. bataljona »Petar Škundrić« i da je ta četa isti dan vodila borbu u Rasavicima. Riječ je o 3. četi sastavljenoj od boraca Eminovačkog voda. Treća četa je vrlo brzo potom reorganizovana u dvije čete: 3. četetu, kojom je komandovao Đuro Banjac i 4. četetu, čiji je komandir bio Đurin Predojević, *Zb. NOR*, IV/3, str. 334.

U pismu zamjenika komandanta 2. krajiškog NOP odreda Josipa Mažara šoše, pisanom 8. marta 1942. godine komandi 4. čete 1. bataljona 1. krajiškog NOP odreda, spominje se pismo komande 4. čete od 7. marta. To znači da je prije 7. marta izvršena reorganizacija 2. sanske čete i od nje formirane dvije čete — 3. i 4. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«.

od jedne čete. Uputio je 4. četnu, koja je prešla rijeku Sanu i u selu Miljakovcu zaposjela položaje prema uporištu u Prijedoru.

Nakon što je 4. četa prešla rijeku Sanu i zaposjela položaje između Miljaka i Prijedora, 3. četa je privremeno preuzela Rasavce i njene položaje u tom selu. Ona je sljedećih dana izvršila nekoliko akcija.

Prvi vod 3. čete 9. marta vršio je pretres sela Usoraca u okolini brda Varde, gdje su partizani mjesec dana ranije dočekali i potukli jednu neprijateljsku jedinicu. Tu su pronašli dvije puške, 1 puškomitraljez i dva okvira za puškomitraljez.

Borci 3. čete 10. marta porušili su ispred sela Čarakova dva mosta na cesti Sanski Most—Prijedor. Tada su još na dva mjesta prekopali cestu, da bi onemogućili prodor neprijatelja prema Rasavcima i Sanskom Mostu.

I borci 4. čete, na drugoj strani rijeke Sane, ovog dana su porušili nekoliko mostova na pruzi između Željezničkih stanica Baltine Bare i Rasavci, i porušili željezničku prugu (srušili kolosijek) kod Baltinih Bara.

Uoči 11. marta borci 3. čete isjekli su telefonske žice i porušili telefonske stubove od sela Ništavaca do Čarakova.

Patrolirajući 11. marta kroz selo Ališće jedna grupa boraca 3. čete u selu je pronašla sakrivene dvije puške i 50 metaka.⁵⁸

Neprijateljska izvidnica iz Briševa, jačine oko dvadeset vojnika, pojavila se 12. marta u pozadini 3. čete u selu Oštra Luka. Jedna desetina 1. voda 3. čete postavila joj je zasjedu u Oštroj Luci i razbila izvidnicu, ubila dva vojnika i više ranila. Partizani su zaplijenili jednu pušku, rezervnu cijev za puškomitraljez, osam okvira, 500 metaka, šinjel, ranac, dva para cipela i dr.⁵⁹

NAPAD NA NEPRIJATELJEVO UPORIŠTE U BRISEVU

Treća četa 1. bataljona »Petar Škundrić« izvršila je 20. marta napad na neprijateljsku posadu u Briševu. Partizani su uspjeli protjerati neprijatelja sa položaja i ući u selo, ali neprijatelju je vrlo brzo stigla pomoć iz Ljubije, pa su se partizani morali povući. U povlačenju poginuo je komandir Čete Đuro Banjac, kojeg su borci iznijeli iz borbe i donijeli u selo Koprivnu, gdje je sutradan sahranjen.⁶⁰ Od hrabrog komandira Đure Banjca, koji je šest mjeseci komandovao partizanskim vodom, pa četom, oprostili su se njegovi borci i narod Koprivne i okolnih sela. Na dužnost komandira 3. čete tada je postavljen Vlado Prošić, dotadanji zamjenik komandira. Za novog zamjenika komandira je postavljen Stanko Marjanović, koji je ostao istovremeno i komandir 1. voda.

U međuvremenu se 4. četa vratila u Rasavce i organizovala dalje prikupljanje podataka o neprijateljskim posadama u okolini. Komanda Čete je saznala da se na Briševu nalazi neprijateljska posada od oko trideset naoružanih domobrana, sa dva puškomitraljeza i teškim mitraljezom. Iako je dan ranije 3. četa izvršila neuspjao napad, komanda 4. čete odlučila je da se ipak 21. marta krene u ponovni napad na Briševo. Četvrta četa je pvela

⁵⁸ Zb. IV/3, str. 299.

⁵⁹ ZB. IV/3, str. 299—300.

⁶⁰ ZB. IV/3, str. 344—5.

Ivana, zvanog Mlinar, da je kao vodič dovede do domobranskih položaja. Ivan Mlinar je krenuo naprijed sa upaljenim fenjerom u ruci, a za njim komandir Čete Đurin Predojević. Kada su se primakli domobranskoj straži, domobran je viknuo: »stoj, ko ide?« Vodič je odgovorio da ide Ivan Mlinar, pa su se primakli stražaru. Komandir Đurin je tada viknuo: »ne pucaj, ovdje su partizani«. Ovaj povik borci su shvatili kao poziv na juriš, pa su uz poklik »juriš, ura« jurnuli na domobransku stražu. Izuzev stražara svi ostali domobrani su bili na spavanju, pa su se bez ispaljenog metka predali. Bilo ih je 28, zaplijenjeno je sedamnaest pušaka, puškomitraljez i do 3.000 metaka.

Zarobljeni domobrani su bili dovedeni u rasavačku školu. Data su im civilna odijela, a vojnička oduzeta. Sa njima je upriličen razgovor, pa su im Đurin Predojević i Đuro Štrbac dugo objašnjavali ciljeve partizanske borbe, a potom ih ispratili do Zecova, odakle su otišli u Prijedor. Seljaci su toga dana donijeli dosta pečenja, pita i drugih đakonija i čistili partizane, ali i domobrane.

Dok je 1. vod 3. čete prekopavao cestu u Donjem Kamengradu, ustaše iz uporišta u Demiševcima otvorili su na njih paljbu, pa je borba vođena oko dva sata. Partizani su se nakon borbe povukli. Isti dan ovaj vod 3. čete je patrolirao u području Kamengrada i u jednom mlinu na Bliji zaplijenio 450 kg brašna koje je mljeveno za ustaše.

Ustaše iz uporišta u Demiševcima bili su 24. marta krenuli u selo Brdare, ali su naišli na zasjedu boraca 3. čete, pa su se nakon dva sata borbe povukli u svoje uporište.

Komanda 4. čete organizovala je 25. marta napad na selo Trnovu, u kojem su ustaše imale svoje uporište. Napad je počeo u 5 sati izjutra i partizani su uspjeli upasti u selo. Međutim, ustašama u Trnovu ubrzo je stigla pomoć ustaša i domobrana iz Sanskog Mosta, Šehovaca i Sasine, jačine do 200 vojnika. Partizani su se tada povukli u Usorce, ali je neprijatelj produžio nastupanje, pa je uspio da dopre do sela Usoraca i zapali pet kuća. Partizani su uspjeli da odbrane selo i vrate neprijatelja nazad. Neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i ranjenih, a partizani samo tri ranjena borca.

Jedna nova neprijateljska jedinica iz uporišta u Briševu 27. marta krenula je bila u napad na Rasavce, Dočekao ih je 2. vod 4. čete i nakon kraće borbe vratio u Briševo.⁶¹

Ovog dana i nešto ranije u Rasavcima je, pored 4. čete 1. bataljona »Petar Skundrić« bio i jedan vod 5. čete 2. bataljona 2. krajiškog NOP odreda, a još jedan vod iste čete u Usorcima. Oni su se uskoro vratili u sastav svoje čete.⁶²

Krajem marta 1942. godine 4. četa 1. bataljona 1. krajiškog NOP odreda se prebacila iz Rasavaca i ponovo zauzela položaje u selu Brdarima, dok je 3. četa bila u Kraguljima, ali je dještovala i u rejonu sela Koprivne. Kako je tih dana neprijatelj, naročito Nijemci, vršio prikupljanje svojih snaga u Prijedoru i poduzimao česte akcije protiv jedinica 2. krajiškog NOP odreda, očekivalo se da bi neprijatelj mogao poduzeti napade i protiv je-

⁶¹ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 24. marta 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu, Zb. IV/3, str. 351—353.

⁶² Petnaestodnevni izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 4. aprila 1942, Zb. IV/3, str. 145—146.

dinica 1. krajiškog NOP odreda na sektoru Stari Majdan—Koprivna i Brdari. Još 20. marta Štab 1. bataljona »Petar Škundrić« je obavijestio sve čete da, po obavještenjima koje ima Štab 1. krajiškog NOP odreda, neprijatelj namjerava svoje snage iz Sanskog Mosta, Ključa, Sanice i drugih uporišta koncentrisati u Prijedoru i okolini, štab Bataljona tada naređuje komandama četa da postavljaju zasjede i sprečavaju prodor neprijatelja na slobodnu teritoriju.⁶³

Zbog nastale situacije i mogućnosti prodora jačih neprijateljskih snaga na slobodnu teritoriju, Štab 1. krajiškog NOP odreda je tih dana naredio da se izvrši evakuacija sveg žita, namirnica i drugog iz Podluga, Brdara, Dževera, Starog Majdana, Koprivne, Oštre Luke, Rasavaca, pa i iz sela Usoraca na desnoj obali rijeke Sane. Na obezbjeđenju mnogih grupa seljaka koji su u organizaciji NOO prevozili žito i drugo prema Lušci-Palanci, Milanovcu i dalje, bile su 3. i 4. četa 1. bataljona 1. krajiškog NOP odreda.

BORBE SA SANSKOM POSADNOM BOJNOM

Ilegalni saradnici NOP-a iz Sanskog Mosta poslali su 8. aprila 1942. izvještaj o koncentraciji neprijateljskih snaga i u ovom gradu, pa je Štab 1. bataljona »Petar Škundrić« poslao o tome obavještenje i naređenje potčinjenim jedinicama, koje glasi:

»Prema izvještaju koji smo večeras po hitnom kuriru primili od našeg saradnika iz Sanskog Mosta, neprijatelj je skoncentrisao veliki broj vojske iz Čapljja, Tornine i od Ključa u Sanskom Mostu. Prema pomenutom izvještaju neprijateljska vojska se sprema da noćas u 2 sata krene da bi se probila prema Prijedoru. PAŽITE! Namjera neprijatelja se tačno ne zna. Rečeno je naime da će prema Prijedoru, ali mi tome ne moramo vjerovati. Neprijatelj može da udari i u kom drugom pravcu.

STOGA ISTURITE SVE SVOJE SNAGE KOJIMA RASPOLAŽETE NA POLOŽAJ KOJI DRŽITE I BUDITE PRIPRAVNI ZA SVAKI SLUČAJ I NA SVOME MJESTU I TO ODMAH PO PRIJEMU OVOG NAREĐENJA I OSTANITE TAKO U PRIPRAVNOM STANJU CIJELU NOĆ.«⁶⁴

U vrijeme najvećih poslova oko evakuacije žita, 9. aprila pojavila se jedna veća neprijateljska kolona od oko 500 vojnika u selu Trnovi. Ona je istog dana produžila u selo Usorce i potom dalje kroz Pejiće i Miljakovce do Baltinih Bara, gdje se prebacila u Hambarine i Čarakovo. Bila je to Sanska posadna bojna, (bataljon) koja je imala zadatak da prokrstari spomenutim selima i da potom iznenadno napadne partizane u selima Koprivna—Džever, Brdari, Stari Majdan, što je i učinila poslije jednog dana od-mora.⁶⁵

⁶³ Dopis komande 5. čete 2. bataljona 2. krajiškog NOP odreda od 27. marta 1942. komandi 4. čete 1. bataljona 1. krajiškog NOP odreda, Zb. IV/3, str. 361.

⁶⁴ Naređenje Štaba 1. bataljona »Petar Škundrić« komandi 3. i 4. čete, od 20. marta 1942. godine, Zb. IV/3, str. 342—343.

⁶⁵ U sjećanju stanovništva ostalo je da su tu neprijateljsku vojsku nazivali »Hadžina vojska, da je njome komandovao neki oficir rodom iz Karlovca, ali je nastupao kao da je Musliman, iako to nije bio. Među njima je bilo dosta ustaša, pa neki smatraju da je to bila ustaška bojna, iako u sačuvanim dokumentima Ministarstva domobranstva NDH stoji da je 9, 10. i 11. aprila na ovom području djelovala Sanska posadna bojna, Zb. IV/4, str. 337.

Bojna ojačana brdskim topovima i bacačima, iz pravca Stare Rijeke, Ljubije, Briševa i Carakova 11. aprila je napala na Stari Majdan, Džever i Koprivnu. Neprijatelj je iznenadio mnoge seljake koji su radili na evakuaciji žita iz sela, pa je dosta ljudi, žena i djece ubio, a neke zarobio. Neprijatelj je tada napao i na 3. četu, koja je bila u Koprivnoj i koja se morala pod borbom povući do Brdara, gdje se nalazila 4. četa. U toku borbe i ustaše iz Demiševaca su krenule prema Brdarima. Treća i 4. četa su uspjele da ih protjeraju nazad u Demiševce i da isto tako odbiju dijelove Sanske posadne bojne dalje od Brdara, pa su oni preko Podluga i Pobriježja otišli u Sanski Most.

U ovoj borbi partizani su ubili sedam neprijateljskih vojnika i zaplijenili puškomitraljez i dvije puške. Imali su četiri ranjena borca Nikolu Majkića, Vicu Čulibrka, Jovu Trninića i Đuru Marića. Obje partizanske čete su se morale povući s područja Brdara i Suhače.

I dok su čete 1. bataljona »Petar Škundrić« vodile borbu, srpsko stanovništvo iz Rasavaca, Oštre Luke, Koprivne, Dževera, Podluga, Brdara i Suhače, pred navalom neprijateljskih jedinica, bježalo je sa najnužnijim stvarima i hranom prema ranije oslobođenim podgrmečkim selima. Mnogi su se probijali kroz šumarke i neprijateljske redove i u zadnji čas izbjegli zarobljavanje i smrt. U napuštenim selima je poginulo dosta ljudi, žena i djece. Neprijatelj je popalio mnogo kuća. Već u Brdarima i Suhači okupilo se više stotina ljudi, žena i djece iz tih sela.

U to vrijeme u Gornjem i Donjem Kamengradu nalazile su se neke muslimanske porodice koje su se vratile na svoja imanja i mirno obrađivale polja, radile oko kuća. Kada je ova masa izbjeglica naišla kroz Kamengrad, počela je redom da pali kuće i ubija Muslimane koje bi uhvatila, žene, djecu. Jedna partizanska patrola koja se nalazila u ovom selu, kojom je komandovao Mitar Šuput iz Hadrovaca, i sama se pridružila palikućama. Neko je tada pozvao u pomoć partizansku četvu sa Brdara, koja je odmah stigla. Tek tada su izbjeglice prestale da pale i ubijaju, a potom su nastavile put dalje ka Eminovcima i Fajtovcima. U divljanju ubijeno je sedam nevinih ljudi i žena iz Kamengrada. Smatrajući da je za divljanje izbjeglica kriv komandir partizanske patrola Mitar Šuput, jer se pridružio masi umjesto da je spriječi, vojni sud 1. krajiškog NOP odreda osudio ga je na smrt.

Za vrijeme prodora neprijatelja u sela oko Starog Majdana i selo Koprivna je zapaljeno. Nekoliko kuća je ostalo nezahvaćeno požarom, a neke su ugasili članovi domaćinstava koji su se sakrili, pa su poslije odlaska ustaša i domobrana izašli i spriječili da požar ne nanese veću štetu. Tada su izgorjela sela Rasavci, Oštra Luka, Koprivna, Džever i još neka. Naredni dan ustaše su pljačkale po ovim selima. Dolazilo je po nekoliko naoružanih ustaša i dosta civila sa kolima i konjima, pa su tovarili i odvozili žito, pokućstvo i odgonili stoku. Već drugog dana jedna grupa partizana je sačekala ustaše kod Velike Rijeke u Koprivni, nekoliko ustaša i pljačkaša ubila, a ostale natjerala u bijeg. Od tada pljačkaši nisu dolazili, a narednih dana seljaci evakušu na slobodnu teritoriju, do svojih porodica, sve što se moglo pokrenuti, a bilo je neophodno porodicama u izbjeglištvu. Mnogi su seljaci još ranije sagradili tajna skrovišta, gdje su krili namirnice. Pojedini su počeli na zgarištima da podižu bajte ili preostale zgrade da preuređuju za stanovanje, jer su kuće većinom bile spaljene, dok su pomoćne zgrade ostale čitave. U početku su ovi pojedinci provodili noći u gajevima ili na pogod-

nom mjestu skriveni, a po danu radili uz veliki oprez. Njihovi ukućani su za to vrijeme bili u izbjeglištvu u slobodnim podgrmečkim selima, sve do oslobođenja Prijedora, maja 1942. godine, kada su se počeli vraćati na zga-rišta i obnavljati domaćinstva.

Pred povlačenje iz Starog Majdana, 11. aprila, 1. vod 4. čete je zapalio nekoliko tvrdih kuća koje bi neprijatelj, kada dođe, mogao pretvoriti u jača uporišta ili za logorovanje.

U toku neprijateljske ofanzive na Baniju, Banijski NOP odred se sa glavninom svojih snaga prebacio preko rijeke Une, 8. i 9. aprila 1942. godine, na slobodnu podgrmečku teritoriju u rejon Rujiške. Druga četa 5. bataljona Banijskog NOP odreda upućena je na sanski sektor, pa je Štab 1. bataljona »Petar Škundrić« organizovao 15. aprila ponovni treći napad na ustaško uporište u selu Demiševcima. U ovom selu osim mještana živjelo je i oko trideset muslimanskih porodica iz Gorice i Naprelja, koje su izbjegle prvog dana ustanka, krajem jula 1941. godine. Oko pedeset naoružanih Demiševčana bilo je mobilisano u satniju Sanske posadne bojne, kao i jedan broj ustaša i ostavljeno da brane svoje selo. Imali su dovoljno oružja i municije. Bili su napravili kružnu odbranu obuhvatajući sve selo na platou brda. Uporno su i ovoga puta branili selo, pa su se partizanske jedinice plorale i sada povući bez ikakvog uspjeha.

Budući da je prodorom neprijatelj 11. aprila ponovo zauzeo Stari Majdan i niz sela u dolini rijeke Sane, 5. četa 1. bataljona je 15. aprila srušila jednu manju ćupriju na cesti koja od Starog Majdana vodi ka Staroj Rijeci, dok je od Starog Majdana prema Budimlić-Japri, u Ruškovcu na tri mjesta prekopala cestu, a između Okanove Bukve i Slatine na devet mjesta. Istovremeno je oborno dosta bukava na cesti da bi se spriječio prodor neprijateljske motorizacije. Prekopana je cesta od Novske Suhače prema Budimlić-Japri, srušena jedna ćuprija na rijeci Japri u selu Čele i druga na Madžanovcu. U svim ovim diverzijama s partizanima je učestvovalo i stanovništvo slobodnih sela.⁸⁸

REORGANIZACIJA SANSKOG BATALJONA I

1. KRAJIŠKOG NOP ODREDA

Prvom polovinom marta 1942. Sanski bataljon je imao pet četa, a Krupski četiri čete. Zato je Štab 1. krajiškog NOP odreda tada, 26. marta 1942. godine, donio odluku da se Sanski bataljon reorganizuje u dva sanska bataljona. Prvi (sanski) bataljon »Petar Škundrić« trebalo je da ostane sa tri čete: Bravskom, Jelašinovačkom i Eminovačkom. Sastav Štaba bataljona i komandi ne bi se mijenjao. U 2. (sanski) bataljon trebalo je da uđu: 4. Sanska (Palanska) četa, Prijedorsko-ljubijska partizanska četa i Novska partizanska četa. Za komandanta Bataljona je bio predviđen Đurin Predojević, a za političkog komesara Đuro Štrbac.

Međutim, tada do ove reorganizacije Sanskog bataljona nije došlo jer je Štab Odreda morao hitno da pošalje dvije čete u Udarni protučetnički bataljon na sektor 3. krajiškog NOP odreda (Manjača, Janj, Pljeva). U Pro-

tučetnički udarni bataljon krenule su 30. marta 1942. godine sa svojih sektora Bihaćka partizanska četa, jedan ojačani vod Krupske čete i Novska partizanska četa.

Kada je polovinom aprila došlo do formiranja još jedne bihaćke čete (2. bihaćke partizanske čete) i nove Novske čete (2. novske partizanske čete), Štab odreda drugom polovinom aprila reorganizuje Odred u tri bataljona.

Prvi bataljon »Petar Škundrić« imao je tada Bravsku, Jelašinovačku, Eminovačku i Palansku četvu.

Sastav Štaba Bataljona i komandi četa ostao je isti. U međuvremenu je za zamjenika političkog komesara Bataljona došao Sveto Ličina.

Sektor dještva 1. bataljona je ostao i dalje prema Sanici, Sanskom Mostu, dolini rijeke Sane do Stare Rijeke i Rasavaca.

Drugi bataljon je imao krupsku, Novsku (noviformiranu), Prijedorsko-ljubijisku i Majkićjapransku (noviformiranu), četvu.

Komandant 2. bataljona je postao Relja Ličina, politički komesar Slobodan Erceg Braco, zamjenik komandanta Mile Davidović i zamjenik političkog komesara Zaim Dizdarević. Sekretar Štaba je bio Rade Stupar, a intendant Bataljona Košta Drljača.

U Prijedorsko-ljubij skoj četi izvršena je izmjena u komandi, pa je za komandira došao Stevo Vještica, za političkog komesara Ratko Novaković, za zamjenika komandira Trivo Jelisavac i za zamjenika političkog komesara Čete Uroš Damjanović. Vodnik 1. voda je bio Mihajlo Pejić, vodnik 2. voda Pero Vukojević i vodnik 3. voda Trivo Jelisavac (istovremeno i zamjenik komandira Čete).

Sektor dještva 2. bataljona prostirao se od Starog Majdana, preko Suhače do Bosanskog Novog i Bosanske Krupe.

Prilikom formiranja 3. Bataljon je imao tri čete: Krupsku, Radičku i Bihaćku.

Za komandanta je postavljen Hamdija Omanović, za političkog komesara Uroš Bogunović Roca, za zamjenika komandanta Mičo Kolundžija i za zamjenika političkog komesara Slobodan Marjanović. Sekretar Štaba je bio Slobodan Pilipović, a intendant Acim Rašeta. Ovaj bataljon je svojim jedinicama pokrивao sektor od Bosanske Krupe do Bihaća, odnosno od Pučenika preko Radića, Grabeža, Pritoke do Ripča i Račića.

Već 1. maja 1942. godine Pero Morača, politički komesar 1. bataljona »Petar Škundrić«, prekomandovan je za političkog komesara Ribničkog bataljona »Soko« 3. krajiškog NOP odreda. Za političkog komesara 1. bataljona je tada određen Rade Erceg, dok je za političkog komesara 3. čete došao Lazo Gajanović.

Jedan italijanski avion bombardovao je 6. marta 1942. godine Štab 1. krajiškog NOP odreda u Školi u Đukanovićima, zaseoku sela Majkić-Japre. Pored školske zgrade palo je osam bombi, koje su eksplodirale, dok je neprijatelj avijatičar mitraljeskim rafalima tukao po zgradi i okolnim kućama u selu, ali žrtava nije bilo.

Pošto je neprijatelj otkrio lokaciju Štaba 1. krajiškog NOP odreda, on se poslije ovog bombardovanja premjestio u Benakovac. Tako je poslije skoro pet mjeseci boravka na sanskom srezu, od svog osnivanja krajem oktobra 1941. godine Štab 1. krajiškog NOP odreda prešao na krupski srez

FORMIRANJE UDARNOG BATALJONA 1. KRAJIŠKOG NOP ODREDA

Nakon oslobođenja Prijedora, 16. maja 1942. godine. Štab 1. krajiškog NOP odreda je donio potkraj mjeseca odluku da se iz 1. bataljona izdvoji 4. četa, a iz Prijedorsko-ljubijske čete trideset boraca na čelu sa vodnikom Mihajlom Pejićem, i da se formira posebna 1. omladinska četa od omladinaca sa vojno-političkog kursa održanog u Majkić-Japri, i od njih formira Udarni bataljon, što je potkraj maja 1942. učinjeno.

Za komandanta tog Udarne bataljona je postavljen Đurin Predojević, za političkog komesara Đuro Štrbac, zamjenik komandanta je bio Bogdan Čiča (a poslije oslobođenja Bosanske Krupe Stevo Samardžija), dok je zamjenik političkog komesara bio Milan Milošević.

Prvu četu je činila ranija 4. četa, Pilanska — 1. bataljona, komandir je bio Vele Čurguz, a politički komesar Zdravko Njegovan.

Druga četa je formirana od grupe boraca izdvojeno iz Prijedorsko-ljubijske čete, kao i novopridošlih, komandir je bio Mihajlo Pejić, a politički komesar Miroslav Majkić.

Treća četa je formirana od omladinaca koji su završili vojno-političke kurseve tog proljeća, komandir je bio Ahmet Šehović Šeho, do tada sekretar Sreskog komiteta KPJ novskog sresa, a politički komesar Veljko Pjevač, koji je došao iz Bihačke partizanske čete.

Nakon oslobođenja Bosanske Krupe i Bosanske Otoke, formirana je i 2. omladinska četa, koja je postala 4. četa Udarne bataljona.

Poslije formiranja Udarne bataljona, krajem maja 1942. godine, 1. bataljon »Petar Škundrić« je ostao sa samo tri čete: 1. četa (Bravska), komandir Gliša Raca, politički komesar Dušan Čeko, zamjenik komandira Dušan Ožegović i Janko Radulović, zamjenik političkog komesara; 2. četa (Sanska), komandir Uroš Kukolj, politički komesar Stojan Makić, zamjenik komandira Rade Brkić, zamjenik političkog komesara Stojan Bjelajac; 3. četa (Eminovačka), komandir Vlado Prošić, politički komesar Lazo Gajanović, zamjenik komandira Stanko Marjanović i zamjenik političkog komesara Mićo Kuridža.

Štab 1. bataljona »Petar Škundrić« tada su sačinjavali: Mihajlo Škundrić, komandant. Rade Erceg, politički komesar, Milančić Miljević, zamjenik komandanta i Sveto Ličina, zamjenik političkog komesara.

U 2. bataljonu su ostale Prijedorsko-ljubijska i Majkićjapranska četa.

Sve do ljeta 1942. godine bilo je moguće nazive jedinica zadržati po teritoriji s koje je bila većina boraca. Međutim, poslije priliva novih boraca s drugih područja i dalje reorganizacije starih i formiranja novih jedinica, jedinice gube u znatnoj mjeri svoje teritorijalno obilježje, ali dugo, neke sve do kraja rata, zadržavaju i čuvaju tradiciju jedinice od koje su se razvile.

VOJNI SUD 1. BATALJONA

Još s jeseni 1941, pri formiranju Sanske čete štab njene komande se iz logora u šumi iznad Jelašinovaca prebacio u školu u selu Dabru, ali je ubrzo prešao u kuću Obrada Cmomarkovića. U vrijeme priprema za organi-

zovanje štaba bataljona, komanda Sanske čete prebacila se 6. januara u Grdanovce, u kuću Đure Aničića, gdje je drugom polovinom januara prerasla u Stab Sanskog bataljona, odnosno u Štab 1. bataljona »Petar Skundrić« 1. krajiškog NOP odreda.

Već skoro od samog početka ustanka na slobodnoj teritoriji dešavala su se ponegdje i teža krivična djela, pljačka, napadi, pa i ubistva, koja nisu istraživali i presuđivali NO odbori, već vojne komande.

Jedne jesenje noći 1941. godine nepoznati razbojnici napali su na kuću Pane Miloševića, koji je davno prije rata radio u SAD. Ponašali su se kao ustaše, Panu su tukli pištoljem po glavi, jedno dijete ranili i iz kuće pokupili što su mogli ponijeti. Komanda Sanske čete je odmah povelu istragu. Naišlo se na trag, pa je komandir čete odredio Gojka Stojanovića, Ljubu Brkića i još neke partizane da odu i ispituju neke seljake u selu Smoljani, s onu stranu Grmeča, na koje se sumnjalo. Patrola je tamo posigurno utvrdila da je pljačku i napad izvršilo nekoliko seljaka iz Smoljana. Odmah zatim komanda Sanske čete je podnijela prijavu partizanskoj komandi na petrovačkom srezu.

Te jeseni dogodilo se ubistvo u selu Dabru. Nestalo je bilo Obrada Oljače, pa se pomišljalo da ga je neko ubio, ali se nije mogao naći ni leš, niti bilo kakav trag ubice. Leš Obrada Oljače nađen je tek januara 1942. godine. Komanda Sanske čete je povelu istragu, pa se ubrzo ustanovilo da ga je ubila njegova žena Dosta, uz pomoć Mitra Žutića, Milana Oljače i Obrada Borovnice, da bi se mogla preudati za drugog. Komanda je odmah zatvorila Dostu, Mitra i Milana i otpočela saslušavanja. Obrad Borovnica je u međuvremenu otišao u partizane i kasnije poginuo u borbi.

U to vrijeme, januara 1942. godine, u zatvoru Štaba Sanskog bataljona, u podrumu kuće Pane Marjanovića u Dabru bilo je više zatvorenika: neki Malić i Ostoja iz Brdara, koji su skupljali priloge u hrani i drugom, tobože za partizane, ali je Ostoja sve odnosio svojoj kući, u zatvoru je bio i Mile (Vasiljev) Čamber, zvani Miš, iz Krkojevaca, na kojeg se sumnjalo da je otkrio neprijatelju partizansku zasjedu koja je bila postavljena kraj pruge u Krkojercima 24. novembra 1941. godine; tragalo se i za njegovim bratom Petrom čamberom, ali je on još u novembru pobjegao u Sanski Most, ali kada je došao kući u Krkojevce za svoju slavu, bio je uhapšen i priveden u komandu Čete na saslušanje.

Štab Sanskog bataljona je odlučio da se svima zatvorenim sudi. Sude-nje je i održano 27. januara 1942. godine. Vojni sud su sačinjavali Mihajlo Skundrić, komandant i Pero Morača, politički komesar Bataljona, Trivun Cmomarković, zvani Sulija, predsjednik NOO sela Dabra i još nekoliko seljaka. Suđenje je pratila i povećana grupa seljaka i poneki borac. Nakon ispitivanja optužbi, saslušavanja okrivljenih i svjedoka, vojni sud je donio odgovarajuće odluke:

Mile V. čamber je poslan u Četu da pomaže kuvaru da kolje stoku, a Petar Čamber je upućen vojnom sudu 1. krajiškog NOP odreda, koji ga je poslije nekoliko dana vratio, sa odlukom da se rasporedi kao borac u četu i dokaže da nije izdajnik. Malić iz Brdara, sluga, oslobođen je i upućen u partizansku četu kao borac, dok je Ostoja osuđen na smrt. Istu je sudbinu doživjelo troje optuženih za svirepo ubistvo Obrada Oljače, Dosta Oljača, Mitar Žutić, i Milanko Oljača.

Bilo je to drugo suđenje na sanskom srežu, koje je snažno odjeknulo kod naroda i pravednošću presuda i strogošću za zločine.

RAZORUŽAVANJE I UDALJAVANJE ŠOVINISTA IZ JEDINICA

Stalnim političkim radom i učvršćivanjem discipline i sve većim vojničkim aktivnostima jačane su jedinice, postepeno uklanjanje samovolja pojedinaца i zavođen red kako među borcima tako i između boraca i stanovništva. Pa ipak, nekolicina boraca u ovom bataljonu nije se pokoravala disciplini. Bilo je samovoljnih, neki su se kartali u novac, imali svoje veze sa Sanskim Mostom, preuzimali pakete i drugo, ignorišući propise koje su određivale Komanda 2. čete, štab 1. bataljona ili štab 1. krajiškog odreda. Po tome su se naročito isticali komandir Dabarsko-kljevačkog voda Miloš Perišić i zamjenik komandira voda u 4. četi 1. bataljona Gojko Manojlović.

Miloš Perišić bio je prilično hrabar, ali nepokoran i svojeglav. Neko-liko veoma oštih primjedbi dobio je od viših komandi: zbog neučestvovanja u napadu na Stari Majdan, kada je sa nekoliko boraca postavio zasjedu na cesti i pljačkao civile koji su bježali. Napljačkao je pun sepetić kuna, pa se po povratku u Dabar kockao sa svojim borcima. Nije prihvatao politiku bratstva i jedinstva naših naroda. Održavao je neko vrijeme vezu sa Italijanima u Sanskom Mostu, od kojih je dobijao pisma, spremao se na pregovore, ali je u zadnji čas bio sprečavan intervencijom Štaba Sanske čete. Pšenicu koja je zaplijenjena u Kljevcima je prodao, a u dobijeni novac se kartao. Dugo je nosio jugoslovensku kokardu, a ne petokraku zvijezdu. Kada je dr Mladen Stojanović izvršio smotru dijela Sanske čete, polovinom januara 1942. godine na Međedem Brdu, strgnuo je kokardu s kape Miloša Perišića i zgazio je. Kako je Miloš Perišić bio glavna smetnja da se ovaj vod sredi, zavede red i disciplina, nije bilo drugog, pošto upozorenja nisu pomogla, nego da se razoruža, što je i urađeno krajem aprila, ili prvih dana maja 1942. godine. Na vodnoj konferenciji su pročitane izjave boraca, od kojih ni jednu Perišić nije mogao pobiti, već je sve priznao. Tada je prihvaćena odluka da Miloš Perišić odloži oružje i napusti Vod. On je tada otišao i na razgovor u Komandu 2. sanske čete, gdje mu je rečeno da može učestvovati u borbama, da mu se pruža mogućnost da se popravi, pa ako to ostvari, može opet biti vodnik, pa i komandir. Odatle je otišao i u štab Bataljona, gdje je s njim razgovarao komandant Mihajlo Škundrić.⁸⁷ Perišić je odatle otišao kući u Dabar, gdje je bio do početka 1943. godine kada je otišao u selo Usorce i priključio se četnicima, koji su se tada nalazili u tom i susjednim selima.

Gojko Manojlović je potkraj 1941. godine sa jednom desetinom bio na položaju u Djedovači. I on je održavao veze sa nekim u Sanskom Mostu i povremeno dobijao pakete u kojima su bile cigarete, ali i odijela i si. Najveći dio je zadržavao za sebe, a nešto davao ponekom borcu. Komandu Čete nije obavještavao o tim vezama. I on je nosio jugoslovensku kokardu, pa je i njemu na Međedem Brdu dr Mladen strgnuo kokardu, bacio na zemlju i

⁸⁷ Poslije smjenjivanja Miloša Perišića za vodnika Dabarsko-kljevačkog voda izabran je Branko Medarević, radnik rodom iz Mokronoga kod Drvara, koji je u Sanskoj četi bio od kraja marta 1942. godine. Bio je vrlo hrabar, pošten i omiljen među borcima.

zgazio. Gojko Manojlović je bio zadojen šovinizmom, samovoljan, nedisciplinovan, noćivao je izvan svoje jedinice, odlazio kad je htio, vraćao se po svojoj volji. Ukazivanje na takvo njegovo ponašanje nije pomagalo, te je zato u drugoj polovini aprila smijenjen sa dužnosti zamjenika komandira 4. čete. Upućen je u Grdanovce, gdje je bio Štab Bataljona, odakle je poslije razgovora otišao kući. Pridružio se borcima kada su u decembru napadali na Sanski Most, a poslije toga otišao u Usorce i tamo stupio u četnike.

Udaljavanje Miloša Perišića i Gojka Manojlovića iz partizanskih jedinica i dovođenje dobrih i disciplinovanih boraca za rukovodioce znatno je doprinijelo bržem učvršćivanju discipline i moralno-političkom jačanju četa. Bila su to posljednja čišćenja jedinica od boraca koji nisu prihvatili politiku bratstva i jedinstva, disciplinu i red.

PROSLAVA PRVOG MAJA 1942. GODINE

Proslava dana međunarodnog proletarijata, Prvog maja — svečano je organizovana na slobodnoj teritoriji, u partizanskim jedinicama i u oslobođenim selima. Tim povodom Štab 1. krajišog NOP odreda izdao je 24. aprila 1942. godine štabovima bataljona i štabovima četa »Naredbu povodom proslave 1. maja«, koja glasi:

»I. Prvi maj je dan međunarodnog proletarijata. To je dan smotre snaga radničke klase i svih njenih saveznika koji ujedinjeni vode borbu protiv zajedničkog neprijatelja.

Ovogodišnji 1. Maj treba da bude proslavljen u znaku bratstva svih naroda uopće, a posebno bratstva slovenskih naroda u njihovoj oslobodilačkoj borbi protiv zlikovačkog fašizma i svih njegovih pomagača, u znaku borbe za narodno oslobođenje i u znaku organiziranja narodne vlasti.

Ovogodišnji 1. Maj proslavlja se u znaku isticanja i označavanja rukovoditelja i organizatora narodnooslobodilačke borbe protiv fašizma i okupatora.

II. U toku ove godine naša narodno-oslobodilačka partizanska vojska ... počela je da postaje prava partizanska vojska koja će biti u stanju da do kraja izvrši svoje zadatke.

Pod vodstvom jedine narodne partije — junačke Komunističke partije Jugoslavije... naša partizanska vojska uspjela je da fašističkim banditima nanese velike gubitke, da se naoruža priličnim brojem raznovrsnog oružja...

Ona je iz svojih redova stvorila slavnu I proletersku brigadu i proleterske čete, i istovremeno četničke bande, koje su se danas razgolitile kao glavni pomagači fašističkih okupatora i ustaša, kao glavnih neprijatelja naše narodnooslobodilačke borbe.

III. Povodom ovogodišnjeg 1. Maja, naše narodnooslobodilačke partizanske čete i naši narodnooslobodilački partizanski bataljoni imaju da sebi stave kao glavne zadatke:

da se potpuno očiste od svih ostataka četničkih i ostalih neprijateljskih elemenata;

da se pretvore u prave partizanske, dobro organizirane i dobro disciplinirane jedinice;

da podignu političku svijest svakog partizana do najvišeg mogućeg stepena.

Stoga, povodom ovogodišnje proslave 1. Maja, štabovi naših četa i naših bataljona moraju:

I. organizirati, tamo gdje dozvoljava budnost prema neprijatelju, zajedničke zborove i smotre s narodom.

II. održavati predavanja po najkonkretnijim pitanjima današnje borbe: Uloga Kompartije Jugoslavije; Sovjetski Savez i Crvena armija u borbi protiv fašizma; O bratstvu naroda uopće, a slavenskih naroda napose u borbi protiv zajedničkog fašističkog neprijatelja; O borbi za slobodu naroda i za bolji život. O borbi protiv okupatora i ustaša kao i protiv četnika kao njihovih glavnih pomagača i saveznika; O našoj narodnoj vlasti; o tome zašto se partizani bore; O 24. godišnjici Crvene armije; O tome kako postaje prava partizanska vojska i kako se vode partizanske akcije...

III. priređivati kulturne proslave sa partizanskim pjesmama, horovima, parolama i priredbama po četama i zajedno s narodom i omladinom;

IV. voditi partizanske akcije i budno paziti na namjere neprijatelja.
o svemu sprovedenom tačno izvijestiti Štab ovog odreda.«

Na osnovu ove naredbe u svim četama razvio se vrlo živ politički rad, svakodnevno održavana predavanja na navedene teme i vršene pripreme za prvu proslavu praznika rada, 1. maja — u slobodi.

Centralna proslava Prvog maja na sanskom srezu bila je u Lipniku, gdje se okupilo oko 1.100 ljudi, žena i omladine na velikom narodnom zboru. Okružni komitet KPJ i Štab 1. krajiškog NOP odreda su se na j neposredni je angažovali u pripremi ovog zbora, pa su kao govornike odredili Petra Vojnovića, zamjenika komandanta i dra Moni Levija, zamjenika političkog komesara 1. krajiškog NOP odreda. Na zbor je došao narod iz svih okolnih sela, pa i onih udaljenijih: Podvidače, Antonića Brda i još nekih. Dan-dva ranije formirana je nova, 2. četa 2. bataljona, jer je ranije 2. četa (Novska) otišla u sastav Protučetničkog udarnog bataljona, pa je na ovom zboru u Lipniku pred okupljenim narodom položila partizansku zakletvu i potom dobila svoju četnu partizansku zastavu. Tada je na zbor stigla još jedna četa 2. bataljona, koja je kretala na vojnički zadatak, stala nasuprot novoformiranoj četi i gromoglasno joj čestitala polaganje zakletve i Prvi maj, a tako isto i okupljenom narodu čestitala praznik.⁶⁹ Nakon toga članovi Štaba Odreda izvršili su smotru ovih partizanskih četa, a potom su obje čete, prodefilovale ispred Petra Vojnovića i dra Moni Levija. Odmah za četama, samoinicijativno, postrojio se sav okupljeni narod, najprije omladinci i omladinke, onda odrasli muškarci i žene i na kraju djeca. Bila je to manifestacija jedinstva fronta i pozadine, sloge stanovništva Podgrmeča i odanosti NOB. Petar Vojnović i dr Moni Levi održali su govore o Prvom maju, o NOB, o ulozi KPJ u oslobodilačkoj borbi i o vojno-političkoj situaciji u svijetu i kod nas.

Iako je počela padati kiša, a potom i snijeg, okupljeni narod nije se razilazio, već se veselio, pjevao, igrao, dok su mnoge porodice donijele obilje hrane kojom su počastile okupljene borce.⁷⁰

Intenzivan političko-organizacioni rad, organizovanje četa i bataljona 1. krajiškog NOP odreda, brojne i uspješne borbe protiv neprijatelja, organizovana nova narodna vlast u svim slobodnim podgrmečkim selima i formiranje opštinskih NOO, učinilo je da je čitav Podgrmeč postao već u proljeće 1942. veoma snažna i monolitna baza NOP.

⁶⁸ Zb. IV/1, str. 223—4.

⁶⁹ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda za period od 1. do 15. maja 1942. godine, Zb. IV/5, str. 55.

⁷⁰ Dr Moni Levi: Proslava Prvog maja 1942. godine u Lipniku, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 236—237.

Tog proljeća 1942. godine čitavim Podgrmečom orila se pjesma, narod je pjevao borbeno, veselo. Branko Ćopić, u svom raportu, s proljeća 1942. godine, lijepo je kazao o tom novom u Podgrmeču, o ostvarenom tokom nepune godine dana borbe:

»Oj, proljeće, i ti stiže, i pobjeda s tobom bliže, Ljepše si nam nego lani, primiču se novi dani.	Oj, proljeće, ti veselo, prošetaj kroz naše selo, Kroz krajeve prođi ove, ugledat' ćeš stvari nove«

A u Pjesmi grmečkog partizana, raportu iz tih dana, Branko Ćopić pjeva i o Grmečkoj republici:

Ponosna je Bosna naša, a zbog svojih roguljaša, što srušiše za tri dana razbojnika i tirana.	A naš ponos, naša dika, jest Grmečka republika, Ustaša se pred njom znoji i sam nas se Hitler boji.

Mi čekali n'jesmo zgode
da nas drugi oslobode,
sloboda se krvlju stiće,
je li tako, moj ratniče« ...

Tih dana pjevane su i mnoge pjesme nepoznatih narodnih pjesnika <5 tom u prvoj ratnoj godini izraslom jedinstvenom Podgrmeču.

3. STANJE NA OKUPIRANOM PODRUČJU U PERIODU JANUAR—MAJ 1942. GODINE

Stanje u Sanskom Mostu i okolnim selima pod ustaškom vlašću početkom 1942. godine bilo je veoma teško. U gradu je bilo mnogo izbjeglica iz okolnih sela. Kako su mnoge izbjeglice bile bez hrane, odjeće, obuće, Kotarsko predstojništvo se često obraćalo višim vlastima sa zahtjevom za pomoć u novcu, hrani i odjeći. Međutim, pomoć je veoma rijetko i u minimalnim iznosima ili količinama stizala.⁷¹

Kada su čete 1. bataljona »Petar Škundrić« februara 1942. godine presjekle komunikacije koje od Prijedora vode ka Sanskom Mostu, grad se našao odsječen i prema najvažnijem pravcu odakle bi mogao dobiti pomoć. U to vrijeme posada u Sanskom Mostu održavala je vezu avionima koji su se spuštali na polju izvan grada nedaleko Željezničke stanice.

Polovinom januara 1942. godine u Sanskom Mostu i neposrednoj okolini grad je branila Sanska posadna bojna, zatim 2. satnija 2. bojne 10. pukovnije. U gradu je bio i Štab 10. pukovnije.

Duž pruge do Donje Sanice bila je 10. satnija, a u Ključu 6 i 7. satnija 10. pukovnije. U Gornjoj Sanici tada je bila čitava 3. bojna 10. pukovnije.⁷² Drugom polovinom februara 1942. u Sanskom Mostu je bila 2. bojna 10. pješadijske pukovnije, bez dvije čete, zatim dvije čete Sanske posadne bojne. U Sanici je i dalje bila 3. bojna 10. pješadijske pukovnije, ali bez jedne čete.⁷³

U ovo vrijeme bila je vrlo velika oskudica u životnim namirnicama. U svim tadanjim izvještajima konstatuje se da »šverc nemilosrdno caruje«.⁷⁴ Istovremeno je traženo da se iz trgovina otetih od Srba i Jevreja sve rublje ustupi domobranima »pošto su isti mjesecima bez preobuke«.

Sve veći i krupniji uspjesi partizana na ovom području: oslobođenje Budimlić-Japre, potom Starog Majdana, prodor do samog Prijedora, likvidacija više domobransko-ustaških posada u Kljevcima, Usorcima, Briševu i drugo, poljuljali su vjeru stanovništva na okupiranom području u okupatorsku i ustašku vlast. U svojim izvještajima Žandarmerijska komanda konstatuje »pasivno i rezervisano« držanje dijela Muslimana, dok kod Srba na okupiranom području »jača živahnost i dobro raspoloženje, a u vezi sa nekoliko postignutih uspjeha pobunjenika u okršajima sa našim oružanim snagama«. U tim izvještajima se ističe sve veći uticaj partizanske propagande na stanovništvo izvan partizanske teritorije.

Znatni uspjesi partizana u neposrednoj okolini grada, i uopšte u Bosanskoj krajini, imali su odjeka kod većine stanovništva na okupiranoj terito-

⁷¹ Arhiv VII, k. 160, br. reg. 13/—1.

⁷² Arhiv, VII, k. 6, br. reg. 14/1—8.

⁷³ Arhiv VII, k. 7, br. reg. 19/1—14.

⁷⁴ Isto, k. 160, br. reg. 13/6—1.

riji, pogoršali su situaciju neprijateljskih jedinica i otežali snabdijevanje stanovništva. Na okupiranoj teritoriji vlasti NDH su nastojale da do maksimuma mobilišu stanovništvo i raspoloživa sredstva za borbu protiv partizana, da podignu poljuljani moral kako kod domobrana tako i kod stanovništva, šta im se sve strašno može dogoditi ako bi partizani ovladali njihovim naseljima i gradom. Izmišljale su se priče o strahotama koje čine partizani nad zarobljenim domobranima i uhvaćenim civilima. Pravedna presuda zločincima koje su partizani uhvatili, potom ispitali i osudili, u ustaškoj propagandi i prepisci je nazivana stradanjem »rodoljuba« NDH, civila i si., iako se radilo o zločincima, krivim za smrt nedužnih ljudi. Ustaška »promidžba« (propaganda) je često zločine koje su činile ustaše pripisivala partizanima. Međutim, nemili slučaj u Ališiću, ustaška propaganda je u ovom vremenu veoma obilato koristila u svojoj neposrednoj agitaciji za borbu protiv partizana, naročito među domobranima izolovanim u manjim uporištima oko Sanskog Mosta, zatim prema Ljubiji i Prijedoru, podstičući ih u tom smislu da njihova odbrana uporišta bude čvrsta, žilavija i duža i da se tek nakon žestoke borbe i neminovnog poraza spasavaju bjekstvom, a ne predajom partizanima.

AKTIVNI SARADNICI I POMAGAČI NOP

Zbog uspjeha partizana u neposrednoj okolini i širenja NOP, te uspjeha NOB, držanje brojnih uglednih građana postajalo je pasivno u odnosu na okupatora i vlasti NDH. Vremenom oni se postepeno i sve više uključuju u NOP.

Djelovanje ilegalne grupe u Sanskom Mostu, na čelu sa Hasanom Kikićem, sve je bilo značajnije. Istinito obavještavanje o vojno političkoj situaciji u zemlji i u svijetu i o ciljevima NOB, omogućilo je postepeno uključivanje u rad za NOP mnogih viđenijih Muslimana i Hrvata u Sanskom Mostu, Starom Majdanu i još nekim selima.

Uz već uključene u ilegalnu saradnju za NOP, tokom zime i proljeća, naročito nakon neposrednih kontakata stanovništva Starog Majdana poslije ulaska partizana u mjesto 15. marta 1942. godine, i uključivanja nekih u NOO, u Starom Majdanu opredjeljuju se za partizanski pokret Omer Pاونović, Hadžiibraga Mujić, Safet i Fevzija Mujić, Ibrahim, zvani Mamin Kuzdžović, Huse Hadžiahmetović i Uzeir Šarić.

Kako su Kamengrad, Donji i Gornji, već više puta oslobađali partizani, a u zimu je povremeno i uključivan u slobodnu teritoriju, i tamo je jedan broj domaćina ostao kod kuća obrađivao svoja imanja i povezao se s partizanima. Saradnju s partizanima su već tad ostvili Ago i Ibro Karabeg, Agan i Zajim Badnjević, Mustafa Halilović, Ramo, Selim i Džanan Ramić, Mujo Burić i drugi.

Razgovarajući s mještanima u Kamengradu, partizani su vjerovatno ispričali kako je 1941. mnoge prisilno na kuluk povedene Srbe spasio za vrijeme pokolja cestar Džanan Ramić. To su ustaše kasnije saznale i kad su početkom 1942. uhvatile Ramića, odvele su ga u Staru Rijeku i tu zadavile.

U ovo doba su partizani vrlo često dolazili u Gornji i Donji Kamengrad, pa su neke muslimanske porodice odlučile da se vrate u svoje kuće. Tako se u Kamengrad vratilo desetak porodica, koje su odmah uspostavile vezu

s partizanima, odnosno sa NOO u susjednim selima: Suhači i Eminovcima. Bez ikakvih smetnji živjeli su i radili u svom selu, sve dok nije polovinom aprila 1942. masa izbjeglica iz srpskih sela Dževara, Koprivne i drugih, bježeći pred ustašama, napala na kuće ovih Kamengrađana. Neke porodice su tada pobjegle u Sanski Most, a nekima je partizanska komanda predložila da se presele u Vrš, jer su im kuće bile izgorjele, što su oni i učinili.

U to su vrijeme i neke muslimanske porodice primile u svoje kuće svoje komšije Srbe čije su kuće bile spaljene. Tako je u Naprelju porodica Mume Avdića u svoju kuću primila porodicu Miće Ilića, predsjednika iz Brdara, dok su druge srpske porodice iz tih sela bile smještene u druge kuće Muslimana u Naprelju i Fajtovcima.

U vrijeme blokade Budimlić-Japre tokom zime s partizanima uspostavlja vezu i Drago (Ive) Jakara iz Stare Rijeke, učesnik oktobarske revolucije.

U Kijevu, gdje se jedno vrijeme nalazio s domabranskom jedinicom, Hasan Kikić je oko sebe okupio grupu ljudi iz sela. Oni su već od oktobra 1941. godine uspostavili vezu sa ustanicima na području Tramošnje. Bili su to Abid, Muhamed, Mehmed i Zekerijah Kurbegović, Muho Grozdanić, Ibrahim Džananović i još neki.

Ilegalna grupa je uspjela da za saradnju s partizanima najviše ljudi uključi iz Sanskog Mosta, među kojima: Marica Miljatović, Tahir Hromalić, Džaferbeg, Adem Hušidbeg i Imširbeg Bišćević, Huse Ćekić, Salih i Hasan Kurbegović, Muhamed Novkinić, Ahmet i Muhamed Bilalbegović, Muhidin Hamidović, Hase Sarajlić, Ante Marijan, Ivo Madžo, Ibrahim Alajbegović, Desa Kragulj, Oto Goldberger i još neki. Iako su njihovo opredjeljenje i saradnja bili ilegalni, njihove porodice su za to znale, pa su i same bile uključene u rad na pomaganju partizana.

Širenjem istine o partizanima, o NOB, saradnici NOP-a su uticali na mnoge druge da ne idu u ustaške i specijalne vojne formacije (legionare za istočni front i si.). Poslije hapšenja pojedinih Sanjana pod optužbom da su saradnici partizana, grupe građana predvođene ovim saradnicima NOP-a formirale bi delegaciju koja je energično intervenisala i obično uspješno spašavala uhapšene. Pojedinci su prikupljali oružje, municija, lijekove i drugo, i to preko ilegalne grupe dostavljali na slobodnu teritoriju. Mustafa Brkić je išao u Zagreb po hirurške instrumente. Marica Miljatović je nekoliko puta išla u Zagreb radi nabavke dijelova za radio-aparat itd.

Hasan Kikić je istovremeno zadržao i položaj prosvjetnog referenta. Tako je u zbornicu škole, gdje je imao kancelariju, pošto škola nije radila, dopremao i municiju za svoju četu. Tu je iz sanduka vadio municiju, pa ju je sam ili sa saradnicima prenosio u džepovima do kancelarije Naima Ibri-Šagića. Odatle su kuriri sve prenosili na slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Jednom prilikom je Hasan Kikić, u uniformi domobranskog natporučnika, putovao u Zagreb. Tamo je preko saradnika NOP-a uspio nabaviti dvadeset pari cipela i izvjesnu količinu sanitetskog materijala. Kada je voz ulazio u Željezničku stanicu Bosanski Novi, Kikić je primijetio da ustaše, žandarmi i policajci opkoljavaju stanicu, pa je iskočio iz voza i umiješao se među narod na stanici. Pošto su ustaše i žandarmi izvršili pregled, Kikić se vratio u voz i našao svoje kofere, s kojima je nastavio put do Prijedora i Sanskog Mosta, odakle je sve što je donio poslao partizanima.

Hasan Kikić je iz Zagreba bio donio i kofer sa stvarima za poručnika Vladu Beluhana, koji je već bio u partizanima. Kofer je u prvo vrijeme bio

smješten u pojati Ibri Karabega u Kamengrađu, gdje je bio skriven i neki sanitetski materijal, nešto municije i dr. Međutim, Italijani su ponašali skrovište sa stvarima i koferom i sve to donijeli u komandu, u kuću Marice Miljatović. Pošto je u koferu bilo i predmeta koji bi mogli otkriti ilegalne saradnike NOP-a, Hasan Kikić je preko Hazima Bilalbegovića dao zadatak ilegalnim saradnicima Marici Miljatović i njenoj kćerki Stojanki, koje su se dočepale kofera i predale ga Hazimu, a ovaj ga potom prebacio na bezbjednije mjesto.

Najveći dio saradnika NOP-a davao je i novčanu pomoć kada je trebalo kupiti neke stvari neophodne partizanima: papir, indigo, baterije, lijevke i dr. To je bio slučaj i kada je trebalo skupiti novac za kupovinu u Zagrebu hirurških instrumenata za prvu partizansku bolnicu u Grmeču.

Od 19. oktobra 1931. do 24. marta 1942. u Sanskom Mostu su se nalazili vojnici italijanske okupacione armije. Saradnici NOP-a pokušavali su na razne načine, i uspijevali, da od njih nabave oružje, a naročito municiju. Otac Bajze Topalovića je imao aščionicu u kojoj je radio i omladinac Bajzo. Kako su italijanski vojnici vrlo često navraćali u aščionicu on im je počeo davati kolače i od njih tražiti municiju i bombe umjesto novca, što su oni rado prihvatili. Tako je Bajzo Topalović uspijevao da nabavi dosta municije, koja je potom upućena na slobodnu teritoriju.

Iako je Hasan Kikić bio na službi u Kijevu, zadržao je svoju sobu u kući Dese Kragulj. Mnoge susrete sa pojedinim drugovima iz ilegalne grupe, kao i sa simpatizerima NOP-a, imao je u tom stanu. Desa Kragulj je bila upućena u ilegalni rad, pa je dosta doprinosila da se on uspješnije realizuje.

Hasan Kikić je jednom precrtao sa vojne karte detaljan plan domobransko-ustaških položaja u Sanskom Mostu i okolini na tanki papirić i to poslao Štabu 1. bataljona »Petar Škundrić«.

U januaru 1942. godine Hasan Kikić je izlazio na slobodnu teritoriju, u Dabar. Bilo je to u vrijeme kada se i dr Mladen Stojanović nalazio u ovom kraju, pa su se obojica susreli. O tom viđenju s Mladenom, po povratku u okupirani grad, Hasan Kikić je s oduševljenjem pričao Desi Kragulj i još nekim saradnicima.

Ilegalni pokret je okupljao mnoge domaćine, a preko njih i njihove brojne ukućane. Mnogim aktivnostima u Sanskom Mostu neposredno je rukovodio Hazim Bilalbegović, koji je imao suviše oštre kriterije u razmatranju ko može otići u partizane. U to vrijeme 15 do 18 mladića Muslimana i Hrvata htjeli su da odu u partizane, ali suviše insistiranje na provjeri da li je dostojan da bude partizan, da »reprezentira« grad u partizanima, kako se tada među saradnicima NOP-a razgovaralo, ili zadržavanje sve dok ne zaprijeti najneposrednija opasnost od hapšenja, oteglo se unedogled, pa su neki morali otići u domobrane umjesto u partizane.

VEZE ILEGALNE GRUPE S PARTIZANIMA PODGRMEČA I USTANICIMA NA PODRUČJU TRAMOSNJE I ODLAZAK HAŠANA KIKIĆA I DRUGIH SARADNIKA NOP-a U PARTIZANE

Početkom 1942. godine ilegalna grupa iz Sanskog Mosta je poslala pismo Štabu 1. bataljona u Grdanovce u kojem je predložila da se napiše nekoliko prijetećih pisama ustaškim funkcionerima da bi ih zaplašili. Pisma

su napisana i preko veze doturena grupi u grad, koja ih je ubacila u poštansko sanduče, pa su ih dobili oni kojima su upućena. Ustaše su odmah izvršile upoređivanja sa rukopisom pojedinih sumnjivih Sanjana, pa su pretpostavile da je sva pisma pisao Muhamed Kurbegović, čiji je rukopis bio najslbličniji onom u pismima- pa je odmah uhapšen. Čim je Hazim Bilalbegović saznao za razloge hapšenja Muhameda Kurbegovića, po kuriru je poslao poruku Peri Morači da ponovo napiše prijeteća pisma. U međuvremenu je Hazim Bilalbegović angažovao ilegalne saradnike, ugledne mještane Muslimane, koji su okupili i neke druge ljude, pa je delegacija od tridesetak građana najenergičnije intervenisala od kotarskog predstojnika. Suočeni sa činjenicom da pisma i dalje stižu i sa protestom delegacije Muslimana, ustaše su poslije nekoliko dana oslobodile Muhameda Kurbegovića.

Kada bi nekom ilegalcu zaprijetila neposredna opasnost od hapšenja, Hazim Bilalbegović, koji je o tome dobijao na vrijeme obavještenja, javljao je tom ilegalcu da iz grada izađe na slobodnu teritoriju. Tako je drugom polovinom februara 1942. godine kad ga je Mustafa Brkić obavijestio da će ustaše uhapsiti Hamu Ćehajića ovome javio da odmah ode na slobodnu partizansku teritoriju. Lijepo obučen, sa fesom na glavi, kao na praznik, Hamo Ćehajić se 20 februara 1942. godine uputio kroz mahalul prema Krkojercima. Straži na ivici grada je rekao da ide djevojci u nedaleko izdvojenu kuću. U Krkojercima se javio Mili Ćamberu, partizanskom kuriru, koji ga je odveo u Grdanovce, u Štab 1. bataljona »Petar Škundrić«. Hamo Ćehajić je bio prvi Musliman iz Sanskog Mosta koji je izišao na slobodnu teritoriju, u partizane. Nekoliko dana kasnije žandarmi su tražili i Ahmeta Kadića da ga uhapsu, ali se on nije zatekao kod svoje kuće. Hazim Bilalbegović je saznao za to, pa mu je po Esadu Alagiću i Ademu Bišćeviću poručio da odmah bježi u partizane. On je sutradan izjutra, zajedno sa Ademom Bišćevićem i mladim bratom Hamom Ćehajićem Ibrom, lijepo odjeven krenuo iz grada. Kada je od domobranske straže odmakao 300 metara, Ademu i Ibri je rekao da on ide u partizane, a oni da se vrate u grad, ali na drugi ulaz, na Vajzovića sokak. Kada je žurno odmicao prema Krkojercima, primjećen je, pa je za njim stražar ispalio nekoliko metaka. Mile Camber je i Kadića odveo u Štab Bataljona u Grdanovcima, gdje je zatekao i Hamu Ćehajića, pa su obojica produžili u Štab 1. krajiškog NOP odreda. Odatle su upućeni do Dušanke Kovačević, člana OK KPJ, koja ih je uključila u politički rad na sanskom srezu.

Krajem 1941. godine otišao je u partizane omladinac Filip Ćorak Braco, mašinbravar, koji je u Banjaluci, gdje je učio zanat i radio, bio uključen u napredni pokret. On je već u proljeće 1942. godine, kada su se formirale omladinske udarne čete, postavljen na dužnost zamjenika političkog komesara čete. Nekoliko mjeseci kasnije i njegov brat Milan, Mićo dolazi u partizane.

Dragutin (Franje) Jakara, rezervni domobranski podoficir iz Stare Rijeke, došao je u partizane, u Podvidaču, u vrijeme blokade Budimlić-Japre, početkom 1942. godine. Sa sobom je donio pušku sa municijom. Do mobilizacije u domobrane Jakara je u Staroj Rijeci držao gostionu. Za vrijeme prvog svjetskog rata bio je zarobljenik u Rusiji, gdje je doživio oktobarsku revoluciju. Izlazak Dragutina Jakara u partizane snažno je odjeknuo kako kod njegovih suseljana u Staroj Rijeci tako i kod stanovništva Podvidače, gdje je najprije došao, ali i okolnih sela. Nešto kasnije na slobodnu parti-

zansku teritoriju dolazi i njegova žena sa djecom: kćerkom i sinom Jozom, koji te 1942. godine odlazi u partizansku jedinicu.

Nakon solobođenja Prijedora iz domobrana je 16. maja 1942. godine prešao u partizane i Ivo (Davida) Tomić Kandžo iz Batkovca. Raspoređen je u četu gdje su ga borci, mnogi njegovi poznanici, veoma lijepo primili.

U vrijeme učestalih napada partizanskih jedinica na ustaško-domobranska uporišta u području sela Kljevaca i Krkojevaca, februara 1942. godine, ilegalna grupa u Sanskom Mostu teže je ostvarila vezu s Štabom 1. bataljona u Grdanovcima, odnosno s partizanima u Podgrmeču. Stoga Hasan Kikić s drugovima pokušava i uspostavlja vezu s ustanicima na području Tramošnje i Kozice. Hasan Hikić je poslao poruku u Tramošnju tražeći da se nađe s nekim od ustaničkih rukovodilaca. Ovu poruku Jovi Vidoviću je donio Jovan Borenović. Na sastanak u Tomini, u kojoj su domobrani imali svoje uporište, Hasan Kikić je došao noću. Sastanak je održan u kući Ilije i Jove Radonića, izvan neprijateljskog uporišta.

Vidović je upoznao Hašana Kikića sa situacijom na ovom sektoru, da češće navraćaju i povremeno u ovim selima borave četnici od Gornjeg Ratkova i Vilusa, da su tu i borci iz Vrbaljane. Kikić je predložio da Vidović prijede rijeku Sanu i uspostavi vezu s podgrmečkim partizanima, s kojima je u to vrijeme veza bila prekinuta. Kroz nekoliko dana Hasan Kikić je opet došao u Tominu, ovoga puta do kuća Vujanovića. Tada je Jovi Vidoviću donio jednu domobransku uniformu. Nekoliko dana kasnije Kikić opet poručuje Vidoviću da nema veze s podgrmečkim partizanima, a trebalo je pripremiti i izvršiti napad na neprijateljsko uporište u Tominskoj Palanci, gdje bi Kikić organizovao predaju domobrana bez otpora. Poslana je poruka i vodniku Dabarsko-kljevačkog voda da i Podgrmečlije učestvuju u toj akciji, što su ovi i prihvatili.

Tih dana, jedne noći, Hasan Kikić je s Abidom Kurbegovićem došao u Gornju Tominu u kuću Domazeta. Sa sobom su donijeli dvije puške i 300 metaka. Tu su zatekli četničkog vođu Vukašina Marčetića i još neke. Uz rakiju i kafu razgovarali su o borbi. Vukašin Marčetić je htio da zarobi Hašana Kikića i Abida Kurbegovića, ali ih je spasio učitelj Jovo Gaćeša,⁷⁸ koji je obojicu izveo iz sela, a onda su sami produžili nazad prema Kijevu. Međutim, pri povratku na Kijevskoj Rijeci susretnu se sa domobranskim stražarem. Kako su Kikić i Kurbegović znali lozinku, domobran ih pusti, a oni mu kažu da su iz Tornine, od domobranske jedinice poprijeko udarili i tako naišli na njega. Ipak o tome sazna komanda domobranske Sanske posadne bojne, pa, ne odlučivši se još da saslušavaju Kikića, pozovu u komandu samo Abida Kurbegovića. Saslušavali su ga satnici Petričević i Lisnjak, u prisustvu fra Šeremeta. Pitali su ga kuda su išli, pa je Kurbegović i njima ponovio priču koju su on i Hasan ranije ispričali stražaru. Komanda Sanske posadne bojne tada premjesti narednika Abida Kurbegovića u domobransku posadu koja je kao pojačanje ustašama bila na položajima u selu Demiševcima. Saznavši od Kurbegovića da su ga saslušavali, Kikić ubrzava pripremu akcije ustanika na neprijateljsko uporište u Tominskoj Palanci i što skoriji bijeg iz domobrana u partizane.

⁷⁸ Jovo Gaćeša, učitelj, rodom s Kozare, nalazio se na području Tramošnje i Kozice, ali je krajem 1941. godine dolazio u Sanski Most gdje je imao neke poznanike. U vrijeme pučeva napustio ova sela i pošao prema Kozari, gdje mu se gubi trag.

U napad na neprijateljsko uporište u Tominskoj Palanci 2. marta uveče pošli su od Tramošnje četnici Vukašina Marčetića, ali su ispalili samo nekoliko metaka i povukli se. Ni ostale grupice nisu krenule u odlučan napad, pa je akcija propala. Dijelovi 1. bataljona »Petar Škundrić« prešli su rijeku Sanu nedaleko Čaplja, a pošto nisu uspjeli uhvatiti vezu sa kozičkim borcima vratili su se u Kljevce.

Prema dogovoru između Hašana Kikića i Jove Vidovića 2. marta 1942. godine, trebalo je da grupa boraca s Jovom Vidovićem na kijevskom putu, na raskršću u Lužanima, sačeka Hašana Kikića, koji će naići sa još tri domobrana, tobože u izviđanje. U grupi partizana Kozičke čete koja će ga u zasjedi sačekati, bili su pored ostalih Jovo Vidović, Rajko Borenović, Dušan Prača, Dragan Popović, Mirko Jokić. Oni su zasjedu postavili u snijegu.

Kada je naišla grupa s Hasanom Kikićem, borci su iskočili iz zaklona na domobrane, dok je Vidović Hašana Kikića odmah zaklonio iza sebe. Jedan domobran je trgnuo pušku, pa je ubijen, drugi je uspio pobjeći, dok je treći zarobljen i već sutradan pušten, pa je otišao u Sanski Most. Kikić je s Jovom Vidovićem i grupom boraca krenuo do kuća Borenovića u Gornjoj Tramošnji. Bilo je dogovoreno da podgrmečki partizani pređu Sanu i dočekaju Hašana Kikića i prevedu ga u Kljevce. Pod komandom Milančića Miljevića oni su bili prešli rijeku Sanu nasuprot Tornine, ali nisu uspjeli uhvatiti vezu s borcima Kozice. Tog dana uslijedio je koncentričan napad neprijatelja od Tornine, Lužana, Čaplja i Vrhpolja, pa su se podgrmečki partizani bez borbe povukli ka rijeci, posjedali u čamce i vratili u Kljevce.

Tokom te noći vratili su se u Borenoviće i Vukašin Marčetić, Ratkovačka četnička četa, Viluska četnička četa, zatim Partizanska četa iz Donjeg Ratkova, koju je predvodio komandir Gavro Vojvodić,⁷⁶ a sutradan izjutra stago je i Uroš Drenović sa svojom pratnjom. Drenović, Marčetić i drugi dugo su razgovarali sa Hasanom Kikićem. Uroš Drenović je tada otišao iz Tramošnje i vratio se na Manjaču, a Hasan Kikić je ostao u kući Raj ka Borenovića, gdje je bila četnička komanda Vukašina Marčetića. Tu su se nalazili i Jovo Vidović, Jovo Gaćeša, Rade Savija i još neki. Hašana Kikića su sutradan ispratili za Gomjenicu Jovo Vidović, Rajko Borenović i još neki, dok su ga Jovo Gaćeša, Rade Savija i Savan Vokić (iz Kruhara) pratili sve do Gomjenice.

Vijest da se Hasan Kikić ne nalazi u partizanima, već na području gdje su četnici, Abid Kurbegović je brzo dobio i o tome odmah obavijestio Hazi-ma Bilalbegovića u Sanskom Mostu, a ovaj preko veze Štab 1. bataljona »Petar Škundrić«.

Kada su u Štabu 1. bataljona i u Štabu 1. krajiškog NOP odreda saznali da Hasan Kikić nije došao na podgrmečku stranu, već da se nalazi u Tramošnji, uplašili su se za njegovu sudbinu. Zato je Štab 1. bataljona odmah uputio Milana Mićuku Miljevića sa kurirom Ostojom Devićem do Gomjenice da utvrde šta je sa Kikićem, da ga pronađu i dovedu u Podgrmeč.

Milan Miljević Mićuka i Ostoja Dević su preko Busnova došli do Jelić-ke, a odatle sa kozaračkim kuririma došli u Gomjenicu, u Štab Manjačkog partizanskog bataljona. Muhamedu Kazazu, političkom komesaru Bataljona, predali su pismo Štaba 1. bataljona »Petar Škundrić« i usmeno objasnili da

⁷⁶ Gavro Vojvodić iz Donjeg Ratkova, poginuo kao komandir partizanske čete prilikom oslobađanja Ključa 27/28. jula 1942. godine.

je Hasan Kikić trebao da izađe u partizane, ali da su ga vjerovatno zarobili četnici na području Tramošnje. Međutim, već tog dana uveče stigao je Hasan Kikić sa Jovom Gaćešom, Radom Šavijom i Savom Vokićem u Gomjenicu.⁷⁷

Tokom iste noći u Gomjenicu stignu drugi kuriri koje je uputio Štab 1. krajiškog NOP odreda, s porukom da Hasan Kikić odmah krene u Podgrmeč. Sutradan, tj. 10. marta 1942. godine u pratnji kurira Hasan stigne u Benakovac, u Štab 1. krajiškog NOP odreda, gdje su se mnogo obradovali njegovom dolasku.

Izještavajući Operativni štab za Bosansku krajinu 24. marta 1942. godine, Štab 1. krajiškog NOP odreda piše i sljedeće:

»... Drug Slobodan Anđelić, književnik iz Sanskog Mosta, stigao je k nama. On je bio u rukama Drenovićevih bandita, ali je uz pomoć nekog učitelja Gaćeše uspio da im umkane, te je zdrav i živ stigao ovamo. Mi vas molimo, u koliko Vam je moguće, da nam ga barem za jedno vrijeme ostavite kod nas, jer ovi krajevi ovdje oskudijevaju sa političkim snagama. On bi nam mogao dosta koristiti a može odavde da šalje iscrpne dopise za »Krajiški partizan« ..⁷⁸

Hasan Kikić, koji se tada služio pseudonimom Slobodan Anđelić, raspoređen je na dužnost zamjenika političkog komesara 2. bataljona 1. KNOP odreda, pa je iz Benakovaca otišao u Rujišku, gdje se nalazio Štab ovog bataljona⁷⁹. Međutim, Hasan je uporno tražio da mu se omogući da ode do Oblasnog komiteta KPJ, koji se tada nalazio u Aginom selu kod Bočca, da raspravi o nekim pitanjima u vezi sa svojim partijskim statusom. Pošto je bilo opasno ići preko Manjače sa manjom pratnjom, nije mu to dozvoljeno. A čim je formiran Protučetnički udarni bataljon, Kikić je postavljen na dužnost operativnog oficira u Štabu te udarne jedinice, koja je prvih dana aprila 1942. g. otišla iz Podgrmeča i započela borbe protiv četnika na području između rijeka Sane i Vrbasa. Kratko vrijeme je bio u Udarном bataljonu, pa je otišao u Agino selo, gdje je raspoređen u Agitprop Oblasnog komiteta KPJ. Kada je početkom maja 1942 sa jednim kurirrom išao iz Aginog sela kroz planinu Čemernicu prema Skender-Vakufu, četnička zaseda ga je sačekala i ubila. Kurir, jedan nijemi borac sa Kozare, bio je jedini svjedok njegove pogibije, pa je prvi donio vijest i »svojim jezikom« ispričao o pogibli učitelja, pravnika, književnika i komunista Hasana Kikića.

U izvještaju 3. oružničke pukovnije u Banjaluci, od 14. marta 1942. godine događaj je opisan onako kako se zbio.⁸⁰ Dok se u tom izvještaju govorio o zarobljavanju Hasana Kikića, dotle u izvještaju Sanske posadne bojne sumnjaju da je to bilo zarobljavanje. Između ostalog u tom izvještaju se kaže:

»Dne 2. ožujka 1942. godine zarobljen je od strane pobunjenika pričuvni nadporučnik Hasan Kikić... Kako postoji jaka indicija da imenovan nije zarobljen, nego da se je predao, a osim toga prema dobivenim podacima postoji mogućnost da će imenovani pod zaštitom častničke odore prebaciti se i otputovati preko Banje Luke u Zagreb, moguće sa nekom nančitom misijom, to molimo da imenovanog evidentirate i ukoliko se pojavi tamo da ga se zatvori.

⁷⁷ Kazivanje Milana Miljevića Mućuke.

⁷⁸ Zbornik IV/3, str. 351.

⁷⁹ Institut za istoriju Sarajevo, kat br. 151.

⁸⁰ Arhiv VII, k. 144, br. reg. 14/3—1.

Nekoliko dana prije njegovog pada u zarobljništvo poslao je krišom jedno pismo na svoju suprugu Anku Kikić⁸¹ Zagreb, Hercegovačka ulica broj 15.

Napominje se da je imenovani kao književnik surađivao stalno u marksističkim časopisima⁸².

Čim se saznalo da Hasan Kikić nije zarobljen, već da je prebjegao partizanima, komanda Sanske posadne bojne pozvala je Abida Kurbegovića s Demiševaca, razriješila ga dužnosti i poslala u artiljerijsku jedinicu u Prijedoru. Komanda Sanske posadne bojne je uputila komisiju, u kojoj je bio i Martin Macan, u kuću Dese Kragulj da popiše svu Kikićevu imovinu, koja je tu ostala. A da bi što duže držao ustaše u ubjeđenju da je zarobljen, Kikić je u stanu ostavio sve svoje stvari, pa i najmanju sitnicu, gdje je komisija popisala i sve sa sobom nekud odnijela.

Poslije odlaska Hasana Kikića u partizane rukovođenje ilegalnim radom grupe suradnika NOP-a u Sanskom Mostu ponovo preuzima Hazim Bilalbegović. Tada su u rukovodstvu ilegalnog rada bili još Naim Ibrišagić i; omladinka Stojanka Miljatović, koja se sve više aktivirala, zajedno s majkom Maricom i bratom Bracom, iako su i ona i čitava porodica stalno bili na prismotri, zbog odranije ispoljene aktivnosti protiv ustaške vlasti.

Već 3. marta 1942, ustaše su počele hapsiti Srbe u Gornjem Kijevu i Tomini. Ali Ibrahim Džananović⁸³ iz Kijeva, čiji je brat Šaban poginuo kao domobran prilikom prelaska Hasana Kikića u partizane, otišao je ustaškim vlastima i rekao im: »Moj brat je poginuo. Ja im opraštam, pa zato pustite sve ljude koje ste pohapsili«. Ova odlučna i odvažna intervencija Ibrahima Džananovića je uspjela, nekoliko uhapšenih ljudi je pušteno, a dalja hapšenja su prekinuta.

HAPŠENJE HAZIMA BILALBEGOVIĆA I GRUPE SARADNIKA NOP

Negdje prvih dana maja 1942. godine Hazim Bilalbegović je neodložno morao otići na slobodnu teritoriju u Djedovaču, radi dogovora sa Štabom 1. bataljona »Petar-Škundrić« nekim poslovima obavještavanja o stanju i rasporedu neprijateljskih jedinica. Bio je to treći ili četvrti njegov izlazak na slobodnu teritoriju od početka 1942. godine. Obično je uveče prikriveno odlazio preko sela Zdene i vraćao se rano. Još dok je išao na Djedovaču, pri izlasku iz Zdene, primijetio ga je muktar Džafer Cerić i odmah odjurio kotarskom predstojniku Ivici Simeonu i obavijestio ga, na što je ovaj naredio Eandarmima da uhapsu Hazima Bilalbegovića. Pored Hazima žandarmi su uhapsili i njegovog rođaka Hilmiju Avdagića, koji je tog dana došao iz Starog Majdana, gdje je živio, susreo se s Hazimom i s njim sjedio u kavani. Dan-dva kasnije obojicu su prebacili u zatvor Kotarskog predstojništva. Nakon desetak dana provedenih u zatvoru ustaše su u ponoć došle u zatvor.

⁸¹ Anka Nikić je poslije Hasanovog odlaska u partizane putem partizanskih veza prebačena u rodno Kikićevo mjesto, Gradačac, gdje se uključila u rad NOP-a i kasnije postala član Okružnog NOO za Trebavu i Posavinu.

⁸² Arhiv VII, k. 162, br. reg. 14/1—1.

⁸³ Ibrahim Džananović je prilikom izbora prvih NOO u ovim selima postao odbor-
nik Kijeva, a potom i član opštinskog NOO u Tomini, veoma mnogo se zalagao
za NOP, za bratstvo i jedinstvo među stanovništvom ovih sela.

vezale zajedno Hazima Bilalbegovića i Hilmiju Avdagića i izveli u park u mrak. Tamo su kraj dvojih vojničkih konjskih kola stajala tri žandarma i jedan ustaša, koji su tih dana čuvali uhapšene: Ibru Karabega, Muharema Bege Mujića, Husniju Pašalića, Antu Marijana i Adema Bišćevića. Svu sedmoricu potrpali su u kola, pa su krenuli cestom prema Ključu.. U Vrhpolju, pred Žandarmerijskom stanicom su zaustavili kola, istjerali uhapšene i strpali u neku štalu, zatvor. Utom neki žandarmerijski podoficir ubaci metak u cijev puške, stade pred zatvor zaprijeti komandiru stanice Iveziću i ostalim da će ubiti svakog ko pokuša pobiti ove ljude. Zatražio je da se kada sva* ne razgovara sa Sanskim Mostom, pa tek onda vidi šta će biti sa uhapšenima. Žandarmerijski komandir i ostali bili su zapanjeni, ali ništa nisu poduzeli protiv tog podoficira, koji se zvao Bajramović, a bio je rodom iz Cazinske krajine.⁸⁴

Dok je Hazim Bilalbegović bio jedan od rukovodilaca ilegalne grupe, poznati komunista, a Ibro Karabeg, Muharem Mujić, Ante Marijan i Adem Bišćević saradnici NOP-a, što ustaše nisu znale, dotle je Hilmija Avdagić bio politički neopredijeljen. Intervencija podoficira Bajramovića ih je te noći spasila sigurne smrti. Još tokom noći u Sanskom Mostu se saznalo da su ustaše i žandarmi otjerali grupu uhapšenih Muslimana i Hrvata Antu Marijana, pa se rano izjutra pred Kotarskim povjereništvom, na inicijativu saradnika NOP-a, okupilo oko pet stotina ljudi iz grada, kao i muhadžera. Jedna delegacija predvođena Mustafom Brkićem otišla je kotarskom pred* stojniku i energično zahtijevala da se za jedan sat vrate svi uhapšeni u Sanski Most, u protivnom — masa okupljenih sama će riješiti ovo pitanje. Suočeni sa mogućnošću sukoba sa uzbuđenom masom, kotarski predstojnik je telefonom naredio da se iz Vrhpolja vrate uhapšeni, koji su u grad stigli ubrzo. Okupljena masa ih je sačekala pred Kotarskim predstojništvom. Predstojnik je okupljenom narodu odmah rekao da je bila zabuna, da je kriv samo Hazim Bilalbegović, koji će u zatvor, a svi ostali mogu ići kućama.

Hazim Bilalbegović je iz zatvora poručio svom ocu, gradskom imamu* -matičaru, da od kotarskog predstojnika traži da ga odmah privede pred Kotarski sud, što je ovaj uradio i postigao. Pred Kotarski sud Hazim je želio izaći zato što je u njemu od jeseni 1941. godine bio predsjednik Stjepan Detoni,⁸⁵ pošten i čestit čovjek, protivnik ustaša. Nastojao je da pomogne uhapšenima, kad god je mogao oslobađao uhapšene protivnike ustaša i okupatora, ili izricao veoma blage kazne. Zbog toga je bio veoma cijenjen kod građanstva. Naizgled odavao je utisak čovjeka kojeg ništa ne interesuje. Međutim, već po dolasku u Sanski Most upoznao se sa Hazimom Bilalbegovićem, koji mu je otvoreno govorio o svom radu za partizane. Zato čim je Hazim Bilalbegović bio priveden u zatvor Kotarskog suda, pozvao ga je predsjednik i — pustio na slobodu, savjetujući mu da bezuvjetno ode u partizane, jer će ga drugi put teško moći bilo ko spasiti. Detoni je samo molio da Hazim ne bježi odmah, već da sačeka koji dan, da ne bi sumnja pala na njega da mu je omogućio da ode u partizane.

Hazim Bilalbegović je ocijenio da više ne smije ostati u Sanskom Mostu. Isti dan se našao sa Naimom Ibrišagićem, predao mu dalje rukovođenje ilegalnim radom u gradu i okolini, upoznao ga sa vezama za slobodnu teri-

⁸⁴ Hazim Bilalbegović je pokušao poslije rata da pronađe Bajramovića, ali u tome nije uspio.

⁸⁵ Stjepan Detoni, pravnik, poslije rata radio u tužilaštvu u Karlovcu.

toriju i krenuo. Hazim Bilalbegović je, odjeven u žensku narodnu nošnju, otišao u mlin Trive Marjanovića u Zdeni, a onda u njegovu kuću, gdje je ostao do mraka. Preko Duje Marjanović je Štab 1. bataljona bio obaviješten da će Hazim Bilalbegović izaći u partizane, pa su, kad je pala noć, do kuće Stevana Purkića došli Vlado Prošić, komandir 3. čete i Mićuka Miljević, obavještajac, sa nekoliko partizana. Tada je Stevan Purkić otišao do kuće Trive Marjanovića i otud doveo svojoj kući Hazima Bilalbegovića. U međuvremenu je u kuću Stevana Purkića stigla i Stojanka Miljanotivć, jer je i ona morala bježati iz grada, pošto je obaviještena da su ustaše donijele odluku da je ponovo uhapsu. Tako su te večeri, polovinom maja, stigli u partizane i Hazim Bilalbegović i Stojanka Miljatović, pa je od rukovodilaca ilegalaca u gradu ostao još samo Naim Ibrišagić. Po dolasku na slobodnu teritoriju Hazim Bilalbegović je raspoređen na dužnost obavještajca 1. bataljona »Petar Škundrić«, a Stojanka Miljatović političkog radnika među omladinom, na području opština Dabar i Bosanski Milanovac.

4. RAZVOJ SITUACIJE NA SEKTORU TRAMOŠNJE I OKOLNIH SELA (januar—maj 1942. godine)

Krajem decembra 1941. godine, ili prvih dana januara 1942. godine, rukovodioci Kozičkog partizanskog voda Jovo Vidović i Dušan Popović odu u Ribnik da uspostave čvrsti kontakt sa štabom Ribničkog bataljona. Tamo su Vasu Butozana, Voju Mitrova, Gojka Zajelca i Mitra Kovačevića upoznali sa situacijom na području Kozice i Tramošnje, a ovi su im pored ostalog dali upute za rad. Po povratku u Kozicu izvršene su pripreme, pa je Kozički vod reorganizovan u Kozičku četvu. Za komandira čete je izabran Duško Popović, za političkog komesara Jovo Vidović, dok su vodnici bili Nikola Petrić, Stevan Bajić i Mile Kovačević.

BORBA U ŠKRLJEVITOJ I TRAMOŠNJI

Prvih dana 1942. godine stigao je u Gornju Tramošnju Uroš Drenović s jednom četničkom jedinicom. Napali su na Škrljevitu, ali ne da bi likvidirali ustaško uporište, već da bi napljačkali stoke i žita. Oko 10. januara 1942. godine četnici ponovno napadnu na Škrljevitu, prodru u selo, opljačkaju neke kuće i povuku se prema Tramošnji, a onda odu prema Vilusima.

Saznavši za upad četnika u škrljevitu, a očekujući da će ustaše izvršiti koncentraciju snaga i napasti Tramošnju, Risto Kovačević, politički komesar 6. čete Manjačkog partizanskog bataljona, dovede jedan vod iz Kmečana, kojim je komandovao Stojan Jukić i zauzme položaje između Tramošnje i Škrljevite. Ustaše tada krenu prema Tramošnji, ali ih dočekaju partizani i odbiju. Dan kasnije ovaj vod postavi zasjedu u Škrljevitoj na čorića kosi i Erakovcu. Izjutra ustaše napadnu partizane, koji prihvate borbu tukući se s ustašama nekoliko sati. Međutim, ustašama je stiglo pojačanje iz Razboja i od Stratinske, Sasine i još nekih sela. Partizani se tada povuku u Gornju Tramošnju. Vodeći borbu na čorića kosi, poginuo je borac Mitar Čanković, pa su ga borci mrtvog donijeli u Tramošnju i unijeli u kuću Luke Gogića. Jedna grupa partizana sa čorića kose povukla se niz zaselak Rasoje, dok se grupa sa Erakovca povukla do kuće Popovića, pa su iz zidanog podruma tukli ustaše rafalima iz italijanskog puškomitraljeza. Ustaše i žandarmi su ipak uspjeli da odbace partizane, prodru u Suhodol i zapale oko dvadeset kuća. Tom prilikom u kući Luke Gogića izgorio je i leš poginulog Mitra Čankovića. Ustaše su pokušale da prodru i dublje, da zaobiđu Tramošnju, na Veriće i cestom na Kozicu, ali ih je dočekao partizanski vod Stojana Jukića, gdje je bio i Risto Kovačević. Borba je vođena prsa u prsa na Ljepovcu i ustaše dalje od Suhodola nisu uspjele prodrijeti. U ovoj borbi partizani su ubili četvoricu ustaša.

BATALJON VRBLJANČANA U TRAMOŠNJI

I

Pošto su se četnici vratili u svoja sela oko Vilusa i na Manjaču, a jedan partizanski vod nije uspio da odbrani selo, pa je izgorio Suhodol, pojedini ljudi željeli su da u ova sela dođe neka jača jedinica koja će ih štiti od ustaša. Stevan Bajić tada nagovori Đuru Kneževića i Dušana Popovića da odu do Ribnika i da odatle dovedu neku četu »ni partizane, ni četnike« so kako je on tada rekao. Knežević i Popović produže iz Ribnika u Vrbljane i dogovore se s Vrbljančanima da oni dođu u Kozicu i Tramošnju i da u tim selima drže položaje prema Sanskom Mostu i selima u kojima su ustaše i domobrani imali svoja uporišta, a narod će ih hraniti.

Oko 20. januara 1942. godine iz Vrbljana je krenulo oko 150 pripadnika vojnog Dobrovoljačkog bataljona »Mrkonjić«.⁸⁷ Komandant Bataljona je bio Mladen Jokić, zvani Kranjac. Bataljon je imao dvije čete: komandir 1. čete je bio Ljuban Tomić, a komandir 2. čete Marko Ciganović.⁸⁸ Prva četa zauzela je položaje u Gornjoj Tramošnji prema Obrovcu, Stratinskoj, Sasini i Skrljevitij, a 2. četa u Donjoj Tramošnji, prema Tominskoj Palanci, Tomini i Vrhpolju. Imali su svoje isturene dijelove na Kremencu, Marićima, Podovima.

Kada je Risto Kovačević, tada politički komesar 6. čete Manjačkog partizanskog bataljona, saznao da su Kozičani išli i doveli Vrbljančane, oštro je kritikovao Stevana Bajića i druge zbog toga. Međutim, Vrbljančani su već bili tu i držali položaje. Vrbljančanski bataljon je s manjim grupama izviđao prema neprijateljskim uporištima, ali za sve vrijeme boravka na ovom sektoru, do kraja marta 1942. godine, nisu izveli ni jednu značajniju akciju, napad, na neprijateljska uporišta.

KONCENTRACIJA ČETNIKA NA SEKTORU TRAMOŠNJE I KOZICE

Sektor Tramošnje, Kozice i okolnih sela bio je pod znatnim pritiskom zbivanja na Manjači, gdje su pored partizanskih postojale i četničke jedinice. četničke jedinice su često navraćale u ova bogatija sela da bi se prehranile, ali i da bi se prehranile, ali i da bi stanovnike ovih sela pridobili za svoj pokret. Kako su s druge strane rijeke Sane u Podgrmeču bile isključivo partizanske jedinice i slobodna partizanska teritorija, za četnike je bilo veoma važno da Tramošnju, Kozicu i okolna sela pridobiju i da u njima imaju svoje jedinice. Pošto u ovim selima nije bilo ni jednog člana KPJ, osim Riste Kovačevića, koji se najviše nalazio sa komandom čete u Gomjenici, nekog iole značajnijeg rada sa stanovništvom nije moglo ni biti. Zato su se ovdje prelamali i sukobljavali uticaji i partizana i četnika. A kako su četnici početkom 1942. godine svoj uticaj sve više širili na manjačka sela i tamošnje čete, to je u dobroj mjeri imalo odraza i na ova sela, pogotovo što su u Tramošnji i Kozici četničke jedinice provele cijelu zimu. Najduže je tu bio četnik Vukašin Marčetić sa četničkom četom Drage Vulina iz Gornjeg Ratkova, još od novembra 1941. godine; zatim tu su bili četnički rukovodioci Stanislav Maričić, četnička četa iz Vilusa, a u dva navrata je dolazio s nekom četničkom jedinicom i Uroš Drenović. Krajem marta 1942. na ovo područje stigao

⁸⁶ Kazivanje Vase Dejanovića.

⁸⁷ Kazivanje Đure Mihaljčića iz Vrbljana, nosioca partizanske spomenice 1941.

⁸⁸ Mladen Jokić i Ljuban Tomić su kasnije poginuli, kao četnički rukovodioci, a Marko Ciganović je prešao u partizane.

je i četnički bataljon iz Medne i Pecke pod komandom Slobodana Lisice. Iako su na ovom sektoru bile dosta jake četničke snage, one u ovom periodu nisu izvele ni jednu značajniju akciju, ne računajući nekoliko manjih neuspjelih pljačkaških upada u Škrlevenu i Stratinsku. Bila je to poznata taktika četnika: prikupljati snage, odvajati narod i vojne jedinice od uticaja partizana i — čekati! A za to vrijeme daleko manje snage, samo dvije čete:

3. i 4. četa 1. bataljona »Petar Škundrić« na lijevoj obali Sane izvele su niz uspješnih akcija, zarobile i razoružale preko dvije stotine domobrana, zaplijenile brojno oružje i oslobodile niz sela u dolini rijeke Sane, približivši se Prijedoru na desetak kilometara i presjekavši komunikaciju Prijedor — Sanski Most, ugrozile su Sanski Most na najvažnijem pravcu njegovog snabdijevanja.

Upravo u vrijeme takve koncentracije četničkih snaga ugovarana je akcija — napad na Tominsku Palanku. Na neprijateljsko uporište u tom selu ispaljeno je samo nekoliko metaka i — četnici su se povukli. Ovakvo okupljanje četničkih snaga na sektoru Tramošnje i Kozice nije moglo proći bez promjena i u Kozičkoj četi, koja je bila samostalna i nije ulazila u sastav, nijednog partizanskog bataljona. Umjesto Dušana Popovića za komandira je određen Stevan Bajić, koji je već ranijim traženjima »ni četničke, ni partizanske jedinice« u stvari naginjao više četnicima, omogućavao jači uticaj i razvoj četništva.

Risto Kovačević, politički komesar 6. čete Manjačkog partizanskog bataljona, navraćao je u ova sela, ali je s Četom najviše bio u Gomjenici i otud odlazio u akcije najčešće na domobranske jedinice oko Bronzanog Majdana i Razboja. Zbog toga, i pored velikog autoriteta koji je imao i kod stanovništva i kod boraca, nije mogao povremenim dolaženjem ostvarivati presudan uticaj na ljude ovog kraja. Koliko je još uvijek bio jak autoritet Riste Kovačevića kod boraca ovih ali i susjednih sela, ilustruje događaj na cesti u Stratinskoj. Poslije četničkog napada na Bronzani Majdan četnici su počeli da pale i ubijaju i žene i djecu, a mnoge muslimanske porodice skoro bese i gole pobjegle su iz kuća u snijeg i krenule cestom prema Stratinskoj i Sanskom Mostu. Druga četnička jedinica pošla je za njima da ih napadne na cesti i pobije. Tu su se našli i dijelovi 6. čete, pa su partizani pohnitali da spasavaju žene i djecu. Jedan četnik se spremao da postavi puškomitraljez i pokosi izbjeglice, ali su mu partizani zaprijetili Ristom Kovačevićem. On je uz psovku, ali zastrašen, uzeo puškomitraljez i povukao se s ceste. Grupa partizana je tada sve te izbjeglice uvela u školu, istina veoma oštećenu, donijela drva, naložila i zaštitila ih od eventualnih napada četnika. U međuvremenu je Risto Kovačević bio obaviješten o zbivanjima na cesti, pa je zadužio trojicu mladih boraca — Jovu Nikolića, Lazu Karlaša i Miloša Makića da obezbijede nesmetan odlazak tih izbjeglica u Sanski Most, što su oni i učinili.

ČETNIČKI PUČEVI

Ubrzo iza ovih događaja sve četničke čete napustile su sektor Tramošnje i Kozice i otišle dublje u Zmijanje i na Manjaču. Prvi opšti puč četnika na području Manjače, koji se dogodio 18/19. marta 1942. godine nije mnogo uticao na tok zbivanja na području sanskih sela. Svakako i zbog toga što su se

četničke jedinice nalazile podalje od ovih sela, pojačava se partizanski uticaj na stanovnike, jer se «. četa prebacila na ovaj sektor.

U to vrijeme Štab Bataljona 2. krajiškog NOP odreda (Kozarskog) i Štab Manjačkog partizanskog bataljona odlučuju da se u Kozici u Školi organizuje vojno-politički omladinski kurs. Na ovaj kurs dolaze omladinci s područja potkozarskih sela između Prijedora i Piskavice, odnosno Miljakovaca i Maričke. Imali su pet pušaka, a ostali drvene puške za vježbu.

U vrijeme od 25. do 30. aprila 1942. godine došlo je do drugog puča na Manjači, ovog puta po četama, četnici su organizovali hvatanje i ubijanje komunista po četama. U Kmečanima je uhvaćen Muhamed Kazaz, politički komesar Manjačkog partizanskog bataljona i ubijen. Tada Risto Kovačević sa grupom boraca koji su sve vrijeme od ustanka bili s njim, Lazo Karlaš, Jovo Nikolić, Vid Đaković, Marko Dardić i još s nekim, ode u susret Protučetničkom udarnom bataljonu koji je 1. krajiški NOP odred (grmečki)

1. aprila 1942. godine uputio u borbu protiv četnika na području Janja, Pljeve i Manjače. Tih dana oko 110 boraca iz ovih sela krilo se po Tramošnji i Kozici, ne opredjeljujući se ni za partizane, ni za četnike, ali održavajući neku međusobnu vezu, a posebno s komandir Dragutinom Sekulićem, koji pošalje poruku Risti Kovačeviću da želi da se preda partizanima. Protučetnički udarni bataljon (Grmečki) tih dana stiže u Gornju Tramošnju. Na poljani Đakovića bila je postrojena četa od boraca s ovog sektora. Oni su poskidali kokarde i stavili petokrake. Dragutin Sekulić je predao raport Risti Kovačeviću.

Čete Udarnog bataljona okruže sa svih strana kozičke borce da bi izbjegli svako iznenađenje. Na čelu udarnog bataljona vijorile su se dvije zastave: jugoslovenska i crvena. Nakon toga borcima Kozičke čete govorili su komandant i zamjenik političkog komesara Udarnog bataljona Vojo Todorović i Velimir Stojnić. Govorili su o ustanku, NOB, četnicima, izdaji koju su četnici izvršili i pozvali ih da se od sada čestito bore protiv svih neprijatelja slobode. Potom je Risto Kovačević krenuo pored postrojenih boraca i govorio: »skini pušku, skini ti« i tako redom⁸⁹. Dvadesetak boraca je razoružano. Jedino su Dušanu Popoviću rekli da ide kući, ali mu nisu uzeli oružje. Saopšteno je borcima da komandu Čete sačinjavaju: komandir — Dragutin Sekulić, politički komesar — Risto Kovačević, dok su za vodnike određeni Gojko Marković, Vid Đaković i jedan Vilusćanin. Poslije toga reorganizovana Kozička četa dođe u Kozicu u zaselak Šučuri. Komanda Čete se smjesti u kuću Gavre Šučura. Borci zaposjednu položaje na Kremencu, jedna desetina kod kuća Vujnovića, druga kod kuće Đure Markovića i treća desetina u Borenovićima kod Sjenokosa. Jedan vod je zauzeo položaj na Podovima kod kuće kneza Pere Tepića, a 3. vod u selu Kozici. Protučetnički udarni bataljon nastavio je pokret i akcije na području Manjače, ostavivši ovu reorganizovanu čet.

DRUGI PUČ U KOZIČKOJ ČETI I UBISTVO RISTE KOVAČEVIĆA

Razoružani borci dan-dva su bili s Četom, bez oružja, a onda ne odu svojim kućama, već na Manjaču četnicima Vukašina Marčetića, kome ispričaju šta im se dogodilo. Marčetić na to na sektor Kozice i Tramošnje uputi

t>» Kazivanje Jove Nikolića.

četnika Dragomira Sekulića i četničkog poručnika Stanislava Marčetića sa jednim vodom viluskih četnika da ponovo izvrše puč u ovoj Kozičkoj četi. Oni su tajno došli 6. maja 1942. godine u Kozicu i nagovorili Dragutina Sekulića, komandira Čete, Dragomirovog stričevića, da sa četom opet pređe na stranu četnika. Tog dana Risto Kovačević se s pratiocem Lazom Karlašom nalazio u Gornjoj Kozici. Borci opet poskidaju petokrake i stave kokarde. Četnici toga dana uhapsu Jovu Nikolića, koji je bio pratilac Riste Kovačevića, pa su ga dvojica viluskih četnika, Dušan Biserčić i Živko Žabić⁹⁰ dugo tukli. Komandir Dragutin Sekulić nije dozvolio da ga ubiju.

Sutradan, 7. maja, kada se Risto Kovačević sa Lazom Karlašom vraćao iz Gornje Kozice, četnici su mu postavili zasjedu na raskrsnici puteva za Kmećane, Viluse, Tramošnju i Kozicu i uhvatili, svezali i tukli, pa ga povelu u Kozicu⁹¹. Istog dana četnici odu do Kozičke škole, gdje je bio omladinski vojno-politički kurs, razoružaju omladince, oduzmu im pet pušaka. Omladinici se razbjegnu i kroz šume odu u svoja potkozarska sela.

Ristu Kovačevića je iz Donje Kozice Stanislav Maričić sa četnicima odveo u Dujakovac, gdje su ga četnički koljači Živko Žabić i Stanko Paradivac⁹² nakon zvjerskog mučenja, ubili 12. maja 1942. godine. Za vrijeme mučenja Risto Kovačević je imao junačko držanje, a kada su ga izveli na strijeljanje, okupljenim četnicima je uzviknuo: »Živjela Komunistička partija Jugoslavije, dolje četnici, narodni izdajnici, kojim će narod suditi i izrečica zasluženu kaznu!«

U vrijeme drugog četničkog puča u Kozičkoj četi jedan dio boraca ne htjedne ostati u četničkoj jedinici, već ode kućama, dok su oni koji su se istakli kao partizani i nosili petokrake pobjegli na susjedna partizanska područja. Jovo Vidović je ranije preko Gomjenice, Usoraca i Koprivne otišao u Podgrmeč, gdje se javio partizanskom štabu. Na Kozaru su u 4. bataljan

2. krajiškog NOP odreda tih dana uspjeh pobjeći Vid Đaković, Jovo Nikolić, Mladen Đaković, Mirko Lakić i Marko Dardić, dok je pored rijeke Sane na Donje Ratkovo u Ribnik uspio pobjeći Jovo Vulin sa manjom grupom boraca. Nekoliko Boraca prebjeglo je tada u Podgrmeč.

Vrlo brzo iza ovih pučeva u Kozici se ističe okupljanjem četnika Stevan Bajić, koji postaje komandir četničke čete, jer je Dragutin Sekulić otišao u svoj kraj. Tada se formiraju po selima četnički odbori. Seoski odbornici četničkih odbora u ovim selima prikupljaju hranu i drugo za četnike, što su neki od njih radili i tokom zime kada su mnoge četničke jedinice bile u ovim selima.

⁹⁰ Dušan Biberčić i Živko Žabić uhvaćeni su kasnije i osuđeni na smrt.

⁹¹ Kazivanje Jove Nikolića, Jove Vulina i drugih.

⁹² Stanko Paradivac, četnički komandir i koljač, ubijen u borbi nove Kozičke partizanske čete sa četnicima 1944. godine.

5. ODLAZAK ITALIJANSKIH I DOLAZAK NJEMAČKIH JEDINICA U BOSANSKU KRAJINU

Sporazum između Italije i Njemačke došlo je do povlačenja italijanskih trupa iz tzv. Treće zone, u koju je spadalo i područje Grmeča. Na mjesto njih tu teritoriju zaposjedaju njemačke okupacione trupe, domobrani i ustaše.

Italijanske jedinice napustile su Sanski Most. 24. marta 1942. godine i otišle u Ključ, gdje su uskoro stigle i jedinice stacionirane u Mrkonjić-Gradu, tako da se početkom maja u Ključu našlo nekoliko hiljada neprijateljskih vojnika. Oni su 3. maja počeli povlačenje preko Bravskog i Drvara u Knin.

BORBE S ITALIJANIMA

Nadirući sa nekoliko hiljada vojnika preko Paunovca u Bravsko, italijanske jedinice su isturile jake pobočnice, koje su u svom sastavu imale oko 300 vojnika. Prva četa 1. bataljona »Petar Škundrić« iz zasjede je napala jednu italijansku pobočnicu, ubila i ranila više italijanskih vojnika, ali do plijena nije mogla doći zbog velike nadmoćnosti neprijatelja. Italijani su tada pljačkali i palili kuće dok nisu došli u Bravsko, gdje su zalagorovali.⁸³

Saznavši za ovo nadiranje Italijana iz Ključa preko Bravska i za paljenje sela, Štab 1. krajiškog NOP odreda odmah je na to područje uputio 2. i

3. četu 1. bataljona »Petar Škundrić«, a Štab 5. krajiškog NOP odreda jednu četu 2. bataljona.

Italijanske trupe jačine 2.000—3.000 vojnika 5. maja krenule su iz Bravska prema Bosanskom Petrovcu. U rejonu Janjilskog polja partizanske jedinice 1. i 5. krajiškog NOP odreda, u jačini četiri čete, napale su neprijatelja. Borba je počela u 11,30 sati i trajala do 16 sati. Italijani su tukli topovima i minobacačima, ali su partizani ipak natjerali okupatorske vojnike u bijeg. Partizani su u ovoj borbi ubili nekoliko desetina okupatorskih vojnika, od kojih su Italijani većinu uspjeli potovariti u kamione i odvesti u Bosanski Petrovac, dok su 25 poginulih sahranili partizani. Zaplijenjeno je dva desetak pušaka, jedan puškomitraljez, municija i druga ratna sprema, kao i dvanaest bicikla. U ovoj veoma žestokoj borbi partizani su imali samo jednog poginulog (Đurađ Pećanac,⁸⁴ zamjenik komesara Vođeničke čete) i jednog ranjenog.⁸⁵

⁸³ Izvještaj 1. krajiškog NOP odreda za period od 1—15. maja 1942. g., Zb. IV/5, str. 54.

⁸⁴ Đuro Đurekan S. Pećanac, kasnije je proglašen za narodnog heroja.

⁸⁵ Izvještaj Štaba 5. krajiškog NOP odreda za period od 29. aprila do 14. maja 1942. godine, Zb. IV/5, str. 81.

Prva četa i dijelovi 2. i 3. čete 1. bataljona »Petar Škundrić« i 2. četa 1. bataljona 5. krajiškog NOP odreda iz zasjede su 7. maja napale veću grupu italijanskih vojnika u području Šobotovca. Neprijatelj je položaje partizana tukao artiljerijom, a onda i bočno napao jačim snagama. U žestokoj borbi ubijen je veći broj neprijateljskih vojnika. Partizani su zaplijenili puškomitraljez, 28 pušaka, 56 bombi, konjski pribor, 95 čuturica, dvije mazge, jedne kare i drugu ratnu opremu.

U svim ovim borbama sa Italijanima, u rejonu Bravska, od 3. do 7. maja 1942. godine partizani su izbacili iz stroja oko 400 neprijateljskih vojnika⁹⁸

Namjesto italijanskih jedinica teritoriju Bosanske krajine zaposjedaju njemačke okupacione jedinice i znatno jače reorganizovane domobranske i ustaške jedinice, koje će u narednom periodu preduzimati mnoge bolje organizovane akcije i brže će intervenisati u slučaju partizanskih napada.

UPAD NEPRIJATELJA U JELAŠINOVCE

Komanda neprijateljske posade u Gornjoj Sanici pošto je saznala da je glavnina partizanskih jedinica s Međeđeg brda i Jelašinovaca otišla na Bravsko, odlučila se da sa oko stotinjak vojnika neopaženo prođe Međeđe brdo, upadne u Jelašince i tamo uništi partizansku radionicu oružja. Rano izjutra 7. maja ova neprijateljska grupa prešla je Međeđe Brdo i pred Jelašincima se podijelila u dva dijela, koji su u streljačkom stroju okružili selo, a potom se spojili kod Škole. Pojava ove vojske u selu, u rano jutro, kod stanovništva je izazvala zbunjenost. Po odjeci, naoružanju, brzom kretanju, sve je govorilo da je to neprijatelj, ali kako nikog nisu dirali pri susretu, pa ni pucali na one koji su bježali od kuća, mnogi su mislili da su to partizani. Svi koji su smatrali da je to neprijatelj, bježali su od kuća noseći najnužnije stvari; drugi, koji su se dvoumili, išli su po sokacima ne odlučujući se šta da rade.

To jutro u partizansku radionicu za opravak oružja bio je dotjeran jedan brdski top na popravak. S topom je bio Mi jat Karakaš sa još jednim partizanom. Kada su saznali da se u selu nalazi neka nepoznata vojska, brzo su se, za svaki slučaj, udaljili od kovačnice i sakrili brdski top.

Dok se nepoznata vojska kretala prema selu i kroz selo, partizan Milan Novaković i predsjednik opštinskog NOSOBiH Mirko Stanić pojahali su neosedlane konje, koje su zatekli na livadi i odjurili u Grdanovce. Međutim, tamo nije bilo Štaba 1. bataljona, pa su produžili za Dabar, gdje su našli komandu 2. čete 1. bataljona i obavijestili je da je neprijatelj u Jelašincima. Komandir Čete Rade Brkić je mogao na Međeđe brdo da uputi samo dvije desetine 3. voda, da sačekaju neprijatelja pri povlačenju. Istovremeno je neko odjurio u Lušci-Palanku i obavijestio opštinski NOO da je neprijatelj u Jelašincima. Telefonom je obavještenje prenijeto Štabu 1. krajiškog NOP odreda u Benakovac, koji je odmah formirao četvu od komandira, političkih komesara četa i zamjenika komandira četa, koji su pohađali vojno-politički kurs u benakovačkoj Školi. U ovu na brzinu formiranu četvu

⁹⁸ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda za period 1—15. maja 1942. godine, Zb. IV/5, str. 55.

uključili su i sve polaznike partijskog kursa koji su pohađali pozadinski politički radnici. Na brzinu je nađeno i desetak kola u koja su posjedali ovi kursisti i žurno krenuli ka Lušci-Palanci i Jelašinovcima.

Od školske zgrade neprijateljska vojska je produžila do radionice za opravku oružja, u kojoj su radili Luka Raković i Dušan Skundrić. Primivši nepoznate vojnike Dušan Skundrić je odmah pobjegao i sakrio se nedaleko od kovačnice, a Luka Raković, misleći da su to partizani, ostaje u kovačnici. U tom momentu je naišao i partizan Ljubo Brkić, kojeg domobrani odmah zarobe. Kako još uvijek nepoznata vojska ni na kog nije pucala, niti dirala, Dušan Skundrić izađe iz skrovišta, ali tada prepozna domobrane pa počne bježati i tek tada neprijateljski vojnici zapucaju za njim i dvojicom izbjeglica iz Drvara, i svu trojicu ubiju. Pokušao je i Luka Raković da bježi, ali su ga neprijateljski vojnici uhvatili i počeli tući. Tražili su od njega bombe. U kovačnici je bilo osamnaest gotovih ručnih bombi, koje je domobranski kapetan podijelio vojnicima s napomenom da ih ne diraju, jer s njima ne znaju rukovati. Potom su pronašli i dvije puške i tri pištolja, koji su bili na popravci. Neprijateljski vojnici su tada pokupili i sav dinamit, kordu, kapsle i čepove koji su se našli u kovačnici. Polupali su i dva radio-aparata i odnijeli sav vredniji kovački alat. Luki Rakoviću su zaprijetili da će ga ubiti ako se bude još bavio pravljenjem bombi i opravkom oružja i krenuli su nazad za Sanicu. Nedaleko kovačnice neki domobrani su odmah bacili bombe koje su ponijeli, valjda plašeći se da im ne eksplodiraju u džepu. Neprijateljski vojnici su sa sobom povel i zarobljenog partizana Ljubu Brkića. Ponijeli su i četiri puške, pa i neku arhivu koju je imala radionica, naredbe za opravku oružja i izradu bombi.

U vrijeme kada se neprijateljska jedinica već pela uz brda prema Međedem brdu, u Palansko polje stigla je četa sa kursistima iz Benakovca, razvila se u strijelce i tako išla prema Jelašinovcima, a već na prilazima selu partizani su saznali da se neprijatelj povukao preko Međedeg Brda u Sanicu.

U zasjedi na Međedem brdu neprijateljsku jedinicu dočekale su dvije desetine 3. voda 2. čete 1. bataljona, otvorile vatru i ranile nekoliko domobrana. Iste večeri, 7/8. maja, patrola 2. čete (Sanske) došla je u Korjenovo i iz sela izvela kneza Marka Mile Pavičića⁹⁷ i još dvojicu seljana i dovela ih na Međeđe Brdo. Milančić Miljević i Rade Brkić naredili su knezu da ode u Sanicu i na bilo koji način spasi Ljubu Brkića. Ako to ne uradi, partizani će uhapsiti nekoliko ljudi iz Korjenova i s njima učiniti ono što domobrani i žandarmi urade sa Ljubom Brkićem. Dovedeni ljudi tokom noći vrtate se u svoje selo, a knez već izjutra produži u Sanicu, do satnika Šanteka, kojem objasni da će njegova i ostale porodice u Korjenovu stradati ako se što dogodi zarobljenom partizanu Ljubi Brkiću. Nakon toga satnik Šantek i knez Pavičić odu do Žandarmerijske stanice gdje je bio pritvoren Ljubo Brkić. Šantek naredi komandiru stanice da u toku noći omogući bjekstvo zarobljenom partizanu. Ovaj razgovor je iskoristio Pavičić da stavi do znanja Ljubi Brkiću da će mu se pružiti mogućnost da već narednu večer pobjegne. Tu je stajao i žandarm u rezervi, Adii Ibri Mehmedović⁹⁸ koji je odranije

⁹⁷ Marko Mile Pavičić, Hrvat iz Korjenova, uspostavio je vezu sa partizanima od prvih dana ustanka i sa cijelom porodicom pomagao NOP. U ljeto 1944. izabran je za člana Sreskog odbora NOP-a.

⁹⁸ Adii Ibri Mehmedović je kasnije takođe prišao NOP-u i bio član NOO u Sanici.

poznavao Brkića. Kada je pala noć, Adii Mehmedović je rekao Ljubi Brkiću da bježi prema Korjenovu, a on će pucati na drugu stranu i dići uzbunu kada Ljubo bude dovoljno odmakao. Tako je Brkić pobjegao u jednom pravcu, a žandarm je digao uzbunu, pucajući u drugom pravcu. Nakon bjekstva Brkić je došao najrije u Korjenovo, u kuće Banjaca, a potom produžio do komande 2. čete u Dabar.

Poslije ovog prodora neprijatelja u Jelašince, partizanska radionica je prestala da radi, ostala je kovačnica u kojoj je Luka Raković popravljao samo poljske alatke.

USTAŠKO-ČETNIČKI SPORAZUMI ZA BORBU PROTIV PARTIZANA

Prestrašen za sudbinu svoje četničke organizacije u području Mrkonjić-Grada, Manjače i Jan ja zbog djelovanja Protučetničkog bataljona, formiranog od boraca 1. i 5. NOP odreda Uroš Drenović se brzo odlučio na posljednji korak u izdaji. Zajedno sa Todorom Mitrovićem Drenović je 24. aprila 1942. godine otišao u Mrkonjić-Grad i u Kotarskom predstojništvu sklopio sporazum o obustavljanju borbi između četnika i ustaško-domobranskih jedinica. Za pregovaračkim stolom našli su se, s jedne strane, četničke kolovođe Uroš Drenović i Todor Mitrović, koji su nešto ranije napali i spalili muslimansko selo Grad i hrvatsko selo Prisjeku, a s druge strane zloglasni ustaški bojnik Emil Rataj, koji je rukovodio pokoljem srpskog stanovništva na ovom sektoru, zatim predstojnik kotarskog suda Konstantin Urumović i kotarski predstojnik Marko Jungić.

Potpisujući sporazum o saradnji u borbi protiv partizana, četnici su priznali ustašku NDH, obavezali se da će zajedno sa »hrvatskim oružanim snagama«, tj. sa ustašama, domobranima i žandarmima voditi borbu protiv partizana. I završni član toga sporazuma opet utanačuje da »sve akcije oko uništenja komunističkih bandi vršit će se po sporazumu zapovjednika hrvatskih oružanih snaga i zapovjednika četničkih organizacija«.

Polovinom maja 1942. godine Uroš Drenović, Vukašin Marčetić i Jovo Mišić dolaze u Banjaluku, gdje takođe potpisuju sporazum sa ustašama. Nasuprot četničkim zločincima za pregovaračkim stolom bih su ustaški general Brozović, komandant Banjalučkog zdruge, Mirko Beljan, ustaški stožernik za župu Sana i Luka, njegov pomoćnik Blaž Gutić, upravnik banjalučke policije Dražić i veliki župan dr Grozdić. Tada je potpisan sporazum »kojim ovi četnički banditi u ime razbijene bivše jugoslovenske vojske kao predstavnici vlasti na teritoriji između Banje Luke, Mrkonjića, Ključa i Bronzanog Majdana ugovorno priznanju VRHOVNIŠTVO »NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE« na tome području i zaključuju zajedničku borbu protiv partizana i komunista.«⁹ kako to u svom komentaru ovog sporazuma navodi Partizanski obavještajni biro Operativnog Štaba za Bosansku krajinu.

Tri dana iza toga u Banjaluku dolaze i četnički komandanti iz centralne Bosne, da bi se oni priključili potpisnicima ovog sporazuma. Od tada naoružani četnici se slobodno šetaju Banjalukom, Mrkonjić-Gradom i drugim okupiranim gradovima.¹⁰⁰ Sprovodeći u život odluke ovih sporazuma, već

⁹Zbornik IV/5, str. 161.

¹⁰⁰Isto, str. 156—157.

29. maja 1942. godine četnici, ustaše i domobrani zajednički su napali Ribnik i Busije.

Da bi odredbe četničko-ustaškog sporazuma o zajedničkoj borbi protiv partizana proširili i na sanski i ključki srez, u Ključu je 1. juna održana konferencija. Sastali su se zapovjednici ustaško-domobrinskih posada, u Ključu Dizdarević, Sanskom Mostu satnik Petričević i u Gornjoj Sanici satnik Šantek, zatim načelnik sanske Opštine Himzo Rešić, kotarski predstojnik Ključa Kulenović i još neki, a s četničke strane Uroš Drenović i neki njegovi pomoćnici. I na ovom sastanku je utanačen »sporazum o zajedničkom radu protiv partizana«¹⁰¹ kako u svom izvještaju javlja ustaški general Brozović.

Iza toga u Sanski Most dolazi Uroš Drenović, komandant četničkog odreda sa svojim komandirima Dragomirom Sekulićem i Dušanom Biserčićem, pa sa Nijemcima i ustašama iz Sanskog Mosta zaključuju dogovor o zajedničkim akcijama protiv partizana. Nakon dogovora i ručka na kojem su izmijenjali zdravice izašli su u gradski park i za uspomenu na taj dogovor fotografisali se. I to u parku gdje su Nijemci i ustaše, godinu dana ranije, objesili 27 nevinih ljudi.

Poslije svih ovih dogovora i sporazuma između četnika, s jedne strane, i ustaša i Nijemaca, s druge, i četnici s područja Tramošnje, Kozice i okolnih sela slobodno, naoružani, dolaze u Sanski Most. Komandant ovih četnika Stevan Bajić sastaje se sa ustašama, domobranima i Nijemcima.

Od sklapanja ovih sporazuma između četnika, ustaša i Nijemaca četničke jedinice u ovim krajevima isključivo vode borbu protiv partizana, samostalno ili u zajednici sa njemačkim, ustaškim i domobranskim jedinicama. To, pored ostalog, potvrđuje i izvještaj Zapovjedništva 3. domobranskog zbora u Sarajevu, od 26. juna 1942. godine, u kojem stoji i ovo:

»... Pojedine grupe četnika pristale su na sporazum da sa našim snagama zajednički poduzmu akciju čišćenja ugroženih prostorija od partizana. Naročito u ovom pogledu četnici grupe Drenović, Tešanović, Marčetić i Trifunčić su aktivne na području I. zone i to u prijedjelu oko Skender Vakufa, planine Čemernice, Varcar Vakufa, Dragnića Podova, te oko Ključa i sjeverno prema Banja Luci. Ujedno nastoje promidžbom, održavanjem sastanaka da privedu veći broj pravoslavnog pučanstva pokoravanju našim vlastima. Do sada su ispunjavali sve lojalno i savjesno«¹⁰² ..

Stvoren je novi front borbe i u Bosanskoj krajini, očekivan još od jeseni 1941. godine nakon četničkog konfrontiranja partizanima u Srbiji, Crnoj Gori, istočnoj Bosni, Hercegovini, Lici i Dalmaciji. Novi front borbe angažovao je najbolje snage Kozare, Podgrmeča, Drvara i drugih krajeva u borbama protiv četnika na Manjači, Janju, oko Grahova, Knina, Glamoča, i u centralnoj Bosni.

Sklapajući ove sporazume četnici su od naroda krili uslove dogovora, ali se dogodilo da je 1. krajiška NOU brigada nekoliko dana nakon formiranja, u prvim borbama prema Mrkonjić-Gradu, krajem maja 1942. godine zaplijenila tekst prvog sporazuma sklopljenog u Mrkonjić-Gradu. Partizan-

¹⁰¹ Bojna relacija Banjalučkog zdruga za juni 1942. godine, Zb. IV/6, str. 264.

¹⁰² Izvještaj Štaba 3. domobranskog zbora od 16. juna 1942. godine, Zb. IV/5, str. 436.

ski obavještajni biro (POB) je sadržaj sporazuma, kao i druge informacije dobijene od ilegalnih saradnika partizana iz Banjaluke, objavio u prvom broju Krajiških partizanskih novina, 3. juna 1942. godine.¹⁰³ Tako se odmah saznalo za četničku izdaju borbe protiv okupatora i njihovih slugu, tako se i u Bosanskoj krajini otvorio novi front protiv kojeg su partizanske jedinice morale da od proljeća 1942. godine vode borbe i u ovim područjima.

Rukovodstvo ustanka u Bosanskoj krajini od početka je uspjelo da organizuje vojnu i političku protivakciju protiv svih neprijatelja koji su se pojavljivali, borbu najprije protiv jednih — domobranskih i ustaških jedinica, potom i protiv drugih — italijanskog okupatora, onda i protiv trećih njemačkog okupatora i, konačno, protiv četvrtih — četnika, a tada i protiv svih njih istovremeno, na čitavom području Bosanske krajine. Ali, u ljeto 1942. godine NOP u Bosanskoj krajini već je bio moćna snaga koja se mogla uhvatiti ukoštac sa svim tim neprijateljima istovremeno.

NOP u Bosanskoj krajini svaki put po izlasku iz teškoća bivao je jači i sposobniji za sve težu i složeniju borbu za slobodu. U savlađivanju svih ovih teškoća, i onih iz prvih dana ustanka i onih s jeseni i zime, i ovih iz prve polovine 1942. godine, bila je presudna uloga svjesnih snaga pokreta otpora: KPJ, SKOJ-a, zatim uključivanje omladine u partizanske jedinice, kao i niz drugih objektivnih i subjektivnih faktora, o kojima je riječ u ovoj knjizi.

¹⁰³ Zbornik IV/5, str. 159.

IX Razvoj događaja maja i juna 1942. godine

1. BORBA ZA OSLOBOĐENJE PRIJEDORA

U Majkić-Japri je krajem aprila 1942. godine održan sastanak rukovodilaca s područja Grmeča i Kozare, kojem su prisustvovali s Kozare Branko Babić, sekretar i Boško Siljegović, član OK KPJ za Kozaru i Josip Mažar šoša, zamjenik komandanta 2. krajiškog NOP odreda »Dr Mladen Stojanović«, zatim Šefket Maglajlić, sekretar OK KPJ za Grmeč, Milorad Mijatović, komandant i Petar Vojnović, zamjenik komandanta 1. krajiškog NOP odreda. Predstavnici dva partizanska područja analizirali su vojno-političku situaciju. S obzirom na jačinu partizanskih snaga i činjenicu da se nalaze na prilazima Prijedoru sa svih strana, odlučeno je da se izvrši napad i oslobodi grad. Za pripremu napada i za rukovođenje jedinicama formiran je privremeni Međuodredski operativni štab, u koji su ušli predstavnici oba odreda i predstavnici okružnih komiteta KPJ. Neposrednu zadaću za pripremu napada dobili su Josip Mažar Soša i Milorad Mijatović.

Poslije nekoliko dana na područje 2. krajiškog NOP odreda kod Kozarca stigao je Košta Nađ, komandant Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu, i u dogovoru sa predstavnicima oba odreda izdao zapovijest za napad na Prijedor, koju su potpisali i predstavnici 1. i 2. krajiškog NOP odreda.¹

Prema informacijama koje su prikupili partizanski obavještajci, u Prijedoru je bilo 1.200 domobrana i legionara, četrdeset ustaša i trinaest žandarima. U Ljubiji su bile tri čete, a u selima između Ljubije i Prijedora: Čarakovo — Hambarine — Mataruge bilo je oko 200 pušaka kod ustaša i mjesne milicije.

Odlučeno je da u napadu na Prijedor učestvuju četiri bataljona 2. krajiškog NOP odreda, prvi bataljon 1. krajiškog NOP odreda, jedna četa 2. ba-

¹ Zapovijest Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu od 14. maja 1942. za napad na Prijedor, Zb. IV/5, str. 38—47.

taljona 1. krajiškog NOP odreda i čete grmečkog Udarog protučetničkog bataljona i kozarskog Udarog protučetničkog bataljona, koji su već tada zajedno činili udarnu jedinicu, nazivanu Udarne polubrigada.

Jedinice 1. krajiškog NOP odreda imale su zadatak da se ubace između neprijateljskih položaja u Tukove između grada i hambarina, da likvidiraju neprijateljsku posadu u Baltinim Barama i da onemoguće izvlačenje neprijateljskog garnizona iz grada preko rijeke Sane i Tukova, odnosno da spriječe dolazak pojačanja opkoljenom garnizonu iz pravca Ljubije i Hambarina.

Prvi bataljon »Petar Škundrić«, sa oko 400 boraca, (u svakomvodu su bila po dva puškomitraljeza), prebacio se u Miljakovce, a onda pored rijeke Gomjenice ponovo preko rijeke Sane na njenu lijevu obalu, u Tukove, gdje se prikrivao, čekajući početak napada.

Prvi bataljon je imao i top koji je posuđen od 5. krajiškog NOP odreda. Top je bio bez uređaja za ublažavanje trzaja i bez nišanskih sprava, ali sa 35 granata. Komandir topovskog odjeljenja je bio Dane Miljuš. Čamcem su prevezli top preko Sane i Usore, a onda seljačkim kolima do Miljakovaca. Po dogovoru s Kozarčanima, top je postavljen iznad Baltinih Bara. Da se ne bi prevrtao, vezan je lancima za stablo šljive. Kada je započeo napad, iz ovog topa je ispaljeno oko 25 granata na Prijedor, a onda je na traženje Koste Nađa prebačen u grad, gdje je tukao kuću u kojoj su bili posljednji branioči grada.

Čim je u ponoć počeo napad partizana na Prijedor, ustaše i domobrani iz Ljubije i Hambarina su pohnitali u pomoć garnizonu, ali ih je u Tukovima dočekivao i odbijao njihove napade 1. bataljon »Petar Škundrić«. Zbog veoma jake neprijateljske vatre borci su se zakopavali u zemlju, mnogi golim rukama, bez ikakvog alata. Bataljon je tokom dana izdržao i odbio šest vrlo jakih juriša. Tada je borcima ponestalo municije. Komandant Bataljona Mihajlo Škundrić i kurir Pećanac prevezli su se čamcem, dosta uzvodno od mosta koji su držali domobrani, i od kozarskih partizana dobili sanduk municije. Brzo su se vratili nazad preko rijeke Sane u Tukove i podijelili borcima dobijenu municiju. Bataljon je morao da dijelom snaga drži pod vatrom i neprijatelja koji je držao obje strane mosta. Zato je štab Bataljona odlučio da se izvrši juriš na most. U juriš je pošlo deset puškomitraljezaca i trideset boraca s puškama, koji su otvorili koncentričnu vatru na neprijatelja na mostu. Paklena vatra je toliko ošamutila neprijateljske vojnike da se veći dio predao, više od sedamdeset vojnika, dok su ostali pobjegli u grad. Dio boraca 1. bataljona je tada prešao most, ušao u grad i započeo osvajati pojedine utvrđene zgrade i položaje na desnoj obali rijeke Sane, u samom gradu: kod pravoslavne crkve, kuće dra Mladena Stojanovića i još nekih. U crkvenom dvorištu 1. bataljon »Petar Škundrić« je zaplijenio dvije teške haubice, pedeset konja, dvadeset zaprežnih kola, veliku količinu artiljerijske, minobacačke i puščane municije i velik broj pušaka i druge ratne spremne.

Kada je zauzeo most i prešao dijelom snaga u grad, Štab Bataljona je povukao iz Tukova borce i zauzeo položaje bliže mostu, skraćujući front i oslanjajući se desnim i lijevim krilom na rijeku Sanu.

Čim su zaplijenili topove i drugo oružje, partizani su okrenuli topovske cijevi prema Hambarinama i zasuli topovskim granatama položaje neprijatelja u selu. To je unijelo toliku pometnju među neprijateljske vojnike, da su sve neprijateljske jedinice sa sektora između Prijedora, Ljubije i Stare

Rijeke panično pobjegle prema Blagaju i Bosanskom Novom. Probijajući se iz obruča prema Bosanskom Novom, ustaše i domobrani su imali pedeset mrtvih. Partizani su pritom zaplijenili pedeset pušaka i tri puškomi tra jeza.²

Neprijateljska posada u Baltinim Barama, čim je počeo napad u grad, pobjegla je prema Sanskom Mostu, gdje je stigla bez smetnje, pošto partizanske snage nisu držale zasjede na desnoj obali rijeke Sane u području sela Miljakovaca, Pejića i Usoraca.

Zadnje neprijateljsko uporište u Prijedoru je bilo u zgradi Gimnazije, koje je pred noć likvidirano direktnim pogocima iz topova. Zapovjednik grada pukovnik Zlobec je u borbi ubijen, dok se ustaša Miro Slišković, Pavelićev izaslanik, opkoljen u Gimnaziji sam ubio. Posljednja uporišta su likvidirana nakon dvadeset sati borbe.³

U borbama za Prijedor jedinice 1. i 2. krajiškog NOP odreda, u jačini od 2.000 partizana, zarobile su oko 1.100 domobrana, oko 200 ustaša, zaplijenile oko 1.200 pušaka, dvije haubice, pet bacača mina, osam teških mitraljeza, petnaest puškomitraljeza, preko 100.000 pušanih metaka, velike količine sanitetskog materijala, radio-stanicu, 4.000.000 kvrna i 2.000.000 u srebru i mnogo druge ratne spremne.

U borbama za Prijedor partizani su imali 30 mrtvih i 60 ranjenih. Među poginulim su bili hrabri zamjenik komandira čete Ostoja Majkić, zvani Major u borac Jovo Mandić.

Podgrmečki borci dobili su dio plijena, a između ostalog i jednu haubicu 105 mm, sa oko 50 sanduka granata (oko 150 komada). Iz Prijedora haubica je preko Rasavaca, Oštre Luke i Borka prevučena u Fajtovce.

Oslobođenjem Prijedora i okolnih sela prvi put su se povezale slobodne teritorije Grmeča i Kozare. Ulazak partizana u Prijedor, Ljubiju i okolna sela izazvao je paniku u Sanskom Mostu, koji je bio opkoljen i koji je svaki čas očekivao napad partizana. Ustaška vlast i vojska u čitavoj Bosanskoj krajini bile su uplašene pobjedama partizana, koje su se redale jedna za drugu ovih proljetnih mjeseci.

U izvještaju velike župe Sana i Luka od 27. maja 1942. godine stoji, pored ostalog, i ovo:

»... Rezultati pada Prijedora su strašni.

Prema pokupljenim izvještajima partizani su zaplijenili 3 haubice, 5 minobacača, 8 teških strojica, 24 strojnice, 1.200 pušaka, 600 ručnih bombi, oko 120.000 pušanih metaka, 1 kompletna radio-stanica, te drugih materijalnih i živežnih namirnica. Zarobljeno je oko 1.000 vojnika, te mnogo poubijano ustaša i oružnika.⁴

U panici su pobjegle i neprijateljske posade iz Starog Majdana, Stare Rijeke, Čarakova, Ljubije, Hambarina i svih drugih sela oko Prijedora. Jedinice 1. krajiškog NOP odreda 17. maja su ušle u Stari Majdan, Staru Rijeku, Čarakovo, Rudnik Ljubiju, a jedinice 2. krajiškog NOP odreda u Hambarine i Islam Ljubiju.

Treći dolazak partizana u Stari Majdan dočekala je delegacija mještana Muslimana na čelu sa hodžom, koji su pozdravili oslobodioce. Zamje-

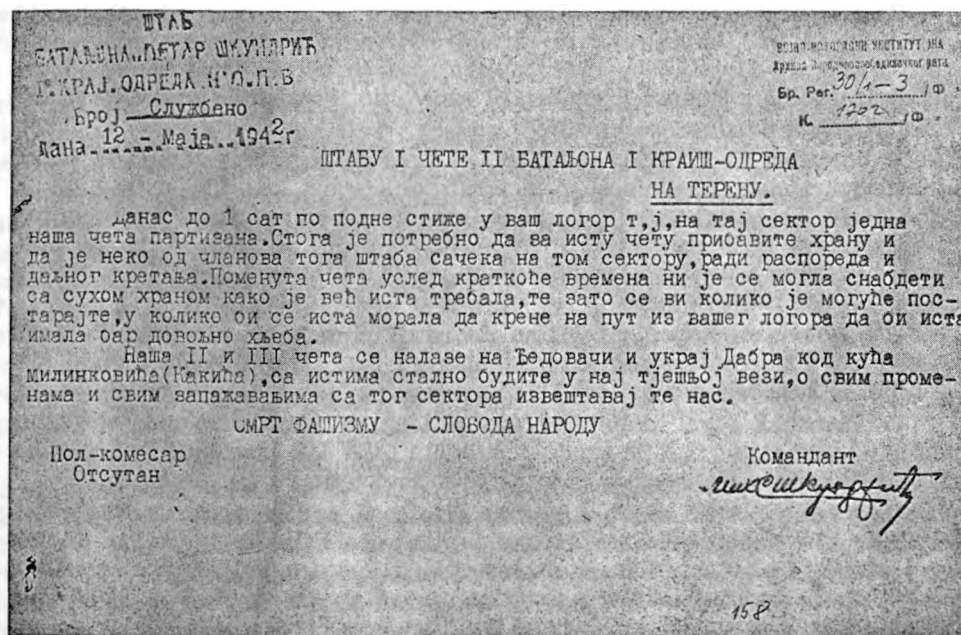
² Izvještaj Ministarstva vojske NDH od 19. maja 1942. godine, Zb. IV/5, str. 380.

³ Saopštenje Oper, štaba NOP i DV za Bosansku krajinu od 17. maja 1942. o rezultatima borbe za Prijedor i Ljubiju, Zb. IV/5, str. 60.

⁴ Zb. IV/5, str. 393.

nik političkog komesara 1. krajiškog NOP odreda dr Moni Levi i Mile Davidović, zamjenik komandanta 2. bataljona porazgovarali su sa delegacijom, koja je saopštila da neprijatelja nema u mjestu, da je pobjegao prema Staroj Rijeci.

Dio Omladinske udarne čete je iz stare Rijeke produžio napredovanje i ušao u Rudnik Ljubiju, koji je takođe neprijatelj napustio.⁵

Dopis Štaba 1. bataljona »Petar Škundrić« od 12. V 1942.

Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu 18. maja naredbom je pohvalio jedinice 1. i 2. krajiškog NOP odreda, udarne polubrigade i prve banijske proleterske čete koje su učestvovali u oslobodenju Prijedora i okolnih sela.⁶

Odmah poslije oslobodenja Prijedora i okoline, naredbom Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu 21. maja 1942. godine formirana je

1. udarna brigada narodnooslobodilačke partizanske vojske na tlu Bosanske krajine. Za komandanta brigade postavljen je Ivo Marušić — Ratko, za političkog komesara Veljo Stojnić, za zamjenika komandanta Vojo Todorović i zamjenika političkog komesara brigade Savo Kesar. Brigada je formirana u selu Lomovita.⁷

Na Urije nedaleko slobodnog Prijedora 23. maja spustila su se dva aviona vazduhoplovstva NDH sa tri pilota. U avionu tipa »Potez« bio je Fra-

⁵ Dr Moni Levi: Susret s Ivicom Marušićem Ratkom, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga 2, str. 432—3.

⁶ Regionalni muzej u Bihaću, mikrofilm 31/226.

⁷ Naredba Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 23. maja 1942. godine o osnivanju 1. krajiške NOU brigade, Zb. IV/5, str. 89.

njo Kluz, a u avionu tipa »Brege« bili su Rudi Čajavec i Milutin Jazbec. Bili su to prvi partizanski avioni. U avionima zastavnika Franje Kluza bilo je sedam pušaka, dva sanduka municije, konzerve i drugo namijenjeno za posadu u opkoljenom Sanskom Mostu. U avionu Rudija Čajaveca, poručnika, bio je sanduk municije i 100 kg soli, namijenjeno posadi u Gornjoj Sanici.⁸

DOLAZAK RATE DUGONJIĆA U BOSANSKU KRAJINU

Neposredno pred napad na Prijedor iz istočne Bosne, preko centralne Bosne i Manjače, stigao je Rato Dugonjić, član Biroa CK SKOJ-a. On je pored ostalog trebao da uhvati vezu sa krajiškim partizanima i prenese direktivu komandanta Glavnog štaba NOP i DV za Bosnu i Hercegovinu, da krajiški proleterski bataljon krene u istočnu Bosnu i uđe u sastav 1. proleterske brigade. Direktiva da se proleterski bataljon uputi u istočnu Bosnu nije se mogla sprovesti jer ni Operativni štab za Bosansku krajinu tada nije imao veze s njim. Bataljon se tada nalazio u području Prnjavora.

Rato Dugonjić se zadržao nekoliko dana u oslobođenom Prijedoru, prisustvovao skobjevskim-sastancima u nekim četama i bataljonima i potom došao u Lušci-Palanku, u Podgrmeč. Dugonjić je u Podgrmeču prisustvovao sjednici Okružnog komiteta SKOJ-a, nekim sastancima aktiva SKOJ-a u selima i jedinicama pa krenuo prema Vrhovnom štabu da referiše o stanju u krajevima kroz koje je prošao.

⁸ Izvještaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 23. maja 1942. godine Glavnom štabu NOP i DV za BiH, Zb. IV/5, str. 112. i izvještaj Štaba 3. oruž. pukovnije od 26. maja 1942, isto, str. 389.

2. NAPADNA DJEJSTVA U CILJU POMOĆI OPKOLJENIM PARTIZANIMA NA KOZARI

Njemačka okupatorska komanda nije mogla dozvoliti da se tako širi partizanska slobodna teritorija, da se povežu slobodne teritorije Kozare i Grmeča, da prestane eksploatacija rude u Ljubiji, pa je pripremala i započela sa oko 75.000 vojnika, avijacijom, tenkovima i riječnim monitorima, napad u pravcu Prijedora, uz opkoljavanje Kozare, odnosno područja 2. krajiškog NOP odreda. Njemačko-ustaške-domobranske snage krenule su 10. juna 1942. godine s položaja u Ivanjskoj prema Prijedoru i s pet tenkova i nekoliko kamiona probile se u grad, iz kojeg su se povukle partizanske snage. Dan kasnije, 11 juna, neprijateljske snage zauzele su Ljubiju, Stari Majdan i druga sela između Prijedora i Ljubije. Istovremeno je neprijatelj krenuo u napad i s pravca Bosanskog Novog dolinom rijeke Sane, a zatim i iz svih drugih pravaca, opkoljavajući područje 2. krajiškog NOP odreda.

Sve partizanske snage u ovom području tih dana pojačale su napade na neprijatelja da bi ga spriječile u namjeri da uništi partizane na Kozari.

Udarni bataljoni 1. i 2. krajiškog NOP odreda 10. juna izvršili su napad na Suhaču (novsku), u kojoj je bilo oko 300 Nijemaca i oko 400 ustaša, domobrana i mjesne milicije. Borba je bila veoma žestoka i trajala je od 2 sata izjutra do 20 sati uveče. Ubijeno je dvanaest njemačkih vojnika i šesnaest domobrana, dok ih je više ranjeno. Zaplijenjen je puškomitraljez, šest pušaka i nešto ratne opreme. Partizani su imali deset poginulih, petnaest ranjenih i 9 nestalih boraca.⁹

Prvi bataljon 1. krajiške NOU brigade 15. juna u 02.30 sati izjutra izvršio je napad na neprijatelja u uporištu Debeljak, između sela Sasine i Skrljevite. Partizani su jurišem uspjeli da istjeraju ustaše i domobrane iz prve linije rovova. Međutim, neprijatelj je u drugoj liniji rovova pružio jak otpor, borba je trajala do mraka, pa su se partizani povukli. Neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i ranjenih, a partizani jednog poginulog i šest ranjenih boraca, dok je jedan borac nestao u borbi prsa u prsa u rovovima.¹⁰

Oko 20.30 sati četa pratećih oruđa 1. krajiške NOU brigade pod komandom Slavka Obajdina iz bacača je tukla grad Sanski Most. Izbacili su četiri mine i kod stanovništva izazvali paniku. Komanda sanske posade »Da bi se izbjeglo dalje slabljenje morala kod pučanstva i kod domobrana«, odmah je tražila da joj se pošalju minobacači, pa su im narednih dana poslali avionom minobacač od 80 mm i tri minobacača od 44 mm »da bi posada imala čime da odgovara na vatru partizanskog bacača«.¹¹

⁹ Zb. IV/5, str. 232, 441 i 442.

¹⁰ Bojna relacija Banjalučkog zdruza za juni 1942, Zb. IV/6, str. 368 i 369. Arhiv VII, k. 161, br. 5/1-1.

¹¹ Isto.

OSLOBOĐENJE BOSANSKE KRUPJE

Da bi rasteretile partizanske snage na Kozari, na koje su napadale veoma jake okupatorsko-ustaške snage, Operativni štab za Bosansku krajinu je sa Udarnim i 3. bataljonom 1. NOP odreda organizovao napad na neprijateljsko uporište u Bosanskoj Krupi. Napad je počeo noću 19/20. juna i poslije pet sati borbe partizani su slomili otpor posade i oslobodili grad sa okolnim selima. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih, dok je jedan dio uspio pobjeći prema Bosanskom Novom i Cazinu. Partizani su zarobili jednu domobransku četu, veći broj ustaša i oficira. Zaplijenjeno je oko 500 pušaka i velika količina municije, jedan top sa granatama, dosta automatskog oružja i druge ratne opreme. U »Vanrednom saopštenju« Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu od 20. juna 1942. posebno je rečeno da »U ovoj junačkoj borbi za oslobođenje Bosanske Krupje naročito se je istakao svojom hrabrošću Udarni bataljon 1. krajiškog NOP odreda«...

Poslije oslobođenja Bosanske Krupje partizanske jedinice nastavile su napredovanje dolinom rijeke Une, pa su isti dan razoružale domobranske posade kod velikog tunela na pruzi koja vodi od Bosanske Krupje prema Bihaću, zatim su prema Bosanskom Novom oslobodile: Blatnu (22. juna), Otoku (23. juna), Rudice (23. juna), prugu i cestu od Bosanske Krupje prema Bosanskom Novom. Tada je zaplijenjenim oružjem naoružano oko osamdeset omladinaca, od kojih je formirana 2. omladinska udarna četa, koja je ušla u sastav Udnog bataljona 1. krajiškog NOP odreda, kao njegova četvrta četa, dok su ostale čete brojno i oružjem ojačane.¹²

Neprijateljski avioni su 22. juna bombardovali i mitraljirali Gornju Suvaju, Srpsku Jasenicu i Lušci-Palanku, sa ciljem da unište partizanski avion, ali ga tada nisu uspjeli pronaći.¹³

PRVI NAPAD NA GARNIZON U SANSKOM MOSTU

Već prvih dana juna Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu je bio planirao napad na neprijateljsko uporište u Sanskom Mostu. Bio je čak izdao i zapovijest 10. juna¹⁴, kojom je rečeno da će se dan i sat početka napada naknadno odrediti. U napadu na Sanski Most po toj zapovijesti predviđeno je da učestvuju snage 1. i 2. krajiškog NOP odreda i 1. udarne krajiške brigade. Međutim, tog dana, kada je izdata ova zapovijest, uslijedio je napad i prodor Nijemaca u Prijedor, započela je neprijateljska ofanziva na Kozaru, pa je napad odložen.

Na osnovu iskustva iz napada na Prijedor, predviđeno je da se i napad na Sanski Most vrši sa tri klinova, s ciljem da se čone snage tih klinova što prije dohvate glavnih neprijateljskih uporišta i centra grada, kako bi se neprijateljske snage odmah u početku pocijepale, razbile i uništile. Kada je ponovo odlučio da se izvrši napad na Sanski Most 27. juna 1942. godine,

¹² Saopštenje Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu od 20. juna 1942. g. o oslobođenju Bos. Krupje, Zb. IV/5, str. 28.

¹³ Regionalni muzej u Bihaću, mikrofilm 38/204.

¹⁴ Zapovijest Operativnog štaba za Bosansku Krajinu od 10. juna 1942. Zb. IV/5, str. 192—201.

Operativni štab je mogao da za napad izdvoji samo: 1. bataljon »Petar Škundrić«, Udarni bataljon, 3. četu 2. bataljona i 3. četu (Radičku) 3. bataljona, svi iz 1. krajiškog NOP odreda, 4. bataljon 2. krajiškog NOP odreda, dakle samo nepuna četiri bataljona, umjesto šest, kako je bilo predviđeno naredbom od 10. juna. Zbog svega toga znatno je izmijenjen plan napada, pa su raspoloživim snagama dati sljedeći zadaci:

— Treća četa 1. bataljona »Petar škundrić« iz Djedovače treba da bez borbe neopaženo prodre u grad do mosta na rijeci Sani, gdje treba nešto da zapali i da signal za početak opšteg napada;

Prva četa 1. bataljona napada desno od 3. čete sa zadatkom da na svom pravcu likvidira neprijateljska uporišta i dopre do 3. čete i potom zajednički nastave borbu;

— Druga četa 1. bataljona postavlja zasjede prema Sanici i Vrhpolju i sprečava dolazak pomoći iz tog pravca neprijateljskom garnizonu u Sanskom Mostu;

— Udarni bataljon prelazi rijeku Sanu uzvodno od grada i potom kreće prema istočnom dijelu grada, odakle napada na neprijateljska uporišta na desnoj obali rijeke, sa zadatkom da likvidira ta uporišta i zauzme taj dio grada;

— Radička četa 3. bataljona s polovinom čete ostaje u rezervi i u zaštiti Operativnog štaba i topa na Djedovači, dok drugom polovinom čete napada lijevo od 3. čete na pravcu Zdena-most na rijeci Sani;

— Treća četa 2. bataljona probija se pored Pobrežja prema ušću Blije u Sanu, odakle napada lijevom obalom rijeke Sane uzvodno prema staroj stočnoj pijaci i žitnom magacinu, odnosno prema mostu u centru grada;

— Četvrti bataljon 2. krajiškog NOP odreda napada neprijateljsko uporište u Sasini, a zatim produžava na Trnovu, Šehovce i Poljak, obezbjeđujući grmečki Udarni bataljon s te strane.

Napad partizanskih četa potpomagaće partizanski top sa Djedovače, gdje su bili i štabovi: Operativni štab za Bosansku krajinu i Štab 1. krajiškog NOP odreda, odnosno njihovi komandanti.

U gradu i okolnim selima, osim Sanske posadne bojne, bila je i 1. jurišna bojna, koja je nakon borbi s 1. krajiškom udarnom brigadom na Rakitovači i Radosavskoj kod Bronzanog Majdana uspjela 20. juna da prodre u Sanski Most. To je značilo znatno pojačanje posade, što partizanski Štab, kada je organizovao napad, nije znao. Ova jurišna bojna bila je locirana u Sasini.¹⁵

TOK NAPADA

Svi štabovi bataljona i četa upoznali su borce sa zadacima u napadu i izvršili potrebne pripreme. Angažovani su vodiči za svaku četu i objašnjeno je borcima kako treba da se ponašaju za vrijeme borbe i u osvojenom gradu. Kad je pao mrak, 26. juna, jedinice su krenule na izvršavanje zadatka. Treća četa 1. bataljona krenula je s Djedovače i neopaženo se približila neprijateljskim rovovima na periferiji grada. Tada su se borci puzeći

¹⁵ Bojna relacija Banjalučkog zdruga za juni 1942. godine, Zb. IV/6, str. 369. i 371.

provlačili između neprijateljskih rovova. Čelo kolone ove čete naišlo je na sam neprijateljski rov u kojem je bio puškomitraljez. Jednim rafalom i bombom ubijen je puškomitraljezac. Potom se četa probila kroz naselja, gdje je već pod borbom morala da krči put do mosta. Bio je 1 sat poslije ponoći kada su započele prve borbe. Treća četa je uspjela da zaposjedne lijevu obalu rijeke Sane i most na toj strani. Borci su zapalili jednu pekaru, dajući znak da su stigli u centar grada, kraj mosta.

Prva četa, desno od 3. čete, uspjela je da ovlada samo perifernim djelovima grada, ali nije mogla da potisne neprijatelja i dopre do rijeke i mosta.

Borci 3. čete zaustavljali su neprijateljeve vojnike koji su trčali po gradu na lijevoj obali rijeke i razoružavali ih. Tako se predao i dežurni oficir grada, komandir 4. domobranske satnije Sanske posadne bojne.¹⁶

Lijevo od 3. čete i zajedno s njom u grad su upali i dijelovi 3. čete (Radičke) 3. bataljona.

Treća četa 2. bataljona iz rejonu Suhače i Brdara noću je krenula na zadatak. Prikriveno je došla preko Podluga do blizu ušća rijeke Blije u Sanu, prešla Bliju i kada je 3. četa 1. bataljona već bila u centru i započela borbu, i borci 3. čete 2. bataljona krenuli su u napad i uspjeli da prodru do žitnog magazina. Usput su među partizane upala četvorica domobrana, koji su bježali pred 3. četom 1. bataljona, koji su odmah razoružani.¹⁷

Najteži zadatak je imao Udarni bataljon, koji je morao da se sa tri mala čamca prebaci za najkraće vrijeme preko rijeke Sane na desnu obalu. U svaki čamac je moglo da stane četiri-pet boraca. Prvi čamac se bio prevrnuo, pa se nekoliko boraca utopilo, jer nisu znali plivati. Tada je Đurin Predojević ušao u sljedeći čamac i svojim primjerom uticao da se i ostali borci odluče na prevoženje preko rijeke, iako većina nisu znala plivati. Ipak je Udarni bataljon uspio da se za dva sata sav prebaci s lijeve na desnu obalu nabujale rijeke Sane. Prebacivanje je izvršeno uzvodno od željezničkog mosta, odnosno u rejon sela Krkojevaca.

Treća četa, omladinska, po prelazu rijeke dobila je zadatak da zauzme željeznički most i da potom produži cestom pored rijeke u grad do mosta i centra. Desno od Omladinske čete bila je 2. udarna četa, a još dalje i desno od nje 1. udarna četa. Bilo je dogovoreno da se u slučaju neuspjeha akcije borci povuku preko željezničkog mosta na lijevu obalu rijeke Sane. Sve tri čete Udarne bataljona bile su na svojim polaznim položajima kada je došlo do borbe u centru grada na lijevoj obali rijeke.

Omladinci udarnici su već prvim jurišom zauzeli željeznički most i razbili neprijateljsku stražu kod njega. Potom su produžili cestom u grad. Neprijatelj je tukao nasumice prema partizanima i povlačio se ka centru grada. Tada se magla počela spuštati, pa je nastao mrak iako je trebalo da se razdanjuje.

Prva i 2. četa Udarne bataljona su već u 2,00 sata zauzele katoličku crkvu, neki borac se popeo na toranj i zvonjavom uzbudio grad. Borci su potom zauzeli i stan kotarskog predstojnika, Poštu, kasarnu 3. satnije San-

¹⁶ Stanko Marjanović: Prvi napad na Sanski Most, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 481—484.

¹⁷ Mile Davidović: Dijelovi 2. bataljona u borbi za Sanski Most juna 1942. godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 489—490.

ske bojne (bivši Sokolski dom) i još neke kuće građene od tvrdog materijala, da bi iz njih vršili dalje napade, odnosno branili se. U tim borbama Udarni bataljon je zarobio dosta ustaša i domobrana.¹⁸

U to vrijeme počela je kiša da pada i da se spušta magla, što je otežalo održavanje veze između četa i vodova Udarne bataljona. Tada su se počele sređivati i domobranske jedinice i prelaziti u protivnapad. U tom su iz pravca Sasine, odnosno Poljaka i Šehovaca, pristizale ustaše koje su napale na partizane s leđa. Na tom pravcu Štab Udarne bataljona, za osiguranje od Sasine, bio je rasporedio samo tri desetine. Računalo se da će 4. bataljon 2. krajiškog NOP odreda izvršiti svoj zadatak, napasti na selo Sasinu i druga okolna uporišta. Međutim, iz pravca Sasine, osim mjesnih ustaša napala je i 1. jurišna bojna, za koju partizani uopšte nisu znali. Te jedinice su s leđa napale Udarni bataljon u svanuće, pa su partizani morali da se povlače iz grada.

Neprijateljske snage iz pravca Pobrežja i Demiševaca su se streljačkim strojem kretale prema gradu, a njima u susret iz grada išao je drugi streljački stroj. Borci 3. čete 2. bataljona su tada zauzeli položaj na nasipu industrijske pruge i na ivici jednog šumarka. Kada su se neprijateljevi streljački strojevi dovoljno približili, partizani su otvorili vatru i prema jednom i prema drugom neprijateljevom streljačkom stroju. Iako je imao i mrtvih i ranjenih, neprijatelj je nastavio nastupanje. Kako je partizanima ponestalo municije, zamjenik komandanta 2. bataljona Mile Davidović, koji je bio s ovom četom, naredio je odstupanje preko nabujale rijeke Blije, kroz Podlug, istim pravcem kojim su stigli prema Brdarima i Suhači.

Jedan dio 3. čete, omladinske, koji se bio najdublje probio u grad, bio je skoro opkoljen u nekoj kući. Kada su primijetili da ih neprijatelj opkoljava, vod se s teškom mukom probio tučen od dva neprijateljska streljačka stroja, jedan je bio iza nasipa željezničke pruge na desnoj obali rijeke, a drugi sa lijeve obale rijeke. Vod je uz borbu, izgubivši nekoliko boraca, stigao do željezničkog mosta u sastav svoje omladinske čete. Međutim, na mostu je bila bodljikava žica, a s druge strane rijeke neprijatelj je već bio zaposleo položaj, tako da se nije moglo povlačiti preko mosta. Zato se omladinska četa povlačila prema južnom dijelu sela Kruhara, uz potok Glamošnicu, gdje se na jednom proplanku susrela s komandantom Udarne bataljona Đurinom Predojevićem i Đurom Štrpcem, političkim komesarom Udarne bataljona, koji su bili sa dijelovima 1. i 2. udarne čete. Grupe i pojedinci borci uz dozivanje su se probijali iz grada i ravnice prema selu Kruharima.

Pošto je neprijatelj odbacio Udarni bataljon, a kasnije i 2. četv 2. bataljona, sve svoje snage skoncentrisao je za izbacivanje 3. čete 1. bataljona iz centra grada, od mosta i rijeke. Tada je komanda 3. čete donijela odluku da se povuče, pa je štiteći bokove izvukla četv iz grada. To je učinila i 1. četa na njenom desnom krilu.

Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu nije imao tačne informacije o toku borbi, a niti veze sa Udarim bataljonom. Ipak se nadao da

¹⁸ Đurin Predojević: Udarni bataljon 1. odreda, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 477–478.

Dušan Uzelac: Udarni bataljon u napadu na Sanski Most 1942. godine, ista edicija, str. 485–488.

će se čete uspjeti srediti i preduzeti novi napad na grad.¹⁹ Međutim, naknadna analiza situacije i gubljenje veze sa Udarnim bataljonom, pokazali su da se napad na Sanski Most sa raspoloživim snagama ne može obnoviti. Naređeno je da se jedinice povuku na polazne položaje.

U ovim borbama neprijatelj je imao sedamnaest ubijenih, među kojim jednog poručnika, dva podoficira, trinaest domobrana i jednog žandarma, dok su ranjena dva oficira, šest podoficira, 26 domobrana i jedan žandarm. Partizani su zarobili dežurnog oficira garnizona komandira 4. satnije poručnika Karla Baumgertla i osam domobrana. U borbama su poginula i tri građanina, dok ih je osamnaest ranjeno.²⁰

U izvještaju Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije od 2. jula 1942. godine o »upadu komunista u grad Sanski Most« stoji:

»Dne 27. lipnja 1942. godine oko 1 sat, komunističke naoružane snage, njih oko 600—700 sa desne i oko 500—600 sa lijeve strane rijeke Sane, izvršile su jak oružani napad na grad Sanski Most, gdje su uspjeli probiti se kroz naše domobranske i oružničke redove i u sam grad.

Komunisti su najprije uspjeli iskorišćavajući noć i kišovito vrijeme, izbaciti iz rovova naše straže kod željezničke postaje i rimokatoličkog ureda na desnoj obali rijeke Sane, te zauzeti ove objekte, pa i obranbeni prostor od oko 400 metara. Naše oružane snage na ovome sektoru vodile su žestoku borbu sa komunistima sve do 8,45 sati, kada im je uspjelo na juriš izbaciti protivnika i ponovno zauzeti svoje položaje.

Isto tako i na lijevoj strani rijeke Sane komunisti su uspjeli izbaciti našu stražu sa uporišta (Muhići), te se probiti u sami centar grada sve do glavnog betonskog mosta, zauzevši zgradu u kojoj je smješten poštanski ured, državna šumarija občina Sanski Most.

Borbe na uporištima i ulične borbe protiv partizana koji su uspjeli se uvući u grad na ovoj strani trajale su sve do 4,30 sati, kada su naše snage uspjele izbaciti neprijatelja iz grada i uporišta te ponovo zauzeti svoje položaje za obranu.

Komunisti su u borbi upotrijebili i 1—2 bacača koji su tukli na grad sa Sanskih brda. Izbacili su oko 40 mina, ali bez štete na stambenim zgradama i bez žrtava«.

Među poginulim partizanima je bio i Filip Ćorak, zamjenik političkog komesara Omladinske čete i pet omladinaca iz Jelašinovaca: Dušan, Đuro i Miloš Stanić, Milan Dobrijević i Mile Ilije Skundrić, a Miloš Medić je zarobljen.²¹ Poginula su i dva bivša domobrana koji su kod Otoke dobrovoljno prešli u partizane, obojica su bila iz Zagreba, jedan metalski radnik, a drugi tramvajski službenik. Bili su u 3. četi 2. bataljona. Kada su dva neprijateljska streljačka stroja napala na ovu četu kod rijeke Blije, obojica su stojeći pucala, pa su tada i poginula. Poginuli su i borci Savo Tadić, Mitar Vranjković i Luka Mudrinić.

NOO obližnjih sela Dabra, Eminovaca, a potom i Jelašinovaca i drugi organizovali su prevoženje poginulih boraca u njihova sela, kao i ranjenih boraca do partizanske bolnice u Grmeču.

Nakon napada na Sanski Most Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu je izdao saopštenje u kojemu, pored ostalog, stoji:

»Snage Prvog krajiškog NOP odreda napale su 26. i 27. juna u noći Sanski Most. Naši hrabri partizani u roku od 1 sata bili su već u gradu i uništili mnoga ustaška uporišta.

¹⁹ Izvještaj komandanta Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu od 27. juna 1942. g. o napadu na Sanski Most, Zb. IV/5, str. 324.

²⁰ Bojna relacija Banjalučkog zdruza za juni 1942. g., Zb. IV/6, str. 371.

²¹ Odveden u logor Jasenovac i ubijen.

U tom junačkom napadu istakli su se svojom odlučnošću i hrabrošću borci 3. čete Prvog bataljona »Petar Škundrić« koji su u roku od pola sata bili u centru grada zarobili dežurnog oficira i više ustaša. Naša artiljerija sigurnim i snažnim pogocima porušila je veliki broj zgrada i napravila među vojskom i civilnim stanovništvom strašnu paniku. Kad smo već bili skoro gospodari grada i kad se je trebalo da uništi poslednje neprijateljsko uporište — bolnica sa legionarima, spustila se je u gradu gusta magla koja je onemogućila vezu naših jedinica jedne s drugom. Naše snage zadržavši neprijatelju snažan udarac i nanijevši mu velike gubitke povukle su se iz grada. Ovaj napad na Sanski Most poslije oslobođenja Krupe još jedno je junačko dijelo partizana Prvog odreda koji iz dana u dan jurišom na neprijatelja u gradovima uspješno pomažu razbijanje neprijateljske ofanzive na našu Krajinu...

... Ovim zajedničkim junačkim borbama odgovaraju svi krajiški partizani na zločinačku ofanzivu njemačko-italijanskog okupatora udruženog sa ustaško-četničkim banditima. Partizani naše Krajine pokazuju svojim djelima da će junački izdržati u ovoj velikoj borbi za slobodu svoga naroda i svoje rodne grude.²²

Nakon završetka napada posada je tražila pomoć, pa je isti dan iz Bronzanog Majdana došao u Sanski Most bataljon domobrana sa vodom haubica. Stigla je i 9. četa 10. pješadijske pukovnije, te dopremljena municija za dopunu one koja je utrošena u borbi.

Čete 4. bataljona 2. krajiškog NOP odreda su tek 28. juna izvršile napad, ali ne na Sasinu, kako je bilo naređeno, već samo na Trnovu. Napad je trajao oko dva sata i u 4 sata izjutra partizani su se morali povući. U borbi je ranjen samo jedan domobran. Isti dan u 14 sati i 45 minuta u Sanski Most je došla jedna četa njemačkih vojnika, ali se pred večer vratila u Staru Rijeku, gdje je ostala kao posada.²³

Dvadeset osmog juna, u 23 sata, dio snaga koje su dan ranije učestvovala u napadu na Sanski Most, izvršile su napad na ustaško-domobranksa uporišta u Demiševcima i Pobrježju. Naredni dan izjutra oko 4 sata partizani su se povukli. Neprijatelj je imao samo jednog ranjenog. U noći 28/29. juna napadnuti su Kruhari, 5 km istočno od Sanskog Mosta, ali bez ikakvog rezultata.²⁴

Među zarobljenim neprijateljskim vojnicima i uhvaćenim civilima bilo je i zlikovaca, ustaša. Zato je Štab 1. krajiškog NOP odreda formirao vojni sud u sastavu: Petar Vojnović, zamjenik komandanta, dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara Štaba Odreda i Hazim Bilalbegović, obavještajac 1. bataljona. Svi zarobljenici su dovedeni u Eminovce, gdje su saslušani i većina je oslobođena, pa su otišli svojim kućama na neoslobođenu teritoriju. Oslobođen je i domobranski poručnik, dežurni garnizona u Sanskom Mostu. Samo nekoliko zarobljenika je osuđeno, za koje je utvrđeno i dokazano da su vršili zločine.

POVRATAK UDARNOG BATALJONA IZ SANSKOG MOSTA

Okupivši većinu boraca Udarne bataljona na jednom brdu u blizini sela Kuhara, Štab Bataljona je odlučio, pošto nema mogućnosti da se pređe

²² Izostavljeni su dijelovi Saopštenja u kojima se govori o borbi 2, 3. i 5. krajiškog NOP odreda, Zb. IV/5, str. 330—331.

²³ Zbornik, IV/6, str. 371.

²⁴ Izvještaj Štaba 3. oružničke pukovnije od 15. jula 1942. g. Zbornik IV/6, str. 375.

rijeka Sana na mjestu gdje su je noć ranije prešli, da preko sela Tramošnje, Kozice, Sokolova dođu u Ribnik, a onda preko Bravska i Međeđeg Brda u Jelašince. Štab je znao da su na sektoru sela Tramošnje, Kozice i Sokolova četničke jedinice i da treba dugo ići do Ribnika, gdje je tek partizanska teritorija, ali drugog izlaza nije bilo. Bataljon je u jednoj koloni krenuo prema Tramošnji, zatim Kozici. Usput je susreo neprijateljske kolone koje su od Vrhpolja hitale u pomoć sanskom garnizonu. Jedni na druge su ispalili pokoji hitac ili rafal, ali bez upuštanja u borbu.

Bataljon je usiljenim maršom išao čitav dan 27. juna, zatim čitavu noć. Borci su bili premoreni, neispavani, gladni. Nisu poznavali put, pa su svaki čas zastajali, lijegali i padali u san i onda ponovo ustajali i kretali naprijed. Bili su pokisli, ranjavih nogu, ali su i dalje usiljenim maršom išli za čelom kolone. Kada su 28. juna, na Vidovdan, izbili nad jednu dolinu, dolje kod crkve vidjeli su mnogo svijeta okupljenog na vidovdanskom zboru. Tu su bili i četnici, koji kad ugledaše partizansku kolonu, zapucaše, a zbor se razbježa.

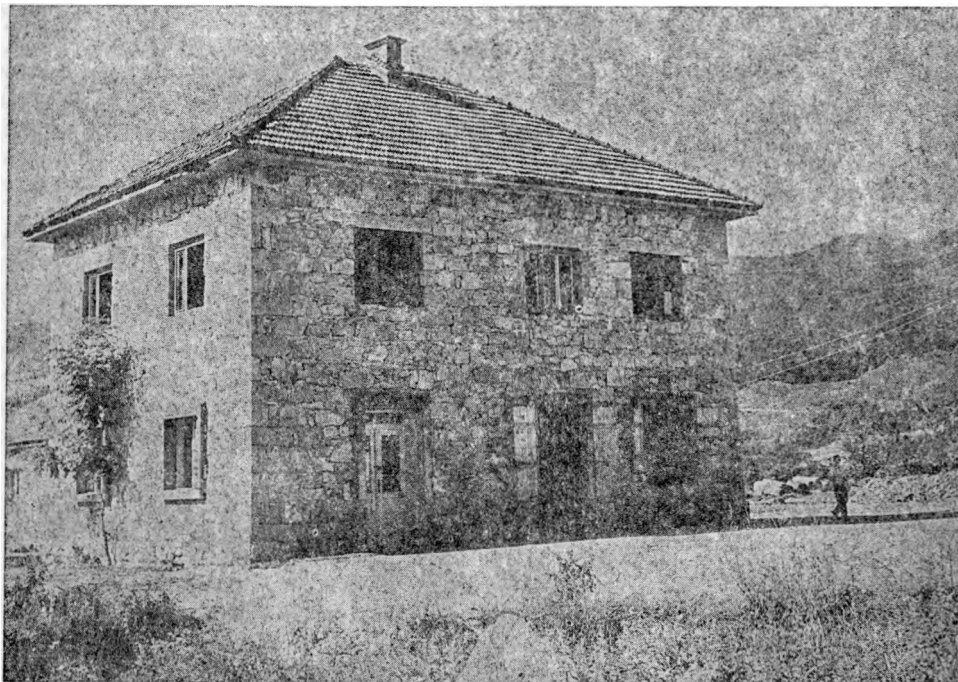
Popodne 28. juna kad se Bataljon spremao da pređe rječicu Banicu, s druge strane obale pojavio se partizan Ribničkog bataljona. On je dalje bio vodič, pa su se borci iste večeri našli u Ribniku. Nakon kraćeg odmora u Ribniku Udarni bataljon je preko planine šiške krenuo za Bravsko. Prolazili su dosta blizu neprijateljskih položaja, pa je ustaški puškomitraljezac osuo rafalom po koloni i ranio Božu Mrđu. Bataljon je produžio na Bravsko i tu prenoćio. Sutradan je stigao u Jelašince, gdje ga je dočekalo mnogo svijeta sa darovima. Bilo je mnogo suza radosnica, jer se sve do dolaska kurira, dan ranije, nije znalo za sudbinu boraca Udarnog bataljona. Mnogi su smatrali da je bataljon u takvom kraju gdje su jake ustaške i četničke snage stradao. Zato kada se bataljon pojavio na padinama Međeđeg Brda, veselju nije bilo kraja. Jedino je radost zbog povratka bataljona mutila tuga za poginulim borcima. Udarni bataljon je 1. jula produžio u Lušci-Palanku, gdje ga je sačekalo preko sto seljačkih kola, kojima su se borci odvezli na kraći odmor u Srpsku Jasenicu.

Nekoliko boraca Udarnog bataljona nije se uspjelo priključiti svom bataljonu i preko Ribnika doći u Podgrmeč. Borac Milan Tadić je bio ranjen, pa se krio petnaest dana u šumi između Kijeva i Tramošnje. Tada su ga pronašli seljaci, odveli i skrili u kući Petra i Bogomira Samardžije, gdje su ga njegovali i liječili, a onda prebacili do kuće Rajka Borenovića. I borac Milan Gavrilović se krio kod seljaka u Tramošnji, te još pet boraca, pa su svi tokom ljeta došli u Podgrmeč.

3. AKTIVNOST I ŽIVOT NA SLOBODNOJ TERITORIJI U PRVOJ POLOVINI 1942. GODINE

OPERATIVNI ŠTAB NOP I DV ZA BOSANSKU KRAJINU U LUŠCI-PALANCI

Još prije dolaska u Bosansku krajinu, dok je Operativni štab bio u centralnoj Bosni, bilo je govora da se on premjesti u područje Drvara ili Podgrmeča. Nakon oslobođenja Prijedora i posjete Podgrmeča, Košta Nađ je odlučio da se Štab smjesti u Lušci-Palanci²⁵. Iz Lušci-Palanke vodili su najkraći putevi i prema Bihaću, i Drvaru, i Kozari, i Ključu i prema Manjači. U to vrijeme u Podgrmeču je služba veze preko kurirskih relejnih stanica bila vrlo dobro organizovana i povezivala je sve njegove krajeve, ali i susjedna područja. Podgrmeč je tada imao i telefonske veze do svih štabova bataljona prema Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom, Ljubiji i Sanskom Mostu. Štab 1. krajiškog NOP odreda je tada bio u Benakovcu, gdje su se stjecale sve telefonske veze.

Kuća Sime Praštala u Lušci-Palanci u kojoj se 1942. godine nalazio Operativni štab NOP i DV Bosanske krajine (sadašnji snimak).

Operativni štab se smjestio u kuću Sime Praštala. Zgrada se nalazila na čistini, bila je veoma uočljiva iz vazduha. Svakodnevno su tu stizali brojni kuriri iz svih krajiških i susjednih jedinica, kao i vojni i politički rukovodioci, većinom na konjima. Skoro stalno se okupljao i narod pred Štabom, da bi porazgovarao sa članovima Štaba, ili čuo šta ima novog na našim i ostalim frontovima. Uz to u ovoj kući Operativni štab je doživio dva bombardovanja, prvo 22. juna i drugo 6. jula 1942. godine.

Da bi se izbjegla takva uočljivost Štaba, odlučeno je da se za nj uredi bezbjednije mjesto u šumi nedaleko od Lušci-Palanke. Izbor je pao na Vodicu, oko kilometar i po jugozapadno od Lušci-Palanke. Za potrebe Operativnog štaba u Vodicama je sagrađeno osam manjih ili većih objekata, ukupne površine oko 770 kvadratnih metara. Glavna zgrada za Štab imala je tri etaže: podrum, prizemlje i tavan. Svi objekti su građeni od rezanih jelovih brvana. Krov je bio od šindre, pod i tavan od dasaka, a zidovi su bili obloženi celuloznim karton papirom donijetim iz Tvornice celuloze u Drvaru. Sve zgrade imale su električnu rasvjetu, koja se dobijala od struje jednog benzinskog motora i dinamo mašine.²⁵

Operativni štab je i dalje zadržao kuću Sime Praštala za svoje potrebe, kao i još neke zgrade u Lušci Palanci, posebno za intendanturu, za smještaj namirnica, oružja, municije i si.

Đuro Pucar Stari i članovi Operativnog štaba NOP i DV Bosanske krajine sa borcima Zaštitnice, u ljeto 1942. godine, u Vodicama kod Lušci-Palanke.

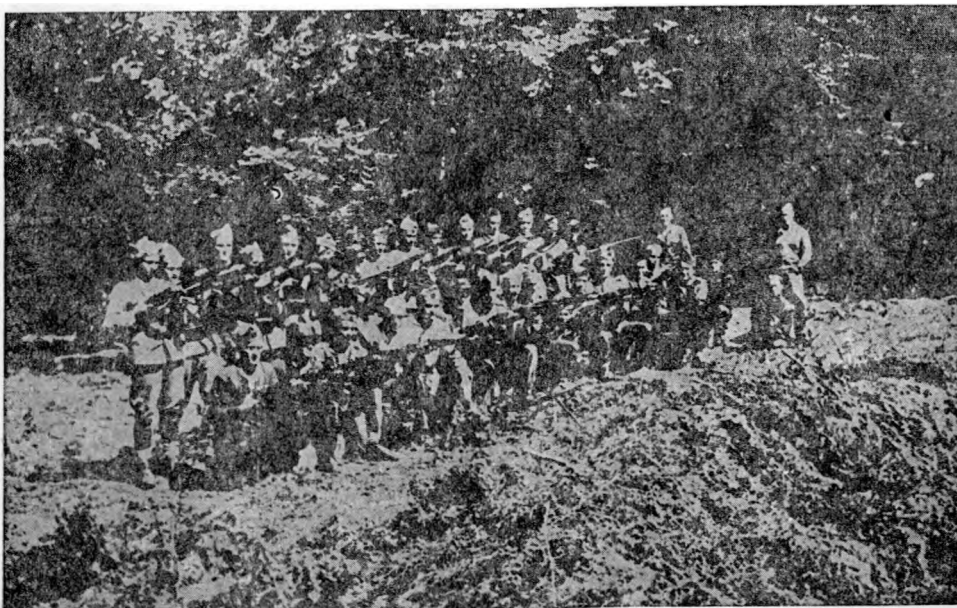
²⁵ Košta Nađ: Dolazak i neke borbe u Krajini, edicija Podgrmeč u NOB, knjiga 3, str. 47—48.

²⁶ Mihajlo Škundrić: Građevinska djelatnost u Podgrmeču u toku NOR-a, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 379.

Za novi smještaj Operativnog štaba znao je sav narod okolnih sela, ali nikog nisu htjeli upućivati direktno Štabu, već Komandi mjesta, ili Opštinskom odboru u Lušci-Palanci, odakle je, ako je bilo potrebno, stranac sproveden u Štab u Vodice.

Sve do dolaska Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu, u Lušci-Palanci, a potom u Vodicama, zajedno su bili i Oblasni komitet KPJ i Operativni štab NOP odreda za Bosansku krajinu. A tada, krajem avgusta 1942. godine. Oblasni komitet KPJ je prešao u Bosanski Petrovac. Međutim, sekretar Oblasnog komiteta KPJ Đuro Pucar Stari i članovi komiteta i poslije preseljenja sjedišta Komiteta u Bosanski Petrovac često su dolazili i boravili u sjedištu Operativnog štaba u Vodicama. Ovdje u Vodice dolazili su i komandanti ili članovi štabova i susjednih partizanskih jedinica, iz Banije, Korduna, Like, Dalmacije, kao i Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske.

Skoro svaki dan, naročito nedjeljom, brojni seljaci-domaćini, praznički obučeni, dolazili su u Štab i Oblasni komitet KPJ da porazgovaraju sa Đurom Pucarom, Kostom Nadom, Osmanom Karabegovićem, a kada njih nije bilo, onda i s nekim od članova komiteta ili Operativnog štaba. Tu su saznavali novosti o događajima u svijetu, slušali radio-vijesti, dobijali uputstva kako dalje da organizuju pozadinu da uspješnije sarađuje s vojskom u borbi za slobodu. Seljaci bi obično donijeli bocu rakije, voća i neki drugi dar, kao kad idu u posjetu najdražim prijateljima.

Borci Zaštitnice Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu u Vodicama kod Lušci-Palanke, u ljeto 1942. godine.

U vrijeme dolaska Operativnog štaba iz Ljubije u Lušci-Palanku pada i prebacivanje partizanskog aviona, kojim je pilotirao Franjo Kluz, u polje južno od Lušci Palanke. Odatle je avion kretao u nekoliko akcija. Neprijateljska avijacija nakon uništenja aviona u kojem su bili Rudi Čajavec i Dragutin Jazbec, kod Banjaluke **4.** juna, nastojala je da pronade i drugi par-

tizanski avion. Zato je nasumice bombardovala 22. juna i Lušci-Palanku,, pored Srpske Jasenice, Suvaje i još nekih slobodnih podgrmečkih sela, ali bez uspjeha. Međutim, prilikom drugog bombardovanja Lušci-Palanke, 6. jula 1942. godine, neprijateljski avijatičar, njemački poručnik Pumb, je otkrio mjesto gdje se nalazio avion i mitraljeskim rafalima ga zapalio, te je izgorio. A upravo se Franjo Kluz spremao da dva dana kasnije, 8. jula bombarduje Bosanski Novi i tako pomogne partizanske čete i bataljone u napadu na to jako neprijateljsko uporište.

U borbama vođenim za Prijedor, Sanski Most, Bosanski Novi partizanske jedinice su zaplijenile preko 2000 pušaka i drugog oružja. Sav višak oružja predan je Operativnom štabu u Lušci-Palanci, koji ga je dodjeljivao pojedinim partizanskim odredima za naoružavanje novih boraca, prije svega omladinaca. Tako su 16. jula 1942. godine u Lušci-Palanku došle dvije čete od oko 230 omladinaca s područja 5. krajiškog NOP odreda. Operativni štab im je dodijelio 205 pušaka, puškomitraljez zbrojovku, četiri puškomitraljeza »Breda«, teški mitraljez »Maksim«, sedam sanduka municije, 102 fišeklje i 67 noževa. Naoružani omladinci vratili su se na područje Petrovca gdje su uključeni u sastav 5. krajiškog NOP odreda.

FORMIRANJE PRVE PARTIZANSKE KRAJIŠKE BATERIJE I RADIONICE OPERATIVNOG ŠTABA U SUVAJSKOM MEĐUGORJU

U vrijeme dolaska Operativnog štaba u Lušci-Palanku formirana je i prva partizanska baterija u Podgrmeču. Imala je dvije haubice jednu dobijenu od Petog krajiškog NOP odreda, komandir odjeljenja je bio Petrovčanin Marko Atlagić, i drugu zaplijenjenu u Prijedoru, komandir odjeljenja je bio Petar Bukva iz Rasavaca. Za komandira baterije određen je Dane Miljuš. Baterija se smjestila u Fajtovce. Učestvovala je najprije u napadu na Bosansku Krupu, 20. juna, potom na Sanski Most, 27. juna, zatim na Bosanski Novi 7. jula 1942. godine. Baterija je bila u sastavu 1. krajiškog NOP odreda.

Kada su partizani zauzeli Rudnik Ljubiju, u njegovim pogonima formirana je partizanska radionica. Inženjer Mile Ljubičić, tehničar Ivo Ičo Odić i grupa radnika napravila je tada oklopni automobil naoružan mitraljezima. Kozarački partizani su ga iskoristili u prvim borbama polovinom juna 1942. godine, ali su ga Nijemci uspjeli opkoliti, posada je tada napustila vozilo i potom su partizani u kola ubacili bombe, koje su ga raznijele.

Tu su izrađene i bombe koje su prvi partizanski piloti Franjo Kluz, Rudi čajavec i Dragutin Jazbec bacali na neprijateljsku kolonu kod Orahove na putu Bosanska Dubica—Bosanska Gradiška, zatim na neprijateljske kasarne u Banjaluci. U radionici je opravljeno i oružje koje je zaplijenjeno, ili se u borbi oštetilo.

Čim se saznalo da neprijatelj jačim snagama napada prema Prijedoru, Operativni štab je naredio da se iz Rudnika Ljubije evakuiše sve što se može pokrenuti, a što će biti potrebno jednoj partizanskoj radionici za opravku i izradu oružja, bombi i si. Seljačkim kolima su evakuisani strojevi i materija i dopremljeni u Lušci-Palanku.

Nekoliko dana po dolasku inženjera Mile Ljubičića, tehničara Ive Odića i drugih radnika iz Ljubije, u Palanku je dopremljen jedan protivtenkov-

ski top bez zatvarača. Naređeno je da se napravi zatvarač i top osposobi za djestvo. Mile Ljubičić nikad ranije nije vidio takav zatvarač, ali je ipak izradio crtež zatvarača. Na osnovu crteža kovač Mirko Praštalo je u kovačnici rukom i čekićem izradio odgovarajući zatvarač koji je potpuno zamijenio pravi, fabrički. Top je otpremljen u brigadu, na položaj, gdje je uspješno tukao.

Polovinom juna 1942. Oblasni komitet KPJ i Operativni štab su odlučili da na jednom bezbjednom mjestu organizuju partizansku radionicu za op-ravak i izradu oružja. U Međugorju je izabrano mjesto za podizanje zgrade za smještaj radionice Operativnog štaba NOP za Bosansku krajinu. Odmah je organizovano podizanje objekata, a potom su svi strojevi i evakuisani materijal iz Ljubije prebačeni iz Lušci-Palanke u Međugorje, gdje je avgusta 1942. počela rad ova radionica.

SNABDIJEVANJE PARTIZANSKIH JEDINICA

Jedan od najznačajnijih zadataka partizanske slobodne teritorije bio je snabdijevanje partizanskih jedinica hranom i drugim potrebama. U svom izvještaju Štab 1. krajiškog NOP odreda 4. aprila konstatuje: »... Ishrana ljudstva je prilična. Počelo se planski da stvaraju rezerve hrane kojima rukovodi intendant odreda preko svojih organa i intendantata bataljona i četnih ekonoma. Partizani jedu triput dnevno: doručak, ručak i večera. Najviše se jede: grah, krompir i kupus sa friškim ili suvim mesom, a kad-kada i bez mesa. Hljev je većinom kukuruzni, a težak je nešto ispod kilograma.«²⁷

Na konferencijama vojnih i političkih rukovodilaca 1. krajiškog NOP odreda 15. decembra 1941. i 22. januara 1942. godine u Majkić-Japri, odlučeno je da se radi stvaranja rezervi namirnica vrši otkup žita, pa je već u prvo vrijeme otkupljeno najviše kukuruza, zobi i graha, a nešto malo i pšenice²⁸. Od tada do proljeća svi bataljoni, pa i neke čete u Podgrmeču spremili su rezerve hrane. Iz ugroženih sela u dolini rijeke Sane (Koprivne i drugih), koja su bila na udaru neprijatelja, već u martu 1942. je počela evakuacija hrane u sela koja su se nalazila u dubokoj pozadini.

U tom periodu sakupljeno je kupovinom i dobrovoljnim prilozima oko 90.000 kg kukuruza, pšenice, graha, zobi, koju je Podgrmeč ustupio Štabu 5. krajiškog NOP odreda »... Na taj način smo uspjeli da našem drugarskom štabu 5. odreda pomognemo u ishrani i da mu olakšamo daljnje vođenje akcije protiv okupatora i njegovih saveznika«, stoji u izvještaju Štaba 1. krajiškog NOP odreda. Znatne količine hrane sakupljene su u slobodnim selima sanskog sreza.

Štab 1. krajiškog NOP odreda odobrio je iz vojnih rezervi 15.000 kg kukuruza, nešto graha i nešto pšenice »za ishranu hrvatskih i dalmatinskih partizana, koji vode borbe protiv četnika Kninskog i Grahovskog sreza.«²⁹

Vršena je i razmjena soli za kukuruz i pšenicu. Tako je pored drugih, u proljeće 1942. godine u Lušci-Palanku došao i Josip Cazi, politički kome-

²⁷ Zb. IV/4, str. 147.
ss Zb. IV/3, str. 76.

²⁹ Pismo Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 20. maja 1942. Štabu 5. krajiškog NOP odreda o pružanju pomoći hrvatskim partizanima, Zb. IV/5, str. 87.

sar 3. ličkog partizanskog odreda sa karavanom od dvadesetak tovarnih konja. Dotjerao je so i istu zamjenio za kukuruz — jedan kilogram soli za četiri kilograma kukuruza³⁰.

Štab 1. krajiškog NOP odreda je 20. maja 1942. godine odobrio iz vojnih rezervi 15.000 kg kukuruza, nešto graha i nešto pšenice »za ishranu hrvatskih i dalmatinskih partizana, koji vode borbe protiv četnika Kninskog i Grahovskog sreza«³¹

Peti krajiški NOP odred je slao karavane od po trideset konja, sa pratnjom do magacina smještenih u Grmeču, gdje je preuzimao namirnice i prebacivao preko svoje teritorije do grahovskog i kninskog sektora. I kasnije, sve do neprijateljske ofanzive na Podgrmeč, krajem januara 1943. godine, narod ovog kraja slao je pomoć u hrani partizanskim jedinicama na području Petrovca, Drvara, Grahova, Glamoča, Dalmacije i Like. Neke partizanske brigade formirane u ljeto i jesen 1942. godine imale su svoje magacine i skladišta hrane u Podgrmeču, odakle je karavanima prebacivana na položaje gdje su vodili borbe: na Manjači, oko Mrkonjić-Grada, Jajca, Kupresa i drugih mjesta.

IZGRADNJA MAGACINA U GRMEČU

Još u oktobru 1941. godine u Štabu Krajinske divizije se raspravljalo o potrebi gradnje magacina u Grmeču, pa je ona i započeta. Kada je pak stigla, u martu 1942. godine, naredba Operativnog štaba za Bosansku krajinu³², odlučeno je da se sagradi više magacina u šumama Grmeča, u koje će se sklanjati žito i druge namirnice vojnih jedinica ali i stanovništva pojedinih sela i opština. U proljeće i ljeto 1942. godine na sanskom području sagrađeni su magacini za žito i druge namirnice, osim magacina u Podgori, sagrađenog u jesen 1941. godine, još: magacin i kukuruzana u Mednjači iznad Lušci-Palanke, magacin u Vršiću iznad Lušci-Palanke, vojni mlin i magacin u Velikoj Vodi i magacin i kukuruzana u Velinoj Vodi kod Međeđeg Brda.

Opštinski NOO Lušci-Palanke je preuzeo magaznu Obrada Daljevića, organizovao njeno demontiranje i prenos u Mednjaču, 200 m jugozapadno od k. 571, jugozapadno od Lušci-Palanke. Tamo je magaza montirana i u nju smješteno žito s područja lušcipalanske opštine. NOO opštine Lušci-Palanke je organizovao odrasle ljude i omladinu, pa je za 24 sata iz magaze iznijeto žito i prebačeno u Mednjaču, a odmah zatim demontirana je magaza, građa pretjerana i magaza ponovo montirana, sada u šumu. Kada je predsjednik Opštine Simuka Praštalo o tom referisao na konferenciji u Operativnom štabu, dobio je na poklon sat od Operativnog štaba. Uz ovaj magazin u Mednjači su sagrađene još tri kukuruzane, tako da su sva četiri objekta imala 92 kvadratna metra površine.

U vrijeme gradnje novih magazina u Grmeču su sagrađena i dva magazina ukupne površine 200 kvadratnih metara. U njih je smještena mast,

³⁰ Kazivanje Ahmeta Kadića autoru, 22. januara 1980. godine.

³¹ Pismo Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 20. maja 1942. g. Štabu 5. krajiškog NOP odreda o pružanju pomoći hrvatskim partizanima, Zb. IV/5, str. 87. sa Zb. IV/3, str. 238.

³² Srez S. Most u NOB

meso i još neke namirnice, koje su potom dostavljane partizanskim jedinici* čama širom Bosanske krajine, pa i dalje.

U Jelašincima je do rata postojao veći parni mlin Milkana Srdića, koji je nastavio raditi i nakon početka ustanka. Kada se u ljeto 1942. godine prišlo gradnji novih magacina i bolnica u Grmeču, odlučeno je da se ovaj mlin premjesti iz Jelašincima u Grmeč. To je urađeno i zbog toga što je mlin zbog dima i pare bio uočljiv iz aviona, pa je češće napadan. Kako nije bilo puta do Velike Vode, mlin je morao biti prevučen preko Lušci-Palanke i Korčаницe do šumske pruge, a onda prugom do Velike Vode, 200 metara daleko do Željezničke stanice Velika Voda, tj. oko 1200 m sjeverno od Ja* vornjače, kota 1407. Mjestimično je parni kotao mlina vuklo i deset pari konja. Za smještaj parnog kotla, mlina i električne centrale sagrađena je odgovarajuća zgrada. Tu su sagrađene zgrade za vojnu pekara i tri velika magacina za smještaj žita. Ukupna površina svih pet objekata je bila 340 kvadratnih metara. Mlin sa uređajima je vrlo brzo prebačen i montiran, tako da je za rekordno kratko vrijeme proradio u Velikoj Vodi, a tako isto i pekara i električna centrala, koja je davala rasvjetu mlinu i pekari. Ove zgrade u Velikoj Vodi su podignute od građe demontiranih objekata u Mijačici koja je dovežena šumskom prugom do Velike Vode. Iz ovog mlina veoma mnogo samljevenog žita je tovareno u vagone, pa preko Bravska otpremano na područje oko Ključa, Petrovca, Drvara, Glamoča i Mrkonjić* -Grada partizanskim i proleterskim jedinicama koje su se na tim sektorima borile. Mlinom je i dalje rukovodio njegov vlasnik Milkan Srdić, koji je organizovao i premještanje postrojenja iz Jelašincima u Veliku Vodu u Grmeč.

Tokom ljeta i jeseni 1942. godine u Veljinoj Vodi, oko 500 metara sjeverno od k. 1122, ispod Dujanovca, sagrađeni su jedan magacin i trinaest kukuruzana, ukupne površine 435 kvadratnih metara. Nedaleko od ovog magacina ima izvor pitke vode, Veljina Voda.

Neprijatelj prilikom prodora u ove oslobođene krajeve, januara—februara 1943. godine, nije otkrio ovo mjesto, pa su magacini i kukuruzane korišteni sve do završetka rata. U ove kukuruzane smještan je kukuruz evakuisan iz oslobođene saničke doline.

Svi ovi kao i drugi objekti sagrađeni u Grmeču bili su dobro kamuflirani da ih neprijatelj ne bi mogao otkriti iz vazduha. Svaki objekt je imao i svoj broj, a do njih su išla samo određena lica. Straža kod objekata bila je brojno mala, jer je stanovništvo u selima podno šume bilo najbolji čuvar ovih bolnica i magacina. Po danu je upotrebljavan samo drveni ugalj (ćumur), jer daje slab dim, a po noći je loženo ogrevno drvo. Zbog toga je bila organizovana svakodnevna proizvodnja drvenog ćumura da bi ga bilo dovoljno i u rezervi za predstojeću jesen i zimu. Paljenje ćumura je organizovano daleko od podignutih objekata.³³

³³ Mihajlo Škundrić: Građevinska djelatnost u Podgrmeču u toku NOR-a, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 367—391.

Mihajlo Škundrić je u 1942. godini, kao komandant Podgrmečkog područja, rukovodio gradnjom novih vojnih objekata u Grmeču. Poslije rata on je prikupio obilje podataka o toj aktivnosti tokom rata i u ediciji »Podgrmeč u NOB« objavio sve najvažnije podatke na osnovu kojih su napisana poglavlja o bolnicama i magacinima i u ovoj knjizi.

VOJNO-POLITIČKI KURSEVI

(april — juni 1942. godine)

U prvoj polovini 1942. godine nastavljen je rad omladinskih vojno-političkih kurseva. Četvrti po redu omladinski vojno-politički kurs završen je 24. aprila 1942. godine. Sačuvan je izvještaj Štaba 1. bataljona »Petar Škundrić«, kojim izvještava Štab 1. krajiškog NOP odreda da je 24. aprila 1942. g. završen vojno-politički kurs i da su omladinci već raspoređeni po četama.³⁴ Kako je o završetku kursa javljao Štab 1. bataljona, sigurno je da je održan na sanskom srezu, najvjerovatnije u Jelašincima. Na završetku kursa omladinski rukovodilac Vaso Praštalo je govorio omladincima i pozvao ih da se dobrovoljno jave za prenošenje namirnica, da svaki od njih ponese po 10 kg brašna iz palanskog mlina do Protučetničkog udarnog bataljona. Javilo se oko 70 omladinaca koji su preuzeli brašno i iz Lušci-Palanke preko Jelašinovaca, Sanice, Bravska, Crkvenog, Ribnika, Slatine, Čađavice i Sitnice odnijeli ga do Donjeg Šljivna, gdje su našli Protučetnički udarni bataljon. Omladincima su se tada zahvalili Vojo Todorović, komandant i Velimir Stojnić, zamjenik političkog komesara Bataljona. Istim putem omladinci su se vratili u Jelašince, a potom otišli u jedinice prema rasporedu.

Peti kurs je vjerovatno održan maja—juna 1942. g., ali o njemu nema podataka, šesti omladinski vojno-politički kurs završen je 5. jula. Obavještavajući Operativni štab za Bosansku krajinu o organizovanju omladinskih vojno-političkih kurseva, Štab 1. krajiškog NOP odreda piše:

»Jučer, 5. VII, završen je šesti omladinski vojno-politički kurs I Kraj. odreda koji je održan u Lipniku. Kurs je završilo 62 omladinca. Zakletva je položena svečano pred narodom i omladinom. Povodom polaganja zakletve održan je veliki narodni zbor sa omladinskom priredbom. Održan je zajednički ručak naroda i omladine koja je završila kurs. U toku današnjeg dana biće omladinci raspoređeni po jedinicama.«³⁵

Ovaj kurs su pohađali omladinci sa Kozare, koji su u ofanzivi prešli u Podgrmeč. Pred završetak ovog, šestog po redu omladinskog vojno-političkog kursa, u Lipniku je počeo sedmi »Kratki kurs od 10 dana«, koji je pohađalo trideset omladinaca iz Ribnika. Ovi omladinci, po završetku kursa, vjerovatno 9. jula, vratili su se u Ribnik, gdje su raspoređeni u partizanske čete.

Spomenutim dopisom Štab 1. krajiškog NOP odreda izvještava da će od 10. jula istovremeno početi raditi dva omladinska vojno-politička kursa, jedan u Benakovcu, a drugi u Jasenici, i da će na svakom kursu biti po 120 omladinaca.

Sačuvana spomenuta dva dokumenta, izvještaj štaba 1. bataljona »Petar Škundrić« od 24. aprila i izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 6. jula, potvrđuju da su se četvrti, peti i šesti kurs održali na sanskom srezu, u Jelašincima, Majkić-Japri i Lipniku.

Pošto su za nastavnike kurseva u Benakovcu i Srpskoj Jasenici određeni za vojnu nastavu Stevo Samardžija, Ilija čiča, Milutin Šaponja i Franc

³⁴ Regionalni muzej Bihać, mikrofilm.

³⁵ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 6. jula 1942. godine, Zb. IV/6, str. 46-47.

Ivanuš, a za političku nastavu Branko Mihajlović, još jedan drug iz Banije, jer su oni bili nastavnici na sva tri omladinska kursa održavana od aprila do jula 1942. godine.

Tokom aprila 1942. godine Štab 1. krajiškog NOP odreda organizovao je prvi petnaestodnevni vojno-politički kurs za komandni kadar četa i bataljona u Školi u Benakovcu. Ovaj prvi kurs komandira i političkih komesara iz Sanskog bataljona pohađali su: Milančić Miljević, zamjenik komandanta bataljona, Mile Davidović, komandir Prijedorsko-ljubijske čete, Rade Erceg, politički komesar 3. čete, Ilija Latinović, zamjenik komandira čete iz Bravska, Ostoja Majkić, zvani Major, zamjenik komandira čete, Stojan Bjelajac i Janko Radulović, zamjenici političkih komesara četa, Mihajlo Pejić, zamjenik komandira čete, Sveto Ličina i još neki. Po završetku kursa Mile Davidović je raspoređen na dužnost zamjenika komandanta 2. bataljona, Sveto Ličina (koji je na kurs došao iz Novske čete) raspoređen je na dužnost zamjenika političkog komesara 1. bataljona, a ostali su se vratili na dužnosti na kojima su se nalazili prije dolaska na kurs.

Drugi vojno-politički kurs za komandni kadar je održan tokom maja 1942. godine, isto u školi u Benakovcu. Kurs je počeo 2. maja, ali je bio prekinut dva-tri dana pred akciju napad na Prijedor, pa je nastavljen poslije oslobođenja Prijedora i trajao još četiri-pet dana, ukupno oko petnaest dana. Ovaj kurs pohađali su pored ostalih Vlado Prošić i Stevo Vještica, komandiri četa, Rade Brkić, zamjenik komandira 2. čete, Stojan Makić, politički komesar 2. čete i još neki komandiri i komesari sa sanskog sektora. Svi oni su se vratili na svoje dužnosti.

Na oba ova kursa vojno-stručne predmete predavao je Petar Vojnović, a političke dr Moni Levi.

X Razvoj NOB u drugoj polovini 1942. godine

1. DOLAZAK VRHOVNOG ŠTABA I GRUPE PROLETERSKIH BRIGADA U BOSANSKU KRAJINU

Razvoj situacije u Bosanskoj krajini, a time i na teritoriji sreza Sanski Most, u drugoj polovini ratne 1942. godine neodvojivo je vezan za zbivanja na jugoslovenskom ratištu, a pogotovu na njegovom centralnom i sjeverozapadnom dijelu, za tokove i rezultate širenja NOB, koju je godinu dana ranije pokrenula i njome neprekidno i pouzdano rukovodila KPJ. A da bi se ti događaji na našem tlu mogli šire shvatiti i lakše dovesti u kontekst cjelokupnih napora i rezultata borbe antihilterovske koalicije, potrebno je, bar u najkraćem, učiniti osvrt na zbivanja na svjetskim prostranstvima iz tog vremena.

Sredinom ratne 1942. godine njemačke trupe, potpomognute italijanskim, mađarskim i rumunskim vojnim formacijama, započele su novu veliku ofanzivu na Istočnom frontu, sve dublje prodirući na jugu Sovjetskog Saveza. Svijetom su prijeteće odjekivale vijesti: Nijemci zauzeli Pjatigorsk, Sevastopolj, Rostov, izbili na desnu obalu Volge sjeverno od Staljingrada, alpinističke jedinice Vermahta istakle zastavu sa kukastim krstom na sam vrh Elbrusa, najviši vrh Kavkaza ...

Na afričkom ratištu njemačko-italijanske snage zauzimaju Tobruk i El Alamejn, odbacujući britanske trupe do blizu Aleksandrije i Sueca...

SAD su se grčevito borile da uspostave ravnotežu snaga u hrvanju sa carskim, imperijalističkim Japanom, članom Trojnog pakta...

Antihitlerovska koalicija se tada nalazila pred veoma teškim ratnim problemima i sa svojim snagama uglavnom u povlačenju. U takvoj situaciji, radi obezbjeđivanja sopstvenih interesa, Moskva, London i Vašington nekim svojim potezima, objektivno otežavaju NOB u Jugoslaviji: Čerčil i Rusvelt u svojoj deklaraciji podržavaju kralja Petra i izjavljuju svoju želju da u slabodnoj Evropi vide »obnovljenu i sređenu Jugoslaviju«, a zvanične agencije

tih zemalja objavljuju i pozdravljaju ukaz o imenovanju Draže Mihajlovića za »načelnika Štaba Vrhovne komande Jugoslavnske vojske u otadžbini«, koja, kako i dalje uporno navode, vodi borbe protiv Nijemaca, mada su upravo tada objelodanjeni i prvi sporazumi između četnika i ustaša, kao osvjedočenih kvislinga, za borbu protiv NOP-a, i mada je tada Musolini, na sastanku sa svojim komandantima u Gorici, pored naređenja da još brže, »gvoždem i vatrom«, uspostavimo mir u Dalmaciji i Sloveniji, odobrio saradnju svih trupa sa četnicima Draže Mihajlovića. Tih dana i sovjetska vlada sa jugoslovenskom kraljevskom vladom u Londonu potpisuje sporazum o podizanju jugoslovenskog poslanstva u Moskvi na stepen ambasade.¹

MARŠ GRUPE PROLETERSKIH BRIGADA ZA BOSANSKU KRAJINU

Drugom polovinom juna 1942. godine, nakon dvomjesečnih iscrpljujućih borbi u trećoj neprijateljskoj ofanzivi, Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije i CK KPJ su se, sa pet brigada 1. i 2. proleterska, 3. sandžačka i 4. i 5. crnogorska) i Hercegovačkim odredom nalazili na području Zelengore, na tromedi Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine. Tu su Vrhovni štab i CK KPJ 19. juna održali sjednicu na kojoj je analizirana vojno-politička situacija u području Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, kao i situacija na području gdje je sada vodstvo revolucije bilo sa pet brigada. Razmatrani su mogući pravci prodora ove grupe. Bila su moguća tri rješenja: odlazak u Srbiju, odlazak u istočnu Bosnu, ili odlazak u zapadnu Bosnu. U procjeni se pošlo od toga da su u Srbiji okupatori i izdajnici veoma jaki pa se grupacija od oko 6.000 partizana ne bi mogla uspješno održati i obnoviti ustanak. Nije dolazila u obzir ni istočna Bosna gdje su okupatori, zajedno sa ustašama i četnicima, uspjeli da razbiju nekoliko partizanskih odreda, uspostave jake garnizone i znatno ih učvrste, dok su partizanske snage bile malobrojne i u veoma teškoj vojničkoj situaciji, stalno napadane od Nijemaca, ustaša i četnika. Jedini povoljan pravac za nastupanje proleterskih i udarnih brigada bila je zapadna Bosna, odnosno Bosanska krajina. Vrhovni štab je imao obavještenje da su se partizanske snage održale i veoma razvile na području Kozare, Grmeča, Bosanskog Petrovca i Drvara, četnički sporazumi sa ustašama, pučevi na Manjači i u centralnoj Bosni, kao i jačanje četnika oko Knina i Grahova nisu uspjeli da zadrže ofanzivu krajiških partizana, naročito poslije zauzimanja Prijedora i Ljubije. Cijeneći vojno-političku situaciju Vrhovni štab i Centralni komitet su donijeli jedino moguće ispravno rješenje — sa brigadama krenuti u Bosansku krajinu.²

Znatno poslije rata, aprila 1961. godine, u članku »Sjećanje na dane narodnooslobodilačkog rata i revolucije« Josip Broz Tito je zabilježio:

»... Rekao sam da treba ići tamo gdje ćemo ih (brigade — prim. B. B.) omasoviti, gdje je žarište najjačeg partizanskog razmaha, a to je

¹ Svi podaci o vojno-političkim događajima u svijetu i podršci zapadnih saveznika Draži Mihajloviću — prema »Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945«, događaji opšteg karaktera za jun, jul 1942, VI, Beograd, 1964.

² Mišo Leković: Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, VII, Beograd, 1965. godine, str. 22—30.

*zapadna Bosna. Mi smo tačno znali šta stoji dalje... Ja sam rekao da ćemo mi sa pet brigada, ovako vojnički, ratnički prekaljenih, moći tako ogromno mnogo da učinimo, da ćemo moći popuniti brigade i stvoriti više vojske.*³

Dvadesetog juna u Vrhovni štab, u selo Vrbnicu pozvani su štabovi 1., 2., 3. i 4. proleterske brigade. Saopštena im je odluka o maršu u Bosansku krajinu, koji će početi 24. juna 1942. godine. Peta crnogorska udarna brigada je ostala sa bolnicom i Hercegovačkim odredom, da bi u Bosansku krajinu krenula nešto kasnije.

Četiri brigade su na početku marša imale oko 3.800 boraca naoružanih sa oko 3.050 pušaka, 138 puškomitraljeza, 37 teških mitraljeza, šest teških i devet lakih minobacača, brdskim topom i topom »pito« itd. Uz tako brojno i jako naoružanje išla je i velika količina municije. Svaki treći proleter je bio član KPJ, a ostali kandidati za člana Partije ili skojevci.⁴

Ova grupacija je, pod komandom Vrhovnog štaba, sa Zelengore prema Bosanskoj krajini nastupala preko planine Treskavice, pored Kalinovika, preko planine Bjelašnice, zatim preko pruge Šarajevo-Mostar u rejonu Blažuj-Konjic, a potom preko Prozora, Šćita, Gornjeg Vakufa u rejon Livna, Bugojna i Donjeg Vakufa. Na tom pobjedonosnom maršu tokom jula brigade su zauzele Tarčin, Pazarić, Hadžiće, Kreševo, Konjic, šebešić kod Travnika, Gornji Vakuf, Šujicu, Duvno i Livno.

Peta crnogorska brigada je, poslije jakog napada neprijatelja na njene položaje i bolnicu krenula, zajedno sa Hercegovačkim odredom, za grupacijom Vrhovnog štaba, pa su 5. avgusta stigli u rejon oslobođenog Prozora.

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA U BOSANSKOJ KRAJINI SREDINOM 1942. GODINE

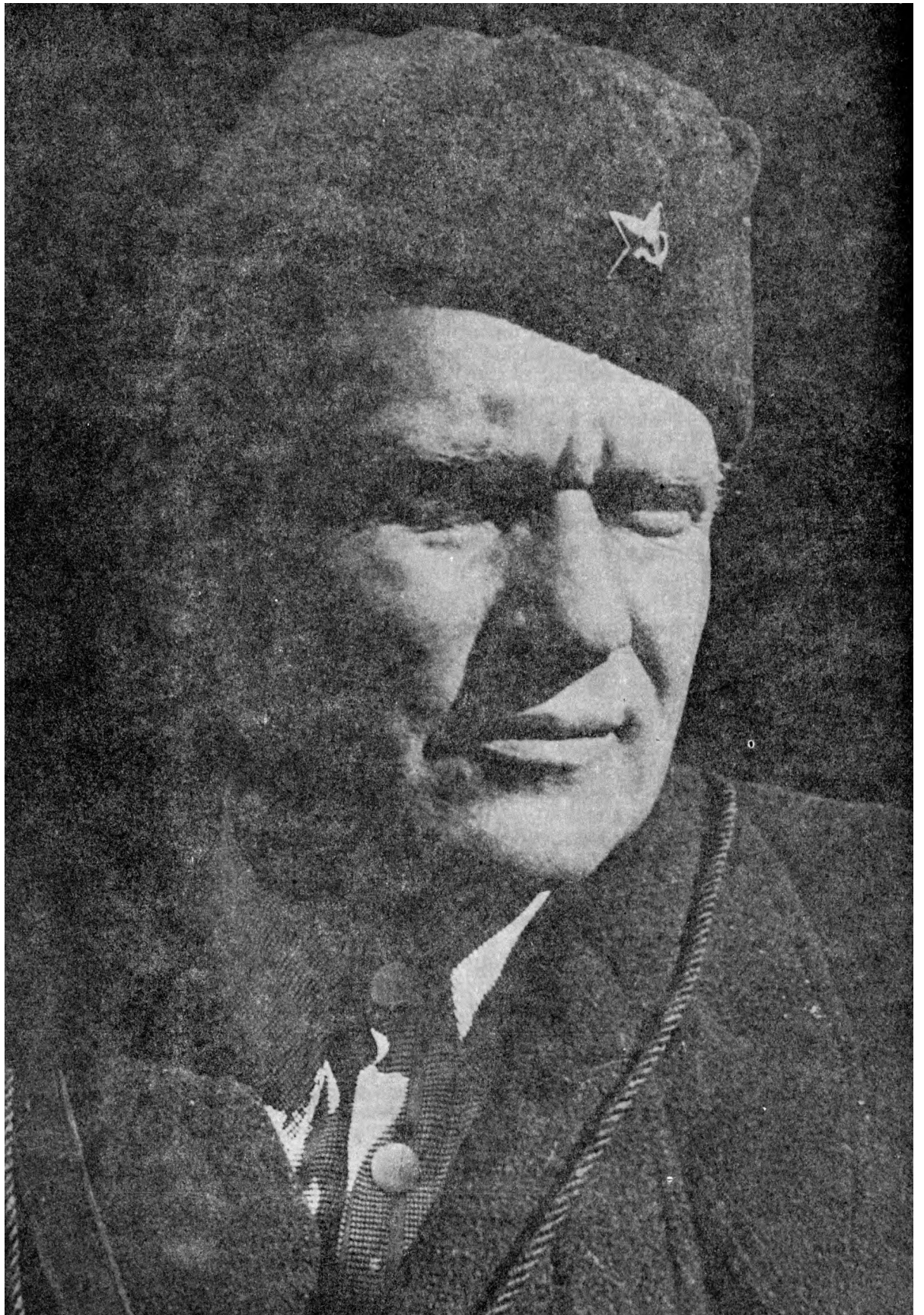
Dok se grupa proleterskih brigada nalazila na Zelengori, u Bosanskoj krajini i graničnim dijelovima Hrvatske postojala je velika slobodna teritorija. U Bosanskoj krajini ona je obuhvatala čitavu Kozaru (do ofanzive neprijatelja na Kozaru juna—jula 1942. godine), čitav Podgrmeč (bez gradova), čitavo područje Bosanskog Petrovca i Drvara, kao i dijelove teritorije ključkog, grahovskog, glamočkog, jajačkog i mrkonjičkog sreza, a u Hrvatskoj veći dio Banije i Korduna, skoro cijelu Liku, dijelove Dalmacije, Gorskog kotara i Pokuplja. Partizani su u svojim rukama držali gradove: Bosanski Petrovac, Drvar, Srb, Donji Lapac i Korenicu, zatim, od 20. jula, Glamoč, a jedno vrijeme i Prijedor, Bosansku Krupu, Veliku Kladušu i Mrkonjić-Grad. Na tim područjima su tada djelstvovale jake partizanske snage.

U Bosanskoj krajini su se nalazili: 1. krajiški NOP odred u Podgrmeču, 2. krajiški NOP odred na Kozari, 5. krajiški NOP odred na području Petrovca i Drvara, te, nešto manji, 3. krajiški NOP odred u Janju i Pljevi i 6. krajiški NOP odred na sektoru Ključa i Mrkonjić-Grada. Tu je u to vrijeme bila i 1. krajiška NOU brigada.

U Hrvatskoj su u to vrijeme grupe ličkih i kordunaških NOP odreda, te Banijski, 1. i 2. primorsko-goranski, Sjeverno-dalmatinski i Žumberačko-pokupski NOP odred.

³ Komunist, 6. aprila 1961. godine.

⁴ M. Leković, n. d., str. 40.

»Drugovi krajišnici, budite ponosni što se nalazite u prvim redovima borbe za slobodu, kako u vojsci tako i u pozadini«!

Iz Titovog govora održanog na smotri 4. krajiške NOU divizije u Jasenici 7. januara 1943.

Maršujući na čelu grupe proleterskih brigada ka Bosanskoj krajini, Vrhovni štab je 26. jula stigao na Cincar-planinu, u logor Livanjskog NOP odreda. Dan prije toga vrhovni komandant Josip Broz Tito je u Donjem Malovanu dobio izvještaj štaba 2. proleterske brigade o susretu sa starješinama i borcima 3. krajiškog NOP odreda kod Donjeg Vakufa. Istog dana u Donji Malovan je stigao Rade Marjanac, komandant 3. krajiškog NOP odreda, koji je detaljnije upoznao Vrhovnog komandanta i članove Vrhovnog štaba sa situacijom u Bosanskoj krajini.

O nastupanju Vrhovnog štaba sa grupom proleterskih brigada prema Bosanskoj krajini u Operativnom štabu za Bosansku krajinu nije se ništa znalo sve do njihovog dolaska na sektor 3. krajiškog NOP odreda. Tek 26. jula, neposredno po izdavanju zapovijesti za napad na neprijatelja u Ključu, Košta Nad, komandant Operativnog štaba, dobio je obavijest da odmah krene na Cincar-planinu, do Vrhovnog štaba. Istovremeno je krenuo i Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Tri dana kasnije stigli su na planinu Cincar, gdje su zatekli Vrhovni štab i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita. Đuro Pucar je podnio izvještaj o političkoj, a Košta Nad o vojnoj situaciji u Bosanskoj krajini. Komandant Operativnog štaba je raportirao da u Bosanskoj krajini ima 14.000 naoružanih boraca.⁵

Neosporno, to je svjedočilo o snažnom razmahu borbe u ovom dijelu zemlje, ali će se dolaskom Vrhovnog štaba i grupe proleterskih brigada borbe još više razbuktati, narodna vlast proširiti i ojačati političke organizacije se omasoviti, i to ne samo na području Bosanske krajine već i Like, Korduna, Banije i Dalmacije. Time su stvoreni svi uslovi za dalje razvijanje NOB-a i širenje NOP-a, što će rezultirati stvaranjem veoma prostrane oslobođene teritorije i Prvim zasjedanjem AVNOJ-a u Bihaću, 26. i 27. novembra 1942. godine. Uz to, pojava proleterskih brigada u područjima pod četničkom vlašću izazvala je krizu u njihovim redovima, a neki su pokušavali da uspostave kakve-takve veze s proleterskim brigadama, očekujući da će se tako iskupiti za zločine koje su već počinili.⁶

Budući da su se pridošle proleterske brigade u prvom trenutku zadržale na području Livna, Bugojna i Donjeg Vakufa,⁷ tj. južno od demarkacione linije između okupacionih zona Njemačke i Italije, Nijemci nisu intervenisali protiv njih, očekujući, vjerovatno, da će Italijani i ustaše sami spriječiti dalje nadiranje partizana na sjever. Međutim, komandant borbene grupe »Zapadna Bosna« general-major Štal, u izvještaju njemačkom generalu u Zagrebu, tih dana, između ostalog, piše:

»... Slabe hrvatske snage koje se sada bore u III zoni, uprkos mnogim lijepim uspjesima, nisu u stanju da zaustave, a kamoli unište, partizane koji se približavaju kao val za valom ...

... postoji vjerovatnoća da će se bande okrenuti plodnim područjima zapadne Bosne i time u dogledno vrijeme *stupiti u vezu sa dobro organizovanim snagama u Grmeču*, pa tako znatno promijeniti situaciju u južnom dijelu područja. *Jasni znaci za ovakav razvoj situacije su napadi na*

⁵ Košta Nad: Raport drugu Titu o stanju u Bosanskoj krajini, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 151.

⁶ Izvještaj Štaba 3. krajiškog NOP odreda od 27. jula 1942. zamjeniku komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Zb. IV/6, str. 144.

⁷ Isto.

*hrvatska uporišta između Sanskog Mosta i D. Vakufa, što je, između ostalog, dovelo i do gubitaka G. Sanice i Ključa» **

Dana 14. avgusta 1942. godine Banjalučki zdruk u svom izvještaju Zapovjedništvu 2. domobranskog zbora piše i sljedeće:

»U toku ovih borbi, zapaženo je:

Partizani, poslije poraza na Kozari, rade po jednom boljem planu. Ne upuštaju se u pojedinačne napade slabijim snagama, već za napad na pojedine posade prikupljaju sve raspoložive snage, a samo sa manjim dijelovima vrše demonstrativne napade na obližnje posade, da bi spriječili odašiljanje pomoći stvarno napadnutim posadama.

Kako su u zadnje vrijeme dobili jaka pojačanja iz Like, a navodno i iz Crne Gore, *partizanske bande iz Grmeča, u stanju (su) da za odlučni napad na jednu posadu, bez velikih poteškoća prikupe snage od 4 do 5.000 naoružanih ljudi« ...»*

2. ORGANIZOVANJE NOVIH PARTIZANSKIH JEDINICA

FORMIRANJE 4. BATALJONA 1. KRAJIŠKOG NOP ODREDA

U julu 1942. godine u selu Slatini, zaselak Jeftići, formiran je 4. bataljon 1. krajiškog NOP odreda. U njegov sastav ušle su Prijedorsko-ljubijiska, — Omladinska (новоformirana) i Majkićjapranska. U sastav Omladinske čete uglavnom su ušli omladinci koji su tokom proljeća završili vojno-politički omladinski kurs, a većina ih je bila rodom s područja sanskog sreza.

Svaka četa imala je oko 120, a bataljon oko 420 boraca. Sve tri čete su imale ukupno pet puškomitraljeza, dok je pri Štabu Bataljona bio Mitralješki vod sa dva teška mitraljeza.

Kraće vrijeme, u periodu jul- avgust, pod komandom Štaba 4. bataljona bila je i jedna četa kozaračkih partizana koji su uspjeli da se prebace s Kozare za vrijeme neprijateljeve ofanzive. Četa Kozarčana je logorovala u Mandićima, u Podvidači, a držala je položaje na čelu i Ruškovcu.

Štab 4. bataljona su sačinjavali: komandant Bogdan čiča, politički komesar Ratko Novaković, zamjenik komandanta Vlado Prošić, zamjenik političkog komesara Rajko Jovčić, obavještajac Miloš Predojević, sekretar Radosav Resanović, intendant Ilija Marčetić i bolničarka Zora Kreća. Već u septembru na dužnost političkog komesara došao je Joakim Jaša Rajter (pseudonim Luka Rajić), dok je Ratko Novaković otišao na novu dužnost.

Komandir 1. čete bio je Trivo Jelisavac, njegov zamjenik Pero Vuković i politički komesar Uroš Damjanović. U 2. četi komandir je bio Mirko Vejnović, njegov zamjenik Božo čiča i politički komesar Ivo Oroz. U 3. četi komandir je bio Trivo Majkić, njegov zamjenik Stevo Džakula i politički komesar Đuro Rašeta. Kako je početkom jeseni Trivo Jelisavac otišao za komandira straže pri Komandi mjesta u Budimlić-Japri, za komandira 1. čete došao je Miloš Predojević.

Štab 4. bataljona najprije se smjestio u kuću Dušana Majkića u Hadrovcima, a ubrzo prešao u Lukavice i smjestio se u jednu napuštenu kuću.

Novoformirani bataljon je najprije vodio borbe prema Agićima, Čeli i na Antonića brdu, a potom prešao na područje sela Slatine i Podvidače i djelstvovao sa položaja prema Starom Majdanu i Staroj Rijeci.

Snabdijevanje bataljona hranom organizovali su NOO Slatine, Podvida- i če i okolnih sela, kao i Muslimani Budimlić-Japre, Zenkovića i Čirkića.

Dok je ovaj bataljon boravio u Lukavicama, Podvidači i drugim selima, održano je više zajedničkih konferencija partizana i stanovništva ovog kraja.

KONFERENCIJA RUKOVODILACA JEDINICA 1. KRAJIŠKOG
NOP ODREDA

Štab 1. krajiškog NOP odreda je 16. jula, s položaja, uputio poziv štabovima bataljona i komandama četa da dođu na konferenciju koja će se 19. jula održati u Lipniku, sa sljedećim dnevnim redom:

- »1. Izvještaj štabova bataljona i četa o vojnoj i pol. situaciji.
- A) Vojna situacija: brojno stanje oružja i municije, brojno stanje ljudstva po četama i bataljonima, stanje odjeće i obuće, zdravstveno stanje, stanje ishrane, borbeni gotovost jedinica, disciplina i smještaj (logorovanje), izvještaj o akcijama posljednjih mjesec dana.
 - B) Politička situacija: politička svijest jedinica, politika bratstva, odnos prema četnicima, borba protiv špijunaže, borbenost i moral jedinica, rad pol. komesara četa i bataljona, odnos vojske i naroda, pozadina u službi vojske itd.«¹⁰

Na kraju su podnijeti izvještaji rukovodilaca intendature i saniteta, a u zaključku su dati budući zadaci.

Poziv su potpisali komandant i politički komesar odreda Milorad Mijatović i Veljo Stojnić. Konferencija je zakazana na inicijativu Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Međutim, ona nije održana u Lipniku, već u zgradi Škole u Bosanskom Milanovcu. Prisustvovali su komandiri i politički komesari četa, komandiri i politički komesari bataljona i članovi Štaba

1. krajiškog NOP odreda, te Košta Nađ, komandant i Osman Karabegović, politički komesar Operativnog štaba.

U sklopu najavljenog dnevnog reda težišni zadatak ove konferencije bio je da izvrši analizu akcija za oslobođenje Prijedora i Bosanske Krupe, kao i neuspjelog napada na neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu i Bosanskom Novom.

Na završetku rada konferencije Košta Nađ je upitao prisutne da li ko od njih ima kakvih pitanja, na šta se oglasio Gliša Raca, komandir 1. čete (Bravske) 1. bataljona »Petar Škundrić i predložio da se napadne na neprijateljsko uporište u Ključu. On je rekao da je Ključ, i pored toga što ga neprijatelj smatra jednim od svojih najjačih uporišta, moguće zauzeti za 24 sata. Komandant Nađ je zadržao komandira Racu, a ostalima rekao da mogu ići. Tada se Nađ detaljno informisao o jačini neprijatelja u Ključu, njegovim najjačim utvrđenjima i mogućim pravcima napada. Na kraju je komandiru Bravske čete naredio da ide u četu i dovede je na Crkveno, kamo je i on krenuo.¹¹

Tako je još jedna važna konferencija komandi i štabova partizanskih jedinica Podgrmeča održana na području sanskog sreza, u Bosanskom Milanovcu (Eminovcu). U kratkom ratničkom predahu, između značajnih akcija vođenih tokom maja, juna i u prvoj polovini jula i onih koje će uslijediti — partizanski komandanti, komandiri i politički komesari Podgrmeča analizirali su stanje i spremnost jedinica za još teže i krupnije borbe koje su im predstojale.

¹⁰ Arhiv VII, k. 1072, br. reg. 8/1—2.

¹¹ Kazivanje Gliša Race autoru, 15. januara 1979. godine.

FORMIRANJE 2. KRAJIŠKE NOU BRIGADE

Nakon upoznavanja vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita i Vrhovnog štaba sa vojno-političkom situacijom u ovom dijelu zemlje, Operativni štab za Bosansku krajinu je, na osnovu dobijene saglasnosti, prišao formiranju novih brigada na svom području. Tako je već 2. avgusta 1942. godine izdata naredba za formiranje 2. krajiške NOU brigade. Tim povodom u Eminovcima (Bosanskom Milanovcu) 9. avgusta je održana konferencija na kojoj su učestvovali: Osman Karabegović, politički komesar i Slavko Rodić, zamjenik komandanta Operativnog štaba, Milorad Mijatović, komandant, Velimir Stojnić, politički komesar i dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara 1. krajiškog NOP odreda, Đurin Predojević, komandant i Đuro Štrbac, politički komesar Udarnog bataljona 1. krajiškog NOP odreda. Ranko Šipka, komandant i Niko Jurinčić, politički komesar Udarnog bataljona 2. krajiškog NOP odreda.¹²

Štab 2. KNOU brigade s grupom boraca, u Podgrmeču, ljeto 1942. godine. Đurin Predojević čuči (bez kape).

Ukazujući na političku i vojnu potrebu formiranja 2. krajiške NOU brigade, Osman Karabegović je govorio o vojničkim prednostima brigada nad odredima. On je naglasio da je 1. krajiška NOU brigada formirana od četa koje su se tada mogle izdvojiti iz odreda, dok će sljedeća biti sastavljena od udarnih bataljona 1. i 2. i udarnih četa 5. krajiškog NOP odreda. **A** da **bi** ta nova brigada bila kompletna, ljudstvo za popunu će dati i 4. bataljon 2. odreda i 1. odred. U prvo vrijeme nova brigada bi djelovala sa područja 1. krajiškog NOP odreda, dakle sa Podgrmeča.

¹² Regionalni muzej u Bihaću, m. f. 31/76 i 77.

Niko Jurinčić je istakao da su borci oduševljeni što će ući u sastav nove brigade; komandni sastav je vrlo dobar, međutim, borci su slabo odjeveni i obučeni.

Ranko Šipka je izvijestio da bataljon kojim komanduje ima 280 boraca, a od naoružanja 26 puškomi tra jeza, teški mitraljez i mali minobacač sa sedam mina, bataljon ima 50 pušaka u rezervi, pa mu treba 50 nenaoružanih boraca radi popune čete.

Đurin Predojević je rekao da njegov bataljon ima tri streljačke i prateću četvu, a od naoružanja 310 vojničkih pušaka, trinaest puškomitraljeza, četiri teška mitraljeza i tri minobacača sa sedam mina. Međutim, 85 pušaka leži u magacinu, jer su od četiri ranije čete formirali tri, a borce nesposobne za udarnu brigadu uputili u odrede. Zbog toga je ovom bataljonu potrebna popuna novim sposobnim borcima. U akcijama vođenim od formiranja Udar-nog bataljona (Bosanska Krupa, Sanski Most, Bosanski Novi) imali su znatan broj poginulih ili ranjenih boraca. Iznio je da je samo 1. udarna četa u tri akcije imala 70 boraca izbačenih iz stroja. Polovina ukupnog broja boraca je dobro odjevena i obučena, ali među drugom polovinom ima i bosih.

Usvojeno je da 1. krajiški NOP odred dâ pedeset, a 5. krajiški NOP odred sto boraca za popunu bataljona novoformirane 2. krajiške NOU briga-

Dimitrije Bajalica i Ratko Martinović u Glamoču na putu Podgrmeč radi preuzimanja novih dužnosti. U sredini Ivica Marušić Ratko, komandant 1. KNOU brigade, avgusta 1942. godine.

de. Nadalje, odlučeno je da u svakoj četi ili bataljonu bude ravnomjeran broj automatskog oružja i minobacača.

U nastavku konferencije Osman Karabegović je saopštio odluku Operativnog štaba o imenovanju Štaba Brigade i Štaba bataljona. Na sugestiju Vrhovnog štaba, za komandanta novoformirane Brigde postavljen je Ratko Martinović.¹³ Za političkog komesara brigade određen je Niko Jurinčić, a za zamjenika komandanta i političkog komesara Đurin Predojević i Dušan Misirača. Na dužnost sanitetskog referenta Brigade imenovan je Morie Levi, student medicine, a zaključeno je da se odmah pronade sposoban čovjek za intendanta.

Na konferenciji je zaključeno da se za komandanta Grmečkog udarnog bataljona, umjesto Đurina Predojevića, koji preuzima dužnost u Štabu Brigade, postavi Ahmet Šehović. Razmatrana je i popuna Štaba Kozaračkog udarnog bataljona. Na kraju je pročitao Statut proletherskih NOU brigada, uz odgovarajući komentar.

Nakon konferencije i u skladu sa zaključcima usvojenim na njoj, ubrzano je organizovanje 2. krajiške NOU brigade, završeno reorganizovanje Grmečkog udarnog bataljona, dopunjeni sastavi štabova, jedinice popunjene novim borbicima, a iz njih u odrede upućeni bolesni i nesposobni za duge marševe. Obavljene su i druge neophodne radnje da bi Brigada bila spremna za akcije koje su joj predstojale.

U vrijeme formiranja 2. udarnu brigadu su činila samo dva udarna bataljona — Kozarački i Grmečki. Brigada je tada bila locirana u Bošnjacima, gdje se privodilo kraju organizovanje njenih jedinica i službi. Štab Brigade se nalazio u istom selu, u kućama Rodića.

Već 11. avgusta popodne u Bošnjacima je održana konferencija svih vojnih i političkih rukovodilaca jedinica Brigade — od desetara do komandanta. Komandni kadar je upoznat sa odlukom o formiranju novih brigada, pa i njihove, 2. krajiške NOU brigade. Raspravljalo se o dužnostima svakog vojnog i političkog starješine u Brigadi, istaknuta je potreba čvršće discipline. Objašnjeno je kakav život boraca treba da bude u logoru, kakav u maršu i borbi. Štab Brigade je istog dana obavijestio Operativni štab da je »u detalje pretresao kakav mora da bude vojni i politički život svakog pojedinog partizana u udarnim jedinicama.«¹⁴ Konferencija je iskorištena i za međusobno upoznavanje cjelokupnog komandnog kadra, kao i za analizu dotadanih akcija i cjelokupnog djelovanja udarnih bataljona koji su ušli u sastav Brigade.

U međuvremenu je Operativni štab za Bosansku krajinu u sastav novoformirane Brigade uputio 4. bataljon 2. krajiškog NOP odreda, koji je sada postao njen 3. bataljon.

Najvažniji i najpreči poslovi oko formiranja Brigade završeni su 16. avgusta, kada je krenula na svoju prvu akciju, — napad na neprijateljsko uporište u Vrhpolju, koju će izvesti 18/19. avgusta.

Prilikom formiranja Brigade u štabovima bataljona su bili:

¹³Aktivni oficir, do rata na dužnosti u Banjaluci. Početkom 1942, s grupom Vlade Zečevića iz Srbije prebacio se u istočnu Bosnu, u sastav grupe Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije.

¹⁴Regionalni muzej u Bihaću, m. f. 65/212 i 213.

— Prvi (Kozarački) udarni bataljon: komandant Ranko Šipka, politički komesar Idriz Čejvan, zamjenik komandanta Milan Muharem i zamjenik političkog komesara Milan Vuković;

— Drugi (Grmečki) udarni bataljon: komandant Đuro Štrbac, politički komesar Mile Milešević, zamjenik komandanta Stevo Samardžija i zamjenik političkog komesara Rajko Radetić.

Grmečki bataljon je imao tri čete, čije su komande sačinjavali:

— Prva četa: komandir Veljkina Miljević, politički komesar Zdravko Njegovan, zamjenik komandira Stojan Milinović i zamjenik političkog komesara Petar Knežević;

— Druga četa: komandir Mihajlo Pejić i politički komesar Miroslav Majkić;

— Treća četa: komandir Lazo Marčeta i politički komesar Veljko Pjevač.

Komandant Brigade Ratko Martinović na dužnost je stigao dok je pri-
gada bila u Bošnjacima, prije akcije na neprijateljsko uporište u Vrhpolju;
Munib Maglajlić je u Brigadu došao krajem avgusta, na Manjači, dok Rei-
ja Lukić, predviđen za dužnost političkog komesara Kozaračkog udarnog bata-
ljona, nije uopšte došao u Brigadu, jer se nalazio u bolnici, kao i Ahmet
Šehović, koji je kao težak bolesnik ležao u bolnici u Grmeču.

3. AKTIVNOST NEPRIJATELJA U SANSKOM MOSTU I OKOLINI

Neposredno poslije odbijanja napada partizanskih snaga na Sanski Most, ustaške vlasti u gradu prišle su boljem organizovanju odbrane, a prije svega uklanjanju iz grada svih saradnika i simpatizera partizana. Tridesetog juna žandarmerijski narednik Duraković, upućuje pismo »kotarskoj oblasti Sanski Most« kojim traži da se u »sabrne i radne logore« uputi 26 mještana Sanskog Mosta, Zdene i Podluga, i to: Ante Marijan, Veljko Marčeta, Mile Topić, Desa Radić, Marija Mrda, Milka Vasić, Mara Todić, Mile Todorović, Stevan Purkić, Nikola Marjanović, Persa Prgomelja, Ana Miljakovac, Mika Radović, Persa Brajić, Kristina Petković, Petar Kantar, Mirko Čorokalo, Dušan Todić, Nikola Radić, Svetko Kragulj, Vaso Majkić, Lazar Živković, Muhamed Bilalbegović, Smilja Sakradžija i Saveta Prošić.

Riječ je o četrnaest muškaraca i dvanaest žena, od kojih su dva Hrvata, jedan Musliman, a ostali Srbi. Narednik optužuje imenovane građane da su tajno pomagali i pomažu partizane, da su se veselili napadu partizana na grad, a ražalostili kada taj napad nije uspio. Međutim, iz nepoznatih razloga tada nije došlo do hapšenja ovih građana.¹⁵

HAPŠENJE JEVIJE I UPUĆIVANJE U KONCENTRACIONI LOGOR

U toku jula u Sanski Most je došla manja njemačka jedinica, čiji je Štab preuzeo komandu nad svim ustaško-domobranskim i žandarmerijskim jedinicama u gradu i okolini. Jedan od prvih koraka njemačke komande bio je da se iz Sanskog Mosta uklone svi Jevreji. Zato su naredili Kotarskom predstojništvu, a ovo 2. avgusta žandarmerijskoj stanici, odnosno njenom »zapovjedniku na ruke«, da se odmah uhapsu svi Jevreji u gradu i potom smjeste u Žandarmerijsku stanicu. U sačuvanoj naredbi o tome stoji: preporuka da se hapšenje obavi noću »kad bude najmanje svijeta na ulici, a za isto upotrijebiti najveći broj obhodnji, kako bi se hapšenje izvršilo što žurnije i neprimjetnije. Po hapšenju zapečatiti stanove istih, da ne bi bilo pljačke ili krađe«.¹⁶

Sjutradan je zapovjednik Žandarmerijske stanice Sanski Most obavijestio Kotarsku oblast da je izvršio naređenje, te prethodne noći, u 20 sati, izvršio hapšenje po spisku koji prilaže:

¹⁵ Od 26 imenovanih otpremljeni su u logor Marija Mrda, Mile Todorović, Stevan Purkić i Nikola Marjanović, gdje su ubijeni, dok su Desa Radić, Persa Prgomelja, Kristina Petković, Petar Kantar i Mirko Čorokalo bili u zatvoru u Sanskom Mostu, pa kasnije oslobođeni.

¹⁶ Arhiv VII, k. 164, br. reg. 51/6—1.

Ime i prezime	Broj članova	Muških	Ženskih	Djece
Eleizer Levi	4	2	1	1
Isak Atijas	4	1	3	—
Mazalta Atijas (Avramova)	2	—	2	—
Cevi Atijas (kod Mazalte)	3	1	2	—
David Baruh	4	1	3	—
Benjamin Oštrić ¹⁷	2	1	1	--
Benjamin Rajh	3	2	1	--
Davida Kabilja žena«	2	—	2	--
Samuel Atijas	4	1	3	--
Juso Rapić ¹⁹	4	2	1	1
Doja Haj ma Hasona	2	—	2	--
David Atijas	3	1	2	--
Braco Hason	8	3	2	3
Jakov Levi	5	2	3	—
Alberta Albaharija žena ²⁰				
	53	18	19	6«

U stanovima nekih od ovih Jevreja zatečene su još neke porodice ili pojedinci, uglavnom njihovi rođaci, koji su se kod njih sklonili, računajući da će im tu biti sigurnije. Tako su, prema istom izvještaju, uhapšeni:

»1.) Salomon Baruh, rodom iz Dervente, koji se je nalazio kod Davida Baruha.

2.) Sarina Atijas, rodom iz Bihaća, sa 3 člano obitelji.

3.) Atijas Sinka, rodom iz Bihaća, sa 1 članom obitelji.«²¹

Svi uhapšeni Jevreji zadržani su dva dana u zatvoru u Sanskom Mostu, a onda upućeni u Banjaluku, odakle je, prema jednom sačuvanom dokumentu, trebalo da budu prebačeni u koncentracioni logor u Jasenovcu. Međutim, nakon kraćeg zadržavanja u Banjaluci prebačeni su u koncentracioni logor u Staroj Gradiški, gdje su svi pobijeni.

Kada su ustaše došle na vlast, opljačkale su imovinu i oduzele trgovinske i druge radnje od Jevreja u Sanskom Mostu, a tri mjeseca kasnije u vrijeme masovnog pokolja, ubile su i dva ugledna sanska Jevreja: sajdziju Alberta Albaharija i trgovca i rabina Davida Kabilja. Sada je ovo bilo konačno likvidiranje Jevreja u Sanskom Mostu. Samo nekoliko Jevreja i Jevrejki iz Sanskog Mosta preživjelo je rat i strahote koje je njihov narod doživio za vrijeme drugog svjetskog rata, i to oni koji su se zatekli u drugim krajevima.

HAPŠENJE ILEGALNIH SARADNIKA NOP

Nakon što su pohapšeni svi Jevreji i upućeni u koncentracioni logor, zapovjednik Žandarmerijske stanice u Sanskom Mostu narednik Duraković 8. avgusta ponovo predlaže da se 28 Sanjana i Sanjanki uputi u »sabrane i rad-

¹⁷ Benjamin Ožvic, a ne Oštrić.

is David Kabiljo, do rata trgovac i rabin, ustaše ga ubile u ljeto 1941. godine.

¹⁹ Josef Papo, zvani Jus Rapić, brico.

²⁰ Albert Albahari, sajdzija, ustaše su ga ubile u ljeto 1941. godine.

²¹ Arhiv VII, k. 164, br. reg. 51/6—1.

ne logore«. Ovoga puta on se istovremeno obraća isljedniku njemačkog vojnog zapovjedništva u Sanskom Mostu, Zapovjedništvu posade Sanski Most, Kotarskoj oblasti Sanski Most, predlažući da se uhapsu: Ana Miljković, Ana Rušnjak, Desa Kragulj, Persa Brajić, Kristina Petković, Stevan Purkić, Mile Todorović. Jela Novaković, Goja Gvozden, Nada Gvozden, Petar Kantar, Lazo Živković, Ante Marijan, Marta Vasić, Mica Vasić, Muharem Mujić, Ibro Karabeg, Bećo M. Alagić, Saveta Prošić, Radmila Tontić, Branko Miljević, Marko Brajić, Persa Grbić i Mara Grbić.

U ime većine stoji da su održavali tajnu vezu s partizanima, ili da su simpatizeri i partizana i komunista. Na primjer, za Antu Marijana, Hrvata, navodi se da se družio sa »simpatizerima komunizma«, te je na vijest da su Nijemci preoteli Prijedor od partizana rekao: »Nije istina da su Nijemci povratili Prijedor od partizana, nije ih niko danas u stanju iz Prijedora istjerati«; za Beću M. Alagića se kaže da se družio s Ahmetom Kadićem i Hamom Cehajićem prije njihovog odlaska u partizane i pretpostavlja se da i sada pomaže partizane; a za trgovca Marka Brajića navodi se da je potajno pomagao partizane, da im je poslao pola litre joda, što je utvrđeno iz jednog pisma nadenog kod partizana prilikom napada domobrana na Kljevce, marta 1942. godine, zbog čega je Brajić tada bio uhapšen, ali ga je Kotarski sud oslobodio krivnje.²²

Narednik Duraković dostavlja »prednje izvješće na dalju odluku«, napominjući da bi »svaki daljnji obstanak imenovanih u mjestu bio štetan«.

Ustaške i njemačke vlasti u Sanskom Mostu tada su uhapsile ne samo sve navedene već i još neke druge Sanjane. Od imenovanih, zapravo, nisu uhapsili samo djevojku Nadu Gvozden. Uhapšene su smjestili u barake kod Željezničke stanice, gdje su većinu tukli. U zatvoru su samo prenoćili, a onda je većina puštena kući, uz prijetnju da nikom ne smiju pričati šta se tokom noći zbivalo u barakama. U zatvoru su zadržani samo uhapšeni Zdenjani: Stevan Purkić (član ilegalnog NOO), njegova žena Jelena i dvije kćerke, djevojčice od osam i deset godina, Mile Todorović (član ilegalnog NOO) i njegova žena Ruža, koja je bila noseća, njegov brat Uroš sa ženom Milicom i malim djetetom, Pera Kudra i njegova žena Mara sa sinom i kćerkom, braća Milan (predsjednik ilegalnog NOO u Zdeni) i Dušan Davidović, Mirko Mandić i njegova žena Sava sa dva sina, mladića, Bojana Topić i njen sin Mitar (član ilegalnog NOO), Stevo Vučinić i njegova žena Stana, kćer Stoja i snaha Dara, Duja Marjanović, njena kćer Zora, djevojka i svekar Nikola. Ovoj grupi od

28 uhapšenih Zdenjana ustaše i Nijemci su priključili i Mariju Mrđu, koja je bila na Durakovićevom spisku. Sve zajedno uputili su u koncentracioni logor Stara Gradiška, gdje su svi zvjerski pobijeni. Glavni organizator ovih hapšenja bio je ustaša Pero šimić, inspektor političkog odjeljenja Zaštitnog redarstva iz Banjaluke.

Krajem avgusta uhapšena je još jedna grupa Sanjana i otpremljena u logor. O tome je u dopisu Zaštitnog redarstva za grad Banjaluku od 21. decembra 1942. godine zapisano:

»... Velić Alija, Mumin i Sulejman, Burnić Šaban i Jusuf, Šljivar Meho, Rizvić Mumin i Krupić Hajdar, *uhićeni su po ovome redarstvu* u Sanskom Mostu 28. VIII 1942. godine, *u vezi čišćenja pozadine prilikom vođenja operacija na Grmeču*. Isti su bili sumnjivi da održavaju vezu sa pobunjenicima pa ih je ovo redarstvo uhitilo u dogovoru sa njemačkim vojnim zapovjedni-

²² Arhiv VII, k. 151, br. reg. 18/29—1.

štvom i obćim opunomoćenikom vlade N. D. H. u Banjoj Luci. Budući da je to isto bila velika grupa od 70 uhićenika nisu vođeni nikakvi izvidi t. j. nisu sastavljeni zapisnici nego je sve odpremljeno u sabirni logor St. Gradiška, dok traju na ovome području nemir a saveznoj brzojavnj odluci zapovjednika U. N. S.²³ od 30. VII 1942«..²⁴

U navedeni broj od 98 uhapšenih Sanjana (a ne »oko 70«, kako stoji u citiranom dopisu) tokom avgusta 1942. treba ubrajati uhapšene Jevreje, zatim Zdenjane, dvije Sanjanke i grupu od osam Muslimana iz sela Zdene. Salko Velić, otac uhapšenih Velića, inače bogati seljak, odmah je stupio u akciju, pa je potplaćujući ustaške funkcionere uspio da krajem 1944. godine oslobodi iz koncentracionog logora sve uhapšene Muslimane Zdenjane, izuzev Sulejmana Velića, kojeg su ustaše u logoru ubile.

Sanjanka Marija Dodig-Došen, borac 1. krajiške NOU brigade, ležala je teško ranjena u obje noge u partizanskoj bolnici u Božićima, kod Prijedora. Tu su je Nijemci, u ofanzivi na Kozaru, juna 1942. godine uhvatili, odveli u Banjaluku, osudili na zatvor u koncentracionom logoru u Staroj Gradiški, gdje su je početkom 1943. godine ubili.

Poslije navedenih hapšenja i upućivanja grupa Sanjana i Sanjanki u koncentracioni logor, ustaše su 1942. godine uhapsile i Jusufa Kuruzovića i Safeta Mujića iz Starog Majdana, ilegalne saradnike NOP-a i uputili ih u koncentracioni logor Dahau u Njemačkoj, gdje je Kuruzović ubijen, dok je Mujić ostao živ. Nakon izvjesnog vremena ustaše su uhapsile u Starom Majdanu Ibrahima Kuduzovića, Fevzu Mujića i Husu Hadžiahmetovića i otjerali ih u koncentracioni logor, gdje su sva trojica ubijeni.

Poslije navedenih hapšenja i upućivanja grupa Sanjana i Sanjanki u koncentracioni logor, ustaše su 1942. godine uhapsile i Jusufa Kuruzovića i Safeta Mujića iz Starog Majdana, ilegalne saradnike NOP-a i uputili ih u koncentracioni logor Dahau u Njemačkoj, gdje je Kuruzović ubijen, dok je Mujić ostao živ. Nakon izvjesnog vremena ustaše su uhapsile u Starom Majdanu Ibrahima Kuduzovića, Fevzu Mujića i Husu Hadžiahmetovića, i otjerali ih u koncentracioni logor, gdje su sva trojica ubijena.

Prvih dana avgusta 1942. ustaše su uhapsile i sve članove NOO u Starom Majdanu: Iliju Vukovića, Uzeira Šarića, Jevru Dobrijevića, Šefku Mehadžića, Ljubicu Dobrijević, Hašana Hadžibajramovića, Jusufa Talundžića i Ilijaza Arnauta, jer su ostali kod svojih kuća i nisu se povukli na slobodnu teritoriju. Oni su u zatvoru u Sanskom Mostu ostali oko mjesec dana, a onda je uslijedila intervencija grupe uglednih građana Muslimana i ovi su oslobođeni. Međutim, neki odbornici se nisu smjeli vratiti u Stari Majdan, plašeći se ponovnog ustaškog progona, veću su se krili u obližnjim selima.

IZGRADNJA I POSJEDANJE »ZAŠTITNOG BEDEMA« (»POSTAV JUGOZAPAD«)

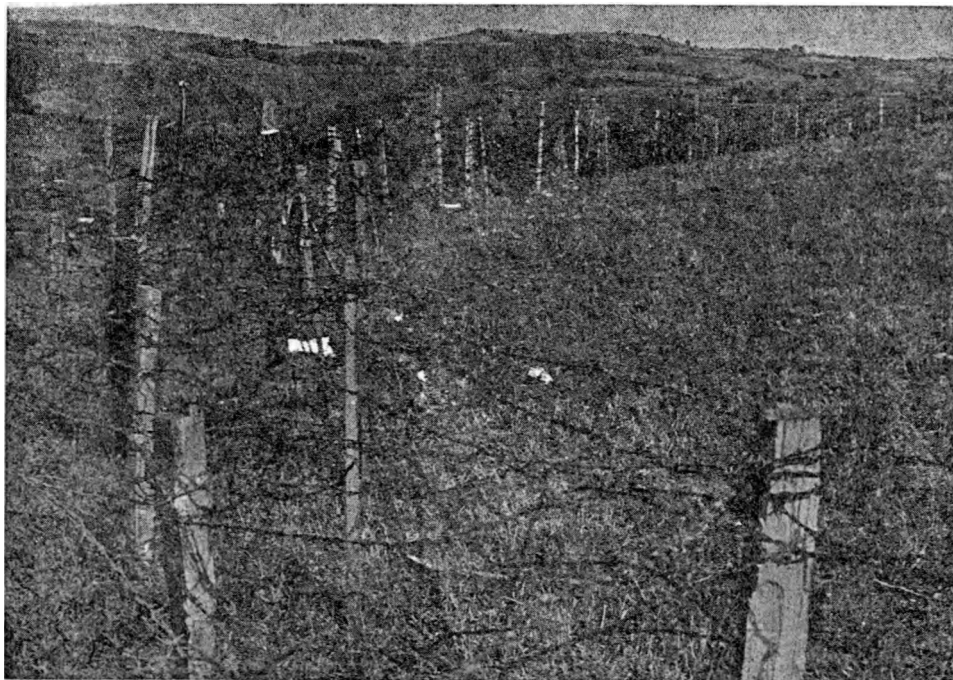
Komandant borbene grupe »Zapadna Bosna«, njemački general-major Stai ocijenio je, kako je rečeno, da se glavnini partizanskih snaga, tj. grupi proleterskih brigada nisu mogle efikasno oduprijeti ni italijanske, ni ustaško-domobranske snage. Suočen sa činjenicom da je glavnina tih snaga već

²³ Skraćenica za naziv zloglasne Ustaške nadzorne službe.

²⁴ Arhiv VII, k. 168. br. reg. 38/6—1.

stigla i u područje tzv. Treće zone i pridružila se tamošnjim partizanskim snagama, te da lako mogu da tako udruženo krenu i preko demarkacione linije, zaključio je da ni postojeće njemačke snage nisu sposobne da se suprotstave partizanima s područja južno od demarkacione linije. Zato već početkom avgusta 1942. godine predlaže da se duž demarkacione linije u zapadnoj Bosni podigne »zaštitni bedem«, ili »Postav Jugozapad«, koji treba da zaštiti njemačko okupaciono područje dok ne pristignu jače njemačke i kvislinške snage za veći poduhvat protiv partizana.²⁵

Tako se u periodu avgust-septembar 1942. godine izgrađuje i utvrđuje prva i, u ovom ratu na tlu okupirane Jugoslavije, jedina utvrđena linija koju je okupator podigao na granici prema slobodnoj partizanskoj teritoriji. Ovaj »zaštitni bedem« protezao se od Bosanskog Novog i Rudica preko Novske planine — Suhače — Pivnice — Hozića kamena — Table (trig. 315) — sela Miške Glave — Vinogradina (k. 348) — sela Šurkova — sela Ivelića — Klupe — Rudnika Ljubije — Runjevice (trig. 527) — sela Džigalovca — Stare Rijeke — Ratkovca — Starog Majdana — Karaule — Igrališta — Demiševaca — Donjeg Kamengrada — Djedovače — Brajić-Tavana — ušća rijeke Dabar u Sanu — Vrhpolja. Na nekim dijelovima ove utvrđene linije su neprekidni rovovi kao na dijelu kod Suhače preko Table i Pivnice do Hozića kamena, dok su najvećim dijelom bile izgrađene tri linije ovih rovova sa bunkerima, povezanim rovovima, a ispred njih su bile prepreke od bodljikave žice i minska polja.²⁶

Početak podizanja utvrđene linije Bosanski Novi—Miška Glava—Brajića Tavan, u ljeto 1942. godine.

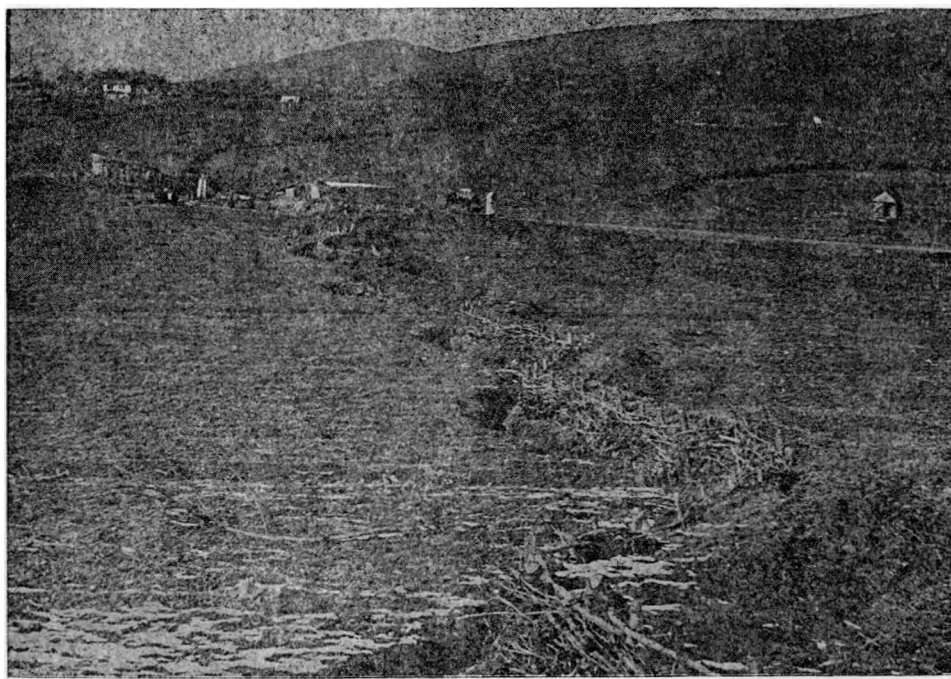
²⁵ M. Leković, n. d., str. 502.

²⁶ Morie Levi: U izviđanju neprijateljskih položaja, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 526—7.

Ovaj »zaštitni bedem« protezao se približnim pravcem njemačko-italijanske demarkacione linije. Od Starog Majdana »bedem« je skrenut pravo na jug, umjesto preko rijeke Sane, jer je trebalo zaštititi sam grad Sanski Most i okolna ustaško-domobranska uporišta.

Prodiranje neprijateljskih jedinica iz Sanskog Mosta prema Brajića Tavanu i Djedovači, prema Kamengradu, Brdarima i Batkovcima uslovalo je, na drugoj strani, da su partizanske jedinice, tokom avgusta-septembra i dalje zauzele i držale položaje nasuprot ovoj neprijateljskoj utvrđenoj liniji.

Izgradnja i zaposjedanje »zaštitnog bedema« kroz sela Batkovce, Brdare, Kamengrad, Krkojevce, Djedovaču i Brajića Tavan dovelo je i do toga da je stanovništvo tih sela napustilo ta područja i povuklo se dublje u sela slobodne podgrmečke teritorije. Kako se vremenom »front« stabilizovao na toj izgrađenoj utvrđenoj liniji, to su spomenuta i još neka sela potpuno opustjela. Prolazak pojedinaca sa slobodne teritorije u sela i do kuća ili zgarišta u napuštenim selima Podlugu, Brdarima, Koprivni, Krkojevcima i drugim bio je skoro nemoguć.

Dio utvrđene linije koju je neprijatelj podigao nasuprot slobodnoj teritoriji Podgrmeča, ljeto—jesen 1942. godine.

Jedini član ilegalnog NOO sela Zdene koji je hapšenje izbjegao bježanjem u šumu iznad sela, Milan Đurđević, u vrijeme izgradnje i posjedanja utvrđene linije na Djedovači uspio se održati prikriven između neprijateljskih položaja i Zdene. Ostao je neprimijećen sve do drugog partizanskog napada na Sanski Most, 10. decembra 1942. godine.

NEPRIJATELJ ZAPOSJEDA DJEDOVACU I BRAJIĆA TAVAN

Gradnju odbrambene linije neprijatelj je započeo na sektoru Sanskog Mosta. Ocijenivši da se od napada partizana ne može braniti iz ravnice, iz samog Sanskog Mosta i neposredne okoline, ustaško-domobranska komanda, po naređenju njemačkog zapovjedništva u gradu, odlučila je da zaposjedne i utvrdi najbliže visove, udaljene 2—3 km od samog grada.

Obavještajni oficir 1. bataljona »Petar Skundrić« Hazim Bilalbegović javio je 4. avgusta Štabu 1. krajiškog NOP odreda, na osnovu informacija dobijenih od »svojih povjerenika iz Sanskog Mosta«²⁷ da neprijatelj utvrđuje čuke oko grada, da je ispod Djedovače dotjerao šest kola bodljikave žice, da 20—30 civila kopa rovove, da neprijatelj priprema gradnju utvrđenja od Kljujića kuće, zdenskog groblja Magarice pa do zdenskog mlina. Prema tim informacijama, neprijatelj je 3. avgusta zaposjeo položaj na Marici, gdje je već iskopao rovove i sada ih opliće žicom. Posada u gradu je znato ojačana, tako da je tada imala i pet topova i osam minobacača. Iz tih oruđa su i danju i noću tukli prema slobodnoj teritoriji, a naročito Djedovaču, računajući da su tu najistureniji partizanski položaji. Tokom avgusta neprijatelj je zaposjeo Djedovaču i Brajića Tavan i odmah započeo i ubrzo sagrađio rovove i bunkere i ispred njih postavio bodljikavu žicu. Ustaško-domobranska i njemačka komanda u Sanskom Mostu računala je da će time obezbijediti odbranu grada od eventualnog napada partizana. Neprijatelj je tih dana znatno ojačao i svoje uporište u Pobježju i Vrhpolju, stvarajući tako jaku odbranu grada.

Četvrtog avgusta neprijatelj je jakim snagama napao na Djedovaču sa ciljem da je zauzme. To mu je i uspjelo, jer je glavnina partizanskih snaga već bila usmjerena prema Vrhpolju. Snage 1. bataljona »Petar Skundrić«, uz pomoć jedne udarne čete iz sastava 2. krajiškog NOP odreda, predveče su u pro tu jurišu uspjele da zbacе neprijatelja sa zauzetog položaja na Djedovači.²⁸

Sjutradan je neprijatelj ponovo krenuo u napad na Djedovaču. Prethodno je artiljerijom tukao partizanske položaje, dok su dva aviona mitraljirala i bombardovala područja Djedovače i Brajića Tavana. Potom je znatno jačim snagama nego prethodnog dana krenuo u napad. Nakon kraće borbe uspio je da potisne partizanske čete i zauzme Djedovaču, a potom i Brajića Tavan. Uveče su partizanske čete pokušale da protuudarom zbacе neprijatelja sa Djedovače i Brajića Tavana, ali nisu uspjele. U tim borbama partizani su imali dvanaest ranjenih i jednog poginulog borca.²⁹

Nakon što je osvojio Djedovaču i Brajića Tavan, neprijatelj je odmah započeo utvrđivati zauzete položaje; kopao je rovove, pravio bunkere i po-

²⁷ Ove informacije, kao i mnoge druge, Bilalbegović je dobio od ilegalnih saradnika NOP-a u selu Zdeni: Stevana Purkića, Mile Todorovića, Milana Davidovića braće Alije, Mumina i Sulejmana Velića, te Šabana i Jusufa Bumića, i to neposredno pred njihovo hapšenje i otpremanje u koncentracioni logor u Staru Gradišku.

²⁸ Izvještaj zajedničkog Štaba 1. i 2. krajiškog NOP odreda od 6. avgusta 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu o borbama kod Agica i Djedovače, Zb. IV/6, str. 205.

²⁹ Izvještaj zajedničkog Štaba 1. i 2. krajiškog NOP odreda od 6. avgusta 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu o borbama kod Aeića i Diedovače, Zb. IV/4, str. 205.

vezivao ih saobraćajnicama, postavljao bodljikavu žicu s minama. U organizovanju ovih akcija, pa i u izradi utvrđene linije i zaposjedanju Djedovače i Brajića Tavana angažovali su se njemački general Štal, ustaški vojskovođa Slavko Kvaternik i general Brozović, koji su 2. avgusta 1942. godine posjetili Sanski Most. S njima je stigla i jedna četa Nijemaca. Za rukovođenje akcijom protiv partizana na ovom sektoru u gradu je ostao ustaški general Brozović.

U izvještaju Župskog redarstva u Banjaluci od 13. avgusta sem ostalog se navodi:

»Prvi cilj akcije bio je zauzet Sanska brda u čemu je i uspjela, a sada naša vojska zauzima Dabar. Otpor partizana je vrlo žestok, ali je na svim položajima slomljen. Sada su partizani daleko od S. Mosta i opasnosti za grad više nema«.

STANJE U DOMOBRANSKIM I ČETNIČKIM JEDINICAMA

Iako je dovođenjem njemačkih i domobranskih jedinica neprijatelj znatno ojačao svoja uporišta u Sanskom Mostu i okolini, moralo-političko stanje u njegovim jedinicama, posebno među domobranima, bilo je veoma slabo. Tome su doprinosili skoro svakodnevni porazi i veliki gubici u borbama s partizanima. O tome će Jovo Vidović, obavještajni oficir Krajiške polubrigade (kasnije 7. krajiške NOU brigade), dostavljajući podatke o neprijatelju u Sanskom Mostu i okolnim uporištima, 8. septembra pisati:

»...Kako mi saradnik javlja, neprijateljska vojska na svim položajima izgubila je svaku moć i nadu, morala uopšte nemaju. Vojnici koji su iz Slavonije javno govore: 'što nema partizana da nas izbave ovih muka' i javno govore narodu da se ne uzda u Nijemce ni najmanje, sva naša borba protiv partizana uzaludna je'.³⁰

Izvještavajući o stanju na područjima koja četnici kontrolišu, Jovo Vidović u tom izvještaju piše:

»... Četničke bande po ovim selima: Sokolovu, Kozici, Tramošnji i drugim tuku narod, siluju žene i svako bezakonje vrše. Budu li ovako produžili još, moći ću uspjeti da dignem iz ovih sela sve sa kukom i motikom na njih«...

Takvo stanje bilo je narednih mjeseci, naročito zbog krajnje oskudice u hrani i slabe odjeće. Iako je godina ovdje bila rodna, snabdijevanje domobranskih jedinica bilo je veoma slabo. Jedan zarobljeni ustaša iz Stratinske početkom oktobra je izjavio da ustaše i domobranski oficiri imaju poseban smještaj za spavanje i izdvojene kuhinje, da vojnici domobrani dobijaju na dan 40 dekagrama hljeba. Redovno im se kuhala čorba od krompira ili graha, dok su rijetko dobijali meso. Najčešće su im kuhane misirače. Mnogi domobrani su nosili civilno odijelo, jer nije bilo dovoljno vojničkih. Zbog slabog moralno-političkog stanja u domobranskim jedinicama, iza svake domobranske satnije ide grupa od 15—20 žandarma, koji održavaju red u vojsci i u pozadini.³¹

*« Arhiv VII, k. 1702, br. reg. 34/1—3.

³¹ Iz sedmodnevnog izvještaja obavještajne službe 3. krajiške NOU brigade od 7. oktobra 1942. godine; Zb. IV, str. 208.

Poslije zauzimanja Ključa i sela sve do pred Vrhpoljem, u Sanskom Mostu je bilo veoma mnogo izbjeglica, koje su ostale bez hrane. Zato je iz Sanskog Mosta otišla »... deputacija u Zagreb i zatražila pomoć da bi se mogla probiti do Ključa da se dočepaju kukuruza, jer su ostali bez hrane«, kako izvještava obavještajni oficir 1. bataljona »Petar Škundrić«, na osnovu podataka dobijenih krajem septembra od ilegalnih saradnika iz grada.³²

³² Arhiv VII, k. 11, br. reg. 48—5.

4. VOJNE AKCIJE U PERIODU JUL-SEPTEMBAR 1942. GODINE

ZAJEDNIČKI STAB 1. I 2. KRAJIŠKOG NOP ODREDA

U toku neprijateljeve ofanzive na Kozaru i neposredno iza nje, veliki broj boraca 2. krajiškog NOP odreda prebacio se preko Sane na slobodnu podgrmečku teritoriju. Od svih tih boraca formirana su tri bataljona, od kojih je jedan bio udarni. Neprijatelj je nešto o tome saznao, jer je zapovjednik posade u Sanskom Mostu izvijestio kako je »dobio sigurne podatke o tome da je 20. jula 1942. godine u Lušci-Palanku došlo iz Like oko 5.000 partizana i da »vjerovatno predstoji napad na Sanski Most.«³³ Međutim, tada, a ni kasnije, u Lušci-Palanku nisu nikada dolazile ličke partizanske jedinice, već se ta informacija, očevidno, odnosi na dolazak kozarskih partizana na područje Podgrmeča, jer su se oni, nakon proboja sa Kozare, okupljali u Lušci-Palanci i njenoj okolini.

Da bi se uskladilo djelovanje 1. i 2. krajiškog NOP odreda, drugom polovinom jula formiran je međuodredski štab, koji su sačinjavali članovi štabova oba odreda koji su se nalazili u Podgrmeču.³⁴ Ovaj zajednički Štab 1. i 2. odreda rukovodio je borbama prema Sanskom Mostu, Ljubiji i Bosanskom Novom, pri čemu je raspored kozaračkih bataljona bio: Udarci prema Sanskom Mostu, 4. prema Starom Majdanu i Ljubiji i 3. prema Suhači i Bosanskom Novom.

Zajednički štab djelovao samo do početka avgusta, kada će Udarci i 4. bataljon 2. krajiškog NOP odreda ući u sastav 2. krajiške NOU brigade, a preostale snage se vratiti na područje Kozare, u sastav odreda.

Djelujući na području sanskog sreza, snage Podgrmeča i Kozare tokom jula i avgusta izvele su više zajedničkih napadnih akcija i učestvovala u nekoliko odbrambenih borbi.

GODIŠNJICA USTANKA

Prva godišnjica ustanka na Podgrmeču je obilježena napadima na više neprijateljskih uporišta i mnogim zborovima naroda i vojske širom ovog slobodnog područja. Tim povodom Operativni štab za Bosansku krajinu uputio je čestitku za »dan slave velikih naših uspjeha i pobjeda, GODIŠNJICU USTANKA, čitavom narodu Bosanske krajine i našoj dičnoj i ju-načkoj partizanskoj vojsci.«³⁵

³³ Zb. IV/6, str. 467.

³⁴ Zb. IV/6, 123.

³⁵ Regionalni muzej u Bihaću, n. f. 31/244.

U čestitki se podsjeća na sve zločine koje su dušmani počinili nad našim narodima, što treba da napaja mržnjom prema okupatorima i izdajicama. Narod i partizanska vojska se pozivaju da neustrašivo i visoko drže zastavu narodnog oslobođenja, da neumorno rade na jačanju jedinstva vojske i naroda, što će dovesti do konačnog oslobođenja ispod tuđinskog jarma.

Borci se pozivaju da učvrste svoje redove i na pojačavanje »sveopšteg rata protiv neprijatelja«.

Stanovništvo slobodnih sela, majke, sestre i junačka omladina poziva ju se da još više prionu na rad i ispune »veliku poruku našeg Vrhovnog štaba: „Ni zrna žita okupatoru, ni otkos sijena, ni grlo stoke“«. Nadalje se konstatuje da je godišnjica ustanka obilježena velikim pobjedama, — oslobođenjem Ključa, Glamoča i Sanice.

Ovdje treba napomenuti da se u svim ratnim godinama ustanak u Bosanskoj krajini vezivao za 2. avgust, iako je on ovdje faktički počeo 27. jula

1941. godine, napadom na Drvar, odnosno u Podgrmeču 29. jula, napadom na žandarmerijske kasarne i opštine, a na Kozari 30. jula, napadom ustanika na žandarme. Razlog za to je, vjerovatno, činjenica da su 2. avgusta vođene mnoge borbe na granici tek oslobođenih sela, a prema obližnjim neprijateljevim uporištima u Sanskom Mostu, Bosanskom Novom, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu, Bosanskoj Dubici, Bihaću i drugim.

OMETEN PARADNI MARS DOMOBRANA

Tokom jula 1942. na području Bosanske krajine izvedeno je više značajnih akcija: oslobođen je Dobrljin, napadnuta su neprijateljeva uporišta u Bosanskom Novom i okolini, oslobođeni Glamoč i Ključ. Za to vrijeme i na sanskom sektoru vođeno je više značajnih borbi.

Noću 14/15. jula partizani su, počev od 3 sata iza ponoći, s područja Djedovače i Sanskih brda jakom mitraljeskom vatrom tukli Sanski Most, ali ne krećući u napad. Tek oko 6 sati izjutra obostrano puškaranje je prestalo, bez gubitaka na obje strane.³⁶

Krajem jula neprijatelj je upućivao znatna pojačanja posadi u Sanskom Mostu. Da bi kod stanovništva i sanske posade podigao moral i vjeru u snagu vojske NDH, obično bi na prilazu samom gradu, od Pobrežja, postrojavali čete za paradni marš i tako ulazili u grad. Tako su 28. jula iz Prijedora kamionima pred Sanski Most došle tri čete. Bilo je to pojačanje koje je iz Banjaluke krenulo toga dana kao pomoć njihovom upravo napadnutom garnizonu u Ključu. Pred gradom su čete, po običaju, postrojene za paradni marš i samo se očekivao dolazak oficira iz Sanskog Mosta radi prijema raporta. Ali, upravo kada su čete bile spremne za raport i pozdrav, a k njima se približavali oficiri na konjima, borci Udarnog bataljona 1. krajiškog NOP odreda su sa brežuljaka iznad Zdene otvorili iznenadnu mitraljasku i pušчанu vatru po četama i pristiglim oficirima. Domobrani su se razbježali, tako da do predaje raporta i pozdrava nije ni došlo.³⁷

Kako su ustaške vlasti u Sanskom Mostu obaviještene da je Ključ već pao u ruke partizana, ovaj bataljon ostao je kao pojačanje njihovog gami-

36 Zb. IV/6, str. 467.

37 Arhiv VII, 161 A, br. reg. 2/4.

zona u Sanskom Mostu, koji je, prema izvještaju Banjalučkog zdruza od 14. avgusta, svaki dan očekivao novi napad partizana³⁸

PETI NAPAD NA USTAŠKO-DOMOBRAANSKO UPORIŠTE U DEMIŠEVCIMA

Kada je Udarni bataljon 2. krajiškog NOP odreda upućen na položaje prema Sanskom Mostu, tamo je zatekao grmečki Udarni bataljon. čim su se sastali štabovi dvaju udarnih bataljona, domaćini su upoznali Kozarčane s položajem neprijateljskih uporišta na ovom sektoru. Đurin Predojević je, između ostalog, kazao da su četiri puta napadali na neprijatelj evo uporište u selu Demiševcima, ali da ga nisu mogli zauzeti. Ranko Šipka, komandant bataljona kozarskih udarnika na to je odmah predložio da se pripremi i peti, zajednički napad. Njegov bataljon će, rekao je, napadati direktno na uporište u Demiševcima, a Grmečlije treba da ga štite od Sanskog Mosta, napadom na Pobježje, gdje je tada neprijatelj takođe imao jako uporište.

Peti napad na neprijatelj evo uporište u Demiševcima izveden je 28/29. jula i trajao je više sati. Kozarčani su uspjeli da protjeraju neprijatelja iz rovova »ali se neprijatelj utvrdio u zidane kuće odakle je davao žestok otpor. Neprijatelju su pristigla i pojačanja iz Trnave i Sane, a pored toga sama artiljerijska vatra i minobacači tukli su između naših jedinica. Popaljene su sve zgrade izuzev utvrđenih odakle su se branili« ..³⁹

Dok su Kozarčani napadali na neprijateljsko uporište u Demiševcima, grmečki udarnici napadali su na Pobježje i obližnja uporišta prema Sanskom Mostu. I oni su uspjeli da izbace neprijatelja iz rovova, ali ne i izi zidanih kuća i još nekih utvrđenih otpornih tačaka.

U toku borbe posade neprijateljevih uporišta u Pobježju i Demiševcima dobile su znatna pojačanja iz uporišta u selu Trnovi i iz Sanskog Mosta, što im je bilo moguće zbog toga što partizani na uporišta u Pobježju i Demiševcima nisu napadali i sa pravca rijeke Sane, odnosno od Podluga.

Pred zoru oba udarna bataljona su se povukla na polazne položaje, uz osjetne gubitke: Grmečlije su imale osam poginulih i 25 ranjenih, a Kozarčani sedam poginulih i 28 ranjenih boraca. Broj od 68 udarnika izbačenih iz stroja govorio je o žestini tih borbi. Zbog tako velikih gubitaka zajednički štab 1. i 2. krajiškog NOP odreda naredio je štabovima udarnih bataljona da odmah izvrše popunu jedinica.

Neprijatelj je u ovim borbama imao četiri poginula i petnaest ranjenih vojnika. U navedenom izvještaju Banjalučkog zdruza od 14. avgusta navodi se da su posade nakon borbe pronašle osam poginulih partizana.⁴⁰

Naredne noći, 29/30. jula oba udarna bataljona su, u tri navrata, otvarala jaku mitraljesku i pušcanu vatru na Sanski Most. Neprijatelj je imao samo jednog ranjenog vojnika, ali je postignut glavni cilj, ovo je bilo još jedno od mnogih uznemiravanja neprijateljskog garnizona u gradu i okolnim selima, što je pojačavalo veliku nesigurnost u redovima domobranske vojske.

ss Zb. IV/6, str. 470.

³⁰ Arhiv VII, k. 161 A, br. reg. 2/4.

⁴¹ Zb. IV/6, str. 473.

OSLOBOĐENJE GORNJE SANICE I SANICKE DOLINE

Nakon zauzeća neprijateljskog uporišta u Ključu odlučeno je da se nastavi gonjenje neprijatelja i napadnu njegova uporišta u Gornjoj Sanici i okolnim selima.

U Gornjoj Sanici neprijateljska posada je imala jedan bataljon (bojnu) jačine oko 470 vojnika.⁴¹ Dio te bojne, jačine oko 80 vojnika, pod komandom satnika (kapetana) Tome Šanteka, pritekao je u pomoć napadnutom garnizonu u Ključu, ali se morao povući u Gornju Sanicu.⁴² Bojna je od naoružanja imala dva minobacača, četiri teška mitraljeza i dosta puškomi trai jeza. U sastavu posade je bilo i oko sto ustaša. Za odbranu mjesta i čitave doline neprijatelj je iskopao rovove i sagradio zemljane bunkere. Najjača uporišta su mu bila na k. 271, južno od Gornje Sanice, zatim kod grupe kuća prema Donjem Budelju, na samoj željezničkoj stanici Gornja Sanica, na Zolakovom brijegu i još nekim dominantnim visovima.⁴³ Ustaško-domobranska posada u Gornjoj Sanici i okolnim selima je bila veoma aktivna: vršila je ispade u okolna slobodna sela, napadala na Međeđe Brdo, prema Gornjem Budelju i Bravsku, a 7. maja 1942. godine prodrila je čak u Jelašinovce. Ustaški poglavnik Ante Pavelić je za Sanicu rekao da je po značaju »treće ustaško uporište«. Borbe protiv ustaško-domobranske posade u Sanici vođene su od prvog dana ustanka: najprije je napadao Jelašinovački odred, potom Sanska četa, a onda 1. i 2. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«. Zbog jačine tih neprijateljskih uporišta dotad nije izvedena akcija radi zauzimanja Sanice i okolnih sela.

Naredbom Operativnog štaba za Bosansku krajinu za napad na neprijateljska uporišta u saničkoj dolini angažovane su: 1. krajiška NOU brigada, 1. bataljon 1. krajiškog NOP odreda i Petrovački bataljon 5. krajiškog NOP odreda.

Prema usvojenom planu napada, zadaci jedinica su bili: 1. brigada, sa dva bataljona, nastupajući od tek oslobođenog Ključa, pa preko Ramića, Kopljenice i Prisjeke napada Donji Budelj, dok njen 1. bataljon preko Biljana prodire u Donju Sanicu; Petrovački bataljon, nastupajući preko Međića glavice, napada na Donji Budelj, a potom u pravcu opštine u Gornjoj Sanici, bataljon »Petar Škundrić« sa 1. četom preko Mahale nastupa prema zgradi Opštine i Željezničke stanice, sa 2. četom od Korjenova napada na Željezničku stanicu i prodire prema zgradi Opštine, dok njegova 3. četa ima dva zadatka — dijelom snaga pravi zasjedu između Gornje i Donje Sanice i odatle obezbjeđuje čete koje napadaju na Gornju Sanicu i sprečava neprijatelja da bježi prema Donjoj Sanici, a drugim dijelom pravi zasjedu na Korjenovu i sprečava dolazak pomoći neprijateljskom garnizonu iz pravca Vrhpolja i Sanskog Mosta. U napadu je učestvovala i baterija haubica 105 mm 1. krajiškog NOP odreda.

Tokom 30. jula u svim četama koje su, prema planu, trebale da učestvuju u napadu održani su sastanci na kojima je vršena politička priprema boraca za predstojeću akciju. Posebno je objašnjavano kakav treba da bude

⁴¹ Zb. IV/6, str. 473.

⁴² Zb. IV/6, str. 473.

⁴³ Stevo Kovačević: Oslobođenje Gornje Sanice 1942. godine i formiranje Prve omladinske radne brigade, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 504

odnos partizana prema mjesnom stanovništvu i zarobljenicima, pri čemu je strogo podvučeno da ni jedan partizan ne smije samovoljno presuđivati uhvaćenim zlikovcima, već ih treba predavati organima vlasti radi preslušavanja i predaje narodnom sudu; borci ne smiju ništa sami da uzimaju, izuzev vojničke opreme i oružja.

Noću 30. jula sve jedinice su zaposjele polazne položaje za napad i tačno pola sata iza ponoći, izvršile napad na neprijateljska uporišta u Gornjoj Sanici i okolnim selima. Najprije su bombaši zasuli bombama neprijateljske bunkere i druge utvrde, na što je neprijatelj odgovorio pušcanom i mitraljeskom vatrom. Partizani su se, prikrivajući se iza zaklona, brzo i vješto prebacivali, približavajući se neprijateljskim otpornim tačkama i zasipajući ih bombama, mitraljeskom i pušcanom vatrom. Ubrzo su grupice neprijateljskih vojnika počele da se prikriveno izvlače iz obruča i bježe prema Donjoj Sanici. Usput su vikali: »Zaokoli, Donja Sanica« što je među neke partizane unijelo kratkotrajnu zabunu, jer su pomislili da neprijatelju iz Donje Sanice dolazi pojačanje. Međutim, komanda 2. čete Bataljona »Petar Skundrić« vrlo brzo je ocijenila da se radi o varci i da neprijatelj, u stvari, pokušava da pobjegne. Zbog toga je sa četom krenula na juriš kako bi zarobila neprijateljske vojnike koji odstupaju. Uz povike: »Juriš!«, »Ura!«, »Razbucaj, Stevanijo!«, »Nagari, nagari!«, »Rodi, godino!« borci su silovito jurišali na grupice neprijatelja i jednu po jednu likvidirali.⁴⁴

Za nepunih pet sati borbe sve partizanske jedinice razbile su neprijateljsku odbranu, zauzele sva uporišta i likvidirale veliki broj ustaša i domobrana. Shvativši da je svaki dalji otpor uzaludan, kapetan Šantek je izdao zapovijest za povlačenje prema Vrhpolju i odmah spalio arhivu. I taman što je iz svoga štaba krenuo prema grupi od oko trideset domobrana, pred zgradom je pogođen metkom. Posljednji otpor, u rovu kod Željezničke stanice, pružao je poručnik Lukšić, koji je tu ubijen zajedno sa većinom domobrana koji su se žestoko branili.⁴⁵

Borci 2. čete Bataljona »Petar Skundrić« primijetili su da grupa Muslimanki bježi niz rijeku Sanicu, pa su im vikali da ne bježe, da partizani ne napadaju žene. Na to bi »one« malo zastajale, ali potom produžavale da bježe. Borci su ih sustigli i primijetivši da nekako čudno izgledaju, pretresli: pod žarom su otkrili poznate ustaške zlikovce i odmah ih zarobili.

Dogodilo se da je komandant Bataljona Mihajlo Skundrić u toku borbe zarobio dvojicu ustaša, i to upravo one koji su ubili njegovog oca i bacili ga niz stijenu. Predao ih je patroli da ih sprovede, da bi im se sudilo.

U likvidiranju bunkera kraj mosta na Sanici istakla se grupa bombaša koju je predvodio desetar Mile Mijatović. S njim su bili bombaši: Dušan Kokanović, Slobodan Stupar, Nikola Vučković-Nebesilo, Janko Bjelobrk i još neki borci. Mile Mijatović je kroz otvor na bunkeru, pored same cijevi ustaškog puškomitraljeza ubacio bombu od koje je poginulo pet ustaša, dok su ostali istrčali napolje i dali se u bjekstvo, ali su poubijani oko bunkera.

Druga četa Bataljona »Petar Skundrić« tokom borbe ubila je oko 36 ustaša i domobrana i zarobila 83. Prva (Bravska) četa ubila je oko 20 nepri-

⁴⁴ Stojan Makić: Oslobođenje Gornje Sanice, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 512.

⁴⁵ Zb. IV/6, str. 473.

jateljskih vojnika i isto toliko zarobila. Kada je svanulo, borba je već bila završena. Tada su borci zašli po šumarcima i grmlju i tražili razbjegle neprijateljske vojnike. Neki su pokušali da pruže otpor, pa su tada ubijena još 23 neprijateljska vojnika, dok ih je 20 zarobljeno. Veća grupa neprijateljskih vojnika, bježeći prema Vrhpolju, kod zaseoka Kordića, u Donjoj Sanici, naišla je na zasjedu dva voda 3. čete i jednog voda 2. čete Bataljona »Petar Škundrić«. Partizani su ih zasuli bombama, a potom izvršili juriš. Tako je grupa razbijena, jedan dio zarobljen, a drugi pobijen.

U ovoj borbi, pored već spomenutih, junaštvom su se istakli svi borci i rukovodioci, a naročito Rade Brkić, komandir 2. čete, zatim Lazo Medić, Rade Manojlović, Dušan Gavran, Cvijo Kukolj, Joj a Miljević, Milan Čalić, Ratko Ilić, Tomo Raković, Dušan Bodiroža, te Kojo i Stevan Stupar. Nakon završetka borbe borci 2. čete okupili su se na Korjenovu, gdje je izvršena smotra jedinice. Poslije kraćeg osvrta na tek završenu uspješnu akciju, sami borci su odali priznanje komandiru Radi Brkiću i političkom komesaru Stojanu Makiću za inicijative i hrabro držanje u ovoj borbi, darujući ih lijepim primjercima zaplijenjenog oružja i opreme.

Samo 1. bataljon »Petar Škundrić« likvidirao je oko 120, a zarobio još toliko neprijateljevih vojnika. Zaplijenio je 146 pušaka, četiri puškomitraljeza, deset pištolja, preko 25.000 metaka i dosta druge ratne opreme. Bataljon je imao dva ranjena i jednog poginulog borca, dok je 1. krajiška NOU brigada imala samo četiri ranjena borca.⁴⁶

Partizanske jedinice nastavile su gonjenje razbijenog neprijatelja, pa su nakon Gornje Sanice oslobodile i Donju Sanicu, Biljane, Ramiće, Krasulje i sva druga sela sve do blizu neprijateljskog uporišta u Vrhpolju, gdje su se, pak, okupili svi izbjegli neprijateljski vojnici iz Gornje Sanice i Ključa.

Tim povodom je Operativni štab za Bosansku krajinu izdao saopštenje o likvidaciji ustaških uporišta, a na kraju i dodatak:

»Iza zauzeća Ključa krajiške udarne i partizanske snage nastavile su svoje pobjedonosno napredovanje, i u silnom naletu zauzele su, nakon krvave borbe, ustaško uporište Sanicu i okolna ustaška gnijezda Ramiće, Biljane, Donju i Gornju Sanicu i još neka.

Pala je Sanica, ... »treće ustaško uporište«, kako je to izjavio zloglasni Ante Pavelić« ...

Na kraju zaključuje:

»Prilikom zauzeća pomenutih ustaških uporišta zaplijenjeno je dosta oružja, municije i ostale vojničke spremne, a pohvatano je i mnogo ustaša koji će svojim životima platiti svu krv koju su prolili i sve muke koje smo propatili«.⁴⁷

SUĐENJE ZAROBLJENIM USTAŠAMA PRED NARODNIM SUDOM U JELAŠINOVCI

Za vrijeme borbi za oslobođenje Sanice partizani su zarobili i u Jelašinovce uputili preko ¹²⁰ ustaša, domobrana i žandarma. Štab 1. krajiškog NOP odreda formirao je vojni sud u kojem su bili: Petar Vojnović, zamjenik komandanta i dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara tog odreda i Hazim Bilalbegović, obavještajni oficir 1. bataljona »Petar Škundrić«. U

⁴⁶ Zb. IV/6, str. 173.

⁴⁷ Zb. IV/6, str. 176.

zgradi škole u Jelašinovcima saslušani su svi zarobljeni, a potom je izvršena provjera svih izjava. Nakon saslušavanja i istrage sud je 1. avgusta održao zasjedanje. Utvrđeno je da je 41 neprijateljski vojnik kriv, da su zločinci koji su se ogriješili o narod i ciljeve NOB, zbog čega su osuđeni na smrt strijeljanjem. Drugog avgusta 1942. godine, na Međeđem Brdu je vojni sud okupljenom narodu i zarobljenom ljudstvu saopštio presudu i za svakog osuđenog podrobno naveo njegovu krivicu. Nakon toga svi osuđeni su strijeljani.

Više od 80 zarobljenih i od suda saslušanih neprijateljskih vojnika i žandarma oslobođeno je krivice, pa su pušteni da idu svojim kućama. Tada je Ljubo Brkić prepoznao Adila (Ibre) Mehmedovića, rezervnog žandarma, koji mu je pomogao u bjekstvu iz ustaškog zatvora. Sud je odmah oslobodio Adila, pa je ovaj otišao svojoj kući u selo, gdje je uskoro biran u NOO Sanice.

Vijest da su partizani osudili samo zlikovce, a sve ostale zarobljene oslobodili i pustili kućama — brzo se čula u Vrhpolju i Sanskom Mostu. Na to su se mnoge porodice koje su iz Sanice i ostalih sela bile pobjegle zajedno sa ustašama i domobranima vratile svojim kućama, nastavljajući prekinute poljske radove.

FORMIRANJE NOVE 1. CETE BATALJONA »PETAR ŠKUNDRIĆ«

Neposredno poslije napada na Sanicu 1. (Bravska) četa 1. bataljona i. krajiškog NOP odreda, odlukom Operativnog štaba, uključena je u sastav Petrovačkog bataljona 5. krajiškog NOP odreda. To su biliiskusni borci, koji su se borili već punu godinu dana, najprije u sastavu Jelašinovačkog odreda, potom u Bravskom vođu Sanske čete i zatim u Bravskoj četi u sastavu 1. bataljona »Petar Škundrić«.

Oružjem zaplijenjenim u napadu na Sanicu naoružano je preko 110 omladinaca, koji su dobrovoljno izjavili želju da se bore, a rodom su bili iz Gornje Sanice, Jelašinovaca i Dabra. Od njih je formirana nova četa bataljona »Petar Škundrić«. Za komandira Čete postavljen je Stevo Kovačević, do tada zamjenik političkog komesara 2. čete, za političkog komesara Miloš Šobot, iz sastava 3. čete, za zamjenika komandira Dušan Gavran i za zamjenika političkog komesara Dušan Kokanović. Na dužnost vodnika u formiranoj Četi došli su Đorđe Kovačević, Lazar šušnica i Milan Damjanović, a za političke delegate vodova Košta Runić, Milan Čalić i Hamo Čehajić. Tako je 1. bataljon, kako je zapisao Stojan Makić, opet imao tri čete.

SUKOBI S NEPRIJATELJEVIM JEDINICAMA

Utvrdivši se na Djedovači i Brajić-Tavanu, neprijatelj je 11. avgusta sa manjom jedinicom od Brajića-Tavana i preko Doca streljačkim strojem krenuo ka dabarskoj crkvi i školi. Tako je preko zaseoka Ilića stigao do Vučkovića i Tubića kuća. Patrole 1. bataljona »Petar Škundrić« primijetile su neprijatelja i to javile Štabu. Ovaj je odmah prema neprijatelju uputio dvije čete, jednu da mu zađe iza leđa, na njegovom lijevom krilu (prema vrelu Dabra) i otud ga napadne, a drugu da ga napadne od pravca Rujna.

Neprijatelj je, međutim, primijetio pokret ovih partizanskih četa i u trku se vratio preko Doca u svoje uporište na Brajića-Tavanu.

Istovremeno je i neprijatelj iz Vrhpolja sa dvije čete krenuo prema Hrastovu i Jezercu, ali ga je, iz zasjede na položajima, sačekala 2. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«, otvorila na njega paljbu i, nakon kraće borbe, vratila u njegovo uporište.

Istog dana neprijatelj je i iz uporišta u Demiševcima manjim snagama krenuo prema Plješevici (Brdari), ali su ga borci 4. bataljona 1. krajiškog NOP odreda vratili na polazne položaje.

Ovim ispadima izvedenim istog dana na tri pravca ojačani neprijateljski garnizon u Sanskom Mostu i posade okolnih uporišta ispitivali su jačinu partizanskih snaga na ovom sektora.

PRVI NAPAD NA NEPRIJATELJSKO UPORIŠTE U VRHPOLJU

Neposredno poslije zauzimanja Saničke doline, Operativni štab je potčinjenim štabovima na sektoru prema Vrhpolju izdao naređenje da u slučaju povoljne situacije napadnu neprijatelja u uporištu Vrhpolje. Međutim, zbog prodora neprijateljskih jedinica na Djedovaču i Brajića Tavan i njihovih ispada prema Dabru, dijelovi 1. bataljona »Petar Škundrić« su se morali rokirati ulijevo, u selo Dabar, pa je na položajima prema Vrhpolju ostao samo 2. bataljon »Zdravko Čelar« 5. krajiškog NOP odreda, pod komandom Milana Zorića.

Po ovom naređenju Operativnog štaba, u napadu na Vrhpolje trebalo je da učestvuje novoformirana 2. krajiška NOU brigada. Zato su 13. avgusta komandant Ratko Martinović i njegov zamjenik Đurin Predojević sa komandantima bataljona Rankom Šipkom, Đurom Štrpcem i Mladenom Obradovićem izvršili izviđanje neprijateljskog uporišta u Vrhpolju.⁴⁸ Tri dana kasnije Operativni štab je izdao zapovijest za napad na to neprijateljsko uporište.⁴⁹

U uvodnom dijelu zapovijesti se navodi da se u selu nalazi neprijatelj jačine oko 600 ustaša i domobrana, a da su oko sela iskopani rovovi. Posebno su utvrđene zgrade Željezničke stanice i Škole, dućan kraj nje i dža^{*}mija. Najbliža uporišta od kojih neprijatelj može očekivati pomoć su na Djedovači i Brajića Tavanu, zatim na lijevoj obali rijeke Sane, u Kljevercima i u Tominskoj Palanci. Iz ovih uporišta neprijatelj stalno ugrožava slobodnu teritoriju i, istovremeno, obezbjeđuje izvoženje žita iz doline Sane. Potom je izložen plan napada, u kome je precizirano:

— Drugi bataljon »Zdravko Čelar« 5. krajiškog NOP odreda, koji se nalazio u selu Peći, na položajima prema Vrhpolju, sa dvije čete napada Tominsku Palanku i potom postavlja zasjedu na cesti, čime će spriječiti dolazak pojačanja neprijatelju od Sanskog Mosta, a sa 3. četom napada most na Sani i Vrhpolju;

— Tri bataljona 2. krajiške NOU brigade napadaju na Vrhpolje, i to: 1. bataljon iz pravca Kamička, 2. bataljon preko Hrastova i rijeke Sanice, a 3. bataljon od Golaje, između ceste i rijeke Sanice;

⁴⁸ Regionalni muzej, Bihać, m. f. 65/231.

⁴⁹ »Zb. IV/6, str. 233—236.

— Prvi bataljon »Petar Skundrić« izvodi demonstrativni napad na neprijateljsko uporište na Brajića Tavanu;

— Baterija 1. krajiškog NOP odreda dobila je zadatak da tuče Brajića Tavan, Djedovaču i Sanski Most.

Napad na neprijatelj evo uporište u Vrhpolju izveden je 18. avgusta 1942. godine. Međutim, u napad su krenuli samo 1. i 3. bataljon i jedna četa 2. bataljona 2. krajiške NOU brigade. Ove snage su u potpunosti izvršile svoje zadatke: iz preko 150 zaklona, u roku od pola sata, jurišem su istjerale neprijatelja i zauzele Vrhpolje, te spalile one objekte koje je neprijatelj upotrijebio kao otporne tačke. Partizani su u kućama iz kojih se pucalo nalazili žene i djecu, ali nikom od njih ništa nisu činili, već produžavali da gone ustaše i domobrane.

Bataljon »Petar Skundrić« izvršio je demonstrativni napad na Brajića Tavan, ali bez značajnijeg rezultata.

U zoru neprijatelj je, dobivši pojačanje, izvršio protivnapad, pa su partizanske jedinice morale da se pod oštrom borbom povlače iz Vrhpolja.

U ovim borbama poginulo je više desetina neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno pet pušaka i oko dvjesto grla krupne stoke i nešto ovaca.⁵⁰

Drugi bataljon 5. krajiškog NOP odreda nije izvršio svoj zadatak. Uz to, dvije čete 2. bataljona 2. krajiške NOU brigade nisu mogle preći rijeku Sanicu; voda je bila duboka, a one nisu imale čamaca, pa zato nisu izvršile postavljeni zadatak. Time se pokazalo da nije bilo dovoljno priprema za organizovanje prelaska četa preko rijeke. To je rečeno i u analizi propusta u ovoj akciji, izvršenoj na konferenciji rukovodećeg kadra 2. krajiške NOU brigade.

DRUGI NAPAD NA NEPRIJATELJSKO UPORIŠTE U VRHPOLJU

Druga krajiška NOU brigada, nakon djeljstva na području između rijeke Sane i Manjače, ponovo je, 28. avgusta uveče, izvršila novi napad na neprijateljsko uporište u Vrhpolju. Ali, kako se neprijatelj poslije prvog partizanskog napada znatno utvrdio, ogradio bodljikavom žicom i ojačao novim jedinicama, napad nije uspio. Borci su bili spremni za juriš, ali Štab Brigade to nije dozvolio jer bi, s obzirom na jačinu uporišta, mnogo boraca stradalo.⁵¹

Rezultati i ove akcije pokazali su da se neprijatelj, utvrđen u uporištima i duž izgrađenog »zaštitnog bedema« od Vrhpolja i rijeke Dabra preko Brajića Tavana — Djedovače — Kamengrada — Starog Majdana — Batkovca i dalje prema Bosanskom Novom, ne može napadati manjim snagama, izvođenjem manjih akcija. Za postizanje uspjeha bilo je neophodno da se koncentrišu jače snage i sa njima se, na osnovi dobro razrađenih planova akcije, ide u napad na neprijateljska uporišta. Zato u narednim danima na ovom sektoru i nema češćih partizanskih akcija. Neprijatelj, pak, upravo u to vrijeme gotovo svakodnevno je vršio ispade iz svojih uporišta prema oslobođenim selima i položajima partizanskih jedinica.

⁵⁰ Regionalni muzej, Bihać, m. f. 65/231.

⁵¹ Iz izvještaja Štaba 2. krajiške NOU brigade Operativnom štabu za Bosansku krajinu o borbama i političkom radu od 16. avgusta do 5. septembra 1942. godine, Zb. IV/7, str. 30.

Neprijatelj iz Vrhpolja je 9. septembra najprije tukao artiljerijom i minobacačima okolne partizanske položaje, a onda jačim snagama krenuo iz uporišta — da bi zaštitio izvlačenje žita s obližnjih njiva. Tri čete 6. krajiškog NOP odreda, koje su na Krasuljama, Pištanici i Pećima držale položaje prema ovim uporištima, neprijateljsku pješadiju su dočekale vatrom i nakon kraće borbe natjerale ju u bjekstvo i povratile je u uporište. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih, a partizani nisu imali gubitaka.⁵³

Iz uporišta na Djedovači neprijatelj je 13. septembra jednom četom iz sastava 10. pješadijske pukovnije vršio nasilno izviđanje u pravcu kote 424, zaseoka Milinkovići u Dabru. Sa tih položaja jedna četa partizana, naoružana i sa tri puškomi tra i jeza, dočekala je ovu četvu. Međutim, partizani su se morali povući ka zaseoku Stupari u selu Eminovcu. Poginuo je jedan domobran, a jedan je ranjen.⁵⁴

Neprijatelj sa Djedovače 14. septembra je ponovo krenuo iz svog uporišta. Prethodno je artiljerija iz Sanskog Mosta tukla u pravcu Dabra i Eminovaca. Partizani su bili prinuđeni na izvjesno odstupanje, ali neprijatelj nije dalje kretao. Jedan domobran je teže ranjen, dok o gubicima partizana nema podataka.

Četa domobrana sa Brajića Tavana 18. septembra je krenula u akciju borbenog izviđanja partizanskih položaja, krećući se pravcem: k. 412 — k. 417

— Rujan, ne nailazeći na jači otpor partizana. Međutim, kada su se domobrani vraćali nazad, partizani su ih tukli jakim mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom, pa su ovi požurili na polazni položaj. U ovoj borbi dva domobrana su ranjena.

Četa domobrana iz uporišta u Vrhpolju 22. septembra krenula je u borbeno izviđanje u pravcu sela Podovi, gdje je bila manja partizanska jedinica, koja se povukla prema Sokolovu. U toj borbi neprijatelj je uspio da zarobi pet boraca i zaplijeni jednu pušku.⁵⁴

Neprijatelj iz Sanskog Mosta, idući po žito, pokušao je 26. septembra da prođe selom Kljevci, ali su ga borci 1. bataljona »Petar Škundrić« iznenadno napali iz zasjede. Ubijena su dva neprijateljska vojnika, a jedan je ranjen, dok su partizani imali jednog ranjenog. Kako su domobrani tjerani nekoliko kola, partizani su zaplijenili dva para volova sa kolima i četiri para konja.

Istog dana neprijatelj je jakim snagama krenuo i iz Vrhpolja, sa namjerom da prođe kroz Hrastovo. I ovdje su ga partizani 1. bataljona »Petar Škundrić« dočekali iz zasjede, tako da se morao povući. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih vojnika, a partizani dva lakše ranjena borca. Zaplijenjeno je nešto oružja.⁵⁵

Oko 17 sati 28. septembra neprijateljska grupacija, sastavljena od oko 700 domobrana i 600 Nijemaca, ojačana sa dva tenka i blindiranim kolima,

⁵³ Iz izvještaja Štaba 6. krajiškog NOP odreda od 26. septembra 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu o stanju i akcijama odreda, Zb. IV/7, str. 151.

⁵⁴ Bojna relacija Drugog domobranskog zbora za septembar 1942. godine, Zb. IV/7, str. 466.

⁵⁵ Bojna relacija 2. domobranskog zbora za septembar 1942. godine, Zb. IV/7, str. 466 i 467.

⁵⁶ Izvještaj Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 28. septembra 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu o borbama kod Kljevaca, Zb. IV/7, 158.

krenula je u prodor iz Vrhpolja, cestom prema Ključu. Sa položaja u Pećima i Krasuljama dočekale su je jedinice 6. krajiškog NOP odreda. Borbe su vođene i narednog dana, pri čemu je neprijatelj i dalje prodirao, tako da je 30. septembra dospio do Pudin-Hana, a potom ušao i u Ključ.⁵⁶

Prodorom cestom u Ključ neprijatelj je ugrozio Saničku dolinu i žetoece Prve poljoprivredne omladinske radne brigade. Zbog toga prodora i 1. bataljon »Petar Škundrić« morao se sa glavninom locirati u područje sela Korjenova, dok je Bataljon »Zdravko čelar« zauzeo položaje od Donjeg Budelja do Paunovca.⁵⁷

NAPAD NA NEPRIJATELJEVA UPORIŠTA U STAROJ RIJECI I STAROM MAJDANU

Jedinice 4. bataljona 1. krajiškog NOP odreda noću 28/29. septembra napale su ustaško-domobransku posadu u Staroj Rijeci. Partizani su prodrli u selo i zapalili sve zgrade u kojima je ustaško-domobranska jedinica imala svoje položaje, ili u kojima su vojnici stanovali, kao i zgradu uprave Rudnika »Goldvin«. Njihov pokušaj da zauzmu i sam Rudnik nije uspio, jer je prilaz k njemu bio miniran sa svih strana. U to je iz Ljubije stigla pomoć neprijateljskoj jedinici, i to tenkovi i dvije čete, pa su se partizani morali povući. U borbi su zarobljena četvorica ustaša.

Iste večeri dijelovi 3. bataljona 1. krajiškog NOP odreda (s krupskog područja prebačen na sanski sektor) napali su Stari Majdan. Međutim, neprijatelj je i ovdje brzo dobio pomoć iz susjednih uporišta, pa su se partizani morali povući.

U ovim borbama partizani su jedan tenk uništili, a drugi teško oštetili. Zaplijenjeno je nešto ratne opreme. Jedanaest partizana iz oba bataljona je ranjeno.⁵⁸

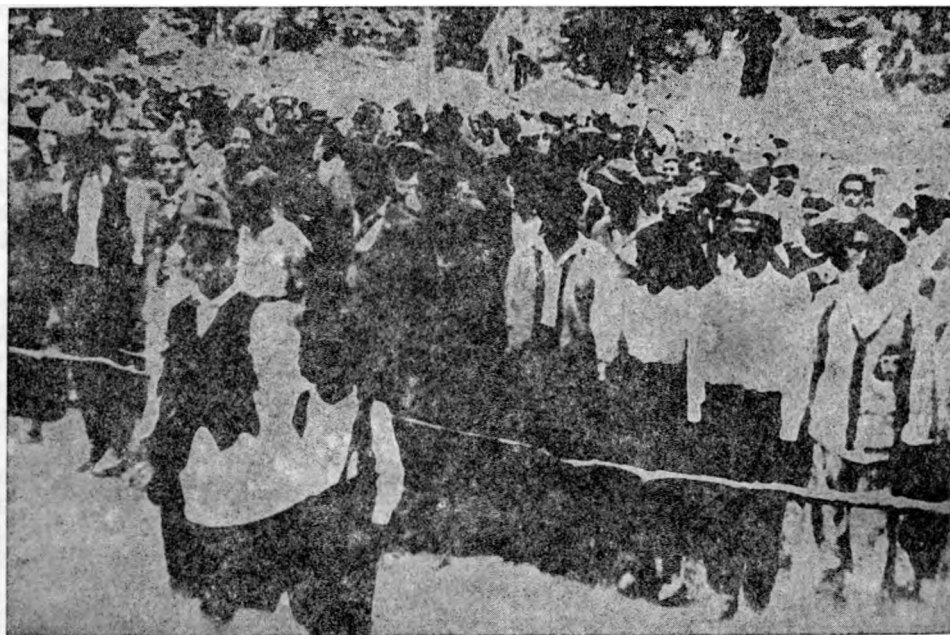
⁵⁶ Isto, str. 159, 169, 174. i 467.

⁵⁷ Izvještaj štaba 1. bataljona »Petar Škundrić« od septembra 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu, Zb. IV/7, str. 178.

⁵⁸ Izvještaj štaba 1. krajiškog NOP odreda od 30. septembra 1942. godine i Bojna relacija 2. domobranskog odbora za septembar; isto, str. 171. i 467.

5. OMLADINSKI I VIŠI VOJNO-POLITICKI KURSEVI ODRŽANI U LJETO I JESEN 1942. GODINE

Osmi i deveti omladinski vojno-politički kurs održani su od 10. jula do 31. avgusta 1942. godine u Benakovcu i Srpskoj Jasenici. Pohađali su ih oko 300 omladinaca i omladinki raspoređenih u šest četa. Jedna od četa u svom sastavu imala je 76 djevojaka. Na ovom omladinskom kursu bilo je i oko 60 mladića s područja Tornine, Kozice, Tramošnje, Podova i Sokolova. Oni su najprije bili u Zaštitnoj četi Štaba 6. krajiškog NOP odreda u Ribniku, odakle su upućeni na omladinski vojno-politički kurs u Benakovcu. Nakon povratka sa kursa dvadeset mladića je otišlo u 1. proletersku NOU brigadu, a ostali u bataljone 6. krajiškog NOP odreda.

Omladinci, učesnici 8. i 9. vojno-političkog kursa na smotri i zboru u Elezovcu.

Na ljetnom kursu pri Vojno-političkoj školi Operativnog štaba u Benakovcu i Srpskoj Jasenici bilo je dosta omladinaca s područja sanskog sreza, pa su po završetku kursa raspoređeni u razne jedinice.

Na završetku rada ova dva omladinska vojno-politička kursa i na početku rada višeg vojno-političkog kursa, u Elezovcu, nedaleko od Srpske Jasenice, (danas Jasenice), održan je veliki narodni zbor, uz prisustvo oko

30.000 ljudi i žena s područja čitavog slobodnog Podgrmeča. Smotru omladinaca koji su završili kurs izvršio je Đuro Pucar Stari, a potom su omladinici i omladinke položili zakletvu. Nakon toga govorili su Đuro Pucar i Dako Nedimović, predsjednik i Stevo Stupar, zamjenik predsjednika Opštinskog NOO Srpska Jasenica, koji su najneposrednije radili na snabdijevanju omladine na kursevima hranom i drugim potrebama. Zboru i smotri omladinaca prisustvovala su i one starješine koje su došle na prvi viši vojno-politički kurs, održan 14. avgusta do 23. septembra 1942. godine. Ovaj kurs pohađalo je 47 desetara, vodnika, zamjenika komandira i komandira četa s područja Bosanske krajine. Među njima je bilo i osam partizana iz Sanskog Mosta na kursu osposobljenih i postavljenih na razne dužnosti: Milan Damjanović iz Kljevaca — za zamjenika komandanta bataljona, Mile Vojinović iz Slatine, Stojan Milinović iz Predojevića Glavice i Simo Peškir iz Dabra — za komandire četa, Pero Vukojević iz Slatine, Mile Mijatović iz Kljevaca, Milan Crnomarković iz Dabra i Luka Manojlović iz Djedovače — za zamjenika komandira četa.

Svi polaznici višeg tečaja Vojno-političke škole Operativnog štaba za Bosansku krajinu vraćeni su u jedinice iz kojih su i došli u školu.

Krajem septembra i tokom oktobra održan je i drugi viši tečaj vojno-političke škole, ali nema sačuvanih dokumenata o polaznicima.

U toku avgusta, septembra i prvih dana oktobra 1942. godine u Jelašincima je radio deseti i po broju učesnika jedan od najvećih omladinskih vojno-političkih kurseva održanih na sanskom srezu i u Podgrmeču. Na kursu je bilo oko 600 omladinaca, od kojih su četiri bili iz Podgrmeča (tri iz Jelašinovaca i jedan iz Potkrajja) i nekoliko djevojaka s područja Drvara i Bosanskog Petrovca. Svi ostali su bili s područja Janja, Pljeve i Kupresa.

Kurs je bio organizovan kao bataljon i imao je čete sa svojim komandnim kadrom, dok su vodnici i deseteri bili kursisti. Komandant kursa bio je Ilija Čića, politički komesar Enver Redžić, zamjenik političkog komesara Zora Nikolić, nastavnik za vojnu obuku Milutin Šaponja, a intendant Petar šušnica. Svaka četa je imala komandira. Milutin Šaponja i komandiri držali su vojnu nastavu. Političku nastavu je držao Enver Redžić, a program je sadržavao desetak tema: o političkom stanju u staroj Jugoslaviji, o borbi KPJ protiv svih oblika socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja, o fašizmu, o ustanku i NOB pod rukovodstvom KPJ, o liniji KPJ u NOB, politici Partije u vezi sa nacionalnim pitanjem, o ulozi SSSR u borbi protiv fašističkih zavojevača, o antihitlerovskoj koaliciji i dr. Svaka četa je imala svoj skojevski aktiv, a kurs i partijsku organizaciju, kojom je rukovođila Zora Nikolić.

Kursisti su svako jutro rano odlazili na Poljance u Grmeč, na mjesto gdje je u početku ustanka bio logor Jelašinovačkog odreda. Tamo su imali nastavu i izvodili vježbe, gdje im je dopremana i hrana u kazanima. Namirnice je obezbjeđivao NOO Jelašinovaca i okolnih sela. Voda za piće dovožena je u buradima na kolima sa vrela Žiljeva.

Kursiste su posjećivali komandant i politički komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nađ i Osman Karabegović, a jednom Vlado Zečević, član Vrhovnog štaba NOP i DVJ. Dolazili su i drugi vojni i politički rukovodioci sa područja Podgrmeča i Bosanske krajine.

Na završetku ovog najmasovnijeg omladinskog kursa organizovan je narodni zbor, na kome je održana smotra omladinaca. Narodu i omladini govorili su Đuro Pucar Stari, Košta Nađ i Osman Karabegović. Narod Jelašinovaca i okolnih sela pripremio je omladincima i ostalim gostima bogatu trpezu, sa željom da i tako nagradi trud omladinaca i počasti ih pred njihov odlazak u brigade, u borbu. Omladinci s područja Kupresa, Janja i Pljeve tražili su da budu raspoređeni u 3. krajiški NOP odred, jer su bili saznali da će se od tog odreda formirati 7. krajiška NOU brigada, a preostali omladinci i omladinke otišli su u druge krajiške brigade.

Drugom polovinom 1942. godine još nekoliko grupa omladinaca s područja Tramošnje, Kozice, Podova, Ilidže i Sokolova otišlo je na omladinske vojno-političke kurseve održane u Podgrmeču. No i četnici su tog ljeta pripremili održavanje omladinskog vojnog tečaja u zgradi Škole u Kozici, i za to okupili dvadesetak mladića. Međutim, partizanski obavještajac Jovo Vidović je nagovorio te mladiće da svi pobjegnu s tečaja, pa su prešli rijeku Sanu i, preko Sanice, došli na partizanski kurs u Jasenicu. Tako će se desiti da krajem 1942. godine bude malo kuća u Kozici i ostalim selima iz kojih nije bio bar jedan omladinac koji je završio kurs u Podgrmeču i za tim se borio u krajiškim ili proleterskim brigadama.

6. FORMIRANJE 6. KRAJIŠKE NOU BRIGADE

Nakon odlaska Udarnog bataljona u sastav novoformirane 2. krajiške NOU brigade, 1. krajiški NOP odred je imao četiri bataljona, od kojih su 1. i 4. djelovali na sanskom, 2. na novsko-japranskom i 3. na krupskom sektoru. U međuvremenu došlo je do formiranja novih četa, među kojima i već spomenuta 1. četa 1. bataljona, ali i do popune novim borcima svih drugih četa.

Došlo je do izvjesne izmjene i u sastavu štaba 1. krajiškog NOP odreda. Tako je naredbom Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 12. avgusta za zamjenika političkog komesara tog odreda postavljen Dimitrije Bajalica.⁵⁹ do tada politički komesar zaštitne jedinice Vrhovnog štaba, dok je dotadašnji zamjenik političkog komesara Odreda dr Moni Levi otišao na dužnost upravnika bolnice u Lastvama.⁶⁰ Međutim, krajem septembra je Velimir Stojnić, politički komesar 1. krajiškog NOP odreda, izabran za člana Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, pa je na tu dužnost postavljen Dimitrije Bajalica, a na njegovo mjesto Uroš-Roca Bogunović, do tada politički komesar 3. bataljona ovog odreda.

Brojno stanje i naoružanje 1. krajiškog NOP odreda pred reorganizaciju

Drugom polovinom septembra, ili prvom polovinom oktobra, Stab 1. krajiškog NOP odreda izradio je pregled »Brojno stanje ljudstva, naoružanja

Jedinice naziv	boraca			pušaka			SVEGA
	na licu	u rashodu	svega	7,9	ital.	ostai.	
Stab odreda	38	11	47	36	1	—	37
Intendantura	151	—	151	16	3	15	34
Sanitet	239	—	239	31	—	15	46
I bataljon	387	63	450	242	—	—	242
II bataljon	399	73	472	287	3	15	305
III bataljon	430	90	520	303	4	4	311
IV bataljon	381	34	415	275	—	—	275
Baterija	52	—	52	32	—	—	32
Vod za vezu	65	—	65	17	—	—	17
SVEGA:	2140	271	2411	1239	11	49	1299

⁵⁹ Dimitrije Bajalica Baja, učitelj, član KPJ otprije rata, 1936. godine hapšen zbog revolucionarnog rada. U ustanku politički komesar bataljona u Mačvanskom NOP odred. Februara 1942. godine sa grupom Vlade Zečevića prešao Drinu i priključio se Vrhovnom štabu, gdje je, sve do dolaska u Glamoč, bio politički komesar zaštitne jedinice.

⁶⁰ Regionalni muzej, Bihać, m. f. 20/346.

Jedinice naziv	teš. mitralj.	lak mitralj.	puško mitralj.			H&O p			revolvera
			zbroj.	šoše	svega	100 mm	brdski	svega	
Štab odreda									4
Intendantura									17
Sanitet									4
I bataljon	1	—	7	1	8	—	—	—	7
II bataljon	3	—	5	—	5	—	—	—	10
III bataljon	5	—	12	—	12	—	—	—	18
IV bataljon	2	1	4	—	4	—	—	—	9
Baterija	—	—	—	—	—	2	1	3	6
Vod za vezu									
SVEGA:	11	1	28	1	29	2	1	3	75

Naziv jedinica	municija za karabine				municija za mitraljeze				
	7,9	i tal.	ost.	Svega	teš. m.	lak. m.	p. mit.	šoše	Svega
Štab odreda	1830	20	—	1850					
Intendantura	690	49	215	954					
Sanitet	1022	—	655	1677	—	—	—	—	—
I bataljon	7350	—	-	7350	450	—	830	60	1340
II bataljon	7220	120	128	7468	500	—	1469	—	1969
III bataljon	15060	80	80	15220	2450	-	2610	—	5060
IV bataljon	6560	—	—	6560	2170	500	470	—	3140
Baterija	1600	—	—	1600					
Vod za vezu	620	-	-	620					
SVEGA:	41952	269	1078	43299	5570	500	5379	60	11509

Naziv jedinice	granata za topove			Brojno stanje konja			
	granate 100 mm	granate za brdski top	metaka za revolver	jahači	za kuh.	bojna komora	svega
Stab odreda	—	—	24	5	2	—	7
Intendantura	—	—	94	—	—	—	—
Sanitet	—	—	22	2	1	—	3
I bataljon	—	—	50	5	9	1	15
II bataljon	—	—	70	2	4	2	8
III bataljon	—	—	120	2	10	5	17
IV bataljon	—	—	50	2	—	1	3
Baterija	67	5	30	2	—	22	24
Vod za vezu	—	—	—	—	—	—	—
SVEGA:	67	5	460	20	26	31	77

i konja⁸¹ koji nije bio potpun, jer, kao što se na kraju pregleda, u napomeni kaže, nisu uračunati svi partizani u zaštitnicama štabova, magacina i si.

Iz pregleda se vidi da je po broju boraca 1. bataljon bio na trećem, a 4. bataljon, u kojem su bile dvije čete sa teritorije sanskog sreza, na četvrtom mjestu u Odredu. Dalje, na jednu pušku 1. bataljona prosječno je dolazilo 30 metaka, a u 4. bataljonu 23 (u Odredu 33). Na jedan teški mitraljez u 1. bataljonu dolazilo je 450 metaka, a u 4. bataljonu 1.170 (u Odredu 506). Jednom puškomitraljezu u 1. bataljonu pripadala su 104 metka, a u 4. bataljonu 117 (u Odredu 187).

Municija zaplijenjena u nekim borbama, a naročito prilikom zauzimanja Prijedora i Budimlić-Japre, brzo je trošena — u mnogim napadnim, a pogotovo odbrambenim akcijama izvedenim tokom juna i jula. Znatne količine municije utrošene su u prvom napadu na Sanski Most, a da pri tom partizani nisu uspjeli zaplijeniti nove količine. Rezervama municije koje su čuvane na području 1. krajiškog NOP odreda, zapravo u Lušci-Palanci i magacinima u Grmeču, raspolagao je Operativni štab za Bosansku krajinu. No i one su početkom avgusta 1942. godine predate proleterskim brigadama, koje su tokom nastupnog marša i borbi od Zelengore do Bosanske krajine ostale s veoma malo municije. Upravo tih dana Štab I operativne zone NOP odreda Hrvatske obratio se Operativnom štabu za Bosansku krajinu sa molbom da mu se pošalje municija, a ovaj ga 11. avgusta izvještava: »Svu našu rezervnu municiju 7,9 mm stavili smo na raspolaganje proleterskim brigadama« ..⁸²

Iz pregleda se vidi da je Odred imao samo dvije haubice i brdski top. Prije toga je top marke »pito«, zaplijenjen u Bosanskoj Krupi 20. juna, upućen Vrhovnom štabu, radi predaje nekoj proleterskoj brigadi. Nije imao ni jednog minobacača, jer su dva ranije zaplijenjena dodijeljena grmečkom Udarnom bataljonu 2. krajiške NOU brigade.

Prvih dana oktobra u svim četama 1. krajiškog NOP odreda vršena je politička priprema boraca u vezi sa najavom da će se Odred uskoro preformirati u brigadu. Svaki borac se osjećao ponosnim što će i njegov Odred postati udarna brigada, a on njen borac. Formiran u drugoj polovini oktobra 1941. godine, ovaj Odred je, pod rukovodstvom Partije, dještovao punu godinu dana, ostvarivši velike uspjehe. Razvijajući svestrane aktivnosti, on je od Podgrmeča stvorio jedno od najjačih partizanskih uporišta ne samo u Bosanskoj krajini već i u zemlji.

NAREDBA O FORMIRANJU 6. KRAJIŠKE NOU BRIGADE

Preformiranje 1. krajiškog NOP odreda u 6. krajišku NOU brigadu izvršeno je na osnovi naredbe Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 14. oktobra 1942. godine. To je, kako se navodi, izvršeno po ukazanoj potrebi i u saglasnosti sa Vrhovnim štabom. Nakon što je, u prvoj tački, rečeno da će »poslove pozadine obavljati novoformirana Komanda područja u Benakovcu«, u naredbi se navodi:

⁸¹ Arhiv VII, k. 1702, dok. 26/2—1.

⁸² Regionalni muzej, Bihać, m. f. 31/233.

»2) Za komandanta VI krajiške N. O. P. U. brigade postavlja se drug Milorad Mijatović, dosadašnji komandant I K. N. O. P. odreda.

Za zamjenika komandanta VI K. N. O. P. U. brigade postavlja se drug Petar Vojnović, dosadašnji zamjenik komandanta I K. odreda.

Za političkog komesara VI K. N. O. P. U. brigade postavlja se drug Dimitrije Bajalica, dosadašnji pol. komesar I K. odreda.

Za zamjenika politič. komesara VI K. N. O. P. U. brigade postavlja se drug Uroš Bogunović, dosadašnji zamj. pol. komesara I. K. Odreda.

P. S.

3) Starije i fizički slabe borce izdvojiti iz odreda i predati ih Komandi područja za razne pozadinske službe i straže.

4) Za sanit. referenta VI kraj. N. O. P. U. brigade određuje se drug Dane Mažar.⁶³

Formiranje 6. krajiške NOU brigade izvršeno je 16. oktobra u Lipniku, neposredno po dobijanju naredbe za »pretvaranje« odreda u brigadu. Prvo sjedište štaba brigade bilo je u Lipniku, u školskoj zgradi.

Prilikom formiranja 6. krajiške NOU brigade došlo je do izvjesne izmjene u sastavu dotadašnjih štabova bataljona. Kako je Mihajlo Škundrić postavljen na dužnost komandanta Podgrmečkog područja, za komandanta

Podgrmečki partizani sa zaplijenjenim lakim minobacačem u ljeto 1942. god.

⁶³ Tekst pod »P. S.« dopisan rukom, Zb. IV/7, str. 247.

1. bataljona »Petar Škundrić« određen je Milančić Miljević, dotadašnji zamjenik komandanta bataljona, a na njegovo mjesto Rade Brkić.

Tih dana Brigada je primila dosta novih boraca, tako da je 1. novembra po broju boraca bila najjača brigada pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, čineći gotovo četvrtinu tog sastava. Ona je tada imala 2.259 boraca, od kojih 105 žena, dok je 391 borac bio u rashodu (u bolnici, na oporavku, na kraćem odmoru i si). Od naoružanja imala je 1.299 pušaka, pet automata, jedanaest teških mitraljeza, 29 puškomitraljeza, dvije haubice, brdski top i 75 pištolja. Poređenja radi, tada su ostale jedinice pod komandom Operativnog štaba imale: 1. krajiška NOU brigada — 1.052 boraca, Druga — 1.285, Treća — 870, Četvrta — 1.092 i Peta — 1.401.^M

U vrijeme formiranja 6. krajiške NOU brigade sastav štabova njenih bataljona je bio:

Prvi bataljon »Petar škundrić«: komandant Milančić Miljević, politički komesar Rade Erceg, zamjenik komandanta Rade Brkić, zamjenik političkog komesara Sveto Ličina, intendant Stevica Crnomarković i sekretar Štaba Zdravko Prošić;

Drugi bataljon: komandant Mičo Kolundžija, politički komesar Trivo Bogunović, zamjenik komandanta Mile Davidović, zamjenik političkog komesara Zaim Dizdarević, intendant Košta Drljača i sekretar Štaba Rade Stupar;

Treći bataljon: komandant Hamdija Omanović, politički komesar Ratko Novaković, zamjenik komandanta Uroš Kukolj, zamjenik političkog komesara Redžo Terzić, intendant Savo Žigić i sekretar Štaba Ilija Studen;

Četvrti bataljon: komandant Bogdan čiča, politički komesar Luka Rajić (pravo ime Joahim Jaša Rajter), zamjenik komandanta Vlado Prošić, zamjenik političkog komesara Rajko Jovčić, intendant Ilija Marčetić i sekretar Štaba Radoslav Resanović.

Do sredine januara 1943. godine, u toku formiranja 8. krajiške NOU brigade, kojoj je kao jezgro poslužio 3. bataljon 6. krajiške NOU brigade, došlo je do izmjena u sastavu štabova tri prva po redu bataljona 6. brigade. Tako je za zamjenika političkog komesara 1. bataljona postavljen Lazo Gajanović, za političkog komesara 2. bataljona Stanko Marjanović (do tada komandir 3. čete 1. bataljona), za zamjenika komandanta Lazo čučković i za zamjenika političkog komesara Sveto Ličina (dotad na istoj dužnosti u 1. bataljonu).

Do izmjena u Štabu 4. bataljona došlo je početkom decembra 1942. godine. Razriješeni su dužnosti i otišli na druge dužnosti komandant Bogdan čiča, politički komesar Luka Rajić i zamjenik političkog komesara Rajko Jovčić. Tada je za komandanta Bataljona određen Vlado Prošić, za zamjenika komandanta Ratko Marjanović, za političkog komesara Ivo Oroz i za zamjenika političkog komesara Adem Kovačević.

U komandama četa još više je dolazilo do izmjena, a najčešće zbog toga što su komandiri i politički komesari ginuli ili ranjavani. Zbog toga je bilo teško utvrditi sastav komandi četa.

7. FORMIRANJE KOMANDE PODGRMEČKOG PODRUČJA

Uvođenju u život ovog najvišeg organa pozadinske vojne vlasti u oslobođenom Podgrmeču, što je uslijedilo nakon dolaska proleterskih brigada u Bosansku krajinu, prethodilo je formiranje i veoma korisno djelovanje više komandi mjesta.

Poslije drugog oslobođenja Budimlić-Japre formirana je komanda mjesta. Tokom ljeta 1942. godine komandant Komande mjesta bio je Relja Ličina, njegov zamjenik Bročić, a politički komesar Rihard. U jesen 1942. godine premješteni su Bročić i Rihard, a za pomoćnika komandanta je postavljen Hazim Bilalbegović. O radu ove komande sačuvana su dva dokumenta. Na starijem, pisanom 2. oktobra, stoji otisak okruglog pečata sa petokrakom zvijezdom u sredini i tekstom KOMANDA MJESTA BUD. JAPRA. Drugi dokument je od 14. januara 1943. godine, a potpisao ga je pomoćnik komandanta Hazim Bilalbegović, sa pečatom i zvijezdom petokrakom u sredini i tekst: PARTIZANSKA KOMANDA MJESTA U BUDIMLIĆ-JAPRI. Iz dokumenta se vidi da je komandir partizanske straže pri ovoj komandi bio Trivo Jelisavac.

Nekoliko dana nakon drugog oslobođenja Starog Majdana formirana je Komanda mjesta, pa je za komandanta određen Hazim Bilalbegović, koji je upravo izbjegao iz Sanskog Mosta. Djelovanje ove komande bilo je kratko, jer se poslije prodora Nijemaca u Prijedor (10. juna), a potom u Ljubiju, Staru Rijeku i Stari Majdan, partizanska komanda mjesta morala evakuisati, a onda i rasformirati:

Kada se, početkom juna 1942. godine, smjestio u Lušci-Palanku, Operativni štab za Bosansku krajinu dao je nalog Štabu 1. krajiškog NOP odreda da u tom mjestu formira komandu mjesta. Tada je za komandanta mjesta određen Dragomir Subotić, Pa Nikola Romčević, a za političkog komesara Vaso Praštalo Mladi. Sjedište Komande je bilo u kući Nikole Miljuša.

Neposredno poslije oslobođenja Gornje Sanice (31. jula) formirana je Komanda mjesta; komandant je bio Stevo Crnomarković.

Na osnovi naredbe Vrhovnog komandanta NOP i DV Jugoslavije Josipa Broza Tita, izdate septembra 1942. godine, prišlo se organizovanju pozadinskih vojnih vlasti na oslobođenoj teritoriji. Po toj naredbi na području jednog partizanskog odreda formira se — komanda područja, u oslobođenim mjestima — komanda mjesta, na važnijim tačkama i raskršćima — partizanska straža, u selima — seoska straža. Ovom naredbom predviđeni su sljedeći zadaci komandi područja:

»... a) mobilizacija ljudstva za NOP i DVJ i pozadinske vojne dužnosti;

b) staranje o ishrani, snabdijevanju i smještaju operativnih grupa i pozadinskih vojnih snaga, pribiranje hrane u magacine;

c) obrazovanje vojnih radionica i slagališta i rukovanje njima; organizovanje javnih radova u sporazumu sa NOO-ima;

- d) sanitetska služba u pozadini, obrazovanje sanitetskih ustanova, rukovanje i staranje o njima;
- e) uspostavljanje i regulisanje svih vrsti saobraćaja; staranje o transportu trupa i materijala;
- f) staranje o redu i poretku na teritoriji područja; borba protiv pete kolone, izdajstva, panikerstva i sabotaze, protiv špijunaže i svakog oblika služenja neprijatelju; kontrola nad rukovanjem konfiskovanom imovinom narodnih neprijatelja; vršenje vojne sudske vlasti;
- g) organizacija obavještajne službe;
- n) postavljanje i kontrolisanje komandi mjesta i partizanskih straža;
- i) održavanje tijesnog dodira i saradnje sa NOO-ima i staranje o privođenju u djelo odluka ovih odbora..⁶⁵

Sve formirane komande područja u Bosanskoj krajini stavljene su pod direktnu komandu Operativnog štaba.

Nakon formiranja Komande područja za teritoriju 5. krajiškog NOP odreda. Operativni štab je izdao naredbu o formiranju Komande podgrmečkog područja, upućenu Štabu 6. krajiške NOU brigade i Komandi područja u formiranju:

»Po ukazanoj potrebi, na oslobođenoj teritoriji sjeverno od Grmeča osniva se Podgrmečka komanda područja — sa sjedištem u Benakovcu.

U rejon Podgrmečke komande područja spadaće sva sela na oslobođenoj teritoriji od San. Mosta do Bihaća, uključujući i opštinu Ripač i dio bihačke opštine koji je oslobođen.

Za komandanta područja postavlja se drug Škundrić Mihajlo, dosadašnji komandant bataljona I K. N. O. odreda.

Za zamjenika komandanta područja postavlja se drug Velimir Milutin, dosadašnji sekretar štaba I K. N. O. P. odreda.

Za sekretara komande područja postavlja se drug Stojan Kovačević.

Podgrmečka komanda područja imaće komande mjesta: u Lušci-Palanci i Sanici.

Komandni kadar komandi mjesta u L. Palanci i Sanici ostaje isti.

Komanda područja podijeliće rejone ovih dviju komandi mjesta i izvršiće njihova razgraničenja, formiraće zaštitnicu i sreske, opštinske i seoske straže i držaće ih pod svojom kontrolom, odnosno pod kontrolom komande mjesta.

Za potrebno ljudstvo i oružje komanda podgrmečkog područja obraćće se VI krajiškoj N. O. P. U. brigadi (bivšem I K. N. O. odredu).

Štab VI K. N. O. P. U. brigade (I K. N. O. P. odreda) i novoosnovana Komanda podgrmečkog područja izvršiće formiranje komande područja do 25. oktobra t. g. i podnijeće nam pismeni izvještaj.«

Komanda podgrmečkog područja se smjestila u selu Benakovcu, u zgradu gdje je dotad bio Štab 1. krajiškog NOP odreda, koji se poslije formiranja 6. krajiške NOU brigade, premjestila u Lipnik, a potom u Majkić-Japru.

Osim u Lušci-Palanci i Sanici, u vrijeme formiranja Komande podgrmečkog područja postojala je i Komanda mjesta u Budimlić-Japri, koja je takođe potpala pod ovu komandu.

Oslobođenjem Bosanske Krupe (5. novembra) formirana je i Komanda mjesta u ovom oslobođenom gradu, koja je takođe potpala pod nadležnost Komande podgrmečkog područja.

⁶⁵ Zbornik »Bihačka republika«, knj. 2. Muzej Avnoja i Pounja u Bihaću, 1965. godine, str. 173—175.

« Zb. IV/7, str. 277.

Pčetakom decembra 1942. godine, prema uputstvu Vrhovnog štaba, naređeno je da se pri svim komandama imenuje pomoćnik, a negdje i zamjenik komandanta. Dužnost pomoćnika komandanta mjesta, odnosno područja, bila je da organizuje obavještajnu službu na teritoriji komande.⁶⁷

S obzirom na to da su se operativne jedinice (čete, bataljoni, odred i brigade) nalazili, uglavnom, na položajima, na granici slobodne teritorije, komande mjesta su vrlo brzo postale značajni punktovi preko kojih se, i u kojim se odvijao značajan organizaciono-mobilizacijski i politički rad u naseljima slobodne teritorije. Dalje, čim je formirana Komanda podgrmečkog područja je zajedno sa Komandom mjesta, preuzela dalju brigu o dovršenju gradnje bolnica u Grmeču, zatim magacina za smještaj žita i drugih namirnica.

Komande su obavljale i druge zadatke koji su im dati odlukom o osniavanju: obezbjeđenje bolnica i magacina, skupljanje namirnica i drugih potreba za vojsku, mobilizacija ljudstva za partizanske jedinice, kontrola kretanja ljudi slobodnom teritorijom itd.

Komande mjesta, naročito ona u Budimlić-Japri, razvijale su veliku aktivnost na sakupljanju obavještajnih podataka o neprijatelju. Pomoćnik komandanta Komande mjesta Budimlić-Japra Hazim Bilalbegović organizovao je više ilegalnih obavještajnih punktova na neoslobođenoj teritoriji u selima prema Ljubiji, Prijedoru, Suhaći (novskoj), Bosanskom Novom i Starom Majdanu. Za održavanje veze sa ovim ilegalnim punktovima uspostavljene su ilegalne relejne stanice, sa kuririma koji su prenosili poruke-pisma ilegalnim saradnicima NOP-a na neoslobođenoj teritoriji i od njih donosili obavještenja. Jedna od takvih ilegalnih relejnih stanica bila je u selu Johovici, kojom je rukovodio rudar Nikola Drljača, koji se pred rat vratio iz Amerike. A kuriri su najčešće bile žene, pretežno Muslimanke, zatim stariji ljudi, zapravo starci Muslimani, koji su svoj dolazak na okupiranu teritoriju pravdali kupovinom šećera, soli, duvana, petroleja i si. Ovi kuriri, kao i ilegalne relejne stanice, imali su zadatak i da osmatraju kretanje neprijatelja, te da o tome hitno i detaljno izvještavaju. Zahvaljujući takvoj organizaciji prikupljanja podataka o neprijatelju, skoro redovno su dobijani izvanredno vrijedni podaci o neprijatelju u uporištima na utvrđenoj liniji i u pojedinim uporištima iza nje. Uz pomoć ove ilegalne mreže saradnika blagovremeno su prikupljeni podaci pred proboj »zaštitnog bedema« i za napad na neprijateljski garnizon Bosanski Novi, a potom na utvrđenu liniju prema Sanskom Mostu i na uporište u samom gradu.

Osim ilegalnih relejnih stanica, punktova i kurira postojale su i javne relejne stanice preko kojih su, širom slobodne teritorije, prenošeni pošta, obavještenja, pozivi na sastanke i si.

Komande mjesta su organizovale i otkrivanje neprijateljskih špijuna koji su ubacivani na oslobođenu teritoriju, ili su ranije zavrbovani da rade za neprijatelja. Istina, takvih primjera bilo je malo, jer je ogromna većina stanovništva Podgrmeča bila čvrsto na liniji NOP-a, pa je pojava svakog iole sumnjivog neznanca bila brzo otkrivena. Tako bi svaki špijun odmah bio uhvaćen i već u početku spriječen da nešto učini protiv NOB.

⁶⁷ Raspis Komande područja 5. krajiškog NOP odreda od 1. decembra 1942. godine o organizaciji i zadacima komandi mjesta, Zb. IV/8, str. 239—240.

8. AKTIVNOSTI I DOGAĐAJI NA SLOBODNOJ TERITORIJI U LJETO I JESEN 1942. GODINE

SAKUPLJANJE LJETINE I FORMIRANJE PRVE KRAJIŠKE UDARNE POLJOPRIVREDNE BRIGADE

U ljeto 1942. godine, nakon završetka ofanzive na Kozaru, Nijemci, ustaše, domobrani i četnici koncentrisali su brojne snage u pojedinim uporištima oko Podgrmeča: u Sanskom Mostu, Prijedoru, Ljubiji, Suhaći, Bosanskom Novom i drugdje. Na osnovu procjene takve situacije u Operativnom štabu došlo se do zaključka da će doći do napada većih razmjera i na slobodni Podgrmeč. Shvatajući veliki značaj blagovremenog i potpunog spašavanja ljetine, Operativni štab za Bosansku krajinu već početkom jula 1942. godine intenzivno je radio na organizovanju svih snaga slobodnog Podgrmeča radi izvršenja tog zadatka. U ovom izvještaju Vrhovnom štabu pisanom 26. jula. Operativni štab, pored analize vojno-političke situacije u Bosanskoj krajini i očekivanja većeg napada na Grmeč, piše:

»Podgrmečki kraj, tj. teren I odreda vrlo je žitan kraj, kojega mi ne smijemo pustiti da neprijatelj požnje već dozrelu pšenicu. Pogotovo kada je neprijatelj prisvojio žito čitave kozarske oblasti. U cilju daljnjeg otpora neprijatelju organizovali smo zajednički štab I i II odreda. Organizovali smo takođe preko odbora i uz pomoć vojske vršidbu žita i žetvu. Tu pšenicu odmah ćemo smestiti u grmečke magacine« ..^{es}

Tog ljeta strvno žito je bilo rodilo kao rijetko koje godine, a isto tako kukuruz, povrće i voće. Zato su od jula pa do kraja oktobra glavne preokupacije i aktivnosti kako Sreskog komiteta KPJ za sanski srez tako i svih opštinskih i seoskih NOO, bili žetve, vršidbe, berba kukuruza i voća, spremanje povrća i smještanje ljetine na sigurno mjesto, gdje je neprijatelj neće lako naći. U sakupljanju izvanredno bogate žetve Podgrmečlijama su pomagali i mnogi ljudi i žene s područja 5. krajiškog NOP odreda, koji su, prije svega, radili na području jače ugroženih sela oko Bosanske Krupe, željezničke pruge Bosanska Krupa — Bosanski Novi i prema Novskoj Suhaći. U tom vremenu sagrađeno je više magacina i dosta koševa za kukuruze u planini Grmeč. U njih je spremano žito (vlasništvo domaćinstava pojedinih opština), o čemu je vođena evidencija. Iz tih magacina porodice su, po potrebi, podizale žito i drugo što su u njih spremile.

Tog ratnog ljeta izgledalo je kao da je sve stanovništvo slobodnih sela na nogama. Žnjelo se na brzinu, a usjevi otpremani danju i noću — sa njiva u slobodnoj teritoriji, ali i sa njiva i iz voćnjaka neposredno pred neprijateljskim uporištima. Zahvaljujući takvoj aktivnosti, na sigurnim mjestima

^{es} Izvještaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 26. jula 1942. godine Vrhovnom štabu, Zb IV/6, str. 135—6.

su spremljene veće količine pšenice, kukuruza, ječma, zob, graha, zatim pobranog voća, a posebno šljive, od kojih je dobar dio prerađen u pekmez, a od dijela pripremljen kom i ispečena rakija. Rakija je otpremljena bolnicama za dezinfekciju rana, hirurških instrumenata i ruku sanitetskog osoblja, jer drugih dezinfekcionih sredstava nije bilo, ili bar ne dovoljno.

Prilikom zauzimanja Saničke doline, krajem jula 1942, brojne porodice su zavedene ustaškom propagandom pobjegle u Vrhpolje, Sanski Most i sela između ta dva mjesta. Iza njih su ostale njive pod dozrelom pšenicom i drugim usjevima. Trebalo je žito brzo požnjati i prebaciti da ne bi neprijatelju palo u ruke. Tada dolazi do okupljanja žetelaca s područja Podgrmeča, Bosanskog Petrovca, Drvara i Glamoča i njihovog angažovanja na prikupljanju ljetine u tim tek oslobođenim selima. Uz omladinu, pretežno žensku, dolaze i odrasli ljudi i žene, najčešće sa zapregama ili tovarnim konjima, da bi plodove s ugroženih područja izvlačili u Grmeč i dalje po potrebi.⁶⁹

U Sanicu je šest dana nakon njenog oslobođenja najprije došlo nekoliko stotina omladinaca i omladinki iz Jelašinovaca, Lušci-Palanke, Tuk-Bo-bije, Dabra i drugih sanskih sela Podgrmeča, kao i iz sela Saničke doline, Ribnika i Ključa. Potom je stigla i omladina s petrovačkog sreza, a zatim s područja Drvara, Glamoča i Grahova. Omladina je bila formirana u čete i bataljone, a sredinom avgusta 1942. godine formirana je 1. krajiška udarna

Grupa omladinki i omladinaca dobrovoljne radne čete u Saničkoj dolini, u ljeto 1942. godine.

⁶⁹ Hajro Kapetanović: Prva krajiška udarna poljoprivredna brigada, edicija Podgrmeč u NOB, knji. 3, str. 533—573.

poljoprivredna brigada.⁷⁰ u sastavu 1. bataljona ove brigade bile su i dvije omladinske radne čete sa područja sanskog sreza: Četa iz Jelašinovaca i Četa iz Lušci-Palanke. Komandir Jelašinovačke omladinske radne čete bio je Mićo Karanović, a politički komesar Dara Radulović, omladinka sa Kozare. Komandir Lušcipalanske omladinske radne čete bio je Joja Tišma, a politički komesar Petar Mrda. Vodnici su bili: Bogdan Miljević, Milan Srđić i Stevo Stanivuković. U ovim četama bili su i skojevci: Milka Panjak, Seka Vještica, Gina Miljuš, Nevenka Radanović, Danica Njegovan, Jovan i Đuro Praštalo, Dušan Štetić, Stanko Čulibrk, Mile Vranješ, Đuro Radinović Borka i Bogdan Miljević, Mile Milošević, Jovanka Basara, Jovanka i Živko Munjiza, Persa i Borka Kukolj, Bogdan Basara, Sava Vojvodić, Mirko Njegovan, Mirko Miladinović, Savo Korać, Sava Poznanović, Nikola Miličević i Drago Brkić. U Štabu 1. (saničko-sanskog) omladinskog radnog bataljona bili su i skojevci Dmtar Njegovan i Mirko Stanić, članovi Opštinskog komiteta SKOJ-a.

Brigada je tog ljeta i jeseni, sve do kraja godine, pod izvanredno teškim uslovima, nerijetko ometana neprijateljskim napadima, mitraljirana i bombardovana iz neprijateljskih aviona, uspješno izvršavala postavljeni zadatak i spasila usjeve sa svih tih prostora.

Zajedno s omladincima i mnogim radnicima na ovom veoma značajnom zadatku angažovali su se i brojni partijsko-politički radnici. Rad omladinskih brigada i vozarskih jedinica obezbjeđivale su partizanske brigade i bataljoni.

Sakupljena ljetina sa sanskog, saničkog, novskog i krupskog područja te jeseni i zime je, dobrim dijelom, otpremana Vrhovnom štabu, proleterskim i krajiškim brigadama koje su operisale na pasivnim područjima, ali i jedinicama 5. krajiškog NOP odreda, Dalmacije i Livna. Znatnu pomoć u žitu i drugoj hrani dobili su omladinci i odrasli iz pasivnih krajeva koji su učestvovali u akciji sakupljanja usjeva, tako da su mogli mirnije očekivati narednu zimu.

PRVA SRESKA KONFERENCIJA KPJ

Juna 1942. godine Dušan Mandić je izabran za sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč, pa je razriješen dužnosti sekretara Sreskog

⁷⁰ Prva krajiška udarna poljoprivredna brigada formirana je 14. ili 16. avgusta 1942. godine. Imala je pet bataljona: 1. — sansko-sanički, sa četama: Jelašinovačka, Lušcipalanska i dvije saničke, 2. — Petrovački, sa pet četa, 3. — Drvarsko-glamočki, sa četiri čete, 4. — Grahovski, sa četiri čete. U sastavu 3. bataljona bile su i samostalne čete sastavljene od omladine s područja Ključa, Ribnika i sela između Ključa i Sanice.

Brigada je imala transportno-vozarski bataljon, grupu za vršidbu, grupu za organizovanje ishrane u Brigadi i grupe za kuvanje pekmeza, sabiranje voća i pečenje rakije.

Štab Brigade je bio u sastavu: Ilija Bursać, komandant, Ljuban škundrić, politički komesar, Dušan Tomović, zamjenik komandanta, Zora Popović, zamjenik političkog komesara, Košta Kecman, intendant, Savo Miljuš, nadzornik za prijem i smještaj hrane, Milutin Vujović, odgovoran za kulturni i prosvjetni rad. Pri Štabu Brigade bilo je i nekoliko instruktora SKOJ-a i omladinskih rukovodilaca.

Podaci preuzeti iz navedenog članka H. Kapetanovića, koji je kao sekretar Okružnog komiteta KPJ Ključ-Mrkonjić-Grad, bio jedan od rukovodilaca akcije pribiranja ljetine u Saničkoj dolini.

komiteta SKOJ-a i člana Sreskog komiteta KPJ. Za sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a izabran je Jovo Despot, koji je, istovremeno, postao i član Sreskog komiteta KPJ. Krajem avgusta na rad na području sanskog sreza raspoređena je i Nada Jovović, član KPJ od marta 1940. godine. Ta Crnogorka tih dana je sa proleterskim brigadama stigla u Bosansku krajinu. Ona je raspoređena na dužnost člana Sreskog komiteta KPJ, pa je tokom ljeta, jeseni i zime pretežno djelovala na području lušcipalanske opštine.

Od avgusta 1942. do pred četvrtu neprijateljsku ofanzivu (januar 1943. godine) Sreski komitet KPJ je radio u sljedećem sastavu: sekretar Bjelajac i članovi: Jela Perović, Smiljka Rašeta, Vahida Maglajlić, Nada Jovović, Dušan Stupar Pobro i Jovo Despot, odnosno od oktobra Rajko Stupar. Branko Todić je krajem septembra otišao na partijski rad na području ključkog sreza.

Početkom juna Sreskom komitetu KPJ sanskog sreza na vezu su stavljena i neka tek oslobođena sela oko Ljubije. Upravo 10. juna, na dan ulaska Nijemaca u Prijedor Sreski komitet je držao sjednicu u Budimlić-Japri, raspravljajući o tekućim pitanjima i praveći novi raspored članova za rad u pojedinim dijelovima sreza. Branko Brano Todić, koji je do tada djelovao na području sela Dabra i Grdanovaca, dobio je za rad oslobođena sela Srpske Agiće, Čelu, Mišku Glavu, Šurkovac i još neka. Simo Bjelajac je djelovao na području palanske opštine. Jela Perović i Nada Jovović (kada je stigla) Ahmet Kadić, Esad Cerić, Vaso S. Praštalo kao i omladinski politički radmeđu omladinom. Ubrzo poslije ove sjednice, za člana Sreskog komiteta KPJ došla je Vahida Maglajlić, koja je djelovala među ženama, prije svega u muslimanskim selima Modroj, Zenkovićima, Vršu, Okreću i Kamengradu. Dušan Stupar Pobro je politički radio na području budimlićjapranske, odnosno halilovačke opštine,

Sreski komitet KPJ nije imao sjedište, nego se sastajao po potrebi i skoro uvijek u drugom mjestu. Članovi Komiteta su skoro redovno prisustvovali i sjednicama opštinskih i seoskih NOO.

Članovima Sreskog komiteta u političkom i organizacionom radu na području slobodnih sela sanskog sreza pomagali su i drugi politički radnici koji su djelovali na ovom području među kojima su bili Branko Lastrić, Ahmet Kadić, Esad Cerić, Vaso S. Praštalo kao i omladinski politički radnici: Branko Prokopić, Stojanka Miljatović, Dobrila Grubor i još neki.

Prva sreska konferencija KPJ je održana u četvrtak 17. septembra 1942. godine u Bošnjacima. Konferenciji je prisustvovalo šest partijskih rukovodilaca iz okruga: Šefket Maglajlić, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Podgrmeč, Marko Radović,⁷¹ član tog rukovodstva, Dimitrije Bajalica Baja, politički komesar 1. krajiškog NOP odreda, Slobodan Marjanović, član i rukovodilac Agitpropa Oblasnog komiteta, Slobodan Braco Erceg, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu i Dušan Mandić, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč. Zatim, tu su bili svi članovi tadašnjeg Sreskog komiteta KPJ: Simo Bjelajac, Brano Todić, Jela Perović, Smilja Čopić-Rašeta, Vahida Maglajlić, Nada Jovović, Dušan Stupar Pobro i Jovo Despot. Od 78 članova KPJ sa područja Sanskog sreza, prisutnih na ovoj

⁷¹ Predratni član KPJ, iz Titograda (ranije Podgorica), u Bosansku krajinu došao krajem avgusta 1942. godine sa 5. crnogorskom brigadom. Početkom septembra raspoređen na dužnost člana OK KPJ za Podgrmeč, poginuo u NOB-u.

konferenciji, u radu su, kako se vidi iz zapisnika, učestvovali: Sveto Ličina, zamjenik političkog komesara 1. bataljona i Rajko Jovčić, zamjenik političkog komesara 4. bataljona 1. krajiškog NOP odreda, zatim politički komesari četa: Stojan Makić, Lazo Gajanović i Dragoljub Oljača, onda Milančić Miljević, zamjenik komandanta bataljona, pa Ratko Marjanović, komandir 3. čete 4. bataljona, Đuro Jakšić, predsjednik Opštinskog NO, te Esad Cerić, Rajko Drljača, Đuro Sovilj, Branko Brano Lastrić, Nikola Tankosić, Đuro Latinović i Obrad Šobot. Imena ostalih učesnika ove prve partijske konferencije sanskog sreza nisu zapisana, ali se učesnici sjećaju da su tu bili Rade Erceg i još neki drugovi.

Sačuvan je zapisnik o radu konferencije, a vodila ga je Jela Perović. Pisan je veoma skraćeno, pa se zato iz njega ne vidi koje odgovarao na postavljena pitanja, ali se ponegdje može zaključiti kome je pitanje bilo upućeno, pa je sigurno, taj i dao odgovor.

Prema podacima iz izvještaja sekretara bataljonskih biroa i podatku o broju prisutnih, Sreski komitet KPJ za sanski srez u svom sastavu je imao partijske organizacije u 1. i 4. bataljonu 1. krajiškog NOP odreda, u odredskoj bateriji (čiji članovi nisu prisustvovali konferenciji), u bolnicama na sanskom području — Staroj i Novoj centralnoj bolnici i Koričanici, te u oslobođenim selima sreza. Kako je partijskoj konferenciji prisustvovalo šest članova sreskog komiteta i 78 ostalih komunista, te kako iz 4. bataljona nije došlo dvanaest članova, zatim niko iz haubičke baterije, a vjerovatno je i iz drugih čelija odsustvovao poneki član, može se izvesti zaključak da je na terenu sanskog sreza krajem septembra 1942. godine djelovalo nešto preko sto članova i oko pedeset kandidata za članove KPJ.

Iz izlaganja prisutnih vidi se da se tada prišlo formiranju ilegalnih partijskih organizacija u nekim selima. Treba reći da tada, kao i kroz čitav rat, a jedno vrijeme i poslije rata, KPJ nije radila javno, mada su borci i narod najčešće znali ko su sve članovi KPJ. Međutim, pošto se tada, poslije ofanzive na Kozaru, očekivala jača ofanziva neprijatelja i na Podgrmeč, predviđala se mogućnost da se partizanske snage povuku iz nekih sela u kojima je za tu situaciju trebalo imati članove KPJ o kojima niko, osim partijskog rukovodstva, neće znati. Njihova bi zadaća bila da ilegalno djeluju na tom području za slučaj da bude okupirano. No, kako do takvog većeg napada neprijatelja na Podgrmeč tada nije došlo, i ovi »ilegalni« članovi brzo su se eksponirali svojim radom, tako da nije poznat slučaj da je neko od njih kasnije, prvom polovinom 1943. godine ostao na okupiranoj teritoriji i tamo ilegalno djelovao.

Prema veoma oštroj kritici stanja i rada na terenu sreza, konstatovanoj u zapisniku, stiče se utisak da je to stanje bilo veoma slabo. Međutim, radilo se o tada uobičajenoj praksi da su partijski aktivisti i svi drugi članovi KPJ najčešće bili nezadovoljni ostvarenim, pa su, ne birajući riječi, oštro kritikovali negativne pojave, prije svega samokritički se osvrtni. Nadalje, bilo je i davanja ocjena na osnovu sporadičnih pojava, pojedinačnih slučajeva, ili slabosti. Otuda ocjene: »slabi su odbori«, »politička situacija osrednja«, »odbori nisu svjesni svoje dužnosti«, nar. osi. vlast u Sanici ne valja nikako« i si. Uostalom, otkud se od odbora u tek oslobođenim selima moglo tražiti da rade isto onako dobro kao i odbori u selima koji su postojali skoro godinu dana? Ili, to što je jedan čovjek biran u odbor »da bi mu se osvetilo« i da je on »najgori« — nije se mogla sticati slika o sastavu i

radu NOO i odbornika. To što su neki odbornici upućeni u četvrtu, nije značilo da su loši ljudi, nego da nisu znali ili mogli dobro raditi u odboru, pa su, razumljivo, bili upućeni u četvrtu, jer su po godinama starosti i zdravlju bili sposobni za borbu.

Od propusta i slabosti o kojima se na konferenciji raspravljalo, navodimo samo neke: žito u Srpskim Agićima još nije požnjeveno, aktiv SKOJ-a u Lušci-Palanci nije dobro organizovao učesće omladine u žetvi, pa je rasformiran i uskoro formiran novi, Sreski komitet KPJ nije uspio da ostvari rukovodeću ulogu u svim aktivnostima na čitavom srezu, sem ostalog i zbog toga što je po broju članova bio mali za tako veliku teritoriju (od Dabra i Međeđeg Brda do Volara i Radomirovaca), a još nije bilo ni Sreskog NOO, pa Komitet nije mogao izbjeći ulogu i usmjerivača rada opštinskih i seoskih NOO, i to svakog odbora posebno.

Iz zapisnika se vidi da se tada bilo prišlo i formiranju tzv. skojevskih jezgara od tri do šest članova, i to stoga što su drugovi ovdje pretrpjeli kritiku od strane pokrajinskog rukovodstva i nekih članova CK SKOJ-a, zbog navodno velike brojnosti članova u skojevskim aktivima na području Podgrmeča, o čemu je bilo riječi u prethodnom poglavlju. U jezgru su birani najaktivniji i politički najsavjesniji skojevci. Međutim, takav način organizovanja trajao je veoma kratko, jer je zrelost, borbenost i aktivnost i svih ostalih skojevaca bila na zavidnoj visini, tako da se ideja o stvaranju »SKOJ-a u SKOJ-u« nije realizirala.

Koliko je tada bilo skojevaca na teritoriji sreza, teško je utvrditi, ali s obzirom na to da ih je samo u 4. bataljonu bilo 90, može se zaključiti da ih je na terenu i spomenuta dva bataljona bilo preko 500.

Na završetku rada Konferencije izabran je Sreski komitet KPJ, skoro u ranijem sastavu: sekretar Simo Bjelajac i članovi: Jela Perović, Smiljka Čopić-Rašeta, Vahida Maglajlić, Nada Jovović, Jovo Despot i Dušan Stupar Pobro, dok je Branko Todić, kako je rečeno, poslije Konferencije otišao na novu dužnost, u Sreski komitet KPJ za Ključ.

Iz zapisnika o radu Konferencije vidi se da je bilo riječi i o pripremi za izbore novih odbora, čiji će mandat trajati šest mjeseci, kao i o istovremenoj pripremi za formiranje opštinskih i sreskih NOO. Riječ je o tumačenju i prenošenju naredbe Vrhovnog komandanta o izborima NOO. U toj naredbi tačno je objašnjeno na koji način treba da se izvrši izbor NOO sela, opštine i sreza, koji su njihovi zadaci. Objašnjeno je kakva je uloga NOO u snabdijevanju NOV, šta činiti sa zaplijenjenom imovinom narodnih neprijatelja, ko upravlja javnim zgradama i objektima (željeznicom, putevima, preduzećima, bolnicama i dr.), itd.

Sadržaj naredbe je protumačen na konferenciji, pa i onaj dio gdje se predviđa da u svakom opštinskom NOO mora postojati narodnooslobodilački fond (NOF). Naredbom je predviđeno šta sve ulazi u NOF i kako se prikupljena dobra dijele, pa su, u skladu s tim, Operativni štab i Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu odlučili da se 25% žita, namirnica i drugog upućuje Operativnom štabu (za njegove neposredno potčinjene jedinice i za pomoć drugim jedinicama), 5% se predaje partizanskoj vojsci na terenu sela, opštine i sreza, a 25% ostaje opštinskom fondu za raspodjelu sirotinji i izbjeglicama. Na osnovu direktive dobijene na ovoj konferenciji prišlo se takvom organizovanju NOF-a i pripremi izbora novih odbora i na sanskom srezu. Međutim, sami izbori biće sprovedeni tri mjeseca kasnije, krajem decembra 1942. i prvih dana januara 1943. godine.

BJEKSTVO GRUPE BORACA U ČETNIKE

Na sreskoj partijskoj konferenciji bilo je riječi i o nekim borcima koji su pobjegli u četnike, te o hapšenju nekih harangera. Riječ je o tome da je grupa od devet boraca iz 2. bataljona 2. krajiške NOU brigade 29/30. avgusta za vrijeme boravka i borbi na Manjači — pobjegla u četnike.⁷² Bili su to: Pavao (Laze) Mutić, iz Lušci-Palanke, pisar u 1. četi 2. bataljona, Lazo (Mile) Marčeta, iz Eminovaca, komandir 3. čete 2. bataljona, Milan (Miloša) Dobrijević, iz Brdara, Nikola (Jove) Prošić, iz Otiša, Glišo (Laze) Milinković, iz Dabra; Mihajlo (Nikole) Babić, iz Rasavaca; Mile Jove Vrućinić, iz Zecova; Luka Vidov Kecman, iz Otiša i Stojan Save Veselinović, iz Eminovaca. Za ovim licima štab 2. krajiške NOU brigade 4. septembra je raspisao potjernicu, dostavljajući Operativnom štabu za Bosansku krajinu spisak i lični opis svakog od njih tražeći da se potjernica raspiše preko štabova svih odreda i NOO.⁷³

Bjekstvo ovih boraca u četnike prvi je takav slučaj na području Podgrmeča, pa je vijest o tome pristigla sa Manjače veoma iznenadila borce i narod ovog kraja. Istina, poneki su znali za kolebljiv i kritizerski stav Pavla Mutića, koji je bio i slab borac. Taj aktivni narednik bivše Jugoslovenske vojske više je volio da bude pisar u četi nego na komandnoj dužnosti. On je, znalo se, bio idejni začetnik bjekstva ove grupe u četnike. Teške i naporene borbe vođene s Nijemcima, ustašama, domobranima i četnicima na Manjači pokolebale su i ostale navedene borce, pa i komandira čete Lazu Marčetu, seljaka koji je dotadanjem borbom stekao veliki ugled i postao član KPJ. Njega su pretpostavljeni do tada često hvalili i isticali kao primjer ostalim vodnicima i komandirima. Možda mu je sve to »udarilo u glavu«, pa je smatrao da bi trebalo da ima višu funkciju, što je očekivao među četnicima. Ostali borci su se povelili za svojim komandirima i noću prebjegli među četnike na Manjači. Većina porodica ovih odbjeglih boraca, izuzev porodice Laze Marčete, bile su partizanske, pa ih je izdajstvo njihovih najbližih veoma ogorčilo i uvrijedilo.

Pošto su prebjegli među četnike na Manjači, izgleda da su članovi grupe Mutića i Marčete uspjeli da stupe u vezu sa Gojkom Manojlovićem, koji je tada bio kod svoje kuće i još s nekima. Saznavši nešto o toj vezi, Štab 2. krajiške NOU brigade 14. septembra piše Operativnom štabu da bi trebalo preduzeti potrebne mjere za otkrivanje te veze i njenih aktera.⁷⁴

Neposredno po dobivanju vijesti o bjekstvu ove grupe boraca u četnike, predlažete su mjere za onemogućavanje širenja izdaje, a u sklopu toga i djelovanja pojedinaca u Lušci-Palanci koji su bili poznati kao »italijanaši« i protivnici NOB. Odmah su uhapšeni Slavko Praštalo, aktivni narednik-pilot bivše jugoslovenske vojske i lugar Nikola Čubrilo. Oni su živjeli kod kuće, a optuženi su, pored drugog, da su otkrili mjesto gdje se nalazio partizanski avion, u polju nedaleko od Lušci-Palanke, pa ga je neprijateljski pilot lako

⁷² Zb. IV/7, str. 32.

⁷³ Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo, fond Operativnog štaba za Bosansku krajinu, br. 718.

⁷⁴ Pismo Štaba 2. krajiške NOU brigade od 14. septembra 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu, Regionalni muzej Bihać, m. f. 19/225.

pronašao i zapalio 6. jula 1942. godine. Obojica su sredinom septembra strijeljana.⁷⁵

Septembra 1942. godine uhapšeni su i Mile Marčeta, otac odbjeglog komandira Laze, te Gojko Krunic i Uroš Veselinović, sva trojica iz Bosanskog Milanovca. Prilikom pretresa kuće Mile Marcete pronađeni su »mauzerka« sa 423 metka, oficirska sablja, vojnički ranac, fišeklije, uvijači, jedan dobar i drugi rašiven šinjel, dvije polovne uniforme, dva vojnička čebeta i pištolj »gaser« bez metaka.⁷⁶ U to vrijeme još uvijek je bilo veoma značajno da svaka puška i metak budu kod boraca u četi, na položaju, a Mile Marčeta je, eto, krio pušku sa toliko metaka koliko ih nije imao ni puškomitraljezac, što mu je uzeto kao otežavajuća okolnost. Poslije saslušavanja sva trojica su osuđena na smrt i strijeljana.

Da je većina odbjeglih bez razmišljanja prešla četnicima potvrđuje i to što su se iz te grupe, trojica vrlo brzo vratila u partizane, i to Nikola (Jove) Prošić, Luka (Vida) Kecman i Stojan (Save) Veselinović. Prošić je bio borac NOV do završetka rata, a Kecman i Veselinović su poginuli kao partizani.

U četnicima su ostali do kraja Lazo Marčeta, koji će avgusta 1944. godine poginuti u borbi s partizanima i Pavao Mutić, koji se krio u šumi i poslije rata, pa je ubijen tek 1946. godine. Kao četnik poginuo je i Glišo L. Milinković.⁷⁷ Poslije rata uhvaćen je i četnik Milan Dobrijević.

Bjekstvo grupe boraca u četnike je, kako se vidi, izazvalo dojam kao da se peta kolona pojavila na području Lušci-Palanke,⁷⁸ odnosno da je neprijatelj uspio ostvariti svoj uticaj na neke borce i u jednom broju sela sanskog sreza. Međutim, kasniji događaji, a prije svega povratak jednog broja tih boraca ponovo u partizane i njihovo primanje za borce, pokazalo je da se uopšte nije radilo o nekom djelovanju spoljnog neprijatelja, već da je to bjekstvo izvršeno »pod uticaj em dva-tri nezadovoljnika i šovinstička elementa«.

U to vrijeme otkrivena je neprijateljska djelatnost Lazara Ilića iz Dabra, a borac Dušan Samardžija uspostavio je vezu sa četničkom grupom Laze Marčete. Obojica su uhapšena, pa ih je vojni sud 1. krajiškog NOP odreda saslušao, ispitao svjedoče i osudio na smrt, objavivši 20. septembra presudu. U njoj se navodi da je Lazar Ilić, seljak iz Dabra, osuđen na smrt strijeljanjem zbog toga što je, kao Srbin, bio u službi neprijatelja i dostavljao redovno izvještaje ustaškim i okupatorskim vlastima u Sanski Most, odlazio je na neprijateljsku teritoriju i pored blokade koju su vršili partizani i odnosio izvještaje o našim snagama,⁷⁹ u pozadini je sabotirao, vodio haran*

⁷⁵ Pismo Operativnog štaba od 10. septembra 1942. godine upućeno Štabu 3. krajiške NOU brigade; Regionalni muzej Bihać, m. f. 65/282.

⁷⁶ Pismo Štaba 1. krajiškog NOP odreda od 2. oktobra 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu, Arhiv VII, br. reg. 39/1—2.

⁷⁷ U dokumentu 2. krajiške NOU brigade pogrešno piše Milinović (Laze) Glišo, a treba da piše Milinković (Laze) Glišo.

⁷⁸ Dopis Operativnog štaba od 10. septembra počinje riječima: »Usljed situacije koja je nastala u Palanci, pojavom pete kolone i hapšenja petokolonaša, bivših italijanskih agenata iz zimske afere u Palanci, na čijem je čelu stajao Đilas, poznati ubojica, i Slavko Praštalo«...

⁷⁹ Vjerovatno je Ilić dao i podatak o koncentraciji partizanskih snaga u Lušci-Palanci o čemu izvještava zapovjednik domobranske posade u Sanskom Mostu 20. jula navodeći da je »dobio sigurne podatke« o dolasku 5000 partizana iz Like i da »vjerovatno predstoji napad na Sanski Most«, Zb. IV/6, str. 467.

gu protiv narodnih boraca i javno se izjašnjavao da bi bilo bolje da su došle ustaše nego partizani, napisao je i potpisao pismo koje je nađeno na stolu kotarskog predstojnika u Sanskom Mostu, u kome je iznio podatke o snagama partizana,⁸⁰ a u Sanskom Mostu često se sastajao sa Nalićem, »najvećim krvnikom srpskog naroda i najvećim djecoubicom«. Dušan Samardžija⁸¹ osuđen je što je kao borac pravio harangu, bio u vezi sa grupom boraca koja je iz partizana pobjegla u četnike, a nije htio otkriti svojim starješinama; opijao se, zbog čega je dva puta bio razoružavan i opominjan; napao jednu porodicu u selu; svim svojim postupcima potvrdio da je nepopravljiv i »kao takav štetan za narodno-oslobodilačku borbu«.⁸²

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, na svojoj sjednici održanoj 27. i 28. septembra 1942, analizirao je ove pojave neprijateljskog djelovanja na terenu sanskog sreza. U zaključcima sjednice je, sem ostalog, konstatovano: »Peta kolona prišla je, u zadnje vrijeme, organizovanju svojih banditskih redova i uspjelo joj je da stvori uporište čak u nekim vojnim jedinicama (slučaj Marčeta). Grmečka partijska organizacija mora imati u vidu da se ova aktivnost petokolonaša pojavljuje u momentu poleta našeg ustanka na Krajinu, kao i to da podgrmečki kraj još uvijek nije provjeren kroz jednu težu krizu«.⁸³

Tako se partijska organizacija sanskog sreza neposredno po završetku Prve sreske konferencije KPJ suočila sa pojavama kakvih do tada u Podgrmeču nije bilo: bjekstvom grupe boraca u četnike na susjedno, manjačko područje, izdajom pojedinaca i njihovim služenjem okupatorima i ustašama, i to u vrijeme sve značajnijih uspjeha partizana u borbi protiv svih neprijatelja. Međutim, sva vojna aktivnost partizanskih jedinica sanskog sreza — 1. i 4. bataljon, i mnogih boraca u drugim paratizanskim jedinicama, posebno u 2. krajiškoj NOU brigadi, bila je posve zadovoljavajuća, što se izražavalo kroz visoku svijest i spremnost većine stanovništva i boraca na nove borbe i žrtve. Ali, pojava makar jednog slučaja izdajstva, a pogotovo grupe odmetnika — pa makar ti odmetnici bili na Manjači, jer ih na samom Podgrmeču nije bilo — nametala je pred sve partijske organizacije veći i osmišljeniji politički rad i šire djelovanje, veću budnost, još veće aktiviranje svih rodoljubivih snaga na slobodnoj teritoriji, prije svega omladine i žena okupljenih u njihove organizacije, NOSOBiH i AFŽ, zatim svih NOO i cjelokupnog stanovništva, uključenog u mnoge oblike aktivnog doprinosa opštoj pobjedi. Razvoj događaja u narednim mjesecima i borbe vođene na ovom području pokazali su da je pojava odmetanja grupe boraca u četnike izdaja dvojice-trojice pozadinaca — bio i ostao usamljen slučaj.

AKTIVNOST ORGANIZACIJE ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA (AFŽ)

U proljeće 1942. godine u Lušci-Palanci je održana konferencija žena na kojoj su bile predstavnice odbora žena iz devet sela: Lušci-Palanke, Tuk-

⁸⁰ Ilegalni saradnici NOP-a iz Sanskog Mosta dostavili su partizanskoj komandi i ovaj podatak o izdaji Lazara Ilića.

⁸¹ Dušan Samardžija je bio rodom iz petrovačkog sreza.

⁸² Original u Muzeju revolucije Sarajevo, fotokopija u Regionalnom muzeju Bihać, m. f. 71/338.

⁸³ Arhiv Instituta za istoriju BiH, fond OK KPJ B. K., br. 793.

-Bobije, Jelašinovaca, Otiša, Miljevaca, Skucanog Vakufa, Glavice, Potkraja i praštala. Nakon razmatranja dotadašnjeg rada žena, na konferenciji je izabran prvi Opštinski odbor AFŽ, u koji je iz svakog sela ušla po jedna aktivistkinja. Za predsjednicu je izabrana Stana-ćana Ćulibrk, do tada predsjednica žena sela Tuk-Bobije, za sekretaricu Milka Novaković i za članice: Janja Emaut, Žujka šašić, Sava Beuković, Milja Ćučak (izbjeglica iz Podluga) i još neke drugarice.

Novoformirani Opštinski odbor AFŽ svoje prvo sjedište imao je u kući Ćuđuke Ernaut, gdje je bilo sjedište i Opštinskog komiteta KPJ. članice odbora su skoro sve vrijeme provodile u organizovanju žena na zadacima jačanja NO pokreta.

Pošto su bolnice u Grmeču već, uglavnom, bile završene i u njih smješteni ranjenici, žene su organizovale redovnu posjetu ranjenicima. Svečano odjevene, žene su svakog dana, išle u bolnicu. Nedjeljom bi, pak, išle žene iz dva od ukupno devet sela. One bi prethodno spremile hranu (kajmak, meso, pite, kolače i dr.), zatim pripremale čarape, priglavlke, peškire, košulje i slično. Svaka kuća je, obično davala po nekoliko punih torbi, u težini od desetak kilograma, punih hrane i drugih potreba. Obično bi se iskupilo po pedeset žena u jednu povorku, sa crvenom zastavom na čelu, i svečano odjevene krenule bi ka Korićanici. Svaka je nosila svoju tešku torbu, a poneka i torbu svoje komšinice, koja, iz nekog razloga, toga dana nije mogla poći do bolnice. Sjećajući se tih posjeta ranjenicima. Stana Ćulibrk je zapisala:

»Jedne nedjelje pošlo je preko 50 žena samo iz Jelašinovaca. Svaka je ponijela što je ljepše i bolje imala. Trebalo je da se dogovorimo i šta ćemo reći ranjenicima. U Karakaševom gaju smo zastale da predahnemo. Prišla sam Jovanki Dobrijević, predsjednici Odbora žena iz Jelašinovaca i rekla da bi trebalo reći ženama kako da se ponašaju i da pozdrave ranjenike. Pristala je. Uze zastavu i pope se na jedan panj. Samo što je počela da govori, kad naiđe jedan njemački avion. Letio je sasvim nisko. Žene polije-gaše, a ona ni da mrdne. Ostala je onako na onom panju s razvijenom za-stavom u ruci. Jedna žena joj poviče neka bar savije zastavu, jer je crvena i vidi se iz daljine. Tek tada je sklonila zastavu«.

Kada bi žene stigle u bolnicu, posjetile bi svakog ranjenika, porazgo-varale s njim, darivale ga peškirom, maramicom, čarapama, rukavicama, jabukom i si., dok su ono što su spremile i donijele svim ranjenicima pre-davaile upravi, koja je to raspoređivala ranjenim drugovima, osoblju bolnice i zaštitnici.

Stana Ćulibrk u istom sjećanju navodi:

»Najviše i najbolje su spremale žene Jelašinovaca. I Palanka je lijepo pripremala, ali ne ovako. Od jelašinovačkih žena osobito su se isticale: Trivuna, majka Uroša Kukolja i Jovanka Dobrijević. Nikada nam se nije desilo da neka žena odbije da pomogne ili pođe u akciju«.

Pri povratku iz bolnice žene su odnosile zaprljano rublje, posteljinu, zavoje i dr. To su organizovano prale i potom slale u bolnicu. U Korićanici je bilo malo čiste vode, pa se zato tamo nije moglo prati.

⁸⁴ Stana Ćulibrk: Aktivnost žena Tuk-Bobije, Jelašinovaca i okolnih sela u prve dvije ratne godine, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 299—300.

Ovakve posjete ranjenima organizovane su više od šest mjeseci, i to doslovno svaki dan, sve do evakuacije ranjenika iz bolnice, krajem januara 1943. godine, pod udarima četvrte neprijateljske ofanzive.

Žene drugih sela sanskog sreza na isti način su organizovale redovne posjete Novoj centralnoj bolnici. Takođe su i žene iz ostalih podgrmečkih sela organizovale posjete ovim i drugim bolnicama u Grmeču.

Žene palanske opštine učestvovala su i u sabiranju ljetine sa napuštenih njiva i voćnjaka Gorice, Naprelja i Fajtovaca, od Opštinskog NOO su dobile samo burad u koje je moglo stati po 50 kg pekmeza. Same su morale da dovlače drva, lože vatre, beru šljive, peru ih i pripremaju za kuvanje pekmeza. Po cijele dane i noći ložene su vatre na kojima se kuvao pekmez u šerpama od petnaest do dvadeset litara. Članice AFŽ su tada skuvale toliko pekmeza da su napunile preko sto buradi, odnosno obezbijedile preko 5.000 kg pekmeza. Kako nije bilo čitavih kuća u Goricama, one su spavale po voćnjacima, uz vatre na kojima su neprekidno kuvale pekmez.

Istovremeno, žene su organizovale i vađenje krompira iz napuštenih bašta i njiva ovih sela, otpremajući na desetine kola tog proizvoda u magacine u Grmeču.

Poslije zauzimanja Bihaća i Bosanske Krupe, Opštinski odbor AFŽ Lušci-Palanke dobio je 60 paketa pamuka. Žene su se odmah prihvatile posla i od tog pamuka svaka je otkala po više desetina metara platna za svoje, a neka i po stotinu. Dragojla Čulibrk je takođe bila uzela pamuka na tkanje, ali se razboljela i do napada neprijatelja, krajem januara 1943. godine, nije stigla da otka i preda platno. A kada je zaprijetila opasnost da neprijatelj prodre u selo, ona je najprije sve otkano platno, pređu, vratilo i ostalo stavila u džak i objesila o krošnju jedne šljive, pa tek potom počela da spasava stvari svoje porodice. Kada je neprijatelj, početkom februara 1943. godine, prodrio i u Tuk-Bobiju, opljačkao je sve iz Kuće Dragojle Čulibrk, ali džak na šljivi nije otkriven, pa je Dragojla otkala platno i predala ga partizanskoj bolnici za zavoje.

U vrijeme pripreme i održavanja opštih izbora, žene su bile veoma aktivne na izbornim konferencijama, pa su se izborile da u svakom seoskom i opštinskom NOO bude bar po jedna, a negdje i dvije-tri žene ili omladinke.

S jeseni i zimi 1942/43. godine odbori AFŽ su gotovo svako veče organizovali prela, na kojima su žene zajedno prele vunu i od nje plele čarape, džempere, rukavice, priglavlke i dr. za borce. Sve opletene predmete žene su predavale opštinskom NOO, koji je potom sve predavao Komandi podgrmečkog područja, radi raspodjele.

Nema mnogo sačuvanih dokumenata o aktivnosti odbora AFŽ, pa ni o prikupljenim dobrovoljnim priložima, jer je većina podgrmečke arhive za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive nestala. U jednom prilogu listu »Borba«, zapisano je da je Komanda podgrmečkog područja u vremenu od 1. novembra do 26. decembra 1942. godine dobila brojne darove za vojsku ododbora AFŽ i Saveza omladine. Dio tog priloga glasi:

»... AFŽ i Savez omladine — L. Palanka: 27 pari čarapa, 3 koperte, 3 plahte, 5 jastuka, 1 biljac, 1 par rukavica, 3 para priglavlaka, 19 peškira, 1 maramicu i 2 klupka vunenog prediva; kasnije omladina: 153 para čarapa i 15 pari rukavica a AFŽ: 1 čebe, 36 pari čarapa, 3 para narataka, 7 pari rukavica, 15 peškira, 1 košulja, 1 plahtu, 1 klupko konca i omot duvana...

AFŽ — Fajtovci: 1 vreću vune, 20 jastuka, 9 biljaca, 13 plahta, 17 peškira, 1 maju, 2 maramice, 32 para čarapa, 3 para rukavica i 5 nara-taka...

AFŽ — Jelašinovci: 9 jastuka, 6 biljaca, 20 plahta, 63 para čarapa, 2 para rukavica i 28 peškira...⁸⁵

Svakako, ovo je tek mali dio onoga što je stanovništvo oslobođenih sela sanskog sreza dobrovoljno dalo za NOV u 1942. godini.

Iz zapisnika sa prve Sreske partijske konferencije održane 17. septembra 1942. godine, vidi se da je već tada postojao Sreski odbor AFŽ. Poseban izvještaj o radu organizacije AFŽ tada je podnijela Jela Perović, koja je bila i predsjednica Sreskog odbora AFŽ.

Podatak zabilježen u tom zapisniku — da između Sreskog i seoskih odbora AFŽ ne postoji veza zapisan rukom Jele Perović (ona je vodila zapisnik), bila je preoštra samokritika. Jer, i ona, kao predsjednica, i sve ostale članice Sreskog odbora AFŽ neprekidno su djelovale među ženama, prisustvovala sjednicama opštinskih i seoskih odbora AFŽ, organizovale veoma česte konferencije. Tako se može reći da je u to vrijeme rad žena u slobodnim selima sanskog sreza bio svestran, širok i svakodnevan.

Uskoro poslije održavanja prve Sreske partijske konferencije Jela Popović je izabrana za sekretara Inicijativnog okružnog odbora AFŽ za Podgrmeč, pa je otišla sa terena sanskog sreza, a za predsjednicu Sreskog odbora AFŽ je izabrana Stana Čulibrk.

NOVE ORGANIZACIJE I AKTIVNOSTI SKOJ-a I USAOJ-a

Oblasni komitet SKOJ-a za Bosansku krajinu 4. jula 1942. izvještava pokrajinsko skojevsko rukovodstvo da sanski srez ima Sreski komitet SKOJ-a, ali da opštinska skojevska rukovodstva još nisu formirana, već se tom poslu tek prišlo. Sreski komitet SKOJ-a za Sanski Most ojačan je s nekoliko skojevskih aktivista iz drugih srezova, pa je radio u sastavu: sekretar Jovo Despot i članovi: Rajko Drljača, Vaso S. Praštalo, Đorđe Karan, Stojanka Miljatović i Veljko Vejinović. Od navedenih su Drljača, Karan i Vejinović došli s novskog sreza (Vejinović krajem avgusta). Vaso Praštalo je tada bio na dužnosti političkog komesara Komande mjesta Lušci-Palanka.

Sreski komitet je najprije formirao Opštinski komitet SKOJ-a za područje Lušci-Palanke. Sekretar tog rukovodstva bio je Branko Prokopić, a članovi Drago Brkić, Petra Praštalo i D Mitar Njegovan. Sekretar Prokopić se u toku neprijateljske ofanzive, krajem juna ili početkom jula, prebacio s kozarskog područja u Podgrmeč, a u oktobru i novembru bio je na skojevskom kursu u Majkić-Japri, odakle je otišao najprije za člana, a potom sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za Kozaru.

Za područje opština Bosanski Milanovac i Dabar formiran je jedan Opštinski komitet SKOJ-a i za njegovog sekretara određena je Stojanka Miljatović.

Za područje Halilovačke opštine Opštinski komitet SKOJ-a formiran je u sastavu: sekretar Milan Kolundžija i članovi Anka Antić iz Mrkalja, Jovanka Sređić iz Johovice, Simo Škundrić iz Halilovaca i još jedan skoje-

⁸⁴ Istorijski arhiv KPJ, »Borba« 1942—43, tom I, knj. 2, str. 343.

vac iz Hadrovaca. Već za vrijeme žetve Kolundžija je otišao za člana Opštinskog komiteta KPJ iste opštine, pa je njegovu dotadašnju dužnost preuzeo Simo Skundrić.

Za lipničku opštinu nema sačuvanih podataka, čak ni u sjećanju učesnika tih zbivanja, o tome da li je tada i u njoj formiran opštinski komitet SKOJ-a i u kakvom sastavu je djelovao.

Kada je oktobra-novembra u Majkić-Japri organizovan kurs za skojevske rukovodioce Bosanske krajine (predavanja im je održao Dobrivoje Vidić Baja), Jovo Despot je otišao na taj kurs, a po njegovom završetku raspoređen je za člana Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč. Dok je bio na kursu, na dužnosti sekretara Sreskog komiteta ga je zamjenjivao Rajko Drljača, koji je, konačno, na tu dužnost i postavljen novembra 1942. godine.

Oktobra 1942. godine Sreski komitet SKOJ-a je započeo pripremu za formiranje Sreskog odbora NOSOBiH. U vezi s tim za rad odbora i organizacija NOSOBiH na teritoriji sreza zadužen je Veljko Vejnović. Međutim, do organizovanja opštinskih i Sreskog odbora NOSOBiH došlo je tek poslije prvog omladinskog kongresa, odnosno nakon formiranja Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ). Skojevska rukovodstva su se tada pojavila kao organizatori veoma uspješnih pretkongresnih takmičenja mladih. Masovnosti tog takmičenja svakako je doprinijelo i to da je drugom polovinom 1942. u svim slobodnim selima Podgrmeča bilo dosta omladinaca i omladinki koji još nisu bili stupili u borbu, ponajprije zato što nije bilo dovoljno oružja, ali i zato što su mnogi imali tek 15 ili 16 godina, pa rukovodstva nisu željela da tako mladi idu u borbene jedinice. Uz to, trebalo je, u to vrijeme znatno više nego drugdje, i dosta radnih ruku na slobodnoj teritoriji — u poljoprivredi i drugim radovima. Omladina je tih takmičarskih dana skupljala za jedinice i bolnice čarape, obuću, odjeću, hranu i dr. Rezultati su bili izvanredni, pa su se u Lipniku, u Jelašincima, Majkić-Japri, Bosanskom Milanovcu, Dabru, hadrovcima i dr. povremeno nalazile velike količine raznih predmeta i namirnica koje je omladina, kao dobrovoljni prilog, sakupila u tom svom sveobuhvatnom pretkongresnom takmičenju.

U Šikarama, između Lipnika i Skucanog Vakufa, 7. decembra 1942. godine održan je veliki sreski omladinski zbor na koji je, sa zastavama i transparentima, došla omladina iz svih sanskih podgrmečkih opština. Sumirani su dotadnji rezultati omladinskog takmičenja, a bilo je govora i o predstojećem omladinskom kongresu mladih Jugoslavije i narednim zadacima omladine. Omladini su govorili Simo Bjelajac i omladinski rukovodioci Rajko Drljača, Đurađ Vuković, Nevenka Novaković i Veljko Vejnović. Na zboru je sanska omladina izabrala i svoje delegate za prvi omladinski kongres: Rajka Drljaču, Đurđa Vukovića, Veljka Vejnovića, Nevenku Novaković, Petra Praštala, Bogdana Crnomarkovića i još nekoliko drugih omladinaca i omladinki. Iz vojske je delegiran Rade Erceg, politički komesar 1. bataljona. Na završetku zbora omladinske kulturne ekipe Lušci-Palanke, Lipnika i Hadrovaca izvele su prigodan kulturno-zabavni program.

Po povratku sa Prvog kongresa USAOJ-a, održanog od 27. do 29. decembra 1942. godine u Bihaću, sanski delegati su s puno žara i oduševljenja pričali kako su vidjeli i doživjeli vrhovnog komandanta druga Tita, susreli se s omladinom iz svih krajeva zemlje, saznali za aktivnosti i borbe omladine drugih područja. Delegati su to svoje viđenje prvog omladinskog kon-

gresa, rezultata tadanje borbe i uloge omladine u njoj — na brojnim omladinskim sastancima — prenijeli i na sve ostale omladince i omladinke sanskog sreza.

Tada se formiraju Sreski odbor USAOJ-a, s predsjednikom Veljkom Vejnovićem, i opštinski odbori USAOJ-a u svim opštinama. U tim odborima su, uglavnom, bili skojevci. Već od jeseni 1941. godine u svim sanskim oslobođenim selima djelovali su odbori omladine, ubrzo nazivam odbori NOSOBiH, a sada, nakon Kongresa u Bihaću — odbori USAOJ-a.

Tokom žetve se dogodilo da je Sreski komitet SKOJ-a donio odluku i raspustio skojevski aktiv u Lušci-Palanci. To je konstatovano i na prvoj sreskoj partijskoj konferenciji. O tom aktivu, njegovom neradu i neizvršavanju zadataka raspravljali su, nekoliko puta, i Opštinski i Sreski komitet SKOJ-a. Većina članova aktiva bile su djevojke koje su imale svoje momke u partizanskim jedinicama. One su se s njima revnosno dopisivale, ali i malo radile. Tada je održan sastanak tog aktiva u zgradi Škole u Lušci-Palanci. Došli su Simo Bjelajac, sekretar Sreskog komiteta KPJ, Jovo Despot, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a i još neki omladinski aktivisti. Izlaganje Sime Bjelajca na tom sastanku bilo je veoma zanimljivo i poučno. Jovo Despot se sjeća da je Simo izlaganje počeo riječima:

»Znate, drugarice, ja ću vam morati nešto reći. Vi znate da je u Budimlić-Japri bila jedna dobra i vrijedna skojevka, dopisivala se s nekim drugom, komesarom čete ili bataljona, ali bila veoma slaba u aktivu, slabo radila.

Davo htio, pa se bataljon našao u selu i komesar se sastao sa svojom djevojkom. Pitao je kako je aktivna i kada je čuo da ne radi, da nije aktivna omladinka, on joj je vratio pisma i rekao da neće da čuje za nju.

Ja bih vam savjetovao da se više aktivirate, jer ako ne budete aktivne i vrijedne, nećete moći dobiti ne samo komesara već ni borca-partizana: neće vas uzeti«.

Nakon toga omladinkama i omladincima je saopšteno da je njihov aktiv raspušten i da više nisu skojevci. Međutim, drugi ili treći dan formiran je novi aktiv u koji su ušli oni skojevci iz starog aktiva koji su bili aktivni. Vrlo brzo aktiv se proširio novim omladincima i omladinkama, koji su se tog ljeta odlično pokazali na mnogobrojnim zadacima postavljenim pred omladinu.

POČETAK ORGANIZOVANJA I ŠIROKA AKTIVNOST PIONIRA

Vidjevši kako u pozadini rade njihova starija braća i sestre i svjesni svog dijela odgovornosti u borbi za slobodu, dječaci i djevojčice od 15, 14 pa i 13 godina spontano su se, kao pioniri, počeli uključivati u razne aktivnosti radi pomaganja borbe i NOP-a. Najprije su mnogi od njih znatiželjno prisustvovali raznim skupovima organizovanim po kućama ili gajevima. Najveći broj je sa dječijom radoznalošću slušao šta stariji govore, kako se dogovaraju da urade ovaj ili onaj posao koristan za borbu partizana protiv neprijatelja. Ubrzo su, malo po malo, i pioniri počeli preuzimati neke obaveze i, zajedno sa starijima, izvršavati sve krupnije zadatke. Najprije je to moglo biti da trknu do kuće i pozovu onog ko je bio neophodan, potom prenesu neku usmenu poruku do komšija, a onda i pismo, i to ne samo u susjedno selo već i do sjedišta opštinskih rukovodstava.

Mnogi pioniri i pionirke oduševili su se i prvim priredbama organizovanim u zimu 1941/42. godine, prvim partizanskim pjesmama koje su brzo i oni naučili i pjevali. A kada su vidjeli da omladinci u sklopu ostalih brojnih mjera organizuju kurseve na kojima stiču vojna i politička znanja neophodna da bi mogli stupiti u partizanske jedinice, nije im bilo teško da se i oni, uz pomoć omladinskih aktivista, tako organizuju da bi što više pomagali starijim, da bi svaki od njih došao na red u izvršavanju nekog značajnijeg zadatka, a ne samo pioniri čija je kuća najbliža odboru ili nekoj vojnoj ustanovi i jedinici.

Odlazak na prve narodne zborove, organizovane s proljeća 1942. godine, bio je neposredni povod da se u mnogim selima Podgrmeča, pa tako i sanskog sreza, pioniri organizuju po uzoru na vojne jedinice. Jer, trebalo je organizovano, a to je značilo postrojeni u desetinu, vod, četvu, ili odred doći na zbor, s pjesmom, marširajući kao pravi vojnici, s drvenim puškama na ramenima i trorogim kapama na glavi. Te kape su im najčešće šile njihove jedva nešto starije sestre, i na njih stavljale dosta nevješto izrezane crvene petokrake zvijezde, pa je sve to bilo različitog izgleda, ali njima i narodu veoma drage, jer je svjedočilo o masovnosti.

Obično je jedno selo, a ponegdje i dva, pa i tri, formiralo pionirski odred koji je imao desetare, vodnike, komandire i komandanta, pa, razumije se, i političkog komesara. Te dužnosti su dobijali najbolji u izvršavanju zadataka, pa su na rukave svojih kaputića, majica, kožunčića i si. stavljali i odgovarajuću oznaku, po uzoru na oznake partizanskih starješina.

Odlazeći na razne skupove, zborove, zadatke, pioniri su pjevah poznate partizanske i neke narodne pjesme, ali i pokoju svoju, koju su oni prilagodili svom uzrastu, svojim osjećanjima i poimanjem događaja ili situacije o kojima pjevaju. Najčešće je to bilo veličanje borbe i pobjeda partizana, ali i izrugivanju neprijatelja, a naročito ustaša, njihovog poglavnika Ante Pavelića, četnika, te njemačkih i italijanskih fašista. Bile su to kratke pjesmice, od svega dvije-tri strofe, često sa »sočnim« završetkom — kada je riječ o neprijatelju. Događalo se da pioniri »raporte« koje je pisao Branko Ćopić malo prerade i dodaju im ono što oni misle da bi trebalo reći o neprijatelju.

Jedan od prvih pionirskih odreda na teritoriji sanskog sreza formiran je u Tuk-Bobiji. Odred je imao oko trideset pionira i pionirki, a komandant im je bio Dušan, sin tada poznatog partizana Steve Karakaša. Odred je stalno bio spreman da pomogne NOO, odboru AFŽ i omladinskoj organizaciji, kao i partizanima na prolazu kroz njihova sela. Nebrojeno puta su pioniri ovog odreda pozivali narod na konferencije, odnosili poštu do bolnice u Koričanici ili do Nove centralne bolnice, do neke ustanove u Lušci-Palanci itd. Naročito su se istakli u snabdijevanju ranjenih i bolesnih partizana u Koričanici jagodama i voćem. U Grmeču, iznad njihovog sela Tuk-Bobije nalazila se najprije manja, a potom velika partizanska bolnica. Pioniri bi nabrali jagode i onda, postrojeni u odred i sa sudovima punim jagoda, pjevajući odlazili do ranjenika i predavali im svoj dar. Najveći broj pionira i pionirki je bio bos, ali im to nije smetalo da po šumarcima i kamenjaru čuvaju stoku i beru jagode, ponekad uopšte i ne okusivši ni jednu jedinu, već su sve odnosili u bolnicu. Odrasli su tog proljeća i ljeta često imali priliku da u šumi iznad sela zateknu čitav pionirski odred, okupljen oko svog komandanta, sa sudovima punim jagoda u rukama. Komandant odreda Duško Karakaš bi se obično popeo na kakav panj ili kladu, dok su

pioniri sjedili na zemlji, i govorio im onako kako to i odrasli čine na skupovima. Govorio je da pioniri treba i na ovaj način da pomažu borbu, da bi ranjenici brže ozdravili i ponovo otišli da se bore. Znao je kazati da sjutra i njihovi očevi ili starija braća i rođaci mogu biti ranjeni, pa će pioniri sela gdje se nalazi bolnica, u kojoj će se oni liječiti, nositi njima darove kao što to oni ovdje čine. Na kraju komandant bi svoj odred pozdravio sa »Smrt fašizmu«, na šta bi proplankom odjeknuo odgovor pionira »Sloboda narodu!«. Hitro bi tada poskakali sa zemlje, pazeći da ni jedna jagoda ne ispane iz suda, i postrojeni krenuli poznatim im putem do bolnice. Ranjenici i osoblje bolnice uvijek su ih radosno primali, ozbiljno s njima vodili razgovore dok su obilazili ranjenike i sramežljivo se raspitivali gdje su ranjeni, kako im je, odakle su.

Slično su, u ljeto 1942. godine, bili organizovani pioniri i u nizu drugih oslobođenih sanskih sela. Tako su na području Mrkalja i Hadrovaca pioniri bili organizovani u vodove i čete i imali jedinstven odred za ta dva sela. Komandant odreda je bila Danica Kolundžija, koja je sa petnaest godina primljena u SKOJ, a istovremeno je bila i član seoskog NOO, odbora AFŽ sela i predsjednik omladinske organizacije. Komandir hadrovačke pionirske čete bio je Pero Marčeta, dječak od dvanaest godina, a mrkaljske čete Milan Ciganović Mali. Ove pionire neki seljak je nazvao »pripeka«, i taj im je nadimak ostao tokom čitavog rata. A dobili su ga po tome što su po čitav dan, pjevali i razgovarali, pa su time starije seljake podsjećali na one cvrčke »pripeke« što se po vas bogovetni ljetnji dan oglašavaju.

Pioniri ovih četa su redovno održavali svoje sastanke na koje su dolazili i omladinski aktivisti, pa im govorili kakvi treba da budu, šta treba da rade i kako da i oni, iako maleni, pomognu borbu protiv okupatora i domaćih izdajica. Dogodilo se tako da se jedan pionir požalio da mu otac ne da da dolazi na sastanke pionira i radi u pionirskoj organizaciji. Dok se on tako žalio, njegov otac je, skriven iza živice, posmatrao šta djeca rade i osluškivao o čemu pričaju. Kada je čuo kako je komandant odreda Kolundžija objasnila kakav treba da bude pionir, da je njegov najvažniji zadatak da sluša roditelje, da bude dobar sin i da jedino tada i može biti i dobar pionir, da treba da uradi poslove oko kuće, pa će mu roditelji dovoliti da učestvuje i u radu pionirske organizacije, otac je otišao prezadovoljan onim što je čuo i vidio. Poslije je po selu pričao kako se djeca i pionirskoj organizaciji dobro vaspitavaju.

Pionirski odred Hadrovaca i Mrkalja u 1943. godini i kasnije nazivali su i pionirski bataljon, jer su se u njega uključili i pioniri još nekih susjednih sela.

S obzirom na to da se omladina u ljeto i s jeseni 1942. godine veoma masovno uključivala u akcije sakupljanja ljetine, i pioniri su to odmah učinili, pomažući u žetvi, berbi voća i povrća i obavljanju mnoštva drugih sitnih ali vrijednih poslova. Pošto nisu mogli žeti i vezivati žito u snopove, oni su sakupljali preostalo klasje da ni zrno žita ne ostane na njivi.

Pioniri su se naročito angažovali u berbi voća, pomažući članicama AFŽ u spremanju pekmeza, donosili su suvarke, podjarivali vatru, pribavljali vodu i radili sve što bi se od njih tražilo, presretni što i oni, eto, mogu nečim pridonijeti borbi protiv neprijatelja. A kada je organizovana berba kukuruza, pioniri su se masovno našli i na tom važnom poslu, naročito u vrijeme komušanja.

Ni dječje igre nisu više bile u Podgrmeču kao ranije. Djeca su se igrala rata, naoružana drvenim puškama i kamenicama (umjesto bombi). Ona su vidjela kako omladinci na vojno-političkim kursovima uče načine prebacivanja preko čistine, pretrčavanje brisanim prostorom, napadaju iz streljačkog stroja itd., pa su u slobodnim časovima tako radila — igrajući se. Počesto, kad se nađu ma i tri-četiri djeteta, igrala bi se i konferencije.

Sjećajući se upravo jednog takvog ratnog susreta s pionirima Podgrmeča, Dimitrije Bajalica, politički komesar 1. krajiškog NOP odreda zapisao je:

»... U jesen 1942. godine susreo sam takvog jednog 12-godišnjaka. Čuvao je nekoliko ovčica. Popeo se na jedan poviši hrastov panj. Pred njim je sjedilo na travi troje-četvero manje djece. Podigao je odsječno šaku i pozdravio. 'Drugovi i drugarice, pozdravljam vas našim borbenim pozdravom' ... itd. I još mnogo drugih poznatih nam rečenica. On je govorio kao mi na konferenciji. Djeca su govorila kao pravi. Prava politička konferencija. Tako se činilo meni koji sam prikriveno sve to slušao i gledao. U to su bili uvjereni i slušaoci i govornik. Nije se to meni pričinilo. To je bilo istinski tako. Iz daljine čuo se avion. 'Govornik' je brzo skočio sa 'tribine'. Svi su počeli da razgone ovce. Sklonili su se pod drveće. Avion je u blizini bacao bombe. Mitraljirao je takođe. A zatim je počeo da baca letke. Djeca su izvirivala. Onda izašla. 'Govornik' je prvi ugledao letak.

'A, majku ti Antinu ... sad si s ... pa hoćeš da ližeš ... Evo ti na.' Odmahnuo mu je rukom. Popeo se na panj.

'Drugovi i drugarice, nastavlja se konferencija... Drugovi i drugarice, kada je prokleti Hitler« ...

Sreo sam to u Podgrmeču. Takav je on bio u ratu. Naš partizanski. Od početka do kraja. Od starca do djeteta ..⁸⁸

Podgrmečki pioniri su bili poznati i po tome što su svi bili čuvari slobodne teritorije, osmatrači kretanja nepoznatih ljudi i postojani čuvari vojnih tajni, što je ushićivalo svakog partizana koji bi stigao na Podgrmeč. Iako su znali gdje je koja partizanska jedinica, gdje su štabovi, partizanske bolnice i pozadinske ustanove, podgrmečki pioniri to nikada nepoznatom čovjeku nisu htjeli reći. Naizgled bi se čudili kako to da putnik traži operativni štab, bolnicu, komandu ili neku pozadinsku ustanovu — kad ni u njihovom ni u susjednim selima tako nešto ne postoji. Znali su tako vješto ispitivati nepoznatog došljaka da su neki smatrali da se ova djeca s njima izigravaju. A tek kada se čvrsto uvjere da je putnik zaista partizan, da treba da dođe do traženog štaba ili ustanove, provjeravali bi mu propusnicu i, uvjereni da došljak dobro poznaje drugove koje traži, vodili bi ga do tražene komande, koja, pogdjekad, nije bila ni sto-dvjesto koraka dalje od mjesta gdje su dotad vodili razgovor. Ponekad bi nepoznatog radije vodili do odbora ili komande mjesta nego izravno do bolnice, štaba ili neke ustanove, prepuštajući starijim da još jednom provjere ko je taj što tako uporno traži put do dobro čuvanih partizanskih komandi i ustanova.

Ne mali broj pionira i pionirki je zbog svog rada za NOP toliko bio cijenjen da su već u jesen 1943. godine sa petnaest godina života primani u SKOJ, da bi već naredne godine postajali i sekretari skojevskih aktiva, a ubrzo zatim i članovi KPJ. Mnogi su u tim godinama stupili u partizanske jedinice. No većina takvih je prethodno završavala omladinski vojno-politički kurs. Naročito mnogo ih je stupilo u partizane za vrijeme zimske

⁸⁸« DMITAR BAJALICA: Susreti; članak u knjizi Krajiške brigade, izdanje 1954, str. 188.

ofanzive, januara-februara 1943. godine, iako nisu imali više od četrnaest, petnaest ili šesnaest godina.

Međutim, ne treba smetnuti s uma još jednu veoma značajnu ulogu pionira i omladine Podgrmeča — da su bili ti koji su i u svom vlastitom domu, već u zimu 1941/1942. godine, djelovali na prihvatanju linije NOP-a, zapravo svojim radom, djelovanjem i rezonovanjem doprinosili da i stariji ukućani shvate vrijeme i događaje u kojem su i s kojima su živjeli. Zato se ne treba čuditi ni tome da u jednoj tako patrijarhalnoj sredini kakvo je bilo podgrmečko selo — čak i pionirka od petnaest godina postane ličnost čija se riječ sve pažljivije sluša, poštuje i izvršava. Kakav je to bio preokret u porodičnim odnosima može se suditi i na osnovu istine da se do tada ni starije žene nisu mnogo pitale, već su o svemu odlučivah muškarci, i to oni najstariji u kući. Međutim, riječi pionir i pionirka u Podgrmeču su već s proljeća 1942. godine postajale sve prisutnije u životu i sa svim onim što su značile bile sve prisnije i sve cjenjenije od starijih.

Omladinske i skojevske organizacije pružale su veliku pomoć pionirskim organizacijama, a pojedini skojevci i omladinci imali su i zaduženje, kao sektor djelovanja — rad sa pionirima.

Ovakav rad i razvoj pionirske organizacije na teritoriji sanskog sreza kao dijelu ustaničkog Podgrmeča, kao i u susjednim slobodnim krajevima Drvaru, Lici, Kordunu, Baniji, Kozari itd., uslovisu da se Prvi kongres antifašističke omladine Jugoslavije, održan krajem decembra 1942. godine u Bihaću, pozabavi i problemima organizovanja pionira i djelovanja pionirske organizacije. Tom prilikom je usvojena i odluka o osnivanju Saveza pionira Jugoslavije, u sklopu USAOJ-a. To se pokazalo kao neophodno jer se pionirska organizacija tako razvila i toliko ojačala da je samim svojim prisustvom zahtijevala da se, na najširem planu, donese odgovarajuća odluka o njenoj antifašističkoj organizaciji. Ta odluka je u narednim ratnim godinama imala velikog značaja za još snažniji i svestraniji rad najmlađih aktivista na pomaganju NOB.

9. VOJNE AKCIJE U OKTOBRU—NOVEMBRU

U periodu oktobar—novembar 1942. godine vođene su najkrupnije borbe od početka ustanka u ovom dijelu zemlje. Riječ je o zauzimanju Bihaća, Cazina i Bosanske Krupe, uništenju neprijateljeve utvrđene »zaštitne linije« od Bosanskog Novog do Djedovače i Vrhpolja, borbama za Bosanski Novi i nizu drugih borbi na ovim prostorima. Narasle snage NOV Bosanske krajine, do početka novembra formirane u brigade, a od tada u krajiške divizije i 1. bosanski korpus, omogućavale su velike koncentracije partizanskih snaga, nasuprot jakim neprijateljevim snagama u njegovim brojnim uporištima i na utvrđenoj liniji »Postav Jugozapad«.

JACHINA I RASPORED NEPRIJATELJEVIH UPORIŠTA

Izvještavajući štab 1. krajiškog NOP odreda o rasporedu i jačini neprijateljevih uporišta od Sanskog Mosta do Ljubije i Blagaja, obavještajni oficir 4. bataljona Miloš Predojević javljao je 4. oktobra da se u Šurkovcu nalazi domobranska pukovnija, kod Janjoša u Miskoj Glavi njemačka baterija, a na Malinića Brdu domobranska baterija. U Miskoj Glavi, kod Radlovića, bila je 3, na Kestenaru 4, a na Papiću brdu 2. bojna domobranske pukovnije. Njemački štab koji je komandovao ovim jedinicama bio je u Ravskoj. U Matijevićima je bilo sedam njemačkih tenkova, u Ljubiji pet tenkova, dva teška i tri oklopna automobila, u Usorcima 35 četnika po danu drže položaj, a noću odlaze u Sasinu na odmor; oko pruge Sanski Most — Prijedor neprijatelj siječe šumu i na svakoj čuki kopa rovove, u rovu kod miljakovačke Škole su dva teška mitraljeza i trideset žandarma, u Pejićima 25 domobrana itd.⁸⁷

Kako su napadi partizana na sektoru prema Sanskom Mostu pojačavani, tako je i neprijatelj pojačavao svoje snage u gradu i na okolnim uporištima. Povremeno su kroz Sanski Most prolazile i jake neprijateljeve snage za Vrhpolje, odakle su poduzimale napade prema Ključu. Zbog sve većeg značaja Sanskog Mosta kao uporišta za odbranu šire teritorije pod vlašću NDH, u tom vremenu u ovom gradu najčešće se nalazio i domobranski general Brozović, koji iz Sanskog Mosta poduzima akcije prema slobodnom partizanskom Podgrmeču, ali i organizuje odbranu uporišta u dolini rijeke Sane.

Obavještajni oficir 6. krajiškog NOP odreda Jovo Vidović 16. oktobra javlja o rasporedu i jačini neprijateljskih snaga u Sanskom Mostu i okolnim uporištima. Prema podacima koje je dobio od svojih ilegalnih saradnika s okupirane teritorije, u gradu je bilo pedeset Nijemaca, koji su logorovali u Sokolskom domu, i sto domobrana smještenih u bolnici. Grupa

⁸⁷ Regionalni muzej Bihać, m. f. 19/237.

od 20 žandarma je u njihovoj stanici, a 8 kod pošte na lijevoj obali Sane. Rovovi i bunker i su se protezali od rijeke Sane prema katoličkoj crkvi i željezničkoj stanici i od bolnice do Željezničke stanice, a onda prugom od rijeke Sane. Rovovi su jedan od drugog udaljeni 20 do 30 m, a ispred njih su žičane prepreke visine 120 sm. Kod katoličke crkve su četiri italijanska topa i jedna haubica. Slagališta municije su u Sokolskom domu i bolnici, kao i u zgradi Osnovne škole (dva vagona municije).

Na Djedovači i Brajića Tavanu neprijatelj ima oko sto vojnika, u Sasini 150, u Čaplju četrdeset vojnika sa dva teška mitraljeza, iznad sela još petnaest vojnika sa jednim minobacačem. U Kijevu je četrdeset vojnika sa teškim mitraljezom i oni su, kako cijeni ovaj obavještajac, »morala vrlo slabog«. U Palanci Tominskoj je četrdeset vojnika, a toliko je i na tominskom groblju, gdje imaju minobacač i teški mitraljez. U Tomini, kod opštinske zgrade dvadeset je vojnika sa teškim mitraljezom. U Rešićevoj magazini u Čaplju je skladište municije. Četnici svoja uporišta imaju u Sitnici (600 četnika sa Ozrena, iz istočne Bosne, i sa njima 300 domobrana).» Podaci o detaljnom rasporedu neprijateljskih snaga na ovom sektoru pokazuju da je partizanski obavještajac u Sanskom Mostu i okolnim selima imao dosta svojih ilegalnih saradnika, pristalica NOP-a koji su ga redovno i iscrpno obavještavali o svemu onome što bi interesovalo partizane.

Jačina i raspored neprijateljskih jedinica mijenjali su se prema situaciji, zbog čega obavještajni oficir 2. bataljona polubrigade (kasnije 7. krajiške NOU brigade) već desetak dana kasnije, 28. oktobra, izvještava da u Sanskom Mostu ima sto Nijemaca u Sokolskom domu, gdje im je i predajna radio-stanica, da u gradu ima trista domobrana, većinom rodом iz Slavonije i Srema, vrlo slabog borbenog morala. U gradu neprijatelj ima dvije haubice i šest protuoklopnih topova (dva kod sanskog groblja, dva na Željezničkoj stanici i dva na lijevoj obali Sane). Jedna haubica je u Čaplju. Neprijatelj kopa rovove i gradi bunkere u području Kruhara i šušnjara.

Prema tom izvještaju, u Starom Majdanu su tri satnije legionara i domobrana sa jednim minobacačem, u Vrhpolju tri satnije, u Sasini oko osamdeset vojnika. Cijela sanska posada, dakle u gradu i okolini ima oko 3.000 vojnika. U gradu ima oko šest vagona municije. Četnici iz istočne Bosne koji su bili u Sitnici, vratili su se na Ozren.

PONOVNO OSLOBOĐENJE KLJUČA

Četvrtog oktobra jake partizanske snage su se, kako Vrhovni štab tog dana izvještavaju štabovi 1. i 2. krajiške NOU brigade, skoncentrisale za akcije na području Ključ—Sanski Most. Bile su tu 1. proleterska i 1., 3. i 4. krajiška NOU brigada, 6. krajiški NOP odred sa tri bataljona i 1. bataljon »Petar škundrić« 1. krajiškog NOP odreda.»

Tri dana kasnije 1. proleterska brigada je, sa jedinicama 6. krajiškog NOP odreda, nakon kraće borbe ponovo oslobodila Ključ. U borbi je ubijeno oko osamdeset ustaša i toliko zarobljeno. Poslije zauzimanja Ključa dio partizanskih snaga gonio je neprijatelja prema Sitnici, a drugi dio pre-

s« Zb. IV/7, str. 269/270.

8» Zb. IV/7, str. 201.

ma Vrhpolju. U gonjenju neprijatelja prema Vrhpolju, kako Vrhovnom štabu javlja Operativni štab za Bosansku krajinu, uključena je i 3. krajišk; NOU brigada, koja je u selu Peći zaposjela položaje prema ovom neprijateljskom uporištu.⁹⁰

Prema istom izvoru, 2. krajiška NOU brigada upućena je ovog dana na sektor Starog Majdana »da presječe komunikaciju San. Most — Prijedoi i od San. Mosta ka Palanci, sve ovo sa snagama I kraj. odreda«. U isto vrijeme 4. krajiška NOU brigada upućena je na sektor Bihaća.

Koristeći se podacima dobijenim preko obavještajaca i izviđanjem c kretanju neprijatelja, 2. četa Bataljona »Petar Škundrić« 8. oktobra je postavila zasjedu u Dabru, južno od Čobanovića glavice. Ubrzo je iz uporišta na Brajića-Tavanu i Djedovači krenula neprijateljska jedinica prema Dabru i — upala u zasjedu. Iznenadnom vatrom četa je razbila neprijateljsku jedinicu, ubila deset vojnika i zaplijenila tri puškomitraljeza »šoša« i devet pušaka. U borbi je poginuo borac Čedo Kovačević, a smrtno je ranjen veoma hrabri desetar Vaso Dobrijević. Od parčadi granata ranjeni su politički komesar Čete Stojan Makić, vodnik Tomo Raković i borci Đuro Vranjković i Jovan Dobrić.

Na lijevom krilu 2. čete u istoj zasjedi je bio i 2. vod 3. čete pod komandom vodnika Miće Došenovića. I borci ovog voda iznenadno su napali neprijatelja. U toku borbe poginuo je borac Pero Basara iz Bošnjaka, a smrtno su ranjeni Slavko Milinović i Milan Kovačević, obojica iz Bosanskog Milanovca.

Toga dana, ili dan kasnije, jedinice 1. krajiškog NOP odreda su, kako piše u izvještaju Operativnog štaba za Bosansku krajinu, 10. oktobra upućenom Vrhovnom štabu, dočekale i razbile neprijateljsku satniju koja je iz Sanskog Mosta pošla za Stari Majdan. U borbi su uništena dva njemačka tenka.⁹¹

Neprijatelju u uporištu Vrhpolje 10. oktobra stiglo je pojačanje od 900 do 1000 vojnika, koji su bili na položajima od Sanskog Mosta i Sasine do Prijedora. Nakon kraćeg odmora ove snage su izvršile napad prema selu Peći, s namjerom da prodru u Ključ, gdje su položaj držale čete 1. i 2. bataljona 3. krajiške NOU brigade. Neprijatelj je, sem ostalog, imao tenk i dva brzometna topa, iz kojih je tukao partizanske položaje. Napad je počeo u 13 sati i borba je vođena do kasno u noć. Iako su neprijateljska artiljerija i minobacači tukli partizane na položajima, oni su ostali na svojim mjestima, sačekali neprijatelja i iznenadno ga zasuli mitraljeskom i puščanom vatrom. Neprijatelj je imao dosta poginulih i ranjenih vojnika, koje je, pod zaštitom artiljerije, uspio skupiti i utovariti na kamione, pa odvesti za Vrhpolje. Partizani su imali dva poginula i devet ranjenih boraca.⁹²

PROBOJ 5. KOZARSKE BRIGADE S KOZARE U PODGRMEČ

Nekako u to vrijeme odvijala se nova neprijateljska ofanziva na Kozaru, u kojoj su učestvovala 714. njemačka divizija i jake domobranske i ustaške snage, 5. krajiška (kozarska) NOU brigada je uspjela da probije

⁹⁰ Zb. IV/7, str. 206.

⁹¹ Zb. 14/7, str. 227.

⁹² Zb. IV:7, str. 242.

taj obruč i, noću 21/22. oktobra, prebacila se pravcem Gornji Garevci — Donji Garevci — Čele — Miljakovci — Oštra Luka. U rejonu između Starog Majdana i Dževara probila se kroz neprijateljski »zaštitni bedem« i 22. oktobra, u 4 sata izjutra, sa tri bataljona stigla u Brdare i Suhaču. Sa borcima se probilo i oko 150 ljudi, žena i djece. Jedinice 2. krajiške brigade, koje su držale položaje prema neprijatelju na položajima oko Starog Majdana, prihvatile su Kozarčane u rejonu Fajtovaca i Gorice,⁹³ a narod okolnih sela pripremio im je veoma srdačan doček, što je snažno uticalo na borce i narod Kozare, koji su po drugi put u četiri mjeseca morali da napuštaju svoj kraj i pređu u Podgrmeč.

Dva dana kasnije s Kozare se u rejon Rujiške prebacio i 1. bataljon 5. kozarske brigade. Kako su mnogi borci sa Kozare imali lošu obuču, organizacije žena u podgrmečkim selima skupile su i predale im 600 pari obuće i čarapa.⁹⁴

PONOVNI NAPAD NA NEPRIJATELJEVA UPORIŠTA U STAROJ RIJECI I STAROM MAJDANU

Operativni štab za Bosansku krajinu naredio je Štabu 2. krajiške NOU brigade da 23/24. oktobra zajedno sa 4. bataljonom 6. krajiške NOU brigade napadne neprijatelja u uporištima u Staroj Rijeci i Starom Majdanu. Ova uporišta bila su dio utvrđene linije koja se protezala od Bosanskog Novog, preko Suhače i Miške Glave do Brajića Tavana i ušća Dabra u Sanu.

Naredbom od 23. oktobra Štab 2. krajiške NOU brigade odredio je da

1. bataljon, s jednom četom iz 3. bataljona, napadne Stari Majdan, u kojem su, prema podacima, bile dvije satnije, dok će jedna četa biti u zasjedi kod Dževara. Drugi bataljon sa dvije čete napada na Staru Rijeku (u kojem je bila jedna satnija), a jednom četom na Rudnik Kozin. Treći bataljon sa dvije čete probiće se između Starog Majdana i Stare Rijeke i obezbijediti učesnike napada od intervencije neprijatelja s pravca Briševa i Koprivne. Četvrti bataljon 6. krajiške NOU brigade sa jednom četom učestvuje u napadu na Kozin, dok sa dvije čete postavlja zasjedu na cesti prema Ljubiji. Prateća četa 2. brigade iz dva minobacača s položaja na Ruškovcu tuče Kozin, a iz protivtenkovskog topa zgrade u tom rudniku i tenkove ako se pojave na cesti. Zadatak jedinica je i da spale i poruše sve one zgrade u tim mjestima koje bi mogle poslužiti za smještaj neprijateljske vojske. Početak napada je određen za 22 sata 23. oktobra.⁹⁵

Napad je izvršen prema predviđenom planu. Dvije čete 4. bataljona 6. brigade neprimjetno su se provukle kroz neprijateljske položaje i izbile na cestu između Stare Rijeke i Ljubije, te tu prekinule telefonske linije i minirale put.

Miniran je i stub žičare: dvije avionske bombe od po 14 kg postavljene su na sam vrh stuba, a jedna (od 12 kg) u njegovo podnožje. Od

os Zb. IV/7, str. 306.

⁹⁴ Lj. Borojević — D. Samardžija — R. Bašić: Peta kozaračka brigada, izd. VIZ Beograd, 1972, str. 46—7.

⁹⁵ Arhiv Instituta za istoriju BiH, fond II KNOUB, br. 892.

eksplozije tri najdeblja konopca su potrgana i oko 300 korpi, natovarenih ili praznih, survale se lomeći mnoge stubove.

Ostale snage koje su napadale na Staru Rijeku i Stari Majdan, u toku podilaženja su naišle na neprijateljske patrole, koje su alarmirale posadu. Neprijatelj je pustio partizane na oko 300 metara, a onda ih snažnom vatrom zasuo i odbio, uzvikujući: »Hodite ovamo, redenici su uvučeni! Samo ste se prevarili — ovdje nisu kajkavci, već ustaše iz Majdana!« U prvom jurišu dva partizana su poginula i četiri ranjena. U ponovljenom jurišu poginula su još dva partizana, a tri teško ranjena. Borba je trajala od 21,45 sati uveče 23. oktobra do 3 sata ujutro 24. oktobra, kada su štabovi brigada naredili povlačenje. Neprijatelj je tukao jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom, iz bunkera i rovova, pa po mjesecini, koja je obasjavala poprište, nije bilo moguće ponovo ići u napad.⁹⁶

Nakon povlačenja u Skucanom Vakufu je održana konferencija svih štabova bataljona i komande prateće čete 2. krajiške NOU brigade. Sastali su se u 19 sati, u kući Divjaka. Analizirane su borbe vođene tog i prethodnih dana, kao i pripreme boraca i jedinica za pokret na sektor Bihaća.

Operativni štab za Bosansku krajinu je, u okviru priprema za napad na neprijateljev garnizon u Bihaću i okolna uporišta, 29. oktobra naredio da položaje kod Vrhpolja preuzmu 1. bataljon 6. i dijelovi 4. krajiške NOU brigade i krajiška polubrigada, dok je 3. krajiška NOU brigada ubrzanim maršem sa tih položaja krenula na sektor Bihaća.⁹⁷

Na osnovu naredbe Vrhovnog štaba Operativni štab za Bosansku krajinu izdao je 31. oktobra zapovijest za napad na Bihać i njegovu širu okolinu. U napadu učestvuju: 1, 2, 3. i 5. krajiška NOU brigada, 2. i 3. bataljon 6. krajiške NOU brigade, 2. lička, 4. kordunska i 8. hrvatska udarna brigada, potpomognute sa dvije haubice sa Grabeža.

Neprijatelj je u uporištima predviđenim za napad imao jake snage: u Bihaću — pukovnicu domobrana, lovačku bojnu, dvije ustaške bojne, četiri haubice, tri protukolska topa, brdski top i dva minobacača, u Ličkom Petrovom Selu — bojnu ustaša sa 20 do 30 domobrana, haubicu, protukolski top i dva minobacača, u Ostrošcu — 150 domobrana sa 2 teška mitraljeza; u Cazinu — 118 domobrana i oko dvadeset žandarma i policajaca, sa dva teška mitraljeza, u Bosanskoj Krupi — ličku ustašku bojnu, trideset legionara, šezdeset naoružanih civila i oko šezdeset žandarma, te dvije haubice, brdski top i 2 minobacača. Ukupna jačina neprijatelja: oko 4.500 dobro naoružanih vojnika, ne računajući brojne grupe žandarma, policajaca i naoružanih mještana u ovim uporištima, te neprijateljske snage u susjednim uporištima — Pećigradu, Velikoj Kladuši, Slunju, Bosanskoj Otoci i dr.⁹⁸

⁹⁶ Zb. IV/7, str. 343.

VIŠEDNEVNE BORBE PROTIV NEPRIJATELJA KOJI JE ZAPOSJEO LINIJU BOSANSKI NOVI—SUHACA—DJEDOVAČA—ČAPLJE

S položaja na Umcima neprijatelj je 2. novembra, dakle u isto vrijeme kad su partizanske snage otpočele izvođenje bihačke operacije, ali kako će se vidjeti, neovisno od nje, krenuo prema Eminovcima i zaposleo čuke

⁹⁶ Zb. IV/7, str. 314—5.

⁹⁷ Zb. IV/7, str. 332.

Kaja, Nagliš i Čam, gdje su ga napali dijelovi 1. bataljona 6. krajiške NOU brigade. Neprijatelj sa čuke Kaja protjeran je do Veselinovića kuća.

Glavnina neprijateljskih snaga od četiri satnije angažovanih u napadu, krenula je iz Sanskog Mosta cestom kroz Kamengrad i stigla do Fajtovaca. Odatle su satnije otišle prema lukavičkoj crkvi. Za to vrijeme je neprijateljska artiljerija sa Ruškovca tukla sela Slatinu i Lipnik."

Istog dana u 21,30 sati uveče počeo je koncentrični napad partizanskih snaga na neprijatelja u Bihaću i okolnim uporištima.

Neprijatelj je 3. novembra u napad krenuo na više pravaca — prema slobodnoj teritoriji Podgrmeča. Iz Kršalja je prodirao na Plavšića Brdo i prema Budimlić-Japri. Treća četa 4. bataljona 6. krajiške NOU brigade dočekala je i napala neprijatelja, ali je pod pritiskom jačih snaga morala odstupiti.

Neprijateljske snage od četiri satnije, mitraljeske satnije i četiri topa domobranskog zdruga koje su prethodne noći stigle u Lukavicu i tu zanočile, krenule su u napad prema Školi u Podvidači, na Gaidžik i Antonića Brdo. Bez borbe su stigle na Vujasinovu glavicu, iznad ceste Stari Majdan — Budimlić Japra, iznenadivši borce 4. bataljona 6. krajiške NOU brigade. Bila je gusta magla, a padala je i kiša sa snijegom, pa je neprijatelj prM kriveno, bez borbe napredovao i ovladao dominantnim visovima. Tek oko podne Štab 4. bataljona je saznao za približavanje neprijatelja, i to kada je ovaj, ovladavši kotama, počeo da puškara i baca rakete. Na to je 1. četa krenula u susret neprijatelju. Grupa boraca, predvođena obavještajnim oficijom Milošem Predojevićem, naoružana puškomitraljezom zaobišla neprijatelja, zašla mu za leđa i postavila zasjedu, na koju je naišla grupa neprijateljskih vojnika, sa četiri »Šarca«. Milan Marčetić je o toj borbi, pored ostalog, zabilježio:

»... Naši borci pritajili su se u zasjedi da im se neprijatelj približi, a onda je Miloš otvorio vatru iz svog puškomitraljeza. Već prvi rafal ih je prorodio. Bilo je i mrtvih i ranjenih«.⁹⁰⁰

Nakon ovog iznenadnog napada partizana s leđa i poslije napada 1. i 2. čete s čela, neprijatelj se povukao sa Vujasinove glavice i otišao sve do Tromede. U brobi na Vujasinovoj glavici poginuli su skojevci Milan Rajlić iz Podvidače i Mičo Davidović iz Lipnika i još jedan borac, dok su trojica boraca podlegla ranama na putu do bolnice.

Neprijateljeve snage koje su sa Umaca doprle do Eminovaca napadnute su od dijelova 1. bataljona, ali napad nije uspio. Oko 9 sati neprijateljske snage, među kojima su bili i četnici, krenule su cestom od Fajtovaca prema Lušci-Palanci. Dvije čete 1. bataljona su se, kako svjedoči Milan Marčetić, rokirale na cestu, izbile pred neprijatelja i prihvatile borbu, zadržavajući ga u Fajtovcima.

Po naređenju Operativnog štaba, iz snaga angažovanih u napadu na Bihać i okolna uporišta, izvučen je 3. bataljon 5. krajiške (kozarske) NOU brigade i usiljenim maršem upućen ka Lušci-Palanci i Fajtovcima, da bi pojačao snage koje zadržavaju napade neprijatelja na ovom pravcu.

9» Arhiv VII, k. 161 A, br. reg. 9/7.

¹⁰⁰ Milan Marčetić: Protunapad — odgovor na iznenađenje, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 559.

Pošto je neprijatelj nadirao ka Budimlić-Japri, mnogi Muslimani iz Zenkovića i Budimlić-Japre su, prema Marčetićevom sjećanju, pobjegli prema Starom Majdanu. Borci 4. bataljona tada su spalili kuće u ovim selima.¹⁰¹

Borba za oslobođenje grada Bihaća završena je 4. novembra u 16 sati. Neprijateljski garnizon je uništen i Bihać oslobođen. Bila je to najveća borba i najveća pobjeda koju je naša revolucionarna vojska, ostvarila od početka ustanka.

Sjutradan je 1. bataljon 6. krajiške NOU brigade uspio da vrati neprijateljske snage koje su bile prodrle do Eminovaca, Fajtovaca i Dabra. Neprijatelj je imao više poginulih i ranjenih vojnika. Partizani su razbili neprijateljsku komoru.

Neprijatelj je iz pravca Podvidače krenuo ka Lipniku. Dočekao ga je 3. bataljon 5. brigade i napao i poslije borbe od nekoliko sati protjerao u Kamengrad. nanijevši mu znatne gubitke. U ovoj borbi teže je ranjen Petar Borojević, zamjenik komandira čete i član KPJ, koji je na putu do bolnice umro. Dva borca su lakše ranjena. Goneći neprijatelja, razbijenog u borbama za oslobođenje Bihaća, partizanske brigade su 5. novembra zauzele Cazin i ušle u Bosansku Krupu.

S bojišta kod Bihaća otišao je na sanski sektor Košta Nađ, komandant Operativnog štaba — da bi organizovao protunapad partizanskih jedinica i protjerivanje neprijatelja sa dostignutih pozicija.

Šestog novembra 4. bataljon 6. krajiške NOU brigade postavio je za* sjedu u Lukavici i na nju je naišao neprijatelj. Potučen, on se, uz znatne gubitke i sa poginulima i ranjenima, povukao iz borbe.^{10*}

Prvi bataljon 5. krajiške brigade takođe je stigao u područje Lipnika, radi pojačanja partizanskih snaga koje su imale zadatak da onemoguće dalje prodiranje neprijatelja prema Lušci-Palanci.

Iz nekoliko sačuvanih dokumenata o prodoru neprijatelja na ovom pravcu i borbama koje su protiv njega vodile partizanske snage, vidi se sva ozbiljnost tadašnje situacije na sanskom sektoru. O tome svjedoči i sadržaj pisma načelnika Operativnog štaba za Bosansku krajinu Branka Poljanca, upućenog zamjeniku komandanta 6. krajiške NOU brigade, Vojnoviću:

- »1) Primili smo ovog časa vaš izvještaj bez datuma i časa.
2) Jutros u 4h krenuo je I bataljon V kraj. Kozarske Brigade u pravcu Lipnika, da se poveže s vama i da vam pomogne.
3) Jutros smo dobili preko Štaba III bat. VI Kr. Brig. vezu sa drugom Miloradom¹⁰² i Štabom V brigade. Poslali smo ih odmah k vama, s tim da odmah i ostala dva bataljona V Brigade dođu vama u pomoć i oni su na putu.

Čim stignu i ostali bataljoni V Brigade preko Lipnika, treba naći načina da se *pronađu prikriveni prolazi pa da se nepr. udari s leđa ili s boka*. Treba s fronta napadati s manjim snagama, a s boka i leđa, *praveći klinove, težiti za uništavanjem nepr. grupa*. Frontalno potiskivanje ne vodi ka cilju, a samo se troši municija.

V Brigadu ne bi trebalo suviše rasparčavati frontalno i kordonski (svud jednako jako i svud jednako slabo), već treba s njom dobro udariti

¹⁰¹ i Zb. IV/8, str. 59.

¹⁰² Arhiv VII, k. 161 A, br. reg. 9/7.

¹⁰³ Milorad Mijatović, komandant 6. krajiške NOU brigade.

na nekom sektoru tako razvučenog neprijatelja. o svemu se dogovorite sa drugom Miloradom i Sošom¹⁴ (Štabom V Brig), a I Bat. V Brig, upotrebite i pre njihovog dolaska ili pre dolaska ostalih dvaju bat. V Brigade, gde bude trebalo.

4) I Bat. VI Kraj. Brigade izvestio je da je preko Kamengrada potisnuo nepr. snage u San. Mostu i da je tom prilikom ubijeno preko 50 nepr. vojnika, a još više ranjeno. Sad je taj bat. na svom sektoru i drži vezu sa IV Bat. VI Brig, preko Fajtovaca.

5) II Kraj. Brigada ušla je juče u Bos. Krupu, koju je nepr. napustio, odveo stanovništvo i mnogo popalio. II Kraj. Brigadi je naređeno da čisti Otoku, a VIII Hrv. Brigadi i II Ličkoj da očiste Ostrožac, Gatu i Cazin. Oslobođen je Bihać, 70 sela, Bos. Krupa, Ličko Petrovo Selo odakle je pobjeglo samo 20 ustaša, iz Drežnika, Vaganca i Rakovice nepr. snage su pobjegle u pravcu Slunja odvođeci svo sposobno muško stanovništvo. Tamo ih gone dve brigade prema Slunju.

6) 6) Očekujemo da ćete biti lukaviji od neprijatelja i da ćete mu naneti velike gubitke i da ćete očistiti sve ono što je sada zauzeo (Bud. Japru, M. Rujišku itd.). o*

7) Poslali smo 4 sanduka municije preko IV Bat. za IV i I Bat. VI Brig. Čujemo da je ta municija (za) austnsku pušku. Ako nemate municiju pozajmite od šoše, odmah ćemo vratiti njemu¹⁵.

Nemajući drugog papira, šta li, Petar Vojnović u produžetku rukom napisanog dopisa odmah odgovara Operativnom štabu, takođe rukom:

»Vodimo žestoke borbe sa prilično uspjeha. Neprijatelj je do danas napadao, ali je odbijen. Prvi bataljon je odbio neprijatelja u S. Most. Četvrti bataljon i V Kozarski isto je izvršio svoj zadatak. Lično sam učestvovao u prvim redovima za vreme borbe. Vrlo je mali broj ranjenih i mrtvih sa naše strane, a kod neprijatelja ima ih mnogo mrtvih i ranjenih.

Način same borbe vrši se probijanjem nepr. fronta klinovima i udarom u bokove, u čemu smo i uspjeli. Nastojaćemo da se neprijatelj uništi i pro ter a«.

O situaciji nastaloj u Lušci-Palanci i okolnim selima u vrijeme kada je neprijatelj prodirao prema ovom kraju, svjedoči pismo koje je 6. novembra Košta Nađ uputio političkom komesaru i zamjeniku komandanta Operativnog štaba Osmanu Karabegoviću i Slavku Rodiću:

»Dragi drugovi, ja sam stigao do Operativnog štaba.¹⁶ Na ovom sektoru je vladao priličan haos i panika. Stanovništvo je već bježalo iz Palanke i obližnjih sela, a niko nije preduzimao mjere da to stanovništvo umiri.

Situacija je ovdje sada slijedeća:

Neprijatelj je u jačini najviše do 2.000 vojnika pokušao prodore iz S. Mosta i sektora Ljubija — Suhača. Kod Sanskog Mosta uspio je da dođe do Fajtovaca, a od Suhače došao je do škole u M. Rujišku i pred Budimlić Japru. Preduzete su mjere da se neprijatelj razbije na tom sektoru.

Do sada je neprijatelj istjeran od Fajtovaca do Kamengrada, a isto tako kod Bud. Japre i Rujiške je potisnut. Osjeća se zbunjenost kod neprijatelja usljed naše ofanzive kod Bihaća...

Sad je baš došao izvještaj da je neprijatelj napustio i Kamengrad i odstupio prema S. Mostu¹⁷ ...

Devetog novembra jedna neprijateljska jedinica je iz Okreča došla na Fajtovce i zanočila u Trivića Gaju¹⁸ Tri dana kasnije, praćena baterijom

¹⁰⁴ Josip Mažar šoša, komandant 5. krajiške (kozarske) NOU brigade.

¹⁰⁵ Arhiv VII, k. 161 A, br. reg. 13/6.

¹⁰⁶ Sjedište Operativnog štaba bilo je u šumi nedaleko od Lušci-Palanke.

¹⁰⁷ Arhiv VII, k. 161 A, br. reg. 1/7.

¹⁰⁸ Arhiv VII, k. 161 A, br. reg. 9/7.

topova, krenula je iz pravca Ljubije, prema Slatini jedna neprijateljska bojna. Nju su dočekali dijelovi 6. krajiške NOU brigade i poslije dvočasovne borbe neprijatelj se u neredu povukao — odnoseći poginule i ranjene.

Neprijateljska kola natovarena municijom naišla su na minu na cesti Suhača — Budimlić-Japra koju su postavili partizani, pa su odletjela u vazduh. Tada je poginulo pet, a ranjeno sedam neprijateljskih vojnika.

Partizani su protjerali neprijatelja sa Vujasinove glavice, iznad rječice Japrice i zauzeli ovu važnu kotu.¹⁰⁹

Zapovjedništvo Banjalučkog zdruga, dostavljajući opću bojnu relaciju za novembar 1942. godine o ovim borbama, vođenim početkom novembra, javlja sljedeće:

»1. do 8. studenog 1942. g.

U ovom vremenu izvođena je akcija u području Ovanjske (20 km. j.z. od Prijedora), a pod zapovjedništvom njemačke 714. pješačke divizije.

Od postrojbi ovog zdruga su u ovoj akciji učestvovala sve raspoložive snage...

... U toku ove akcije, dolazilo je samo do slabijih sukoba sa partizanima, koji se uopće nisu upuštali u borbu.

Po završenoj akciji, izvršeno je posjedanje postave Jugozapad na crti: k. 294 (3,5 km. j. od Bos. Novog) — Suhača — Surkovac — Prav. Ljubija — Tromeda (505) — St. Rieka — Ruškovac (562) — D. Kamengrad — Djedovača (444) — Brdo (332) — Čaplje — k. 311 (Palanka) (6,5 km. j. i. od Sanskog Mosta).

Sve postrojbe zdruga, koje su učestvovala u akciji upotrebljene su za posjedanje pomenutog postava« .. .u«

Pošto je cilj bio zaposjedanje i ojačanje spomenute linije, neprijateljske jedinice nisu mnogo ni nastojale da prodiru dublje u slobodnu teritoriju. Svakako, tome je doprinijelo i to što niko nije obavijestio neprijatelja o odlasku glavnine partizanskih snaga u akciju na Bihać. Otuda u izvještaju i ocjena da se partizani »uopće nisu upuštali u borbu«, odnosno da nisu poduzimali veće akcije protiv jedinica banjalučkog zdruga, iako je, kao što je naprijed navedeno, bilo znatnih i teških borbi. Zbog posjedanja navedene utvrđene linije, iz Vrhpolja i Tornine su se povukle dvije domobranske satnije u Čaplje, na određenu liniju, a satnija, sa naoružanim mještanima, ostala je na straži kod Vrhpoljskog mosta na rijeci Sani. O tome izvještava i obavještajni oficir 7. krajiške polubrigade, koji na osnovi podataka dobijenih od jednog domobrana koji je, prilikom odlaska satnija iz Vrhpolja, 14. novembra prebjegao partizanima.¹¹¹

Sve ove neprijateljske snage nastavile su utvrđivati posjednute linije. Zapovjedništvo nije imalo u rezervi ni jednu satniju da bi moglo intervenirati na pojedinim sektorima gdje bi partizani izvršili napad. Uz to, ni jedna satnija nije imala više od jednog oficira, a mnogi rezervni oficiri nisu bili sposobni za komandovanje satnijom, kako se to navodi u neprijateljevim dokumentima.

¹⁰⁹ Arhiv VII, k. 161 A, br. reg. 9/7.

uoZb. IV/8, str. 576—7.

¹¹¹ Stab 1. bosanskog korpusa 18. novembra 1942. godine saopštava da su »neprijateljske posade danas pobile iz svih sela od Vrhpolja do Sanskog Mosta«. Informacija je, očividno, bila pogrešna, jer, kao što se vidi iz teksta, riječ je bila o povlačenju isturenih jedinica na utvrđenu liniju, tj. na položaje u Čaplju, Zb. IV/8, str. 83. i 93.

PRVE AKCIJE 4. NOU DIVIZIJE

Naredbom Vrhovnog komandanta NOP i DVJ br. 93 od 9. novembra formiran je, kao prvi u Jugoslaviji, 1. bosanski NOU korpus. U njegov sastav ušle su sve jedinice pod komandom ranijeg Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Bile su to novoformirane 4. i 5. NOU divizija, 6. istočno-bosanska NOU brigada i svi partizanski odredi na teritoriji Bosne. Za komandanta Korpusa određen je Košta Nađ, za političkog komesara Osman Karabegović i za načelnika Štaba Branko Poljanac.

Istom naredbom Vrhovnog štaba formirana je 4. NOU divizija, kao prva u Bosni i Hercegovini i četvrta u Jugoslaviji, u sastavu: 2, 5. i 6. krajiške NOU brigade. Komandant Divizije bio je Josip Mažar šoša, dotadašnji komandant 5. krajiške (kozarske) NOU brigade, a politički komesar Milinko Kušić, dotadašnji komandant 1. krajiške NOU brigade.

Ovom naredbom Vrhovnog štaba formirana je i 5. NOU divizija, u sastavu: 1, 4. i 7. krajiška NOU brigada. Za komandanta Divizije imenovan je Slavko Rodić, dotadašnji zamjenik komandanta Operativnog štaba, a za političkog komesara Ilija Došen, dotadašnji zamjenik političkog komesara Operativnog štaba.¹¹²

Prvi zadatak koji je novoformirana 4. NOU divizija dobila bio je da probije neprijateljevu utvrđenu liniju na sektoru Suhača—Miška Glava—Šurkovac—Ljubija. Zapovijest za taj napad izdao je Štab 1. bosanskog NOU korpusa, 15. novembra 1942. godine. Na početku zapovijesti se naglašava da je Vrhovni štab jedinicama ovog korpusa stavio u zadatak da nakon likvidacije neprijateljskog garnizona u Bihaću i okolnim uporištima nadire ka liniji Bosanski Novi—Ljubija—Sanski Most. Likvidacija neprijateljevih jedinica na ovoj liniji omogućila bi dalje prodore partizanskih brigada i divizija prema Prijedoru, Bosanskom Novom i Sanskom Mostu.¹¹³

Dostavljajući i Vrhovnom štabu jedan primjerak zapovijesti za napad na ovu utvrđenu neprijateljsku liniju, Štab Korpusa 17. novembra naglašava da napad na Bosanski Novi sada ne može doći u obzir, jer Štab I operativne zone Hrvatske nije u mogućnosti da odmah u akciju uputi brigadu odgovarajuće jačine, već tek za deset dana, pa nastavlja:

»... Da ne bi čekali bez akcije to vrijeme od 5—10 dana, kao i da bi nastavili sa ofanzivom na dosta demoralisanog neprijatelja i da bi sadejstvovali s hrvatskim brigadama i I i II divizijom, mi smo preduzeli akciju na međuprostoru Bos. Novi — Sanski Most.«¹¹⁴

Prema procjeni neprijatelja navedenoj u zapovijesti, na dijelu utvrđene linije koju je trebalo napasti nalazila se jedna pukovnija jačine četiri bojne, sa oko 2.000 vojnika. Na pojedinim odsjecima utvrđene linije neprijatelj je imao rovove i utvrđene bunkere.

Dogodilo se da je neprijatelj 16. novembra, dakle dva dana prije nego što će partizani napasti ovaj sektor, povukao zdrug domobrana i uputio ga u Bosanski Novi i Dvor. Posljednja bojna ovog zdruza iz Ljubije je krenula 18. novembra u tri sata izjutra, dok je ovaj sektor na Miskoj Glavi i Šur-

¹¹² Zb. NOR, II/1, str. 198—199.

¹¹³ Institut za Istoriju Sarajevo, fond 1. korpusa NOV, dok. br. 991.

¹¹⁴ Arhiv VII, k. 406, br. reg. 13/1—2.

kovcu preuzela jedna ustaška bojna.¹¹⁵ Položaje u Suhači zaposjela je 1. bojna 1. pješačke bjelovarske pukovnije, koja je na ove položaje stigla 14. novembra.¹¹⁶

Tek kada su partizanske jedinice napale neprijatelja na utvrđenoj liniji, utvrdilo se da je »postav Jugozapad« mnogo jače utvrđen nego što su prikupljeni obavještajni podaci kazivali, tj. da su izgrađene tri linije rovova i bunkera, a ne jedna. Rovovi su bili bez prekida od Suhače preko Table i Pivnice do iza Hozića Kamena i dalje. Tri linije, jedna iza druge, bile su povezane mnogobrojnim saobraćajnicama i dobro utvrđenim bunkerima.¹¹⁷

ZADACI BATALJONA I BRAGADA

Prvi bataljon 6. krajiške brigade dobio je zadatak da položaj prema Sanskom Mostu preda 4. bataljonu 4. krajiške NOU brigade, pa je tako ovaj 17. novembra posjeo položaje u Dabru, Eminovcima i Fajtovcima, dok se 1. bataljon pomjerio prema Starom Majdanu i Staroj Rijeci.

Četvrti bataljon 6. krajiške brigade dobio je zadatak da se neopaženo probije kroz neprijateljevu liniju odbrane, postavi zasjede i zatvori pravce od Muslimanske Ljubije i Rudnika Ljubije prema Šurkovcu, Staroj Rijeci i neprijatelj evo j liniji.

Peta krajiška NOU brigada dobila je zadatak da prodorom između Novske planine i Suhače s boka i s leđa likvidira neprijateljska uporišta Suhaču, Pivnicu, Vraniću, Hozića Kamen i Antoniće.

Druga krajiška NOU brigada trebalo je da — prodorom između Miške Glave i Vranovine i Miške Glave i Panića, a zatim između Ljubije i Surkovca — likvidira Mišku Glavu, k. 348 kod crkve, Janoš, bezimenu kotu 600 m istočno od kote 303, a zapadno od potoka Stankovac, Papiće i Šurkovac. Zajedno s ovom brigadom napadaće i 4. bataljon 6. krajiške NOU brigade.

Zadatak dviju partizanskih haubica bio je da s pogodnog mjesta i u vrijeme početka napada ispale po dvije granate na svako od uporišta koje će partizani napasti.

Probojem neprijateljeve utvrđene linije treba Rudnik Ljubiju sistematski popaliti i onesposobiti za dalji rad.

Početak napada 18. novembra 1942. godine u 2 sata.

Komandno mjesto Štaba koji će rukovoditi svim jedinicama koje učestvuju u akciji određeno je ispod Antonića Brda, prema Miskoj Glavi.¹¹⁸

TOK NAPADA

Prvi bataljon 2. krajiške NOU brigade prodro je preko uporišta Milojice, odakle je neprijatelj pobjegao, pa je bataljon produžio prema Šurkovcu. Drugi bataljon ove brigade probio je neprijateljevu liniju na Gradini, istje-

¹¹⁵ Izvještaj štaba 2. krajiške NOU brigade od 18. novembra 1942. upućen Štabu 1. korpusa — o napadu na Rudnik Ljubija, Zb. IV/8, str. 91.

¹¹⁶ Izvještaj Štaba 5. krajiške brigade od 18. novembra 1942. Štabu 1. korpusa — o rezultatu napada na utvrđenu liniju Suhača — Hozića Kamen — Pivnica, Zb. IV/8, str. 96.

¹¹⁷ Zb. IV/8, str. 97.

¹¹⁸ Institut za istoriju Sarajevo, fond I korpusa NOV, dok. br. 991.

rao posade iz bunkera i bunkere zapalio. Potom je bataljon nastavio obuhvatnim napadom na Janoš i Malinića Brdo, Štab brigade je, kako je izvještavao Štab Korpusa, ostavio dvije čete da likvidiraju Milojice i Tromeđu, a s glavninom brigade produžio u napad na Rudnik Ljubiju.¹¹⁹

Istovremeno, 1. i 2. bataljon 5. kozarske brigade prodro je na sektoru Suhače, likvidirao neprijateljsko uporište u tom selu i produžio s prodorom prema Islam-Ljubiji. I 4. bataljon ove brigade protjerao je neprijatelja sa Hozića i nastavio sa gonjenjem razbijenih jedinica. Već u tom prvom sukobu s neprijateljem Brigada je zarobila jednog oficira, 109 domobrana i jednog ustašu, zaplijenila dva teška mitraljeza, 109 pušaka, nekoliko puškomitraljeza i tri automata, sa dosta municije i ostale ratne opreme. Brigada je imala tri poginula i dvanaest ranjenih boraca.¹²⁰ Do 18 sati istog dana brigada je zauzela neprijateljeva uporišta u Suhaći, Pivnici, Tabli i veći dio Hozića Kamena. U jednom od uporišta na Hozića Kamenu držala se grupa od 40 do 50 ustaša, koju su dijelovi ove brigade blokirali i napali. Do tad je bilo šest zarobljenih oficira, 452 domobrana i petnaest ustaša. Neprijatelj, a prije svega ustaše, imao je dosta mrtvih i ranjenih. Brigada je zaplijenila veliki i mali minobacač, tri teška mitraljeza, dvadeset puškomitraljeza i preko 400 pušaka, mnogo municije i druge ratne opreme. Brigada je do tad imala pet poginulih i sedamnaest ranjenih boraca.¹²¹

Ovoga dana 1. bataljon 6. i 4. bataljon 4. krajiške brigade vršili su demonstrativne napade na neprijateljska uporišta na Ruškovcu, prema Starom Majdanu, Demiševcima i Sanskom Mostu, koja su držale dvije neprijateljeve bojne.¹²²

Dijelovi 2. krajiške brigade ovoga dana su napali i zauzeli Željezničku stanicu i mjesto Islam-Ljubiju. Stanica je zapaljena, a pruga razorena. Međutim, uveče, kada je naišla neprijateljska kolona od Prijedora, kao pomoć Ljubiji, partizani su se povukli na brda iznad Islam-Ljubije.

Druga krajiška brigada oko 19 sati napala je na rudnik Ljubiju, tukući iz minobacača zgradu Zapovjedništva »Postav Jugozapad«, pa je od parčeta mine poginuo natporučnik Vlatković.¹²³ Druga brigada je napadala sve do 21 sat kada se morala povući, jer je neprijateljskoj posadi stiglo pojačanje u dvije kolone, cestom od Prijedora i Čarakova, u kojem je bilo i Nijemaca. Jedinice Brigade su zaposjele položaje iznad Islam-Ljubije i Rudnika Ljubije.¹²⁴

Ovoga dana partizani su razbili 1. bojnu 1. pješačke divizije od koje je samo jedan časnik i oko sto domobrana izbjeglo zarobljavanje, zatim razbili 6. ustašku bojnu, 1. satniju pripremne ustaške bojne i 18. satniju 10. pješačke pukovnije.¹²⁵

Prodirući preko Dolovljana, prema Ekićima, partizani su ovog dana zarobili i jednog natporučnika, te domobranskog potpukovnika Ivana Seve-

¹¹⁹ Zb. IV/8, str. 91.

¹²⁰ Isto, str. 95.

¹²¹ Zb. IV/8, str. 96. i 97.

¹²² Bojna relacija zapovjedništva o borbama oko Suhače, Ljubije i dr., Zb. IV/8, str. 577.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Izvještaj načelnika Štaba 1. bosanskog korpusa od 9. novembra — Štabu korpusa o stanju u Ljubiji i okolini Zb. IV/8, str. 98.

¹²⁵ Navedena bojna relacija zapovjedništva Banjalučkog zdruge za novembar 1942. godine.

rovića,¹²⁶ komandanta pozadine »Postav Jugozapad«. Kod njega je zatečen bogat arhiv s veoma važnim dokumentima o domobransko-ustaškim snagama na ovom prostoru, ali i važnim podacima o partizanskim jedinicama.¹²⁷

Peta brigada je 19. novembra, prodirući streljačkim strojem, čistila teren Suhača — Pivnica — Hozića Kamen — Miška Glava. Tom prilikom je uhvatila dvadeset legionara i ustaša, istoga dana u više juriša pokušao je neprijatelj iz pravca Stare Rijeke da prodire prema Podvidači, ali ga je 1. bataljon 6. krajiške NOU brigade svaki put odbio.¹²⁸

Dijelovi 2. krajiške NOU brigade držali su položaje iznad Islam-Ljubije i rudnika Ljubije, dok su četiri čete ove brigade napadale izolovanog neprijatelja na uporištu Tromeda, gdje je bio veći dio 6. ustaške bojne.¹²⁹ Prva satnija 18. domobranske bojne i 3. satnija 8. ustaške bojne, zbog snažnog napada partizana, povukle su se sa uporišta na koti 345, u Miskoj Glavi i zauzele položaje kilometar južnije od rudnika Ljubije, na kotama 492 — 432. Ovoga dana neprijatelj je imao tri poginula, dva teže i osam lakše ranjenih vojnika.

Dijelovi 2. i 5. krajiške brigade 20. novembra su napali neprijatelja u uporištima na Tromedi, k. 505, koju je branila 2. bojna 5. pješačke pukovnije. Poslije nekoliko sati borbe bojna je napustila uporište i povukla se u neposrednu okolinu Rudnika Ljubije. Bojna je, kako se navodi u spomenutoj bojnoj relaciji, imala dva poginula, četiri teško i devet lakše ranjenih domobrana.

Toga dana 3. bataljon 5. brigade vodio je borbu s neprijateljem na pravcu od Islam-Ljubije prema Prijedoru i kod s. Ljeskara.

Drugi bataljon 4. krajiške brigade krenuo je u napad na neprijateljsko uporište u Vrhpolju. Na putu se sukobio sa četom domobrana koja je bjegžala sa Sitnice (koju su 1. proleterska, 3. sandžačka i 1. krajiška brigada upravo tog jutra i zauzele). U kraćoj borbi u kojoj je, iz zasjede kod Podova, učestvovala i 3. četa 3. bataljona 4. krajiške NOU brigade, zarobljeni su 65 domobrana i dva natporučnika, sa svom ratnom spremom. Zaplijenjen je puškomitraljez, dva automata, 65 pušaka, četiri pištolja i dr. Poginulo je petnaest, a ranjeno dvadeset domobrana.¹³⁰

Drugi dio razbijene posade Sitnice, dvadesetak pripadnika 714. njemačke divizije i domobrana, razbijen u grupice, uspio je da se probije prema selu Podovima. Njemački oficir je računao da se nalazi na četničkom području, pa je prvog seljaka kojeg je sreo. Vida Tošića, odbornika iz Podova, pitao za četničku komandu. Ovaj je njemačkog oficira uputio ka kući Pere Topića u Kozici, znajući da se tamo nalazi partizanski obavještajac Jovo Vidović. Sam je, pak, prijekim putem, došao do Vidovića i obavijestio ga da ide njemački oficir. Na ulazu u kuću Vidović je razoružao njemačkog oficira, oduzevši mu automat, pištolj i municiju. U to su primijetili da kući

¹²⁶ Ubrzo razmijenjen za partizanke Berku Karabegović i Jelicu Erceg; ponovo je bio na komandnim položajima u domobranstvu, kao pukovnik; jedinice NOVj su ga zarobile maja 1945. godine u Sloveniji. Vojni sud ga je osudio kao ratnog zločinca (izjava Miće Došenovića).

¹²⁷ Zb. IV/s, str. 98 i 99.

¹²⁸ Institut za istoriju Sarajevo, fond 1. korpusa NOV, dok. br. 1002.

¹²⁹ Izvještaj Štaba 2. krajiške brigade od 19. novembra o neuspjelom napadu na Ljubiju, Zb. IV/s, str. 99.

¹³⁰ Institut za istoriju Sarajevo, fond 1. korpusa NOV, dok. br. 1126.

prilaze još trojica njemačkih vojnika, pa je Vidović svoju pušku predao Jovanu Anđeliću, a tu su se našli i Nikola Petrić, sa karabinom, Hamza Kumalić, te stariji seljak sa sjekirom u ruci. Kada su naišli njemački vojnici Jovo Vidović je izišao iz kuće i, iznenada, viknuo Nijemcima da se predaju. Partizanski obavještajac i njegovi drugovi brzo su svezali četvoricu Nijemaca.¹³¹

Druga krajiška brigada držala je 21. novembra položaje Tromeda — Milojica — Janoš, a 5. krajiška NOU brigada na Vinogradini, prema Paniću i prema Suhaći i Budimlić-Japri.¹³²

Neprijatelju u Ljubiji stiglo je kao pojačanje 3. bojna 3. gorskog zdru-ga, pa su potisnuli partizanske jedinice i zaposjeli liniju: k. 400 — k. 429 — Runjavica (527) — k. 492 — 432 (kilometar južno od Rudnika Ljubija). Tom prilikom su, prema navedenoj bojnoj relaciji poginula dva domobrana, a jedan teško i dva lakše ranjena.

I u području Suhaće neprijatelj je dobio pojačanje, pa je prodro na desnu obalu rijeke Japre. Zato se 1. bataljon 5. krajiške brigade povukao u pravcu Miške Glave. Partizani su, kako je Štab 2. brigade izvjestio Štab Korpusa, imali tri poginula i jednog ranjenog borca.

Drugi bataljon 2. krajiške brigade 22. novembra je, rano izjutra, izveo napad na Tromedu, koju je neprijatelj dan ranije ponovo posjeo. Neprija-telj je protjeran s položaja i gonjen prema Staroj Rijeci i Ljubiji. Partizani su imali četiri ranjena borca.¹³³

Dijelovi 5. krajiške NOU brigade u zoru su izvršili napad na neprija-telja na liniji od Pivnice do Buline Glave. Istovremeno su 6. krajiška bri-gada i 2. bataljon 5. krajiške brigade napadali na neprijatelja raspoređenog na lijevoj obali rijeke Japre. Partizani su uspjeli da protjeraju neprijatelja samo sa Buline Glave. Neprijatelj je uspio odbiti partizane sa Pivnice i Nišana i prodrijeti do Sokolišta, gdje je zapalio više kuća. Partizani su u tim borbama, sudeći prema izvještaju Štaba 5. brigade od 22. novembra, imali tri poginula i osamnaest ranjenih boraca. Ovoga dana neprijatelj je 3. gorski zdruk, koji se bio uputio za Bosanski Novi i Dvor, vratio na ove položaje i uveo u borbu protiv partizanskih brigada.

Partizanske snage su 23. novembra uspjele da protjeraju neprijatelja sa Novske planine i djelimično zauzmu Suhaću, ali su tokom dana odstupile iz sela.

U 20 sati snage 2. i 5. krajiške brigade ponovo su napale na Islam-Ljubiju i Rudnik Ljubiju. Peta brigada napadala je na Šurkovac, Paniće, Volar, Ljeskare i Islam-Ljubiju, dok su 2. krajiška NOU brigada i 4. bataljon 6. krajiške brigade napadali Rudnik Ljubiju i uporišta oko njega. U napadu je učestvovalo šest bataljona. Peta brigada je uspjela da protjera neprija-telja iz Muslimanske Ljubije i okolnih uporišta, spalili neke vojne zgrade i porušili prugu. Neprijateljska posada iz Muslimanske Ljubije dijelom se povukla u Prijedor, a dijelom u Rudnik Ljubiju, gdje je pojačala tamošnji garnizon. Posada sa k. 492. povukla se na Runjevicu (k. 527). Tada je uslije-

¹³¹ Prema izvještaju Štaba 4. krajiške brigade Štabu 1. bosanskog korpusa, pisa-nom 21. novembra o borbama oko Vrhpolja. U napomeni uz izvještaj pogrešno je napisano ime obavještajca Branko umjesto Jovo Vidović. Zb. 4/8, str. 14 i kazivanje Jove Vidovića, 24. oktobra 1976. godine.

¹³² Zb. IV/8, str. 108.

¹³³ Zb. IV/8, str. 120 i 124.

dilo pet uzastopnih juriša partizana na Rudnik Ljubiju. Partizani su popalili mnoge zgrade i otporne tačke, pa i logor njemačke i domobransko-ustaške vojske. Nijemci su u borbu ubacili i svoje tenkove. Dajući ogorčen otpor i uz pomoć susjednih uporišta, Nijemci su uspjeli odbiti partizane, koji su se u zoru 24. novembra povukli iz Ljubije. Ubijeno je pet domobrana, dok su tri teško i četrnaest lakše ranjena. Druga brigada i 4. bataljon 6. brigade, kako izvještava komandant 1. bosanskog korpusa o rezultatima napada na Ljubiju, imali su šest poginulih i šesnaest ranjenih boraca.¹³⁴

O ovim danonoćnim i veoma žestokim borbama koje su vodile jedinice 4. krajiške divizije u »Biltenu« Vrhovnog štaba NOV i POJ za septembar-oktobar-novembar 1942. godine objavljeno je sljedeće saopštenje:

»... Divizije I bosanskog korpusa u svom nastupanju ka sjeveru razbile su neprijateljske snage na položaju Suhača — Šurkovac — Ljubija, na lijevoj obali rijeke Sane. Tom prilikom zarobljeno je: jedna cijela domobranska bojna od 500 domobrana, 20 ustaša, 16 legionara i 6 oficira. Potpuno je razbijena jedna ustaška bojna koja je ostavila na bojištu 200 mrtvih vojnika. Zaplijenjeno je: 600 pušaka, 30 puškomitraljeza, 10 teških mitraljeza jedan teški bacač, 4 laka bacača, velika količina municije i ostale ratne spremlje. U ovoj žestokoj borbi, u kojoj je trebalo likvidirati 100 bunkera i rovova, partizani su imali 30 mrtvih i 70 ranjenih...«¹³⁵

U spominjanoj bojnoj relaciji Zapovjedništva Banjalučkog zdruga o ovim borbama se u dijelu teksta nazvanom »Zapažanja« kaže:

»Partizani raspolažu jakim snagama i dobro su naoružani. Imaju topove i bacače, a naročito je zapaženo da imaju dosta automatskog naoružanja. Strijeljiva također imaju dosta, jer ga prilikom napada ne štede.

Napade vrše uvijek u jakim skupinama i na užem frontu, sa ciljem izvršenja proboja, a tek zatim se šire napadajući ostale dielove postave sa leđa. Kako napade vrše u glavnom noću, skoro uvijek uspijevaju da bez velikih žrtava postignu cilj.

Kod manjih posada, gdje im je moguće, izvrše najprije — obkoljavanje posade, na jednom mjestu izvrše proboj, a zatim napadnu sa svih strana i stvore zabunu kod ostalih dielova posade.«

U isto vrijeme su ostale jedinice 1. bosanskog NOU korpusa, zajedno s dijelovima 6. i 7. NOU hrvatske divizije, od 26. do 30. novembra, vodile borbe oko Bosanskog Novog i Dvora. U petodnevnim borbama neprijatelju su nanijele velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Sem ostalog, zarobljeno je 850 neprijateljskih vojnika i trinaest oficira, a iz stroja izbačeno preko 1.500. Zaplijenjeni su: četiri haubice, dva brdska topa, 100 mitraljeza, 700 granata za haubicu, 850 pušaka i mnogo drugog materijala. U borbi su ubijena 2 njemačka i 2 ustaška komandanta. Partizanske divizije u ovim borbama imale su 40 mrtvih i 120 ranjenih boraca.¹³⁶

Po ondašnjem običaju da se sroči pjesma o svakom značajnom događaju ili teškoj situaciji, narod sanskog sreza je i u vrijeme ovih krupnih jesenjih borbi oko Sanskog Mosta pjevao pjesme, među kojima i ovu svog nepoznatog pjesnika:

1 _____

134 141 Zb. IV/8, str. 124 i 138.

135 Zb. II/8, str. 216—217.

iso Zb. II/8, str. 217.

PRIČUVAJ SE, SANSKI MOSTE

Pričuvaj se, Sanski Moste,
idemo ti mi u goste,
Sanski Moste, još od lani
u tebi su ljudi klani.

Četnik ide s leđa nama
i pomaže ustašama.
U gradu je četnik bio,
s ustašama vino pio.

U šumi je četnik spavo,
u šumi se izležavo,
kokošima glave sjeko,
seljacima janjce peko.

Oj, četnici, crnovrani,
crni su vam došli dani!
Više za vas pljačke nema,
crni vam se petak sprema.

Ovakve pjesme su se prenosile usmeno, pa su im mnogi pjevači, u kolu ili na mjestu zastanka jedinice, ponešto dodavali i prilagođavali ih nekom novom događaju ili situaciji. Na žalost, tih narodnih pjesama nastalih u ovom vremenu kao svojevrskih svjedočanstava o ljudima i događajima, malo je sačuvano, jer ih niko nije bilježio.

Ova pjesmica bila je i narodno prokletstvo izdaje, prijetnja izdajicama i najava novih napada, čak i na Sanski Most, u kojima će Nijemci i sve njihove sluge platiti za sve zločine.

10. BORBE U DECEMBRU ZA SANSKI MOST I OKOLINU

U borbama vođenim od 2. do 15. novembra oslobođeni su Bihać, Ličko Petrovo selo, Cazin, Bosanska Krupa, Velika Kladuša, Slunj i stotine sela u tom području. Nakon toga, u borbama vođenim od 18. do 23. novembra, probijen je i razbijen neprijateljski »Postav Jugozapad« utvrđena linija od Bosanskog Novog do Suhaće, Ljubije i Šurkovca. I u borbama vođenim od 26. do 30. novembra, a pogotovu u napadu na Bosanski Novi i okolna uporišta, partizanske divizije su takođe postigle uspjehe. Nakon toga težište borbi se, već početkom decembra 1942. godine, prenijelo u srednji tok Sane, u područje Sanskog Mosta i okolnih naselja.

U to vrijeme 1. proleterska divizija djelovala je u pravcu Jajca i u Centralnoj Bosni, 2. proleterska divizija u području Bosanskog Grahova i Kupresa, a 3. udarna divizija od Jajca prema Travniku. Nakon popune borbama na području Bosanske krajine, ove divizije su krenule u ofanzivne akcije radi širenja slobodne teritorije u prostorima između rijeka Vrbasa i Bosne, kao i u prostoru između Bosanske krajine, Dalmacije, Hercegovine i centralne Bosne. Bila je to snažna ofanziva divizija NOV na području Bosne. U isto takvoj ofanzivi bile su tada i divizije brigada NOV i na području Hrvatske (u Baniji, Kordunu, Lici i Gorskom Kotaru). Tokom svih tih operacija NOV, u toku novembra i decembra 1942. i prvih dana januara 1943. godine ozbiljno su poljuljani temelji kvislinške tvorevine »Nezavisne Države Hrvatske«.

KORPUSNA ZAPOVIJEST ZA DRUGI NAPAD NA SANSKI MOST

Odlučivši se da težište napada iz doline Une i s područja Bosanskog Novog prenese u srednji tok rijeke Sane i na Sanski Most, Štab 1. bosanskog NOU korpusa 6. decembra je izdao zapovijest za napad, koju zbog njenog značaja donosimo u širim izvodima:

»1) Akcija injen značaj:

Vrhovni štab Narodno oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije stavio nam je u zadatak, posle oslobođenja Bihaća i okoline i čišćenje međuprostora Bosanski Novi — Ljubija, da likvidiramo neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu i okolini i da oslobodimo Sanski Most.

Ova akcija predstavlja nastavak i gonjenje razbijenih neprijateljskih snaga na prostoriji Bihać — Slunj i međuprostoru između Bosanskog Novog i Ljubije i od izuzetnog je vojnčkog i političkog značaja. Ona je u planu naše uspješne ofanzive na svim stranama kako na sektoru Bosanske krajine, tako i na sektorima Kninske krajine, Hrvatske, Dalmacije i Centralne Bosne. Ona pada u vreme velikih pobjeda herojske Crvene Armije na Staljingradskom, Kavkaskom i Centralnom frontu i u vreme pobjede savezničke vojske u Severnoj Africi, ona je u duhu dnevne zapovesti našoj vojsci našeg Vrhovnog komandanta druga Tita, povodom proslave velike Oktobarske revolucije.

Uništavanjem neprijateljskih uporišta u Sanskom Mostu i okolini nastaviti ćemo delo osвете nad fašističkim zločincima, okupatorskom vojskom, četnicima i ustašama, koji su izvršili toliko nedela u Kozari, Janju, po čitavoj Bosanskoj krajini, Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori i Srbiji. Oslobođenjem Sanskog Mosta i okoline uništiti ćemo jedan klin, koji je duboko zabijen u našu oslobođenu teritoriju i koji je dugo vremena služio kao neprijateljsko uporište za preduzimanje mnogobrojnih of anži va protiv oslobođene teritorije, uništiti ćemo čuvene ustaške zlikovce sa prostoriје Ključ — Sanski Most.

Naša borba i ove naše pobjede protivu svih neprijatelja naših naroda, u vremenu velikih pobjeda ujedinjenih naroda i u vremenu velike slabosti fašističkih okupatora i njihovih slugu, najbolji su odgovor izdajničkoj i izbegličkoj četničkoj jugoslovenskoj vladi u Londonu, jer nasuprot njenom pozivu da još nije vreme¹³⁷ i nasuprot klanju nevinog hrvatskog življa po Lici i Dalmaciji od strane četnika i njenog ministra Draže Mihajlovića, mi oslobađamo sve nove i nove gradove i krajeve i stvaramo našu slobodnu Jugoslaviju.

Ova naša akcija predstavlja najbolju pomoć i sadejstvo našim junackim proleterskim divizijama, koje dejstvuju oko Livna, Travnika, D. Vakufa, Kotor Varoši i ostalim našim jedinicama u svim krajevima naše zemlje.

Borci koji su se do sada toliko puta istakli u borbi protiv svih neprijatelja, koji su se proslavili u borbama oko oslobođenja Jajca, Bihaća i okoline i ostalih mesta Krajine, koji su u silovitim naletima likvidirali jako utvrđenu neprijateljsku liniju od Ljubije do Bos. Novog, ti borci su u stanju i izvršiti će u potpunosti i ovaj zadatak, koji pred nas postavlja naš Vrhovni komandant drug Tito«...¹³⁸

Prema navodima u dijelu zapovijesti »Podaci o neprijatelju«, jačina neprijateljskih uporišta u Sanskom Mostu i okolini je bila:

Sanski Most: oko 30 Nijemaca i oko 200 domobrana, od naoružanja dvije haubice i dva protivtenkovska topa;

Djedovača i Brajića Tavan — oko jedna bojna domobrana; uporište je **jako** utvrđeno, a njihov štab je u kući Ključići;

— **Čapljje** — oko 500 domobrana i 6 Nijemaca, raspoređenih od Brine preko Lužana prema Škrlevitoj, imaju i protukolski top;

— **Tomina** — 40 domobrana i osam žandarma;

— **Sasina** — oko 300 domobrana i naoružanih mještana;

— **Škrlevita** — oko 300 domobrana i naoružanih mještana;

— **Bronzani Majdan** — oko 40 domobrana; u Melini i Pervanu su

četnici.

Za Kozicu, Tramošnju i Kruhare navodi se — »prazni su«.¹³⁸

Na Manjači oko 160 četnika, na Stričićima i u Dujakovcu;

U Demiševcima jako neprijateljsko uporište nepoznate jačine, kao i u **Trnavi** i Pobrežju.

U neprijateljskim uporištima Ljubija — Stara Rijeka — Stari Majdan nalaze se dvije do tri bojne sa nešto Nijemaca i ustaša.

Štab 1. bosanskog NOU korpusa odredio je sljedeće zadatke divizijama:

Četvrta NOU divizija blokira neprijateljska uporišta u Bosanskom Novom, i to sa južne i istočne strane, prekida komunikacije Prijedor — Sanski Novi i za vrijeme napada naših snaga na neprijateljeva uporišta u San-

¹³⁷ Jugoslovenska kraljevska vlada u izbjeglištvu i tada je govorila da još uvijek nije vrijeme za počinjanje borbe protiv okupatora.

¹³⁸ Arhiv VII, k. 406. br. reg. 1/33.

>3» U ovim selima stanovništvo je bilo kod kuća, ali tada u selima nije bilo ni četnika, ni ustaša, pa zato piše »prazni su«.

skom Mostu i okolini — izvrši demonstrativni napad na Bosanski Novi radi vezivanja neprijateljskih snaga za to mjesto;

- manjim snagama blokira neprijateljska uporišta u Ljubiji i oko Tromeđe i vrši demonstrativan napad ali noć prije početka akcije na Sanski Most;

- blokira neprijatelja u Starom Majdanu i presijeca komunikaciju Stari Majdan — Sanski Most i Prijedor — Sanski Most u području Koprivne, pri čemu će pripremiti sredstva za borbu protiv tenkova, bezuvjetno onemogućavajući prodor neprijatelja tim pravcima;

- sa izvjesnim snagama upada u grad, probijajući se između Demiševaca i Djedovače;

- napada i likvidira neprijateljska uporišta na Djedovači i Brajića Tavanu, ali poslije »žestoke artiljerijske pripreme i uz primjenu žestokog dještva iz bacača«; akciju treba da izvode prodorima, kroz koje (prodore) će ubacivati snage za dalje napredovanje i druge snage s kojima će izvršiti napad na Djedovaču i Brajića Tavan, s boka i s leđa; što prije prodrijeti do štaba koji komanduje neprijateljskim snagama u oba ova uporišta.

Peta NOU divizija: manjim snagama zatvara pravac Banjaluka — Sitnica;

- jednom kolonom napada neprijateljsko uporište u Čaplju i oko njega i likvidira ga, odsjecajući ga od Sanskog Mosta;

- jednom jačom kolonom napada neprijateljska uporišta u istočnom dijelu grada — težeći da prodire klinovima i da kroz klinove (prodore) ubaci dovoljno snaga kako za frontalno napredovanje tako i za likvidaciju linije rovova i bunkera istočno od bolnice i željezničke stanice, s boka i s leđa;

- likvidira, ili, u krajnjem slučaju, blokira neprijateljsko uporište u selu Sasini;

- obezbjeđuje se s pravca Banjaluka — Bronzani Majdan — Sanski Most.

Na završetku ovog dijela zapovijesti naređuje se:

»Napad sviju naših jedinica treba da se odlikuje silovitošću i žestinom, tako da bi se likvidacija Mosta mogla izvršiti za jednu noć. Zbog toga je potrebno izvršiti sve pripreme, a isto tako i borce pripremiti za ovu vrstu napada.«

Prvi divizion korpusa: da izabere pogodne položaje i osmatračnice za tučenje glavnih ciljeva u Sanskom Mostu, Djedovači i Brajića Tavanu, u Demiševcima i Čaplju, uzimajući potrebne elemente za ciljeve;

- da artiljerijski napad (priprema) počne 10. decembra 1942. godine u 23.00 sata i da traje jedan sat.

Zapoviješću je još određeno:

- početak napada 10. decembra 1942. godine u 23.00 sata;

- komandno mjesto korpusa u početku će biti u Kamičku, a potom na liniji Kamičak — Vrhpolje — Sanski Most;

- komandno mjesto 5. NOU divizije u početku borbe na koti 608, Glamočanska glava, a poslije na liniji k. 608. — Sanski Most;

- komandno mjesto Štaba 4. NOU divizije u početku borbe na pogodnoj koti oko Eminovaca, a poslije se, s napredovanjem njenih jedinica, pomijera prema Sanskom mostu;

- telefonsku vezu sa Štabom Korpusa uspostaviće štabovi divizija i diviziona, a pored toga će u Štab Korpusa poslati i po dva kurira.

NARODE SANSKOG MOSTA I OKOLINE

BRAĆO SRBI, MUSLIMANI I HRVATI,

Bosanska Krajina je oslobođena. Na čitavoj oslobođenoj teritoriji uspostavljena je vlast naroda. Propali su mračni planovi neprijatelja koji su šli za tim da se krajiška braća međusobno iskrve i istrijebe. Nedavno je na našoj oslobođenoj teritoriji održana osnivačka skupština Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na kojoj su predstavnici svih naroda naše zemlje odlučili da svim silama pomognu našu vojsku do konačne pobjede. Propali su planovi neprijatelja da uništi ustanak na Krajini i u čitavoj našoj zemlji. Na svim stranama naše jedinice nalaze se u ofanzivi. Svakim danom oslobađamo nove oblasti, gradove i sela, sve više rodoljuba stupa u Narodno-oslobodilačku vojsku, sve brojnije su naše brigade, divizije i korpusi.

Braćo, Srbi, Muslimani i Hrvati, nikakve laži ne mogu sakriti pred narodom. Pred čitavim svijetom naše uspjehe. Neprijatelji naroda gube uporište za uporištem. Oni su svjesni da više niko ne može zaustaviti širenje i pobjedu našeg ustanka kada se danas naši saveznici Sovjetski Savez, Engleska i Amerika nalaze u ofanzivi i kada je svakome jasno da Hitler mora propasti. Neprijatelji naroda svjesni su da ovaj Sanski Most — taj neoslobođeni otok u oslobođenoj Krajini — dočekati čas svoga oslobođenja. Zato oni misle kako da vas gurnu u propast prije svoje vlastite propasti, da, vi svojim glavama branite ustaško-četničke glave i njihovu pljačku pred osvećom narodom. Zato oni danas više nego ikada šire laži i klevete protiv naše vojske i podmeću nam svoje zločine.

Oni vam lažu da mi pljačkamo, koljemo i ubijamo i Muslimane i Hrvate i Srbe. Oni vam lažu da mi ubijamo grupe izbjeglica koje se vraćaju kućama. Oni hoće da sprijede vaše prelazanje na oslobođenu teritoriju, pod zaštitu naše vojske — vojske bratstva i slobode. Oni vam turaju puške u ruke da bi oni mogli spokojnije nastaviti svoju pljačku i aločine. Zašto da vi ginete i stradate? Zar sa ta bijeda, glad i nevolju u koju su vas ti rasbojanci doveli. Zar da ginete na takav život u kome nemate ni drva ni šita, u kome sirotinja i izbjeglice na ovoj goletinji i besotinji u zimu treba da umru dok njemačke i ustaške pustahije pljačkaju i haraće, dok njihovi saveznici četnici otimaju stoku od naroda i siluju žene i djevojke po Kosini i Tomini. Oni hoće da napune Pavelićeve bolnice novim stotinama vaših ranjenih sinova, oni hoće da vaša djeljad dožive sudbinu ključkih izbjeglica, da se po pet porodica guši u jednoj kući i da kilo šita plećaju po 30—50 kuna.

Braćo Srbi, Muslimani i Hrvati, ne ginite uzalud! Ne dopustite da vaša kućišta ostanu pusta i da vas nestane u čas kada je naša zajednička sloboda bliža nego ikada. Na oslobođenoj Krajini žive i bore se složno i bratski i Srbi i Muslimani i Hrvati. Sva Bihaćka Krajina stupa u narodno-oslobodilačku borbu i dala je svog muslimanskog predstavnika Nuriju Pozderca za potpredsjednika u Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije. Narodno-oslobodilački odbori omogućuju slobodan povratak muslimanskim i hrvatskim izbjeglicama iz Petrovca i Like i pružaju svaku pomoć srpskoj, muslimanskoj i hrvatskoj sirotinji.

Domobrani, dočasnici i časnici,

Ne ginite za interese tuđina! Oni vam lažu da mi ubijamo grupe koje se vraćaju kućama. Okrenite puške protiv njemačkih, ustaških i četničkih bandita! Ugledajte se na primjer hiljada i hiljada domobrana koji odlažu svoje oružje i neće da se biju protiv partizana. Narodno-oslobodilačka vojska pustila je do sada desetine hiljada domobrana njihovim kućama, a hiljada domobrana, dočasnika i časnika bore se danas u redovima Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Živjelo oružano bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana!

Živjelo bratimljenje Narodno-oslobodilačkih vojnika i domobrana protiv okupatora i njegovih četničkih i ustaških pomagača!

Položaj, 7 decembra 1942 godine

**ŠTAB
I BOSANSKOG
NARODNO-OSLOBODILAČKOG
UDARNOG KORPUSA**

Pripremajući napad na neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu i okolini, Štab 1. bosanskog NOU korpusa je 7. XII 1942. godine uputio proglas »Narodu Sanskog Mosta i okoline«.

Štabovi divizija će obezbijediti dovoljno putovođa za svaku kolonu kako bi jedinice stigle pravim putem i u određeno vrijeme počele napad.

Korpusni sanitet biće uz Štab Korpusa, hirurška ekipa 4. divizije u Školi u Eminovcima, a 5. divizija na sjevernim padinama Muleža. Brigadne trijažne stanice imaće mjesta prema naredbi štabova divizija, u saglasnosti sa štabovima brigada i brigadnih saniteta. Evakuaciju ranjenika vršiće bataljonska previjališta i trijažne stanice.

Plijen iz uporišta zapadno od rijeke Sane što prije evakuisati u Lušci-Palanku, a s područja istočno od rijeke u selo Kamičak i dalje. Posebno je skrenuta pažnja da se pojedinim borcima zabranjuje uzimanje plijena, odnosno da se svako neorganizovano uzimanje plijena smatrati pljačkom.

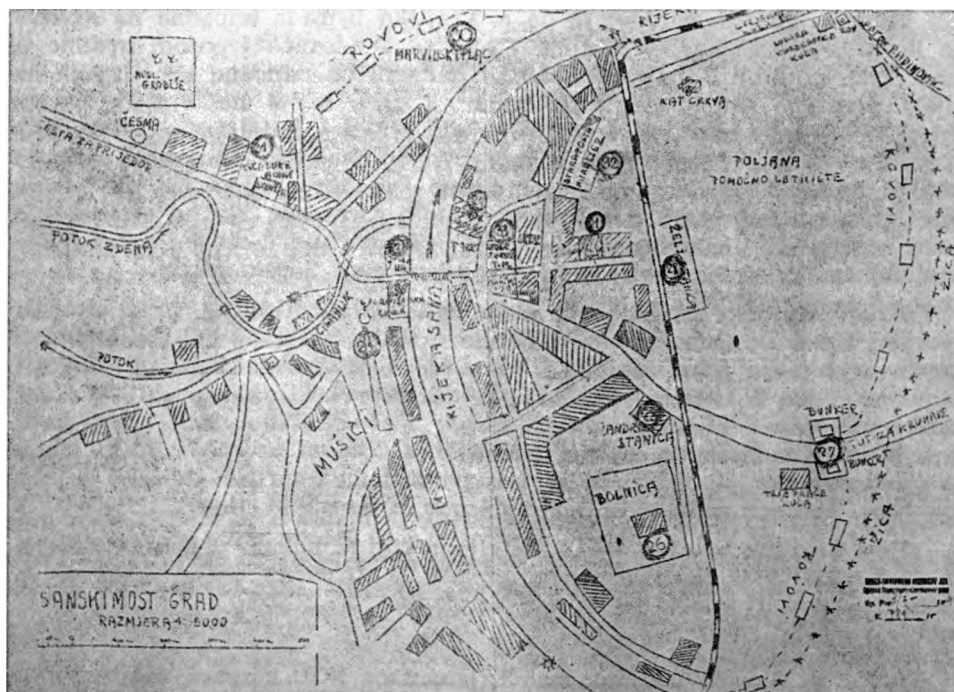
Zarobljenike treba evakuisati istim pravicima kao i plijen, prema Lušci-Palanci i Kamičku.

Svaki borac mora biti snabdjeven suvom hranom za jedan dan (hljeb i meso).

Zapoviješću je određen raspored jedinica poslije izvršenja akcija. Na kraju su određeni borbeni znaci od 9. do 12. novembra, te regulisano da se napredovanje snaga NOV obilježava vatrama.

Da bi se prikrla koncentracija jedinica dviju divizija NOV oko Sanskog Mosta, naređeno je da se trajnost priprema očuva i tako što će borci govoriti da se spremaju za odlazak na Travnik i Donji Vakuf.

Uz zapovijest za napad na Sanski Most i okolna neprijateljska uporišta priložene su dvije skice: jedna razmjere 1 : 50.000 obuhvatila je sva naselja Korjenova, Kamička i Muleža na jugu — do Starog Majdana, Koprivne i Trnove na sjeveru, zatim od Husimovaca i Dabra na zapadu — do Škrlejevite i Tramošnje na istoku i, druga — predstavljala je plan grada Sanski Most u razmjeri 1 : 50.000, sa ucrtanim neprijateljskim uporištima.

Na osnovu ove korpusne, štabovi divizija su izdali odgovarajuće svoje zapovijesti za ovu akciju.

Štab 5. divizije naredio je da se napada u tri kolone:

— lijeva kolona, sastava 4. krajiška brigada sa tri bataljona (bez 1. bataljona) i sa dva bacača, s komandantom Milutinom Moračom i političkim komesarom Nikolom Kotle na čelu — sa prostora Ljevari — šušteni — Pod napada Čaplje, a potom, nakon zauzimanja tog mjesta, krene preko Sasine prema Bronzanom Majdanu;

— srednja kolona, sastav 1. krajiška brigada i 1. bataljon 4. brigade, sa tri bacača, s komandantom Vojom Todorovićem, zamjenikom komandanta Stevom Raušem i zamjenikom političkog komesara Milosavom Milosavljevićem na čelu — sa prostorije Ljevari — šušteni — Pod upada u Sanski Most sa istočne strane, prodirući klinovima, tako da se napadom na rovove s boka i s leđa, još u toku noći likvidiraju glavna neprijateljska uporišta, pri čemu s jednim bataljonom od Kruhara napasti prema Trnovi i presjeći prugu Prijedor — Sanski Most;

— desna kolona, sastava jedan bataljon 7. krajiške brigade sa jednim bacačem, s komandantom Milanom Zorićem na čelu — sa područja Ljevar — šušteni — Pod napada neprijateljsko uporište u Sasini i onemogućuje neprijatelju povlačenje ka Sanskom Mostu, a poslije izvršenja tog zadatka prebacuje se u rejon Donjeg Šljivna, sa zadatkom da drži komunikaciju Banjaluka — Sitnica. Jedan bataljon 7. krajiške NOU brigade, pod komandom političkog komesara Ljube Babića, postavlja zasjedu na cesti Banjaluka — Sitnica, u predjelu Grčke gradine.¹⁴⁰

Štab 4. divizije naredio je da 6. krajiška brigada napadne na utvrđenu liniju rijeka Dabar — Brajića Tavan — Djedovača i potom upadne u grad. Prvi bataljon 6. brigade dobio je zadatak da napadne neprijatelja na dijelu utvrđene linije od rijeke Dabar, k. 329, zatim na Brajića Tavan, Drugi bataljon će napadati u pravcu Djedovače, a 4. bataljon na Umce, pro* dužavajući potom prema Pobježju i Demiševcima, da bi potom postavio zasjedu na cesti od Sanskog Mosta prema Prijedoru i spriječio pristizanje neprijateljskih jedinica u pomoć napadnutom garnizonu. Nakon ovladavanja ovim neprijateljevim uporištima, odnosno dijelom utvrđene linije kao spol* nom odbranom grada — Brigada napada na sam Sanski Most.

Druga krajiška brigada je imala zadatak da likvidira neprijateljska uporišta Umci — Kamengrad — Mikanovo Brdo, izbije na Brdare, Dževar i Koprivnu, blokira Stari Majdan i presiječe veze između Sanskog Mosta i Prijedora. Njen 2. bataljon ima zadatak da se preko Umaca probije u Husi* movce u Zdenu i, brzim prodorom, dopre u zapadni dio grada. Treći bataljon je imao zadatak da, nakon ovladavanja dijelom utvrđene linije, izbije na cestu Prijedor — Sanski Most, postavi zasjedu i spriječi dolazak pojača* nja napadnutom neprijateljskom garnizonu u Sanskom Mostu.

Peta krajiška brigada (bez 1. bataljona koji se nalazio u području Kara- na na Kozari) vrši demonstrativne napade na utvrđenu liniju Ruškovac —* Stara Rijeka — Tromedu, pa do Novske planine.

¹⁴⁰ Institut za istoriju Sarajevo, fond 1. bosanskog NOU korpusa, dok. br. 1076,

Komandno mjesto Štaba 4. divizije bilo je u kućama u Bošnjacima.¹⁴¹

Naredbom Štaba 1. bosanskog korpusa od 5. decembra neposredno pred akciju na Sanski Most formiran je 1. artiljerijski divizion sastava tri baterije, u svakoj po dvije haubice kalibra 100 mm. Komandant Divizion je bio Ante (Mate) Kraljević,¹⁴² politički komesar Stanko R. Vasiljević i zamjenik komandanta Dane S. Miljuš. Narednog dana Divizion je dobio naredbu sa zadacima za napad na Sanski Most.

VOJNO-POLITIČKE PRIPREME BORACA I STARJEŠINA ZA NAPAD

Po prijemu naredbe za napad na Sanski Most, u svim jedinicama, četama i bataljonima, izvršena je vojno-politička priprema boraca i starješinskog kadra za akciju. Politički komesari brigada i bataljona govorili su borcima o značaju akcije, kako se treba držati u osvojenom gradu, a komandanti i komandiri o načinu vođenja borbe u napadu na utvrđenu liniju i utvrđeno naseljeno mjesto. I najmanjoj jedinici određen je konkretan zadatak i data uputstva kako ga izvršiti. Komandni kadar je izvršio izviđanje terena na pravcima napada. Tako pripremljene jedinice i borci 4. i 5. divizije krenuli su u akciju.

Zbog tako solidno izvršenih vojno-političkih priprema, napad na neprijateljska utvrđenja oko Sanskog Mosta i na sam grad počeo je na vrijeme i uspješno. Tačno u 23.00 časa 10. decembra artiljerija je počela snažno da tuče neprijateljsku utvrđenu liniju i sam grad, odnosno utvrđene tačke u njemu. Istovremeno su se borci privlačili do prvih neprijateljevih vatrenih tačaka. Zapaljene vatre na pojedinim mjestima označavale su da su borci zauzeli ta uporišta, pa je artiljerija vatru prenosila na druge tačke.

PODVIG 1. BATALJONA »PETAR ŠKUNDRIĆ«

U ovoj velikoj akciji partizani su najprije savladali neprijatelja u uporištima na Brajića Tavanu. Naime, borci 2. čete Bataljona »Petar Škundrić« su znatno prije početka opšteg napada na neprijateljska utvrđenja krenuli na posadu tog uporišta. Predvodio ih je komandir Branko Medarević, a krenuli su u oputašima i čarapama, da se ne bi čuli. Pored rijeke Dabra provukli su se iza leđa neprijateljskom uporištu na koti 329, iznenadili stražara i likvidirali ga, a potom upali u rovove i među zidove bunkera, iznenadivši domobrane. Na čelu čete išli su Mile Mijatović, Nikola Lukić, Dušan Damjanović i Gojko Camber.¹⁴³

Dok se 2. četa tako neprimjetno probijala za leđa neprijatelju na Brajića Tavanu, 1. i 3. četa su se neprijateljskom utvrđenju približavale s

¹⁴¹ Nije sačuvana naredba Štaba 4. divizije za napad na Sanski Most, ali su ovi zadaci citirani u izvještaju o akciji, pisanom 15. decembra 1942. godine, Arhiv VII, k. 406, br. reg. 33/—1.

¹⁴² Ante (Mate) Kraljević, Stjepan, rudarski inženjer iz Đakova, Slavonija, poginuo 16. avgusta 1943. kao šef Obavještajnog centra 12. KNOU brigade prilikom neprijateljskog bombardovanja Štaba Brigade.
Opis Desimira Brkića, borca 1. čete 1. bataljona 6. krajiške NOU brigade upućen 13. januara 1943. godine u listu »Borba« nije objavljen Arhiv VII, k. 1978, br. reg. 16/4—3.

fronta. Kad su borci bili na jurišnom odstojanju, neprijateljski stražar je primijetio jednog partizana i otvorio vatru. Tada su komandiri 1. i 3. čete Dušan Gavran i Stanko Marjanović komandovali juriš. Borci su prihvatili komandu i otvorili žestoku vatru po neprijateljskim utvrđenjima, krenuvši na juriš.

Ubrzo potom su i borci 2. čete, probivši se neprijatelju za leđa krenuli na juriš na neprijatelja razmještenog po rovovima, saobraćajnicama i bunkerima. Bombaši su bacali bombe na bunkere i roveve, puškomitraljesci su tukli po domobranima koji su iznenađeni napadom s leđa počeli bježati. Neprijateljski vojnici su nasumice nalijetali na puščane cijevi boraca 2. čete. Na nekim otpornim tačkama neprijatelj je pokušavao da se odupre, ali su borci 1. bataljona smjelim upadima u roveve i bunkere uspjeli da sva uporišta na Brajića Tavanu likvidiraju za nepuna dva sata borbe.

U borbi za osvajanje uporišta na Brajića Tavanu 1. bataljon je imao samo jednog poginulog borca, omladinca Dušana Dunju Došenovića. Ranjeni su u ruku komandir čete Branko Medarević i vodnik Mile Mijatović.

Na Brajića Tavanu zaplijenjeno je dosta oružja, pa i nekoliko minobacača i jedan brdski top. Borci su se okupili oko topa. Komandant Bataljona Milančić Miljević je stao iza njega i pokrenuo zatvarač. Neki od boraca je stavio granatu u cijev. Komandant je više pipajući i prema odsjaju eksplozije stao pomjerati cijev uvis. Odjednom je grunuo snažan, iznadan pucanj. U tamnoj noći granata zazvižda visoko preko Dabra i Mriježnice. Sve je oko punjenja i ispaljivanja urađeno kako valja, samo se u onoj žurbi i veselju zbog pobjede zaboravilo da su prethodni rukovaoci topa njegovu cijev okrenuli prema slobodnoj teritoriji i Grmeču. Sljedeće granate su, razumije se, padale gdje je trebalo — na Sanski Most.

LIKVIDACIJA UPORIŠTA NA DJEDOVACI I UMCIMA

Dok se odvijala borba za Brajića Tavan, 2. i 4. bataljon 6. Krajiške brigade izvršili su napad na Djedovaču i Umce, ali s početka bez uspjeha. Tek nakon likvidiranja uporišta na Brajića Tavanu 1. bataljon je napao bočno i s leđa na neprijatelja u uporištima Djedovače, a 2. bataljon frontalno, pa su za jedan sat borbe likvidirana i sva uporišta na ovom važnom dominantnom visu iznad sanske doline.

Četvrti bataljon 6. krajiške brigade i 2. bataljon 2. krajiške brigade imali su zadatak da ovladaju neprijateljevom utvrđenom linijom na Umcima, od Djedovače pa sve do ceste u Donjem Kamengradu. Prije nego što je partizanska artiljerija i počela tući Sanski Most i pojedina vanjska uporišta, borci ova dva bataljona su prešli Dolac, dosta duboku dolinu koja se proteže od izvora rijeke Dabra do Kamengrada, zapadno od utvrđene linije, od Brajića Tavana, Djedovače i Umaca. Prilično brzo su savladali najprije padinu, pa onda dolinu i počeli se peti prema visovima Umaca. Čim je partizanska artiljerija počela tući neprijatelja i borci ova dva bataljona krenuli su na juriš. Pobacali su bombe na neprijatelja na visovima, a rafalima iz puškomitraljeza počeli tući njegova uporišta. Međutim, nisu mogli dalje, jer ih je dočekala bodljikava žica, a makaza za sječenje nisu imali. Morali su žaleći na smrznutu zemlju, dok su neprijateljski vojnici sa visova bacali bombe koje su se i po sto metara kotrljale niz padine pa tek onda eksplodirale. Zbog toga 2. bataljon 2. brigade nije uspio da se preko Umaca pro-

bije iza neprijateljske linije i u grad, već je i on prikovan ležao na padinama Umaca, ispod neprijateljskih utvrđenja. Obostrano puškanje i bacanje bombi trajalo je nekoliko sati. Tek kada je Bataljon »Petar Škundrić« osvojio Brajića Tavan i potom Djedovaču (na kojoj su se pojavile vatre, znak da su dotle stigli partizani), borci 1. i 2. bataljona su počeli tući bočnom vatrom, sa Djedovače.¹⁴⁴ Ubrzo se osjetilo da otpor neprijatelja na Umcima jenjava i potom prestaje. Tada su borci probili žicu i upali u prazne rovove i bunkere, jer su neprijateljski vojnici čim su vidjeli da su partizani zauzeli Brajića Tavan i Djedovaču, pobjegli prema Sanskom Mostu. U rovovima i bunkerima, kao i u posebnim skloništima, borci 4. bataljona su na Umcima našli dosta municije, čebadi i druge vojne opreme.

Na sektoru napada 2. bataljona 2. brigade, u nastojanju da se što prije savlada neprijatelj na Umcima, partizani su pokazali dosta snalažljivosti, o čemu piše i Đuro Štrbac, komandant tog bataljona:

»...Poslije više neuspjelih naših pokušaja da osvojimo bunke, vodnik Popović, rodom iz Hrgara, dosjetio se kako da zaslijepi neprijatelja i omogući našim snagama napad i prodor kroz utvrđenu liniju branioca. Prema neprijatelju je uputio jednu grupu bombaša i onih koji će sjeći žicu, a on je u bunke i roveve ispaljivao raketu za raketom. Zaslijepljen jakom svjetlošću, neprijatelj nije mogao vidjeti našu grupu bombaša. Ona se privukla bodljikavoj žici, presjekla je, prišla rovovima i bunkerima i pobacala u njih bombe. Poslije toga smo brzo zauzeli čitavu nej rij atei jevu utvrđenu liniju na sektoru napada našeg bataljona i pod borbom, goneći neprijatelja, produžili prema gradu« ..¹⁴⁵

Zahvaljujući brzom ovladavanju Brajića Tavanom i Djedovačom, slomljen je otpor jakog neprijatelja i na Umcima. Pred bataljonima na ovom sektoru sada je neprijatelj bio samo dolje u dolini i u gradu. Bataljoni su do trenutka kada se počeo dijeliti dan od noći ovladali svim neprijateljskim položajima od Brajića Tavana preko Djedovače i Umaca do Kamengrada. Borci su krenuli naprijed, ali dok su stigli u Krkojevce i Zdenu, već je bio dan, pa dalje, prema gradu, nisu mogli. Borci 1. i 2. bataljona zadržali su se na ivici brda ispod Djedovače 4. bataljon je produžio na Demiševce. Drugi bataljon 2. brigade, ne mogavši prodrijeti preko Umaca i upasti u zapadni dio grada po noći, nakon protjerivanja neprijatelja sa Umaca napao je neprijatelja u području Kamengrada. Ovaj je preplašen padom Djedovače i Umaca i napustio položaje i pobjegao preko Husimovaca i Demiševaca u Sanski Most, ili prema Prijedoru. Drugi bataljon se tada priključio svojoj brigadi, koja je glavninom napadala na Mikanovo Brdo i Stari Majdan.

PRVI IZVJEŠTAJ KOMANDANTA 4. DIVIZIJE

Komandant 4. divizije Josip Mažar Šošić u svom prvom izvještaju o prvim rezultatima napada na Sanski Most 11. decembra u 4 sata ujutro javlja Štabu Korpusa:

¹⁴⁴ Naredba 4. KNOU divizije od 15. decembra 1942. godine, str. 2. Arhiv VII, k. 406, br. reg 33/1—1.

¹⁴⁵ Đuro Štrbac: U Drugoj krajiškoj brigadi, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 600.

»Likvidirani Brajića Tavan, Djedovača, Krkojevci.
Zarobljeno do sada 1 protukolski, 1 brdski (top, napomena B. B.),
nekoliko bacača i druge spremne.
Nisu likvidirani Umci.

II Brigada naišla na veliki otpor. Likvidirala desetak bunkera na
Mikanovom Brdu, ali ponovo nailazi na žestok otpor, tj. zasjede se nisu još
probile do svog položaja.

Izdato je naređenje II Bat. VI Br. da pomogne likvidaciju Umaca i
IV Bat. VI Br. a I Bat. VI da produži napredovanje u grad, dok je II.
(Brigadi) javljeno da se rokira u desno i preko očišćene Djedovače i even-
tualno zajedno likvidiranih Umaca baci preko Pobrežja u Briševo.

...Veza telefonska koja se uspostavlja već 3 dana nije uspostavljena
radi dužine kabla i težine terena (Sanica) koje su podcjenjene kao teško-
će«. . .»¹⁴⁷

Ubrzo nakon slanja ovog izvještaja, partizanske snage su uspjele da
razbiju neprijatelja na Umcima i zaposjednu njegove utvrđene položaje.
U jednom od izvještaja o borbama 2. krajiške NOU brigade, pisanom 19. de-
cembra, stoji sljedeće:

»... Posle nekoliko juriša oko 3 h ujutro probijena je uglavnom ne-
priateljska linija na čitavom sektoru gde je napadala ova Brigada. Probi-
janje neprijateljske linije na ovom sektoru bilo je olakšano padom nepri-
jateljskih uporišta na Brajića Tavanu i Djedovači odakle su se primećivale
vatre od zapaljenih neprijateljevih bunkera. Ipak je probijanje nepr. linije
na ovome sektoru bilo otežano jakim nepr. bunkerima i isprepletenom žicom
ispred bunkera, radi čega se nije mogao vršiti nikakav proboj u klinu ili
zalamanje neprij. iza leđa, već se napad morao vršiti frontalno. Radi svega
toga jedinice ove Brigade nisu mogle iste noći izvršiti proboj linije i upad
u grad .. .»¹⁴⁷

BJEKSTVO NEPRIJATELJA IZ POBRIJEŽJA I DEMIŠEVACA

Zbog zadržavanja boraca na liniji pred Umcima, u Docu, nije došlo do
proboja jedinica u grad, što je bio glavni zadatak 2. bataljona 2. krajiške
NOU brigade. Nakon likvidiranja Brajića Tavana to nije učinio ni 1. bata-
ljon 6. brigade, jer je morao bočno napasti Djedovaču, da bi neprijatelj i sa
tog položaja bio protjeran. Padom Djedovače pala su i neprijateljska upo-
rišta na Umcima, pa su tri bataljona tek tada mogla da krenu prema gradu,
Međutim, već je svanulo, a izgubljen je i kontakt s neprijateljem, pa je bilo
riskantno povesti bataljone preko polja ka periferiji utvrđenog grada.

Poslije pada Umaca 4. bataljon je dopro do Zdene, gdje je kraj puta
našao ispravan protukolski top 45, mm, koji su neprijateljski vojnici u bje-
žanju ostavili. Odatle je bataljon krenuo prema Pobrežju i Demiševcima.
U polju je bila magla i tu i tamo se čula pucnjava. Borci 4. bataljona su se
kretali u streljačkom stroju i preko polja prema Pobrežju, u kojem nije
bilo neprijatelja. Dok su se borci kretali preko polja, jedan nasumce ispa-
ljeni metak, — vjerovatno iz zaštitnice koja je bježala prema Sanskom Mo-
stu, pogodio je u pluća komandira 2. čete, rudara Miloša Predojevića. Teško
ranjenog komandira grupa boraca je odmah odnijela na Djedovaču, a odatle
u Dabar, gdje je istog dana umro. Komandu nad četom odmah je preuzeo
politički komesar čete Mićo Došenović.

Zb. IV/8, str. 340.

¹⁴⁷ Arhiv VII, k. 986, br. reg. 8—1.

Bataljon je preko brda, kosom od Pobježja krenuo na Demiševce, s puškom na gotovs. Borci su se kretali veoma oprezno, ali na njih niko nije pucao. Stigli su do rovova, ali u njima nije bilo ni ustaša, ni domobrana. Selo je bilo prazno, nigdje žive duše. Bio je to šesti napad partizana na ovo jako neprijateljsko uporište, iz kojeg su ustaše punu godinu dana vršile ispade na slobodnu teritoriju i vršile velike zločine. Uporište je, evo, palo, ali bez borbe u selu.

Poslije ovladavanja Pobježjem i Demiševcima, 4. bataljon 6. krajiške brigade, bez neposredne veze sa ostalim bataljonima, zaposjeo je položaje na padinama Demiševaca i Pobježja, iznad ceste što od Sanskog Mosta vodi ka Prijedoru, ali je bez kontakta sa neprijateljem bio sve do kasnih poslijepodnevničkih časova.

USPJESI 5. DIVIZIJE

Jedinice 5. divizije krenule su u određeno vrijeme u napad na neprijateljska uporišta na desnoj strani rijeke Sane.

Prvi bataljon 4. krajiške brigade napao je neprijateljska uporišta u selu Čaplju, od Okrajka pa do ceste. Već u početku borbe zauzeti su prvi neprijateljevi rovovi, ali je tada poginuo komandant Bataljon Simo Elajić, a njegov zamjenik je ranjen. U tom času neprijatelju je stigla pomoć iz Kijeva, pa je on pošao u snažan protivnapad. Ostavši bez vojnih rukovodilaca, Bataljon se neorganizovano povlači na polazne položaje.

Treći bataljon 4. krajiške brigade koji je napadao uporišta u selu Čaplju, od ceste do rijeke Sane, neprijatelj je dočekao snažnom vatrom, pa se i on morao povući na polazne položaje.

Četvrti bataljon 4. krajiške brigade poslije dva i po sata žestoke borbe razbio je neprijatelja u Kijevu, koji zahvaljujući noći, manjim dijelom bježi prema Škrijevu i Tomini, a glavninom u Čapalj, gdje pojačava uporišta. Nakon toga Bataljon uspostavlja vezu s 1. krajiškom brigadom, koja je, u naletu, razbila neprijateljska uporišta u Kruharima i, kako je pisalo! u izvještaju Štaba 5. divizije od 25. decembra o borbama na Sanskom Mostu, odmah produžila prodor u sam grad.¹⁴⁸

Prvi i 2. bataljon 1. krajiške brigade i 2. bataljon 4. krajiške brigade napali su grad Sanski Most, dok je 3. bataljon 1. krajiške brigade jednu četu poslao na osiguranje prema Sasini, a sa dvije čete napao Trnovu i Šehovce. Prvi i 2. bataljon su upali u grad sa zakašnjenjem od dva sata. Prvi bataljon je prodro od crkve i Kurbegovića kuće, a 2. bataljon do željezničkog mosta. Nalet ovih bataljona je bio žestok, pa su tokom noći likvidirani neprijateljski bunker i u ovom kraju grada, zatim Bolnica, Žandarmerijska stanica, kuća Te je Praće i stara Pošta. Tako je neprijatelj već nakon dva i po sata borbe bio sabijen u tri utvrđene zgrade. Njemu su kao pojačanje počeli stizati vojnici koji su pred naletom 6. i 2. krajiške brigade, pobjegli u grad s Brajića Tavana, Djedovače, Umaca, Kamengrada, Pobježja i Demiševaca.

U međuvremenu su jedinice 3. bataljona 1. krajiške brigade likvidirale neprijateljsko uporište u Šehovcima i pokidale kilometar pruge, ostavile zasjedu prema Trnovi i bočno osiguranje prema Sasini.

PRODOR U GRAD USTAŠA I DOMOBRANA IZ SASINE

Kada je, zbog stalnih napada partizana, u istočnom dijelu grada neprijatelj bio već pred slomom, u najkritičnijem trenutku stigla mu je pomoć: dolazeći iz Sasine i prodirući prema crkvi, dvije satnije ustaša, domobrana i nešto četnika napali su s leđa partizane. Da bi ih odbio, i sam Štab 1. krajiške brigade je, sa grupom kurira i bolničara, dva puta vršio uspješne protivnapade na lijevom krilu prodora ovog pojačanja, ali je neprijatelj usmjerio snage na svom desnom krilu i uspio da, pored crkve, proдре u grad. Upravo u to vrijeme 1. bataljon 1. krajiške brigade vodio je žestoke borbe kod zgrade Osnovne škole, gdje je bila domobranska komanda i oko Sokolskog doma, gdje su bili Nijemci, pa ga je prodor neprijatelja iz Sasine znatno zbunio. Tada su i grupe neprijateljskih vojnika iz tri opkoljene zgrade, potpomognute pristiglim pojačanjem, izvršile protivnapad na 1. bataljon, pa se on, oko osam sati ujutro, pod teškom borbom morao povući iz grada.

Dvije čete 2. bataljona 1. krajiške brigade i 2. bataljon 4. krajiške brigade ostali su u gradu do 13 sati, kada su se poslije tri neprijateljska protivnapada, vodeći borbu prsa u prsa, morali povući.¹⁴⁹

IZVJEŠTAJ ŠTABA 1. KORPUSA VRHOVNOM ŠTABU

Izvjestavajući Vrhovni štab NOV i POJ o toku borbi za Sanski Most, Štab 1. bosanskog NOU korpusa 11. decembra u 14 sati javlja depešom — telefonom:

»Prema planu otpočela je 10-XII o. g. u 23 časa akcija na Sanski Most. Već za 1 sat probio se je I bataljon VI brigade na utvrđenju Brajića Tavana, koji sa Djedovačom, Umcima, Kamengradom, Mikanovim Brdom — sa zapadne strane — i Čapljem, Kruharima, Sasinom i Trnovom — sa istočne strane — čini utvrđeni vanjski sistem obrane S. Mosta. Ova utvrđenja spadaju u sistem zemljano-drvenih utvrđenja, pojačan na mjestima sa duplim preprekama od žice ispred bunkera. Naši bombaši, uz sadejstvo haubica, učinili su svoje. Poslije 2 sata likvidiran je Brajića Tavan poslije 3 sata Djedovača. Nakon 5 sati i 5 uzastopnih juriša pali su Umci, Mikanovo Brdo, Kamengrad, Čaplje, Kruhari i čuveni po utvrđenjima i zločinima Demiševci. Dosada napadani 3 puta bez uspjeha.¹⁵⁰ Nakon 7 sati bataljoni I krajiške, VI Grmečke i II Krajiške brigade borili su se u periferijskim kućama grada. Borba postaje žešća radi bjega većine snaga, ustaša i Nijemaca, legionara, domobrana i četnika u sam grad.

Zarobljeno je prema nepotpunim podacima dosada 3—4 protukolska topa, isto toliko bacača, kao i teških mitraljeza, mnogo pušaka, municije i ostale spremne. Zarobljeno je oko 150—200 domobrana (zaštitnica štaba V divizije zarobila je sama 45 domobrana), nešto Nijemaca, legionara i ustaša. Neprijatelj je imao mnogo mrtvih i ranjenih, dok naši gubici iznose dosada 22 mrtva i do 100 ranjenih. Predala se je jedna četa, kompletna »zelenog kadra« — četnika.¹⁵¹

Zasjede prema St. Majdanu, Prijedoru, Škrljevitaj i Sasini vodile su u toku čitavog dana snažne borbe, a naročito na cesti Prijedor — S. Most,

¹⁴⁸ Sve o ovim borbama jedinica 1. krajiške NOU brigade u Sanskom Mostu — na osnovi izvještaja njenog Štaba upućenog 20. decembra Štabu 5. krajiške divizije, Arhiv VII, k. 787, br. reg. 33—2.

¹⁵⁰ U stvari, pet puta: 28. i 31. januara, 15. aprila, 28. juna i 28/29. jula 1942. godine.

¹⁵¹ Kozička četnička četa Stevana Bajića predala se jedinicama 5. krajiške NOU divizije.

gdje je neprijatelj nadirao u jačini od 1 bojne uz pomoć tenkova i pokuš pružiti pomoć napadnutom garnizonu, što su zasjede uspješno odbijale i tjeravši neprijatelja u bijeg.

Borbe u gradu, na cesti S. Most — Prijedor i S. Most — Sasina i dalje nastavljaju.¹⁵²

Već prvog dana borbi neprijatelj je na području Sanskog Mosta imao znatne gubitke. O tome podatke daje i domobranski oficir za vezu pri 71 njemačkoj diviziji, u svom izvještaju od 14. decembra. Nijemci su imali tri poginula, osamnaest ranjenih i tri nestala vojnika, a domobrani: 38 poginulih, 70 ranjenih i 350 nestalih vojnika. Nijemci su uništili jedan protikolski top i jedan teški minobacač da ne bi pali u ruke partizanima. Domobrani su izgubili šest teških minobacača, pet automata i dr., dok su dvije protutenkovske topa uništili, i zatvarače triju haubice bacili u Sanu.¹⁵³

Dogodilo se da je za vrijeme ovog napada na Sanski Most u gradu bio i domobranski general Brozović. Iznenaden žestinom napada partizana, on se sklonio u jednu kuću i legao u krevet, izigravajući teškog bolesnika o tifusa. Kada su borci 1. krajiške brigade upali u ovu kuću i pitali ko je taj bolesnik, domaćica je kazala da je njen ujak i partizani su otišli, a sutradan se avion dvokrilaš spustio na improvizovani aerodrom, pa je njime general Brozović pobjegao u Banjaluku.

*

Ocijenivši da ne može napadati grad dok se ne likvidira jako neprijateljsko uporište u Sasini, Štab 5. krajiške divizije odlučio je da 12. decembra sa 1. i 4. bataljonom najprije napadne na to jako uporište, pa tek pošto ga likvidira da obnovi napad na Sanski Most. Izvještavajući o situaciji i o toj odluci, Štab Divizije je, 11. decembra u 20 sati, javio Štabu 1. bosanskog korpusa:

»1. Primili smo vašu depešu od 11-XII u 16,00 h.

2. Naše snage u toku borbe su zarobile oko 300 domobrana, 2 Nijemca, 3 oficira domobrana — puške i automatsko oružje nije prebrajano. U gradu su bila zaplijenjena 2 protukolska topa, 1 haubica, zauzet magacin sa 8 vagona municije i dr. Grad je većim dijelom bio u našim rukama, kao i čuprija.

3. Međutim, poslije podne neprijateljske snage u Sasini, zajedno sa snagama od B. Luke, uspjele su da potisnu bataljon Polubrigade i da udare našima u leđa u samom gradu. Po izvještaju štaba I brigade snage su se povukle iz grada uz osjetne gubitke.

4. Kod ovakve situacije naredili smo sledeće:

a) Da IV krajiška sa dva bataljona ponovi napad na nelikvidirani deo Čaplja (noćas).

b) Da I krajiška probije prema Trnovi i da se poveže sa III bataljonom sa kojim je ojačana.

c) Da se sutra koncentrišu snage oba divizion brigada istočno od grada S. M. odakle ćemo sa djelovima ovih brigada poći u napad na Sasinu i potpuno je spaliti i uništiti, a izvjesne dijelove ovih brigada ostaviti u blokadi grada. Nikako se ne možemo osloniti na zasjedu 2 bataljona prema Sasini dok napadamo grad.

Javite nam da li se slažete sa našim mjerama.¹⁵⁴

i« Zb. IV/8, str. 331—2.

¹⁵³ Isto, str. 567.

¹⁵⁴ Arhiv VII, k. 404, br. reg. 35/1—1.

U noći između 11. i 12. decembra neprijateljska posada u uporištima sela Čaplja napustila je položaje, prešla rijeku Sanu i lijevom obalom pobjegla u grad.

Odmah po povlačenju partizana iz Sanskog Mosta komanda garnizona organizovala je popravku i izgradnju novih otpornih tačaka uz užu odbranu grada. Postavljene su barikade po ulicama i poljanama, minirani neki prilazi gradu i posebno učvršćene raskrsnice.

PRODOR NEPRIJATELJA OD PRIJEDORA

Čim je njemačka komanda u Prijedoru saznala za napad partizana na Sanski Most, uputila je kao pomoć ugroženom garnizonu jednu jaču motorizovanu kolonu: četiri tenka, dva topa i osamnaest kamiona punih Nijemaca, ojačanih sa dvije satnije ustaša i legionara koji su sa položaja oko Sanskog Mosta uspjeli pobjeći prema Prijedoru. Zasjeđu u području Koprivne postavio je 3. bataljon 2. krajiške brigade, koji je na cesti prikrilo nekoliko mina.¹⁵⁵

Zanimljivo je da je Vrhovni štab NOV i POJ već u 9 sati istog dana, 11. decembra, saznao da je neprijatelj uputio pojačanje iz Prijedora, pa je odmah poslao Štabu 1. bosanskog korpusa sljedeću depešu:

»Sada smo saznali da je neprijatelj uputio pojačanje iz Prijedora posadi Sanskog Mosta i to u bornim kolima i nešto pješadije. Na pogodnom položaju sačekajte ove snage i odbacite ih ka sjeveru«. ¹⁵⁶

Komandant 1. bosanskog korpusa sa ovom depešom se upoznao već u 9,50 sati.

Istoga dana, u 13,30 sati, Vrhovni štab šalje i drugu depešu Štabu 1. bosanskog korpusa, obavještavajući ga o namjerama komande 714. njemačke divizije u Prijedoru:

»Ovoga momenta saznali smo sledeće:

1) Neprijateljska pojačanja u jačini jedne njemačke satnije i jedne domobranske bojne stigla su u 11,45 časova južno od sela Trkulja (zaselak sela Koprivne, prim. B. B.), noseći sobom municiju za posadu Sanskog Mosta.

2) Treća nemačka bojna 714-te nemačke divizije pred Prijedorom biće prebačena danas do naveče, takođe sa municijom.

Naređuje se posadi Sanskog Mosta od strane Štaba nemačke divizije da održi uporište sa novopostrojenim hrvatskim četama.

3) Štab dotične nemačke divizije naređuje posadi u Sanskom Mostu: da postave platno za spuštanje aviona radi prenosa ranjenika, da letilište osiguraju i, ako stave platno, smatraće da je osiguranje izvršeno.

Avioni će doneti takođe sa sobom municiju.

U Sanskom Mostu komandant posade je general Brozović, koji se još tamo nalazi.

Prednje podatke odmah iskoristiti u cilju potpunog likvidiranja Sanskog Mosta i daljeg rastrojstva neprijatelja«. ¹⁵⁷

¹⁵⁵ Arhiv VII, k. 406, br. reg. 33/1—1.

¹⁵⁶ Zb. II/7, str. 27.

¹⁵⁷ Zb. II/7, str. 28—9.

Treći bataljon 2. krajiške brigade nakon razbijanja utvrđene neprijateljske linije na području Kamengrad — Mikanovo Brdo uspio je da se probije do sela Koprivne i, nad cestom što od Prijedora vodi ka Sanskom Mostu, postavi zasjedu. Pojačanje neprijateljskom garnizonu u Sanskom Mostu koje je stizalo iz Prijedora, naišlo je na zasjedu ovog bataljona i tu zadržano. Bataljon je uporno odbijao napade njemačko-ustaško-domobranske motorizovane kolone, koju su potpomagali tenkovi i topovi. Tako je do iza podne 11. decembra zadržao ovu neprijateljsku kolonu u predjelu Koprivne, zaselak Trkulje. Jedan njemački tenk na cesti je naišao na minu. Tada je neprijatelj u napad krenuo streljačkim strojem i, potpomognut vatrom iz dva topa i tri tenka, uspio da potisne ovaj bataljon. Potom je produžio prema Sanskom Mostu.

U rejonu sela Brdara neprijatelj je naišao na lijevo krilo zasjede 4. bataljona 6. krajiške brigade. Tenkovi su išli cestom, a streljački stroj vojnika desno i lijevo. Borci bataljona su otvorili jaku vatru po neprijateljskoj pješadiji, ali ona nije prihvatila borbu; neprijatelj je nastojao da, uz pomoć i zaštitu tenkova, što prije prodre u grad. Već je pala noć kada je ova kolona prošla Pobrježje i potom ušla u Sanski Most.

Dobivši naređenje i pojačanje od 714. njemačke divizije, neprijatelj je u Sanskom Mostu, pod komandom njemačkih oficira, konsolidovao odbranu grada i nastavio učvršćivati uporišta. Njegova avijacija je tokom dana tukla bombama i mitraljirala položaje oko grada, za koje su pretpostavljah da su posjednute partizanima.

BORBE OKO SANSKOG MOSTA

Dva bataljona 1. krajiške brigade 12. decembra su ponovo napadala na Sanski Most, ali su se morala povući. Izvještavajući Štab 1. bosanskog korpusa o neuspjelom napadu, Štab 5. divizije piše:

»Ovo objašnjavamo s tim što je neprijatelj u gradu jači i raspolaze sa 2—4 tenka, a i dva bataljona su bila malo.«¹⁵⁸

Kako piše u istom izvještaju, toga dana u 12 sati 3. i 4. bataljon 4. krajiške brigade ušli su u Čaplje, koje je neprijatelj prethodne noći napustio.

U 10,00 sati 7. polubrigada je napala na neprijateljsko uporište Debeljak. Borba je vođena do uveče, kada je neprijateljska posada razbijena i uporište zauzeto. Neprijatelj je uspio da pobjegne u Omarsku, pretrpjevši gubitke od 40 poginulih i osam ranjenih vojnika.¹⁵⁹

U toku dana bataljoni 2. krajiške brigade razbili su neprijatelja u Starom Majdanu i Staroj Rijeci i ušli u ova mjesta. Neprijatelj je pobjegao prema rudniku Ljubiji. Stari Majdan i Stara Rijeka su spaljeni — da neprijatelj ne bi mogao u njima ponovo organizovati uporište.¹⁶⁰

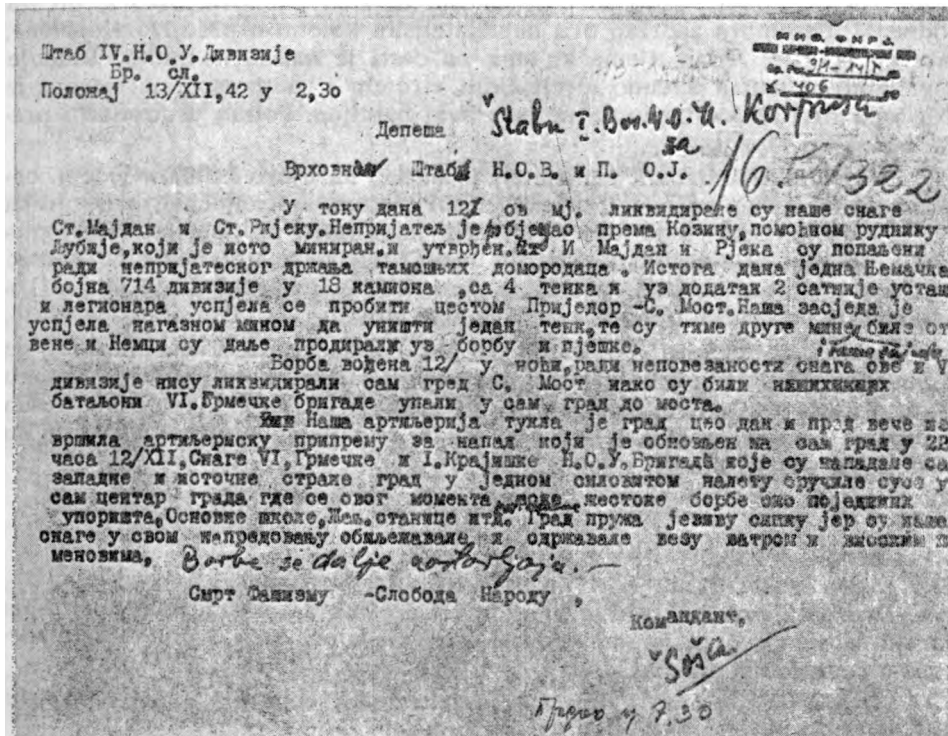
Prvi artiljerijski divizion je tokom dana tukao haubicama grad Sanski Most.

¹⁵⁸ Arhiv VII, k. 781, br. reg. 14—2.

¹⁵⁹ Bojna relacija 2. domobranskog zbora za decembar 1942. godine, Zb. IV/8, str. 616.

i« Zb. IV/8, str. 352.

U borbama oko Sanskog Mosta zaključno sa tim danom 5. divizija je, kako je njen Štab javljao Štabu 1. bosanskog korpusa, imala sljedeće губитке: 1. krajiška brigada — 17 poginulih i 50 ranjenih; 4. krajiška brigada — šesnaest poginulih i 25 ranjenih, bataljon 7. polubrigade — jednog poginulog i jedanaest ranjenih; divizija je ukupno imala 34 poginula i 86 ranjenih boraca.

Izvještaj Josipa Maiara Soše, komandanta 4. NOU divizije, od 13. XII 1942. godine o borbama tokom decembra i uništenju neprijateljskih uporišta u Starom Majdanu i Staroj Rijeci.

U isto vrijeme jedinice divizije su zarobile oko 300 neprijateljskih vojnika, dok su 250—300 ubile u borbi i veći broj ranile. Divizija je zaplijenila jedan brdski i jedan protuoklopni top bez zatvarača i dva minobacača.^{1*}

Tokom istog dana 6. krajiška brigada je, sa 1. i 2. bataljonom, bila na padinama ispod Djedovače i u Zdeni, a 4. bataljon je ostao na položaju iznad ceste u Pobriježju i Demiševcima. Brigada se pripremala za obnavljanje napada na sam grad.

ПОНОВНИ НАПАД НА НЕПРИЈАТЕЛЈЕВО УПОРИШТЕ У САНСКОМ МОСТУ

Ноћу 12/13. децембра, у 22 сата, након краће артиљеријске припреме 6. крајишка бригада је започела нови напад на Сански Мост.

и¹ Архив VII, к. 781, бр. рег. 14—2.

Prvi bataljon sa svojim četama napadao je od Krkojevaca i padina Djedovače, odnosno Zdene. Na desnom krilu od Krkojevaca, preko polja Bristoje, napadala je 2. četa, lijevo od nje, preko Stubova, 1, a od Zdene 3. četa.

Drugi bataljon sa svojim četama napadao je od Zdene prema mostu, dok je 4. bataljon napadao od Pobriježja cestom što vodi u grad. Desno od ceste bila je njegova 1. četa, lijevo 2, dok je 3. četa bila pozadi, u rezervi.

Neprijatelj je očekivao napad partizana od pravca Krkojevaca i Zdene, pa je neprekidno to područje zasipao topovskom i minobacačkom vatrom i tukao mitraljeskim rafalima. Međutim, čete 1. bataljona su veoma brzo i odvažno išle naprijed i stigle do neprijateljevih utvrđenja, opasnih bodljikavom žicom. Druga i 3. četa su uspjele da prilično brzo probiju neprijateljevu odbranu i upadnu u njegove rovove, dok je 1. četa zadržana ispred žica i rovova. Iako je neprijateljska vatra nanosila znatne gubitke borcima 1. bataljona, uslijedio je snažan prodor — najprije 3, pa 2. čete, a onda i 1. čete. Tako se 1. bataljon »Petar Skundrić« našao na ulicama Sanskog Mosta, zapadno od rijeke, u neposrednoj blizini mosta. Neprijateljski vojnici su bili ili ubijeni ili zarobljeni, a najvećim dijelom su preko mosta pobjegli na istočnu stranu grada.

Četvrti bataljon, sa četama u streljačkom stroju krenuo je prema gradu čim je pala noć. Oko prvih gradskih kuća nije bilo jačeg neprijatelja, i poslije kraćeg okršaja manji dijelovi neprijateljskog garnizona pobjegli su prema centru grada, gdje su već 1. i 2. bataljon vodili žestoke borbe.

Na čelu prodora ka mostu i rijeci Sani bila je 3. četa 2. bataljona, kojoj su se vrlo brzo pridružile i 1. i 2. četa. Neprijatelj je branio svaku

Centar Sanskog Mosta, početak Ključke ulice (danas Ulica narodnog heroja Petra Škundrića), predratni snimak.

tvrdi kuću, postepeno se povlačeći prema mostu, a onda i preko njega, u istočni dio grada. Na čelu 2. čete bio je njen komandir Branko Medarević. S pištoljem u ruci, jer je bio ranjen, vodio je četvoricu ulicama grada, raspoređivao borbe, sve dok nije pogođen mitraljeskim rafalom. U tom prodoru do mosta, predvodeći 1. četvoricu, poginuo je i njen komandir Dušan Gavran. U borbama na ulicama zapadnog dijela grada poginuo je i komandir 3. čete 2. bataljona Dušan Milešević.

U prodoru do mosta borci su u mnogim podrumima i prizemljima kuća nalazili i po 30—50 žena i djece, a i ljudi — uglavnom izbjeglice iz okolnih sela. Ustaše su im stalno govorile kako će ih partizani sve pobiti ako ih uhvate. Međutim, svi borci su lijepo postupali sa ovim izbjeglicama i ostalim stanovništvom na koje su nailazili u svom prodoru kroz grad. Savjetovali su ih kako da se kriju, da ne izlaze dok borba traje, umirivali ih, hrabрили pa je to veoma povoljno djelovalo na ove prestrašene i napaćene ljude, žene i djecu.

Tri bataljona 6. krajiške brigade uspjela su da u toku noći zauzmu čitav zapadni dio Sanskog Mosta. Tada su mnogi borci pokušavali da se prebace na desnu obalu rijeke. Među prvim koji su pokušali doći na most bili su desetar Ilija Milanović iz Koprivne i puškomitraljezac Miloš Dragišić, ali ih je neprijatelj mitraljeskom vatrom vratio nazad. Još jednom su pokušali da pređu ali bezuspješno. Kada je Ilija Milanović ponovo krenuo u izviđanje, pogođen je neprijateljskim metkom. Teško ranjen otpremljen je u bolnicu, gdje je ubrzo umro. Bio je omiljen kod boraca, naročito mlađih, koje je podučavao kako se treba boriti, a bio je i dobar strijelac, njegov metak je rijetko promašivao.¹⁶²

Trinaestog decembra u svanuće Štab 6. krajiške brigade povukao je 4. bataljon iz grada i uputio ga ponovo na Pobrjeđe, Demeševce i Brdare, sa zadatkom da spriječi dolazak pojačanja neprijateljskom garnizonu od Prijedora. Isti zadatak imao je i 3. bataljon 2. krajiške brigade, koji se nalazio u zasjedi u selu Koprivni.

Njemačka komanda u gradu uspjela je tog dana izjutra da koordinira dejstva svih svojih jedinica: pješadije, automatičara, artiljerije, tenkova i avijacije, koja je čitav dan napadala partizane na ulicama i na prilazima gradu. U tim okršajima partizani su uspjeli da granatom iz protuoklopnog topa unište jedan tenk. I pored sve žestine pritiska i otpora neprijatelja, 1. 2. bataljon 6. krajiške brigade uspjeli su se održati u zapadnom dijelu grada sve do 17 sati 13. decembra, kada su se nakon jednog veoma snažnog protivnapada neprijatelja, povukli na okolna brda prema Djedovači i Brajića Tavanu.

Partizanske haubice, topovi i minobacači te večeri i čitavu noć neprekidno su zasipali neprijatelja u Sanskom Mostu granatama i minama.¹⁶³

Nakon protjerivanja neprijatelja iz Starog Majdana i s Mikanovog brda 2. krajiška brigada je zauzela položaje prema Staroj Rijeci i u Koprivni.

U noći između 12. i 13. decembra, u 23,00 sati, 1. krajiška brigada je ponovo krenula u napad na istočni dio grada, treći po redu u tri dana. Me-

¹⁶² Kazivanje Milana Indića, recenzija od 8. oktobra 1979. godine.
»«s Zb. IV/8, str. 350 i 352.

đutim, naišla je na obnovljena utvrđenja i veoma jak otpor, pa je odstupila na polazne položaje.¹⁶⁴ Upravo to povlačenje 1. krajiške brigade iz borbe i iz grada omogućilo je neprijateljskoj komandi da usredsredi glavninu svojih snaga u napad preko mosta na 6. krajišku brigadu u zapadnom dijelu grada i da je, konačno, odbaci na polazne položaje.

Istovremeno s ponovljenim napadom na Sanski Most, 1. 3. i 4. bataljon 4. krajiške brigade su, u noći 12/13. decembra, napali jaka neprijateljska uporišta u Sasini i Škrlevitoj. Poslije višerasovne borbe neprijatelj je razbijen. Nakon toga partizani su spalili oba ova sela — da ubuduće ne mogu poslužiti neprijatelju za formiranje uporišta.

Drugi bataljon 4. krajiške brigade bez borbe je ušao u Šehovce, ošteti prugu, a potom zaposjeo položaje u Trnovi.

Prvi bataljon Polubrigade razbio je četnike i zauzeo njihovo i domobransko uporište u Razboju.¹⁶⁵

U ovim borbama partizani su oštetili jedan neprijateljski avion, kada se spustio na improvizovani aerodrom nedaleko od Željezničke stanice u Sanskom Mostu.

IZVJEŠTAJ VRHOVNOM ŠTABU O REZULTATIMA BORBI ZA SANSKI MOST

Neprijatelj je mogao organizovati ovako uspješnu odbranu od napada krajiških jedinica na Sanski Most jer je raspolagao sa oko 2.000 domobrana, 400 Nijemaca, 50—60 ustaša, zatim nekoliko tenkova, znatnim brojem topova i minobacača, a imao je vrlo dobru podršku avijacije.¹⁶⁶

Iako partizanske divizije nisu uspjele zauzeti Sanski Most, one su, ipak, ostvarile značajne rezultate u četvorodnevnim danonoćnim borbama u Sanskom Mostu i brojnim neprijateljevim uporištima oko tog grada u dolini rijeke Sane. Obavještavajući Vrhovni štab NOV i POJ o rezultatima tih borbi, komandant 1. bosanskog korpusa Košta Nađ, u izvještaju od 14. decembra u 3,30 sati, kaže:

»Dosadašnji uspjesi u akciji na Sanski Most koja traje već pet dana sastoje se u sledećem:

Slomljena je utvrđena linija odbrane Sanskog Mosta, Ljubije i Prijedora sa južne strane, dobivena je ogromna oslobođena teritorija sa niže navedenim selima: Dabar, Zagrada I i II, Zagrada,¹⁶⁷ Mrkojevići,¹⁶⁸ Djedovača, Umci, Zdena, Pobrežje, Demiševci, Kamengrad, Suhača, Stari Majdan, Dževar, Koprivna, Oštra Luka, Skakavci¹⁶⁹ sa leve obale Sane, Tomina, Čapljje, Kijevo, Kruhari, Škrlevita i Sasina sa desne obale Sane. Presečen je saobraćaj cestom Sanski Most — Prijedor i Sanski Most — Ljubija, kao i Sanski Most — Banja Luka preko Bronzanog Majdana, dok je Sanskom

¹⁶⁴ Isto, strana 471.

¹⁶⁵ Zb. IV/8, str. 471.

¹⁶⁶ Zb. IV/8, str. 350—1.

¹⁶⁷ Kako je izvještaj diktiran preko telefona, a vjerovatno je lice koje je diktiralo reklo »zagrada«, kao znak u tekstu, a onaj koji je pisao zabilježio je to kao ime sela, mada sela sa tim imenom nema na ovom području.

¹⁶⁸ Selo pod ovim imenom ne postoji na ovom području, vjerovatno jeriječ o Krkojevcima.

¹⁶⁹ u ovom kraju ne postoji selo pod nazivom Skakavac, ali postoji naziv Blijin skok, za teren gdje je veliki vodopad Blije, kod Fajtovaca.

Mostu ostala samo veza željeznicom sa Prijedorom sa desne strane Sane. Prekinuta je isto tako željeznička veza Ljubija — Prijedor (potrgana pruga i most na Sani). Zarobljeno je oko 350 domobrana, oficira, četnika, Nemaca, legionara i ustaša. Zaplenjeno je 4 protivkolska topa i jedan brdski top, 4—5 bacača, više teških i lakih mitraljeza, pušaka, municije i druge vojničke opreme. Uništeno je: dva tenka (jedan od nagazne mine, a jedan protivtenkovskim topom u gradu), manji deo Sanskog Mosta od naše artiljerije (sedam topova i tri bacača tukla su tri dana grad), kao i paljenjem objekata do kojih se moglo doći, a koji su služili kao stalna i tvrda uporišta (javne zgrade u Sanskom Mostu), sela Demiševci, Sasina i Stari Majdan i Stara Rijeka takođe su spaljena i uništena. Oštećen je jedan avion na aerodromu u Sanskom Mostu.

Ranjeno je i poginulo oko 300 neprijateljskih vojnika. Naši gubici: jedan protivtenkovski top, oko trideset mrtvih, 50—60 ranjenih, za koje ćemo naknadno izvestiti« ..¹⁷⁰

U borbama za Sanski Most, predvođeci svoje jedinice, junački su poginuli: Simo Bajić, komandant 1. bataljona 4. krajiške brigade, četiri komandira četa iz 6. krajiške brigade: Branko Medarević, Dušan Gavran, Dušan Milošević i Miloš Predojević, te komandir čete iz 5. krajiške brigade Tomica Španović. Za svoja izvanredna junačka, herojska djela Bajić (Stevana) Simo, Gavran (Mile) Dušan i Španović (Vase) Tomica posmrtno su proglašeni za narodne heroje Jugoslavije.

Za vrijeme napada na Bosanski Novi, 28. novembra, Veljkina (Veljko) Miljević komandir čete 2. bataljona 2. krajiške brigade, bio je ranjen. U bolnici se brzo oporavljao pa je, saznajući za napad na Sanski Most, bez dozvole ljekara, dojurio u svoj bataljon i učestvovao u nekoliko juriša na Nijemce, ustaše, legionare i domobrane. Međutim, kako nije bio izliječen, rana se dala nazlo, pa je iz borbe otpremljen kući. Umro je nakon nekoliko dana. Za svoja herojska djela posmrtno je proglašen za narodnog heroja. U napadima na uporište u Sanskom Mostu i na okolna uporišta istakli su se mnogi partizani. Borac Dragomir (Desimir) Brkić u dopisu za list »Borba«, piše da su se istakli vodnik Joja Miljević, omladinac Živko Crnomarković, zamjenik komandira čete Simo Šobot, desetar Drago Utješinović, kao i »stari borac Slobodan Stupar, koji je bacao više komada bombi na tenk iz vrlo male blizine.¹⁷¹

Za vrijeme borbi u gradu prve noći, 10. na 11. decembar jedan partizan iz 1. krajiške brigade teško je ranjen. Pretvarajući se da je mrtav, tri dana je ležao među poginulim i ranjenim na ulici. Za vrijeme posljednjeg prodora partizana u grad ovaj ranjeni partizan je spašen. Ispričao je tada šta je sve doživio dok je ležao na ulici, pa i to kako su ustaše, prolazeći pokraj mrtvih Nijemaca koji su ležali oko njega, dobacivali: »Neka leže njemačke mrcine«.¹⁷²

Jedan omladinac iz 6. krajiške brigade bio je zarobljen prilikom jednog protuudara Nijemaca i ustaša preko mosta, bio je bolestan i nije mogao

¹⁷⁰ Zb. IV/8, str. 357—8.

¹⁷¹ Arhiv VII, k. 1978, f. 3. br. reg 16/4.

¹⁷² Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo, fond 1. bosanskog NOU korpusa, br. 1114. Prema kazivanju Mirka Stanića, riječ je o borcu Dušanu Oljači iz Dabra. Njega je metak pogodio ispod lijevog oka i izišao na potiljak. Pri zadnjem povlačenju iz grada iznijeli su ga drugovi, misleći da je mrtav. Dugo je bio u nesvijesti dok je ležao na ulici i kasnije u bolnici, a samo povremeno je dolazio svijesti. Ostao je živ i dočekao slobodu. Pismo Mirka Stanića, od januara 1980. godine.

trčati, pa su ga Nijemci uhvatili. Mučili su ga, batinali i uporno tražili podatke o partizanima. Mladi partizan im je samo prkosno rekao: »Možete raditi od mene što hoćete, ali ništa vam neću reći« ... Nakon toga Nijemci su ga ubili.¹⁷⁵

ZAROBLJENICI I PLIJEN

U ovim borbama zarobljeno je oko 350 domobrana, od kojih je dio — sa položaja Čaplja, Djedovače, Brajića Tavana i lijeve obale Sanskog Mosta — upućen u Lušci-Palanku. Saslušani su u komandi mjesta. Iz sačuvanih spiskova zarobljenih i saslušanih domobrana i četnika vidi se da je tada bio zarobljen i Martin Macan, predsjednik Kotarskog suda u Sanskom Mostu. Zarobili su ga borci 1. bataljona 6. krajiške brigade. Predan je Vojnom sudu, koji ga je, nakon ispitivanja i provjere navoda — za saradnju s okupatorima, za učešće u ustaškom odboru prilikom masovnog ubijanja nevinog stanovništva u ljeto 1941. godine — osudio na smrt. Presuda je izvršena.¹⁷⁴

Zanimljiva je izjava domobranskog podnarednika Fehima Latifa Dedića rodom iz sela Crljeni, komandira voda u Čaplju. Kada su partizani napali Čapalj, on se sa vodom našao u Tomini, pa je odmah produžio prema Kozici i predao cijeli vod: 48 domobrana naoružanih puškama, bombama i dva puškomitraljeza. Objašnjavajući ovu svoju odluku, Dedić je izjavio:

»Da ovo uradim nagnala me je nepravda koja je vladala u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, jer sam vidio da je ta država bila samo dobra za ustaše, dok smo svi mi drugi, i vojnici i narod, patili i gladovali. Sem toga, ustanovio sam da se narodno oslobodilačka vojska bori za bolji život svih naroda Jugoslavije, bez obzira na vjeru i nacionalnost, i radi toga želim ja da poput mojih drugova Muslimana uzmem učešća u N. O. borbi i doprinesem da se kazne i porobljivači naše zemlje i oni koji su činili narodu nepravdu« ...

Domobranski poručnik Josip Teodora Ilić, održavao je vezu još u Banjaluci sa Franjom Kluzom. Izjavljuje da su Nijemci bili postavili tzv. inšpektore u domobranske jedinice, ali da su to zapravo bili gestapovski špijuni koji su kontrolisali rad i izjave svakog domobrana. Svojim vojnicima je rekao da se, čim partizani napadnu, razbježe kud koji, što su i učinili, a on je u jednoj kući u Čaplju sačekao partizane i predao se. Izjavio je da želi stupiti u ličku partizansku brigadu, kamo je i upućen.¹⁷⁵

Još izvjestan broj domobrana i četnika, koji su se predali, većina bez borbe, donoseći sa sobom mitraljeze i puškomitraljeze, a neki i ručnih bombi, izrazio je želju da stupi u NOV. Bili su to ljudi uglavnom iz sela koja su partizani tek oslobodili, pa su molili da prethodno zbrinu porodice.

Osim već navedenog plijena u oružju i municiji, samo brigade 5. divizije su u toku borbe za Sanski Most i okolna neprijateljska uporišta zaplijenile 1.000 grla krupne stoke, preko 2.000 ovaca, oko 500 svinja i preko dvadeset vagona žita. Ovaj plijen je evakuisan s poprišta tako da su partizanske

¹⁷⁵ Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo, fond 1. bosanskog NOU korpusa, br. 1114.

¹⁷⁴ Arhiv VII, k. 766, br. reg. 2-1/4 i 10-2/4.

¹⁷⁵ Fehim Dedić je 1943. godine stupio u partizane iz rata izašao kao ratni vojni invalid; izjava u Arhivu VII, k. 1929. br. reg. 11/2-7.

intendanture bile obezbijedene za predstojeću zimu dovoljnim brojem sto* ke za klanje.¹⁷⁶

Ne mogavši evakuisati sav plijen iz grada, borci 5. divizije su zapalili u Sanskom Mostu oko četiri vagona artiljerijske, minobacačke i pušćane municije, zatim tri vagona graha i tri vagona pšenice.

BLOKADA NEPRIJATELJEVOG UPORIŠTA U SANSKOM MOSTU

Uvidjevši da je pri postojećem odnosu snaga nemoguće likvidirati neprijateljev garnizon u Sanskom Mostu, Štab 1. bosanskog korpusa je odlučio da se prekinu dalji napadi, ali da se grad čvrsto blokira:

— 5. divizija je dobila zadatak da to učini s južne, istočne i sjeveroistočne strane, a 4. divizija sa zapadne i sjeverozapadne strane.¹⁷⁷

Štab 5. divizije naredio je da 1. krajiška brigada, sa dva bataljona, blokira grad sa sjeveroistočne strane i da djeluje iz topova i minobacača, onemogućujući spuštanje neprijateljskih aviona i dovlačenje pomoći u oružju, hrani i dr. Jedan bataljon 1. i jedan bataljon 4. krajiške brigade dobili su zadatak da djeluju na području Usoraca, Miljakovaca, Rakelića, Tomašice i Busnova, osloncem na Behremaginicu, i da zatvore pravac od Prijedora, blokirajući grad sa istočne strane. Četvrtoj krajiškoj brigadi je naređeno da drži položaje sjeverno od škrlevite i Sasine, zatvarajući pravac od Bronzanog Majdana prema Sanskom Mostu i djelujući prema Maričkoj i Bronzanom Majdanu. Sedma krajiška brigada je dobila zadatak da sa prostora Hazići-Pavići djeluje prema Vilusima i Kadinoj Vodi, protiv četničkog »puka« Vukašina Marčetića.

U početku blokade Sanskog Mosta Štab 5. divizije smjestio se u selu Tomini.¹⁷⁸

Štab 4. divizije naredio je 6. krajiškoj brigadi da blokira Sanski Most sa zapadne strane, sprečava i onemogućava prodor neprijatelja prema slobodnoj teritoriji kao i cestom prema Prijedoru, te da na svom lijevom krilu djeluje u rejonu Demiševaca, Brdara i Koprivne, sadjejujući u tom rejonu sa 2. krajiškom brigadom. Druga krajiška brigada dobila je zadatak da blokira rudnike Kozin i Ljubiju od Koprivne, Oštre Luke pa do Agićeva Majdana i kote 439, te da, zajedno sa dijelovima 6. krajiške brigade prodiđe prema Briševu, Resavcima i Čarakovu. Petoj krajiškoj brigadi je naređeno da blokira Bosanski Novi, i to od Blagaj Japre preko Novske planine do Rudica, a sa jednim bataljonom da blokira Ljubiju sa zapadne strane, od Tromede do Miloja.

Štab 4. divizije smjestio se u Majkić-Japru, u kuću Dušana Majkića, gdje je dotad bilo sjedište Štaba 6. krajiške brigade, koji se pomjerio bliže bataljonima na blokadi Sanskog Mosta, u selo Bošnjake.¹⁷⁹

Organizujući višednevnu blokadu neprijateljskih garnizona u Sanskom Mostu, Ljubiji i još nekim uporištima, snage 1. bosanskog korpusa su, tokom narednih dana, vodile svakodnevno borbe, pri čemu je neprijatelj uporno pokušavao da probije blokadu i otvori prolaz od Banjaluke i Prijedora.

¹⁷⁶ Zb. IV/8, str. 393.

¹⁷⁷ Zb. IV/8, str. 358.

¹⁷⁸ Zb. IV/8, str. 394–5.

¹⁷⁹ Arhiv VII, k. 406, br. reg. 33/1–1.

15. decembra: Odmah iza ponoći, između 14. i 15. decembra, dijel 2. krajiške brigade izvršili su demonstrativni napad na staru Rijeku.

Iz pravca Bronzanog Majdana naišla je neprijateljska kolona jač oko 500 ustaša i domobrana. U području Stratinske borci 1. i 4. batalj 4. krajiške brigade iz zasjede su sačekali neprijatelja i nakon sedam s borbe, prisilili ga na povlačenje prema Omarskoj. Ubijena su tri i ranje šest domobrana.¹⁸⁰

16. decembra: Štab njemačke 714. divizije formirao je u Prijedoru s cijalnu kombinovanu jedinicu od Nijemaca, legionara, ustaša i domobra sa zadatkom da uspostavi vezu sa Sanskim Mostom. Dio ove jedinice jači oko 700—800 vojnika, od kojih 200 Nijemaca, krenuo je iz Prijedora sa ; datkom da zaštiti radni bataljon dok opravlj a most na željezničkoj pruzi Ljubiju. Zasjeda 3. bataljona 2. krajiške brigade je sačekala neprijatelj zasula ga iznenadnom vatrom i nanijela mu znatne gubitke, tako da je poj nule i ranjene morao da odveze u tri kamiona. Partizani su imali sedai poginulih i sedam ranjenih boraca.

Iz Sanskog Mosta je krenuo voz u Prijedor. Kada se našao u Trnov protukolski top 2. krajiške brigade, djelstvuj ući s lijeve obale Sane, ošteti je lokomitvu pa je voz stao. Domobrani koji su se nalazili u vozu produži su pješice prema Prijedoru.

I od Prijedora je istog dana pošla jedna kompozicija s dvije lokom< tive i 23 vagona prema Sanskom Mostu. Minobacačko odjeljenje 2. krajišk brigade je otvorila paljbu na kompoziciju i oštetilo jednu lokomotivu, dok s druga lokomotiva s nekoliko vagona odmah vratila u Prijedor. Borci 5. div zi je su se spustili iz Pejića do oštećene lokomotive i vagona pa ih spalili Jedinice 5. divizije su istog dana uveče zapalili sela Šehovce i Čaplje.

Iz Sanskog Mosta, u rejonu djelovanja 5. divizije, mnogi civili su po bjegli na slobodnu teritoriju. Oni su pričali o izgledu razrušenog i opkolje nog grada i velikoj oskudici u hrani.

17. decembra: Iz Prijedora je cestom prema Sanskom Mostu krenuh neprijateljska kolona od oko 1.000 vojnika. Dijelovi 1. i 4. brigade su posta vili zasjedu na desnoj obali rijeke Sane, u Usorcima, nasuprot sela Ališića Kada je ova kolona stigla u Ališiće, partizani su otvorili paljbu iz šest mino bacača, desetak teških mitraljeza i više puškomitraljeza i primorah nepri jatelja da se vrati u Prijedor. Nijemci su imali tri poginula, osam ranjenih i pet nestalih vojnika, a domobrani jednog poginulog i pet ranjenih vojnika. Istovremeno su Nijemci nadirali prema Pejićima, ali su i na tom sektoru odbačeni nazad u Prijedor, pretrpj evši gubitke od nekoliko mrtvih, među kojima su bila i dva oficira.¹⁸¹

Istog dana jača neprijateljska jedinica ponovo je iz Sanskog Mosta napala na položaj 4. bataljona u Pobrežju i Demiševcima i nakon oštre borbe odbacila Bataljon prema Brdarima. Tada je neprijatelj ponovo ovladao Demiševcima. Četvrti bataljon 6. krajiške brigade je toga dana zaposjeo po-

¹⁸⁰ Izvještaj Štaba 5. divizije od 25. decembra 1942. godine Štabu 1. bosanskog korpusa u borbama od 10. do 19. decembra, Zb IV/8, str. 472, i Bojna relacija 2. domobranskog zbora za decembar, isto str. 617.

¹⁸¹ Izvještaj Štaba 5. divizije od 25. decembra 1942. godine Štabu 1. bosanskog korpusa o borbama od 10. do 19. decembra, Zb. IV/8, str. 472 i Bojna relacija 2. domobranskog zbora za decembar- isto, str. 617 i Arhiv VII, dok. br. 7—1, k. 766.

ložaj na liniji Brdari — Suhača — Gornji Kamengrad, na kojima će ostati sve do druge polovine januara 1943. godine.

18. decembar: štab njemačke 714. divizije u Prijedoru ponovo je uputio jaču kolonu (preko 2.000 Nijemaca, legionara, ustaša i domobrana) s ciljem da proдре do opkoljenog Sanskog Mosta. Treći bataljon 1. krajiške brigade i 2. četa 3. bataljona 4. krajiške brigade dočekali su u zasjedi kod zaseoka Mitrovića, između Pejića i Usoraca, ovu jaku neprijateljsku združenu jedinicu. Iznenadnom vatrom neprijatelj je razbijen i poslije kraće borbe, da bi izbjegao opkoljavanje, vratio se u Prijedor. Ubijeno je pet, a ranjeno deset domobrana i sedamnaest Nijemaca.

Dijelovi 6. krajiške brigade su napali neprijatelja koji je ponovo zaposjeo položaje u Demiševcima. Otpor neprijatelja je bio jak pa je partizanski bataljon, poslije duže borbe, morao da se povuče na polazne položaje. Gubici neprijatelja: dva poginula i trinaest ranjenih domobrana i jedan Nijemac.¹⁸²

19. decembra: Iz Prijedora preko Rudnika Ljubije krenula je prema Sanskom Mostu jedna neprijateljska jedinica. Kod zaseoka Marini, sjeverno od Briševa, došlo je do kraće borbe. Partizani su se povukli, a neprijatelj se spustio s brda k cesti, u selo Rasavce, obustavivši dalje nastupanje prema Sanskom Mostu.¹⁸³ Istovremeno druga, jača njemačko-ustaško-domobranska kolona je krenula iz Prijedora prema Sanskom Mostu željezničkom prugom, desnom obalom rijeke Sane. Kod zaseoka Mitrovići, između Pejića i Usoraca, 3. bataljon 1. krajiške brigade i 2. četa 3. bataljona 4. brigade dočekali su kolonu u zasjedi, pustili je na blisko odstojanje i snažnom vatrom iznenadili. Neprijatelja koji je odstupao u neredu, partizani su gonili od Mitrovića do Topića brda, očistili Rakeliće i razbili četnike. U ovoj višerasovnoj borbi zarobljeno je šest Nijemaca, poginulo oko pedeset dok ih se oko trideset koji su pokušali da pod partizanskom vatrom preplivaju Sanu ugušilo u rijeci; zaplijenjena su četiri mitraljeza »šarca«, jedan mali minobacač sa 122 granate, pet puškomitraljeza, pet pištolja »parabeluma«, nekoliko pušaka, sanduk ručnih bombi, dosta municije, šest konja sa samarima, kola sa zapregom i dr. Partizani su u ovoj borbi imali jednog poginulog i sedamnaest ranjenih boraca.

20. decembra: Nastojeći da iz Prijedora proдре do Sanskog Mosta, neprijatelj je ponovo krenuo u napad i stigao da zaseoka Mitrovića. Uz podršku avijacije i artiljerije uspio je da potisne partizane koji su se povukli na obronke Behremaginice. Neprijatelj je u ovoj borbi imao jednog poginulog i devet ranjenih Nijemaca i dva poginula i devet ranjenih domobrana.

Istovremeno je neprijateljska posada iz Sanskog Mosta uputila jaču jedinicu, koja je iznenadno napala partizane u selu Šehovcima i potisnula ih prema Sasini. U ovoj borbi ranjeni su njemački vojnik i tri domobrana.¹⁸⁴

Neprijateljska jedinica jačine 150—200 vojnika pokušala je da iz Sanskog Mosta izađe u pravcu Kruhara i Sasine, ali je uz znatne gubitke odbačena nazad u grad.

¹⁸² Zb. IV/8, str. 618

¹⁸³ Izvještaj Štaba 5. divizije od 25. decembra 1942. godine Štabu 1. bosanskog korpusa o borbama od 10. do 19. decembra, Zb. IV/8, str. 472 i Bojna relacija 2. domobranskog zbora za decembar; isto, str. 617

¹⁸⁴ Izvještaj 3. bataljona 1. krajiške brigade, — Zb. IV/8, str. 412-413; Dnevni izvještaj 2. domobranskog zbora od 27. decembra, isto, str. 600; Bojna relacija 2. domobranskog zbora za decembar, isto, str. 618.

Opkoljenom garnizonu u Sanskom Mostu avion je bacio pet džakova hljeba; četiri džaka su uhvatili partizani.¹⁸⁵

21. decembra: Neprijateljska kolona, koja je dan ranije od Prijedora stigla do Mitrovića, uspjela je da cestom proдре u Sanski Most. S ovom kolonom jačine oko 2.000 vojnika, sadjeјstvovala je druga kolona koja je nadirala od Ljubije i Rasavaca, jačine 1.500 vojnika, kao i neprijateljske snage iz opkoljenog Sanskog Mosta.

Neprijatelj je zaposjeo sve važnije kote iznad ceste Sanski Most — Prijedor. I od Bronzanog Majdana neprijatelj je pokušao da proдре prema Sanskom Mostu, ali su ga partizanske jedinice odbile, a potom razbile i protjerale iz uporišta u Bronzanom Mazdanu.¹⁸⁸

22. decembra: Dijelovi 6. i 2. krajiške brigade probili su neprijateljske položaje između Starog Majdana i Stare Rijeke i prodrli do ceste Sanski Most — Prijedor. Neprijatelj je tokom dana skoncentrisao jake snage i poslije žestoke borbe uspio da potisne partizane prema podvirdači. Nijemci su imali četrnaest poginulih, 84 ranjena i 29 nestalih vojnika, a domobranci 58 poginulih i 171 ranjenog vojnika. Izvještavajući o ovoj borbi, 2. domobranski zbor, pored njemačkih i domobranskih gubitaka navodi da su »Protivnički gubici: 851 ubijenih, nađeno na mjestu borbe«¹⁸⁷ što je neistinito. Nikada partizani u jednoј borbi u Bosanskoј krajini nisu imali toliko poginulih, pa ni tada. Radilo se o tome da je komanda Banјalučkog zdruга da bi opravdala svoje velike gubitke, navela da je protivnik, tj. partizani, imao još veće. A da bi taj podatak zvučao što vjerovatnije, dodala je »nađeno na mjestu borbe«.

Jedna neprijateljska jedinica je pokušala da iz opkoljenog Sanskog Mosta proдре prema Sasini. Borci 1. krajiške brigade su je dočekali, ubili preko dvadeset vojnika, i odbacili nazad u grad.

23. decembra: oko 500—600 Nijemaca, ustaša i domobrana ponovo je krenulo iz opkoljenog Sanskog Mosta prema Sasini, prethodno tukući jakim vatrom iz topova i minobacača partizanske položaje. Borci 1. krajiške brigade su pustili neprijatelja na blisko odstoјanje, a onda ga zasuli bombama, mitraljeskim rafalima i plotunima. Neprijatelj je bio prisiljen da se povuče nazad, u grad, uz gubitke od 50—60 poginulih i ranjenih vojnika.

S položaja u Koprivni i Podlugu neprijatelj se prebacio preko rijeke Sane; zaposjeo dominantne kote u s. Trnovi¹⁸⁸ i ponovo zauzeo Bronzani Majdan.¹⁸⁸

24. decembra: Jača neprijateljska kolona iz Prijedora, kao i jedinica koja se dan ranije prebacila u Trnovu, krenule su prema Sanskom Mostu. Borci 1. i 4. krajiške brigade su obje grupe odbacili: prvu su vratili u Prijedor, a drugu protjerali iz Trnove preko Sane u Koprivnu i Podlug. Prva i

¹⁸⁵ Izvještaj Štaba 1. bosanskog korpusa od 20. decembra Vrhovnom štabu NOV i POJ — o borbama na Sanskom Mostu, Zb. IV/8, str. 415.

¹⁸⁸ Izvještaj štaba 1. bosanskog korpusa od 23. decembra Vrhovnom štabu — o borbama oko Sanskog Mosta, isto, str. 451.

¹⁸⁷ Zb. IV/8, str. 412—413.

¹⁸⁸ Zb. IV/8, str. 451 i 466.

¹⁸⁸ Zb. IV/8, str. 412—413.

4. krajiška brigada ponovo su zaposjele položaje na liniji Miljakovci — Rake-
lići — Marička.¹⁸⁰

25. decembra: Dijelovi 4. krajiške brigade napali su u 3 sata izjutra neprijatelja u Bronzanom Majdanu. Opazivši približavanje partizana, neprijateljska posada, jačine oko 400 domobrana i ustaša, u panici je pobjegla iz Bronzanog Majdana prema Piskavici. Partizani su tukli neprijatelja u bjekstvu iz teških mitraljeza, i uspjeh da zarobe jednog domobrana, dok ih je 56 nestalo.¹⁹¹

27. decembra: Istovremeno sa napadom od Prijedora, i iz Sanskog Mosta neprijatelj je pokušao da razbije blokadu grada na desnoj obali rijeke Sane, gdje su bile jedinice 5. divizije. Poslije borbe koja je vođena nekoliko sati, partizanske brigade su uspjele da na oba pravca odbace neprijatelja na polazne položaje. Ubijeno je preko 50, a zarobljeno pet Nijemaca i osam domobrana koji su napadali od Prijedora i plijen: minobacač sa minama, dva teška mitraljeza, puškomitraljez, dva automata, nešto mimici je i opreme. Neprijateljska jedinica koja je napadala iz Sanskog Mosta, pretrpjela je gubitke po dvadeset mrtvih nešto ranjenih.

Partizani su poslije odbijanja neprijatelja ponovo porušili dio pruge između Sanskog Mosta i Prijedora koji je neprijatelj dan ranije bio popravio.

Jedan bataljon 7. krajiške brigade 2. januara 1943. godine progonio je četnike i, potom napao jednu njihovu grupu u selu Vilusi. Partizani su četnike razbili i rastjerali. U borbi su ubili nekoliko četnika, među kojima i komandira četničke čete Dragutina Sekulića.¹⁹² On je ranije bio komandir reorganizovane Kozičke partizanske čete, ali je u njoj 6. maja 1942. godine izvršio »puč« i prešao na stranu četnika. U pomenutom »puču« ubijen je član KPJ Risto Kovačević.

4. januara: Neprijatelj iz Sanskog Mosta je iznenadnim jurišem pokušao da probije blokadu i u istočnom dijelu grada. Borci 1. krajiške brigade 5. divizije izvršili su kontra-juriš i poslije žestoke borbe odbacili neprijatelja nazad u grad. Na mjestu borbe ostalo je trideset poginulih i dvadeset ranjenih Nijemaca i ustaša. Partizani su imali tri poginula i četiri ranjena borca.¹⁹³

Ovo je bila posljednja značajnija borba partizana s neprijateljem na području Sanskog Mosta pred veliku neprijateljsku ofanzivu na slobodnu teritoriju.

¹⁹⁰ Izvještaj Štaba 5. divizije od 26. decembra — Štabu 1. bosanskog korpusa o borbama kod Sanskog Mosta, Zb. IV/8, str. 477.

¹⁹¹ Izvještaj štaba 5. divizije od 26. decembra — Štabu 1. bosanskog korpusa o borbama kod Sanskog Mosta, Zb. IV/8, str. 477 i 600.

¹⁹² Arhiv VII, k. 407 A, br. reg. 26/1—2.

¹⁹³ Arhiv VII, k. 407 A, br. reg. 26/1—2.

11. ZABRINUTOST U REDOVIMA OKUPATORA I KVISLINGA

Ocjenjujući borbe i napade partizana Štab njemačke 714 pješadijsk divizije već 21. novembra 1942. godine konstatuje:

»... Namjesto dosadašnjeg načina borbe, izbjegavanja njemačkih nadmoćnijih snaga, nastupila je potvrđena želja za napadima iz čega se može zaključiti da postoje jače formirane jedinice sa određenim napadima i namjerama. Zbog skoro potpune nestašice u sopstvenim rezervama nemoguće je aktivno suzbijanje većih jedinica ustanika«..¹⁹⁴

Prestrašen napadima partizana tokom novembra 1942. godine, naređeno nakon proboja utvrđene linije na sektoru Miške Glave i Ljubije (18 novembra), kotarski predstojnik u Sanskom Mostu Ivica Simeon piše 20 novembra 1942. godine Velikoj župi Sane i Luka, pored ostalog:

»... Kad se uzmu u obzir sve okolnosti, kao snaga partizana, koji si šta su god naumili i izvršili, koje su god mjesto napali zauzeli su ga, njihova kuraža napasti onako, po Nijemcima utvrđenu Ljubiju, a s druge strane kad se pogledaju naši domobranci, koji nemaju odjeće, nemaju obuće, a da o zimskim kabanicama i ne govorim, sve to zabrinjava, sve to daje povoda strahu, da se ni Sanski Most neće moći održati u slučaju kakvog ozbiljnijeg napada...

Teški se časovi približavaju, a perspektive nisu ni malo ružičaste«..¹⁹⁵

Obavještavajući o tako teškoj situaciji u kojoj se našao Sanski Most polovinom novembra 1942. godine, kotarski predstojnik traži dozvolu da se evakuiše civilno stanovništvo Sanskog Mosta. Kako se moglo i očekivati, ovaj zahtjev su nadležne ustaške vlasti u Banjaluci, i više vlasti u Zagrebu, odbile.

Doživjevši napad partizana na Sanski Most, izvršen 10. decembra uveče, i borbe 12. i 13. decembra, kotarski predstojnik je 13. decembra avionom odletio u Banjaluku, gdje je tražio pomoć i u župskom redarstvu dao izjavu. Iz ove izjave se vidi da je dosta ljudi, žena i djece iz okolnih sela pobjeglo u Sanski Most, gdje je već bilo mnogo izbjeglica odranije, što je znatno otežalo situaciju. Dosta ih se razbježalo po šumama u svojim selima. Grad je ostao sa veoma malo hrane.¹⁹⁶

Kotarski predstojnik i 26. decembra izvještava Veliku župu Sanu i Luku o situaciji u Sanskom Mostu, da partizani ponovo tuku topovima i bacaćima grad, da partizani drže visove koji dominiraju gradom, udaljenim i manje od kilometra, pa piše:

»... Zavladala je velika panika među narodom.

Hrane nestaje, iako narodu dijelimo dnevno najmanje obroke.

¹⁹⁴ Zb. t. IV/8, str. 530.

¹⁹⁵ Arhiv VII, k. 87, br. reg. 22/45–1.

><H> Arhiv VII, k. 87, br. 56/45–2.

U sporazumu s našim i njemačkim vojnim vlastima, izdajem pro-
pusnice svakom ko želi putovati iz Sanskog Mosta, kako bi bilo što manje
naroda, te da bi hrana dulje trajala.

Izbjeglice, po naređenju njemačke komande, šaljem dnevno za Pri-
jedor.

Privatne kuće su mnogo stradale, te na nijednoj nema stakla, a mno-
gi su krovovi porušeni od topova. Takođe je dosta kuća i izgorilo.

U trgovinama nema ništa, sve su opljačkane, tako da se već osjeća
nestašica soli, petroleja (električni vod je potrzan) i ostalih potreba.

Kako su sva sela u rukama partizana, to dovoza hrane u grad nema,
te Sanskom Mostu prijeti neminovna glad«...¹⁹⁷

I u ovom dopisu kotarski predstojnik traži evakuaciju civilnog sta-
novništva da bi vojska lakše mogla operisati. Ali, ni ovoga puta nije dato
odobrenje za evakuaciju civilnog stanovništva iz Sanskog Mosta.

Njemački oficiri, koji su se zatekli u gradu, kao i oni koji su došli sa
kolonom koja se u grad probila 11. decembra uveče, odlučno su komando-
vali posadom u gradu i uspjeli se održati. Zapovjednik domobranskih jedi-
nica je bio bojnik Đuro čučković, koji na toj dužnosti, uporno braneći grad
od partizana, ostaje sve do oktobra 1943. godine.

Nijemci i ustaške vlasti u Sanskom Mostu namjeravali su da baš u
ovom periodu pohapse neke Sanjane i otpreme ih u koncentracioni logor.
Međutim, to zbog blokade grada od strane jedinica NOV nisu mogli učiniti.

Neki Sanjani su i u toku blokade slali partizanima neophodnu zimsku
odjeću. Dogodilo se, međutim, da su ustaše otkrile jedan od kanala kojim
su Sanjani, preko Zdene, slali pakete. Pri tom su došle i do spiska daroda-
vaca, pa su naložili predsjedniku Kotarskog suda Stjepanu Detoniju da ih
pozove, sasluša i kazni. Detoni je pozvao samo neke sa spiska: Stolu Todo-
rovića, njegovu ženu Grozdu i Milenu Mitu Bašić. Na Detonijeve riječi da su
slali stvari partizanima, sve troje je odlučno reklo da to nisu činili. Na to
im je Detoni odgovorio: »Evo vašeg originalnog spiska!« Na spisku su, stvar-
no, bila imena sve troje pozvanih, što znači i Mite Bašić. Milena Bašić,
poznatija pod nadimkom Mita, rekla je da ona nije Mita, već Milena. Kad
je na još jedno pitanje da li ona, stvarno, nije Mita, odgovorila da nije,
Detoni je rekao: Onda moramo napisati zapisnik. Kada je zapisnik sa tom
konstatacijom bio napisan, saslušana ga je potpisala sa — Mita Bašić. Tada
je Detoni uzeo zapisnik, poderao ga i bacio u korpu za otpatke, a privedene
pustio kući.

¹⁹⁷ Arhiv VII, k. 87, br. reg. 34/1—F. 45e.

12. SITUACIJA U TRAMOŠNJI I OKOLNIM SELIMA

Nakon četničkog puča u Kozickoj partizanskoj četi, izvršenog 6. maja 1942. godine, u Kozici, Tramošnji, Ilidži, Podovima i Hazićima su se nalazile neke jedinice četničkog »puka« kojim je komandovao Vukašin Marčetić. U sastavu te četničke jedinice, kao 1. četa 1. bataljona, bila je i Kozicka četa, naoružana sa oko 70 pušaka. Njome je komandovao Stevan Bajić. Kada su partizani nailazili ovim terenom, četnici iz ove čete ih nisu napadali, ali pojedinci su, kao i četnici iz drugih četa koje su djelovale na ovom području, vršili ubistva i pljačkali porodice koje su imale nekog člana u partizanima.

Izvještavajući Operativni štab o situaciji u tim selima, partizanski obavještajac Jovo Vidović 8. avgusta 1942. godine piše:

»Izvještavam gornji naslov o radu u selima Tramošnji, Kozici, Podova, Ilidže i Sokolova.

U ovim selima bila je I četa I bataljona Marčetića puka.^{191*} Isti su svi stupili u borbu protiv ustaša. Brojno stanje ove čete je 70 pušaka.

Jedna četnička četa koja je došla ovih dana u gore navedena sela da drži položaj prema II bataljonu »Zdravko Čelar«¹⁹⁹ zadržala se je tri dana. Pozadina ovih sela nije dala hranu ovoj četničkoj četi. Ova je četa pokušala da na silu dobije, pozadina je cela skočila, oduprla se njihovom navaljivanju na selo. Kada je vidila da je narod protiv njih i da im neda hranu ona je otišla put Banja Luci.

II bataljon »Zdravko Čelar« V. K. N. O. P. odreda koji se nalazi u Pećima dobiva hranu od navedene pozadine bez traženja. Narod je oduševljen za narodno oslobodilačku borbu i narodni front.

Partizani su popularni u ovim krajevima i narod ima jedino u njih povjerenje.

Iz ovih krajeva javilo se dobrovoljno masa boraca koji bi radi primiti oružje i boriti se na ma kom sektoru. Mi smo ih mnoge odbili računajući na to da se prethodno treba vama obratiti.

Ovih 15 drugova kojih se nisam mogao otresti nego su pošli i bez vašeg odobrenja sa željom da se jave vama neposredno, da završe vojno-politički kurs.

Moli se naslov da zadovolje ove drugove sa vojnopolitičkim kursem, poslije kursa po mogućnosti da naoruža i dostavi nekoj našoj partizanskoj jedinici«..²⁰⁰

Tada je Jovo Vidović uputio grupu omladinaca, koja je, nakon završetka vojno-političkog kursa, raspoređena u krajiške partizanske jedinice.

Pošto su prilikom napada na Sanski Most, decembra 1942. godine, zauzeta sva okolna sela i u njih smješteni partizanske jedinice i štabovi, došlo je

¹⁹⁸ Vukašin Marčetić je bio komandant četničkog »korpusa«, formiranog na području Zmijanja, odnosno Manjače; Sokolovačka četa je jedno vrijeme bila 1. četa 1. bataljona Marčetićevog puka i svi njeni borci su stupili u partizane.

¹⁹⁹ Drugi bataljon »Zdravko Čelar« je partizanski bataljon 5. krajiškog NOP odreda koji je tada, nakon oslobođenja Saničke doline, držao položaje prema neprijateljskom uporištu u Vrhpolju, i branio slobodnu teritoriju.

a»» Arhiv VII, k. 161, br. reg. 13–2/4.

do obnove rada nekih ranijih seoskih NOO u Tramošnji, Kozici, Ilidži, Podovima. Tada se formira i Opštinski NOO za sela Tramošnju, Kozicu, Ilidžu i Podove. Za predsjednika je biran Miloš Todorović. Tih dana se formira i jedinstven NOO za sela Tominu, Čapalj, Lužane, Kijevo i Tominsku Palanku, sa sjedištem u Tomini, koji je imao funkciju Opštinskog NOO. Predsjednik ovog NOO je bio Nikola Vujinović, a član Sava Vidović. Arif Kerić Kumalić, Šaćir Aganović iz Kijeva i drugi.

Ovi odbori su radili samo do početka velike neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju, sredinom januara 1943. godine. Tada i u ova sela prodiru neprijatelj, naročito četnici, tako da ponovo prestaje rad NOO.

četnička četa Stevana Bajića, kako je već rečeno, nije napadala partizane, a prilikom napada partizana na Sanski Most, Bajić se sa četom predao partizanima i svoje ljudstvo dao za vodiče bataljonima 5. divizije.

Zanimljiv je i jedan izvještaj ustaškog špijuna, dostavljen marta 1943. godine, ustaškom uredu u Banjaluci, sa potpisom »Pladanj«. U njemu se navodi »Stevan Baić, komandant četnika Tramošnje, Kozice, Podova, Tornine, Kruhara, itd.« pa onda daje prezime, ime oca i ime i godine starosti s 32 borca (11 Ninića, 16 Kondića, tri Popovića i dva Simića). Špijun »Pladanj« potom piše:

»Svi gore navedeni jesu iz Tramošnje, jesu četnici a kad je napad na S. Most onda su partizani, to mi je vrlo poznato i prava je istina i to više zna njihovih komšija katolika iz Škrlevite, Kijeva, Stratinske, Sasine i Kruhara« .. 201

U sastavu tog špijunskog izvještaja javlja se da je grupa tih boraca 19. decembra 1942. godine dovela sedam zarobljenih Nijemaca u Kruhare i da su ih ubili.

13. IZBOR, SASTAV I RAD ORGANA NARODNE VLASTI

Krajem 1942. godine na području sanskog sreza, u svakom od 45 slobodnih sela, djelovao je seoski NOO, čiji su rad objedinjavali pet opštinskih NOO: Lušci-Palanka, Halilovci,²⁰² Lipnik, Bosanski Milanovac i Dabar.

POZIV NARODU NA IZBORE

Pošto je Vrhovni štab, septembra 1942. godine, izdao naredbu o izborima NOO, došlo je do neospornog poleta u radu i organa nove narodne vlasti i na ovom području Bosanske krajine. Ipak, da sve to nije ni lako, ni brzo, svjedoči ocjena Izvršnog odbora AVNOJ-a, koji je, neposredno po formiranju, analizirao kako se sprovodi ta naredba vrhovnog vodstva revolucije. Ocijenjeno je da su pojedini seoski NOO postavljeni od strane vojnih komandi, ili birani od naroda na brzinu, neposredno po oslobođenju sela, pa su se pokazali neefikasnim u radu. Nadalje, konstatovano je da se »još nigdje nisu sproveli izbori za NOO po postojećim propisima, kako bi se narodu dala mogućnost da kroz šire slobodne izbore dođe do izražaja, radi biranja predstavnika za svoju narodnu vlast.«²⁰³ Dalje se konstatuje da se »pravilno funkcionisanje seoskih NOO ne može ostvariti sve donde dok se ne izvrše izbori i opštinski NOO«, pa zaključuje da su neophodni izbori i sreskih NOO. Zbog svega toga je Izvršni odbor AVNOJ-a sredinom decembra 1942. godine, donio odluku da se na svoj slobodnoj teritoriji izvrše izbori za seoske, opštinske i sreske NOO. Izbore odbornika za seosko NOO trebalo je obavljati 27. decembra 1942. godine, a odbornika u opštinske i seoske NOO odbore 5. januara 1943. godine.

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu 23. decembra 1942. godine uputio je proglas »Narodu Podgrmeča i drvarsko-petrovačkog sreza«, u kojem je dao kratak pregled borbi i uspjeha za proteklih 18 mjeseci, iznoseći kao svojevrstne, revolucionarne uspjehe, to da je »u vatri oslobodilačke borbe narod stekao velika politička iskustva«, da je stvoren AVNOJ, znatno proširena slobodna teritorija, i dr., pa zaključuje:

»Takve prilike postavile su danas pred narod potrebu i stvorile najpovoljniju mogućnost da izvrši izbor Narodnooslobodilačkih odbora koji će biti još čvršći i stalni organi narodne vlasti, izabrani iz redova onih rodoljuba koji su se u toku ove duge i mučne borbe pokazali kao najbolji, najpošteniji i najodaniji stvari narodne slobode.

»Ovi izbori najslobodniji su izbori koje je uopšte naš narod imao. Oni su upravo onakvi kakve je narod želio. Nema više kupovanja glasova i žan-

²⁰² U to vrijeme Opštinski NOO za budimlićajpransko područje nosio je naziv Halilovački i sjedište mu je bilo u Halilovcima.
²⁰³ Edicija Bihaćka republika, knj. II, str. 252.

darskih kundaka. Pravo birati i biti biran imaju svi poštteni i čestiti rodoljubi bez razlike narodnosti i vjere, svi muškarci i žene, sva omladina koja je navršila 18 godina, svi borci naše oslobodilačke vojske«...»²⁰⁴

Na osnovu ovlaštenja koja je Izvršni odbor AVNOJ-a prenio na komande područja, Komanda podgrmečkog područja je 22. decembra 1942. godine naimenovala sreske izborne komisije, koje treba da rukovode cjelokupnim izborima na području sreza. Za članove Sreske izborne komisije Sanskog sreza imenovani su: Simo Bjelajac, Stana Čulibrk (Tuk-Bobija), Ilija Majstorović (Eminovci), Mirko Drljača (Halilovci) i Dušan Praštalo (Lipnik).²⁰⁵

U pripremama i organizovanju izbora angažovale su se sve partijske i skojevske organizacije, odbori AFŽ, kao i postojeći seoski i opštinski NOO.

IZBORI SEOSKIH NOO

Izbori odbornika za seoske i opštinske NOO su, izvršeni 27. decembra 1942. godine. Ovi izbori su objavljeni samo u slobodnim selima na području podgrmečkog dijela sanskog sreza, dok u selima Kozici, Tramošnji i drugim na istočnoj strani rijeke Sane nisu izvršeni. Veliki broj ranijih odbornika, pošto je veoma dobro radio, ponovo je biran u seoske NOO. Sastav izabranih odbora je bio:

Liušci-Palanka — predsjednik Nikola Lapac,²⁰⁶ članovi Dragomir Novaković, sekretar, Sejka Seja Vještica (omladinka), Ilija Indič i Joja Radaković;

Skucani Vakuf — predsjednik Ilija Divjak i članovi: Jovo Bogdanović, Đuro Grubić, Petar Deli i Boja Majkić;

Praštali — Predsjednik Dušan Praštalo-Vasilić, sekretar Bude Praštalo i članovi Mile Batić, Trivuna Praštalo i Dušan Štetić (omladinac);

Eminovci (Bosanski Milanovac) — predsjednik Miloš Veselinović, sekretar Obrad Stupar i članovi Ilija Majstorović, Jela Veselinović, Rade Veselinović, Dragojla Milinović i Mihajlo Stupar;

Bošnjaci — predsjednik Vid Marinković, sekretar Mile Dragišić, blagajnik Smilja Rodić i članovi Rade Adamović i Mihajlo Milinović;

Grdanovci — predsjednik Maksim (Stevana) Jojić i članovi Nikola Majkić i Mićo Tontić.

Gorice, Naprelje i Fajtovci (zajednički odbor) — predsjednik Mile Vukobrat, sekretar Slavko Rodić i članovi Milan Basta, Rade Rodić, Dragan Indič (izbjeglica iz Dževera), Mirko Savić (izbjeglica iz Rasavaca), Špiro Veselinović (izbjeglica iz Podlugova), Dragoj a Trkulja (izbjeglica iz Koprivne) i Mića Ilić (izbjeglica iz Brdara);

Lukavice — predsjednik Luka Stanić.

Dabar Gornji — predsjednik Dušan (Tome) Milinković, sekretar Čedo (Đurđa) Milinković i članovi Mitar Milinković, Ostoja Kudra, Tode Crnomarković, Jovo Knežević i Miloš Kondić;

²⁰⁴ Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo, fond: leci i proglasi, br. 1156.

²⁰⁵ Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo, fond: Komanda podgrmečkog područja, br. 1153.

²⁰⁰ Za prvog predsjednika je bio biran Marko Budimir, ali je bio ranjen, pa nije mogao primiti dužnost.

Dabar Donji — predsjednik Stojan (Mile) Crnomarković, sekretar Dušan Tubić i članovi Todor Tubić, Petar Reljić, Stojan Lukić, Glišo Banjac i Todor Ilić;

Djedovača — predsjednik Đurađ Tubin.

Jelašinovci — predsjednik, Đuro Dobrijević, sekretar Mirko Bjelobrk i članovi Stevo Predojević, Trivun Ljuboja, Dušan Milošević, Stanko Kukolj, Mihajlo Miljević i Simo Novaković;

Otiš — predsjednik Ilija Matić, sekretar Petar Kecman i članovi Petar Basara, Sava Njegovan, Janko Njegovan, Simo Miljević i Mičo Kukolj;

Bojište (Tuk-Bobija) — predsjednik Stevo Čulibrk,²⁰⁷ sekretar Mihajlo Karakaš i članovi Mile Mastelica i Rade Kukolj;

Mrkalji — ponovo je biran raniji odbor: predsjednik Gavro Kolundžija, sekretar Mile Ćopić i član Nikola Davidović.

Hadrovci — predsjednik Lazo Marčeta i članovi Olga Jelisavac, Božo Brkić, Stevo Karan, Mitar Ćopić, Jela Sredić i Jovan Stojanović;

Kozin — predsjednik Milan Majkić.

U selu **Vrš** na ovim izborima je izabran prvi NOO u sastavu: predsjednik Alija Gazibara, sekretar Osman Gazibara i članovi Derviš i Zaim Badnjević i Huse Husić.

Selo **Zdena** ponovo je bilo slobodno kada su krajiške brigade izvršile drugi napad na neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu, decembra 1942. godine. Selo je potom povremeno bilo poluoslobodeno. Tada je obnovljen seoski NOO, jer su svi raniji članovi, izuzev Milana Đurđevića, uhapšeni avgusta 1942. godine i otjerani u koncentracioni logor. U novi odbor sela Zdena izabrani su: za predsjednika Milan Đurđević, za sekretara Jovo Jakšić i za člana Vico Vrkeš. I sa ovim odborom ilegalno su sarađivali mnogi Muslimani iz ovog sela.

U NOO sela **Majkić-Japre**, koje je pripadalo opštini Potkalinje, na decembarskim izborima birani su: za predsjednika Trivo Majkić (istovremeno je bio i sekretar partijske organizacije), za sekretara Milan Davidović i za članove Vlado Karić,²⁰⁸ Milan Majkić, Milja Karić, Jovanka Džakula, Aleksa Davidović i Vaso Mutić.

Za ostala sela na slobodnoj teritoriji sreza nema tačnih podataka o sastavu odbora izabranih na ovim izborima, izuzev što je poznato da su u nekim selima ostali isti odbornici (Majkić-Japra, Predojevića Glavica, Miljevci i druga).

Izbori odbornika za seoske NOO vršeni su na zboru sela, kojem su prisustvovali svi mještani i mještanke sa navršenih 18 godina starosti. Biranje je, nakon predlaganja i rasprave o svakom kandidatu, vršeno dizanjem ruke. U odbor su birani kandidati koji bi dobili najviše glasova. Interesovanje stanovništva za ove izbore bilo je veliko, a zborovima su prisustvovali skoro svi odrasli stanovnici sela i oni borci koji su se zatekli u selu, ili na prolazu.

207 Ubrzo po njegovom prelasku u Opštinski NOO za predsjednika je izabran Risto Kukolj.

208 Tada je u Opštinski NOO Potkalinje za člana biran Vlado Karić, pa je u tom odboru ostao do kraja rata, kao član Izvršnog odbora.

IZBORI OPŠTINSKIH NOO

Naredbom o izborima bilo je određeno da se prilikom izbora odbornika opštinskog NOO održava jedinstven zbor svih glasača sa područja dotične opštine. Međutim, to je u ratnim uslovima bilo teško sprovesti, pa su izbori odbornika za organe opštinske vlasti vršeni na zborovima u selima, kada su birani i seoski odbornici. Prema ranije utvrđenom broju i rasporedu odborničkih mjesta za pojedina sela, izvršen je izbor odbornika za opštinski odbor NOO. Na tim izborima uz izbor opštinskih odbornika istovremeno je vršen i izbor delegata za plenum sreskog NOO.

Na sanskom srezu i dalje je ostalo samo pet opštinskih NOO.

Opštinski NOO Lušci-Palanke obuhvatao je sela: Jelašinovce, Tuk-Bo-biju, Otiš, Praštale, Predojevića Glavicu, Potkraj, Lušci-Palanku, Miljevece i Skucani Vakuf. Na izborima za predsjednika Opštinskog NOO izabran je Slobodan Indiđ, koji se tada nalazio na liječenju u bolnici Končanica. Međutim, naredbom Štaba 1. bosanskog korpusa on je postavljen na dužnost komandanta 4. bataljona 2. krajiške brigade, pa je dužnost predsjednika preuzeo Sima Andulajević. Za potpredsjednika je izabran Stevo Čulibrk, a za članove Ilija Matić, Đuro Dobrijević, Bude Praštalo, Lazo Panjak, Aleksa Kondić, Mirko Ćorić i još nekoliko drugova i drugarica. Ovaj Opštinski NOO radio je u kući bivšeg opštinskog blagajnika Lanišnika u Lušci-Palanci. Odbor je imao svoju stražu i kurire.

Opštinski NOO Bosanski Milanovac obuhvatao je sela: Grdanovce, Bošnjake, Naprelje, Gorice, Fajtovce, Gornji Kamengrad s Vršem i Eminovce (Bosanski Milanovac). Na izborima za predsjednika je biran Mile Davidović, za sekretara Mirko Ćurković i za članove Petar Korica i Petar Stojanović iz Eminovaca, Rade Adamović iz Bošnjaka i još neki iz ostalih sela.

Opštinski NOO Dabar obuhvatao je sela: Gornji i Donji Dabar, Kljevece, Krkojevce i Djedovaču. Na izborima za predsjednika je ponovo izabran Petar Brajić, za sekretara Luka Bućan i za članove: Dušan i Mitar Milinković, Stojan i Tode Crnomarković, Jovo Avramović, Nikola Dobrić, Ljubo Ilić, Trivo Maljuga i Todor Tubić. Ovaj odbor je imao sjedište u zgradi Osnovne škole. Imao je svoju stražu, kurire i kovačku radionicu, u kojoj je popravljan poljoprivredni alat i druge alatke stanovništva s područja opštine.

Opštinski NOO Halilovci obuhvatao je sela: Mrkalje, Halilovce, Duge Njive, Budimlić-Japru, Ovanjsku, Marine, Hadrovce, Ćele, Johovicu i Agiće. Na decembarskim izborima za predsjednika je biran Mirko Drljača, za sekretara Ilija Studen i za članove (u isto vrijeme i predsjednici seoskih NOO): Petar Vuković (Ćele), Trivo Živković (Halilovci), Đuro Vekić (Agići), Đuro Milunović (Duge Njive), Gavro Kolundžija (Mrkalji), Lazo Marčeta (Hadrovci), Pero Umićević (Johovica), Dušan Majstorović (Budimlić-Japra), Ivo Avramović (Ovanjska) i Simo Marin (Marini), te Jela Sredić u ime AFŽ i Simo Škundrić ispred omladine. Tada su u Sreski NOO birani Petar Vuković i Šaćir Varičić-Bajramović.

Opštinski NOO Lipnik obuhvatao je sela: Gornji i Donji Lipnik, Đuriće, Bjeline, Modru, Zenkoviće, Slatinu, Kozin, Lukavice, Podvidaču, Ćirkiće i Okreč. Za predsjednika je ponovo izabran Đuro Đurić, za sekretara Đoko Jeftić i za članove Božo Marčeta (Slatina), Jovan Mutić (D. Lipnik), Milan Majkić (Kozin), Luka Stanić (Lukavice) i još neki.

IZBOR PRVOG SRESKOG NOO

Da bi se izvršile pripreme za izbor prvog sreskog NOO za sanski srez, formiran je Inicijativni (pripremni) odbor u sastavu: Simo Bjelajac, vijećnik AVNOJ-a, tada sekretar Sreskog komiteta KPJ, Nikola Srđić, vijećnik AVNOJ-a, Nikola Marčetić, član KPJ iz Slatine i Stana Čulibrk, predsjednica Opštinskog odbora AF2. Odbor je imao zadatak da izvrši sve organizaciono-kadrovske, agitacione i tehničke pripreme. Uz konsultacije na terenu, Odbor je predložio i listu kandidata za odbornike sreskog NOO. Na predizbornoj skupštini svake opštine isticana je kandidatska lista, o kojoj su prisutni raspravljali i nakon diskusije jeusvajali. Nakon toga napisani su oglasi o kandidovanju određenih drugova i drugarica na području pojedinih opština, tako da je stanovništvo znalo ko su kandidati za prvi sreski NOO, pa su o njima i raspravljali na zborovima i konferencijama.

Nekoliko dana nakon izbora odbornika, 5. januara 1943. godine, u zgradi Osnovne škole u Lušci-Palanci održana je prva plenarna sjednica na kojoj je konstituisan prvi Sreski NOO za sanski srez. Izvršni odbor je izabran u sastavu: predsjednik Simo Bjelajac, potpredsjednik Jovan Sakradžija (Lipnik), sekretar Mirko Stanić (Jelašinovci) i članovi Stana Čulibrk (Tuk-Bo-bija), Petar Vojnović (zamjenik komandanta 6. krajiške brigade — predstavnik vojske) i Nikola Marčetić (Slatina).

Na prvoj sjednici Sreski NOO je razmotrio svoje zadatke, analizirao najvažnije probleme, raspravljao kako da radi i rješava zadatke koji pred njim stoje. Raspravljalo se i o odnosu i saradnji Sreskog NOO sa opštinskim NOO, komandama mjesta i Komandom podgrmečkog područja, kao i sa organizacijama AFZ i USAOJ.

Dio partizanske Nove centralne bolnice u Grmeču, nedaleko Lušci-Palanke, u ljeto 1942. godine.

Novoformirani Sreski NOO prvo sjedište je imao u zgradi bivše Pošte u Lušci-Palanci. Prvi službenik je bio Alojz Dujmić, Slovenac.

U slobodnom Bihaću 15. januara 1943. godine održano je savjetovanje komandi područja i mjesta i predstavnika sreskih NOO sa cijelog područja »Bihačke republike«. Savjetovanje su organizovali Izvršni odbor AVNOJ-a i Odsjek Vrhovnog štaba NOV i POJ za vojne vlasti u pozadini. Na savjetovanju su pretresena opšta pitanja iz rada komandi područja i mjesta i NOO. Ukazano je i na zadatke koji stoje pred narodom na slobodnoj teritoriji i organima njegove vlasti. Raspravljalo se i o razmjeni dobara između pojedinih oslobođenih okruga. Na tom savjetovanju su učestvovale i Nikola Marčetić, član Izvršnog odbora i Mirko Stanić, sekretar Sreskog NOO Sanski Most. Po povratku sa savjetovanja oni su, na sjednici Sreskog NOO, upoznali odbornike sa radom i zaključcima tog važnog skupa. Sem ostalog, odmah je upućeno pismo Sreskom NOO u Livnu, sa prijedlogom za razmjenu dobara. Međutim, tih dana je uslijedila četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju, pa se dobar dio značajnih zaključaka savjetovanja u Bihaću nije mogao sprovesti.

14. DJELOVANJE SRESKOG KOMITETA KPJ

Nakon održavanja Prve sreske konferencije KPJ za Sanski Most (17. septembra 1942) Sreski komitet Partije pregao je na posao da se što uspješnije razvija i djeluje partijska organizacija i organizuje rad svih društveno-političkih organizacija i stanovništva na srezu. Sama činjenica da se među političkim radnicima na teritoriji sanskog sreza nalazilo i nekoliko Muslimana pružala je mogućnost za širi rad među muslimanskim stanovništvom oslobođenih sela Modre, Zenkovića, Okreča, Vrša i drugih. Tako je sekretar Simo Bjelajac tražio od Esada Cerića da ode petkom u džamiju Vrša i Okreča i tamošnjim Muslimanima u džamiji govori o borbi, bratstvu i jedinstvu, o okupatorima i njihovim slugama. Cerić je otišao u ta sela, ali je prethodno obišao neke uticajnije ljude u selu, izvršio pripreme i prvog narednog petka otišao u džamiju. Po završenoj molitvi hodža je održao »vaz« (govor, propovijed u džamiji) o nekom opštem, neutralnom pitanju iz oblasti morala i na kraju najavio Esada Cerića, partizana, veoma korektno ga preporučujući kao govornika. Cerić je održao govor koji su prisutni redom odobravali. Sljedećeg »petka« Cerić je ponovo došao u džamiju i održao govor. Hodža je takođe govorio. Ovog puta o čuvanju bratstva i jedinstva, nalazeći u Kuranu oslonac za svoje izlaganje. Iako je u svom govoru davao vjersku, ponekad i uprošćenu, pa i primitivnu formu obrazloženja, opšti efekat hodžinog govora je bio pozitivan. Pokazalo se da insistiranje sekretara Sime na tome da Esad Cerić ode u džamiju i tamo govori — ima rezultata. Tim putem je hodži i uticajnijim ljudima iz ovih sela pružena mogućnost da se opredijele i aktiviraju u pokretu protiv okupatora i njihovih slugu.

U političkom radu se nailazilo na zaostalost, nerazumijevanje kod dijela seoskog stanovništva slobodne teritorije i pogrešna shvatanja koja je trebalo kršiti, te prihvatati istinska, jedino ispravna. Upornim, svakodnevnim djelovanjem partijskih i skojevskih aktivista, političkih radnika, postepeno su se mijenjala shvatanja o životnim pitanjima, odbacivana nazadna i primitivna, a prihvatala nova, koja su doprinosila zbližavanju svih naših naroda.

Velik broj članova KPJ iz partijskih rukovodstava sanskog sreza, sreskih i opštinskih komiteta i pojedinih čelija, kao i omladinskih aktivista koji su bili članovi KPJ, učestvovao je u radu Druge okružne partijske konferencije, održane septembra 1942. u Srpskoj Jasenici. Na toj konferenciji, pored analiza proteklog rada na Podgrmeću, te vojno-političke situacije u okrugu, bilo je dosta riječi i o sektašenju, tj. o veoma sporom primanju zaslužnih boraca u članstvo KPJ, o predugom kandidatskom stažu pojedinih rukovodilaca itd. Tek tog ljeta, nakon godinu dana borbi, nekoliko istaknutih vojnih rukovodilaca Podgrmeća primljeno je u članstvo KPJ: Đurin Predojević je primljen za člana KPJ dan pred formiranje 2. krajiške brigade, u kojoj je preuzeo dužnost zamjenika komandanta brigade; Milan-

čić Miljević, tada zamjenik komandanta 1. bataljona, primljen je u KPJ avgusta 1942. godine, a primio ga je Dimitrije Bajalica neposredno po dolasku u Podgrmeč na dužnost zamjenika političkog komesara 1. krajiškog NOP odreda; Petar Vojnović, na dužnosti zamjenika komandanta 1. krajiškog odreda, primljen je u članstvo KPJ tog ljeta. Mnogi omladinski aktivisti su sporo primani u članstvo KPJ, kao što su sporo primani i komandiri, vodnici i borci u četama iz odreda i brigada. Takav odnos je bio, manje-više, u čitavom Podgrmeču i Bosanskoj krajini, zbog čega je partijska okružna konferencija posebno ukazala na tu slabost, sugerišući brži prijem u članstvo KPJ svih odanih i zaslužnih boraca i aktivista.

Jedan od prvih zadataka nakon sreske i okružne partijske konferencije bio je organizovanje opštinskih komiteta KPJ, koji dotada uopšte nisu postojali. Među prvima je organizovan Opštinski komitet KPJ za teritoriju koju su pokrivala opštine Lušci-Palanka, Bosanski Milanovac i Dabar. Prvi sekretar tog komiteta je bio Esad Cerić, omladinac, do dolaska u Podgrmeč sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a na području Miljakovaca (teren 4. bataljona 3. krajiškog odreda). On se za vrijeme neprijateljske ofanzive na Kozaru prebacio u Podgrmeč, a zatim radio kao politički radnik, pretežno u muslimanskim selima sanskog sreza i u Sanici, za vrijeme žetve. Član ovog komiteta je bila i Milena Prokopić, koja je takođe došla s područja Kozare, dok se imena ostalih nisu mogla ustanoviti.

Oktobra 1942. godine i Cerić je otišao na kurs skojevskih rukovodilača, u Majkić-Japru, a nakon završetka kursa raspoređen je za sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a 7. krajiške brigade. Dužnost sekretara Opštinskog komiteta KPJ za Lušci-Palanku, Bosanski Milanovac i Dabar preuzela je tada Milena Prokopić, dok su članovi bili Dragan Subotić, komandant i Nikola Rončević, politički komesar Komande mjesta u Lušci-Palanci, Mirko Čulibrk, tada sekretar ćelije u Praštalima, Duka Bačkonja, omladinka iz Drvara, tada sekretar ćelije u Bosanskom Milanovcu i Vlado Dašić, sekretar ćelije u Dabru.

Prvih dana novembra 1942. godine na dužnost sekretara Opštinskog komiteta KPJ za Lušci-Palanku, Bosanski Milanovac i Dabar došao je Stevo Čulibrk, koji je povučen iz brigade, gdje je bio borac. Tada je i Stojanka Miljatović prebačena iz Dabra na dužnost člana ovog opštinskog komiteta, tako da je do velike neprijateljeve ofanzive, januara 1943. godine i tokom nje, ovaj Opštinski komitet bio u sastavu: sekretar Stevo Čulibrk i članovi Dragan Subotić, Nikola Rončević, Mirko Čulibrk, Duka Bačkonja, Vlado Dašić, Milena Prokopić i Stojanka Miljatović.

U jesen 1942. formiran je i Opštinski komitet KPJ za područje halilovačke opštine. Sekretar je bio Đorđe Sređić, a članovi Milan Kolundžija i Rajko Predojević.

Kada je, prvih dana januara 1943. godine Simo Bjelajac izabran za predsjednika prvog Sreskog NOO sanskog sreza, dužnost sekretara Sreskog komiteta KPJ preuzeo je Stojan Makić, dotad politički komesar 2. sanske čete, koji je te jeseni u jednoj borbi bio ranjen, pa se dotada liječio u bolnici Koričanici. članovi Sreskog komiteta KPJ tada su bili: Simo Bjelajac, Smilja Čopić-Rašeta, Vahida Maglajlić, Dušan Stupar Pobro, Nada Jovović i Rajko Drljača, tada sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a, dok su te jeseni Jela Perović, Vahida Maglajlić i Jovo Despot otišli na druge dužnosti: Jela u Inicijativni okružni odbor AFŽ za Podgrmeč, Vahida Maglajlić u novo

oslobođeni Cazin za političkog radnika, a Jovo za člana OK SKOJ-a za Podgrmeč.

U ovom periodu Sreski komitet KPJ je, zajedno sa opštinskim komitetima, partijskim ćelijama, NO odborima i vojnopozadinskim organima (kmandama mjesta) sanskog sreza — veoma mnogo radio na uključivanju svih sposobnih ljudi u brigade. U akcijama na Bihać, Bosanski Novi, utjerdenu liniju i Sanski Most jedinice 4. divizije su imale nekoliko stotina boraca izbačenih iz stroja. Zato je Štab 4. divizije, predložio Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu i Okružnom komitetu KPJ za Podgrmeč da se izvrši mobilizacija ljudstva za brigade ove divizije.²⁰ Mnogi Podgrmečli su se tada dobrovoljno javili u vojsku, naročito omladina, a neki su bili mobilisani, o čemu izvještava i Štab 1. bosanskog korpusa 30. januara 1943. godine Vrhovnom štabu: »... Na sektoru Podgrmeča — Sana, mi već izvidimo mobilizaciju«²¹⁸ Popunjavanje brigada je nastavljeno naročito tokom neprijateljeve ofanzive na slobodnu teritoriju, pa su brigade 4. divizije tada, a i kasnije, po broju bile među najjačim u NOV Jugoslavije. Prvog januara 1943. godine 1. bosanski korpus je imao 8.677 ljudi, a njegova 4. divizija 4.705 boraca.²¹¹

%

²⁰ Regionalni muzej u Bihaću, m. f. 65/365.

²¹⁸ Zb. IV/9, str. 347.

²¹¹ Brojno stanje ljudstva i ubojne spremne 1. bosanskog korpusa 1. januara 1943. godine, Zb. IV/9, str. 14.

15. DALJI RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE U PODGRMEČU

IZGRADNJA PARTIZANSKIH BOLNICA

Nakon izgradnje potrebnih objekata u Zbjegu, gdje je januara 1942. godine smještena stara centralna bolnica, prišlo se organizovanju i izgradnji još nekoliko bolnica u šumama Grmeča na sanskom području.

Štab 1. bataljona »Petar Škundrić« tokom marta je organizovao svoju bolnicu u kući Bojana Popovića u Jelašincima. Štab 1. krajiškog NOP odreda tada je raspolagao sa tri bolnice, i to: Centralna bolnica odreda sa preko dvadeset kreveta, i dvije bataljonske bolnice sa četrnaest kreveta ukupno. U liječenju ranjenika su pomagali NOO, odbori žena, pioniri.

Kasnije, u avgustu, završena je gradnja znatno bezbjednije bolnice, u Koričanici (br. 3). To je, u stvari, bio kompleks od devetnaest bolničkih i drugih zgrada, podignutih u šumi, od kojih su neke imale prizemlje i sprat. Ukupna površina svih zgrada ove bolnice bila je nešto preko 2.700 kvadratnih metara.^{2**} Bolnica je imala ekonomiju, električnu rasvjetu, vodu i si.

U izvještaju referenta saniteta 1. krajiškog NOP odreda od 6. septembra, za period od 15. do 31. avgusta 1942. godine, o ovoj bolnici piše:

»... Bolnica u Koričanici je posve dogotovljena a uskoro će biti dogotovljena, u blizini te bolnice, bolnica I krajiške udarne brigade. Uz dogotovljeni paviljon gradit će se još jedan paviljon iste veličine, a ovih dana dogotovljena je zgrada za personal i liječnike. Tako će sada liječnici građani moći imati potpuni komfor.«^{2^}

U isto vrijeme je građen još jedan bolnički centar, Nova centralna bolnica (br. 2), na mjestu Metla, blizu izvora Zbjega, južno od zaseoka Majkića. Zbog sabiranja ljetine rad na njoj je nešto jenjao, ali je sredinom avgusta pojačan. O tome u navedenom izvještaju referenta saniteta 1. krajiškog NOP odreda piše:

»Izgradnja naših bolnica teče sada prilično normalnim tokom, jer se svršila žetva i vršidba, dobivamo sa sela više radne snage. Centralna bolnica smještena je u 4 paviljona a u izgradnji se nalaze još dva velika paviljona od 25 mtr-a na kat, tako da će Centralna bolnica moći primiti preko 200 ranjenika i bolesnika. U sklopu bolničkih zgrada izgrađena je i društvena zgrada gdje će se osoblje koje nije na dužnosti moći preko dana zadržavati a služiti će ujedno kao učionica i zgrada za održavanje sastanaka.«

Prema tom izvještaju, Nova centralna bolnica je krajem avgusta 1942. godine imala 79 ranjenika, a u njoj su radila tri ljekara i osamnaest članova pomoćnog osoblja. Bolnicu je obezbjeđivala zaštitnica od dvadeset partizana. Ukupna površina svih trinaest izgrađenih objekata u Novoj central-

⁵¹² Izvještaj referenta saniteta 1. krajiškog NOP odreda od 6. septembra 1942. godine o gradnji bolnica i stanju saniteta u odredu, Zb. IV/7, str. 43.

^{2>}s Zb. IV/7, str. 43.

noj bolnici iznosila je 1.426 kvadratnih metara.²¹⁴ Zgrade Nove centralne bolnice bile su smještene u dubini guste, visoke šume, tako da se iz zraka nikako nisu mogle vidjeti. I u ovu bolnicu, kao i u bolnicu br. 3, dolazili su ranjenici i bolesnici ne samo iz podgrmečkih i krajiških partizanskih jedinica već i iz drugih brigada i odreda susjednih područja.

Bolnica je dobila naziv Nova centralna bolnica (br. 2), jer je postala centralna bolnica gdje su vršene najteže hirurške operacije, dok stara centralna bolnica (br. 1) to više nije bila.

U vrijeme organizovanja Nove centralne bolnice, u koju su prebačeni svi teži ranjenici, Stara centralna bolnica je jedno kraće vrijeme bila pretvorena u Invalidski dom. Drugom polovinom avgusta u Staroj centralnoj bolnici bilo je 35 ranjenika, jedan ljekar, četrnaestoro ljudi i žena kao pomoćno osoblje i zaštitnica sa deset stražara. U ovo vrijeme bolnica je renovirana, jer je ponovo pretvorena u bolnicu, dok su invalidi prebačeni u Srednji Dubovik, gdje je, u tamošnjoj školskoj zgradi organizovan novi Invalidski dom. Zato se i navodi da se u bolnici nalazi 35 ranjenika, kojima je potrebno liječenje, a ne invalida. Tada, a i kasnije, u ovu bolnicu su upućivani i oboljeli partizani kojima nije bila potrebna hirurška intervencija, ili je ona već obavljena u nekoj drugoj bolnici, pa je samo trebalo da operisani bude pod liječničkim nadzorom.

Sanitet 1. krajiškog NOP odreda organizovao je zdravstvenu službu i u pozadini, jer tada još nije bilo oružnih odbora, niti odgovarajućih pozadinskih sanitetskih ustanova. Jedna od prvih ambulanti u podgrmečkim selima organizovana je u ljeto 1942. godine u Lušci-Palanci, a druga u Benakovcu. Formiranjem ovih ambulanti nastojalo se rasteretiti bolnice, krcate ranjenicima i oboljelima iz sela. Pregled bolesnih seljaka se od tada vršio u ovim ambulantomama, a samo u slučajevima kada je trebalo bolesniku pružiti veću liječničku pomoć, izvršiti operaciju i si. — upućivan je u jednu od spomenutih partizanskih bolnica.

RJEŠAVANJE OSNOVNIH PROBLEMA SANITETA

Nakon završetka gradnje osnovnih objekata pojedinih bolnica u Grmeču — Stare centralne, Nove centralne (nazivane i Hirurška bolnica, jer su u njoj vršene najteže hirurške intervencije), na Koričanici, u Risovcu i u Lastvama — drugom polovinom 1942. godine su dgorađivani postojeći i građeni neki novi objekti. Kako su svi objekti bolnica građeni od sirovih oblaca, one su se sasušile na vjetru i suncu, pa su se pojavile velike pukotine između njih u zidovima. Zato je Slavko Rodić, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, već 8. avgusta 1942. godine zatražio od Štaba 5. krajiškog odreda da iz skladišta tvornice celuloze u Drvaru pošalje izvjesne količine celuloznog kartona. Tada su svi unutrašnji zidovi u bolničkim zgradama oblijepljeni bijelim kartonom, što je znatno poboljšalo uslove boravka u njima.

I pored znatnog broja bolničkih objekata u Grmeč-planini, i dalje su, tokom jeseni i zime, kao i kasnije, korišćene mnoge seoske kuće za smještaj lakših ranjenika i bolesnika. Te pomoćne i prihvatne bolnice i ambu-

²¹⁴ M. Škundrić, navedeni članak, str. 378.

lante skoro stalno su se nalazile u seoskim kućama u Jelašincima, Dabru, Tuk-Bobiji, Majkić-Japri, Lipniku, Bošnjacima, Bosanskom Milanovcu (Eminovcu) i još nekim selima.

Uporedo s razvojem jedinica NOV, stvaranjem brigada, divizija i korpusa, napredovala je i organizacija partizanskog saniteta. Pošto su izvođene sve veće, složenije i krupnije akcije, došlo je do formiranja i hirurške ekipe divizija. Hirurška ekipa 4. divizije je učestvovala u akciji na Bihać (tada je još imala naziv Prva hirurška ekipa), u napadu na Bosanski Novi, potom u proboju neprijateljeve utvrđene linije na sektoru Suhaća—Miška Glava—Šurkovac—Ljubija, zatim u drugom napadu na neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu i okolini.²¹⁵ Ova hirurška ekipa je imala oslonac na Novu centralnu bolnicu, gdje su bila hirurška odjeljenja.

Najveći problem je predstavljalo brzo prebacivanje ranjenika sa bojišta do hirurške ekipe i potom do odgovarajuće bolnice. Predloženo je da svaka divizija formira posebnu bolničku četvu, čija bi odjeljenja pri svakoj većoj akciji bila dodjeljivana brigadama i bataljonima sa zadatkom da brzo izvlače ranjenike s bojišta i otpremaju ih do hirurške ekipe. Međutim, do formiranja tih četa nije došlo, ali je poboljšana organizacija saniteta od čete do divizije. Čete su imale po dva bolničara i četiri nosača ranjenika, a u svakom bataljonu je organizovano bataljonsko previjalište sa neophodnim brojem bolničara i bolničarki. Pri štabovima brigade i odreda postavljeni su referenti saniteta.

Da bi se poboljšao sastav sanitetskog kadra u četama i bataljonima, u Novoj centralnoj bolnici je održan kurs kojim je rukovodio dr Herbert Kraus, ljekar pri Sanitetu Vrhovnog štaba NOV i POJ. Kurs je pohađalo trinaest drugova i drugarica, od kojih je samo sedam ocijenjeno prolaznom ocjenom. Ostali nisu posjedovali neophodno predznanje, a kurs je morao biti prekinut za vrijeme akcije na Bihać, u kojoj su učestvovali i kursisti. Kurs naknadno nije produžen. Kursisti koji nisu dobili prolaznu ocjenu, upućeni su na dužnost četnih bolničara, a oni što su položili, u bataljone.²¹⁸

U oslobođenom Bihaću sanitet NOV se snabdio mnogim instrumentima, lijekovima i zavojima, što je znatno poboljšalo rad ljekarskog osoblja u bolnicama i ambulancama. Međutim, velike borbe vođene u novembru i decembru 1942. godine iscrpile su te rezerve, pa se moralo prići izradi zavoja od domaćeg platna, ili se tkao pamuk, pa od tog materijala pravljeni nešto bolji zavoji. Na tim poslovima bile su angažovane žene preko odbora Antifašističkog fronta žena.

Sredinom septembra 1942. godine donijeta je odluka da se pri sanitetu Operativnog štaba za Bosansku krajinu, u Lukićima, formira »supervizitna komisija«, koja je dobila zadatak da pregleda ranjene i bolesne partizane, koji, prema mišljenju brigadnog referenta saniteta ili bolničkog ljekara, nisu sposobni za pokretne jedinice. Supervizitnu komisiju su sačinjavali jedan delegat Operativnog štaba, jedan član Štaba 1. krajiškog NOP odreda i lje-

²¹⁵ Izvještaj Kirurške ekipe 4. divizije od 16. decembra 1942. godine referentu saniteta 1. bosanskog korpusa, Regionalni muzej u Bihaću, m. f. 24/1051.

²¹⁰ Izvještaj rukovodioca Kursa za pomoćnike bataljonskih ljekara Operativnom štabu za Bosansku krajinu, od 13. novembra 1942. godine, isto, m. f. 30/344.

kar Nove centralne bolnice. Komisija je radila svakog ponedjeljka i petka u prihvatnoj bolnici u Lukićima.

Iz izvještaja referenta saniteta 1. bosanskog korpusa dra Vase Butozana, dostavljenog 9. januara 1943. godine referentu saniteta pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, vidi se da je kroz Centralnu bolnicu br. 1 (Nova centralna bolnica) i Centralnu bolnicu br. 3 (Korićanica), obje u Grmeču i na sanskom srezu, tokom 1942. godine prošlo 1893 ranjenika i 953 bolesna partizana. Za to vrijeme umro je svega 151 ranjenik ili bolesni borac, što govori o velikoj brizi koju su ljekari i bolničko osoblje poklanjali ranjenim i oboljelim.

U bolnicama Grmeča liječili su se ranjeni borci ne samo Podgrmeča i Bosanske krajine već i iz Banije, proleterskih brigada i mnogi civili ranjeni ili oboljeli u ono ratno vrijeme.

Medicinsko osoblje u partizanskim bolnicama Grmeča radilo je pod izvanredno teškim uslovima, prije svega zbog nedostatka liječničkih instrumenata i lijekova. Tu oskudicu nadoknađivala je velika pažnja svih rukovodilaca partizanskih jedinica i partijsko-političkih rukovodstava, te, posebno, neizmjerena pažnja i briga cjelokupnog stanovništva slobodnog Podgrmeča za ranjenike.

Bolnice u početku nisu imale kvalifikovanog medicinskog osoblja, izuzev ponekog iskusnog bolničara, ali tokom 1942. godine u grmečke bolnice stižu i prvi medicinari, a potom i prvi ljekari pa i hirurzi.

Upravnik Stare centralne bolnice je najprije bio Đuro Bajić, potom, sredinom 1942, medicinar Krešo Majer, pa zatim medicinar Kazimir Barila, a jedno vrijeme i medicinar Dane Mažar. Kraće vrijeme u njoj je radio i dr Zvonko Vajs, koji je ubrzo prešao u bolnicu smještenu u napuštenim kućama Jurjevića, kod Risovca, a potom u Novu bolnicu u Lastvama. Kada je stara centralna bolnica pretvorena u invalidski dom, pa potom, krajem 1942. opet u bolnicu za ranjene i bolesne partizane; upravnik je bio dr Stjepan Polak.

U Novoj centralnoj bolnici upravnik je najprije bio medicinar Kazimir Barila, a potom Krešo Majer, dok su kao liječnici radili dr Hinko Gosti (došao iz oslobođene Bosanske Krupe) i dr Zdenko Kraus, hirurg (došao sa Kozare), zatim dr Milan Špoljar (takođe došao iz oslobođene Bosanske Krupe) i dr Kočargin (ime nepoznato), te kratko vrijeme medicinar Marijan Kveder, koji je u avgustu otišao na dužnost referenta saniteta u 2. krajiškoj NOU brigadi. U ovoj bolnici je radio i dr Drago Herlinger, hirurg, koji je do oslobođenja Bihaća bio u tamošnjoj bolnici, kao i dr Izidor Levi, koji je došao iz oslobođenog Cazina i u januaru 1943. godine bio jedini ljekar u ovoj bolnici, dok su svi ostali bili raspoređeni u druge bolnice, brigade i divizije, odnosno u divizijske hirurške ekipe.

Kada je sagrađena Centralna bolnica u Korićanici, u ljeto 1942, za njenog upravnika je došao dr Moni Levi, do tad zamjenik političkog komesara 1. krajiškog NOP odreda, a iz nove Centralne bolnice prešao je i dr Hinko Gosti, koji je jedno vrijeme bio i upravnik ove bolnice.

Skoro sve vrijeme ljeta i jeseni u Majkić-Japri je bila prihvatna bolnica (ambulanta), uz koju je oktobra 1942, formirana i civilna ambulanta. U ovoj bolnici i ambulanti je radio dr Teodor Radonjić, koji je određenih dana odlazio i u druge, susjedne civilne ambulante, a kada se pojavio pje-gavi tifus, onda i u mnoga udaljenija sela — da bi organizovao suzbijanje te opasne epidemije.

Svaka bolnica je imala upravu, koju su činili upravnik (ljekar ili medicinar), politički komesar i intendant (ekonom). U staroj Centralnoj bolnici, u proljeće 1942, politički komesar je bio Smajo Ibrahimbegović, a od kraja maja Joakim Jaša Rajter, koji je imao pseudonim Luka Rajić. U ljeto 1942. godine formirana je Centralna uprava grmečkih bolnica, čiji je upravnik bio Tvrtko Matijević, politički komesar Joakim Rajter i intendant Lazo Mekterović iz Prekaje. Veoma neposredno je rad ovih bolnica objedinjavao Kazimir Barila, referent sanitet 1. krajiškog NOP odreda.

Prvi bolničari u grmečkim bolnicama bili su Jovan Marjanović Boljševik iz Majkić-Japre, Rade Cvjetičanin iz Lukavice (koji je do rata bio bolničar u Rudniku Ljubija), Miloš Jakšić iz Zdene, Vaso Davidović iz Majkić-Japre i još neki. Bolničarke su bile Draginja Bajić, njena sestra Jovanka Maran i Rada Bogdanović-Trninić, sve tri iz Prijedora, zatim Anđa Kljajić, Nada zvana Knežopoljka, bolničarka Bara (prezime nije utvrđeno) i »Crna« Kata (prezime takođe nije moglo biti utvrđeno), koje su došle s banijskim partizanima aprila 1942. godine. I pojedine partizanke, koje su bile ranjene a poslije izliječenja, završivši sanitetski kurs, ostajale su ovdje kao bolničarke, Bejza Kobiljagić iz Bosanske Krupe. U ovim bolnicama su radile i supruge nekih ljekara, kao što su Lilika Kraus, Gracija Polak, Klara Levi, zatim Rifka i Regina majka i sestra dr Izidora Levija i još neke.

U Centralnoj apoteci grmečkih partizanskih bolnica, radilo je nekoliko apotekara, među kojima i Alija Kurbegović, koji je iz oslobođenog Bihaća 1942. godine stupio u partizane, pa je raspoređen u centralnu apoteku²¹⁷

POJAVA PJEGAVOG TIFUSA

Sredinom 1942. godine u nekim okupiranim gradovima i neprijateljskim garnizonima pojavio se, kao epidemija, pjegavi tifus. Izbio je prvo među muhadžerima (izbjeglicama) koji su živjeli u najtežim uslovima. Bolest se pojavila u Sanskom Mostu i još nekim okupiranim naseljima. Da bude i gore, ta opaka bolest se ubrzo prenijela i na slobodnu teritoriju...

Oktobra 1942. godine dr Teodor Rađonjić²¹⁸ formirao je u Majkić-Japri »civilnu« ambulantu i odmah započeo pregledati mještane, ali i mnoge druge žitelje slobodnog Podgrmeča. Odlazio je i u okolna sela, da i tamo vrši pregled bolesnika. Tako je pregledajući stanovništvo u Slatini otkrio prvi slučaj pjegavog tifusa na slobodnoj podgrmečkoj teritoriji, a slična oboljenja su se tada pojavila i u još nekim slobodnim selima prema Sanskom Mostu. Međutim, sudeći po spoljnim manifestacijama ove bolesti i nemajući iskustva sa tifusom, ljekari su ta oboljenja smatrali gripom, tačnije početkom

²¹⁷ **Kadrovski sastav partizanskih bolnica Grmeča rekonstruisan je na osnovu članaka dra Vase Butozana, Mile Davidovića, Kreše Majera, Jaše Rajtera, dra Kazimira Barila, Bejze Kabiljagić, i dra Izidora Levija, objavljenih u ediciji Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 677—733.**

²¹⁸ **Do rata sreski ljekar-referent u Bosanskoj Dubici. U toku NOB-a radio najprije na Kozari, odakle je, u ljeto 1942. godine došao na Podgrmeč. Najprije je radio u oslobođenom Mrkonjić-Gradu, a onda, oktobra 1942. godine, dobio je zadatak da u Majkić-Japri oformi civilnu ambulantu i u njoj radi. Prvom polovinom 1943. godine raspoređen je na dužnost u 10. diviziju. Podaci o pojavi pjegavog tifusa u Podgrmeču dati su na osnovu originalnog rukopisa dra T. Rađonjića.**

epidemije gripe. Tada je dr Radonjić obišao Jelašinovce, Dabar, Bosanski Milanovac i još neka od sela prema Sanskom Mostu u kojima je bilo bolesnika sa istim simptomima. I svugdje je utvrdio da se radi o pojavi i pje-gavog tifusa, a ne samo gripe. Istražujući kako se pjegavac pojavio u ovim selima, on je ustanovio da se bolest najprije javljala na pravcima prodora i ispada neprijateljskih jedinica prema Dabru, Bosanskom Milanovcu i još nekim selima. Naime, neprijateljski vojnici, već inficirani tom bolešću, ostavljali su vaši u kućama gdje su spavali. A kako su vaši prenosnici bolesti, najprije su zaražavani ukućani, a potom i partizani kada bi navraćali u te kuće.

Mada nije imao čvršćih dokaza o tome da je riječ o pjegavom tifusu dr Radonjić se pozivao na predratno iskustvo, a i teorijski je poznavao simptome ove bolesti, koja brzo prerasta u epidemiju. On je hitno tražio izolaciju u kojima se pojavila ta bolest, da bi, u novembru, ponovo obišao Dabar, gdje je pregledao oko 110 bolesnika. U nekim kućama je zatekao i po tri-četiri bolesnika. Pregledom je utvrdio da je više od polovine oboljelih imalo pjegavac i da se bolest upravo iz ovog sela proširila na čitav Podgrmeč i na neke jedinice NOV.

Shvatajući težinu situacije, dr Radonjić je hitno obišao i bolnice u Grmeču i bolnička odjeljenja smještena u Jelašinovcima, Tuk-Bobiji i još nekim selima ispod planine. I svugdje je otkrio slučajeve oboljelih od pje-gavca. Međutim, drugi ljekari su i dalje tvrdili da je to grip, a neki, kao dr Stjepan Poljak, da je u pitanju trbušni tifus. Teška opomena je bila to što se upravo dr Poljak tih dana razbolio i ubrzo umro — od pjegavca. Ta-da je doktor Radonjić ponovo pregledao sve sumnjive i utvrdio među njima devet oboljelih od pjegavca. Tek tada je odlučeno da se oboljeli izoluju, pa je dat nalog da se brzo sagradi posebno, zarazno odjeljenje, kapaciteta 20 do 30 kreveta. Gradnja je obavljena u toku novembra i decembra, za veoma kratko vrijeme. Već u decembru u novi objekat smješteni su prvi bolesnici oboljeli od pjegavca.

Sačuvano je pismo koje je dr Vaso Butozan pisao komandi područja u Benakovcu:

»Upućuje Vam se drug Jovan Marjanović koji rukovodi sa izgradnjom civilne bolnice u Majkić Japri. Imenovanom drugu treba pružiti svu po-moć, kako bi se ta bolnica što pre osposobila da primi bolesne i ranjene civile na lečenje.

Imenovani će izložiti potrebe te bolnice, pa mu je potrebno izići u susret.«²¹»

Razumije se, izašlo mu se ususret, jer su već sve snage bile mobili-sane u borbi za sprečavanje epidemije, ali je bolesnika bilo više, pa je od-lučeno da se i jedna zgrada u Benakovcu pretvori u zaraznu bolnicu u koju su smješteni oboljeli od pjegavca, i civili i borci. Bolnice su bile pune obo-ljelih svih uzrasta. Svi su imali visoke temperature i sve druge simptome i posljedice karakteristične za ovu tešku bolest, a smrtnost je u početku bila oko četiri odsto.

Da bi se epidemija pjegavog tifusa suzbila, održano je više sastanaka, savjetovanja i dogovora, kojima su prisustvovali i predstavnici Sanitetskog

sia Ovjeren prepis originalnog dokumenta kod autora.

J

odjeljenja Vrhovnog štaba, među kojima i dr Voja Đukanović. To odjeljenje je u Podgrmeč uputilo ekipe za dezinfekciju sa deset »partizanskih buradi«. Ekipe su odmah upućene na područje Dabra i Bosanskog Milanovca, gdje je bilo najviše oboljelih. Istovremeno, sve vojne jedinice su organizovale ekipe koje su, iz dana u dan, parile odjeću boraca radi uništavanja vaši, glavnog prenosnika ove zarazne bolesti.

Pjegavi tifus se širio i tako što su ranjeni borci ili oboljeli od neke druge bolesti dobijali i pjegavac. Kao što je poznato, najteža situacija u tom pogledu nastaje u toku četvrte neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Podgrmeča, u januaru i februaru 1943. godine, da bi kulminacija nastala nakon te ofanzive, u periodu mart—maj iste godine.

SMOTRA 4. NOU DIVIZIJE

U vrijeme velikih ofanzivnih akcija brigada i divizija NOVJ, na prijedlog Josipa Mažara šoše, komandanta 4. NOU divizije, organizovana je smotra jedinica te divizije. »Složili smo se u tome da je šoša kao rijetko ko od nas znao što smotra znači za naše borce i za njihovu borbenost, kada vide jedni kod drugih naoružanje i opremu, kada vide sa čime i sa kime ulaze u nove bitke pred kojima smo stajali«, zabilježio je politički komesar 6. krajiške NOU brigade Dimitrije Bajalica — Baja.²²

Josip Mažar Sosa, komandant 4. NOU divizije pred postrojenim brigadama divizije 7. I 1943. godine u Jasenici.

Smotra i veliki narodni zbor održani su 7. januara 1943. godine u Srpskoj Jasenici. Bila je to najveća svečanost ratničkog Podgrmeča, prvi svečarski sastanak grmečkih i kozarskih brigada. Na položajima prema Bosan-

²²⁰ **Dimitrije Bajalica: Smotra Četvrte NOU divizije, edicija Podgrmeč u NOB, knj. 3, str. 603.**

skom Novom, Ljubiji i Sanskom Mostu ostali su samo 8. krajiška NOU brigada, upravo tada u formiranju i 2. bataljon 6. krajiške NOU brigade. Takođe na zbornom mjestu našla se glavnina 4. NOU divizije: 2, 5. i 6. krajiška NOU brigada i Artiljerijski divizion 1. bosanskog korpusa. A za brigada je, kao i u borbi, pohrlio narod slobodnog Podgrmeča, sa razvijenim zastavama, sa pjesmom i poklonima, sa željom da vidi i pozdravi Kostu Nađa, Slavka Rodica, Josipa Mažara i ostale slavom ovjenčane krajiške komandante, a pred njima voljenog druga Tita ...

Za tu smotru se danima živjelo, o njoj pričalo, za nju spremalo, sem ostalog bila je to prilika da se vođi revolucije još jednom da zavjet Podgrmeča da se u borbi neće posustati, da će se za nju davati kćeri i sinovi i sve što se ima.

Raport vrhovnom komandantu NOV i POJ drugu Titu predao je Josip Mažar šoša, komandant Divizije. Potom je vrhovni komandant Tito izvršio smotru postrojenih brigada. Pratili su ga dr Ivan Ribar, predsjednik AVNOJ-a, pop Vlado Zečević, član Vrhovnog štaba, Đuro Pucar, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, Košta Nađ, komandant 1. bosanskog korpusa, kao i Slavko Rodić i Ilija Došen, komandant i politkomesar 5. NOU divizije. Tom prilikom su i komandanti brigada Ratko Martinović, Miloš Šiljegović, Milorad Mijatović, Hamdija Omanović i komandant diviziona Ante

Tito i gosti na svečanoj tribini.

Kraljević predali raport Vrhovnom komandantu, upoznavši ga sa brojem boraca i naoružanjem jedinice kojom komanduju.

Izlazak Vrhovnog komandant i ostalih gostiju na iskičenu tribinu razdragani narod i njegova vojska pozdravili su borbenim poklicima, pjesmom, suzama radosnicama. Kada su se ovacije stišale, oglasio se, kratkim pozdravnim govorom, politički komesar 1. bosanskog korpusa Osman Karabegović. Tada je u znak jedinstva vojske i naroda Jasenice opet odjekivala od pjesama, poklika, zavjeta na borbu bez posustajanja, na žrtve u bitkama za slobodu ...

Drug Tito se obratio borcima i narodu — toplo, drugarski, kao narodni vođa i izabranik svojim vjernim saborcima. Narod je oduševljeno prihvatio riječi druga Tita koje su bile priznanje herojskoj Krajini i pobjedama njene vojske:

»... Mogu reći da sam bio iznenađen ali i ponosan da ste vi, sinovi dostojnih vaših junačkih predaka, ostali na vašoj rodnoj grudi i borili se tako uporno za slobodu svog napaćenog naroda. Mrski neprijatelj je htio da istrijebi sve Srbe u Bosni i počeo je od Krajišnika. Vi ste se digli na ustanak skoro goloruki, osvajali ste u borbi oružje koje i sada imate, i na taj način vi ste spasili srpski narod u Bosanskoj krajini od pokolja i zvjerstava neprijatelja. A šta bi bilo da niste uzeli puške u ruke? Tijela vaših sestara, majki i drugarica, vaše djece, punila bi jame i bosanske gudure. Ali ne samo to — vi ste postigli velike pobjede i uspjehe u toj borbi, vi ste svojom borbom zadivili cijeli svijet. Vi ste znali da razlikujete krivce od nedužnih, vi ste znali da odvojite krvnika Pavelića i njegove ustaše od poštenog hrvatskog naroda — i to je takođe jedna velika zasluga u današnjoj borbi« ..²²¹

Nakon govora druga Tita i dra Ivana Ribara, Danica Medan je, u ime Antifašističkog fronta žena Podgrmeča, pozdravila Vrhovnog komandanta i kao izraz narodne ljubavi, predala mu darove: narodnu vezenu košulju, džemper, prsluk, rukavice i čarape. Tada je grupa žena prišla Titu, dru Ribaru, popu Zečeviću, komandantima Nađu, Mažaru Soši, Rodiću i ostalima i prebacila im vezene peškire preko ramena i prsa. Za to vrijeme su žene i djevojke kitile borce u stroju. Bilo je to svojevrsno izražavanje jedinstva vojske i naroda.

Narod slobodnog Podgrmeča spremio je bogate darove borcima brigada. Svako slobodno selo iz sanskog sreza dopremilo je hranu i piće, ali je i svako domaćinstvo još donijelo ili poslalo po jednu ili više torbi sa pečenjem, pitama, kolačićima, sirom, kajmakom i drugim ponudama. Narod sa sanskog sreza ovdje je predvodio Simo Bjelajac, predsjednik Sreskog NOO sa grupom članova Izvršnog odbora i Sreskog komiteta KPJ.

Nakon smotre jedinica i održanih govora za goste je u zgradi Osnovne škole pripremljen bogat ručak. Tu su, za narodnom trpezom Vrhovnog komandanta redom pozdravljali politički komesari krajiških brigada: Niko Jurinčić, Žarko Zgonjanin, Dimitrije Bajalica i Avdo Čuk. Na ručku su, uz goste, bili i članovi štabova brigada i divizion, zatim po jedan predstavnik svakog bataljona 2, 5, 6. i 8. krajiške NOU brigade, te predstavnici naroda podgrmečkih opština i srezova. Za ručkom ponovo je govorio vrhovni komandant, Tito. Za to vrijeme narod je gostio borce svih brigada, za bogatim trpezama, kakve samo Podgrmečlije znaju da pripreme.

²²¹ Tito Krajišnicima, brošura, izdanje »Bosanskog udarnika« iz 1943, str. 9—10.

Defile jedinica 4. NOU divizije ispred vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita, Jasenica, 7. I 1943. god.

Nakon ručka u školskoj zgradi Vrhovni komandant je zašao među borce i narod, zdravio se s njima, pažljivo ih slušao, pa i zaigrao u kozarskom kolu. Tada su borci ponovo uzdigli svog Vrhovnog komandanta na tribinu te je treći put toga dana odjeknuo njegov glas:

»... Prolazeći kroz Podgrmeč ja nisam vidio popaljenih kuća, a to je veliki rezultat vaše borbe da sačuvate vaše gole živote, svoja sela i domove. Ja sam isto tako uvjeren, da ste vi spremni da oslobodite i pomognete ostalim krajevima naše zemlje, da pomognete Srbima, Hrvatima i ostalim našim narodima, da na svojim popaljenim domovima, da na zgaristima izgrade nove domove i bolji i srećniji život.

Drugovi i drugarice, ja sam radostan što mogu da vidim vašu ogromnu ljubav i povjerenje prema našoj narodnooslobodilačkoj vojsci, prema našem velikom savezniku — Sovjetskom Savezu. Ja vam kažem da niko nije pokazao toliko požrtvovanje i ljubav prema ovoj našoj borbi kao vi. Ja gledam vaše žene kako iznose i poklanjaju svoje rukotvorine vojsci, rukotvorine koje su one radile uz svjetlost lojanica. Recite mi, drugovi, koja je armija doživjela tako nešto u našoj zemlji, osim naše? Tako jedinstvenog bloka fronta i pozadine nikada nije bilo u istoriji naših naroda. A to je veliki zalag za našu pobjedu...

Drugovi i drugarice, vi ste stub i temelj naše narodnooslobodilačke vojske u ovom sudbonosnom času..... Drugovi Krajišnici, budite ponosni što se nalazite u prvim redovima borbe za slobodu, kako u vojsci tako i u pozadini!...***

Narod slobodnog Podgrmeča i nekoliko hiljada boraca 4. krajiške NOU divizije 7. januara 1943. godine imali su slavlje kako kod nas u ratu nikad i nigdje više nije organizovano. Među sobom su vidjeli, pozdravili i slušali riječi svog Vrhovnog komandanta, sreli ostale najodgovornije rukovodioce NOP-a u Jugoslaviji i u Krajini. Skoro da nije bilo podgrmečkog sela, a da iz njega ovdje nije bila bar grupa mještana, uveličavajući ovaj izuzetan narodni zbor. Svi su oni po povratku u svoja sela sa najvećim oduševljenjem pričali šta su čuli i vidjeli na zboru u Jasenici. Susret sa Vrhovnim komandantom, susreti grmečkih i kozarskih brigada, raspjevana kozaračka kola i ratničke podgrmečke i kozarske pjesme o slobodi — ostali su u neizbrisivom sjećanju svih onih koji su imali sreću da tog dana budu svjedoci nevidene ratne manifestacije jedinstva rodoljubivog i slobodarskog naroda Podgrmeča, jedinstva naroda i boraca u krvi potvrđenog, odlučnosti Krajišnika da istraju u neravnopravnoj borbi, i budu primjer bratstva i jedinstva.

Niko na taj dan slavlja Krajine — »krvave haljine«, niti u dane kada su preporučane pojedinosti tu i tada doživljene i zauvijek ponesene u srcu, nije ni slutio da se tom najvećom svečanošću slobodarskog Podgrmeča završava jedan veoma značajan i pobjedama bogat period NOB Bosanske krajine. Niko nije ni slutio da se narod i borci jedinstvene i veoma prostrane slobodne teritorije u Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu, Baniji i Dalmaciji nalaze pred dotad najvećom neprijateljskom ofanzivom na, kako je neprijatelj zvao tu slobodnu teritoriju u srcu porobljene Evrope, »Titovu komunističku državu«, odnosno od naroda iz ljubavi nazvanu i u istoriji crvenim slovima zapisanu — »Bihaćku republiku«.

Još uvijek pod snažnim utiscima iz susreta sa borcima i narodom Podgrmeča i Kozare u Srpskoj Jasenici, Vrhovni komandant NOV je, nekoliko dana kasnije, napisao članak »Uloga Bosanske krajine u narodno-oslobodi-

lačkoj borbi«, u kojem još jednom daje visoku ocjenu rezultata dotadašnje narodnooslobodilačke borbe u Bosanskoj krajini, pa između ostalog, piše:

»Već 18 mjeseci u Bosanskoj krajini traje narodni ustanak svom žestinom i dapače sve se više razvija. Može se reći da je ustanak u Bosanskoj krajini do sada bio uspješniji no što je to u mnogim drugim krajevima. Oslobođena je najveća teritorija, oslobođeno je mnogo gradova, vođene su bitke velikih razmjera, razbijene su velike neprijateljske snage, iako je često neprijatelj bio nadmoćniji kako brojčano tako i u tehnici. U Bosanskoj Krajini postoji oslobođena teritorija gdje neprijateljska pogana noga u toku čitavog oslobodilačkog rata nije uspjela da stane. Sta je to što je narod i borce Bosanske krajine učinilo tako upornim i tako izdržljivim u ovoj narodno-oslobodilačkoj borbi? To je, prvo, zbog toga što su okupatorski plaćenici — ustaše od samog početka podvrgli srpski živalj u Bos. Krajini zvjerskom istrebljivanju, jer je pokolj srpskog stanovništva bio masovniji no u drugim krajevima. Drugo, zbog toga što je bolje nego u ma kojoj drugoj pokrajini, osim Like, možda, bila povezana fronta sa pozadinom, jer narod Bosanske krajine u pozadini, naročito žene i omladina, čini nadčovječanske napore da pomogne svojim borcima na frontu. Treće, zbog toga što je kroz ovaj dugotrajni proces borbe sve više i više sazrijevala svijest, ne samo kod boraca nego i kod čitavog naroda Bos. krajine, da je ta njihova borba sastavni dio općenarodnog ustanka u svim zemljama Jugoslavije i da ju je potrebno, uprkos svim žrtvama i teškoćama, dovesti do pobjedonosnog vršetka. Četvrto, zato što podlim izdajničkim četnicima nije uspjelo da unesu razdor u redove krajiških boraca, kao što im je to uspjelo u Istočnoj Bosni, u Crnoj Gori, Srbiji, Hercegovini i u drugim krajevima. Narod Bos. Krajine je na vrijeme prozrio njihove izdajničke namjere, uvidio je njihovo bratimljenje sa najvećim krvnicima srpskog naroda — ustašama. Peto, zbog toga što su u toku ove velike oslobodilačke borbe došle do punog izražaja one vrline junaštva koje su vjekovima resile slobodarski narod Bos. Krajine, Šesto, zbog toga što Komunistička partija u Bos. Krajini ima dubokog korijena u narodu, što je dala u Krajini takve legendarne junake kao što je bio Solaja, Stojanović i mnogi drugi, koji su dali svoje živote za slobodu i sreću svoga naroda. — Evo, to su razlozi zašto ustanak u Bos. Krajini nije bio ugušen, već se naprotiv sve više razvija«.. ***

²²³ Josip Broz Tito: Uloga Bosanske krajine u narodnooslobodilačkoj borbi. Bihaćka republika, tom II, str. 160—161.

Sadržaj:

Strana

i VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA I PRIPREME USTANKA

1. VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA.....	9
Organizovanje ustaške vlasti u sanskom srezu i prvi otpori	10
Majski otpor stanovništva Tramošnje i okoline	13
Prve žrtve ustaškog terora.....	15
Treći sukob s ustašama i prva borba s Nijemcima	... 16
Borba s ojačanim njemačkim bataljonom.....	17
Hapšenje talaca	18
Vješanje strijeljanih.....	19
Razvoj situacije poslije majske pobune.....	22
2. PRIPREME USTANKA U BOSANSKOJ KRAJINI	... 28
3. PRIPREME USTANKA U SREZU SANSKI MOST	... 31

II USTANAK

1. U BOSANSKOJ KRAJINI.....	37
2. USTANAK NA SANSKOM SREZU.....	40
Na području Lušci-Palanke.....	41
Na području Jelašinovaca i Dabra.....	53

Na području Međedeg Brda.....	58
Na području Majkić-Japre i Budimlić-Japre.....	60
Zbor ustanika pred napad na neprijatelj evo uporište u Budimlić-Japri	63
Napad na ustaše i žandarme u Budimlić-Japri	64
Prva ustanička komanda mjesta.....	66
Zbor u Lipniku.....	67
Povratak neprijatelja u Budimlić-Japru.....	68
Lažne optužbe i »suđenje« Stojanu Makiću.....	69
»Puk ustaničkih snaga«.....	70
Lukavice i Podvidača u ustanku.....	72
Naoružanje ustanika u vrijeme pokretanja ustanka ...	74
 III TEROR I ZLOČINI OKUPATORA I USTASA U LJETO 1941. GODINE	
1. PLAN ISTREBLJENJA SRBA.....	77
2. PRISILNI RAD	79
3. MASOVNA HAPŠENJA I UBIJANJA.....	82
Svjedočenje preživjelih žrtava	
Ustaški zločin u Sanskom Mostu.....	84
Većina odraslih Kljevcana je poubijana.....	87
Istrebljenje nedužnih ljudi čaplja, Lužana i Kasapniice . . .	89
Stradanje Podlužana.....	91
Ubijanje nedužnih ljudi u Starom Majdanu i okolnim selima	92
Zločini ustaša u Usorcima.....	93
Svjedočanstva očevidaca.....	93
Zvanični ustaški izvještaji o zločinima.....	96
Izvršiozi zločina genocida.....	98
4. PRIMJERI ZAŠTITE SRBA.....	102
5. PRISILAN PRELAZAK SRBA NA KATOLIČKU VJERU . . .	105
 IV RAZVOJ USTANKA AVGUSTA—OKTOBRA 1941. GODINE	
1. USTAŠE SU PROMIJENILE TAKTIKU.....	109
2. »ČIŠĆENJE« TERENA PREMA LUŠCI-PALANCI . . .	111
Borba južno od Budimlić-Japre.....	111
Borba u rej onu Naprelja i Miljevaca.....	112
Borba oko Sanice.....	116
Posljedice nove ustaške taktike.....	119

3. FORMIRANJE PRVIH USTANIČKIH ODREDA	
Ustanički odred Majkić-Japra.....	123
Gerilski odred Jelašinovci.....	126
Prve akcije	129
Veze s ustanicima iz Lušci-Palanke.....	130
Polaganje zakletve.....	131
Zasjeda u Janjilima.....	132
4. FORMIRANJE KOMANDE GERILSKIH ODREDA	
KRUPA—SANA I NJEN RAD.....	139
»Opšta sjednica predstavnika svih gerilskih odreda«	141
Ustanički odred Lušci-Palanke.....	147
Formiranje seoskih vodova.....	153
5. DOLAZAK ŠTABA PARTIZANSKIH ODREDA ZA BOSAN- SKU KRAJINU I SAVJETOVANJA U MAJKIĆ-JAPRI	155
Formiranje novih vodova i odreda.....	158
6. AKTIVNOST GERILSKIH PARTIZANSKIH ODREDA (Septembar—oktobar 1941. godine).....	165
Zasjeda kod Naprelja i Fajtovaca.....	165
Napad na stražu kod dabarskog mosta.....	165
Rušenje pruge.....	166
Paljenje Skucanog Vakufa.....	167
Napad na neprijatelja na brdu Turić.....	168
Vod Jelašinovačkog gerilskog odreda u Rujiškoj	169
Napad na neprijatelja u Budimlić-Japri.....	169
Sahrana Petra Škundrića komandanta Partizanskog odreda Jelašinovci.....	171
Dolazak drvarsko-petrovačkih odreda i četa.....	172
Pregled naoružanja ustaničkih odreda u sanskom srezu, 1941. godine.....	175
Akcije u oktobru 1941. godine.....	176
Zasjeda na pruži u Gornjoj Sanici.....	176
Napad na neprijateljeve straže u Gorici, Naprelju, Fajtovci- ma i Gornjem Kamengradu.....	177
Napad na ustaško uporište u Kljevcima.....	179
Prelazak poručnika Beluhana u partizane.....	181

V UČVRŠĆIVANJE USTANKA I AKCIJE USTANIKA U
RAZDOBLJU OKTOBAR—DECEMBAR 1941.

1. PRVA REORGANIZACIJA USTANIČKIH JEDINICA (oktobar 1941).....	183
Formiranje brigada i Krajinske divizije.....	183

Formiranje četa i bataljona.....	186
Prvi sastanak komunista grmečkog područja.....	188
Sastanak vojnih i političkih rukovodilaca.....	189
Četvrti bataljon »Slobode«.....	190
Ljubijsko-prijedorska partizanska četa.....	191
Četvrta četa 4. bataljona »Slobode«.....	192
Polaganje partizanske zakletve u Dabru.....	193
 2. DRUGA REORGANIZACIJA PARTIZANSKIH JEDINICA (početak novembra 1941.).....	 196
Formiranje 1. krajiškog NOP odreda.....	196
Štab 1. krajiškog NOP odreda na grmečkom sektoru .	. 198
Reorganizacija 4. partizanske čete.....	201
Reorganizacija Ljubijsko-prijedorske čete.....	202
Nastanak i djelovanje seoskih partizanskih straža .	. . 203
 3. EKONOMSKO-POLITIČKO STANJE NA SLOBODNOJ TERI- TORIJI I NEKE POJAVE U PARTIZANSKIM JEDINICAMA (septembar—decembar 1941.).....	 210
 4. AKCIJE U PERIODU NOVEMBAR—DECEMBAR 1941. GOD. 221	
Zasjeda u Husimovcima.....	221
Zasjeda u kljevačkoj crkvi.....	221
Napad na prugu i zasjeda u Krkojvcima.....	223
Akcija Hašanskog voda.....	225
Napad na neprijateljevo uporište u Starom Majdanu .	. 225
Odbijanje napada ustaša na Međeđe Brdo.....	229
Prva borba protiv Italijana na teritoriji sanskog sreza .	. 230
Zasjeda u Dževaru.....	234
 5. BLOKADA NEPRIJATELJEVOG UPORIŠTA U BUDIMLIĆ- JAPRI	 236
 6. PARTIZANSKE RELEJNE STANICE.....	 241
 7. ŠTABOVI I KOMANDE USTANIČKIH, GERILSKIH I PAR- TIZANSKIH JEDINICA NA SANSKOM PODRUČJU U 1941. GODINI	 244
 VI ORGANIZACIJA RADA I ŽIVOTA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI	
 1. FORMIRANJE I RAD PRVIH PARTIZANSKIH ORGANIZA- CIJA I RUKOVODSTAVA.....	 249
Prvi članovi i organizacije KPJ na području sanskog sreza	250
Formiranje Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč). .	. 252

2. SITUACIJA NASTALA USLJED PRODORA ITALJANSKOG OKUPATORA I NJEGOVE DEMAGOŠKE POLITIKE .	256
Borba protiv italijanskog okupatora na području Grmeča .	258
Sprečavanje uticaja italijanskog okupatora na teritoriji sanskog sreza.....	261
Konferencija vojno-političkih rukovodilaca 1. krajiškog NOP odreda u Majkić-Japri.....	266
Agitaciono-propagandna aktivnost.....	267
3. ORGANIZOVANJE VLASTI NA OSLOBOĐENOJ TERITORJI	272
Formiranje prvih organa nove vlasti na teritoriji sanskog sreza	273
Izbor i rad narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenoj teritoriji	281
Prvi ilegalni NOO i povjerenici.....	298
Odjek partizanskih akcija u nekim neoslobođenim selima .	299
4. ORGANIZOVANJE I RAD MASOVNIH ANTIFAŠISTIČKIH POLITIČKIH ORGANIZACIJA	301
Organizovanje i rad omladine.....	301
Početak organizovanog rada žena.....	310
Počeci kulturno-prosvjetnog rada.....	314
5. IZGRADNJA I RAD PRVIH PARTIZANSKIH BOLNICA I RADIONICA I DRUGE AKTIVNOSTI U PARTIZANSKOJ POZADINI	322
Prva partizanska bolnica na Grmeču.....	322
Početak rada partizanskih radionica.....	324
Pravljenje štambilja za partizanske komande i ustanove . .	328

VII ŠIRENJE USTANKA NA ISTOČNE DIJELOVE SREZA I RAZVOJ ILEGALNOG NOP U NEOSLOBOĐENIM PODRUČJIMA DO KRAJA 1941. GODINE

1. POČETAK BORBI NA PODRUČJU TRAMOSNJE, KOZICE I OKOLNIH SELA.....	331
Prolazak ribničkih partizana.....	333
Prvi ustanici na području Tramošnje, Kozice i okolnih sela	334
Prva ustanička jedinica.....	336
Žandarmi napuštaju kasarnu u Ilidži.....	337
Napad na neprijateljsko uporište u Tominskoj Palanci . .	337
Naoružanje prvih ustanika.....	338

Odnosi ustanika Tramošnje, Kozice i okolnih sela i stanovni- ka Kijeva i Kamička.....	339
Izbor prvih povjerenika i NOO.....	340
2. STANJE NA OKUPIRANOM PODRUČJU U PERIODU AV- GUST—DECEMBAR 1941. GODINE.....	342
3. POČETAK ILEGALNOG RADA ZA NOP NA OKUPIRANOJ TERITORIJI	347
Bjekstvo domobrana sa puškomitraljezom u partizane . . .	351
Uključivanje poručnika Vladimira Beluhana u ilegalnu grupu injevov odlazak u partizane.....	352
4. AKTIVNOST ILEGALNE GRUPE U SANSKOM MOSTU . . .	354

VIII RAZVOJ I DALJE UČVRŠĆIVANJE USTANKA I NOB

januar — juni 1942. godine.....	363
1. POLITICKO-ORGANIZACIONA AKTIVNOST NA SANSKOM SREZU	366
Formiranje i ispraćaj Grmečke proleterske čete	367
Partijsko savjetovanje u Eminovcima.....	371
Formiranje sreskog komiteta KPJ.....	373
Novi članovi i organizacije KPJ.....	375
Prva okružna konferencija SKOJ-a.....	376
Formiranje sreskog komiteta SKOJ-a.....	379
Početak stvaranja organizacije Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine (NOSOBiH).....	383
Formiranje opštinskih narodnooslobodilačkih odbora . . .	385
Reorganizacija, izmjene i popune nekih seoskih narodnooslo- bodilačkih odbora.....	387
2. VOJNIČKA AKTIVNOST (BORBE I AKCIJE)	
januar — april 1942. godine.....	391
Sanski bataljon	391
Akcije na sektoru prema Sanskom Mostu, Kljevcima i Sanici	393
Napad na neprijateljevo uporište Begina Glavica . . .	394
Borba Bravske čete s Italijanima u Majkićima	395
Napad ustaša na Kljevce.....	396
Akcije na sektoru Budimlić-Japre.....	397
Oslobođenje Budimlić-Japre.....	399
Razoružavanje Prekajske čete.....	403
Oslobođenje Starog Majdana.....	404
Prodor partizanskih jedinica u dolinu rijeke Sane . . .	405

Napad na straže u Pejićima i Usorcima.....	407
Zasjeda u Usorcima.....	407
Zasjeda kraj rijeke Sane.....	409
Napad na neprijateljevo uporište u Ališićima	410
Formiranje 3. čete 1. bataljona.....	411
Reorganizacija 3. čete u dvije sanske čete.....	412
Napad na neprijateljsko uporište u Briševu.....	413
Borbe sa Sanskom posadom bojnomo.....	415
Reorganizacija Sanskog bataljona 1. krajiškog NOP odreda .	417
Formiranje Udrnog bataljona 1. krajiškog NOP odreda .	419
Vojni sud Prvog bataljona.....	419
Razoružavanje i udaljavanje šovinista iz jedinice . . .	421
Proslava Prvog maja 1942. godine.....	422
3. STANJE NA OKUPIRANOM PODRUČJU	
(januar—maj 1942. godine).....	425
Aktivni saradnici i pomagačiNOP.....	426
Veze ilegalne grupe s partizanima Podgrmeča i ustanicima na području Tramošnje i odlazak Hasana Kikića i drugih saradnika NOP-a u partizane.....	428
Hapšenje Hazima Bilalbegovića i grupe saradnika NOP . . .	433
4. RAZVOJ SITUACIJE NA SEKTORU TRAMOŠNJE I OKOLNIH SELA	
(januar—maj 1942. godine).....	436
Borba u Škrlevitoj i Tramošnji.....	436
Bataljon Vrbljančana u Tramošnji.....	437
Koncentracija četnika na sektoru Tramošnje i Kozice . . .	437
četnički pučevi	438
Drugi puč u Kozickoj četi i ubistvo Riste Kovačevića . . .	439
5. ODLAZAK ITALIJANSKIH I DOLAZAK NJEMAČKIH JEDINICA U BOSANSKU KRAJINU.....	
Borbe s Italijanima.....	441
Upad neprijatelja u Jelašinovce.....	442
Ustaško-četnički sporazumi za borbu protiv partizana . . .	444

IX RAZVOJ DOGAĐAJA MAJA I JUNA 1942. GODINE

1. BORBA ZA OSLOBOĐENJE PRIJEDORA.....	447
Dolazak Rate Dugonjića u Bosansku krajinu.....	451

2. NAPADNA DJEJSTVA U CILJU POMOĆI OPKOLJENIM PARTIZANIMA NA KOZARI.....	452
Oslobođenje Bosanske Krupe.....	453
Prvi napad na garnizon u Sanskom Mostu.....	453
Tok napada	454
Povratak Udarnog bataljona iz Sanskog Mosta	458
3. AKTIVNOST I ŽIVOT NA SLOBODNOJ TERITORIJI U PR- VOJ POLOVINI 1942. GODINE.....	460
Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu u Lušci-Palanci	460
Formiranje prve partizanske krajiške baterije i radionice Ope- rativnog štaba u Suvajskom Međugorju.....	463
Snabdijevanje partizanskih jedinica.....	464
Izgradnja magacina u Grmeču.....	465
Vojno-politički kursevi (april—juli 1942. godine)	467

X RAZVOJ NOB U DRUGOJ POLOVINI 1942. GODINE

1. DOLAZAK VRHOVNOG ŠTABA I GRUPE PROLETERSKIH BRIGADA U BOSANSKOJ KRAJINI.....	469
Marš grupe proleterskih brigada za Bosansku krajinu	
Vojno-politička situacija u Bosanskoj krajini sredinom 1942.	471
2. ORGANIZOVANJE NOVIH PARTIZANSKIH JEDINICA	476
Formiranje 4. bataljona 1. krajiškog NOP odreda	476
Konferencija rukovodilaca jedinica 1. krajiškog NOP odreda	477
Formiranje 2. krajiške NOU brigade.....	478
3. AKTIVNOST NEPRIJATELJA U SANSKOM MOSTU I OKO- LINI	482
Hapšenje Jevreja i upućivanje u koncentracioni logor	482
Hapšenje ilegalnih saradnika NOP-a.....	483
Izgradnja i posjedanje »zaštitnog bedema« (»Postav Jugoza- pad«)	485
Neprijatelj zaposjeda Đedovaču i Brajića Tavan	488
Stanje u domobranskim i četničkim jedinicama	489
4. VOJNE AKCIJE U PERIODU JUL—SEPTEMBAR 1942. GOD.	491
Zajednički štab 1. i 2. krajiškog NOP odreda.....	491
Godišnjica ustanka	491
Ometen paradni marš domobrana.....	492
Peti napad na ustaško-domobransko uporište u Demiševcima	493
Oslobođenje Gornje Sanice i Saničke doline.....	494
Suđenje zarobljenim ustašama pred narodnim sudom u Jela- šinovcima	496

Formiranje nove 1. čete bataljona »Petar Škundrić«	. . . 497
Sukobi s neprijateljevim jedinicama.....	497
Prvi napad na neprijateljsko uporište u Vrhpolju .	. . . 498
Drugi napad na neprijateljsko uporište u Vrhpolju .	. . . 499
Napad na neprijateljska uporišta u Staroj Rijeci i Starom Majdanu	501
5. OMLADINSKI I VIŠI VOJNO-POLITIČKI KURSEVI ODRŽANI U LJETO I JESEN 1942. GODINE.....	502
6. FORMIRANJE 6. KRAJIŠKE NOU BRIGADE	
Brojno stanje i naoružanje 1. krajiškog NOP odreda pred reorganizaciju	505
Naredba o formiranju 6. krajiške NOU brigade	507
7. FORMIRANJE KOMANDE PODGRMEČKOG PODRUČJA	510
8. AKTIVNOSTI I DOGAĐAJI NA SLOBODNOJ TERITORIJI U LJETO I JESEN 1942. GODINE.....	513
Sakupljanje ljetine i formiranje Prve krajiške udarne poljoprivredne brigade.....	513
Prva Sreska konferencija KPJ	515
Bjekstvo grupe boraca u četnike.....	519
Aktivnost organizacije Antifašističkog fronta žena (AFŽ) .	521
Nove organizacije i aktivnosti SKOJ-a i USAOJ-a	524
Početak organizovanja i široka aktivnost pionira	526
9. VOJNE AKCIJE U OKTOBRU—NOVEMBRU	531
Jačina i raspored neprijateljevih uporišta.....	531
Ponovno oslobođenje Ključa.....	532
Proboj 5. kozarske brigade s Kozare u Podgrmeč	533
Ponovni napad na neprijateljska uporišta u Staroj Rijeci i Starom Majdanu	534
Višednevne borbe protiv neprijatelja koji je zaposjeo liniju Bosanski Novi — Suhača — Đedovača — Čaplje	535
Prve akcije 4. NOU divizije.....	540
Zadaci bataljona i brigada.....	541
Tok napada	541
10. BORBE U DECEMBRU ZA SANSKI MOST I OKOLINU	547
Korpusna zapovijest za drugi napad na Sanski Most	547
Zapovijesti štabova 4. i 5. divizije.....	552
Vojno-političke pripreme boraca i starješina za napad	553
Podvig 1. bataljona »Petar škundrić«.....	553
Likvidacija uporišta na Djedovači i Umcima.....	554
Prvi izvještaj komandanta 4. divizije.....	555

Bjekstvo neprijatelja iz Pobježja i Demševaca	556
Uspjesi 5. divizije.....	557
Prodor u grad ustaša i domobrana iz Sasine.....	558
Izvještaj Šaba 1. korpusa Vrhovnom štabu.....	558
Prodor neprijatelja od Prijedora.....	560
Borbe oko Sanskog Mosta.....	561
Ponovni napad na neprijateljevo uporište u Sanskom Mostu	562
Izvještaj Vrhovnom štabu o rezultatima borbe za Sanski Most	565
Zarobljenici i plijen.....	567
Blokada neprijateljevog uporišta u Sanskom Mostu	568
11. ZABRINUTOST U REDOVIMA OKUPATORA I KVISLINGA	573
12. SITUACIJA U TRAMOŠNJI I OKOLNIM SELIMA ...	575
13. IZBOR, SASTAV I RAD ORGANA NARODNE VLASTI	577
Poziv narodu na izbore.....	577
Izbori seoskih NOO.....	578
Izbori opštinskih NOO.....	580
Izbor prvog sreskog NOO.....	581
14. DJELOVANJE SRESKOG KOMITETA KPJ.....	583
15. DALJI RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE U PODGRMEČU	586
Izgradnja partizanskih bolnica	586
Rješavanje osnovnih problema saniteta.....	587
Pojava pjejavog tifusa	590
16. SMOTRA 4. NOU DIVIZIJE.....	593

Izdavač
SKUPŠTINA OPŠTINE SANSKI MOST

Tiraž 7000 primjeraka

Tehnički urednik

NAIL REDŽIĆ

Korektor

NAIL REDŽIĆ

Štampa

NIGRO »GLAS«, OOUR Štamparija, Banjaluka 1980.

Za Štampariju

JOSIP ŠTEMBERGER

I S P R A V K E

MOLIMO ČITAOČE DA UVAŽE NIŽE NAVEDENE ISPRAVKE U KNJIZI —
SREZ SANSKI MOST U NOB — PRVI DIO.

		piše:	treba:
18. strana	3. red odozdo	br. 4	broj 5,
23. strana	8. red odozdo	tvu Starog Majdana	tvu delegacije Starog Majdana
24. strana	15. red odozgo	Oovan i	Jovan i
30. strana	7. reda odozgo	treba dodati novi red jer je izostavljen:	Bosanske krajine. Već 17. jula je održan sastanak u selu Rašinov- cu, nedaleko
31. strana	7. red odozdo	partizanske čelije	partijske čelije
34. strana	16. red odozgo	Nikici Vujeviću	Nikici Vukojeviću
48. strana	24. red odozgo	koji počinje riječima: »Ljudi na Vitorog... treba brisati, umjesto njega dolazi:	Ljudi iz Grdanovaca i Gornjih Bošnjaka su s visova brda Otiš i Volodez osmatrali
68. strana	19. red odozdo	u pravcu	iz pravca
69. strana	2. red odozdo	Memoarska gradnja	Memoarska grada,
76. strana	20. red odozgo	Otiš: vojničke puške 4	Otiš: Vojničke puške —
126. strana	25. red odozgo	i Vodenice	i Vodenice
140. strana	2. red odozdo	62 kao i napomena 1	62 kao i napomena 60.
157. strana	9. red odozgo	29. novembra	29. septembra
174. strana	23. red odozgo	delegati i	delegat i
181. strana	10. red odozgo	sedam i to	sedam sela i to
196. strana	24. red odozgo	Jugoslavije a štabovi	Jugoslavije se reorganizuju u Vrhovni štab NOPO Jugosla- vije, a štabovi
200. strana	6. red odozgo	komesara 1. sanske čete	komesara Krupske partizanske čete.
207. strana	19. red odozgo	iz Majkić-Japre	iz Budimlić-Japre
211. strana	1. red odozgo	oko četiri	oko tri
211. strana	2. red odozgo	Budimlić-Japre (brisati iz teksta)	
211. strana	10. red odozdo	Mrkalji — 663	Mrkalji — 63
212. strana	22. red odozdo	stanovništva	domaćinstva
216. strana	2. red odozdo	Bože Bundže	Bože Mrđe
222. strana	10. red odozdo	i Ratko Mrdaji.	i Ratko Ilić.
230. strana	5. red odozdo	149 Izvještaj Sime Dobrijevića... (brisati ovu fusnotu)	149 Kazivanje Miće Došenovića, autoru, 13. avgusta 1975.
230. strana	3. i 2. red odozdo	150 Izvještaj Sime... (brisati ovu fusnotu)	150 Zb IV/2, str. 562
233. strana	24. red odozgo	i Umci	i Umcima
237. strana	6. red odozgo	Dane Pačuče	Dane Počuče
263. strana	11. red odozgo	(neprijatelj-)skih razbijanja	(neprijatelj-)skih pokušaja razbijanja
270. strana	5. red odozgo	u Trusku... truskih	u Tursku... turskih
272. strana	22. red odozgo	nekoliko drugova:	nekoliko odbora:
273. strana	11. i 12. red odozgo	vlasti narodnog odbora ⁸⁵	vlasti radnog naroda. ⁶⁵
281. strana	5. red odozdo	fronta«	fonda«
297. strana	11. red odozgo	pa je brigada o	pa je briga o
347. strana	14. red odozdo	jer je time biran	jer je te žime biran
366. strana	11. red odozgo	srpska već drugih	srpska već i drugih
372. strana	17. red odozgo	Ilija Laze Latinović,	Ilija i Lazo Latinović,
374. strana	3. red odozgo	1942. godine OK SKOJ-a,	1942. godine sekretar OK SKOJ-a,
389. strana	4. red odozdo	Vladimir Đumić,	Vladimir Đumić.
392. strana	1. red odozgo	Nikica Vukajlović.	Nikica Vukojević.
397. strana	18. red odozgo	1. decembra 1941.	24. decembra 1941.
412. strana	9. red odozdo	Eminovačkog voda.	Eminovačkog i Palanskog voda.
423. strana	5. red odozdo	68 Zb. N/4 str. 223—4	68 Zb. IX/I str. 223—4
428. strana	13. red odozgo	od 19. oktobra 1931. do	od 19. oktobra 1941. do
435. strana	8. red odozgo	Stojanka Miljanotivc	Stojanka Miljatović
437. strana	5. red odozgo	štititi od	štititi od
437. strana	19. red odozdo	hranile, ali i da bi se prehranile, hranile,	ali i da bi stanovnike
441. strana	3. red odozgo	ali i da bi stanovnike	sporazumom između
444. strana	25. red odozgo	sporazum između	voditi borbu
448. strana	17. red odozgo	Sane i Usore	Sane u Usorce,
449. strana	4. red odozdo	(izostavljena napomena)	2 Mihajlo Skundrić: Prvi bataljon Prvog KNOP odreda u napadu na Prijedor 15—16. maja 1942. godine, Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 430.
		2 Izvještaj Ministarstva ...	3 Izvještaj Ministarstva itd.

		piše:	treba:
449. strana	3. i 2. red odozdo	3 Saopštenje . . .	(brisati čitavu napomenu 3)
463. strana	3. red odozdo	(ma-)terija i	(ma-)terijal i
483. strana	16. red odozgo	Alberta Albaharija žena ²⁰	Alberta Albaharija žena ²⁰
484. strana	9. red odozgo	U ime većine	Uz ime većine
486. strana	14. red odozgo	— sela Šurkova	— sela Šurkovca
488. strana	13. red odozgo	na Marici	na Magarici,
516. strana	22. red odozgo	koji počinje riječima: Ahmed Kadić, brisati čitav red	umjesto tog reda dopisati: angažovale su se među ženama, dok je Jovo Despot, kao zadu- ženje imao rad
523. strana	21. red odozgo	platna za svoje	platna za zavoje,
549. strana	23. red odozgo	(prodre)	(prodore)
549. strana	19. red odozdo	likvidacija Mosta	likvidacija Sanskog Mosta
551. strana	4. red odozgo	a 5. divizija na	a 5. divizije na
572. strana	17. red odozgo	gubitke po 20 mrtvih nešto ranjenih.	gubitke od 20 mrtvih i nešto ranjenih.
576. strana	17. red odozgo	5 32	za 32
577. strana	22. red odozgo	i seoske NOO	i sreske NOO
578. strana	14. red odozgo	su objavljeni	su obavljani
584. strana	17. red odozgo	3. krajiškog odreda).	2. krajiškog odreda).
587. strana	22. red odozgo	oružnih odbora,	okružnih odbora,
591. strana	14. red odozgo	izolaciju u kojima	izolaciju zaselaka u kojima
606. strana	17. red odozgo	BRIGADA U BOSANSKOJ KRAJINI	BRIGADA U BOSANSKU KRAJINU

U ISPRAVKE nismo unijeli slovne, a ni pravopisne greške, ukoliko iste ne mijenjaju smisao riječi.